VILÁGTÖRTÉNELEM.

IRTA

CANTU CAESAR.

ÖTÖDIK KÖTET.

VI. KORSZAK.

A VII. TURINI OLASZ KIADÁS UTÁN.

KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT.

PEST.

NYOMATOTT BEIMEL J. ÉS KOZMA VAZULNÁL.

1860.

HATODIK KÖNYV.

Krisztustól Constantinusig.

Tartalom.

A romai birodalom. — A Juliusok. — Krisztus. — A Flaviusok. — Szerencse-császárok. — Együtt uralkodók. — A kereszténység küzdelmei és megszilárdulása. — Bölcsészeti eclecticismus. — Vallási syncretismus.

ELSŐ FEJEZET.

A világ átnézete.

Strabo, Plinius és Ptolemaeus adták e korszakban az ismert világnak leirását, vagyis helyesebben szólva, leltárát ama tartományoknak, melyeket Roma leigázott, vagy legalább maga részére kizsákmányolt; s mi ezeknek a történetiróknak, ugy szintén az adatgyüjtőknek nyomain bejárjuk ezen világot, hogy az emberiség történeteinek szinhelyével megismerkedjünk [1]).

[1]) Az emlitett három geographus mellett emlitendők még Dionysius Periegetes (*Περιήγησις οἰκουμένης*) és Pomponius Mela. Az előbbi szép görög versekbe szedte Strabot; az utóbbi száraz és homályos utánzója Eratosthenesnek, olly részleteket őrizve meg, mellyeket talán előttünk ismeretlen müvekből szedett, s melylyeknek megválasztásához nem igen értett. Számos munkák vesztek el; fenmaradt azonban *Periplus maris rubri* Arrianustól, ki hihetőleg Alexandriában lakott romai kereskedő volt; s a *Stathmi parthici* charaxi Isidortól, egy nevetséges compilatio ezen rémitő népekre vonatkozólag.

Az ujabbak közől összehasonlitást érdemelnek:

Gosselin, *Géogr. des Grecs analysée*, 4-ed rét, és *Recherches sur la géographie des Grecs*, 2 köt. 4. rét.

Gatterer, *Géographie als Einleitung zur Weltgeschichte.*

Mannert, *Géographie der Griechen und Römer.*

Maltebrun, *Hist. de la Géographie.*

Walkenaer, *Géogr. ancienne historique et comparée des Gaules cisalpine et transalpine, suivie de l' analyse géographique des itinéraires anciens.* Paris, 1839.

A régiek véleménye szerint öt égövre oszlott a föld: két hideg égöv a sarkoknál, egy forró a naptéritők közt, lakatlan és lakhatatlan; ezek közt két mérsékelt, melyek közt lehetetlen a közlekedés. Ekképen tehát a földrajzi ismeretek a mi éjszaki égövünkre szoritkoztak, melly, kizárva a talpelleneseket, az Oceán által környezett három világrészt: Ásiát, Libyát és Europát foglalta magában [1].

Ásia.

Strabo szerint Ásia ama világrész, mellyet Nagy-Sándor hadjáratai következtében legjobban ismertek a földirók; ő azonban hamis adatokra épitett, s az egyes helyeknek fekvését hamis délkörvonalak szerint állapitá meg. A Taurus, melly nevezet alá egészen különböző hegyeket vontak, a régiek véleménye szerint egész Ásiát hasitá, Rhodusnak átellenében kezdve egészen Tineig, mint legvégső keleti határig, 45,000 stadium hosszában [2], ollyformán, hogy Ásiának fele a Tauruson innen, fele pedig azon tul feküdt.

A Tauruson innen.

Ásia e részének határa volt a Tanais (Don), Palus Maeotis (Azowi-tenger), Pontus Euxinus (Fekete-tenger), éjszaki Ocean, a Kaspi-tenger s a földszoros, melly ez utóbbit a Fekete-tengerrel összeköti.

I. vidék.

Éjszakra a szittyák, hihetőleg az europai népfajnak törzsatyái, vándoroltak szekereken; itt voltak a szittyáktól származott sarmaták és a sirákok, részint vándor, részint földmives népek, kiknek fővárosa, Uspa, teméntelen füzfa-gunyhókból állván, három napi járásra esik a Tanaistól. Claudius császár uralkodása alatt szétverték őket a romaiak, a Kaspi-tenger éjszaki partjain lakó aorsok segélyével, kik 200,000 lovast állithattak ki a csatába, s Armenián és Median keresztül tevéken hordották Indiából és Babylonból a drága holmikat. Talán a hunnoknak hires családjához tartoztak [3]. A Maeotis-tó közelében számos népek laktak, kiket a görögök közös maeota néven neveztek el; a Bosporus körül a sindek, aspurgianok, achaeusok és heniochok, kik a Fekete-tenger partjain czirkáltak, s a ragadományt az ő megkö-

---

[1] Lásd *Scipio álmát.*

[2] A stadium hossza a különfele geographusoknál különböző. Anaximandernél alig 100 meter; Eratosthenesnél 158, vagy 160; Posidonius- és Ptolemaeusnál 222; többnyire egy milliare (mérföld) nyolczad részének szokott tekintetni.

[3] Dionysius Periegetes, Strabonak kortársa, azon helyre, hová ez az aorsokat, a *ounokat* helyezi. Ptolemaeus szerint a *chunok* a Borysthenes mellett laknak. *Aior* szittya nyelven embert jelent, ugy látszik, *hun* szintezen jelentéssel bir.

zelithetlen hegyeik tölgyes erdeiben halmozták össze. Beljebb tanyáztak a zigek, a cerceták, talán a cserkeszek ősei; a macropogonok vagy hosszuszakálluak; a phtirophagok vagy féregevők; a vitéz soanok, kik aranybányák birtokában voltak; még tovább az iberek Georgiában, a fejedelmek, papok, harczosok és szolgák négy castjára oszolva. Albaniát meglehetősen mivelt s kereskedés által meggazdagult népek lakták.

Colchisba nem aranygyapjat mentek keresni, hanem finom vásznat, viaszt, kátrányt; nem is volt már mit félni ottan a harczos amazonoktól.

II. vidék.

A második vidék, a Kaspi-tengernek keleti partjától kezdve Scythiának Indiával s a keleti Oceánnal érintkező részeiig terjedett. Itt laktak a szittyák, hyrcánok, sogdiánok és bactriánok; ez utóbbiak az ebek eledeleül vetették elaggott szülőiket, mig a görög szokások nem kezdték szépiteni Balk és Maracanda (Samar-Kand) városokat. Éjszaki Ásia bányái szépen jövedelmeztek ezen és más apróbb népeknek. A sajátképi Scythia sarmatiai és ásiai Szittya-országra oszlott: amaz a tatár, emez a mongol földnek felel meg. Azon népek, mellyek a miveltebb népek sorsába bele keveredtek, Mithridat után eltünnek a történelemből, s meglehet Oroszország beljében szaporodtak; mig nem a germanok és hunnok az Elbe jobb partját elhagyva, a sarmatákkal keveredtek össze, s svédek neve alatt jelennek meg eme vidékeken [1]).

III. vidék.

A mint kigyóktól hemzsegő meredek völgyeken át Bactrianából Parthiába jön az ember, a kaspi kapukon Mediának ezer meg ezer patakok által öntözött tágas sikjára ér ki, hol Ecbatana és Rage a persa nagyságnak maradványait mutatják, s a szurokforrásoknál mutatja be a magus ártatlan tiszteletét a tüznek. Mediának még Nagy-Sándor korában független lenné vált része mai napig is megtartá az Atropatene (Aderbigian) nevet.

A Mediát nyugotról környező hegyek közt bolyongtak a cirtek, hihetőleg a mai kurdok, kik Marcus Antonius, Trajanus és Julianus seregeit is megállapodásra kényszeritették. A már Pompejus korában olly hatalmas Armenia, mellynek királya, Artuasdes (Artabazus) saját vérével élénkité Antonius és Cleopatra diadalait, nem soká türte ezek fiának,

[1]) **Halling**, *Geschichte der Skyten* stb, Berlin, 1835.

Sándornak uralmát, hanem lerázta az idegen igát; gazdagság- és hatalomban növekedett, főleg két városa: Artaxata és Tigranocerta, mellyeket a IV. és V. század közt Theodosiopolis homályositott el; ezt ismét Arzen (Erzerum) s egyéb városok, hol még most is azon nyelvet beszélik, mellyen egykoron buja hymnusok énekeltettek az anaitákhoz.

Cappadociának a Taurus és Antitaurus által köritett puszta rónaságain buján tenyész a buza, s nagy mennyiségben a könnyü lovak. Ezen tartomány száz várában s Mazaca (Kaisarieh) nevü városában örmény származásu nemzetség lakott; melly a romaiak által ajánlott szabadságnál többre becsülte a korlátlan uralkodót, s rabszolgakereskedésből gyarapodott [1]). Cataoniában állott Ma temploma, kinek főpapja a körülfekvő városnak némileg fejedelme volt.

Cappadociának az Euphráttal határos, egyszersmind Kis-Armeniának nevezett része kertek- és szőlődombokkal bővelkedett. A Fekete-tenger melletti partvidék Pontus ország nevezetet nyert. Némelly lakói a magas tornyokról (mosyni), hol zsákmányaikat őrizték, ugy nevezett mosynekek, fakéregből készitett hajókat használtak; mezitelenül jártak, s hátukat bemázolva, feleségeikkel nyilvánosan közlekedtek; miként már azelőtt Xenophon, ugy mostan Pompejus katonáinak megmérgezett méhsert nyujtottak italul. Trapezus (Trebizonda) már is közeledett ama nagyság felé, mellyet elért Hadrian, s még inkább a keresztes háboruk alatt.

IV. vidék.

A Pontusnak egy része s Kis-Ásiának hátralevő része [2]) Ciliciával együtt képezi a negyedik vidéket; hol eléggé ismeretes előttünk Paphlagonia bátor harczosaival, Bithynia mindennemü épületfával, márvány-, hegyjegecz-, sajttal, s az olajfa kivételével, Görögország minden gyümölcsével; Mysia a mesés Troassal, hol nagyban virágzott Cyzicus, a Proconnesus (Marmara) szigetről oda szállitott márványból épitve; a boráról hires Lampsacus; a tartomány fővárosa, Pergamos; és Nicomedia, Diocletiánnak későbbi székhelye. Phrygiának egy részét gallusok foglalták el, miért is Galatiának neveztetett, s gabonájáról és bátor harczosairól hires lett; a sajátképi Phrygiában Sinnada vörössel pettegetett fehér márványból épült; Apamea a ke-

[1]) Mancipiis locuples, eget aeris Cappadocum rex. **Horácz.**

[2]) Ezen nevezet, mellyet mi a Fekete-tenger, az Archipelagus, a Cyprus-tenger és a Taurus közt fekvő félszigetre ruházunk, a régiek előtt ismeretlen volt s csak akkor jött divatba, midőn az egész terület romai uralom alá került.

reskedés által Armadium (Cibotos) nevet nyert; Laodicea drága birkafaj tenyésztése által gazdagságra vergődvén, gyönyörü emlékekkel ékeskedett. Katakekaumene, vagyis égetett, a vulkánszerü téreket takaró hamvaktól vette nevét, hol a szőlő igen szépen diszlik. A Maeander partjain bővében vannak a hővizek; s a sós fakadások tömérdek nyájakat táplálnak Lycaonia (Iconium, Konieh) körül, melly jelentékeny város a sós forrásoknak bővében levén, édes vizben még inkább szükölködik.

Lydiában a Tmolusról csörgedező Pactolus habjai aranyszálakat hömpölygetnek magukkal; s Sardes, ugy szintén Sinope, Amisus, Ancyra a régi nagyságnak nyomait mutatják. Az Aegaeum-tenger hosszában terjed Aeolis, délre tőle Jonia a legkelemesebb éghajlattal; s habár Miletus, 80 gyarmatnak anyja, vagyonosság- és iparban csökkent is, azért még virágzott Ephesus és Smyrna. Ezután következnek a dór Halicarnassus, a buja Gnidos, a mézgáról (mastix) és boráról nevezetes Lesbos és Chios; az edényeitől és szobraitól megfosztott Samos; a Napnak jegyese Rhodus, melly a szabadsággal együtt tulnyomóságát is elvesztette a tengeren.

Lycia szövetséges köztársaságainak alkotmányát először is Brutus, azután Claudius császár szüntette meg; e tartomány rettenthetlen tengerészekkel látta el a szomszéd államokat. Cilicia a sajátképi és hegyes (aspera) Ciliciából áll, mellynek hegyei cedrusokkal és fenyvekkel vannak benőve. Cyprusnak finom gyümölcseit, a fügét, granátalmát, mint mondák, a kéjelgés istennője ültete, ki főleg e szigeten tiszteltetek; a ladanum mézga, melly minden bokorból csepegett, az illatos olajnemek, az izletes méz, a rémitő nagyságu becses szőlőtők, a különös jóságu buza, kender, fa, drágakövek, jaspis, asbest, réz, honnan a sziget (χύπρος) nevét is vette, egy millio lakónak szorgalmát ösztönözte föl tevékenységre.

A Fekete-tengeren a tömérdek zátony és elrejtett szirtek, ugy szintén a gyakori viharok és ködök miatt mindinkább veszélyesebbé vált a hajózás; s e végre, miként már Polybius előre mondá, saját szerkezetü hajók s különös tapasztalattal biró hajós-nép szükségeltetett. A Dunának hét torkolatát annyira betemeti a homok, hogy Salmidessához közeledni is alig lehetséges, valamint a nagyobb hajók nem futhatnak be Sinope kikötőjébe. Ellenben legjobb kikötőket nyujt a Chersonesus Taurica (Krim); s a Don és Dnieper folyamokon lebocsátott fatörzseket Panticapea gyárai dolgozták föl hajókká.

A Tauruson tul.

Délre a Taurustól kelet felé laknak a hinduk ; ezektől nyugotra kopár vidéken az ariusok, persák, susianok, babyloniak, Mesopotamia, Syra és Arabia lakói. Eme népeknek története nagy terjedelemmel bir, mellynek ismeretét az akkori geographusok nem nagyon növelték. Babylon oroszlánja Seleuciával cserélte föl pompás trónját a Tigris mellett, hová 600 ezer lakó költözött át Semiramis városából. A 11 napi járás körülettel biró Ninive városának még csak nyomai sem láthatók már. Felső-Syriában, mellyet az elmés gépezetek által fölszivattyuzott Orontes termékenyitett, a seleucidák által alapitott, s a kapzsi proconsulok által még ki nem fosztott városok büszkélkednek. Antiochia Romával és Alexandriával vetélkedik, s a szinházakba, circusba, s Daphne sikamlós berkeibe csábitja kéjelgő lakóit; mig végre sz. Péter széke és sz. Barnabás sirja megszenteli a hanyatlásnak indult várost. Laodicea kikötője és szőlőhegyei után gyarapszik ; Apamea területe egy egész hadsereget táplálni képes ; e közben Palmyra pálmái közt elrejtve, növekedésnek indul, hol a csörgedező patakok mentében pihenik ki magukat a karaván ok ; mindazáltal közelében emelkedik már Berrhoea, melly Aleppo név alatt az ő romjain emelkedik nagygyá.

A Libanus- és Antilibanusnak cedrus-koszoruzta hegyein, hol a rémitő forróságot a havak mérséklik, laknak az ituraeusok (d r u z o k?); s e hegyek tövében virágzik Damascus és Balbek. A tyrusi bibor s a sidoni üveg Phoeniciának hajdani kereskedésére alig hogy emlékezteti a népeket; Gaza, Ascalon, Berytos, Caesarea, Heliopolis városokban menedéket találnak a tudományok, virágzik a kereskedés, s szabad folyamot talál a kéjelgés. Galilaea és Judaea elveszté önállóságát, de nem veszthető el a miveltség és ipar gyümölcseit; s a kiállott szenvedések annál inkább táplálták benne a megigért Szabaditóban vetett bizalmat és reményt.

Ezen vidékeket időről időre megrohanták, és nyugtalaniták az arabok megszámlálhatlan törzsei. Ezeknek nagyobb része a Syria, Euphrates és a Vörös-tenger közti homok-pusztaságon vándorolt ide s tova; India és Afrika áruit, a tömjént, myrrhát és balzsamot saját hazájokból Syria és Egyptom vásáraira hordották. Ha már semmi hasznot nem eredményezett is a romaiaknak Gallus hadjárata : legalább némi tudomást szerzett ezen népről, melly annyi népek diadalmas urának ellenében megtudta őrizni kóbor függetlenségét, s hat század multával megtudá hóditani törvényeinek és hitének a félvilágot. A törzsek

fölött száz sheik gyakorolta patriarchalis hatalmát, s mindegyik gondosan őrködött az illynemü szabadság fölött, mellyet csak részben vesztettek el, midőn termékctlenebb vidékeken telepedtek meg. Állandó házasság nélkül a nő egy sátort és lándzsát hozott férjének; sem kenyérrel, sem borral nem éltek; öltözetök volt bő köpeny, turbán, bő csizma, s valamelly könnyü kelméből övezet. Némellyek, Ismael hagyományaihoz hiven maradván, a véres hust megenni irtóztak; mások ellenben az embervért is megizlelték, és emberhust ettek. A romaiak vagy persák zsoldjába állván, átvonulásuk nyomait, miként a sáskák, maguk után hagyták; némelly törzsek pedig bőrből készitett bárkákon kalandozták be a tengert.

Malabar partjai Goa és Bombay közt rablópartoknak neveztettek el, minthogy a jelenkori marattokig folyton háborgatják azokat a tengeri rablók.

Ptolemaeus korában déli Ásia ismerete némileg gyarapodott; az ujabb földiróknak azonban mai napig sem sikerült amaz ingadozó adatokat az emlitett tartományok jelenlegi állásával öszhangzásba hozni. Már Herodot korában karaván ok által ismerték a görögök az Indo-Ko lánczolatát, s a havas hegyek csoportozatát, mellyek Kabulnak éjszakkeleti részétől Cashemirig terjednek; s az ő uti naplóikban följegyezték Orthospana (C a n d a h a r) és Kaspapir (C a s h e m i r) állomásait. Aristoteles már az ő királyi tanitványának hadjárata előtt Parnassos néven nevezte Közép-Ásiának nagy tömegét. Eratosthenes ismerte a Emodust, vagy Imaust, vagyis a Himalayát; s azt is tudta, hogy a macedók hindu Kaukazusnak nevezték el e hegyet. Ptolemaeus megkülönbözteti a Sarif lánczolatot (Herat és Deh-Zunghi közt) a Paropamisus lánczolatától, ezt ismét a hindu Kaukazustól, melly egészen a Ganges forrásáig nyulik, s a Kaukazust Emodustól, melly Nepal partjain huzódik. Ptolemaeus igen helyesen mutatja ki a Bolor lánczolat irányát, mellyet az Imaus nevezettel cserélt föl; a mi által belső Ásiát az Imauson belüli és kivüli Ásiára osztja föl [1]).

A mi keleti Ásiát illeti, a régieknek fölfedezései Sericán tul nem terjedtek. De az a kérdés, minő tartományt kelljen e nevezet alatt érteni? Plinius és Mela azt mondják: miszerint „a serek kelet tartományainak közepette laknak, mellyeknek két szélét a szittyák és a hinduk foglalják el;“ s minthogy az ő állitásuk szerint Ásia a Gangestől némileg keletre, s a Kaspi-tengertől némileg éjszakra végződik, világos,

[1]) **Humboldt**, *Asie centrale.*

hogy ők a sereket Tibetbe helyezik [1]); honnan igen jó minőségü vas, bunda-nemüek, illatos tekercsek (malabathrum) s főleg sericum és serica materies kerültek Európába. A parthusokkal viselt háboru következtében félbeszakadván minden közlekedés, a selyem nagyon megdrágult; mig végre Justinian korában a selymér-tojások is Európába kerültek, s a selyemtermelés módja is ismeretes lett.

Alexandriának kereskedelmi vállalatai főleg a Vörös-tenger és az Indiai-tenger felé valának irányozva. Ezen kezdetben görög jellegü, később romai városnak népessége rendkivül megszaporodott, s a kereskedés által módfölött gyarapodott; azonban lakóinak élvhajhászata és változó akarata miatt félelmessé soha nem válhatott. A Pharaok és Ptolemaeusok trónján romai praefectus ült; s a titkos tudománynak gondos őrei, a papok helyébe szemfényvesztők és elvetemedett csalók léptek, kik az ő bübájos mesterségeikkel pénzt zsaroltak a néptől, s hizelgéseikkel pártfogást kerestek a fejedelmeknél.

Afrika.

Afrika egyenszögü háromszöghez hasonlittaték, mellynek alapvonala a partvidék, Hercules oszlopaitól Pelusiumig; függélyes oldala a Nilus, meghosszabbitva az Oceánig; átfogója pedig annak a széle, Aethiopiától a tengerszorosig. Mivelhogy csucsa a forró égövön tul terjed, hozzáférhetlen, s 8800 stadiumnyi távolságra, vagyis 12½ foknyi szélességre vélték azt lenni az egyenlitőtől, a mi alig hogy felét teszi a valódi távolságnak; s ezen hibás nézet öntötte 15 század mulva a bátorságot a hajósokba, hogy a Jó-remény fokának megkerülésére vállalkozzanak.

A 300 afrikai város közől, mellyek egykoron Carthago uralma alatt állottak, mennyi létezett még ez időszakban, nem tudjuk; maga Carthago fényesen kiemelkedett ugyan hamvaiból, de régi tevékenységére nem ébredhetett. Mauritania és Numidia rónaságai egy mag után 250-et adtak, s e tartományok képezték Romának magtárát; számos városok virágzottak itt kereskedés által, miután elfogadák a romai miveltséget. A termékeny, komor Cyrenais öt illyen várost foglalt magában; e tartománytól keletre Marmaricának kopár partvidéke nyulott el; s nagyon kevés utazónak jutott a szerencse a beljebb fekvő virányszigetekhez juthatni. Mindamellett Libya ismeretesebb volt

[1]) Ammianus Marcellinus valójában Tibetnek fölrónáját látszik leirni, midőn azt mondja: ‚Contra orientalem plagam in orbis speciem consertae aggerum summitates ambiunt Seras. In hanc itaque planitiem undique prona declivitate praeruptum' etc. XXIII. 6.

a régiek, mint a mi őseink előtt; hármas aratást ismertek ők ottan a térnek különböző emelkedése szerint, látták ottan a gazellák, zergék, szarvas juhok, berber tinók nyájait, a sakálokat, borzok és menyétek seregét; s onnan kapták a silphiumot, mellynek értéke az ezüst értékével egyenlő volt [1]).

Azon adatokhoz, mellyeket Herodot Memphis- és Cyreneben Afrika belsejére vonatkozólag gyüjtött, ugy szólván, semmi ujabb azóta nem járult. Carthagóval együtt azon viszonyoknak emléke is elveszett, mellyekben ők a Niger partjain lakó népekhez állottak; s Hannonak merész vállalatai a mesék országába lőnek sorozva. Pliniusból kitetszik, miszerint Juba, Mauritania királya, a Nilus forrásait kereste, s ő azokat belső Mauritania egy pontjára helyezi, honnan ezen folyam „megunván a kopár homok-pusztákon való folydogálást, több napi járásnyira a homokban eltünik"; azután pedig caesareai Mauritaniában ismét előbuvik, s szétnézve a szomszéd népek közt, 20 napi járásnyira ismét a föld alá tünik, mig végre Aethiopia határait eléri. Ekképen tehát Plinius a Nigerrel téveszti össze a Nilust. Az adulii fölirat egy beljebbi kutatásnak emlékét tartá fön, melly kutatás hihetőleg a Vörös-tenger és Astape (Abavai) közti tartományra szoritkozott. Augustus uralkodása alatt Candaces, Aethiopia királynéja, minden fegyelem nélkül összecsődített katonákkal, kik pusztán széles aczélpaizsokkal, szekerczék-, hosszu tőrök- és kardokkal valának fegyverkezve, Felső-Egyptomba berontott. Petronius praefectus visszaverte őket, s a pusztaságon át üldözte, hol Cambyses serege elveszett; de alig hogy visszatért az üldözésből, a büszke királyné ujra megjelent, s ujra ostromoltatván, követeket küldött Augustushoz, ki a lakatlan pusztaságok meghóditásához nem nagy kedvet érezve magában, minden nehézség nélkül megadá neki a békét, sőt még a rárótt adót is elengedte neki (24—21. Kr. e.).

Belső-Afrika népei közt emlitik a romaiak a nasamonokat, Cartha-

---

[1]) A silphium, vagy laserpitiumnak gyógyászati erejét magasztalja Dioscorides. Izzasztó gyanánt használtatott, s hogy jó illatot adjon a leheletnek, izt az eledelnek. Caesar a romai kincstárban talált egy darab illy növényt, mellynek sulya 111 font vala, s a drága érczek közt őriztetett. Strabo korában még ritkább volt e növény a nomád törzsek pusztitásai következtében, miként ö mondja, Plinius szerint pedig a publicanusok fukarsága miatt, kik azt pusztiták, hogy drágábban eladhassák. Gliviani a *Specimen Florae libycae* könyvben, 1824., egy uj silphiumnak (*taphsia silphium*) leirását adta, mellyet ő a régiek növényének tart, s mellyet Cyrenaicában szedett.

go és Numidia mögött a getulokat, s a garamantákat (Fezan) a nap járásán tul, a világnak végén [1]). Aethiopiába, miként a garamanták s a Nilus vizesései közti tartományt nevezték, mindenféle különös néptörzseket helyzett a képzelődés, ugymint: struczevőket (struthiophagi), sáskaevőket) (acridophagi), mindenevőket (panphagi), barlanglakókat (troglodytae), nagyszájuakat (gamphasantes), borzasztó tekintetüeket (blemmyes), törpéket, vagy óriásokat.

Az Atlanti tengeren keresték a Szerencse-szigeteket (Insulae Fortunatae); melly név egykor mesésnek tartatott, de Sertorius után hihetőleg a Kanari szigeteket jelenté; azoknak, kik Roma eseményei által leveretve éreznék magukat, az ide költözést tanácsolá Horatius. Valóban költői gyógyszer a fájdalmakra, mellyeket csak a vallás lehetne képes megorvosolni.

Plinius, ki az ő encyclopaediájában minden tárgyat fölfogni szándékozván, egyet sem meritett ki érdemlegesen, s ki a földrajzban a különféle stadiumokat $^1/_8$ romai mérfölddel számitja, és a régi s ujabb irók közt sem téve különbséget, ellenkező nézeteket összezavar, egyszer azt mondja, hogy Europa a szárazföldnek egy harmadát, máskor ismét egy nyolczadát; Ásia egy negyedét, másutt ismét tizennegyedrészét; Afrika ötödét, majd ismét hatvanad részét teszi. Ebből már megitélhetjük, mennyire nem érdemel ő hitelt a távolabbi tartományokra vonatkozólag; egyuttal azt is bizonyitja, miként a régiek sem Chinát, sem Ásiának keletibb részeit nem ismerték.

Strabónak gyér földrajzi ismereteit a Sz.-Vincze-foktól a Ganges torkolatáig, s a Niger-tartományoktól az europai Elbe folyamig vont határvonalak közé szorithatjuk; a mit ezennel vizsgálni fogunk.

Europa. Spanyolország.

Nyugotról kezdve az iberiai félszigettel találkozunk, mellynek lakóiról már szólottunk [2]). Augustus, hogy a régi alkotmánynak még emlékét is eltörölje, uj közigazgatási szervezetet adott Spanyolországnak: fölosztá azt Lusitania, Baetica és Tarracon tartományokra. A Baeticát (Granadát, Andalusiát), emez olajban és finom gyapjuban bővelkedő tartományt, hol Gades, Corduba, Hispalis (Sevilla) városok büszkélkedtek, a turdetánok lakták, kik történeti és költészeti régi emlékekkel birtak. A futásban ügyes s az apró csatározásokban borzasztó lusitanok a Tagus és Duero közt állomósoztak; távo-

[1]) Virgil.

[2]) V. könyv. 1. fej.

labb éjszakra laktak a gallaeciai (Galicia) és a vad hegyi-népek, a cantabrok; kiket két századon át folytatott háboru sem vala képes Románák igája alá hajtani; hol az anyák inkább meggyilkolták magzataikat, hogy sem az ellenség kezeibe esni engedjék, s a fiuk fogságba esett atyjokat szurták le. A celtiberek, a Galliából jött hóditók maradványai, kiknél a makacs ellentállás pótolta a gallusok erőszakos rohamát, erősségeikből a romaiak által kiszorittatván, a polgári élettel az Ebro és Tajo forrásai közt megbarátkoztak. 360 várost számitott itten Plinius, mellyek közt Caesar-Augusta (Saragossa), az Ebro mellett, fényével minden egyéb városokat elhomályositott; s Augusta emerita (Merida), Lusitania fővárosa s a veterán harczosok menedékhelye a független népségeket féken tartotta. A tengerparton ipar és kereskedés által virágzó városok közől, miután a nagyon is hüséges Saguntum elesett, Tarragona és az uj Carthago mindenek fölött kitünt.

A Baleari szigeteknek vidám, élvhajhászó népessége rendkivüli ügyességgel kezelte a parittyát.

Gallia.

Gallia több részre oszlott, se részek valának: Belgica a Szajnán tul; Celtica a Loire és Szajna közt, mellynek fele később Lugdunensis nevet kapott; Aquitania a Loire és a Pyrenek közt; a Közép-tenger partja, Languedoc, Provence, és Dauphiné képezte a régi Narbonensis tartományt. Belgicában a celtákkal vegyült számos german népek egészen más nyelven beszélő külön népségeket képeztek. Az aquitánok iber eredetüek valának.

Galliának 1200 városa közől a déli részeken bölcs törvények és ipar által virágzott a görög Massilia; Narbona, a romai hatalom székhelye fontosságra vergődött egyszerü, de némileg durva szokásokkal. Caesar megnyitá a gallusoknak Roma városát és a senatust; Augustus azonban, hogy a latin nemzetiséget megszilárditsa, kiszoritá őket onnan, sőt még adóval is terhelte, s Galliában várost alapitott, mellyet Románák titkos nevéről Valentiának nevezett; gyarmatokat telepitett oda, mellyeknek nevei: Coloniae Secundanorum (Orange), Forum Julii (Frejus) a birodalom hadiszertára, Carpentoractae (Carpentras), Viviers, Aquae Sextiae (Aix), Apta Julia (Apt) és Vienna; s a Julia és Augusta név különféle városok szolgai kiváltságaira mutatott. Azután a sok régi város fölé emelte az ujabb Lugdunumot (Lyon), hová Gallia Comata közigazgatási székét helyezte; melly város a Havasokra támaszkodva, s a sebesen folyó Rhodanus által a

tengerrel összekötve, a kereskedésre nagyon is alkalmas fekvéssel birt. A phoeniciai Hercules nyitott már ösvényt e hegyeken keresztül a Tenda hegyszorosnál, s a kereskedelmi gyarmatositás ezen jelvényének nyomain készitek a romaiak az Aurelia utat.

Buzát és rozsot bőven termett e vidék; a szőlő igen jól tenyészett narbonnei Galliában; az erdőkben a szent tölgyfa mellett megtermett a szilfa és nyirfa, s a Pyrenek fagyöngye a druidák szertartásaiban szent szerepett játszott. A gallusok öltözete volt kurta köpeny (sagum), mellény (palla), élénk szinekkel tarkitott nadrág; miért is a narbonnei Gallia b r a c c a t a nevet kapott; holott a szabad Gallia a gallusok hosszu hajaitól c o m a t a, a Havasokon innen fekvő rész pedig t o g a t a nevezetet nyert.

Britannia.

Celticához számitották még a romaiak Nagy-Britannia szigetet buja legelőivel, hol a sürü ködök, gyakori esőzések, mezei szokások, s az erdőségekben elszórt gunyhók föltünők valának. E tartomány leginkább a gyöngyhalászat által vonta magára a romaiak kapzsi figyelmét, s fölkelté féltékenységöket; minthogy onnan, mint a druida-vallásnak gyupontjából jöttek a hazafiui fölhivások Gallia szárazföldére. A romai Britannia Agricola hóditásai által öregbedvén, Hadrian sánczokat huzatott ottan a Solway tengeröböl és a Tyna torkolata közt. E sánczokon tul laktak a caledonok, kikről a romaiak azt hitték, hogy az ő óriási testeiken rajzolt ábrák miatt p i c t i [1]) névvel nevezik magukat, s kiket azután Irlandból jött celta eredetü skótok vertek le. Egyedül Caesar emliti meg a damnonok közt (Cornwallis) az ónbányákat, mellyek már a phoeniciaiakat is oda csalták; de már az arany-, ezüst- és vasbányák ismertebbek valának. Eboracum (York) a kormánynak székhelye volt, London pedig már akkor is kereskedés által gyarapodott.

Irland.

Hybernát, a termékeny Erint, Strabo puszta és egészségtelen tartománynak festi; a britek azonban ugy találták, hogy legelőkben és kikötőkben bővelkedik, s a rendes igazgatást is megtüri. Romai nevét a hivernektől, a szigetnek legszámosabb lakóitól kapta.

A britanniai celták életmódra nézve nem nagyon különböztek a szárazföldi celtáktól. Kupalaku gunyhókban laktak, fegyver gyanánt,

---

[1]) A *pictioch* szótól, a mi celta nyelven rablót jelent.

miként azok, hosszu kardot viseltek; azonban a hadi szekerek használatát a caledonoktól tanulták. Arczukat kék szinre mázolták, hajokat és bajuszokat hosszura növeszték, s állatok bőrével takaróztak; apró fejedelmek által igazgattatva, falukat épitettek, s földmivelés- és marhatenyésztéssel foglalkoztak. A caledonok pedig mezitlen jártak, testöket bemázolták, karjaikat és csipőiket vaskarikákkal terhelték meg, s a bőséges halászattal mit sem gondolva, csupán csak vadászatból éltek.

Olaszország.

Jellemökkel egyezőleg mare nostrum-nak nevezték a romaiak azon tengert, melly három oldalról környezi Olaszországot; mig az éjszaki oldalt a Havasok köritik, mellyeknek félköralakja egyik végével az adriai öblöt, másikkal pedig a ligusticumi tengert érinti. A Havasokat azonban nem a legjobban ismerték a régiek, s Olaszországról még csak azt sem tudták megmondani: valljon három, vagy négyszögü alakkal bir-e? s azt hitték, hogy keletről nyugotra terjed. Ugy tetszik, mintha az illy tisztán szemlélhető természetes határokkal ellátott földterületnek egy közönséges nevet kellett volna viselnie; azonban a régiek a mi szokásainkkal ellenkezőleg, az ott lakó népek után nevezvén el a tartományokat, Olaszországban is több rendbeli tartományokat különböztettek meg. Italiának neveztetett először a Scillax és Lameticus, vagy Squillaces sz. Euphemia öblök által képezett félsziget, melly jelenleg tulsó Calabriának neveztetik; azután Antiochus történetiró korában éjszakról a Laus kis folyóig és Metapontusig terjedett; Romának V. százada végével magában foglalta mindazon tartományt, melly a Tiberis és Aesis folyamoktól délre esik. Polybius volt az első, ki Venetiát és Gallia Cisalpinát is hozzá számitja. Ezen földrajzi elnevezés azonban csak akkor birt gyakorlati érvénynyel, midőn a triumvirek, Augustus, Marcus Antonius és Lepidus nem akarák engedni, hogy Gallia Cisalpina proconsul által kormányoztassék, ki, miként Caesar tevé, Roma alá minden akadály nélkül vezethetné seregét. Későbben Augustus 11 tartományra osztotta Olaszországot, ide számitva Illyriát is [1]; melly fölosztás megmaradt, mig a birodalom enyésztével az Italia nevezet a tartománynak éjszaki részére szo-

[1] 1) Latium és Campania; 2) a picentinek és hirpinek; 3) Lucania, Brutium a salentinusokkal és Apulia; 4) a ferentánok, marrucinok, pelignek, marsok, vestinek, samnisiak és sabinok; 5) Picenum; 6) Umbria; 7) Hetruria; 8) Gallia Cisalpina; 9) Liguria; 10) Velencze a carnokkal, a japygek és Istria; 14) Gallia Transpadana.

ritkozott, miként az napjainkban is neveztetik; akkor e czimet egy kis ország sajátitotta el, mellyből ki vala zárva Toscana, Roma s azon tartományok, hol e nevezet származott. S e nevezet most már csak az emlékezetben él.

Felső-Olaszországot a régiek Galliához számitották; a ligurok fáradságos életet vittek a genuai terület meredek lejtőin; a veneták pedig azon vidéken laktak, hol később a tengernek büszke jegyese, most pedig özvegye, uralkodék.

Gallia Cisalpina termékeny rónáiról nagy kiterjedésü mocsárok közé jutott le az ember [1]), hol jelenleg Parma és Modena mosolygó virányai állanak; álló vizek és ingoványok boriták Brescia, Mantua, Como, Reggio vidékét, szintugy az Altino és Aquileja közti térséget [2]), s Ravenna a lagunák közepette állott [3]). Luni kikötőjébe hozták a hajók a márványt; Hetruriának régi miveltségét eltörölte a kérlelhetetlen fegyver; a szolgaságra jutott sabinok és umberek földjén temérdek nyájak legeltek. Nagyszerü utvonalak vezettek a Campaniába; melly vidék Olaszország szemefénye volt, hol Puteoli az egész közép-tengeri kereskedést magához vonta; s a Vezuv által még akkor nem fenyegetett Nápoly, görög szokásaival a világ urainak kedves pihenést nyujtott. Samnium népességét kipusztiták Syllának győzelmei; Lucania, Bruttium (Calabria), Apulia a régibe ujabb miveltséget oltottak, s a görög gyarmatoknak minden diesősége Brundusiumban központosult, hol Görögországnak hajói kikötöttek volt. Az olaszországi városok összes száma 1197-re tétetett.

A termékeny Sicilia, mellynek Antonius romai polgárjogot engedményezett, az egészségtelen Sardinia, a vadon Cyrnus (Corsica), s főleg a vasbányáiról hires Elba, mellyek Janusnak országát övezék, ennek minden viszontagságaiban osztoztak.

Germania.

Strabo, miként már mondók, Europának éjszaki szélét az Elbe folyam partjára helyezi; azon innen laknak szerinte a germánok, kikre nézve sokkal bonyolodottabb nála a fölosztás, mint sem Plinius- és Tacitusnál. Egyébiránt azon kivül, hogy a romaiak és görögök a történeti és földrajzi adatok nyomozásában nem nagy pontosságot tanusitottak; s mivel a tartományokat a népekről nevezték, az is megtör-

[1]) **Cic.** *Ep. fam.* X.
[2]) **Vitruvius**, l. 4.; **Strabo**, V
[3]) **Sidonius Apoll.**, l. 8.

tént néha, hogy a történet- vagy földirónál valamelly tartománynak fekvése változik, minthogy lakóinak neve is megváltozott.

A határozatlan Germania nevezet alá foglalták a régiek az általuk alig ismert vidéket a Rajna, Duna, Tisza, Visztula, Balti- és Éjszaki-tenger közt, ide számitva még Scandinaviát és a cimri Chersoneust. A romai seregek jutottak a Duna valódi folyásának ismeretére Germaniában és Pannoniában; s most már nem hitték azt, a mit Aristoteles korában hittek, miszerint a Duna egyenes vonalban Istriából foly. A tőle éjszakra a Vistuláig és Balti-tengerig fekvő tartományról bizonyosabbat tudtak; s ez utóbbi tengert az Oceán részének tartván, sinus sarmaticusnak nevezték, s a kettő közt feküdnének Scandinavia szigetei, s a Pytheas földiró által emlitett Thule, s e sarmatiai öböl kapcsolná össze a Scytha- és Sericai-tengereket, mellyekkel ismét a Kaspi-tenger állana közlekedésben.

Scandinaviát (Thiuland), Pytheas adatai után, ki a Balti-tengerig jutott el, azok, kik annak lételét hitték, nagy szigetekből álló tengernek lenni gondolták, melly Sveviának, vagyis keleti Germaniának függeléke volna. Ismerték ottan a cimbeket, kik a kimri Chersonesusban (Jütland) ambrát gyüjtöttek; a svionokat (svédeket), a tengeren és szárazon hatalmas népet, korlátlan uralkodók alatt, minőknek az islandi sagák a papkirályokat, Odin utódjait rajzolják; a gothonokat, vagy a gothokat, kik megtudák egyeztetni a szabadságot az egyeduralkodónak kormányával; s még egyéb népeket, mellyeknek kormánya állandóbb alapokon nyugodott, s miveltségök fejlettebb vala, mint sem a germánoké. Oroszország közepére helyezték az örök hóval födött Riphaeus hegyeket.

A romaiak már tapasztalták a german fegyverek hatását, s az Elbe partjain lakó longobardok látszanak a legtávolabbi népnek, mellyel az ő legioik mérkőztek. A kereskedők bejárták a nagy birodalmat, mellyet a marcoman Marobod Csehországban, Sileziában s egyéb tartományokban alapitott. A Vistula torkolata felé megtudák nevezni a vendeket, mint durva rablókat; s e folyam hosszában föllfelé a lygicket vagy lutokat, hihetőleg a középkori leskeket, a lengyelek őseit, miként az oroszok ősei a roxolanok, vagy roxanok valának, és a jazygokat (jászokat), melly talán sarmatiai faj; a bastarnok, déli Lengyelország lakói, Plinius szerint a german népességnek egy ötödét képezték.

Később délnyugotra Lithvaniától ismerni tanulták a finneket, kik a XI. században költöztek át Finnlandba. Egészen vad és utálatos

emberek fegyver, lovak és hajlékok nélkül; füvekkel élődnek, állatok bőrével takaróznak, a földön hálnak, s egyedül nyilaikban bizakodnak, mellyeknek hegyeit csontból készitik. A vadászaton elejtett prédát fagalyakból készült fonadékokon tartogatták; illyeseken feküdtek a gyermekek, lelték halálukat az öregek; s e durva életet többre becsülték a mivelt népek rabságánál, kiknek élete a remény és félelem közt ingadoz szüntelen. Berebistus, a geták, vagy dákok királya, fölkelté hóditásai által a romaiak féltékenységét, s a Borysthenes partjain föltartá a sarmaták rohanásait, kik a Kaukazus, Don és Kaspi-tenger közti vidékekről, hol kezdet óta laktak, Mithridates ösztönzésére indultak meg a szittyák ellen, s kóbor életöket elhagyva, Lithvaniában és a szomszéd tartományokban megtelepedtek, hol több rendbeli szláv eredü népeknek törzsévé lettek.

Hogy ha Germaniából és Daciából, az egyetlen tartományból, mellyet a Dunán tul birtak a romaiak, a Kaspi-tenger felé indul az ember: nagyszerü rónaságra talál, honnan bundanemüeket cseréltek be a romaiak öltözet- és borért. Tanais, a hasonnevü folyó mellett Bosporus királyai által lerontatván, a középkorban ujra föléledt; de Olbia a Borysthenes mellett kereskedés által virágzott.

A Balti-tengernek nyugoti partján tanyáztak az esthenek, hihetőleg az esthonok ősei, kik vadkannak, mint Freya istennő kedves állatjának képét hordották nyakukban, s gyantakövet gyüjtöttek, rendkivül csodálkozva a fölött, hogy azt olly jó áron eladhatják.

Mielőtt a romaiak a Dunát és Rajnát átlépték volna, a Rajna, Éjszaki-tenger, Elbe és Majna közti tartományt az istaevonok és ingaevonok lakták. Mögöttük keletről délre, a Felső-Rajnától és Dunától kezdve a Balti-tengerig, Közép-Germaniát a svevek lakták, kiknek főbb törzse valának a senonok az éjszaki széleken, s a marcomanok a délnyugoti határokon. Keletre a svevektől Germania határait a vandalok birták, hozzájok tartoztak a burgundok és a gothok, kik először támadták meg a romaiakat [1]).

A svevek, vadászok és pásztorok, kik Caesarral hadakoztak, évenkint más-más vidékekre költöztek, s maguk után pusztaságot hagytak. A senonok száz kerületet birtak az Odera és Elbe között, s minden évben emberáldozatra gyültek össze egy erdőben, hová csak összekötött kezekkel lehetett bemenni; mások Maroboddal Bohemiába köl-

[1]) *Isth-wohn*, nyugot lakója; *hehr* magas, s azért *hermiones* azt tenné: a középpontból, vagy keletről. *Ingaevones* az *eigion* — tenger szótól; *vandali* talán a *vand* határ, part szótól.

töztek, némellyek Svevia egy része fölött uralkodtak; a miből talán azt lehetne következtetni, hogy az ő nevök több népekkel közös volt [1]).

Plinius korában a vandalok leghatalmasabb nép valának a Vistula és az Odera közt. Ez utóbbinak torkolatánál laktak a gothok, s hihetőleg vérrokonaik voltak a burgundok, kik a Wartha és Netze táján elmozdítható királyok (Hendios, Kindios?) és élethosszig választott főpapok (Sinistani) által kormányoztattak. A rugiusok a következő népvándorlások alkalmával kaptak hirre, ugy szintén a varinusok (warni) a Warna partjain.

Mecklenburgban és Holsteinban az angolok a skandinav Hertát, a földnek istennőjét imádták, kinek temploma egy tónak közepette (Femern?) szigeten állott, melly tóba az áldozatot bemutató rabszolgák vettetének. Számos törzsek együttvéve, a szászok szövetségét képezték, melly név hihetőleg szintén közös nevezetnek tekinthető.

A tenger által környezett nyugoti Germaniában a Weser és Ems között laktak a chauczok, kik a tenger árjai elől dombokra menekültek, vagy uszó hajlékokban laktak minden földmivelés, vagy baromtenyésztés nélkül, s tőzegnél sütött halakkal táplálkoztak. Ők is a szászok szövetségéhez csatlakozván, a leghatalmasabb s legjobban kormányozott german népeknek egyikét képezték.

Az Emstől a Maasnak nyugoti torkolatáig tanyáztak a frizek, kik Tiberiust legyőzve, Claudius által viszont legyőzettek, s magukra hagyattak. Mögöttük a Rajna torkolatai közt laktak a batavok, a cattusoknak egy gyarmata, kikkel a romaiak, minthogy a háboruban jó szolgálatot tehettek, kiméletesen bántak. A Hartztól kezdve a Rajnáig, s a mostani déli Westphaliától a Saalig Franconiában laktak a bructerek, camavok, sicambrok, marsok, tubantok, cheruskok, cattok, kik talán az istaevonok közös nevezete alá foglalvák, folytonos harczokban élve az ingaevonokkal, az éjszaki szövetséggel, melly a frizeket, chauczokat, angrivarokat, cimreket és teutonokat foglalta megában. A kétféle szójejtés, melly mai napig is két részre osztja Németországot, azon gondolatra vitt némellyeket, miszerint a jelenlegi frankok és szászok az említett két szövetségnek maradványai.

A Rajna és Majna összefolyásánál kalandor gallusok telepedtek le, s telkeik után tizedet fizettek (agri decumates); s az e vidéken el-

---

[1]) *Schweifer*, kóborlók?

szórt több rendbeli törzsek Caracalla idejében az alemanok szövetségét képezték.

Közép és keleti Germania ismeretlen maradt; egyedül a hermundurok nagy nemzetsége tartotta fön a barátságot a romaiakkal, s Vindelicia és Rhaetia virágzó városaiban kereskedést üzött. Éjszakra tőlök laktak a teuriochaemek (thuringiak?); délkeletre a narisiek, kik a marcomanok- és quadokkal, a mai Cseh-, Morvaország és Austria lakóival ez oldalról a birodalom határát képezték. A Harz erdőség, melly névvel Caesar Közép-Germaniának minden erdőségeit jelöli, Morvaország éjszaki részén Magyarország felé vonult [1]).

Fölösleges volna azt megemliteni, miként mind az, a mit mondottunk, puszta gyanitás; főleg ama szövetségek lételét tagadják némellyek. Az tény, hogy a svevek Ariovist vezérlete alatt megrohanták Galliát, honnán Caesar a Rajnán tul üzte őket. Midőn továbbá a meghóditott Galliából Germaniába törtek a romaiak, először is a cheruskok, azután a marcomanok szövetsége állotta utjokat; s hogy ha Varus leveretése után a két szövetség egyesül, Germania örökre megmenekült volna a romai igától.

Augustus a tartománynak uj szervezetet nem adott, hanem katonailag igazgatta azt, 30 ezer emberből álló 8 legiót helyezvén el a városokban, s még egy hajóhadat czirkáltatva a Dunán.

A tauri Chersonesusban Roma oltalma alatt virágzottak: Chersonesus szabad város, Sebastopol mellett, Bosporus ország Panticapeával (Jenikale), melly miletusi gyarmat volt, és Theodosia (Capha).

Illyria.

A Duna délpartjának hosszában Illyricum név alatt valának ismeretesek a tartományok Schweicz-, Olaszország- és a Dunától kezdve egészen Görögország- és Macedoniáig. Részint celták, részint illyrek lakták azt a mai Albaniában, Dalmatiában, vagy sajátképen ugynevezett Illyricumban, Istriában és Pannoniában, s hihetőleg a szlávok közt oszlottak föl, kik később eme tartományokat elfoglalták. Strabo megkülönbözteti őket a thrákoktól, kik testöknek bőrét pontokra festették, és a celtáktól, kik testöket egészen bemázolták.

Ezen népek közt, mellyek a birodalom legharczosabb népeinek tartattak, jelentékeny helyet foglaltak el a bojok, celta törzs, kik későbben a mai Bajorország és Austria nagy részén uralkodtak, s Bohemiának nevet adtak. A tauriskok a salzburgi, karinthiai és stajer

---

[1]) A german népekről részletesebben szól a VII. könyv az 1. fejezetben.

Havasok közt laktak, hol az arany- és vasbányák Noreia városba csábitották a romaiakat, honnan a Noricum nevezet eredett. A scordiscok az Alsó-Száva partjain laktak, honnan egész Macedoniáig kalandoztak. A dákok és romaiak által legyőzetve, elhagyott hazájokat ez utóbbiaknak engedék át, kik Noricum és Pannonia tartományokat képeztek azokból.

A Duna partjaitól a Havasokig terjedett Rhaetia, melly tartomány a régi Vindelicia nevezetet feledésbe hozta; s hol büszke, a szabadságot halálban szerető nép lakott.

Keletre Illyricumtól laktak a moesiek, dardanok, triballok, daczos barbarok, erdők- és mocsárokban, mellyek a most annyira szelid éghajlatot nagyon is zordonná tevék. Vadon vidék volt szintén a harczos nép lakta Thracia, Haemus és Rhodope hegyek, a Bosporus és Hellespont között, melly szintén romai tartománynyá vált, s hol görög gyarmatok virágzottak: ezek közt a kereskedés által gyarapodott Byzancz, melly később Roma helyébe lépett. Macedonia, melly egy kor Ásia fölött uralkodott, a Pangaeus hegynek aranybányáit, s a Strymon által öntözött telkeket mivelte; városai közt virágzott Thessalonica, maga után hagyva Pellát és Edessát; s régi királyainál nagyobb tekintélyt szerzett neki a Philippi mellett végbement ütközet. Macedonia egy tartományt képezett, egy másikat Achaja, az aegaeumi szigeteken kivül, mellyek közt legjelentékenyebb vala Rhodus.

Görögország.

Nem szükség visszatérnünk Görögországra és szigeteire, mellyek még annyira sem érezték régi dicsőségöket, hogy jelen megaláztatásukat szégyenlették volna. Peloponnesus pusztaságnak nevezhető ahhoz képest, a mi a szabadság korában volt; Laconiának 100 városa közől alig maradott fön harmincz; Corinthus hamvai közt kellett keresni a becses maradványokat; Achajában nem volt már jelentékeny város; Phocisban elnémult a delphii oraculum [1]); s Romának mindenüvé kiterjesztett uralma a sokféle törvényeket és szokásokat lassankint eltörölte.

Ki fogna most már ismerni Pericles és Leonidas városaira, midőn Augustus beutazva Görögországot, Cythera szigetet Spartának ajándékozza azért, mert a perugiai háboru alatt vendégszeretettel

[1]) Sulpicius igy irt Ciceróhoz: „Ex Asia rediens, cum ab Aegina Megaram versus navigarem, coepi regiones circumcirca prospicere. Post me erat Aegina, ante Megara, dextra Piraeus, sinistra Corinthus; quae oppida quodam tempore florentissima fuerunt, nunc prostrata et diruta ante oculos jacent. *Ad fam.* IV. 5.

fogadá Liviát; Aeginát és Eretriát pedig elveszi Athenetől büntetésből, mivel Antoniust pártolta, s igy minden tekintetben önkényesen cselekszik; mindamellett a görög musák hizelgő dalokat zengenek tiszteletére? A vallás nem szentelé meg többé oltalmával a városok gyülekezeteit, jóllehet a gonosztevőknek menedéket nyujtott; s midőn Roma a különféle városokat az állitólagos menedékjogért kérdőre vonta, Ephesus komolyan vitatkozott Delossal, mellyik városban született légyen Apollo; s Magnesia, Aphrodisium, Stratonicae, Hierocaesarea, Cypros s több városok hagyományok- és föliratokra hivatkoztak, hogy templomaik sértetlenségét bebizonyitsák. Szintolly hévvel követelte magának a dicsőséget Ásiának 11 nagyobb városa a senatus előtt, hogy a szörnyeteg Tiberiusnak, mint istennek templomot állithasson.

A görögöket, kiket Roma tanitóinak ismert el, kiktől leszármazni dicsőségnek tartá, kikre nézve lemondott a követelésről, hogy saját nyelvén oszsza ki neki parancsait s szolgáltassa ki az igazságot, kiket egyedül nem illetett barbár nevezettel, mennyire megalázta és megvetette a gőgös romai! Egy kicsinyitő szó nyelvében a görögnek kigunyolására vonatkozott (graeculus), ki Rómában mindenre használható volt, hizelgés-, tanitás- s élvezetre. A görög családság (graeca fides) közmondássá vált; Virgil megörökité azt, Cicero pedig a szószékről sujtotta: „A tanuk, ugy mond, a görögök, s a közvélemény már is megveti őket. Én nem tagadom meg tőlök a tudományt, müvészetet, kellemes szólásmódot, sem az éles elmét, vagy ékesenszólást; de a mi az eskünek törvényszerüségét és vallásosságát illeti, ahhoz e nép soha nem értett, a szent dolgok hatását, jelentését és sulyát soha nem érezte. Eme kifejezés: ‚Esküdjél meg értem, s én megesküszöm érted', talán a gallusokra, vagy spanyolokra alkalmazhatók? Épen nem, hanem egyedül csak a görögök sajátja, annyira, hogy még azok is, kik nem tudnak görögül, görög nyelven ejtik ki e szavakat. Ha valamelly görög nemzetbeli tanubizonyságát figyelemmel kisérjük, már az ő magatartásáról itéletet vonhatunk vallására és lelkismeretére; ő csak arra ügyel, miképen fejezze ki magát, nem pedig, hogy az igazságot mondja meg. Én elvetem az ez ügyben előállitott tanukat; elvetem pedig azért, mert görögök, s a legkönnyelmübb nemzetnek tagjai."

S ha bár némi kivételt tesz is az europai görögökre nézve, az ásiaiakat egyátalában kárhoztatja. „Nem is hivatkozom egyébre, mint saját itéletetekre. Kis-Ásiát, ha nem csalódom, Phrygia, Mysia, Caria

és Lydia képezi. Én vagyok-e az, vagy talán ti, ki föltalálta a közmondást: ‚A phrygiait csak korbácscsal lehet valamire kényszeriteni?' Cariáról magatok mondottátok: —‚A ki veszélybe akarja dönteni magát, menjen Cariába.' Minő kifejezés szokott leginkább használtatni a legnagyobb megvetés tanusitására, hacsak nem: ‚Ez a mysiaiak közt az utolsó?' Hol a vigjáték, mellyben a rabszolga cariabeli ne volna?' [1])

Ennyire lenézték a romaiak a görögöket e korszaknak elején; mellynek végével Romának minden dicsősége a görög partokra menekült, s a görög birodalom elhomályositá és tulélte a latint!

Romai birodalom.

Mindazáltal Roma, mint királynő és urnő emelkedék annyi népek közt, s uralmát 2000 mérföldre terjeszté éjszaktól délig, Antoninus sánczaitól és Daciától az Atlas hegyekig és a naptéritőig; s 3000 mérföldre kelettől nyugotra az Oceántól az Euphrátig; 1 millio hatszáz négyszögü mérföld területet foglalván el az éjszaki szélesség 24 és 56 foka közt, a világnak polgárisodásra legalkalmasabb pontján. Hóditások következtében változtak néha a határok, de csak rövid időre; mert maga a természet hegyek, pusztaságok és folyamok által jelölte ki azokat, mellyeket a miveletlen népek áttörni nem birnak.

Ezen határvonal magában foglalta éjszak-nyugotról Angliát és a skót sikságot, a hegyek a caledonoknak maradtak; a Rajna Helvetiát és Belgiumot, a Duna az olasz és illyr félszigetet oltalmazta; azután a Fekete-tengerig, innen a Kaukazus hegylánczolattal és Kaspi-tengerrel Közép-Ásiának hegységeig terjedett. Az ibereket, kik a birodalomnak legvadabb részét lakták, soha nem hajthatta igájába Roma; az örmények majd mint ellenség állottak szemközt, majd adót fizettek, de alattvalók soha nem voltak. Az ő hegyeikről fakadott az Euphrat és a Tigris, melly folyamok közt Mesopotamia fekszik, hol romaiak és persák érintkeztek egymással. Arabiának sértetlen pusztái környezék Syriának termékeny halmait, s a Vörös-tenger Egyptomot. Délre kanyarulva a határ, Libya pusztái és a Sahara, tovább nyugotra az Atlanti-tenger vetettek gátot a romai sasok röptének és ragadozó körmeinek.

E vonalon belül fenmaradtak még némelly független államok, mint például Cottus király a Cotti-havasok közt, 12 várossal, mellyek közt Segusium (Susa) a jelentékenyebb; saját törvényeik alatt éltek Cor-

[1]) *Pro Flacco*, 128.

cyra, Chios, Rhodus, Samos, Byzancz; saját kormánynyal birtak Colonia Augusta (Nimes), Massilia, Lacedaemon, s több népek Galliában és Spanyolországban. Hasonló kiváltságot nyertek többen Ásiának 500 városa közől, különösen Pamphylia, Thracia és Lycia városai őrizték meg szabadságukat; saját királyok által kormányoztatott Cappadocia, Cilicia egy része, Comagene, Palmyra, Judaea, Mauritania, Pontus. Mindazáltal emc függetlenség csak látszólagos volt; mert mind a királyok, mind a köztársaságok egyedül Roma akaratának hódoltak.

A Claudius császár által rendelt census alkalmával a romai polgárok száma 6,945,000-re rugott, s e számhoz adva a nőket és gyermekeket, az összeg 20 milliót adna. Az alattvalók számát bajos lenne meghatározni; mindazáltal az elágazó vélemények közt középutat tartva, föl lehet tenni, miként a tartományok lakóinak száma negyven millióra ment, s a rabszolgák is voltak annyian, mint a szabad emberek; miért is a népesség összes száma 120 millióra tehető.

Ennél nagyobb birodalmakat is látott már, és lát még most is a világ; csak hogy azok pusztaságokra, vagy kóborló, miveletlen népekre terjednek ki. A romai birodalom a legmiveltebb tartományokat foglalta magában a Közép-tenger partjai körül, s uralma nem volt pillanatnyi, hanem szilárd alapokon nyugodott. Minden tartományban voltak jelentékeny, népes városok, s némellyek egész népséget foglaltak magokban, ugymint Román kivül Antiochia, Alexandria, Carthago, mellyek emlékekben bővelkednek, s mellyeknek egykori nagy létét még a romokban is bámulja az ember.

Illy nagy kiterjedést nyert Roma a köztársasági hadviselésnek örökös rendszerével; e rendszer azonban megszünt. Augustus félretevén a hóditás-vágyat, miután a szabadság szobra mellett trónt akart emelni a Capitoliumban, minden hadjárataiban a békét tartotta szem előtt; s épen midőn a Havasokat is birodalmába foglalta, hogy annak határai gyanánt szolgáljanak, hóditá meg Rhaetiát, Vindeliciát, Noricumot és Pannoniát. Utódjai szintén tulságosan elfoglalva a roppant birodalom kormányával, s attól félve, hogy távol tartományok meghóditásánál a hadvezérek könnyen megszoknák a parancsolás kellemeit, nem igen kivánták a háborut; de maguk a hadvezérek sem remélhették a diadalmenet dicsőségét, miután a hadviselésnek minden dicsősége a fejedelemre háramlott vissza.

A határokon számos népek tolongtak, hullámként üzve egyik a másikát, s csak is a legiók mozdulatlan szilárdsága fékezte őket.

Azonban legnagyobb ellensége volt Románk a belső romlottság, melly épen akkor, midőn a világ legerősebbnek gondolta azt, a roppant birodalomnak szétbomlását idézte elő.

MÁSODIK FEJEZET.

Tiberius.

A romai és olaszországi népességnek nagy része, kizárva ama keveseknek fentartott jogokból, kik a polgárjog teljességét élvezték, a kiváltságok egyenlő kiterjesztése végett harczot vivott ez utóbbiakkal. Ebből származtak a belviszályok, századokon át izgatva a nemességet, az aristocratiai szabadság gyámjait, vagy a gazdagokat, kik pénzért mindent tehettek, s a néptömeget, melly megunva a temérdek apró zsarnoknak uralmát, dicsvágyó főnökök körül gyült össze, kiknek segélyével pillanatnyi zsarnokságot, vagy állandó önuralmat alapitott. Először csak is a comitiumokban kiáltozott törvények után a Gracchusok példájára; később a tribunok hatalma növekedvén, nyilt harczba tört ki Marius alatt, ki szintolly bátor és vitéz, mint patriciusgyülölő volt. Ő az olasz társakat beosztotta a 35 néptörzsközé, s mivel ők nagy számmal valának, a régi polgárokat tulszárnyalták volna; de a senatus, a szintolly kegyetlen Sylla által gyámolitva, csupán csak 8 törzsre akará szoritani őket, kiknek szavazata ritkán, vagy soha nem számittatott. Ebből háboru s borzasztó öldöklési rendszer keletkezett: Sylla fölülkerekedvén, helyreállitá a köztársaságot, vagyis az aristocratia uralmát, megszilárditá a senatus hatalmát, zsoldos katonaságot szervezett, s ezek közt nem már a köztelkeket, hanem a számüzöttek és meggyilkoltak vagyonát fölosztá.

Halála után a veszélyben, dicsvágyban és kegyetlenségben ingadozó Pompejus vállalta el szerepét; mig a népnek vezére Caesar lett, kinek elég esze és bátorsága volt arra, hogy pártját diadalra segitse. Ő a senatust legyőzte, melly csak gyilkok által volt képes megakadályozni a nagy reformok keresztülvitelét. Halálával ismét föléledtek az elfojtott viszályok, s a régi szabadság Antonius és Augustus ellen küzd, kik először Caesar örökségé fölött vitáznak, azután a közveszély egyesiti őket, mig az araristocratiát megsemmisitheték; ekkor ismét megujitják a harczot, mellyből Augustus diadallal emelkedett ki.

Szép tehetségekkel, de még nagyobb ravaszsággal 43 év alatt a köztársasági formák megtartása mellett igába hajtja a romaikat; „a katonákat ajándékokkal, a népet kenyérrel, s mindenkit a béke nyugalmával magának lekötelezve, lassankint emelkedék; a senatus, tisztviselők és törvények minden erejét és hatalmát magához rántja, a nélkül, hogy valaki azt megtagadná tőle, minthogy a bátrabbak a harczokban, vagy üldözések által vesztek el; a többi nemesek, annál inkább gyarapodva és tiszteltetve, minél jobban hajoltak a szolgaságra, a dolgok uj rendében örömestebb türték a jelent, mintsem gondoltak a veszélyes multra. A dolgok ezen állapota a tartományoknak is tetszett, mellyeknek a senatus és a nép uralma alatt sehogy sem tetszett a hatalmasabbak czivódása, a tisztviselők kapzsisága s a törvények gyenge oltalma, mellyeket erőszak, fondorlatok és pénz által kijátszani lehetett“ [1]).

Augustus nem szüntette meg az alkotmányt, sőt inkább fölélesztè azt, de csak azért, hogy magához ragadjon minden hatalmat. Mint legelső polgár (princeps) különféle tisztségeket nyert; mint consul vagy proconsul a senatusnak és a tartományoknak parancsolt; mint censor az erkölcsök és fegyelem fölött őrködött; mint főpap az augurokat igazgatta; mint hadvezér (imperator) a hadsereggel rendelkezett. Főleg pedig a tribunságra alapitá hatalmát: s azon veto, mellyet a nép sok küzdelem után nyert ki magának, jelenleg az imperator személyének sértetlenségét biztositá, s interpellatio jogot adott neki a senatus vagy a népbármelly határozatától, sőt a nép gyámjává tette. Utódai egészen Diocletianig uralkodásuk éveit a tribunságtól számitották; s mint tribunok bátorkodtak behozni a jogegyenlőséget s a senatus hatalmának megmaradt árnyékát is eltörleni. Ekképen tehát a népnek képviselete a császárban központosulván [2]), a szabadságnak két főbástyája, a tribunok közbenjárása és a comitiumokra hivatkozás meg vala szüntetve.

A birodalom tehát nem volt monarchia, sőt inkább folytonos dictatorság; s az imperatorok azért igazgatták azt, mivelhogy a régi

[1]) Tacitus, *Ann.* I. 2.

[2]) A Pandectákban olvasható: ‚Quod principi placuit, legis habet vigorem utpote cum lege regia, quae de imperio ejus lata est, populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem conferat.‘ (Fr. I. pr. D. I. 4.). Annyira erősnek tetszett e pont, hogy azt meghamisitottnak vélték; de itten az *omnem potestatem* nem annyit tesz, mintha a nép *minden hatalmát* a császárra átruházná, hanem hogy a császár a néptől birja minden hatalmát.

tisztségeket mind magukban egyesitették, holott hatalmuk, miként a czim maga is mutatja, az erőszakon alapult, s a polgári hatalom a szintolly könnyü, mint szükséges katonai bitorlásnak csak takaróul szolgált.

Caesar halála által megrettenve Augustus, nem bátorkodott állandó alakot kölcsönözni a kormánynak, sem határok közé szoritani azt, ne hogy a romaiak észrevegyék magukat, miként ő korlátlan hatalommal bir. És igy sem törvényes választásról, sem öröködési rendről szó nem lehetett; az imperatorok nem királyok, hanem zsarnokok voltak; hatalmuk korlátlan volt, de csak türetett. Régi nevek uj dolgok takarói gyanánt szolgáltak. Augustusnak rovatnak föl tehát terhül mindazon visszaélések, mellyeket utódai elkövettek, kiknek a tulságig vitt bünei, vagy idétlen erényei a birodalomnak romlását okozták; neki rójják föl bünül a katonai kényszeruralmat, a leggonoszabbat minden zsarnokságok közől, mert elöli mindazon szenvedélyeket, mellyek a társadalom életét mozgásba teszik; neki rójják föl a praetorianusok önkényét, s ama gyakori lázadásokat, mellyek a katonák bátorságát s a népnek emlékeit megerőtlenitve, végre azon helyzetbe hozták Diocletiánt, hogy a teljhatalmat megragadhatta, Constantin pedig még a régi formákat s a szabadságnak még csak árnyékát is eltörölhette [1]).

---

[1]) Régi kutfők. **Dio Cassius**, LI—LX könyveiből. Innentől kezdve a LXXX-ig nincs egyéb, mint a Xiphilinus által tett kivonat egészen Alexander Severusig. Ő épen ugy párthive a monarchiának, mint Tacitus a köztársaságnak. Ennek *Évkönyvei* Tiberiustól Vespasianig terjednek; azonban elveszett egy darabja, két év Tiberius uralkodásából, Caligula uralkodása, a hat első év Claudius életéből, másfél év Nerónak végnapjaiból. *Története* csak három évet foglalt magában 69—71.

Svetonius, *A császárok élete*, Julius Caesartól Domitiánig; azoknak tetteiről és jelleméről szól.

Vellejus Paterculus, hizelgő de érdekes, Augustus és Tiberius korára vonatkozólag.

Herodianus, nyolcz könyvben adja elő Commodus és Gordianus történeteit.

A császárok életét Hadriantól Diocletiánig a *Scriptores historiae Augustae minores* foglalja magában.

Eutropius, Aurelius Victor, Sextus Rufus, rövid kézi könyveket irtak.

Ujabbak: **Le Nain de Tillemont**, *Hist. des empereurs et des autres princes qui ont régné dans les six premiers siécles de l'Eglise.* Bruxelles, 1700, bővitve 1707; fáradságos munka, nagy tudománynyal összeállitva. Catriu és Rouillé jezuiták Tiberiussal végezték a romai történetet; de sem ők, sem Rollin és Vertotnem nagy pontosságot tanusitottak az idézetekben, s a régiek előtt ismeretlen rhetorikai és

Némellyek azt hitték, miként Augustus az ő mostoha fiát, Tiberiust, azért rendelte utódjának, hogy ennek gonoszsága annál nagyobb fényt vessen az ő mérsékeltségére, s mivel előre látta, mennyit fog szenvedni Roma ezen félénk, határozatlan, gyanakodó és szinlelő embernek lassu nyomása alatt [1]). Midőn Tiberius a harczokban kitünteté magát, Augustus rávette, hogy nejétől, Vipsania Agrippinától elválva, vegye nőül az ő leányát, Juliát, s számos tisztségen kivül a tribunságot is ráruházta; a mi őt azon gondolatra vitte, hogy a császárnak utódja lehet, midőn azt kelle tapasztalnia, miszerint az öreg császárnak hajlama Agrippa fiai felé fordul. Részint bosszuból, részint hogy a félénk Augustus előtt minden gyanut elháritson magáról, még togáját is levetve, Rhodus szigetére vonult, s nyolcz évig még csak a tengerparton sem mutatá magát, ne hogy a hajósok észrevegyék. Itten a jövendőmondókkal társalgott, kik az ő szikláktól környezett lakának tetőzetén vizsgálták a csillagokban a jövendőt; s ha a tőlök nyert válaszszal nem vala megelégedve, visszatértében egy szabados letaszitotta a szikláról az ügyetlen jövendőmondót. Egy napon a görög Thrasyllus megkérdeztetvén, koronát jövendölt neki. S mi lesz te belőled? kérdi Tiberius. A jós tovább is vizsgálgat, s elhalványulva fölkiált, miként őt nagy veszély fenyegeti. Ekkor megölelte őt Tiberius, s e perez óta ép olly barátságot, mint tiszteletet mutatott iránta.

A Claudius családnak ő benne központosult gőgjével e magányban szüntelen a trónra függeszté szemeit; s a mint Agrippa fiainak halála (a mi hihetőleg saját müve volt) utat egyengetett számára, Romába visszatért; s mint Augustusnak fogadott fia, ennek halálával (14. aug. 8.) 56 éves korában a világ urának szemlélte magát. Kezdetben, jóllehet a testőrséggel környezte magát, s a hadsapatokhoz is levelet intézett, hogy azok hüségét biztositsa magának, mindazáltal, ne hogy az uralmat egy nőnek fondorlatai, s egy vén embernek gyengesége által látszassék birni, mint tribun szerényen összehivta a sena-

---

sophisticai körülményekkel lépnek föl. Ezeknél nagyobb tekintélyt érdemel **Hooke**, kire az angol történetirók leginkább támaszkodnak.

Crevier, *Hist. des empereurs romain depuis Auguste jusqu'á Constant.* Paris, 1749. Folytatta Rollin minden critica nélkül.

Muratori, *Annali d' Italia*, a ker. időszámitással kezdi, s a császárság ideje alatt világtörténetet ad. Száraz, de hiteles.

Le Vaillant, **Cooke**, különösen **Eckhel**, *Doctrina nummorum veterum*, a korszakok meghatározásában igen jó szolgálatot tesznek.

Ujabb igen jeles mü: *Les Césars, par M.* **Champigny**.

[1]) Miserum populum romanum, qui sub tam lentis maxillis erit.

tust; s a neki fölajánlott kormányt elfogadni mindenkép szabatkozott, mint olly terhet, mellyet Augustusnak isteni elméje alig hogy megbirt; s az illy kitünő polgárok közt egy ember illy nagy igényt magának nem követelhet. Végre mégis elfogadta azt, s ugyancsak megbánták azok, kik eme színlelést valóságnak vették!

Miután a senatoroknak meg kellett igérni, hogy minden lépését gyámolitani fogják, velök folyton tanácskozott, az ellenmondást nem csak türte, hanem még követelte is; inté őket, állitanák vissza a köztársaságot; a consulokat jobbjára ülteté, midőn a senatusban, vagy a szinházban megjelentek, fölkelt; a törvénykezésekre megjelent, főleg midőn a bünöst megmenthetni remélte; nem engedte, hogy őtet urnak, a haza atyjának, vagy ‚divus'nak (isteni) czimezzék. Ugy nyilatkozott, miszerint az ő kötelessége fölügyelni a rendre, igazságszolgáltatásra, béke fentartására; az adót leszállitotta, s a tartományok kormányzóit figyelmezteté, hogy a jó pásztor megnyirja ugyan, de nem kopasztja le a juhokat. Mint az erkölcsök őre, bezáratta a nagyszámu tivornyahelyeket, s fölélesztè a törvényt, melly jogot adott az atyának megbüntetni rossz életü leányát, még ha férjnél volna is; megtiltá csókkal köszönteni egymást nyilvános helyeken; megtiltá a senatoroknak részt venni a pantomim-játékokban, s a lovagoknak nyilván társalkodni a szinészekkel; s mintegy ellentétül a pazar lakomáknak, az előbbi napról megmaradt eledelt adatta föl asztalára, azon megjegyzéssel, hogy az egésznek nincsen jobb ize, mint egyes darabjainak. Ha valaki őt gunyolta, azt mondá, hogy a szabad államban a gondolatnak és a beszédnek is szabadnak kell lenni; s ha valaki a senatusban akará vádolni rágalmazóit, válaszul adá: „Erre most nincs idő. Ha egyszer meghallgatjuk az árulkodókat, egyéb dolgunk sem lesz, mint szünet nélkül a vádakkal foglalkozni; s azon ürügy alatt, hogy engem védelmezzenek, mindenki csak a maga sérelmeit igyekszik megboszulni."

De bármilly nagy mester volt is a szinlelésben, nyájas arczot soha mutatni nem tudott; Augustus bőkezüségét és leereszkedését nem hogy utánozta volna, sőt inkább rosszalta; látványokkal a népet nem csábitá, sem ajándékokat a katonáknak nem osztogatott; még csak az Augustus által tett hagyományokat sem fizette ki az illetőknek, azt mondván: „a farkast fülén fogva tartom;" s midőn egy hagyományos, tréfából egy holt ember fülébe sugta volna, vinné hirül Augustusnak, miként az ő végakaratja teljesedésbe nem ment, Tiberius kifizeté neki az örökséget, de azonnal kivégezteté illy megjegyzés

mellett: „Most már ujabb és igazabb hireket mondhatsz tenmagad Augustusnak.“ Nem engedé, hogy anyjának oltárokat emeljenek, sem hogy melléje lictorokat, vagy egyéb kiváltságokat csatoljanak; ki is minden bünei- és fondorlataiért azon keserüséget aratta, hogy hálatlan fiut emelt a trónra. Neje Juliától, kinek 15 éves számüzetését enyhité Augustus, az atyja által ráhagyott csekély összeget is elvonta, hogy éhen halt meg; egykori kedvesét, Sempronius Gracchust pedig meggyilkoltatá.

Germanicus.

Tiberiusnak eme vad jelleme csakhamar kiszámitott, engesztelhetlen s gunyos kegyetlenségbe tört ki. Hogy hatalmát megszilárditsa, minden trónkövetelőt utjából elmozditani, s a köztársasági formák maradványait megsemmisitenie kellett. Agrippa, Augustus unokája, kinek némi joga lehetett volna a birodalomhoz, nem volt már életben. Germanicusban a köztársaság jövő helyreállitóját bálványozta a nép; a parancsai alatt győzelmekhez szokott hadsereg Germaniában és Pannoniában megkinálta őt az uralommal, mit ő nem fogadott el. Heves lázadás tört ki a legiók között, azért, hogy a folytonos csaták fáradalmai és nélkülözései, továbbá a vesszőcsapások és a kemény fegyelem által sokat szenvednek a katonák, de leginkább azért, hogy az uj kormány gyengeségében bizakodtak. A példás büntetés mit sem használt; s már nem egy tábor a másik ellen harczolt, hanem azok, kik ugyanazon sátor alatt háltak, és egy asztalnál ettek, keveredtek bajba egymással, ugy annyira, hogy a lázadók fékezésére használt erőszak, miként Germanicus megjegyzé, nem gyógyszerhez, hanem inkább mészárláshoz hasonlitott.

Végre szilárdsággal párosult nyájassággal nyugtatá meg őket; s harczias fölhevülésöket az ellenség ellen forditván, egy éjjel, midőn a germanok isteneiknek áldoztak, iszonyu pusztitást vitt végbe köztök, s vérrel mosta le Varusnak meggyaláztatását. Mindezen és már fölebb emlitett vállalataiban mindig oldala mellett állott bátor neje, Agrippina, ki férjével együtt tervezett, a gyávákat buzditá, a sebesülteket ápolta. Tiberius gyanuba vette az ifju hőst; s jóllehet Germanicus mindent elkövetett, hogy elháritsa fejéről a veszélyt, s mindent a császárnak nevében cselekedett, s a jó sikert annak tulajdonitá: Tiberius attól tartva, hogy a hadsereg és a nép szeretetére támaszkodva, a főhatalmat időnek előtte magához ragadhatná, diadalait félbeszakitá. Visszahiván őt, hitvány kárpótlás gyanánt a már szokásból kiment diadalmenetet engedé neki a Rajna és Elbe közt lakó népek

fölött; melly diadalmenetben Hermannak felesége követte kocsiját, mellyre gyermekeit: Nero Drusust, Cajust, Agrippinát és Drusillát is fölvette volt a triumphator.

Ekkor Ásiába küldé őt Tiberius az ottani fölkelés lecsillapitására, s teljhatalommal ruházta föl őt, minővel egykoron Pompejus birt; mindazáltal a gőgös és heves indulatu Cnejus Pisot Syria kormányára előre küldötte; ki is feleségével együtt sem rágalmat, sem aranyat nem kimélve, Germanicusnak minden tervét meghiusitá, mig végre az ifju hős, szive fájdalmában, vagy talán méreg által meghalálozott (19.).

A nemeslelkü ifjut mindenki siratta: több german népek fölfüggeszték az ellenségeskedést, hogy megadják neki a végtiszteletet; s több német fejedelmek a gyász jeléül megborotválkoztak, s feleségeik hajfürteit levágták; a parthusok királya fölfüggeszté egy darab időre a vadászatot; az antiochiaiak az isteneket és a templomokat kövekkel hajigálták, mintha az istenek e halál végett büntetést érdemlenének; Romában pedig tetőpontjára hágott a fájdalom. „Azon napon, ugy mond Tacitus, midőn hamvait Augustus sirboltjába letették, Roma majd egy barlanghoz hasonlitott a komor csend, majd ismét pokolhoz a sirás és jajgatás miatt. Az emberek futkostak az utczákon; a Mars-mező fáklya-tenger volt; a katonák fegyverben, a tisztviselők jelvények nélkül, s a törzsenkint összegyült nép kiáltozák, hogy bomásnak indult a köztársaság; s olly vakmerők és nyiltszivüek voltak, mintha Tiberius nem is volna fölöttük az ur. De semmi nem bántotta annyira Tiberiust, mint a nép ragaszkodása Agrippinához; kiről azt mondák, hogy a hazának disze, Augustus vérének egyedüli maradványa, a régi kornak egyetlen viszfénye; s az égre forditva szemeit, kérte a nép az isteneket, tartánák meg életben e gyermekeket, hogy tulélhessék a gonoszokat“ [1]).

Közigazgatás.

Biztositva látván magát Tiberius, leveté az álarczot, s még az Augustus által megőrzött külszint is elveté. Először is elvette a néptől a tisztviselők választását, s a törvények szentesitését; azon ürügy alatt, hogy a comitiumokra való járás által foglalkozásait félbeszakitani ne kénytelenittessék, mind a két jogot a senatusra ruházta; igen fontos változás a romai alkotmányban [2]). Hisz épen a comitiumokbani megjelenés, s az ottan gyakorlandó befolyásnak mértéke volt oka a hosszan tartó vetekedéseknek a patriciusok és plebejusok közt. Miként már

[1]) *Annales*, lib. II.

[2]) Svetonius épen nem, Vellejus alig emliti.

mondók, curiák, centuriák vagy törzsek szerint tartattak a comitiumok: az előbbiekben minden polgár, bárminő volt is állása, választotta a tisztviselőket, s az érdekesebb ügyekben határozott; a centuriatákban a vagyonosabb nagyobb befolyással birt, s a tributák, mentek levén az auspiciumoktól, a másik kettővel ellenkezésben állottak.

Mióta Olaszország lakói a városi törzsek közé irattak, a comitia curiaták megszüntek, s csak midőn bizonyos végrendeletek és örökbefogadások megerősitéséről volt szó, képviselte azokat 30 lictor, kiknek rendeltetésök volt azelőtt, összegyüjteni azokat.

A comitia tributák a köztársaság utolsó szakában, midőn a fegyverzörgés közt a nép szava érthetetlenné lőn, ritkán tartattak meg; később midőn a császárok a nép képviseletét magukra vállalák, azoknak törvényhozó hatalma megszünt, s csak is az alsóbb rendü tisztviselők kihirdetésének meghallgatása végett gyültek össze, kiket a régi alkotmány értelmében a törzsek szavazatával kellett volna választani.

A centuriaták képezék a quiritesek valódi gyülekezetét; ezekben kellett választani a fő tisztviselőket, szentesiteni az általok előterjesztett törvényeket; ezekben itéltettek meg a fölségsértés esetei, s hányattak meg a közügyre vonatkozó tárgyak. Miután P. Sulpicius, Marius korában, a romai polgárjogokat egész Olaszországra kiterjesztő, nagy zavart idézett elő ezen gyülekezetekben; Sylla azoknak minden hatalmát az ellenmondásra szoritotta, mi által a patriciusok régi hatalmát állitotta helyre. Cotta és Pompejus visszaadák ugyan eme népszerü gyülekezetek hatalmát; de a szavazatok szemtelenül árultatának. Caesar, megtartva a külszint, a két consulnak s a tisztviselők felének kinevezését magához ragadta. Augustus a comitiumok régi kiváltságait helyreállitá; de azoknak hatását megsemmisité az által, hogy a tisztségekre maga ajánlott egyéneket, vagy néha maga is nevezte ki a consulokat.

Ekképen tehát a császárnak nem volt mit tartania azoktól, annál kevésbbé, minthogy tribun létére ő vezérelte azokat, s minden határozatot megsemmisithetett. Tiberius azonban, hogy az uralomról még csak ne is álmodhassanak, eltörlé azokat; s a nép jogait egy szolgalelkü senatusra ruházta, melly ekképen törvényhozó, és a felségsértési tárgyakban biró lett. S hogy még ez esetben se birhasson önállósággal, a senatoroknak nyilván kellett szavazniok a császár vagy megbizottai jelenlétében.

Ezen hajdanában olly fölséges s jelenleg annyira alásülyedt gyü-

lekezet előtt, hogy Tiberius is megutálta már annak aljasságát, indítványozta ő, vagy vitatta törvényeit. Valahányszor az erkölcsök reformjáról vala szó, ugy beszélt a császár, mintha Cato lett volna; de mindannyiszor azon figyelmeztetéssel végezte beszédét, hogy a baj elhárítására mit sem kell tenni. Kívánhat-e a zsarnok egyebet, mint alattvalóinak romlottságát? A közügyek gondjaitól fölmentett nép lakomákban, edények vasárlásában, selyem öltönyök hordásában s még gonoszabb dolgokban tönkre tevé magát; illy állapotban tehát nem háboritá Tiberius nyugalmát.

Vádak.

A népfölség megsértője ellen hozott törvény a császárra, mint a nép képviselőjére alkalmaztatott, s törvényes módot nyujtott neki a legnagyobb kegyetlenségekre s a legaprólékosabb faggatásokra. Az elsők, kikre a törvény alkalmaztaték, alacsony származásu vagy gonosz életü lovagok, ragadozó publicanusok, hütelen kormányzók s elhirhedt házasságtörő kéjhölgyek valának; s a nép a törvények szigoru kezelőjét megtapsolta. De alig hogy ismerni tanulták a császárnak hajlamát, a vádlók gombaként megszaporodtak. A rhetorok iskolájában képezett ifjak, hol az elmélet a gyakorlattól mindig különválasztatott, és sem egyik, sem a másik az erkölcstanra nem alapittatott, fejöket figurákkal és közhelyekkel megtöltve, türelmetlenül várták, hogy azon egészen eszményi világ hiuságából az ügyvédség valóságára és az élet prozájára átmehessenek, a betanult ügyesség alkalmazása által tisztelet-, hirnév- és élvekre szerttehessenek, s a nagyok fényüzését utánozhassák; minden gondjokat arra forditák, hogy vádakkal állhassanak elő, miként ez szokás volt a köztársaság korában. Még a tekintélyesebb egyéneket is magával ragadta a tündöklés diesvágya; illyenek voltak: Junius Otto grammaticus, ki Sejanus által erővel a senatorok sorába iratott, s leggyávább aljasságát vakmerő szemtelenséggel tetézte; Brutidius, ki nagy tudományával igen magasra emelkedhetett volna, de alig várta, hogy tulszárnyalja először a vele egyenlőket, azután fölebbvalóit s végre önmagát; Atherius, ki az alvásban és kéjelgésben töltve idejét, a legjelesebb polgárok ellen agyarkodott [1]). Az illy emberek a régi szokás szerint (more majorum) mindaz ellen, a ki hirnév, erény, vagy gazdaság által tündöklött, vádat emeltek. De az idők és birák megváltoztak; az ékesenszólás nem kinált többé, mint egykoron, magasztos czélt a politikai szenvedélyeknek, s nem szolgált

[1]) Tacitus, *Ann.* III. 66.; IV. 4.

már most szónoki gyakorlatképen. A szabadságot tulélő gyülölség ezer meg ezer fondorlatokra vetemedett, s a legcsekélyebb látszat is elég volt, midőn az urnak ugy tetszett; a családi viszályok fölhasználtattak, s a legegyszerübb eset is fölségsértésnek tekintetett. Augustus szobra előtt ruhanemüt felölteni vagy levetni, szükséget végezni, vagy kéjházba menni, ujján olly gyűrüvel, vagy zsebében olly pénzzel, mellyen Augustus képe volt ábrázolva; valamelly tragoediában Agamemnont gyalázni, Drususnak még halála előtt gyászbeszédet irni; egy kertet, mellyben Augustus szobra volt fölállitva, eladni; a csillagjósokat megkérdeni, nyujthatnak-e reményt a királyságra; olly gazdagsággal birni, hogy az Appia utat ezüsttel kirakathassa valaki: — mindez fölségsértés esete volt. Cremutius Cordusnak minden büne abban állott, hogy az ő ‚Évkönyvei'ben Brutust az utolsó romainak nevezte.

A polgárok megszokva már, hogy nyiltan beszéljenek a forumon, s a társaságokban és irásban is szabadon nyilatkozzanak, kémek által látták környezve magukat. A szó elnémult, a gondolat korlátok közé szorittatott; az áldozatokat sajnálni vétek volt, mig valaki maga is áldozattá nem vált. Ki a szabadságról szólott, a köztársaságot ohajtá visszaállitani; a ki Augustust siratá, Tiberiust bántotta meg; a hallgatag összeesküvést koholt; a beszélés félremagyaráztaték; a szomoruság elégedetlenség jele volt; a vidámság a változás iránti reményt fejezé ki. Midőn Tiberius a hatalmat vonakodva fogadá el, megjegyzett magának minden szót, minden tettet, minden vágyat a szabadság után, a mit akkor eltitkolni senkinek eszébe nem jutott: s most mindenről megemlékezett, hogy államvétségnek keresztelje azt.

A mint valaki vád alá helyeztetett, mint a dögvészt, azonnal kerülték őtet barátjai s legközelebbi rokonai is, minthogy romlásában osztozni nem akartak; idegen és rokon, barát és ismeretlen közt különbség nem tétetett. Nem volt olly gyalázatos föladás, melly nyiltan vagy titokban a legelőkelőbb senatoroktól ne származott volna; a fiu atyját jelentette föl; azután vádak emeltettek föl minden félelem vagy remény nélkül csak azért, mert ez divat volt. Egyének vádoltattak, a nélkül, hogy büntettök tudatott volna, s minden ok nélkül elitéltettek.

Szolgalelkü, egyetértésben levő, vagy félénk, s maguk közt is viszálkodó senatorok előtt, 4 vagy öt vádlóval szemben, kik a rhetorok iskolájában tanulták a vitatkozás módját, midőn senki a védelemre segédkezet nyujtani nem merészelt, s a rabszolgák kinpadra vonatása a próbák hiányát pótolta, miképen remélhetett volna a vádlott mene-

déket? Bosszujában tehát a vádlók, vagy birák ellen fordult, s őket czinkossággal vádolta; a melly látványban Tiberius különös gyönyörét lelte.

Azon leginkább bosszonkodott, hogyha a büntetést s javainak elkobzását öngyilkosság által kerülte ki valaki: miért is kiszámított ügyességgel váratlanul lepte meg áldozatait. Egy vádlott kardjába dőlt, s a birák átadák őt a lictornak; egy az ő jelenlétökben mérget ivott, mindamellett a bitófára szegeztették; Carnutiusnak sikerülvén az öngyilkosság, azt mondá róla Tiberius: „Megszabadult körmeim közől"; egy másikra nézve pedig a fölött sajnálkozott, hogy a bocsánat alól kivonta magát; egy harmadiknak, az iránt könyörögvén neki, siettetné kivégeztetését, illy választ adott: „Még nem békültem ki veled eléggé."

Képzelhető, mennyire leveretve valának az érzetek, mellyek derültté teszik az életet, s könnyebbséget nyujtanak a balsorsban; s miként haladott előre az önzés, midőn mindenkiben árulót lehetett gyanitani! A gyávák és félénkek, elszigetelve, meghajolnak a tulnyomó hatalom előtt, vagy azzal egyetértenek; a ki egy lépést tett, az a meredeken alágurul; s a senatus, azoknak gyülekezete, kik Tiberiussal ellenkezhettek volna, egyiket a másik után adta ki neki, s mindenki örvendett, ha önmagát megmentheté. S igy az általános szétbomlásban a Catok és Brutusok hazája reszketve görnyedez egy császár előtt, ki mindenki, még a hizelgők iránt is megvetéssel viseltetik, ok nélkül gyülöl, és gyülölet nélkül gyilkol. Menekülni az illy tágas birodalomban lehetetlen volt: a vidéken hemzsegett a sok boszszuálló rabszolga; mindegyik iparkodott kézrekeriteni az üldözöttet, csakhogy önmagát menthesse meg. A levert, bizalmatlan, félénk nép még a vallás vigasztalásában sem találhatott menedéket, miután a vallás a leggonoszabb babonaságnak, ugymint a csillagjóslatnak engedett helyet; az elfajult bölcsészet csupán csak szőrszálhasogatásokat s álokoskodásokat tanitott, s a stoicusokkal kétségbeesésre, az epicureusokkal gyalázatra vezetett. Nem maradt tehát egyéb hátra az öngyilkosságnál, a mi jelenleg rendszeres szokásban volt, miként soha azelőtt; vagy pedig kéjelgésbe merülve menté föl magát az ember a gondoktól és a félelemtől.

Capreae (Capri) sziget.

Példát és ösztönt maga az öreg és már elerőtlenedett császár adott erre. Bármennyire rettegték is őt Romában, mindazáltal nem egyszer kellett szemrehányást türni gonoszságaiért, majd egy neki

odavetett iratban, majd a szinházban a népnek zugása, vagy komor csendessége által; vagy valamelly elitélt káromolja őt halála előtt, vagy kéme értesiti őt egész hüséggel, minő rutul beszélnek róla az emberek. Ezután a senatus és az udvaronczok aljasságát megutálva, még szabadabban akará egyesiteni a pogányságnak két elemét, a kegyetlenséget és a kéjelgést. A sziklák által elzárt kis Capreae szigetet, honnan igen tágas kilátás nyilik a tengerre s Campaniának mosolygó téreire, s mellynek szelid éghajlata igen kellemes tartózkodást nyujt, szemelte ki a hatalmas és rettegő császár foghelyül, és édemül saját magának. Itten Thrasyllus önkénye szerint bánt vele, s a csillagokból jósolgatta neki, hogy Romába többé vissza ne térjen; egy alkalommal, midőn feléje közeledett, egy kedvencz kigyóját megölték a bogarak, a mit ő intésnek vett, hogy őrizkedjék a gyülekezetektől, s a szigetbe visszavonult. Itten tizenkét rendbeli kéjlakot épitett, mindegyiket egy istenségnek ajánlva, továbbá fürdőket, vizvezetőket, csarnokokat s mindennemü kedves épületeket. Már mint egyszerü polgár leitta magát [1]); jelenleg az ő élveinek fölügyelőt rendelt; a praetorságot olly egyénnek adta, ki egy kantát egy hajtásra kiüritett; 200,000 sestertiust ajándékozott bizonyos Asellius Sabinusnak egy párbeszédért, mellyben gomba, lebenke, osztriga és fenyvesmadár vetélkedik egymással az elsőség fölött; utálatos képek, borzasztó kicsapongások jelenetei ingerlik föl az őrült vén embernek ellankadt idegeit. Hogyha a szülők maguk nem ajánlják oda gyermekeiket a császár kéjelgésére, rabszolgák és poroszlók által raboltatja el azokat.

S hogy a városi gyönyörökben se szükölködjék, a sophistákkal és grammaticusokkal vitatkozik a fölött: hogy nevezték Achillest akkor, midőn mint nő a skyrosi udvarban tartózkodott; vagy ki volt Hecuba anyja, s a sirenek dalai mit tartalmaztak?

De azért a szigeten is csak ugy folytak a vádak és kivégeztetések, mint Romában; válogatott kinzások vallomásra birják a szerencsétleneket, mi után a tengerbe hajittatának. Mindenkinek hozzáférhetlen levén a császár, még a leveleket sem fogadja el, ha csak előbb tanácsosának kezén nem fordultak meg. Izenettel, vagy hódolat végett hozzá küldött senatorok, miután sokáig várakoztak volna, visszauta-

---

[1]) A katonák e helyett: *Tiberius Claudius Nero*, nevezték őt: *Biberius Caldius Mero*.

sittattak; egy rhodusi, kit ismételve magához hivott, fölkereste őt, s a császár tévedésből-e, vagy szokásból fölakasztatta.

Sejanus.

Tanácsadója mindezen kegyetlenségekben Aelius Sejanus, a praetorianusok praefectusa volt. Alacsony származásu, a legnagyobb mértékben erkölcstelen, de test- és lélekre erőteljes ember levén, Tiberius kegyeibe befurta magát; nem az által, hogy a mi lehetetlen volt, szeretetét megnyerte volna, hanem az által, hogy neki fontos és bünös szolgálatokat tett. Vele együtt határozta el Germanicus nejének, Agrippinának vesztét, ki az ő szigoru erkölcsével s megholt férje iránti kegyeletes tisztelettel a császárt bosszantotta. Barátjai egymás után kivégeztettek: miért is a borzalom és rettegés tárgya lett. Tiberius azonban még sem merte őt bántani; s elhagyva Romát, Olaszországnak szebb vidékeit bejárta, s ugy vonult Capreae szigetére, honnan kétes értelmü levelet irt a senatusnak, mellyben Agrippinát gőgösnek, fiát, Nerót pedig szemérmetlennek nevezte. A senatus belátta a Germanicus családja ellen intézett csapást; de a népnek ragaszkodása miatt az iránt, azonnal föllépni nem bátorkodott. Erre szemrehányások érkeztek a szigetből, s Nero azonnal számüzetett, Drusus pedig börtönbe vettetett, s nem sokára mindketten meghaltak. Agrippina egy szigetre küldetett, hol, a mint mondák, maga kereste a halált.

A mint Sejanus eltávolitá Romából Tiberiust, ottan kénye szerint uralkodott. A praetorianusok főnökének állását nagy fontossággal ruházta föl, kiket egy táborba gyüjtött Roma alatt, megszilárditva náluk a hatalmat az egyesülés által; mellyel később visszaélve, a császárokat ők választották, és tették le. A tisztségekről önkényesen rendelkezve, könnyen barátokat szerezhetett magának; sőt még az előkelő hölgyeket házassági igéretek által nyerte meg magának, s ekképen csalta ki tőlök a férjek titkait, s használta fel őket hatalma öregbitésére. Tiberius maga is őt nyilvánosan az ő gondjai társának nevezte; arczképét a zászlókra föltüzeté, s oltárain naponkinti áldozatokat égettetett.

Sejanus e közben nem érve be a hatalommal, annak külszinét is birni akarta; s minthogy közte és a császárság közt Tiberiusnak fia, Drusus állott, ennek feleségét, Livillát elcsábitván, általa Drususst megmérgezteté, azután pedig nőül kérte őt Tiberiustól.

E perez óta örököse lett a császárnak, ki tőle félt, s azért őt gyülölte. De az a kérdés, miképen szabaduljon tőle, midőn már az

egész birodalom kezei közt van? Tiberius mindenekelőtt Cajus Caesar Caligulát, Germanicus fiát, kit a nép és a hadsereg különösen bálványozott, állitá ellenébe; azután elküldé titkon a senatusba Macrót, a praetorianusok tribunját egy levéllel, mellynek kezdetén némi panaszra fakad Sejanus ellen, azután egyébről beszél; visszatér ismét a panaszokra s mindenféle más tárgyakra; ismét erősebb szavakban kel ki Sejanus ellen; megparancsolja, hogy két senator, Senajusnak leghivebb emberei halálra itéltessenek; s mig Sejanus bámulatában egy szót nem tudott fölhozni azok védelmére, a levélnek végén azon parancs foglaltatik, hogy Sejanus maga is őrizet alá helyeztessék.

E csapásra mindenkitől elhagyatva, a praetorok és a tribunok utját állják, s a nép szidalmazza őt. Tiberius, ki ezen tettet a legkényesebb államcsinynak tekinté, minden óvatosságot fölhasznált. A senatushoz intézett levelében azt kérte, küldjenek hozzá egy consult elégséges fedezettel, ki őt, mindenkitől elhagyatott szegény öreget, Romába visszavezesse. Macrónak rendeletet adott, azon esetre, ha zavargások állanának be, az ifju Drusust kibocsátva börtönéből, mint császárt mutassa be a népnek; hajókat tartott készen a menekülésre, az egész napot a sziklák csucsain tölté, s ott várta az előre meghatározott jeladásokat; annyira félt, hogy az önzés egy perczre sem csökkent. Azonban a hatalom eltüntével az isten, a jövendő császár iránti tisztelet is megszünt. Macro már is pénzen vásárolta meg a praetorianusok hajlamát, kik a helyett, hogy Sejanust oltalmaznák, rablásshoz fogtak Romában; mialatt a nép a gyülölt tanácsosnak tetemein hütötte meg dühét. A senatus fölhasználta az alkalmat, s néhány kémet az utból eltakaritott; Sejanusnak minden barátjai üldözőbe vétettek, s gyermekei borzasztóan fölkonczoltattak. Mivel pedig a törvény a szüzeknek kivégeztetését nem engedte, egyik leányát, mielőtt kivégeztetnék, a hóhérnak kelle megbecsteleniteni.

Tiberius kegyetlenségei.

A nép, mindig hajlandó levén a tanácsosoknak tulajdonitani az uralkodók hibáit, azon reményben élt, hogy Sejanus halálával Tiberius szelidebb alakot öltend; azonban csalódott, mert a császár még inkább szomjazta a vért. Barátjait és ellenségeit egyformán irtotta; a senatustól félt, s naponkint egy uj tagot szakitott ki onnan; félt a helytartóktól, s a kinevezés után többeknek elmenetét megakadályozta, s igy a tartományok magokra hagyattak; még az emlékezéseket is gyülölte, s azért többeket megöletett, mert kedveseiket siratták (ob lacrymas); félt a jövőtől, s kilencz éves gyermekeket halálra kül-

dött. A legképtelenebb indokok halált idézhettek elő. Az egyik azért bünhödött, mert nagyatyja Pompejus barátja volt; a másik azért, mert egyik őse, mitylenei Theophanes iránt a görögök isteni tiszteletet mutattak; egy törpe, mulattatván őt az asztalnál, azt kérdi tőle: „Miért van még életben a fölségsértő Paconius?“ s ennek meg kellett halni. El lehet mondani, miként ez évek története sajátképen az előkelő családok halotti jegyzékéből áll; s valóban ritka esemény volt, ha egy illy tekintélyes egyéniség természetes halállal mult ki. Nők, gyermekek nem kiméltettek; egy izben min den életkor-, nem-, vagy állapot-különbség nélkül mindazokat megölette a császár, kik Sejanus miatt befogva valának; s megcsonkitott tetemeik több napokon át hevertek az utczákon a hóhérok fölügyelete alatt, kik a fájdalomnak minden jeleit ugyancsak szemmel tartották.

Egyszer vidám, máskor ismét komor kedélylyel, minden áron keresve a hizelgést, jóllehet a hizelgőket gyülölte, még az utálatos alasságnak sem kegyelmezett. Voconius inditványozá, miszerint husz senator fölváltva fegyverben őrködjék mellette, valahányszor ő a senatusba jön; mi által Tiberiusnak gúnyát vonta magára, kinek esze ágában sem volt, hogy fegyvert adjon a senatorok kezébe. Gallio pedig azon tervvel lépett föl, hogy a kiszolgált praetorianusoknak tiszteltethely adassék a szinházban a lovagok közt, s ezért ő számüzetéssel és börtönnel jutalmaztaték, igy szólván Tiberius: „Minő joggal bátorkodik ez ember meghatározni a jutalmat, mellyet én testőreim számára fentartok?“ Uralkodásának 20-ik évében ünnepélyeket, hálaáldozatokat rendeznek a consulok; a mire Tiberius azt mondja, miként ez által uj tiz évre akarnák az uralkodást reá átruházni, s őket kivégezteti.

Nem volt aljasság, mellyhez a senatus ne járult volna; s mindannyiszor reszketett, valahányszor a császárnak sajátszerü ravasz, majd szigoru, majd nyájas levelét kapta. Az egyikben fölhozza abbeli kegyességét, hogy Agrippinát halálra nem viteté, s azon körülményt akará megörökittetni, miként ez két évvel halt meg Sejanus után; máskor ismét arra kérte az atyákat, kényszeritsenek valamelly régi consult a tartományok kormányának elvállalására, mellyeket, ugy mond, senki sem akar elfogadni, holott ő maga hátráltatta az elmenetelben a választottakat; ismét azt kivánta, hogy motozzák meg a senatorokat, mielőtt a tanácsba lépnének, s őt fedezet mellett kisértessék a senatusba, hová ő elmenni nem szokott.

Az emberiségnek vigasztalásul szolgálhat, miként ő gonosztet-

teinek s az általa okozott borzalomnak öntudatával birt, s a senatusnak ezt irta: „Az istenek és istennők veszitsenek el engem kegyetlenebbül, mint a miként vesztemet naponkint érzem, ha tudom, mit mondjak nektek.“ De a helyett, hogy a furdalások jobb utra téritették volna, ugy nyilatkozott: „Nem bánom, ha irtóznak is tőlem, csak engedelmeskedjenek“; s olly gonosztetteket követett el, mellyeket nem leirni, de még csak képzelni is alig lehet.

Néha, midőn hathatós ellentállásra talált, engedett. Marcus Terentius, Sejanus barátságával vádoltatván, a senatusban igy szólott: „Talán többet használna nekem, ha a vádat tagadnám; de megvallom, hogy Sejanus barátja valék. Láttam őt nagy kegyben állani a fejedelemnél; barátjai hatalmasok valának, ellenségei féltek tőle. Nem neki, az összeesküvőnek, hódoltunk én és mások is velem, hanem a császár vejének, s a köztársaság kormányában helyettesének. A mi dolgunk tisztelni azokat, kiket a császár fölemel, nem pedig megitélni. Az ő titkos szándékát fürkésznünk nem tanácsos; s azért ne eszméljünk az ő végnapjaira, hanem a tizenhat évre, midőn dicsőségnek tartottátok, hogy ismernek titeket az ő szabadosai és kapusai. Ki vele együtt a köztársaság ellen szövetkezett, ám bünhödjék; hogy barátjai voltunk, ép olly kevéssé terhelhet bennünket, mint magát a császárt.“ S a császár őt fölmenté. Getulius hadvezér arról vádoltatván, hogy Sejanus fiának akarta nőül adni leányát, Tiberiusnak válaszolt: „Én csalódtam, de te is. Én neked hived vagyok, s az maradok, ha senki nem bánt. Ha ráállok, hogy fölváltassam: a halál fenyegetéseitől kell tartanom, s magamat megvédeni fogom. Értsük meg egymást: te az egésznek ura maradsz, nekem pedig meghagyod az én tartományomat.“

Ekképen bátorkodott irni egy hadvezér annak, kitől Roma és az egész világ reszketett. És pedig azért, mert nem volt elég jelleme megszilárditani a maga hatalmát, s mások egyenetlenségeinek s ellenfeleit megelőző gyorsaságának köszönhette azt. Igen hatalmas levén a körben, mellyet hóhérai körülfogtak, azon kivül nagyon is erőtlen volt. Bárkinek lett volna bátorsága az általános levertségben zavart támasztani, vállalata minden esetre sikerülendett. Jól érezte azt Tiberius, s innen a bizalmatlanság, tetteinek legfőbb indoka. Migő Olaszországot bejárta, értésére esett, miszerint némelly általa bevádlott egyéneket minden kihallgatás nélkül elbocsátott a senatus. Ez által tekintélyét lábbal tiporva, életét veszélyben forogni vélvén, midőn Capreae szigetébe visszatérőben volna, utközben meghalálozott (37. mart. 16.).

Eleinte kétkedett Roma, kémek cselfogásának vélve a dolgot; de midőn a hir bebizonyult, nagy volt az öröm, mintha az ő halála visszahozta volna a szabadságot. Pedig még árnyéka is uralkodott; ugyanis a már elitélt foglyokat, kiket a senatus határozata következtében csak 10 nap mulva lehetett kivégezni, minthogy nem volt még uj császár, ki azokat fölmenthette volna, csupa törvényszerüségből a hóhérok megfojtották.

Ki azt hiszi, hogy az embertelenséget más érdemekkel eltörleni lehet, magasztalhatja Tiberiust a tekintetben, hogy bőkezüleg gondoskodott a nép szükségeiről az éhség és közcsapások idején. Ásiának tizenkét virágzó városát romokba dönté egy földrengés, s azoknak lakói a romok közt, vagy a föld nyilásaiban vesztek el; egész hegységek sülyedtek el, mások ismét kiemelkedtek, s Pontus, Sicilia, Calabria vidékei szenvedtek általa. Tiberius öt évre minden adótól fölmenté a károsult vidékeket; a városok fölépitésére tetemes összegeket küldött, különösen 10 millio sestertiust Sardes városnak, melly neki a tizenkét város alakjaitól környezett óriási szobrot emeltetett[1]). Mielőtt azonban eme s más egyéb tetteit dicsérnők [2]), meg kellene vizsgálnunk: nem a politika javasolta-e azt neki, hogy lecsillapitsa az általános elégületlenséget? vagy talán az emberiség iránti megvetésből tette azt, minélfogva azt, mint játékszert csupa szeszélyből kegyelte, vagy lábbal tiporta. Egy uralkodónak életében nem az elszigetelt tényeket kell tekintetbe vennünk, hanem azoknak öszhangzását vizsgálnunk, mennyire hatott ő népének, vagy az egész emberiségnek sorsára. Már pedig Tiberius még azon utolsó korlátokat is lerontá, mellyeket talán Augustus a zsarnokságnak fenhagyott. Hozzá szoktatá a senatust és a népet, hogy az uralkodónak legotrombább szeszélyeit hódolattal fogadják; az ember és polgár méltóságának minden érze-

---

[1]) Sardes, Magnesia, Mosthene, Aegaea, Hierocaesarea, Myrina, Cyme, Philadelphia, Tmolos, Themnis, Apollonia, Hyrcania; mások még hozzáteszik Ephesust.

[2]) Egyike a mult század történetiróinak, kit a mi tanitóink tiszteltetni ohajtanának, mentegetvén Tiberiust az összes történetirók rosszakarata ellenében, ekképen végzi: „Mivel tettek többet a népek javára azon kevés fejedelmek, kiknek emlékét az utókor tiszteli? Mennyi pompás czimekkel fölruházott ország van, mellyek a dicsérő hizelgés támogatására nem nyujtanak hasonló vonásokat? Hány fejedelmet emelnének a magasztalók Trajan és IV. Henrik szinvonalára, ha csak századrészét eszközlötték volna azon jónak, a mit a legdühösebb ellenség sem tagadhat meg Tiberiustól?“ **Linguet**, *Histoire de la revolution de l'empire romain*. II. 7.

tét kioltá; megrontá a közlelkismeretet, melly minden egyéb támasz megszüntével föntartja és élteti az államokat. A jobbaknak meggyilkolása, az életben maradtaknak megbecstelenitése, s annak kivitele által, miként a senatus és a nép annyira mehet az aljasságban és a rettegésben, hogy még azt is imádja, ki az ő fejére gyalázatot és halált hoz, megmutatta azt, miként nem létezék többé erkölcsi hatalom, s az anyagi erő mindenre képes vala.

HARMADIK FEJEZET.

Caligula. Claudius.

Tiberiusnak két örököse maradt: Tiberius Nero Gemellus, az ő fiának, Drususnak fia, és Cajus Caesar, Germanicusnak fia. Azon gyász, mellyet a nép és a hadsereg Germanicus halálára tanusitott, az ő fia iránti legbensőbb szeretetté változott át. A katonák körülfogták őt, játszodoztak vele, s a katonai lábbelitől (caliga), mellyet játékból lábaira adtak, Caligula melléknévvel nevezték el őt. E ragaszkodás elegendő lett volna arra, hogy Tiberius az ő halálát ohajtsa; de a gyermek ügyesen kikerült minden tőrvetést, s az öregnek féltékenységét annyira el tudá altatni, miként Passienus szónok méltán elmondhatá: Nem igen látott még a világ ennél jobb rabszolgát, sem gonoszabb urat. Ezután Macro felesége által, kit a jövőnek reményében ez neki átengedett, Caligula ismét megnyerte Tiberius kegyeit, ki őt végrendeletileg a birodalom örökösévé nevezte.

Az ő mély belátását nem kerülte ki a gyermeknek gonosz természete, kiről azt mondá: „Te benned Syllának minden bünei egyesülve lesznek, a nélkül, hogy egyetlen erényével is birnál"; továbbá: „Ő egy kigyó, kit én az emberiségnek romlására nevelek." Midőn egy napon az ifju Tiberiussal veszekednék, könyezve kiáltott föl: „Te őt megfogod ölni, de téged ismét más fog megölni." S e jóslatot nem a csillagból, hanem az emberek- és időknek ismeretéből meritette.

A nép, szokása szerint, minden jót várt az ifju császártól, s ugy látszik, hogy uralkodásának kezdete reményeket is nyujtott neki. Romába érkezve, rövid beszédben zokogva magasztalta elődjét; ollyforma szándékot nyilvánitott, hogy visszaadja a népnek a választási jogot; de mivel arra képesnek nem hitte, igéretétől elállott. A föl-

ségsértési vádakat megszünteté, a már elkezdett pöröket megégetteté; Titus Labienus, Cremutius Cordus és Cassius Severus könyveinek terjesztését, mellyeket Tiberius tilalom alá vetett, megengedte. Följelentetvén neki egy összeesküvés, semmit sem akart arról tudni, azt mondván: „Semmi gyülöleteset nem cselekedtem.“ Megható volt mindenek fölött a kegyelet, mellynél fogva anyjának és testvéreinek hamvait a számüzés helyéről összeszedetvén, azokat Augustus mausoleumába letéteté [1]).

E nyavalyás fiu azonban, ki eddig a katonák játékszere volt; a szegény árva, ki nagybátyjának egy pillantásától reszketett, a mint a világ trónjára felült, s látta, hogy annak korlátlan ura, holott egy tördöfés attól megszabadithatá, midőn egy betegsége alatt 160,000 áldozatot mutatnának be érte, hogy az istenek tartsák meg a honnak

---

[1]) Tiberius halála után Caligula nyervén el a szárazföld és tenger uralmát olly nyugodt állapotban, a már megállapodást nyert leg jobb intézményekkel, a tartományoknak tökéletes egyességében, egy uralom alatt egyesülve éjszak és dél, kelet és nyugot, barbarok és görögök, polgárok és katonák békés egyetértésben, egyenlőn részesülve hivatalokban és polgári jogokban, kine bámulta volna eme ritka s leirhatatlan boldogságát? Mindennemü javak öröksége szállott rá: arany- és ezüsttel tömött kincstár rudakban, vagy vertpénzben, vagy drága edényekben az asztalok és paloták ékességére; gyalogság, lovasság, hajóhad; jövedelmek ki nem apadó forrásból; a lakott világnak főbb részeire kiterjedt hatalom, az Euphrat és Rajna két határfolyóval. Mindenütt vidámság uralkodott; a romai nép ünnepies békét élvezett egész Olaszországgal együtt, szintugy Europa, mint Ásia tartományai. S ha valaha azelőtt bármelly uralkodó alatt ennyi jót reménleni lehetett: kiváltképp mostan, nem csak reménlették azt mindezennépek, sőt számukra biztositva látták minden köz- és magánjólétet s tökéletes boldogságot egy minden tekintetben kegyes embernek kormanya alatt. Ez oknál fogva minden városban oltárok emelkedtek, áldozatok mutattattak be; az emberek fehérbe öltözve és megkoszorúzva, az örömötés megelégedést sugároztatták arczaikon. Ünnepélyek, zeneversenyek, látványok váltogaták egymást lakomák, mulatságok czitara és fuvolyaszó mellett: mindennemü élvezetek; az ügyek félretétettek, vagy elhalasztattak. Nem volt különbség a gazdag és szegény, főrangu és alázatos, hitelező és adós, ur és szolga között, beállt a jogegyenlőség, annyira, hogy Saturnus korszaka hitelre talált. Nagy volt az élelmiszerek bősége és termékenysége; nagy volt az öröm és a biztosság, melly a családokat és népeket az ő uralkodásának hét első havában éjjel nappal betölté. De a nyolczadik hónapban terhes nyavalya lepte meg Cajust, minthogy Tiberiusnak mértékletes életmódját királyi pompával cserélte föl. Sok bort s egyéb nyalánkságokat költött el; s bármennyire tömte is hasát, étvágyát soha ki nem elégitheté. Ehhez járult még a fürdés alkalmatlan időben, okádás, ujabb mértékletlenség, tobzódás, összevegyülés nőkkel és gyermekekkel, s mind ollyan dolog, melly a testnek és léleknek ártalmára levén, a kettő közti összhangzást megszakithatja“ **Philo**, *Leg. ad Cajum.*

gyönyörét és reményecsillagát: olly vérszomjas baromi őrültség lepte meg őt, hogy valóban tébolyodottnak lehete őt tartani.

Habár az ő kegyetlenségei egyenes befolyást nem gyakoroltak is a népek sorsára: minden esetre bizonyságot tesznek arról, mik voltak az emberek az ó-kornak legdicsőbb szakában. A felségsértési pereket ismét megujitotta; Tiberius jóslatát igazolandó, az ifju Tiberiusnak, ki ellenméreggel vala ellátva, öngyilkosságot parancsol. Épen ugy cselekedett ipával, Silanussal, s régi meghittjével, Macróval, ki szemére hányta neki, hogy az asztalnál és a szinházban bohóczot játszik. Egy visszahivott számüzöttől kérdé: „Miről gondolkoztál a számüzetésben?“ — ‚Kértem az isteneket, adjanak halált Tiberiusnak s juttassanak el téged az uralkodásra‘, válaszolá a hizelgő; s Caligula megjegyzé: „Tehát a számüzöttek mind halálomat ohajtják“; s illy okoskodással valamennyit meggyilkoltatá. Ezen vérszomjas ösztönnél fogva az elöregült gyenge gladiatorokat, vagy ezek hiányában a nézőket is a fenevadaknak vetteté; meglátogatva a börtönöket, minden válogatás nélkül jelölé ki a bünösöket, vagy nem bünösöket, kik a vadaknak oda vetendők lesznek, minthogy drágu a hus; s hogy az áldozatoknak kiáltásai ne nyugtalanitsák őt, előbb azoknak nyelveit kiszakittatá. A nyomozások gyorsan folytak, s naponkint maga jelölte ki a jegyzéken a kivégeztetendőket. Betegsége alatt két egyén ajánlotta föl az isteneknek életét az ő felgyógyulásáért; s ő felgyógyulva, elfogadta a fölajánlást: az egyiket a gladiatoroknak adta át, a másikat pedig áldozatként megkoszoruzva, a szikláról levetteté. Egy izben mint gladiator harczolva, ellenfele hizelgésből lábaihoz borul, s magát legyőzöttnek vallja, ő pedig legyilkolja azt. Más alkalommal két consullal az asztalnál ülve, roppant kaczagásba tör ki; a minek oka iránt kérdeztetvén, feleli: Épen arról gondolkoztam, miként csak egy intésembe kerül, s mind kettőtöket lefejeztetlek. Egy áldozat alkalmával az oltárnál papi öltönyben jelenik meg Caligula, s fölemelve a szekercét, az állat helyett az áldozóra csap. Az atyákat kényszerité, hogy gyermekeik kivégeztetésén jelen legyenek; s az egyik betegségével mentegetőzvén, saját lecticáját küldötte érte, azután a rá következő éjjel ugyanazon atyákat is fölkonczoltatá. Bizonyos Pastort csak azért záratott be, mert szép ifju ember volt; atyja pedig, egy romai lovag, midőn érette könyörögni menne, Caligula azonnal megparancsolta a fogolynak kivégeztetését, az atyát pedig magához hivta ebédre, s ha szomoruságot fogna itt tanusitani, másik fiát is meg fogná öletni.

Azt is elrendelte, hogy a kivégzendők egyuttal érezzék is a ha-

lál kinjait. Az ebéd alatt a bünösöket kinpadra vonatta, azok hiányában pedig, a ki utjába akadt.

Néha-néha fölhagyott a vérontással, s tudományokkal foglalkozott; Lyonban Augustus oltára előtt görög és latin versenyeket rendelt, mellyekben a legyőzött fizette meg a jutalmat, s irta meg a győztesnek dicséretét; a ki pedig silány dolgozattal lépett föl, szivacscsal, vagy nyelvével kellett azt kitörölnie, vagy pedig a Rhodanusba mártatott. Domitius Afer szobrot emelt neki e fölirattal: „Cajus Caesarnak, 27 éves korában másod izben consulnak"; mire Caligula azt hozta föl, miként nem törvényes korát akarja neki fölhányni, s jól kidolgozott beszéddel vádolta őt a senatus előtt. A ravasz Domitius, nem annyira az őt fenyegető veszély, mintsem a császár ékesenszólása által érezvén meghatottnak magát, maga igazolása helyett a császár beszédének legszebb helyeit igyekezett kiemelni, mellyekre ő felelni egyátalában nem képes; ez volt a legbiztosabb mód bocsánatot nyerni.

Átalában mindenkép tündökölni vágyott a császár. Livius, Virgilius, Homer fölingerlék féltékenységét: ő tehát becsmérli, és kitiltja őket; némellyeket régi származásuk miatt vett üldözőbe; a Torquatusoknak nem engedte viselni az arany láncot, a családi diadaljelet; Pompejus utódainak eltiltja a ‚Magnus' melléknevet; a Cincinnatusok egyike bodros hajfürtökkel járt, a honnan ők nevöket nyerték, előbb őt megnyiratá, azután kivégezteté. Ő gladiator, énekes, kocsis akart lenni; a szinházban az énekesek dalait igazgatta, s a taglejtésekre oktatta. Hirtelen egy éjjel három senatort hivat magához, kik rettegés közt jelennek meg; ő egy emelvényre lép, két ugrást tesz a légben, s miután tapsokat aratott, őket haza bocsátotta. A hóditás dicsőségére is törekedett. S a Rajna békés partjaira szemle végett indulván, betörést határozott a germanok földjére; de alig tette be lábát, elfogván őt a félelem, olly nyakra-főre szaladt, miként a szekerekbe ütközvén, ugy emelték föl őt a katonák, s fejeik fölött adták át egymásnak, hogy biztosságba helyezzék őt. Mindazáltal diadalmenetet ohajtott tartani; s néhányat a german zsoldosok közől, ugy szintén Galliában a nemesek és köznép közől a diadalmasabb termetü embereket [1]) kiválasztván, german ruhába öltözteti őket, néhány német szóra tanittatja, hajaikat megnövesztetni és vörösre festetni parancsolja, s ugy küldi Romába a diadalünnepének bevárására.

Ha király ohajtott volna lenni, Roma őt minden esetre meg-

[1]) Ut ipse dicebat, ἀξιοθριάμβευτον. **Svetonius.**

gyilkolja; de mivel beérte azzal, hogy isten legyen, Roma őt imádta. A senatus templomokat emeltetett neki; mindenki vágyott az ő papja lenni, s pávákat, fáczánokat, gyöngytyukokat bőven áldoztak neki. Castort és Polluxot kapusaivá nevezte; éjjel, mert három óránál többet nem aludt, fölkelt, hogy Lunával szerelmeskedjék; egyszer mint Hercules, máskor mint Mercur, sőt még Venusnak is öltözködött, legtöbbnyire azonban Jupitert ábrázolta, kire néha ugy megharagudott, miként őt Görögországba visszaküldéssel fenyegette; máskor ismét, hogy azt majmolja, a dörgést utánzó gépezeten járt. Midőn egy gallus e fölött mosolyogna, kérdezé tőle: „Mit vélsz te felőlem?“ — ‚Azt vélem, hogy nagy bolond vagy.‘ S a nyers őszinteséget megbocsátá neki.

Leánya születvén, bemutatá azt valamennyi istennek, azután Minervára bizta; az istenek, mint keresztatyák nem mentheték meg a szegény gyermeket a sorstól, mellyet atyjának őrjöngései készitettek számára!

Szintolly dühös volt a szeretetben, mint a gyülöletben. ‚Incitatus‘ nevü lovát rendkivül szeretvén, márványistállót, elefántcsont-jászolt készittetett számára, gyöngyökkel kirakott kötőféket, bibor takarót adatott rá. Egy fölügyelő, számos cselédség, sőt titoknok is állott e lónak szolgálatára; néha consularis férfiak hivattak meg hozzá ebédre; máskor ismét a császárnak vendége volt a ló, ki aranyozott zabbal és legjobb borral tartá azt. A napot megelőző éjjel, midőn Incitatus kivezettetett, a praetorianusok őrködtek körülötte, nehogy valamelly zaj zavarja meg álmait; azután a papok sorába igtatta azt Caligula, a jövő évre pedig consulnak jelölte ki. Különösen kedvelte a tragoedia-játszó Apellest, az ő legbensőbb tanácsadóját, kedvelte Citicust, a circusban kocsivezetőt, kinek egy orgia alkalmával 2 millio sestertiust ajándékozott. — Kedvencze volt még a mimelő Mnester, kit ő a szinházban nyilván kegyelt, s ha csak a legkisebb zaj hallatszott is annak szavalása közben, saját kezével ostorozta meg a vakmerő rendzavarókat. Látva, hogy egy romai lovag nem igen figyelmes az előadás alatt, levelet küldött általa Mauritania királyának, Ptolemaeusnak; a megrettent lovag elment Afrikába, átadta a levelet, mellyben irva volt: „Az átadónak se jót, se rosszat ne tégy.“

Egy kedvesének fejét czirogatván, igy szólott hozzá: „Annál szebbnek találom azt, minthogy egy intésre leüttethetem.“ Felségét, Caesoniát, rendkivül szerette, pedig sem ifjuság, sem szépség, sem lelki erő nem tették őt kedvessé; az emberek azt mondák, hogy báj-

itallal igézte meg férjét, hihető, hogy inkább borzasztó bujaságával. Barátjainak meztelenül mutatá be őt, a katonáknak pedig lóháton sisak- és chlamysban. A vérszomjas szerelem kitörésében mondotta neki: „Kedvem jönne a te beleidben, mint valamelly áldozat beleiben, fürkészni nagy szeretetemnek okát irántad.“

Testvéreivel, mint nejeivel élt; különösen szerette Drusillát, kinek halála után azt rendelte, hogy csak ő reá esküdjenek. Egy senator azt nyilvánitá, miként őt az Olympba fölszállani látta; s a romaiak gyászt öltve, a szokás szerint nem nevettek, nem fürödtek, nejeik- és gyermekeikkel egy asztalnál nem ettek. Visszatérve Caligula a városba: „Mirevaló, ugy mond, istennőt siratni?“ s a szomorgókat és a vigadókat egyformán büntető. Ugyanazt tette az actiumi csata évfordulati napján; minthogy ő anyjáról Augustustól, nagyanyjáról pedig Antoniustól származott, mind a vigadókat, mind a szomorgókat egyformán büntetendőknek találta.

A népet is a maga módja szerint szerette, s nagyszerü pompás látványokat és adományokat nyujtott neki, mellyek minden eddigieket fölülhaladtak; sajnálta, hogy nem állott be valamelly nagyobb szerencsétlenség, melly neki alkalmat nyujtana a nagylelküségnek gyakorlására. Egy izben, midőn a kedves nép a szinházban összegyült, hirtelen fölhuzatá a velariumot, s a tömeg a nap hevének volt kitéve minden oltalom nélkül; más alkalommal pénzt és élelmi szereket szóratott neki, de a mellyek közé élesre köszörült apró lemezek valának vegyitve; máskor ismét, midőn tele volt emberrel a circus, hirtelen kiüritteté, ugy hogy sokan a tolongásban összenyomattak. Minthogy az elkedvetlenült nép nem tódult többé a látványokra, a köz-magtárakat bezáratá, hogy éhen haljon a nép. Egy izben, midőn a nép nem tapsolt az ő kedve szerint, fölkiáltott: „Miért nincs egy feje az egész romai népnek, hogy azt egyszerre leüttethetném!“

Közben-közben nagyszerü tervek villannak meg őrült agyában: a birodalom székét Antiumba, vagy Alexandriába akarja áttenni, miután meggyilkolta volna az előkelő senatorokat és lovagokat, kiknek neveit k a r d és g y i l o k czimmel nevezett két jegyzékre irta föl; a corinthusi földszoros átvágatását tervezte; a Havasok legmagasabb csucsán várost épiteni szándékozott. A hol a tenger mélyebb és zajlóbb, hol a hegy legmeredekebb, kéjlakot épittet magának; illatfürdők, legválogatottabb eledelek találhatók itt, a gyöngyszemek fölolvasztását is nagyban üzik; továbbá cedrus-bárkákban evezget Campania partjai mellett, mellyekben termek, fürdók és szőlőültetvények

láthatók, s a hajó fara drágakövektől tündöklik. Átalában ő csak a rendkivülit kedveli.

Azt mondák neki, hogy midőn a Bajae tengeröblön keresztül fog lovagolni, akkor ő király lesz; s ezt ő lehetővé teszi. Hajókat állittat össze négy mérföldnyi hosszában, s ezek fölé készitteti az egyenes utat földdel, homokkal, fákkal, vendéglőkkel és patakokkal. Itt vágtat keresztül a roppant néptömeg közt; éjjelre pompás kivilágitást rendez, azzal dicsekedve, miként ő igazabban ment keresztül a tengeren, mint Xerxes, s nappá változtatta az éjet; s nehogy az áldozat hiányozzék a látványnál, a nézők közől néhányat, a mint előkerültek, a tengerbe dobatott. E közben megfosztatva a gabnát szállitó hajóktól Roma, éhséget szenvedett.

Egyetlen ebédre két milliót költött; a Tiberius által összegyüjtött 526 millio lirát egy év alatt elpazarolta. Hogy a csorbát helyreüsse, mindenre adót vetett; az áthágókat birsággal büntette, s hogy annál több legyen az áthágás, a legnagyobb titokban hirdette ki a törvényeket, s olly apró betükkel irva függeszteté föl, hogy olvashatlanok valának. Leánya születésekor ajándékokat kért; az ujévi ajándékokat személyesen szedte be, annak nagysága szerint mérve az adományozó érzelmeit; sőt még kéjházat is tartott saját nyereségére. A vagyonos polgárok végrendeleteibe is betétette nevét, s ha ők kivánságánál tovább éltek, saját konyhájáról küldött nekik nyalánkságokat. Koczkát játszva egy napon leányával, Galliának jegyzékeit hozatja magához; némelly nagyobb birtokosokat halálra jegyez ki azokon, s a társakhoz igy szól: „Ti engem lassankint győztök le; én egy huzásra 150 milliót nyertem.“

Lyonba nagymennyiségü butorokat vitetett, s maga igazgatta az árverést, és magasztalta azokat: „Ez itten atyámnak, Germanicusnak tulajdona volt, az ott Agrippától származik; ezen edény Antonius birtokában volt, s Augustus Actiumnál jutott ahhoz“, s borzasztó árt szabott mindegyiknek. Ugyanekképen a sok elkobzás miatt alászállván a telkek ára, ő maga árverezte azokat, s kijelölte az árt, valamint a vevőt is; minek következtében némellyek koldusbotra jutottak, mások pedig öngyilkossággal menekedtek meg a végromlástól.

Esztelen akaratának csupán csak egy nép szegült ellen. Zsidók nagy számmal laktak Alexandriában, s a polgárokkal szünet nélkül czivakodtak, kik a rendeletet, hogy Cajus ősászár imádást kiván, ürügyül használva, a zsinagogákba betörtek, s az ő szobrait ottan fölállitották. A zsidók iránt mindig türelmet tanusitott Roma, ugy annyira,

hogy midőn a legiók Jerusalembe mentek, levették a zászlókról a császárnak arczképét, minthogy annyira irtózott e nép a bálványoktól. Most pedig a romai helytartó Alexandriában maga is elősegitette a zsidók ellen szórt gunyt, rablásokat, orgyilkosságot: miért is ők legjobb szónokaikat Cajushoz küldötték.

A jerusalemi templomba szintén föl kellett állittatni Cajus szobrának; a zsidók szőrzsákba öltözve, s hajokat hamuval behintve, akarák eltávolitani a megszentségtelenitést. „Hasztalan ellenkezni a császárral," mondák a bölcsebbek — nem látjátok, milly gyengék vagytok ti az ő hatalmához képest?"—„Mi nem akarunk ellenkezni, adák válaszul, de inkább meghalunk, hogy sem törvényeinket megsértsük"; s földre borultak [1]). Petronius, Syria helytartója, megilletődve habozott; seregeket gyüjtött, a szobor elkészitését halasztotta, s Caligulától utasitást kért; ez pedig a zsidók ellenségei által ingereltetve, haddal akarta megtámadni őket, fölállittatni szobrát Jerusalemben, s a templomra eme föliratot tétetni: „A dicső Cajusnak, az uj Jupiternek."

Midőn a követek Maecenas villájában a császár elé jöttek, azon szemrehányással fogadta őket, hogy ellenségei az isteneknek, az ő felsége iránt megvetéssel viseltetnek, s ismeretlen Istent imádnak. Mire ők azt mondván, hogy nevét tiszteletben tartják, s jóléteért áldozatokat is mutatnak be: „Igen, ugy mond, de nem is tudom még, minő Istennek; ez rám nézve nem nagy tisztelet."

Az alexandriabeliek nem szüntek meg gunyolni azon követeket, kik nem esznek sertéshust, s nem vesznek részt a vallási, vagy nemzeti különczködésekben; s mindegyre ingerelték a császárt, ki nem annyira gonoszságnak, mint ostobaságnak tartá, hogy őt istennek el nem ismerik.

A vallásos érzelemnek átalános ellankadása mellett igen jól esik olly magasztos szinben látni azt még most is a zsidóknál, s párosulva a honszeretettel, hogy ellenálljanak egy embernek, kitől nem lehetett várni kegyelmet, mert istennek képzelte magát [2]). Midőn az elnyomatás és a veszély tetőpontjára hágott, azt mondák a zsidók: „Most már legnagyobb a remény; a császár annyira föl van ingerülve ellenünk, hogy az Isten bizonyára megsegit minket."

Caligula halála (41. Jan. 24.).

A segély csakugyan nem maradott el. Cassius Chaerea, a prae-

---

[1]) **Josephus Flavius**, *Ant. jud.* XVIII. 11.

[2]) A zsidók követségét Caligulához ez alkalommal szépen leirta a zsidó Philo.

torianus csapat tribunja, megemlékezve a régi romai méltóságról, s talán nem annyira Cajus kegyetlenkedései, mint inkább keserü gunyolodásai által fölingerelve, a többi praetorianusokkal szövetkezett, kik Caligula éltében a magukét biztosságban nem látták, s őt fölkonczolták.

Neje, Caesonia, gyermekével együtt a férjnek tetemei mellett állott; s midőn hozzá is közelednének, mezitelen keblét tárta ki nekik, hogy hamar átessék rajta. Bátran halt meg e nő, s Roma ujra éledett.

De még sem. Az ő ragadományaiban részes katonák, főleg a german zsoldosok, főleg a nők és ifjak, kik vele kéjelegtek; azon számosak, a kik semmivel sem birva, semmitől sem félhettek; a rabszolgák, kiknek megengedé, hogy uraikat föladhassák, s azoknak hagyományából gazdagodjanak, sajnálták Caligulát; s hogy őt megbosszulják, sokat fölkonczolnak, azok fejeit diadalmenetben hordozzák, s a halálhirt meghazudtolják. De midőn megszünt a kétkedés, s nincs többé mit reménliök, köpenyt forditva, szabadság után kiáltoznak; szabadságot emleget a senatus is, melly megátkozva Caligula nevét, hetven évi türelem után a köztársaságot akarná visszaállitani. A praetorianusok azonban nem várhatták a szabadságtól a hizelgést, ajándékokat, tiszteletet, miket egy császár adhatott nekik, ki az elnyomottak ellenében az ő karjaikra szorult. Ők tehát császár után kiáltoznak, bárki és bárminő legyen is az; s ezalatt a palotát rabolják. E közben egy rejtett helynek függönye alól egy pár lábat pillantanak meg kikandikálni; s egy vastag öreg embert találnak ott, ki irgalomért esedezve, lábaikhoz borul.

Claudius.

Ezen ember Tiberius Claudius, Germanicus testvére volt, Caligulának nagybátyja és játékszere, mintegy ötven éves férfiu, félig eszelős, egy kissé tudományosan képzett, s a nyugalomnak nagy barátja. A praetorianusok kikiáltják őt császárnak; s minthogy a félelem miatt mozdulni sem birt, vállaikra véve, kiviszik őt táborukba, mialatt a nép mindegyre kiabálta: „Meg ne öljétek; várjatok inkább, hogy a consulok mondják rá az itéletet.“

Ez időtájban tartózkodott Romában Agrippa, a zsidók királya, kit Tiberius halálra itélt, Caligula pedig kegyeibe fogadott; s miként minden nemzetbeliei, ügyességéről vala ismeretes. Jótevőjét titkon eltemeté, azután pedig Claudiust biztatta, fogadná el a császárságot; az ingadozó senatusnak pedig eléje terjeszté, miként nincs elegendő ereje az ellentállásra, s jobb lesz, küldjenek Claudius után, hogy mondjon le jó móddal a praetorianusoktól nyert hatalomról, s fogadja

el azt a senatustól; ő maga is a küldöttek közé vegyült, titkon azonban rábeszélte Claudiust, maradjon szilárd tagadásban. Ez valójában kijelenti, miként ő csak az erőszaknak enged, hogy irtózik a vértől; s ha mindamellett is polgárháborut akar a senatus, kímélje meg legalább a templomokat s egyéb épületeket, válaszszanak csatatért a városon kivül.

A senatus egy perczig arról gondolkozott, hogy fölfegyverezze a rabszolgákat; s kétségkivül roppant nagy sereget teremthetett volna magának. De miképen vehették volna magukat illy nagylelkü határozatra az üldözések által megtizedelt, az elkobzások által elszegényült, s a hizelgések által megbecstelenitett patriciusok? Ellenben a nép határozottan kivánta a császárt, kikiáltotta Claudiust; ugyanazt tevék a katonák, gladiatorok, tengerészek. Hiában emlékezteté őket Chaerea a senatusnak méltóságára, Claudius együgyüségére s a köztársasági élet gyönyöreire; csak is azok akartak szabadok lenni, kik a szabadság nevében uralkodtak volna.

Claudius tehát császárnak elismertetett, s teljes bocsánatot igért; egyedül Chaerea áldoztatott föl Caligula árnyának; s halálra vitetvén, minthogy a hóhér pallosát nem találta eléggé élesnek, azon kivánságát nyilvánitá, végeztessék ki azon karddal, mellyel a zsarnokot átszurta, s mint republicanus halt meg. A nép bámulta őt, engedelmet kért tőle a hálátlanságért, áldozatokat tett neki; azután pedig Claudiusnak hizelgett, és azt imádta.

Ez a Julius családnak legegyügyübb tagja volt; s minthogy őt eszelősnek tartották, maga is ollyannak hitte magát. Ő semminemü tiszteletben, vagy papi hivatalban nem részesült, mellyek a császári háznak növendék-tagjait ékiték. Nevelő gyanánt lovászt adtak mellé; nagyanyja, Livia, soha sem szólott hozzá, hanem száraz és dorgáló leveleket, vagy szigoru tanitásokat intézett hozzá; anyja, ha valami nagyon ostobát akart érteni, azt szokta volt mondani: „Ostoba, miként az én fiam, Claudius.“ Augustus szegénykének (misellus) nevezte őt; s mivel unokáit nagyon szerette, igy irt róla: „Valamit kell vele tenni: ha ép esze van, ugy kell vele bánni, mint testvérrel; ha együgyü, nem kell belőle és belőlünk gunyt üzni; ott ülhet a papok asztalánál, s mellette unokaöcscse, Silanus, ki ügyeljen, nehogy együgyüségeket mondjon; a circusban ne üljön a vánkoson, mert nagyon szembeötlő lenne. Meghivom öt ebédre naponkint; de ne mutatkozzék olly szórakozottnak, válaszszon magának barátot, kinek tetteit, ruházatát és járását utánozza.“

A többiek sokszor tréfát üztek vele. Ha későn jött a vacsorához, jó ideig kellett föl s alá járnia az ebédlőben, mig helyre szert tehetett; ha evés közben elaludt, datolya- vagy olajbogyó- magvakat hajigáltak rá; saruit kezeire adták, vagy pedig csodálkozását és bosszuságát szemlélték gyönyörrel, midőn fölkelt.

Claudius nem vala tudatlan, sőt tanulmányokkal is foglalkozott. Augustus, ki az ő szavalását hallotta, csak elbámult rajta, hogy olly rossz előadás mellett olly jól tud irni és fogalmazni; nyilvánosan vitatkozott, s bizonyára hatást szült volna, ha a kövér ember a sok széknek ide-oda tologatásával olly nevetést nem támasztott volna, hogy minden ékesenszólását meghiusitá. Titus Livius tanácsából a polgárháboruk történetét kezdette megirni, mig anyja és nagyanyja kedveért fölhagyott azzal; ismerte a classicusokat, s Cicerót védelmezte Asinius Gallus ellenében; tanulmányozta a görög nyelvet, s három uj betüt akart behozni a latin irásmódba [1]), mellyek vele együtt kimultak; a romai történetekből többet tudott, mint maga Livius; a hetruskok történetét is megirta, mellynek fenmaradása igen sok gyanitásoktól megkimélte volna kortársainkat. Röviden szólva, Claudius mint becsületes, tudós ember tünhetett volna föl az utókor előtt; de tudományával nem szerzett magának tiszteletet, sőt inkább nőkkel, bohóczokkal, szabadosokkal, a ház söpredékével környezék őt, mert, a mi nagy hiba, nem volt vagyonos. Augustus csupán 800,000 sestertiust hagyott számára; Tiberiustól valami tisztséget kérve, ez 40 darab aranyat (775

[1]) Tacitus, Quintilianus és Varro közösen állitják, miként Claudius három betüvel szaporitá a latin alphabetumot: mellyek közől ismeretes a *digamma aeolicum* és az *antisigma*. Az előbbi megforditott *F* betü volt, s *V* gyanánt hangzott, például: *terminaꟻit*, *ampliaFitque*, *diꟻi Augusti*. Az antisigma a görög Ψ helyett használtatott, hangzott mint *ps*, s iratott:)C. A harmadik betüt némellyek *ai* diphtongusnak mondják, melly Claudius templomának föliratain nagy szerepet játszott, ugymint: *Antoniai*, *Diꟻai*; de annyi bizonyos, hogy már jóval előbb használtatott. Mások Velius Longusnak egy mondatából akarták helytelenül következtetni, miként ezen betü az *R* betü nagyon kemény hangjának gyengitésére szolgált volna. Mások szerint *X* betü lett volna; de Isidorus (*De orig.*) megmutatja, hogy már Augustus alatt is használtatott. A görögök φ betüje, miként Quintilian megjegyzi, a latinok *ph* betüjétől különböző hanggal bir; a miből némellyek azt következtették, miként Claudius talált föl egy, a görög φ-nek megfelelő betüt. Claudius még mint magán ember adott ki egy könyvet e betük szükséges voltáról; mint császár törvénynyé emelte azt; de halála után tüstént megszünt azoknak használata, jóllehet még Svetonius és Tacitus korában azon réztáblákon láthatók, mellyekre a senatus határozatai kihirdetés végett bevésettek. (**Svetonius**, c. 4.; — **Tacitus**, lib. XI. c. 14.)

frank) ajándékozott neki, hogy a saturnaliák ünnepére valamit vásárolhasson. Caligula uralkodása alatt csupa félelemből az ő istenunokaöcscsének papságát vásárolta meg 8 millio sestertiusért; s mivel ez összeget le nem fizethette, javai elkoboztattak.

A sors és azon Roma, melly mindenkép főnököt akart, kinek mindenben engedelmeskedjék, emelvén föl őt a trónra, kezdetben Claudius nagyon szerény volt a senatorok irányában, nem követelt imádtatást; államvétségek eseteiben eltörölte a szabad emberek kinoztatását, megtiltá a druidáknak az emberi áldozatokat; a rabszolgák állapotán javitott, szabadoknak nyilvánitva azokat, kiket betegség miatt Aesculap szigetére tettek ki uraik; a kik pedig beteg rabszolgáikat megölték, Claudius mint gyilkosokat büntette.

A romaiak azonban, kiknek szemeiben a csendes ember lusta, a nem vérengző pedig gyáva volt, megvetéssel viseltettek iránta. Egy vádlott szemébe mondotta: „Mindenki tudja, hogy te egy vén bolond vagy"; egy másik pedig iró-táblát és stylust lábaihoz vetett, mivel irányában méltatlan tanubizonyságokra hallgatott. És igy kényszerülve volt olly emberek karjaiba vetni magát, kik fölmenték őt a fáradságtól, hogy önmaga gondolkozzék és cselekedjék; s gyengeségből ép olly sok rosszat tett, mint Tiberius kegyetlenségből s Caligula őrültségből.

Valamint azelőtt ötven éves koráig, szintugy mint császár is bábjáték maradt; csak hogy azelőtt a guny egyedül őtet érte, holott most pecsétjét és aláirását használták föl, hogy hatalom-, arany- és leütött fejekre tegyenek szert. A világ urának urai valának: Pallas, Narcissus, Felix, Polybius, Harpocrates, Posidaeus, szabadosok vagy tánczosok, s neje Messalina. Ezekhez folyamodtak magánosok, városok, királyok, miután Claudius elrendelte, hogy azoknak parancsait az övéinek tekintsék. Ha csak egyszer is eszébe jutott önállólag cselekedni, amazok mindent fölforgattak; álmokkal ijesztgetve, bárkit is tetszés szerint halálra itéltek; rendeleteiben a neveket megváltoztatták, vagy kitörölték, s tréfának vették, ha azokkal ép ellenkezőt vitettek vele végbez. Egy centurio jelenté neki, hogy parancsa szerint kivégezte a senatort. „Én nem parancsoltam", mondja a császár. — „Semmit sem tesz, válaszolák a szabadosok, a katonák teljesiték kötelességeiket, nem várván parancsra, hogy megbosszulják a császárt." Erre a császár azt mondá: „Megtörtént!" s többé rá sem gondolt. Egy szabados bement hozzá könyörögni, engedne Asiaticusnak szabad választást a halálra, kit ő azonban el sem itélt. Néha valamelly vendég után kül-

dött, hogy sietne asztalához; s azt nyeré válaszul, hogy épen az nap reggel végeztette ki őt. Egy napon a Mars-mezőre iparkodván gyakorlatot tartani, látja, hogy máglyát készitenek egy polgárnak, kinek elitéléséről mit sem tud; ez alkalommal legalább fölhasználta tekintélyét, s eltávolittatá a máglyát, hogy a lángok a fák galyait meg ne perzseljék.

A fölségsértési perek még mindig napirenden valának; s a ki Pallast nem gazdagitotta, Messalina kéjvágyait elő nem mozditotta, lázadónak tekintetett, és kivégeztetett. Illy módon veszett el 35 senator és 300-nál több lovag. A föladó dus jutalmat kapott, s az ügyvédek a dij arányához képest vádoltak, vagy védelmeztek valakit. Egy valaki 400 ezer sestertiust fizetett Suilliusnak, hogy nyerje meg ügyét; általa azonban elárultatván, annak házába megy, és megöli magát. Némellyek azt akarták elérni, hogy az ügyvédekben becsület legyen, mint hajdanta; ne forditsák hasznukra az egyenetlenségeket, mint az orvosok a ragályt: ők azonban a császárhoz folyamodtak azon kéréssel, miből fognak majd élni a kisebb senatorok; miért is ő a jutalmat nem több mint 2000 lirában állapitotta meg.

A törvénytartás egyik szenvedélye volt Claudiusnak. Folyton jelen volt, s néha böles, máskor ismétostoba itéletet mondott, azt gyakran Homer verseiben fejezve ki, miket olly nagyon szeretett. Többnyire a jelenlevőnek s az utóbb szólónak adott igazat. Egy hamis ügyben egy jelenlevő fölkiáltván, miként a vádlott halált érdemel, azonnal hóhér után küldött. Egy más ügyben a nő nem akarván magáénak ismerni fiát, miután az okok mindkét részre egyformán hajlottak, a császár az által kényszerité az anyaság bevallására, hogy az ifjut, mint férjet elismerni neki megparancsolta. Gyakran a vitatkozások közben elaludt, s fölébredve elkiáltotta magát: „A kinek több igaza van, megnyerte az ügyet.“

A dévajkodásnak itt is volt helye. Egyszer visszahivták őt a gyülés eloszlatása után, majd ismét köpenyénél fogva tarták őt vissza. Egy pörlekedő számára soká kerestette a tanut, mielőtt megmondanák neki, hogy az meghalálozott; egy igen gazdag lovagot nagyon szegénynek festettek előtte, nőtelennek egy ollyant, kinek temérdek gyermekei voltak, s öngyilkosság által sebzettnek ollyant, kinek testén egyetlen karczolás sem volt.

Ezen szenvedélye, összekötve a tudós szinezettel, rábirta őt a régi törvények, fecialis szertartások és nőtlenségi rendeletek föléleszésére. Tudományának bebizonyitása végett bejelenté a senatusban a

napot és órát, midőn fogyatkozás fog bekövetkezni. Minthogy azt olvasta valahol, miszerint a régi romaiak keverék-népből erednek, gallusokkal akará megrakni a senatust. Az Augustus óta szokásból kiment censust föléleszteni akará, mintha lehetséges lett volna 600 senatornak, legalább 10,000 lovagnak s 7 millio polgárnak magán-életét kutatni; a legapróbb részletekre kiterjedt rendeleteket csak ugy gyártotta, naponkint huszat is; a többi közt, hogy a hordókat jól be kelt tapasztani, s hogy a viperaharapás ellen a tiszafa leve használandó. Rendeletet olvasott föl a senatusban azon nők kicsapongásainak fékezésére, kik a rabszolgáknak engedik át magukat, a mi átalános helyeslésre talált; mire a császár őszintén kijelenti, hogy azon rendelet Pallas fejéből származik, ki neki szabadosa és ura volt. Pallasnak a senatus azonnal bámulatot, hálát és 15 millio sestertiust szavaz; ő azonban beérve szegénységével, nem fogadja el az összeget; mire a senatus rendeletet hoz, megörökitendő azon szabadosnak önzetlenségét, ki ugyis már 300 millio sestertiussal bir. Narcissusnak is több kincse volt, mint Croesusnak és a persa királyoknak; ugy annyira, hogy Claudiusnak, midőn a pénzhiányról panaszkodnék, azt mondták: „Majd lesz elég, ha szabadosaiddal osztozkodni kivánsz.“

Egy más szenvedélye volt Claudiusnak a játék, s még az utra is vitt magával játékasztalokat. Mint jó romai szerette a vérontást; a kivégeztetéseket ugy akarta intéztetni, miként azokat a történetben olvasta; egész napokon át nézte a gladiatorok viadalait, s azok hiányában bárkit is viadalra kényszeritett a circusban.

De ha bármilly foglalkozás közben a papok által főzött eledel szagát érezte, semmi őt vissza nem tartá, szaladott és falt mindent; azután roppant étteremeibe 600 vendéget is meghivott; torkig lakozott, kiokádta, ismét tovább falt; sőt még olly rendeletről is gondolkozott, hogy az illedelem megtartása az egészségnek ne árthasson [1]).

Mindazáltal nagyszerü épitkezéseket tett: uj kikötőt készittetett Ostia előtt az alexandriaihoz hasonló világitó toronnyal; bevégezte a Caligula által kezdett vizvezetőt, melly számos akadályokon

---

[1]) ‚Meditatus est edictum, quo veniam daret flatum crepitumque ventris in coena emittendi, cum periclitatum quemdam prae pudore ex continentia reperisset.‘ **Svetonius.** Ki Petronius Trimalicionjában Claudiust vélí ábrázolva, bizonyitványképen hozhatja föl e rendeletet, megfelelőleg a szavaknak, mellyeket ottan mond az ostoba dusgazdag: ‚Si quis vestrum voluerit, sua re, sua causa facere, non est quod illum pudeat. Nemo vestrum solide natus est. Ego nullum puto tam magnum tormentum esse, quam continere. Hoc solum vetare ne Jovis potest.‘

át a halmokra fölvezetve, bőséges vizzel látta el Romát. Ezen mü a leghasznosabb és legbámulandóbb, mit a császárok véghezvittek; 55 millio sestertiusba került, s 460 egyén rendeltetett annak fentartására. Gyarmatokat is szállitott Cappadociába, Phoeniciába és az Euphrat mellé, még Taprobanaból (Ceylon) is jöttek hozzá követek. Afrikában szélesebb utat csináltatott a tartomány és Mauritania közt, s egy ujat Anglia felé, hová először vitetett át a szárazról bor, olaj, elefántcsont, illatszerek, márvány, kézmüvek; onnan pedig fa, gyöngy, drágakövek, gabna, bőr, ökrök, érczek, főleg pedig ón jött cserében a szárazföldre. Miután 30,000 munkás 11 évig dolgozott a Fucinotó lecsapolásán a Lirisbe, ezen müködésnek felavatása végett 19,000 elitéltnek kellett egymással tengeri harczot vivni. Midőn pedig e szerencsétlenek elléptettek előtte, szokás szerint fölkiáltottak: „A halál fiai üdvözölnek téged"; mire az ildomos császár felelé: „Maradjatok jó egészségben!" Azok kegyelmet vélvén rejleni e szavakban, nem akarták egymást megölni; ő azonban addig lármázott, integetett, fenyegetőzött, mig egymást fölkonczolták.

Messalina.

E közben Messalina szemtelenül üzte a kéjelgést; kiráadva, de ki nem elégitve a leggyalázatosabb kéjelgés által [1]), néha-néha ravaszsággal eszközlé ki a császári rendeletet, hogy kedvenczei neki hódoljanak. Pompás kisérettel indult mindig bizonyos Siliusnak karjai közé; s őrjöngésében kettős férjet ohajtva, ünnepélyes menyegzőt tartott vele jegyajándok, tanuk, auspiciumok, áldozatok mellett, s a menyegzői nyoszolya nyilvánosan készittetett el. Claudius aláirta a házassági szerződést, azon véleményben, hogy az valami talizman a chaldaeusok büvészetének megerőtlenitésére; de midőn a szabadosok föltárják előtte az igazat, megrémül, s azt kérdi: ő-e még a császár, vagy Silius lépett helyébe? Azután haragra gyulva, hogy a fenyegető veszélyből kimeneküljön, rábeszélteti magát, hogy Narcissusnak adja át egy napra a kormányt. Ez őt Romába vezeti, hol a katonák boszszuért kiáltoznak; nem azért, mert a császár becsületével törődnek, hanem inkább hogy hasznukra forditsák a zavart. Számos kivégeztetések történnek, Messalina maga is meggyilkoltatik.

Midőn a császár, halálának hirét hallotta, még nem is kérdezte, miképen történt halála; néhány nap mulva az asztalhoz ülve, kérdezé: „Hát Messalina hol maradt?"

[1]) Ostenditque tuum, generose Britannice, ventrem,
Et defessa viris, nondum satiata recessit. **Juven.**

Ekkor ő unokahugát, Agrippinát akarta nőül venni; s jóllehet a törvény az illy szövetséget vérfertőzésnek tartá, a nép és a senatus nem csak megengedte azt a császárnak, hanem még rá is kényszeritette. Agrippina, Caligulának nővére és kedvese, Germanicus leánya, és igy kedves levén a nép előtt, Messalina romlottsága- és kegyetlenségével szilárd akaratot párositott: miért is csakhamar császárné módjára lépett föl. A császár mellett ült a nyilvános szertartások alatt; a királyokat és követeket vele együtt fogadta; igazságot szolgáltatott; s büvölés, jóslat, babonaság és féltékenység által szaporitá a kivégeztetések számát.

Fő törekvése volt Claudius fiát, Britannicust, az ő saját fia, Lucius Domitius Nero által kiszoritani az uralkodásból: miért is annak barátjait és hiveit számüzve, s társak és tanitók gyanánt kémeket adva mellé, mindent elkövetett, hogy őt elnyomván, Nerónak kitünő nevelést adjon. Végre a gyengeség pillanatát fölhasználva Claudiusnál, rávette őt, hogy Nerót utódjának nevezze; s nehogy szándékát valahogy megváltoztassa, mérges gombákat adott neki enni; a többit megtette az orvos, ki elküldötte őt az istenekhez (54.), kik között Roma őt imádta [1]).

NEGYEDIK FEJEZET.

Nero.

Agrippina titokban tartotta Claudius halálát egész azon perczig, mellyet a chaldaeusok kedvezőnek láttak. Ekkor Nero odahagyván a palotát, a praetorianusoknak mutatá be magát; némellyek Britannicust emlegették, de mivel őt mostoha anyja rejtve tartotta, császárnak üdvözölték Nerót, a senatus megerősité, a tartományok mind meghódoltak. Anyja azzal hizelgett magának, hogy a 17 éves ifju mellett korlátlanul fog uralkodni; ő fogadta a követeket, irt a kirá-

[1]) Rómában eme siriratot kapta: Ti. Clavdio Caes. Avgvsto Pontifici Max. Tr. P. IX. Cos. V. Imp. XVI: P. P. Senatvs Popvlvsq. R. Qvod Reges Britanniae Absqve Vlla Iactvra Domverit Gentesqve Barbaras Primvs Ivdicio Svbegerit.

A magánosoknak adott jutalmakról tanuskodik eme félirat Turinban: C. Flavio L. F. Stel. Silvano Primipilari Leg. VII. Avg. Tribvno Coh. II. Vigilvm Tribvno Coh. XIII. Vrban. Tribuno Coh. XII. Praetor. Donis Donato A D. Clavdio Bello Britannico Torqvibvs Armillis Phaleris Corona Avrea Patrono Colon.

lyoknak és tartományoknak; a senatus tanácskozásait függöny mögül hallgatta; bosszuból megölette Narcissust, Claudius és Britannicus hivét, és Junius Silanust, Ásia proconsulát, kit sokan Nerónál méltóbbnak tartottak az uralkodásra. Még több vért is ont vala, ha nem fékezik őt Afranius Burrus, a praetorianusok főnöke, és Annaeus Seneca, Nerónak mesterei: amaz a hadtanban, emez az ékesenszólásban és morálban. Mint fejedelem nevelője, senki rosszabbul el nem járt hivatásában, mint épen Seneca, kitől a fejedelmi tanitvány nem tanult egyebet néhány kifejezésnél, s azt, hogyan kell palástolni büneit. A császárok közt ő volt az első, ki beszédeiben másnak tollára szorult; s azzal, a mit Claudius dicséretére Seneca készitett neki, átalános kaczagást gerjesztett, midőn a megholtnak ügyességét és előrelátását magasztalta.

Midőn a császárok trónra léptek, a törvényességnek fenmaradt szine mindig függőben tartotta őket, hogy ha talán a népnek, senatusnak, tribunoknak eszébe jutna saját jogaikat gyakorolni, s megszüntetni a hatalmat, melly mindig uj volt, mert örökségül át nem szállott. Mindaddig tettetést szinleltek tehát, mig meg nem győződtek arról, hogy vagy minden csak látszat, vagy némelly hiveikre bizton támaszkodhatnak; vagy mig észre nem vették azt, hogy a nagyszerü önzés közepette minden lehetséges. Nero hasonlóul szelidséggel kezdette a kormányt, kijelentve, miként az isteni Augustus nyomdokit akarja követni: a népet és a szegényebb senatorokat segélyezte; több rendbeli adókat elengedett, vagy enyhitett; a senatusnak régi törvényhatóságát meghagyta, melly azt rendelé, hogy az ügyek dij nélkül folyjanak; s a kijelölt quaestorokat a gladiatori viadalok adásától fölmenté. A vámbérlők elleni vádak által megilletődve, azokat eltörölni szándékozott, s miután ezen meggondolatlan bőkezüségtől visszatartatott, legalább hasznos reformokat hozott be abba; a panaszokat gyorsan elintézte; jogi tárgyalásoknál a betanult előadások helyett a kérdezősködő modort hozta be; az ügyvédek díját mérsékelte; az irományok és végrendeletek hamisitását megakadályozta. Midőn a senatus arany- és ezüstszobrokat határozott neki fölállittatni, azt mondá: „Várjanak csak, mig azokat megérdemlettem.“ Egy napon halálos büntetést irván alá, fölkiáltott: „Bár ne tudnék irni!“ S a Seneca által számára készitett beszédeket csupa kegyesség lengte át.

Ez azonban Burrussal együtt a hatalmat kezökben megtartani, s az ő bőkezüségét hasznukra forditani szándékozván, szenvedélyeinek szabad tért nyitottak, megelégedve azzal, hogy a senatusnak szabad-

ságot engedett fontosabb kérdéseket tárgyalhatni, s a tisztviselők és katonák kihágásait elnyomhatni. Ő tehát éjjeli kicsapongásokra adta magát, rabszolga-öltözetben járta be a tivornyákat és kéjhelyeket, a boltokban fosztogatott, az átmenőket föltartóztatta; s minthogy példája követőkre talált, éjjelenkint Roma mintegy ostromolva lenni látszott. A bohóczokat és viadorokat ingerelte a játékokban; s mig azok czivakodtak, a nép pedig összetolakodott, a magasból köveket hajigált rája. Lakomáin tetőpontjára hágott a pazarlás; egy, ki őt megvendégelte, egyedül csak virágkoszorukra négy millio sestertiust költött; egy másik pedig még többet illatszerekre. A hölgyek utját állották, s az Ostia, Bajae és Pons Milvius mellett számára fölállitott sátorokban vetélkedtek egymással a tiszteletért, hogy általa megbecstelenittessenek.

Agrippina és Britannicus.

Agrippina annyira szerette Nerót, vagy benne önmagát, miként a csillagjósok ama jövendölésére, hogy Nero, anyjának nagy bánatára, uralkodni fog, felelé: „Ha bár engem ölne is meg, csak uralkodjék.“ Valójában igen hamar elveszté fiánál minden tekintélyét, főleg pedig Seneca mesterkedése által, ki azon nyilatkozatát, miként bölcsészetre a királyoknak szüksége nincsen, meg nem bocsáthatá neki. A mint ezt a dicsvágyó hölgy érezte, s Claudiusnak, sőt saját magának védnökét, Pallast is elbocsátva látta, megharagudott, s Britannicus jogainak elismerésével fenyegetőzött; Nero az ő vetélytársát s anyjának kedvesét megmérgezteté. Mérget kért Locustától, nem lassu, titkos mérget, mint a minőt Claudius számára készitett, hanem gyorsan ható erős mérget. „Talán a mérgezők ellen hozott Julius-féle törvénytől féljek?“ [1]) s Britannicus halva rogyott össze a császári asztalnál (55.). Mig őt hirtelenében eltemetik, s egy csendes eső az arczára kent mázat lemosva, a méregnek kék nyomait felfödi a népnek, a két udvari bölcs egészen leverve, és siránkozva, magához ragadja Britannicus villáit; maga Agrippina is rövid idő alatt, vádakkal terhelve, kiüzetik a palotából, s vád alá helyeztetik. Belátva már, miként nem csak tekintélye, de élete is veszélyeztetve van, annak visszaszerzése végett a legnagyobb gonoszsághoz folyamodott: egy orgia alkalmával a legcsábitóbb alakban mutatkozott fiának, s már-már sikerült neki vérfertőzésbe vonni az ifjut, midőn Seneca bevitte Neróhoz Actaeát, ennek szabadosnéját, ki az ő szemtelenségével a még nagyobb szemtelenséget

[1]) **Suet.**, *in Ner.*

meggátolta. E meghiusult kisérlet sorsáról határozott, s dühösen vonult vissza; mialatt Nero arról gondolkozott, miképen szabadulhatna tőle. Három izben kivánta őt megmérgezni, de mindannyiszor hasztalan; meghivta őt a bajaei játékokra, hol egy hajónak teteje sülyedt le alatta, de uszással megmenekült; ekkor őt fölségsértésről vádolta, s gyilkosokat küldött hozzá, kiknek igy szólott Agrippina: „Üssétek át a méhet, melly Nerót hordozta.“ Az anyagyilkos, anyjának mezitelen testét kivánta látni, mellynek egyes tagjait dicsérgette, vagy birálgatta; ezután italt hozatott magának, azt mondván, hogy csak most érzi magát valóban uralkodónak.

Illy szánandó, de egyszersmind utálatos bünre vetemedett a romai szolgaság; s a mi csak találtatott dicső Romában, felséges a senatusban, mind Nerónak lábaihoz borult. Burrus a praetorianusok tisztjeit küldötte az üdvözletre; Campania városaiban illatoztak az oltárok, s áldozatokat nyertek az istenek. Mindamellett mutatkoztak nála lelkismeret furdalásai, bármint igyekeztek is azokat csillapitani Burrus és Seneca. Emez igazolást küldött a senatushoz; amaz pedig tribunokat és centuriókat küldött hozzá, kezet szoritani az anyagyilkossal, s üdvözölni őt, hogy ő, az isteni jóság, olly nagy veszélyből menekedett ki. A senatus nyilvános hála- s évenkinti emlékünnepet rendelt, s megátkozta Agrippinát azon perczben, midőn szánakozást érdemlett volna. S midőn Nero, ki a nyilvános becstelenségtől tartva, eddig Romától távol volt, oda ismét visszatért, lovagok, tribunok, senatorok seregestül tódultak, mint valamelly triumphator elé, s az utjában fölállitott diadalivek alatt ment föl hálákat adni a Capitoliumba; egyedül Thrasea tiltakozott, s a senatusból kiment. Valóban igaza volt Nerónak, midőn e hitvány csoportot megvetve, minden kimélet nélkül bánt azzal.

Már gyermeksége óta zenészet-, táncz-, rajz-, költészetben véve oktatást, épen ugy vágyakozott a müvészi hirre, mint az uralkodásra. A költészetben jártas iſjak adák meg a kellő simaságot odáinak és hevenyészeteinek, mellyeket azután az utczákon hangoztattak a kóbordalnokok; s a ki ezen dalnokokra nem figyelt, vagy az ajándékot tőlök visszatartotta, fölségsértés gyanujába esett. Vespasianus, egy előadás alkalmával elszenderedvén, csak nagy bajjal menekült meg a haláltól. A császár versekben akará megirni Roma történetét, s a hizelgők azt mondák neki, hogy e végre 400 könyvet irjon; mire a stoicus Annaeus Cornutus megjegyzé, miként azokat senki nem fogná olvasni. „Hát a te Chrysippusod, — szóla egy udvaroncz, — nem irt-e

még egyszer annyit?"—„Igenis, felelé Cornutus, csak hogy az ő iratai az emberiségnek javára szolgálnak.' Ez őszinte nyilatkozatnak számüzetés lett a jutalma.

A Vatikán völgynek roppant területén, mellyet Seneca és Burrus keritettek be, mint kocsis nagy tapsokat aratott Nero; azután adományozások- és tiszteletadásokkal hivta meg versenyre a főnemességet és jelesebb lovagokat. Nápolyban müvészies tagjártatással és előadással lépett föl a szinpadon; Romában a zenészek közé iratá magát; s midőn nevét kihuzták, a praetorii praefectus által tartott citharán énekelt. Máskor ismét a magánosok által adott szinjátékokban szavalt, s azt kivánta, hogy a hősnek álarcza, kit ő személyesitett, ő hozzá, a hősnőé pedig kedvesének arczához hasonlitson. Armenia királya, Tiridates előtt Apollo-féle öltözetben jelent meg, kocsit hajtván a népnek tapsai s az arsacidának bosszankodása mellett, ki csak ugy elbámult a világ urának ledér hajlamain s tulságos hiuságán, kit ő Mithra gyanánt tisztelt. Elszavalta még a szinpadon is verseit; ötezer lovagot szemelt ki az ifjuság virágából (Augustani), kik tapsoltak neki, midőn ő a nép előtt énekelt; sőt mestereket is tartott nekik, kik őket a tapsok és éljenek mérséklésére oktatnák, majd a méheknek dongásat, majd ismét a záporesőt, vagy csattogásokat utánozva; s Burrus egy praetorianus csapattal szintén megjelent, és tapsolt kötelességből. Később egy phonascust rendelt, ki az ő isteni szava fölött őrködjék, a nagyobb megerőltetésnél figyelmeztesse őt; s ha ez nem használna, fogja be száját. A jó siker által gőgössé válva, a görög játékokat Romába vitte át, s a birodalom legjelesebb müvészeit a quinquennaliákra meghivta.

Most már nem a templomban, forumon, senatusban találjuk föl a régi Romát; 600 lovag, 400 senator, előkelő hölgyek vétetnek föl az arenába; mások dalolnak, fuvolyáznak, vagy bohóczot játszanak. A legyőzött világ ide jár szemlélni a győzőknek maradékait, kaczagni egy Fabius tréfáin, vagy azon csattanós arczcsapásokon, mellyeket a Mamercusok kaptak egymástól [1]). Az erényes Thrasea szintén részt vesz az ifjak játékaiban; a 80 éves nemes eredetü Aelia Catulla a szinpadon tánczol; egy hires romai lovag megüli az elefántot [2]); a pantomimek, eddigelő hivatalos szigor és magán-bámulat tár-

[1]) Qui sedet. . . .
Planipedes audit Fabios, ridere potest qui
Mamercorum alapas. **Juven.** VI. 189.

[2]) Notissimus eques romanus elephanto insedit. **Svet.**, 12.

gyai, kik időközönkint Olaszországból kiüzetve, mindannyiszor visszatértek, megboszulják most a régi Romától szenvedett megvetést, s őt a szinpadra lépni segitik; a bohócz Paris, Nerónak barátja, kit ez müvészi féltékenységből megöletett, hogy elnyerje a polgárjogot, a császár által minden patriciust társul adatott maga mellé [1]).

Tüzvész Rómában.

A császári müvésznek sehogy sem tetszett a szabálytalanul épült Roma, keskeny és tekervényes utczáival s régi épületeivel; s azon hősi dicsőségre vágyott, hogy ujat épitsen, és saját nevéről hivja azt; mi végből a várost fölgyujtatá. A circus körüli boltokban kezdődött a tüz a Coelius és Palatinus hegyek táján; az őrök minden oltási kisérletet megakadályoztak, némellyek a tüzet élesztek, s rabszolgák égő kanóczokkal futkostak föl s alá. Eloltatván a tüz, hat nap mulva ismét kigyult egy háza Tigellinusnak; s Nero Antiumból visszatérve, azonnal a szinpadra lép, s a veszély és elkeseredés láttára Trojának végromlását énekli a citharán. A régi vallásnak emlékei, mellyek még a gallusok pusztitó kezc alól is megmenekültek, s hóditás utján szerzett számos remekmüvek a császári müvész szeszélye miatt elvesztek; számos emberek éltöket veszték; másoknak Nero megnyitá a Mars-mezőt, Agrippina emlékeit és az ő kertjeit; menedékhelyeket épittetett, butorokat hozatott, gabnát adott el olcsó áron; s azután a romok helyén épitteté az ‚arany-palotát' alig hihető pompával. Az előcsarnok olly tágas volt, hogy Nerónak 120 lábnyi magas szobra belefért, három sorbeli oszlopokkal, mellyek egy mérföld hosszu porticust képeztek. Szántóföldek, szőlők, rétek, erdők valának itten láthatók, s egy épületekkel körülvett tó; mindenütt tündöklött a sok arany, drágakő, s pazarlásig volt a gyöngyház. Az ételeremek födlete mozgatható elefántcsont-lemezekből készült; honnan virágok és illatok hullottak le a vendégekre; a főterem kerek volt, s a világ forgását utánozva, éjjel-nappal körülforgott; a tenger és Tiberis vizei látták el a fürdőket. Plinius mondja, miként e palota a régi városnak területét foglalta magában; Martialis, annak roppant terjedelmét leirva, azt mondja, hogy az egész város egy házban foglaltatott [2]); s midőn a császár belépett, igy szóla: „Most már ember módjára lakhatom." A körülötte emelkedő épületek terv szerint készültek; az utak egyenvonalban szé-

---

[1]) **Tacitus**, *Ann.* XIV. 14. 15. 20. XV. 32. — **Svet.** *in Neron.* 11. 12. — **Sen.** *Ep.* 100.

[2]) **Plinius**, XXXIII. 3. — **Martialis**, *De spectac.* 2.

lesebbre vágattak, vizvezetők és folyosók vezettetének; a nép haragja azonban nem szünt, hanem az ősi lakok, elveszett javak és egyének után jajgatott.

E munkálatokra fölhasználta a foglyokat az egész birodalomból, s jó ideig a bünösökre egyéb büntetés nem is szabatott. A költségekhez minden polgárnak járulni kellett; a senatus évenkint 10 millio sestertiussal adózott, a lovagok és kereskedők aránylag adtak. Azt hitte Nero, hogy ott a tengeren tul meg fogja találni a Tyrusból menekvő Dido által elrejtett kincseket; azonban hosszu ásatások után a csaló, ki őt rászedte, megölte magát. Más részről a kivégeztetések- és elkobzásokban is jó pénzforrásra talált. Minden általa kinevezett tisztviselőhez igy szólott: „Tudod, mire van szükségem; tegyük meg, hogy senki ne mondhassa övének azt, a mivel bir.“ Domitiának, az ő nagynénjének halálát tetemes birtokai miatt sietteté; a legkisebb gyanuból számosakat kivégeztetett; soknak csak azért kegyelmezett meg, mert Seneca mondá neki: „Bármennyit gyilkoltatsz is meg, de azért utódod még is életben marad.“ Másokat pedig Thrasea Paetus mentett meg, ki az ő bátorságával rávette a sanatust, hogy hitvány vádakat meg ne hallgasson.

Miután Burrus, vagy abbeli fájdalmában, hogy aljassága által magát megbecstelenité, vagy méreg következtében, minthogy későbbi magaviselete a császárnak nem tetszett, meghalálozott volna (62): Faenius Rufus és a becstelen Tigellinus foglalta el helyét. Vatinius, egy becstelen czipész, ki a föladások által nagy vagyonra tett szert, s az udvarhoz bocsáttatott, Nerónak a patriciusok iránti gyülöletét mindegyre élesztette, azt mondván neki: „Már csak azért utállak, mert senator vagy.“ Tigellinus gondoskodott, hogy az elfoglalásokból mindig jusson elegendő pénz az orgiákra, mellyeket Nero számára adott. Egy illy ünnepélyen az Agrippa taván arany- és elefántcsonttól tündöklő hajót szerelt föl, mellyet egyéb kevésbbé pompás hajók vontattak; az evezők pedig a becstelenség foka szerint osztályzott könnyelmü ifjak valának. A világnak minden ritkasága össze volt itt gyüjtve, a part hosszában pedig sátrak fölállitva, hol mezitelen kéjhölgyek láttára seregestül gyalázták meg magukat a hölgyek.

Octavia.

Tigellinus, kit ura annyira kedvelt, házasságtöréssel vádolta nejét, Octaviát, s daczára annak, hogy minden bizonyitvány ártatlansága mellett szólt, elüzetett; mivel pedig a Caesarok leánya ellen használt szigor miatt a nép zugolódott, visszahivta ugyan őt Nero, de csak

hamar fölségsértéssel vádolván őt, Pandataria szigetre küldötte, hol husz éves korában meggyilkoltatott. A senatus hálákat adott az isteneknek, mint mikor Pallas, Doryphorus s más szabadosok meggyilkoltatának; s Poppaea Sabina legjobban örvendett, ezen épen olly mivelt, mint szép hölgy, s a kaczérságban mesternő, ki 500 darab kancza-szamarat tartott, hogy minden perczben kész teje legyen a mosdásra, s ki a szeretőket és férjeket nem szive sugallata, hanem gőgje szerint változtatá, s jelenleg a császárt is hálójába fonta.

Háboruk.

A keleten és nyugoton kitört háboruk nem birták őt kiragadni e nőnek karjaiból s a becstelen ölelésekből. Megszünvén a hóditásvágy, vagy annak szüksége, a meglevőnek fentartását kelle biztositani. Tiberius alatt Germania igen sok dolgot adott a romaiaknak; később a fejedelmek közt támasztott viszályok többet használtak Rómának, mint sem a legiók. Hermann megöletett; Marobod, ki még Pyrrhusnál is nagyobb rettegésben tartá a romaiakat, a királyi czim miatt gyülöletessé válván, Tiberius oltalmába ajánlotta magát, s Ravennában élt még 10 évig disztelen számkivetésben. Fondorlatok által Thraciában is helyreállott a béke, mellynek királya, maga igazolása végett, Romába idéztetvén, előbb számüzésben tartatott, azután meggyilkoltatott.

Afrikában a Tacfarinas által fölizgatott numidákat s egyéb pusztai népeket szétszórta Furius Camillus. Amaz ujra föltámadván ellene, megverte a romaikat; Blaesus azonban ujra legyőzte őt, s a had vezérek közt ő volt az utolsó, ki az imperator czimet elnyerte.

Keleten is forrongtak a viszályok, mellyeket a romai politika táplált ott egykoron, s most már okvetetlen el kellett fojtani azokat. Tiberius megemlékezve arról, hogy mig ő Rhodusban volt, Archelaus, Cappadocia királya megtagadá tőle a követelt hódolatot, országát elfoglalta. A király Romába idéztetvén, az által menekült meg a haláltól, hogy magát bolondnak tetteté, s Cappadocia, mint tartomány a birodalomhoz csatoltatott.

Comagene és Cilicia, Syria és Judaea minden czél nélkül lázongtak; fölkelt még Gallia és Frisia, a dákok is fegyverben voltak, a parthusok elfoglalták Armeniát. De a császár, ki azelőtt mint hadvezér kitünteté magát, nem csak hogy a csatatért kerülte, hanem az ő kéjelgései közt Capreae szigeten még a birodalomnak szégyenét sem vette szivére.

Claudius a zsidó Agrippának odaadta még Judaeát és Samariát,

Mithridatest Iberia birtokába visszahelyezé; egy másik Mithridatesnek, ama Nagy utódjának a bosporusi Cimmeriumot adta, Antiochusnak pedig visszaadá Comagenét; Mauritania szintén meghódolt, s két tartományra, ugymint Caesariana- és Tingitanára osztatott; a britannok, vagyis azoknak kis része lefegyvereztetvén, ottan romai tartomány alakult. Roma nem szünteté meg a nemzetiségeket, sőt inkább kiváltság gyanánt engedé törvényeit, szokásait és nyelvét a legyőzött népeknek. A clanok és törzsek fölött könnyebb volt uralkodni, mint sem az egész nemzeten: miért is meghagyta ezeket a gallusok között; főnökeiket pedig nem verte le, sőt inkább megnyerte magának, s erkölcsök és jog tekintetében romaiakká tevé.

Britannia.

A romai Britannia a szigetnek többi részeire nézve fondorlatok és lázadások székhelyévé vált; s azok, kik hazafiui érzelmeket tápláltak keblökben, a hegyekre futottak, honnan a romaiakat háborgatták. Claudius alatt beütöttek a romai tartományba (50); Ostorius Scapula azonban szétverte az ellenséget, a Nen és Sabrina (Severn) partjait megrakta erősségekkel, s az irlandi tengerig hatolván, Camulodunumban gyarmatot alapitott. Caractacus, a britannok közt legharczosabb silurok fejedelme a sabrinai öböl mellett, nem birván elviselni az igát, összegyüjté a függetlenség barátait; azonban legyőzetve, elárultatott, s családjával együtt Romába vitetett, hol Claudius őt szabadságba helyezve, tisztes ellátást biztositott számára. Midőn véleményét kérdenék Roma iránt, válaszul adá, miszerint rendkivül bámulja, hogy az illy pompás paloták birtokosai irigylik a britannok szegény kunyhóit. Castimandua, a brigantok királynéja, ki elárulta Caractacust, gőgje által gyülöletessé tevén magát a népek előtt, ezek őt megbosszulandók, föllázadtak, s tiz évig (51—61) tartott a küzdelem; ezekre is kiterjesztetvén a törvény, melly Galliában a druidákat eltörölte. Ezeknek követői Mona (Anglesey) szigetben vonták meg magukat, hol a főpapi collegium székelt; azonban Svetonius Paulinus elfoglalván a szigetet, várakat hagyott ott hátra elegendő őrizettel. De midőn egy helytartó visszahuzta a Claudius által tett engedményeket, s Seneca egyszerre visszakérte a roppant uzsora mellett kölcsönzött 40 millio sestertiust: Britannia föllázadt, főleg midőn Prasutagus, az icenek fejedelme, két leánya és Nero közt osztotta föl vagyonát azon reményben, hogy az ő kegyeit számukra megnyerje; a császár centuriókat és rabszolgákat küldött az örökség átvételére, kik nem csak hogy kirabolták a királyi palotát, hanem az özvegy Baodiceát össze is verték, leányait

megbecsteleniték, az előkelő iceneket kifosztották azon ürügy alatt, hogy az egész ország Nerónak hagyományoztatott. E végett, ugy szintén a druidák és papnők ingerlésére, a nép eltörölte a camuloduni gyarmatot, Claudius templomát lerontá, s a kit kézre kerithetett, azt fölkonczolta. Svetonius Paulinus látva, miként Londinumot, a nagy kereskedő várost nem birja megvédeni, az erős férfiakat táborába fölvette, a nőket, gyermekeket és öregeket magukra hagyta, kiket a dühöngő britannok a várossal együtt semmivé tettek, s a legnagyobb becstelenségek után, miket a bosszu kigondolhatott, 70 ezer egyénnek vérében hütötték meg bosszujokat.

Ha tovább is illy módon pusztitják, és éheztetik a romaiakat, kétségkivül megszabadulnak tőlök; azonban egész elbizakodással elfogadták a csatát. Baodicea királyné, papné és hadvezér, magas termetü, rémitő tekintetü, szikrázó szemekkel, félteste sürü hajzattal takarva, széles paizszsal és hosszu dárdával járta be szekéren a sorokat, s tüzelte embereit a harczra. De mindez nem elég; győzött a fegyelem, s a romaiak 400 embert is alig vesztve, 80,000 britet konczoltak föl; maga a királyné nem akarván tulélni a gyalázatot, megmérgezte magát. Ekkor tüzzel-vassal pusztittatnak a hütelen törzsek, mellyek a legvégsőbb szorultságban még a függetlenségért harczolnak, mig a romaiak által békének nevezett kimerültségben mindannyian elvesznek (62). S hogy e békéhez hozzá szokjanak, Agricola tanácsa szerint palotákat, köztéreket épitettek, a gyermekek nevelésben részesültek, s „miveltségnek neveztetett az, a mi a szolgaság része volt."

Germania.

Hiven politikájokhoz, Germaniában szintén a viszálkodást szitották a romaiak. Az egykor igen hatalmas, de a nagy Arminius korában polgárháboruk által meggyengült cheruskok annyira sülyedtek már, hogy királyt Claudiustól kértek (47.). Ez Italicust, Armin unokáját, ki Romában neveltetett, adta nekik királyul; de őt nem soká türték, s csak is a romaiak segélyével és a belviszályok szitásával birta őket némileg fékezni. A chauczoknak egy lázadását elnyomta Corbulo, kit győzelmei közepett föltartóztatván Claudius, fölkiáltott: „Boldogok az egykori romai hadvezérek!" L. Pomponius visszaverte a cattusok egy betörését, s a későbbi parancsnokok, hogy fentartsák a békét, a határállomásokat megerősitették. Paulinus Pompejus a 63 év előtt a Rajna kiöntései ellenében Drusus által megkezdett töltést bevégezte. L. Vetus a Mosellát a Saone-nal, a Közép-tengert a Oceánnal akará ösz-

szekötni; azonban Nero féltékenységét nem akarván fölébreszteni, abban hagyta e tervet. A frizek a Rajnán tul, kik a tisztviselők kapzsisága miatt Tiberius alatt föllázadtak, s a romaiakat leverték, a Rajna felé közeledtek, de visszaverettek (55—58.); szintugy a bructerek, tencterek, s más népek által támogatott ansibarok is.

Gallia.

Az események fonalát ott, a hol elhagytuk, fölvéve, Augustus Galliát meghóditva, de még nyugtalannak találta; ő azonban elnyomta a lázadásokat, s romai módra szervezte a tartományt. A személy- és vagyon-censust elrendelte; a népet lefegyverezte; Augustodunumban (Autun) iskolákat alapitott a romai nyelv, törvények és tudományok tanitására. Massilia, Tolossa, Arelate (Arles) és Vienna a miveltség székhelyei lettek, hol a görög és latin irodalom nagy mértékben ápolásra talált.

Az egybeolvadásnak legnagyobb ellenségei voltak a druidák, kik elvesztve politikai hatalmukat, a népnek erkölcseit és gondolkodásmódját még mindegyre kormányozták. Augustus egyenes támadást ellenök intézni nem bátorkodva, elegendőnek látta eltiltani a druidák tiszteletét, mint a latin hitnézetekkel ellenkezőt, Gallia romai polgárainak; az emberi áldozatok helyett vágjanak testökön sebet a tulbuzgók. Azután gall és romai elemekkel vegyitett polytheismust állitva annak ellenében, templomot emelt Kirknek, a narbonnei Galliában dühöngő szélvész személyesitésének; a szertartásokat szabályozta, önmagának előbb mint geniusnak, azután pedig mint istennek oltárokat emeltetett. A fensőbb osztály elfogadta a hivatalos vallást, minélfogva a hatalom kegyére számithattak, a nélkül, hogy lelkismeretöket erőszakolnák: miért is Mars-Camulus, Diana-Arduina, Bellen-Apollo, Mercurius-Teutates és Belisana-Minerva istenségek tiszteletére vegyes templomok emeltettek, e vegyes istenek szörnyü ábrázolataival; az alsóbb néposztály pedig annál szorosabban ragaszkodott a druidismushoz, melly a nemzetiséget és minden idegennek gyülöletét táplálta; s a tulbuzgóság annak életébe uj erőt öntött.

Tiberius alatt eleget szenvedett Gallia; a treviri Julius Florus és az aeduus Julius sacrovir láziták föl azt. Az előbbinek vállalata éjszakon nem sikerült, s megölte magát; Gallia közepében a sacrovir [1]) fegyvert osztott ki a tanuló ifjak közt, kiket részben kezesek gya-

[1]) A *sacer vir* alkalmasint forditása a druida czimének, ki azt viselte.

nánt is visszatartott magánál, s egy darabig jó sikerrel küzdött; de miután fegyelemhez nem szokott serege fölkonczoltatott, fenmaradt társaival együtt a máglyán keresett halált.

Claudius elég hatalmasnak látva magát, hogy megadja a druidismusnak a végcsapást, halálra üldözte a Britanniába menekült papokat, s mindazokat, kik az ő jelvényeiket, vagy amulettjeiket hordanák; kárpótlásul azonban egyenlőkké tette Olaszországgal ama tartományokat, s bevette a gallusokat a senatusba és minden tisztségekbe, nagy botrányára a régi aristocratiának.

Galliából igen jeles férfiak kerültek, ugymint: narbonnei P. Terentius Varro, ki Caesar korában epopoeát irt a sequanok és aeduok közti viszályokról, s Ariovist harczáról; továbbá Cornelius Gallus, Trogus Pompejus, Petronius. A gallusok Romába gyülekeztek, hogy pénzzel tisztségekhez juthassanak; s épen ellenkező indokoknál fogva említést érdemelnek Votienus Narbonneból, ki nagy tehetséggel polgári bátorságot egyesitve, Tiberiust dorgálta, s a Baleari szigeteken számüzésben halt meg; továbbá Domitius Afer Nemaususból, azon megvesztegethető szónokok főnöke, kik a zsarnokok gonoszságainak mentegetésével mosták el a szégyent, mint Tiberius-, Caligula- és Nerónak kéme békében végezte napjait.

A parthusok.

A lázadásokból kiemelkedett parthus ország mindenkorra megtartá eredetének jellegét. Germanicus félelmétől megszabadulva, Artaban király elnyomta alattvalóit, s Tiberius öregségét kigunyolva, beütött Armeniába, s győzelmek által érvényesitette jogát ez országra, mint Cyrus és Nagy-Sándor utódja. A parthusok Tiberiustól kértek egy arsacidát a zsarnok ellenében: miért is a császár Phraatest pártolta, ennek halála után pedig Tiridatest, ki Ctesiphonban kapta a királyi ékszert a Surena kezéből. A helyett azonban, hogy a tartományokat bejárva, maga iránt lekötelezné, elvesztegette az időt; s némelly nagyokat magától elidegenitve, ezek a megfutott Artabant visszahozták, ki egy csapással elfoglalta a trónt, s Tiberiust ujra boszszantá. De a mint Caligula olly jó reményekkel kezdette uralkodását, ezzel kibékült, s az Euphratesen visszavonulva, saját fiát kezesül adta.

Halála után egy másik Artabannak kellett volna őt követni az uralkodásban; azonban testvére, Gotarzes, feleségével és gyermekeivel együtt meggyilkolta őt (44.). De ő is gyülöletessé téve magát, elüzetett Vardanes által, ki mint hóditó elfoglalta Seleuciát, fenyegette Armeniát, s egész a Sindig hatolt előre diadalmasan, melly folyó elvá-

lasztja a dajokat az ariusoktól; minthogy azonban fölfuvalkodva a parthusokat elnyomta, ezek őt vadászaton megölték. Ekkor zavarok támadtak, hihetőleg élesztve a romaiak által, s Gotarzes visszanyerte a trónt (47.); de az ő kicsapongásai és kegyetlenségei által fölizgatott parthusok Claudius császárt kérték meg: engedne nekik fejedelmet Phraates véréből, ki Romában tusz gyanánt élt.

Képzelhető, milly büszke volt Claudius, hogy királyt adhatott a népnek, mellyet maga Augustus megigázni nem vala képes! Ő Meherdatest ajánlotta, és gyámolitotta, ki az edessek királyával, Acbarussal egyesülve, járatlan utakon át behatolt Armeniába; utközben több várost, nevezetesen Ninivét és Arbelát bevette; de az elhatározó perczben Acbarus magára hagyva Meherdatest, ez a csatában legyőzetett, s elvágott fülekkel a romai birodalom gyalázatára életben hagyatott. Nem sokára meghalálozván Gotarzes, Media helytartója, Vonones foglalta el a trónt, mellyet rövid dicstelen uralkodás után fiára, Vologesesre hagyott.

Eme folytonos hirtelen változások feltüzelték az iber Mithridatest, hogy visszaszerezze magának a Caligula által elfoglalt Armeniát; s a Claudius és az iberek által küldött csapatok segitségével a tartományt elfoglalta (41.). Kis-Armeniában könnyen ellenállhatott volna Cotys király, kinél igen sok előkelő számüzöttek menedéket kerestek; de Claudiusnak egy levele következtében Mithridates lábaihoz veté magát, ki vele méltatlan szigorral bánt.

Alig néhány év multával Pharasmanes, az iber Mithridat testvére, saját fiának, Rhadamistusnak dicsvágyától félve, rábeszélte, hogy foglalná el Armeniát nagybátyjától! Ez elhagyatva a főnemesség által, a romaiaktól védett Gorneas erősségben vonta meg magát, kik megvesztegetve, őt elárulták. Rhadamistus tiszteletteljesen fogadta, és megölelte foglyát; s egy szent berekbe vonulván a két fejedelem, kezet fogva, a szövetség jeléül már vért akartak ereszteni hüvelykujjaikból, midőn Rhadamistusnak egy kisérője botlást szinlelve, leveri lábairól Mithridatest; ki azonnal megrohantatván, lánczokba veretik, és a nép gunyainak kitétetik (51.), mig Rhadamistus vele együtt annak egész családját kiirtotta.

Roma örömmel szemlélte eme viszályokat; legfeljebb gyengén tiltakozott, s némi sereg-mozgalomra szoritkozott, nehogy a hatalmas győzőt fölingerelje. Rhadamistus az ő fukarsága által annyira nyomta Armeniát, hogy ez föllázadt, s ő alig menekülhetett lóháton, magával vonszolva nejét, Zenobiát; ki teherben levén, miután utját tovább

folytatni képes nem vala, s a szégyent is kikerülni ohajtá, megkérte férjét, gyilkolná meg őt; ki is őt átszurva, az Araxisba vetette, s atyjához, Pharasmaneshez megérkezett.

Zenobia nem kapott halálos dőfést; s megmentvén a pásztorok életét, elvitték őt Artaxatába, hol Tiridates király igen jól bánt vele, ki hosszu viszályok után Rhadamistussal, romai oltalom alatt Armenia trónjára emelkedett föl. De a parthusok királya, Vologeses, Tiridates testvére, a romai oltalomban csak gyalázatot és elnyomást látva, berontott az országba. Nero azonban, vagyis inkább tanácsosai parancsot adván a keleti legióknak, hogy Armeniához közeledjenek, a szövetséges királyoknak pedig, hogy Parthia széleire vinnék seregeiket: Vologesesnek haza kellett sietni.

S nehogy az elfojtott parázs ujra lángot fogjon, a hadsereg vezérlete a bátor és tapasztalt Corbulóra bizatott, ki egyéb kültulajdonai miatt is nagy tekintélyben állott. Kezdetben lecsendesité Vologeses fenyegetéseit, azután pedig a régi szigorral fegyelmezvén a sereget, megkezdé a harczot; Artaxatát, Armenia fővárosát bevette, s nem birván azt megvédeni, fölgyujtotta; azután megindult Tigranocerta ellen, mellynek lakói minden kincseikkel együtt a barlangokba menekülvén, Corbulo őket füsttel megfojtotta.

Az elfoglalt Armeniát visszaadá(60.)Tigranesnek, ki a régi cappadociai papkirályok maradéka volt. De midőn Corbulo összeütközésbe jött Caesennius Paetussal, ki vezértársul küldetett melléje, Vologeses ismét fölülkerekedett, Paetust több izben megverte; mig végre Corbulo visszanyervén előbbi hatalmát, a parthusokat egész Armeniából kiüzte, s Tiridatest Romába küldötte, hogy ottan Nero kezeiből fogadja el a koronát.

Ez egész családjával, háromezer lovaggal és számos büvészekkel jött Nápolyba (64), honnan Neróval együtt Romába ment. Nero őt a legnagyobb pompával fogadta; diadalköntösben tevé a koronát fejére, uti költségeit megtéritette, naponkint 800,000 sestertiust költött rá, s munkásokat és müvészeket adott rendelkezésére, hogy fővárosát fölépithesse.

Piso összeesküvése.

Habár e győzelmek, mellyekben Nerónak semmi érdeme nem volt, elvakiták is egy pillanatra a népet, a zsarnok iránti gyülöletet nem csökkentették. Piso összeesküvést forralt, hogy meggyilkolják őt az aranypalotában; de az fölfedeztetvén, a legelőbb elfogottak az egész társaságot elárulták. Roma ekkor mészárszékhez hasonlitott. A császárnak német

testőrei bejárták a vidéket, mindenütt fürkészve a bünösöket, vagy azokat, kik Tigellinus és Poppaea kegyelméből kiestek. Az előbbiek közt vala Lucanus költő is, ki mint Nerónak barátja az által vonta magára annak gyülöletét, hogy midőn az verseit olvasná előtte, elaludt; Lucanus megnyittatá ereit, s ‚Pharsalia' czimü költeményének egy darabját szavalva halt meg 27 éves korában. Az utóbbiak közt vala Seneca, ki az uj kegyenczek fondorlatai által minden hatalmától megfosztva, még akkor sem tudta lerázni magáról az udvar terhes kötelékeit, midőn azt olly nagy gonoszságokba sülyedni látta; s most bátor lélekkel vált meg az élettől, melly az ő tanaival nagyon is világos ellentétben állott.

Epicharis szabadosnő kinpadra vonatva, erősen tagadott mindent, mig végre önmagát megfojtotta. Subrius Flavius tribun az iránt kérdeztetvén, miért szegte meg esküjét, válaszolá: „Egy katona sem volt olly hü irántad, mig te azt megérdemletted; gyülölni kezdtelek azon nap óta, midőn benned anya- és nőgyilkost, kocsist, bohóczot, gyujtogatót szemléltem;" s e felelet jobban sértette Nerót, mint maga az összeesküvés. Sulpicius Asper ugyanazon kérdésre felelé: „Mert gonosztetteidnek más gyógyszerét nem ismerém." Vestinus consul, kit Nero gyülölt, noha vádolva nem volt, hivatalos kötelességeinek teljesitése után barátaival lakomázott, midőn jelentik neki, hogy egy tribun keresi őt. Kimenve, egy szobába zárják, hol minden panasz nélkül ereit fölvágják, s vendégei csak késő éjjel mehettek haza. Faenius Rufus, az összeesküvők egyike, saját büntársainak nyomozója lőn; de az egyik által ő is elárultatván, a becstelenséghez még aljasságot is csatolt. Igy áldoztattak föl számos egyebek, kiknek sorsában a rokonok, fiuk, tanitók, s gyakran a szolgák is osztoztak. E közben a hálaadó énekektől hangzottak a templomok, s a meggyilkoltaknak legközelebbi rokonai egész készséggel fölkoszorúzták házaikat, s Nerónak kezeit csókolák, ki szintolly pazarul osztogatta a jutalmakat, mint a minőnek mutatkozott a kivégeztetésekben.

Későbben a teherben levő Poppaeát lábbal rugdalta, s megölte Nero; de tettét csak hamar megbánván, bebalzsamoztatá őt, istennőnek nyilvánitá, s az ő tiszteletére annyi illatot égettetett, a mennyit Arabia egy évben teremni képes; s hogy bünét feledje, uj bünökbe merült.

Thrasea Paetus senator a sok gonoszságnak élő ostora gyanánt vala tekinthető: hallgatott, midőn mások magasztalásokkal teltek el; midőn a senatus Agrippina meggyilkoltatását mentegeté, a tanácsko-

zást ott hagyta; Poppaea temetésére nem jelent meg; a császár gonosztetteinek nem tapsolt; szóval: azon ellentállást gyakorolta, mellyet minden becsületes ember a gonosz kormány alatt bátran megtehet; miért is a nép előtt nagy tiszteletben állt. Midőn végre bevádoltaték, buzditá nejét, Arriát, hogy tartsa meg életét a leányuk kedveért; s ereit fölnyitva, a quaestort, ki az itéletet hozta neki, oda szólitván, hogy végperczeit szemlélje, igy szólott hozzá: „Olly században élünk, midőn a nagyszerü példákon kell okulnunk.“

Mindezen gonoszságokhoz a természet csapásai is járultak. Viharok dultak Campaniában; Lyon, Galliának legszebb városa lángok martaléka lett; a dögvész 30,000 embert ölt meg Romában. Számos csodadolgok, s egy üstökös különösen megrémiték Nerót, ki abbeli hiedelmében, hogy hasonló esetekben valamelly rendkivüli véráldozattal lehet csak megkérlelni és eltávolitani a közinséget, föltette magában, hogy a senatorokat mind fölkonczoltatja, s a tartományokat és a hadsereget lovagokra és szabadosokra bizza. Ujabb müvészi diadalok végett a csapást még elhalasztotta, s Görögországba indult (66) vetélkedni az ottani legjobb zenészekkel.

Nero Görögországban.

Görögország rendkivül örvendett a fejedelem érkezésének! Nem csak a megszokott, ezer kocsiból álló kiséretet, ezüsttel patkolt bivalokat, pompásan öltöztetett öszvérhajtókat, drága arany-pereczekkel fölékesitett afrikai futárokat és lovasokat vitte magával; hanem egy egész sereget, mellyel keletet legyőzhesse, az illy hadvezérhez méltó katonákat, kiknek fegyvereit a lant, a szinpadi lárva és a kötéltánczosok szerszámai képezték. Egy általa énekelt dallal üdvözlé Nero a görög partokat; a világ ura egy egész évi örömet s folytonos ünnepet enged Görögországnak; az olympi, isthmusi s mindazon játékok, mellyek hosszabb időközökben szoktak tartatni, tizenkét hónap alatt következtek egymásra. Nero megváltoztathatá a Hercules és Theseus által kiszabott rendet, a korszakokat siettetheté, az évszakokat egymásra halmozhatá. Föllépett a szinpadokon, kocsiversenyben tüntette ki magát; Elis lakóinak itéletét nagy alázattal várta; csupa féltékenységből a régi athleták szobrait a szemétcsatornákba dobatá. Szerencsétlen ember volt az, ki vele versenyzett, vagy versenyezhetett! Előre is le vala győzve, s még azonkivül a nyughatatlan vetélytárs minden fondorlatainak kitéve. Nero őt maga részére hóditani törekszik, titokban rágalmazza, nyilvánosan bosszantja. Egy dalnok, eltelve saját dicsőségével, még Nerót is fölülhaladja az énekben, s a müvész gö-

rög nép egész elragadtatással hallgatja őt [1]), midőn hirtelen, a császár parancsára, a művésznek társai, kik vele együtt szerepeltek, őt megragadják, egy oszlophoz szoritják, és megfojtják.

Nero mindenütt megjelent a játékokon, kivéve Spartát, honnan Lycurgus emléke riasztá őt vissza; és Athenét, hol az anyagyilkosságot bosszuló furiáknak temploma állott. Megbosszankodva a Pythiától nyert feleletekért, elragadott a delphii templomból 500 szobrot, a Cirrha szent területet elfoglalta, s a papoknak, azon barlang őreinek, honnan az isteni ihlettség származott, meggyilkolása által az egész oraculumot semmivé tenni akarta. Corinthusban Hercules jelvényében diadalmaskodott, s az Isthmus átvágása végett először is ő kezdte meg a munkát aranykapával.

Miután Xerxesnél is több pusztitásokat vitt végbe Görögországban, romlottságban is fölül akará azt mulni. Bikának öltözve járt az utczákon föl s alá, ekképen sértve meg a szemérmet és a természetet; nyilvánosan házasságra lépett bizonyos Pythagorassal, megtartva a romaiaknál szokásos szent és polgári szertartásokat, auspiciumokkal, menyegzői fáklyákkal s kész nyoszolyával; azután bizonyos Sporussal akart menyegzőt tartani, s mint császárnét felöltöztetve, s menyasszonyi fátyollal ékitve, hordozta őt mindenfelé a lecticában magával. Kárpótlásul a tapsokért és az elaljasodásért szabadsággal ajándékozta meg Görögországot; melly ajándéknak illy romlottság mellett, s illy uralkodótól semmi jelentősége nem lehetett.

De azért a vérontás nem maradt abba. Igen sok kitünő, előtte gyanus egyéneket vitt magával, s utközben megölette. Corbulo, legbátrabb hadvezére, a szerénység és önzéstelenség példánya, ki annyira hü volt a zsarnokhoz, miként Tiridates szerencsét kivánt neki illy dicső rabszolgához, szintén parancsot kapott a halálra; mire ő azt mondván: „Megérdemlettem", kardjával magát átszurta. Sokakat csak azért öletett meg, vagy itéltetett el, mivel tanaik, vagy példájok által a zsarnokságot rosszalni látszottak. Ezután az Olaszországból érkezett hirek következtében Romába sietett, s midőn kincseit a tenger elnyelte, fölkiáltott: „Rövid idő alatt a méreg majd kipótolja a veszteséget." Augustus diadalkocsiján, a szinpadokon nyert 1800 koszoruval vonult a városba, s a senatus annyi ünnepet rendelt számára, hogy egy év folytán azokat mind megtartani nem is lehetett; s egy

[1]) Valamint már azelőtt Romában, Lucanus fölolvasása alkalmával, a féltékeny Nero jelenlétében kitört tapsok a költőnek romlását idézték elő.

senator azon inditványt bátorkodott tenni, miszerint a népnek foglalkozásaira is néhány napot jó lenne fölhagyni.

Csak katonai erő tarthatta föl e tulságos hatalmat, s csak is az vethetett annak véget. C. Julius Vindex, a régi aquitaniai királyok maradéka, s ezidőtájban (67.) Gallia Celticában propraetor, tüzte ki Nero ellen a lázadás zászlaját. Az adószedők által kifosztott gallus törzsek követék őt, s mintegy 100,000 ember csatlakozott hozzá; ő Sulpicius Galbát, Spanyolország helytartóját, Livia császárnő rokonát kinálta meg az uralkodással, ki vagyona, bölcsesége és szerencséje miatt is nagy tekintélyben állott. Mint a senatusnak és romai népnek helytartója, magára vállalta a zsarnoknak letételét, s e végre tiszteletre méltó egyének tanácsával környezte magát.

Nápolyban hallotta mindezt Nero, de azért félbe nem szakitá a gymnasticai játékokat; egyedül az bosszantá őt, hogy Vindex rossz citharásnak tartja őt, s megparancsolja a senatoroknak, bosszulják meg őt. Azonban maga is Romába jő; s utközben megpillantva egy emlékén romai lovag által levert gallus katonát, ezt ő szerencsés előjelnek tekinté, s fölbátorodott. Mindazáltal nem bátorkodván megjelenni a nép, vagy a senatus előtt, némelly előkelő egyéneket hivatott magához, kiknek ő egész nap uj hydraulicus orgonákat mutogatott, mellyekkel a szinházban kivánna próbát tenni, ha Vindex, ugy mond, meg fogja nekem engedni.

Gyáva levertség, gondatlanság és bosszutervek közt ingadozva, a mint tudnillik a hirek érkeztek, végre mégis kénytelen volt a lázadók ellen indulni. A tartományok nagy része Vindex pártjára állott, ki igen könnyen császár lehetett volna, ha Virginius Rufus, Felső-Germaniának legatusa, különben nagy tiszteletben álló egyszerü lovag, határozottan ki nem jelenti, miként ő nem fogja engedni, hogy az uralom máskép, mint a senatorok és a polgárok akaratából szálljon valakire. Vindex az ellene vivott harczban legyőzetve, maga magát megölte (68.). A diadalmas sereg Nerónak letételét elhatározta, s az uralmat Rufusnak ajánlotta oda, ki azt el nem fogadá; minek következtében nőttön nőtt a zavar és bizonytalanság.

Nero halála (68. Jun. 11.).

E közben Nero sereget állitott össze; első gondja volt azonban hangszereket vinni magával, s amazon-ruhába öltöztetni a kiséretében levő kéjhölgyeket. Nagy élelemhiány volt Romában, s Egyptomból várták a gabonát, midőn a hajók homokkal terhelve jöttek a gladiatorok és küzdők számára. A nép felbőszült, Nerónak szobrait ledöntötte,

s megtagadta tőle a segélyt; a praetorianusok is elpártoltak tőle; testőrei még ágytakaróit is elvitték, s egy skatulya mérget, mellyet az ő rendeletéből ama Locusta készitett, ki olly soknak halálát okozta. Illy körülmények közt majd Galliába szándékozik menni, s térdre esve a katonák előtt, azokat kétségbeesésével megengesztelni; majd ismét a parthusokhoz menekülni, vagy a szószékre lépni, hogy a Senecától tanult ékesenszólással lágyitsa meg a népet. Vetélytársainak azon ajánlatot teszi, engedjék neki az egyptomi praefecturát, vagy pedig ereszszék szabadon; mert mint dalnok is meg fogja keresni élelmét. Meggyalázva a szinházban, elátkozva mindenektől, ő ki annyi vért ontott, nem birt azon mindennapi bátorsággal, hogy saját vérét ontsa. Könyörgött, gyilkolják meg őt, de senki sem adta rá magát; azután a Tiberis felé futott, hogy bele vesse magát; azután ismét Phaon nevü szabadosának villája felé tartott egy rossz lovon, csupán négy szolga kiséretében, minden nyomon félve a veszélytől. Oda érkezve, fölszólitá környezetét, vonnák ki magukat a halál által a gyalázat alól; s megásatván magának a sirt, fölkiált: „Milly nagy müvészt veszit bennem a világ!“ Gyávaságát a végperczig megtartva, midőn a senatus rendeletéből az ő kivégeztetésére küldött egyének lovainak dobogását hallotta, csak akkor vetett véget életének, miután 13 év- és 8 hónapon át a világnak ostora volt [1]).

---

[1]) Nero ellenében fenmaradt egy guny-töredék bizonyos Turnustól:

Ergo famem nostram aut epulis infusa venena
Et populum exsanguem, pinguesque in funus amicos,
Et molle imperii senium sub nomine pacis,
Et quodcumque illis nunc aurea dicitur aetas,
Marmoreaeque canent lacrymosa incendia Romae,
Ut formosum aliquid, nigrae et solatia noctis.
Ergo re bene gesta, et leto matris ovantem,
Maternisque canent cupidum concurrere Diris. . . .
Saeva canent, obscoena canent, foedosque hymenaeos
Uxoris pueri, Veneris monumenta nefandae.
Nil musas cecinisse pudet, nec nominis olim
Virginei, famaeque juvat meminisse prioris.
. . . . Jamque impia ponere templa
Sacrilegasque audent aras, coeloque repulsos
Quondam terrigenas superis imponere regnis.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Erkölcsök és szokások.

A ravasz Augustusnak tehát utódja volt Tiberius, eme vérrel ittatott sár [1]), ki kémek- és aljasságoktól környezve, s a régi nevekkel uj gonosztetteket takargatva, a vérontásban találta kedvét. Őt követte egy őrjöngő ifju; ezt ismét egy vérengző együgyü vén ember, kit szabadosok és söpredék-nők kormányoztak. Végre következett élte virágában egy ifju, a leghiresebb bölcsésznek tanitványa, kinek rendeltetése lett volna helyrehozni az előbbi kormányok gonoszságait és szégyenfoltjait, a helyett azonban elődjeinek minden gonoszságait magában egyesité, s erkölcstelenségben még fölülmulta azokat; szemtelenül kérkedett a becstelenségekkel, mellyeket Tiberius Capreae magányában titokban üzött; ügyesen gyakorolta a méregkeverést, gyujtogató volt; tanitóját, nejét, kedvesét, anyját meggyilkoltatá; s minden ujabb gonosztettére köszönetet és hálát szavaztak neki a nép, a lovagok, a senatorok, s minden aljassága után még nagyobb aljasságba merültek, megalázván előtte magukat.

De hát miképen türhetett Roma egy esztelent, együgyüt, szörnyeteget és zsarnokot?

Politika.

Mig a hatalomegység vaskötelékkel fogá körül a birodalomnak minden tartományát, belsőkép minden kötelék megtágult; a mi általános önzésre vezetett. Mindenki csak magára szoritkozott, s még szomszédja iránt is bizalmatlan volt. Mit is lehetett volna tenni, vagy gondolni, midőn az emberek sem a politikának, sem az erkölcstannak, vagy a vallásnak egyetlen elvében sem tudtak megegyezni? A senatus, jóllehet semmi tekintélylyel nem birt, megvetőleg vonta vissza oltalmát a néptől; a praetorianusok zsarnoki hatalomra törekedtek, s hogy ezt tehessék, ugy szintén nagyobb zsoldra és könnyebb szolgálatra vergődjenek, az orgyilkosságokat örömmel foganatositák; a nép, gyülölet- és gyanuval telve el a patriciusok iránt, örömmel látta, mint zabolázza meg az ő tribunja azokat, kiknek ősei őt egykoron szolgaságban tartották és kiéheztették.

A polgárháboruk alatt tömegestül jutottak a szabadosok a pol-

---

[1]) *Πηλόν αἵματι πεφυρμενον.*

gárok sorába, s görbe utakon szerzett vagyonuk mellett a váratlan fölemelkedésnek minden árnyoldalaival szemtelen gőgöt párositának. A polgárháboruk- és üldözésekből kimenekült régi patriciusok, miután dicsvágy, fondorlatok, elitéltetések és hamis eskü által bélyegezték magukat, saját semmiségökért asszonyias epicureismusban kerestek vigasztalást; a minek jelképe Maecenas volt, iró és Augustus tanácsosa, asszonyias öltözetben, heréltek által kisértetve magát, ki csak a borban, álomban és gyakori házasságtörésben keresett és talált élvezetet [1]).

Olaszországon kivül a görögök és gallusok semmi rokonszenvet nem éreztek a romaiak iránt; ezek pedig semmi könyörületet a zsarolások és gyilkosságok által elnyomott Germania irányában. Mindamellett összeesküvés, vagy lázadási kisérlet egész Pisóig nem fordult elő. Maga Piso dicsvágyból, nem pedig azon ohajtástól ösztönöztetett, hogy helyreállitsa a régi köztársaságot; a mit a nagyok folyton, de tehetetlenül ohajtottak. A nagyok azonban a mult után sohajtoztak; a nép pedig tétlenül maradt, s néha-néha a gladiatorok küzdelmei mellett a patriciusoknak levágott fejeiben gyönyörködött. Még csak a katonák sem nyugtalankodtak soha a Juliusok alatt, hozzá szoktatva levén a régi fegyelemhez, s a zászlóik iránti hüséget a császár iránti hüséggel zavarták össze; de már e családnak kiveszte után jogot tartottak arra, hogy az uralomról kényök szerint rendelkezzenek.

S valóban mirevaló is lett volna a mozgalom, midőn szomszédja támogatására senki sem számithatott? Caligula tehát könnyen kitöltheté a ‚gyilok és tőr' czimü két jegyzéket. Tiberius az ő becstelen kéjelgésének rejtekéből küldé halálra a polgárokat. Az elnyomó könnyen vetemedhetik minden kegyetlenségre, minthogy az elnyomottak egymással megbarátkozni s egyetérteni nem tudnak, sem egyéb dicsőséget nem ismernek, mint hogy az urnak meghódoljanak [2]). Nagylelküség, erény! ugy látszék, hogy Brutusnak átka viszhangra talált valamennyinél, mióta fölbomlott minden rend. A haza! miképen érdekelhette volna az embereket, midőn az Elbétől a Nigerig terjedett? A bölcsészet! ebben sem egységet, sem hatást nem találunk; ez csak iskolai gyakorlatul szolgált, mellynek legmagasztosabb tana abból állott, hogy az öngyilkosságtól vissza ne rettenjen az ember, s a szegényeket, kiknek nyomorát nem ő idézte elő, magára hagyja.

---

[1]) **Seneca**, *Ep.* 114.; De prov. III.

[2]) Nobilis obsequii gloria relicta est. **Tacit.** *Ann.* IV.

Bölcsészet.

A stoicismus valóban az egyedül világító fény e nyomorult korszakban; s lássuk, miből állanak ennek tanai. Epictetus, midőn ura őt verné, igy szólott hozzá: „Vigyázz, mert könnyen összetörheted csontomat;“ s midőn egyik lábát csakugyan eltörte az ő gazdája: „Nemde megmondtam?“ folytatá a rabszolga.

Eme rabszolga következőleg nyilatkozott a szabadságról: „Minthogy szabad ember az, a kinek minden kedve szerint megy, azt akarom, hogy minden kedvem szerint történjék. Egy bolond azt mondá nekem: —„Barátom, az őrültség és szabadság nem férnek meg együtt. A szabadság nem csak igen szép, de igen bölcs dolog is, s nincs oktalanabb és hitványabb dolog, mint vakmerően ohajtani és akarni, hogy a dolgok ugy történjenek meg, miként mi kigondoltuk azokat. Midőn Nero nevét kell irnom, nem ugy irandó az, miként én akarom, hanem a miként áll, minden betüváltoztatás nélkül. Ugyanez történik minden müvészet- és tudományban; s te még is azt akarod, hogy a legnagyobb és legfontosabb dolgot, a szabadságot szeszély és képzelődés kormányozza! A szabadság annak ohajtásában áll, hogy a dolgok nem a mi eszünk szerint, hanem a miként lenniök kell, ugy történjenek.“

Magasztos tulzások! A világeseményeket tehát végzetszerü szükség igazgatja, s az emberi akaratban meg van az erő ellentállani és türni, de nem cselekedni; nyugalmat csak is a komor s kétségbeesett magányban kereshetni. Demonax, kit még a gunyolódó Lucianus is bámult, a szolgákat sem erővel kényszeriteni, sem az általa megvetett népnek önkénytes szolgálatait elfogadni nem akarván, miután tagjaiban élbénult, éhen halt. Marcus Auelius, egy dicsvágyónak terveiről értesittetve, azt felelé: „Hagyjuk őt: ha ellene van a sors, ugyis megbukik; ha pedig nincs ellene, utódját még senki sem gyilkolta meg.“ Ez már nem nagylelküség, hanem fatalismus volt. „A bölcs (azt mondják) minden jót csak magától várjon. Sokkal jobb nyomorban halni meg félelem nélkül, mint sem rettegve élni a bőségben; sokkal jobb, hogy a te rabszolgád szomorkodjék, mint hogy te boldogtalan légy. Midőn megöleled nődet, gyermekeidet, gondold meg, hogy azok halandók; s ha elveszted őket, nem fogsz busongani. A könyörületesség a gyáváknak vétke, kik olly könnyen elérzékenyülnek az idegen nyomornak láttára, s azért illetlen dolog a férfiuhoz. A nyomor nem esetleges, hanem elrendelt dolog. Istennek a bölcs nem engedelmeskedik, hanem egyetért vele. Némileg a bölcs feljebb-

való az Istennél; mert ennél a természet érdeme, hogy nem fél, a bölcsnek pedig az saját érdeme“ [1]).

Az irgalmasság tehát bünnek tartatik; pedig enélkül az abstine és sustine ellankaszt minden tevékenységet, megszüntet minden szeretetet, s tétlenül hagyja az embereket a köznép nyomorának láttára, melly éhen hal a paloták mellett, hol Anacreon dalai közt tobzódásban töltik az időt.

Miben áll a stoicusok erényének eszméje? makacsul ragaszkodni a képezett véleményhez; árulásnak nevezni minden egyezkedést a hazának ellenségével, még akkor is, midőn ez feledést, s szabad viszszavonulást igér; a leverctést a csatában, mint gyávaságot büntetni; saját életével, mint olly dologgal rendelkezni, mellyet csak bizonyos föltételek mellett fogad el az ember; a zsarnokokat megvetni, mint a kik csak a nem félt halált adhatják; s végre az utolsó leheletig elmélkedni maga fölött. Ebben áll a Cremutius Cordus és számos egyebek által tanusitott nagylelküségnek kulcsa, kik az öngyilkosságot menedéknek és reménynek tekinték. Arria, Paetusnak felesége, a mint férjének elitéltetését hallotta, a gyilkot keblébe merité, s férjének nyujtva azt, mondja: „Nem okoz fájdalmat.“ Vespasianus megparancsolá Helvidius Priscusnak, hogy a senatusban megjelenni ne merészeljen; mire ő azt feleli: „Méltóságomtól megfoszthatsz, de a mig senator vagyok, addig a senatusba el is megyek.“ — ‚Ha eljösz, folytatja a császár, legalább hallgass.‘ — „Ugy tehát ne kérdezz,“ válaszolja az; s Vespasian: ‚Ám de ha jelen vagy, meg kell kérdenem véleményedet.‘ —„És én ugy felelek, a mint kötelességem.“—‚Ha igy van a dolog, tehát kivégeztetlek.‘ — „Én nem mondtam neked, hogy halhatatlan vagyok; mindketten tetszésünk szerint cselekszünk: te engem kivégeztetsz, én pedig bánat nélkül halok meg.“

Mig Plautius Lateranus halálra vitetik, Nerónak egy szabadosa néhány kérdést intézett hozzá; mire ő felelé: „Ha énolly alacsony lélekkel birnék, hogy felfedezéseket tegyek, azokat a te uradnak tenném, nem neked.“ Statius tribun, ki őt megölte, büntársa volt; de azért legkisebb szemrehányással nem illette őt. Elhibázva ez az első csa-

---

[1]) Miseratio est vitium pusillanimi, ad speciem alienorum malorum succidentis; itaque pessimo cuique familiarissima est. **Seneca**, *De clem.* I. 5. — Misericordia est aegritudo animi; aegritudo autem in sapientem virum non cadit. U. o. — Est aliquid quo sapiens antecedat Deum: ille naturae beneficio non timet, suo sapiens. *Ep.* 55.

pást, fölemelte fejét, s ismét olly helyzetben tartotta oda, hogy testétől könnyen elválasztassék [1]).

Flavius, Nero iránti összeesküvéssel vádoltatván, mutogatá a tribunnak, hogy a számára készitett sirgödör nem eléggé mély; s midőn ez fölhivá őt, hogy jól nyujtsa ki nyakát, felelé: „Csak te is aztán jól intézd a csapást.“ Caninius Julius czivódásba keveredett Caligulával, kitől távozva, ez mondá neki: „Ne aggódjál, hisz téged ugyis halálra itéltelek;“ mire az felelé: Köszönöm neked, felséges császár.‘ Kegyelemnek tekinté-e a halált az illy gonosz uralom alatt, vagy Socrates gunyorával akarta ostorozni az udvari hálálkodások aljasságát? Tiz napot töltött el egykedvüleg, várva, hogy Caligula megtartja szavát, s ostáblát játszott, midőn a centurio belépett hozzá a jelentéssel, hogy neki halnia kell. „Csak addig várj, mig megolvasom a köveket,“ felelé nyugodtan; s mig barátjai sirankoztak: „Mit szomorkodtok, ugy mond, ti a lélek halhatatlanságáról vitatkoztok, s most én arról bizonyosat fogok tudni.“ S midőn a kivégeztetés helyéhez közeledett, egy barátjától kérdeztetve, miről gondolkozik, azt mondá: „Vigyázni fogok, valljon azon hirtelen perczben lesz-e a léleknek öntudata arról, hogy elhagyta a testet?“

Seneca halála.

Seneca, midőn a halálra parancsot kapott, némi módositásokat ohajtott volna tenni végrendeletében; de ez tőle megtagadtatván, vigasztalá barátjait, emlékeztetve őket szokott beszélgetéseikre; s minthogy egyebet nem adhatott, saját életének példáját s Nero iránti gyülöletét hagyta rájok, ki megölte anyját, testvérét, tanitóját. Neje, Paulina eltökélve magát, hogy vele együtt meghal, ő nem ellenkezett. „Megmutattam neked, ugy mond, mint kelljen élni; most a halál dicsőségét sem irigylem tőled. Ha lelkismereted az enyimhez hasonló, annál dicsőbb lesz a halál.“ Ereit megnyittatá, s irnokainak toll alá mondott; minthogy pedig vére lassan folyt, meleg fürdőt készittetett magának, s körülálló szolgáit meghinté vizzel, igy szólván: „Ezt a szabaditó Jupiter tiszteletére teszem;“ a görögök példáját követve, kik a lakoma bevégeztével a megtartó Jupiternek áldoztak. Paulina egy másik szobában követte férje példáját; Nero azonban vérét erővel megállittatá.

Erény volt-e ez Senecánál, vagy csak utánzás? Ő nem hitte, hogy ezen életen tul jutalom, vagy büntetés várakozzék rá, s annak

---

[1]) **Arrianus**, *in Epict.* I. 1.

örvendett, hogy a lélek halhatatlanságának szép álmából kiábrándult. Hogyha továbbá bölcsészi halálát akarnók bámulni, felednünk kellene, minő sok kincset gyüjtött ő magának, valamint, hogy ő e kincseket életéért Nerónak fölajánlotta; el kellene hallgatnunk az uzsorát, melly Britannia föllázadását eredményezte [1]); s a mi több, hogy ha igaz, a mit a közvélemény tartott, a fiut anyjának meggyilkolására buzditotta; annyi bizonyos, hogy növendékétől még ezen gonoszság után sem vált meg, sőt a tény mentegetésével saját tekintélyét szennyezte be.

Unokája, Lucanus, hogy magát mentse, saját anyját adta föl; s Nero e gyávaságot hasznára forditván, becsületétől is megfosztja, s azon dicsőséget engedi neki, hogy verseinek szavalása közben muljon ki a világból. Atyja, Mela, hogy megmutassa Nerónak, miként a bünös fiunak halála nem keseriti őt, csakhamar elfoglalja fiának minden vagyonát; Nero azonban rá is halált parancsol, s ő legkisebb panasz nélkül engedelmeskedik. Három öngyilkosság egyetlen családban, hősi bátorsággal kitartva, s mindegyikét aljasság előzte meg.

Bámulandó-e tehát eme bölcsészet, melly halni, nem pedig élni tanitja az embert? A jövőnek minden vágya, egy jobb életnek, vagy az emberiség előhaladásának minden ohajtása nélkül tétlenségbe merülnek a stoicusok; maguknak eleget téve, nem segitenek senkit; megtagadják a hódolatot egy szörnyetegtől, s midőn elnyerik a méltóságokat, a közjóért semmit sem tesznek. Ez egész bölcsészet egy parányit sem javitott a törvényhozáson, holott azt védte az epicureismus ellen. Ez onnan van, mert a régiek tudománya inkább az elméletre, mint sem a gyakorlatra törekedett; vagyis a gyakorlatban egyéniségre alkalmazá magát, s a közjónak ohajtására föl nem emelkedett.

Öngyilkosság.

Az olly iskola, melly lehetetlen erényeket hirdetett, nagyon természetesen az öngyilkosságot tanácsolta [2]); s olly számos követő-

[1]) Talán reá vonatkozik Petronius Arbiternek emez epigrammája:

Quid faciant leges, ubi sola pecunia regnat,
Aut ubi paupertas vincere nulla potest?
Ipsi qui cynica traducunt tempora coena,
Nonnunquam nummis vendere verba solent.
Ergo judicium nihil est nisi publica merces,
Atque eques in causa qui sedet empta probat.

[2]) Egyik képtelenség, mellyben néha kedvét lelte Montesquieu, az öngyilkosság tanának tulajdonitani némelly romai jellemek nagyságát. Gibbon szokott

ket talált, hogy annak bajnokai maguk mérséklék e tant, azt mondván, hogy habár szép dolog is az öngyilkosság, de azért e gyönyör végett nem kell az embernek elmulasztani kötelességeit. S valójában annyira ment már a dolog, hogy a halál nem csupán óvatosságnak, vagy védszernek tekintetett a zsarnokság ellen; s nem volt szükség fontos eseményekre, vagy császári parancsra, hogy valaki kivégezze magát. Az ifju, gazdag és kedvelt Marcellinus könnyü nyavalyába esett, s mégis meg akart halni. Összegyüjté tehát barátait, s tanácsot kért tőlök: némellyek szándéka ellen nyilatkoztak; egy stoicus pedig buzditá őt, azt mondván, miszerint elegendő ok a halálra, ha valaki megunta életét. Marcellinus tehát elbucsuzott barátaitól, szolgáinak pénzt osztogatott, kik közől egy sem akarta kezét rátenni, azután három napig koplalt; mire fürdőbe viteté magát, hol néhány szót mormogva magában, milly kellemes dolog a halál, kiadta lelkét [1]).

Coccejus Nerva, hires jogtudós, a legjobb egészségben s vagyonos állapotban eltökéli magát a halálra; s bármennyire igyekszik is őt szándékától eltériteni Tiberius, éhhalált választott magának.

Minden magasabb eszmék nélkül, s nem is várva azt, hogy bölcsész gyanánt bámulják meg őt [2]), egy gladiator a circusban egy keréknek küllői közé veti fejét, s ott összezuzatja. Sőt a mi több, még a halál nemében is találtak élvet, s még a gyávákra is elragadott az öngyilkosság utáni vágy; némellyekre csupa életuntságból, hogy ne kényszerittessenek mindennap fölkelni, enni, inni, vetkezni; hideget, meleget, tavaszt, nyarat, őszt és telet eltürni, minden ujitás nélkül [3]).

Eme hősiesség végre is önzésre vihető vissza, mellynek legutolsó következménye épen az öngyilkosság, melly széttépi a társadalmi viszonyokat, s minden felelősséget megszüntet; holott a nemeslelkü ember nem igyekszik menekülni a bajoktól, hanem nyugodtan türi és hasznára forditja azokat. Ha tehát a halál, miként a stoicusok mondják, csakugyan semmi: miért készülnek ahhoz olly gőgös örömmel? miért okoskodtak a fölött az iskolában, s miért állitották föl például az életben?

---

rosszakaratával mondja: „Az evangelium, vagyis *az egyház* tanai végre is jámbor *szolgaságot* róttak a kereszténység lelkére, arra kárhoztatva őket, hogy panasz nélkül várják be a nyavalyának, vagy a hóhérnak utolsó csapását!“ C. 44.

[1]) **Seneca**, *Ep.* 77.

[2]) U. a. *Ep.* 47.

[3]) U. a. *Ep.* 23.

Ugyanazon elvből indulva ki, ugyanazon végczélban egyesül két tan, mellyek egymással ellenkezést hirdettek, ugymint a stoicismus a szellemi önzéssel s az epicureismus az anyagi önzéssel; s mindkettő a rendkivüliség után törekedett. Az epicureus igy szólott: „A legfőbb jót érzéki élvek nélkül nem képzelhetni; az érzelem a természet szava. De mivel élvezni és nem szenvedni, nem függ mindig az embertől, az ember mérsékelje vágyait, s ebben áll az erény. Még Phalaris bikájában is azt mondanám: Nem érzek fájdalmat“ [1]); valamint Epicurus a vizelletkő fájdalmai közt haldokolva fölkiáltott: „Milly boldog vagyok!“ és „Egész életemnek ez a legboldogabb napja.“

Az eszményi tökély keresésében, elszigetelve, mit sem törődve mások erkölcsi létével, a mi kizárja a nagylelkü fölemelkedést, szentségtörő vakmerőséget érez az ember, a mi a bálványnyá tett emberi lényt megkövülésre viszi; önzővé teszi a bölcset; a jót az értelemnek itéletében keresi, a mi az érzékek tanuskodásával ellenkezik, s járatlan ösvényen akar a boldogsághoz eljutni. Miért is az egyiknek lehetetlen levén utolérni a kitüzött mintát, a másik pedig tétlenséggel, s mindkettő csak is viszonyban az érzékek életével, a jelennel, az egyénnel tekintvén a jót, az emberi tevékenységet megakasztják, a családi kötelékeket megtágitják, a társadalmat megsemmisitik.

Gondatlansága által még az epicureus is eljut a stoicusnak hősiességére, s rózsapárnákon, kéjhölgyek karjai közt hal meg, miként ez, Plato könyvével kezében. Agrippinusnak hirül adják, miként a senatus őtet elitélni összeült. „Csak rajta; mi pedig most menjünk a fürdőbe, itt az ideje.“ Fürdés után jelentik neki, hogy elitéltetett: „Halálra, vagy számüzésre?“ — ‚Számüzésre.‘ — „Javaim elkobzásával?“ — ‚Nem.‘ — „Menjünk tehát jó kedvvel; Ariciában épen olly jól lakozhatunk, mint Romában.“

Az epicureus gyakran tanitá, hogy élvezni kell az életet, s félretenni az istenek félelmét; s istentelenséget terjesztve maga körül, a nagyokat az atheismus bünébe taszitá, a nélkül, hogy a népet a bálványozástól megóvná. Ennélfogva tehát mindenkép aristocrata tan volt ez, melly csak keveseknek szólott, miként a mult század istentagadó bölcsészete; s a néptömeget (οἱ πολλοὶ) csak megvetésből szokta volt emliteni.

Babonaság.

Valamint a bölcsészet határozott tanok nélkül, a vitatkozási gya-

[1]) In Phalaridis tauro si erit, dicet: Quam suave est hoc! quam hoc non curo! Cic. *Tusc.* II.

korlat vagy nyerészkedés eszköze lett a cynicusok és epicureusok, utczai vagy iskolai játékszer a nép és az előkelők számára: szintugy a vallás is nélkülözött minden dogmákat. Valamint a város minden idegennek, szintugy az ég is nyitva állott minden istennek; Vesta és Rhea szentélyében az emberi szenvedélyek minden-istenitése papokat, áldozatokat és ünnepeket nyert; minden hölgynek imaszobájában meg volt a keselyü által jelképezett aethiopiai nap, phoeniciai istenségek, félig nők, félig halak; druidakövek. Germanicus beavattatá magát a samothraciai durva mysteriumokba s a potrohós cabirok tiszteletébe; ő, Agrippina, Vespasian az egyptomi istenségekhez folyamodnak tanácsért. Roma „minden hóditás zsákmánya közt talált egy istent“ [1]); azután apotheosis által [2]) minden, átokra méltó császárait istenekké tette.

---

[1]) **Prudentius**, *contra Symmachum*, II. 458.

[2]) A meghalt császárnak nagy pompával tartott temetése után, annak viaszképe elefántcsont nyoszolyára tétetett, beteritve pompás aranyszőnyeggel, mintha a császár még most is csak betegen feküdnék. Senatorok és hölgyek jöttek látogatására; néhány óráig ott ültek ágya mellett, s hét napig tartott e szertartás; nyolczadik napon az előkelő senatorok és lovagok körmenetben haladva a ‚szent uton‘, magukkal vitték a nyoszolyát, mellyet a köztéren, hová az uj császár is megjelent, a tekintélyesebb romai urak kisértek. Ottan egy állvány emelkedék kőmódra festett fából, elefántcsont- és aranytól fénylő oszlopzattal ékitve; melly alatt a kép pompás nyoszolyában letétetett, s körülötte kettős karban énekelték a megholt fejedelemnek dicséretét; az ének alatt kiséretével együtt ülve maradt a császár a piaczon, a hölgyek pedig az oszloptornáczban. Befejeztetvén a zene, a körmenet Mars-mező felé indult, magával vive egyszersmind a jelesebb romaiak szobrait Romulus után — némelly bronz-szobrok pedig a birodalomnak alávetett tartományokat ábrázolták — és a jelesebb férfiak képeit. Ezek után jöttek a lovagok, katonák, paripák; végre az adózó népek adományai, s egy elefántcsont- és aranyból készült s drágakövekkel kirakott oltár. E menet alatt, a császár a szószékre lépve, a megholtnak dicséretét adta elő. A Mars-mező közepén máglya emelkedék, melly mindinkább szükülve gula-alakot képezett; kivülről aranynyal himzett, s elefántcsont-ábrákkal ékitett dus szőnyegekkel volt eltakarva a száraz farakás; csucsán az aranyzott kocsi, mellyet leginkább szeretett használni a megholt császár; a főpapok által az alátett talapra helyezteték a disznyoszolya a viaszképpel, melly illatszerekkel hintetett be. Az uj császár s a megholtnak rokonai kezet csókolva a képnek, a számukra rendelt helyen leültek. Ekkor a máglya körül lóverseny tartaték; azután katonák és kocsik vonultak el mellette, biborba levén öltözkedve a kocsisok. E szertartások után a császár a consul és a tisztviselők társaságában meggyujtatá a máglyát; midőn a lángok a máglya csucsáról csapkodtak fölfelé, egy sas bocsáttaték szabadon, melly egyenesen az ég felé tartva, azon hiedelemre adott okot, mintha a megholtnak lelkét az Olympusba vinné; a császárnék számára sas helyett páva használtatott. Azután tiszteletére templomot emeltek; ‚divus‘ czimmel tiszteltették meg, papokat és áldozatokat rendeltek neki.

Minden istent elfogadni kivétel nélkül, épen annyi, mint egyet sem ismerni el: a vallás tehát nem hit, hanem törvény volt; az ünnepélyek pompából álltak; a nyilvános tisztelet politika volt, a magántisztelet egyéni izlés, midőn egy kedvencz istenség választaték, ki a legkövérebb áldozatokat kapta, s kinek mindenki fölajánlotta ügyeit, családját, szerelmét. Gondviselésben nem hittek, hanem a fatalismusban, mellynek hajlithatlan szigora bátorságot adott az egyiknek az öngyilkolásra, másokat pedig a jövőnek botrányos kutatására ösztönzött. Eljöttek a chaldaeai csillagjósok, a phrygiai augurok, az indiai büvészek; a nemzeti vallás, elválasztva a hittől, s idegen intézményekkel vegyitve, utat nyitott a tömérdek babonaságnak, a titkos hatalmak rettegésének, a rejtett dolgok utáni bünös kivánesiságnak, a rendkivüli és a tulságos utáni őrült vágynak. Soha annyi jóslatot, büvészetet és rejtélyes theurgiát nem látott a világ, mint ekkor Romában.

Horácz, Virgil, s a szebb kornak egyéb irói tanusitják, menynyire elterjedt volt a hit a magusokban és boszorkányokban, vagyis ugynevezett strigákban[1]). Ezekről igen sokat beszéltek, ugy szintén a vampyrokról, mellyek az élőket kiszivni eljőnek[2]); s az Apulejus- és Apollonius Tyanaeusnál előforduló csodák eléggé bizonyitják, mennyire el voltak merülve az illy nézetekben az elmék, még pedig nem csak a közönséges elmék. Minden vagyonos embernek rabszolgái közt volt egy csillagjós; a chiromantákat és necromantákat nagy gonddal megkérdezték, midőn a villám lecsapott, vagy holtak jelentek meg, vagy midőn azt hitték, hogy a váratlan forradalom a nyomorból trónra, a palotákból vérparadra vezethet. Szerelem után sovárgó hajadonok, örökségre vágyó ifjak, anyaság után törekvő nők, kiaszott öregek, féltékeny szerelmesek, dicsvágyó tisztviselők hajhászták emez istentelen őrültségeket; mi végre a gyermek-áldozatoktól sem irtóztak.

Nem hittek többé az istenekben[3]); de azért a lelkismeret érezte annak szükségét, hogy a megbántott istennel kiengesztelődjenek, a

---

[1]) **Festus**: Strigas, ut ait Verrius, Graeci στρίγας appellant, quod maleficis mulieribus nomen inditum est. — **Plinius**, XI. (39.) 95.: Fabulosum arbitror de strigibus, ubera eas infantium labris immulgere. — **Apulejus**, Metam. 5.: Scelestarum strigarum nequitia. — **Petronius**, Fragm. 63.: Cum puerum mater misella plangeret, subito strigae coeperunt etc. . . Jam strigae puerum involaverunt et supposuerunt stramenticium.

[2]) Post sepulturam visorum quoque exempla sunt. **Plinius.**

[3]) Nemo coelum, coelum putat; nemo Jovem pili facit. **Petron.**, *Satyr.* C. 44. in fine.

mi tisztulás és töredelem által történt meg. E végből némellyek Mithra szertartásaiban vérrel keresztelkedtek, mások a befagyott Tiberisen mentek át, vagy megfürödve, térden csuszva járták be a Marsmezőt. Midőn Anubis haragudott, a nép Egyptomból hozatott Nilus vizet, mellyel a templom behintessék, vagy pedig Isis papjai uj öltönyöket, Bellona papjai tojásokat kaptak [1]).

A katonaság mellett fényüzés- és gonoszságokban mind inkább elsatnyuló nemzedék állott, melly az amphitheatrum játékai után őrjöngött; melly az ő akaratát csak az által nyilvánitá, hogy egyik, vagy másik táncos, egyik vagy másik circus-párt mellett mesterkedett. Minden uj császár ajándékokat és játékokat pazarolt ezen csőcselékre; s nem csak az arena és a szinház kegyetlen, őrült mulatságaival, hanem még a szónokok és költők mesterségeivel is megrontotta azt. És igy kioltatván minden nemes és magasztos érzelem, pulyaság, önzés és renyheség váltotta föl azt.

Romlottság.

Nem levén tehát, a mi lékezné a királyt a trónon, s a nőt az ő magányában, olly nagy romlottság állott be, minőt talán egy korszak sem mutathat föl. Az egész történelemben nem találunk egymásra következő olly szörnyeteg uralkodókat, mint eme császárok valának, kiket a gyilok és apotheosis közt függeni láttunk, s még látandunk. Hát ha még az egyes családokhoz férve, azoknak erkölcsi oldalát szemlélhetnők? Egy családnak, a Juliusoknak, történetét birjuk; ennek egyszerü származási táblája a gonoszságoknak lánczolata. Vérfertőzés, házasságtörés, szeszélyes elválás és örökbefogadás, nők három-négy férjjel, császárok öt-hat nővel vonják magukra figyelmünket. Egy Drusus megmérgeztetik Sejanus által, a másik parancsot kap az öngyilkolásra, a harmadik számüzésben gyilkoltatik meg. Agrippa Posthumus Tiber uralkodása kezdetén, ifjabb Tiberius Caligula alatt, Britannicus Nero uralkodása elején a császár biztossága végett meggyilkoltatnak. Cnejus Domitius, Nerónak atyja, mulatságból egy gyermeknek hajtja a kocsit; megöl egy rabszolgát, mert nem ivott eleget; egy lovagnak egyik szemét a forumon kivájja; mint praetor a játékok alatt ellopta a jutalmakat. Julia, az anya, harmadszori házassága után kicsapongásai miatt atyjától elüzetik, s férje Tiberius éhen hagyja őt veszni; Julia, az ő leánya, házasságtörés miatt egy szigeten hal meg. Junia Calvina vérfertőzés miatt számkivetésbe megy; Cali-

[1]) **Juvenal.** *Sat.* 6.; **Tertul.**, *Apolog.* 9.; **Sen.**, *De vita beata*, 27.

gula nővérei ugyanezen bünnel vádoltatnak; az egyik közülök, fivérének ágyasa, az istennők sorába iratik, mialatt az ő kedveseik a közerkölcsiséget oltalmazó régi törvények következtében halált szenvednek. Drusillina, Caligula leánya, alig két éves korában meggyilkoltatik. Augustus nőül veszi Liviát, ki már mástól teherbe esett; Livia Orestilla, Cajus felesége, néhány nap mulva visszaküldetik, két év mulva számüzésbe megy; Cajus maga veszi el férjétől Lollia Paulinát, mivel nagyanyja hires szépség volt, s néhány nap mulva eltaszitja magától, megtiltva neki, hogy másokkal ne közlekedjék, mig végre az öngyilkosságot ráparancsolja. Claudiusnak érdemül rójják föl, hogy másnak feleségét nem csábitotta el; azonban neki is, mint Caligulának, öt felesége volt, ezek közt egy Messalina és Agrippina, kiknek nevei mai napig is a legrosszabbat jelentik, a mit csak a nőnem előállithat. Claudius egy mezitelen leány-gyermeket csapott nejének küszöbéhez, mivel azt házasságtörésből eredettnek vélte. Messalina számüzésbe küldötte, és megölette Juliát, Germanicus leányát, s Tiberiusnak még egy más unokahugát. Bizonyos Lepida, a császárok rokona, szépség, gazdagság, szemtelenség és erőszakoskodás tekintetében Agrippinával vetekedett; s ez őtet meggyilkoltatá.

A Juliusok palotájában volt a sirbolt, hol Caligula meggyilkoltatott; a börtön, hol Drusus éhen veszett, ki az ő takarójának gyapját rágta, s átkokat szórt Tiberius ellen, miket ez gondosan följegyeztetett, hogy a senatusnak előterjeszthesse. Annak egyik teremében rogyott össze Britannicus, midőn a mérgezett italt ajkaihoz vitte; egy másikban akará elcsábitani Agrippina saját fiát, ki a kertben gunyos kiváncsisággal tapogatta anyjának holttestét.

Ez csak egy család volt, mellynek tagjai mindannyi ‚divi' és ‚divae' valának, kikre mindenki szemeit függeszté, kiket dicső elődöknek emléke emelt magasra! Mit fognánk találni még más családok kebelében? például Agrippa házában, hol „egyedül Vipsania mult ki szép halállal, a többiek pedig, a mennyire tudatik, gyilok, vagy a mint hiszik, méreg vagy éhhalál által vesztek el" [1]; a patriciusok palotáiban, hová minden perczben parancs érkezhetett a caesaroktól a megbecstelenitésre, vagy öngyilkolásra; Locusta mühelyében, ki jó ideig a hatalomnak igen fontos eszköze volt [2], s a hol vagy bájitalt lehetett vásárolni másoknak elcsábitására [3], vagy mérget az özvegy-

[1]) **Tacitus**, *Annal.* II.

[2]) Diu inter instrumenta regni habita. **Tac.**

[3]) Bresciában találtatik eme hihetőleg álfölirat: D. M. Qvi Me Volent Va

ség és örökség előidézésére, vagy pedig a méhbefogadást megrontó vegyszereket; minden palotában, hol valamennyi rabszolga mindannyi ellenség [1]), kik vagy egyetértésben gyilkolják meg uraikat, vagy mint kémek minden szót, minden gondolatot a császárnak besugnak.

Tacitus, eme romlottságnak kérlelhetlen festője, egyedül csak a magán gonosztettekről szólva, 19,000 halálra ítéltet említ, kik a Fucino-tón Claudius gyönyörködtetésére küzdöttek. Midőn e császár az atyagyilkosok elleni törvényt ujra életbe lépteté, öt év alatt több illynemü gonosztevő ítéltetett el, mint sem azelőtt századok alatt; s Seneca állitja, miként több zsákot, mint keresztet látott [2]). Olly gyakoriak voltak a kivégeztetések, miként a szobrok a kivégeztetés helyéről eltávolittattak, nehogy azokat mindig elleplezni kelljen. 45 férfi és 85 nő ítéltetett el méregkeverés miatt. Papirius, egy consularis családbeli fiatal ember az ablakról ugrott le; a minek az ő anyja lett volna az oka, ki régen eltaszitva férjétől, fényüzés- és csábitással annyira megrontotta a gyermeket, hogy ez a furdalások ellen az öngyilkolásban keresett menedéket. Lepida, az Aemiliusok leánya, Sylla és Pompejus unokája, házasságtörés-, méregkeverés-, álszülés- s büvészetről vádoltatván, a nemes hölgyek kiséretében szinházba megy, s ősei- és Pompejusra hivatkozva, olly ékes beszédben könyörög, hogy a nép káromlásokat szór a vádló férj ellen; mindazáltal a rabszolgák vallomásai következtében elitéltetvén, számüzetik. Plutarch azt mondja, miként „majd minden családban fordulnak elő a meggyilkolt gyermekek-, anyák- és nőknek számtalan példái; a testvér-gyilkosságoknak száma nincs; s annyi kicsinált dolog, hogy a királynak, saját biztossága végett, meg kell gyilkoltatni testvérét.“

Nézzük e népet a látványoknál: nem keresi ő az ügyességet és a kellemet, miként a görögök, hanem a rendkivülit, az erőszakos fölindulásokat. Ne szóljunk most a gladiatorok és a fenevadak viadalairól; hanem magán a szinpadon, midőn a régi Afraniusnak ‚Tüzvésze‘

---

lete Matronae Matresqve Familias Vixi Et Vltra Vitam Nihil Credidi Me Veneri Alumnae Addixi Qvos Potvi Pellexi Filtris Et Astv Viro Hvmato Non Vidva Fvi Nec Maritae Nomen Adepta Qvaeso Ne Me Invidete Portia Familia Est Veneris Domvs Illicivm Cvpidinvm Cave Viator Ne Me Div Calcatam Calces.

[1]) Arrogantique proverbium jactatur: totidem esse hostes, quot servos. Seneca, *Ep.* XLVII. — Intelliges non pauciores servorum ira cecidisse quam regum. *Ep.* IV.

[2]) Az atyagyilkos a királyok törvényei szerint bőrzsákba kötve egy macska-, kigyó- és majommal együtt a tengerbe vettetett. Midőn Nero meggyilkolta anyját, szobrára illy zsákok valának fölaggatva.

előadatik, a házak valóban fölgyujtatnak, s a színészeknek szabad rablás engedtetik azokban [1]). A kegyes Marcus Aurelius egy oroszlánt mutat be a népnek, melly emberhussal táplálтatott; s ezt az oroszlán olly szépen megtette, miként a nép közakarattal megkérte a császárt, adná meg szabadságát ez állatnak. Egy Icarus valóban leesik a légből, s egy medve azonnal hozzá futva, szétszaggatja őt. A Prometheus dráma valódi kivégeztetéssel végződik, midőn bizonyos Laureolus keresztre szegeztetvén, egy fenevad által széttépetik; egy másikban Orpheust igazi medvék tépik szét a bacchansnők helyett; egy valaki Herculest ábrázolva, az Oeta hegyén megégettetik; egy másik, Atys példájára megcsonkittatik; egy medve tépi szét Dedalust, ki szárnyakat ohajtana magának; Mutius Scaevola hős tettét rabszolga utánozza, s noha semmit nem vétett, kezét meg kellett égetnie. Martialis adja elő és bámulja eme jeleneteket [2]), mellyeknek szaporitásával vásárolták meg a császárok azon nép szabadságát, melly a szabadságot mindenütt kioltotta.

Ama természetes szemérem, melly a boldog tudatlanság által megőriztetik, miképen tarthatta volna fön magát Romában, hol fiuk és leányok vegyest jártak az elemi tanodákba; hol a kis leánykák priapusokat viseltek nyakukon; hol a városok és a házak fajtalan ábrázolatokkal valának ékitve; hol a fürdőkben öregek és gyermekek, hölgyek és hajadonok közösen mosakodtak [3])? A leányokat senki nem gátolta a régi comicusok szemtelen fajtalanságainak olvasásában [4]); a lupercaliák szemérmetlen ünnepein s a tánczokon, mellyeket a kéjhölgyek Flora tiszteletére rendeztek, az anya leányával együtt megjelent, szintugy a szinházakban is, hol a mimelők a becstelenség és a házasságtörés ittasságát ábrázolták [5]); s Danae és Arianna szemér-

---

[1]) **Svetonius**, *in Ner.* 11.

[2]) *De spectac.* passim; és **Tertull.** *Apol.* c. 15.

[3]) **Martialis**, III. 3. 51. 87. — **Plinius**, *Hist. Nat.* XXXIII. 12.

[4]) **Cic.**, *De orat.* III. 12.

[5])
Mimos obscoena jocantes
Qui semper ficti crimen amoris habent,
In quibus assidue cultus procedit adulter. . .
Nubilis hos virgo, matronaque, virque, puerque
Spectat, et e magna parte senatus adest.
Nec satis incestis temerari vocibus aures:
Adsuescunt oculi multa pudenda pati.
Luminibusque tuis (Auguste), totus quibus utimur orbis,
Scenica vidisti lentus adulteria. **Ovid.** *Trist.* II. 500.

metlen bájait mutogaták; sőt mi több, Pasiphaë menyegzőjét a maga baromi valóságában létesitették [1]). Minő eszméket költhettek az illy látványok, s minő tettek következhettek ezekből?

Minthogy a szabad földmivesek és apró birtokosok legszámosabb osztálya egészen hiányzott, a vagyonosok kéjelgés-vágyból, a szegények szükségből kerülték a házasságot; s a háziasság ártatlan örömeinél, mellyekben két nemes sziv a kölcsönös áldozatért kárpótlást talál, többre becsülték a nőtlenség féktelen kicsapongásait, s a pénzen vásárlott öleléseknek mindennapiságát. S habár a Papia-Poppaea törvény szigora miatt nőt vett is valaki, csakhamar eltaszitá magától; az elválások annyira szaporodtak, hogy a házasságtörés némileg törvényessé vált [2]); vagy még a szülés előtt elhajtatott a magzat, vagy pedig az ó-kornak borzasztó szokásai szerint az utczára dobattak ki az ujdonszülöttek. A nők kizárva minden komolyabb gondokból, hiu fényüzésben tölték napjaikat [3]), vagy szavazat-gyüjtési és csalási fondorlatokkal üzték unalmukat; azután a császárság alatt tetőpontjára hágott a romlottság. Alig volt egyetlen mocsoktalan házasság [4]). Plinius mondja, miként Lollia egy vacsorához 40 millio sestertius értékü gyöngyöket hozott [5]); Tacitus szerint a nők arenára szállottak a gladiatorokkal, vagy maguk a matronák a kéjhölgyekkel vetélkedve, becstelenité meg magukat [6]), vagy a rabszolgákkal ölelkeztek olly nagy oda-

---

[1]) Junctam Pasiphaen dictaeo, credite, tauro
Vidimus; accepit fabula prisca fidem. **Martial**, *Spec.* 5.

[2]) Martialis kifejezése, VI. k. 7. lev.:

Julia lex populi ex quo, Faustine, renata est,
Atque intrare domos jussa pudicitia est,
Aut minus, aut certe non plus tricesima lux est,
Et nubit decimo jam Thelesina viro.
Quae nubit toties, non nubit: adultera lege est.
Offendor moecha simpliciore minus.

Ha itten nagyitás volna is, ott van Juvenalisnál, VI. 20:

Sic fiunt octo mariti
Quinque per autumnos.

S szent Jeromos látott Romában egy férjet, ki huszonegyedik feleségét temette el, a ki ismét huszonkét férjet temetett el.

[3]) Graviorum operum negata affectatio, omne studium ad acriosorem sui cultum hortatur conferre. **Valerius. Maxim.**, lib. IX. c. 1. n. 3.

[4]) Vix praesenti custodia manere illaesa conjugia. **Tac.**, *Ann.* III. 34.

[5]) *Hist. Nat.* IX, 58.

[6]) *Ann.* XV. 32. 37.

engedéssel, hogy a senatusnak kellett gondoskodni a botrány megszüntetéséről olly eszközök által, mellyek tanuskodnak ugyan a botrányról, de azon nem változtatnak [1]). A 19. évben Kr. u. rendeletet bocsátott ki a senatus, hogy a romai lovagok özvegyei, leányai és unokái ne merészeljék magukat az aedilisek által azok sorába fölvétetni, kik bájaikat áruba bocsátják. E tilalomnak okát csak Svetonius és Tacitus [2]) fejtik meg, azt mondván, miként jó házakból származott nők kéjhölgyeknek nyilvánitták magukat, hogy a kicsapongásokra szabott büntetéseket kikerülhessék.

Mit is lehetett volna egyebet várni ott, hol Actaea kéjhölgy uralkodott? hol Poppaea kéjhölgy, kinél csak az erény hiányzott, Octavia császárnét házasságtörésről vádolhatta, hogy annak helyét maga foglalja el? hol a szépek, mint valamelly erdei vadak üzőbe vétettek a császári orgiák ékitésére, másnap pedig mint elhervadt koszoruk félredobattak?

És pedig nem valamelly tudatlan, nyomorult népről van itten szó; sőt inkább a miveltség és illedelem tetőpontját érte e korban; valamint az akkori fényüzéssel és élvezetekkel a jelenkoriak alig hasonlithatók össze; igen nagy oktatás azok számára, kik a dolgoknak fölszinét szokták csak tekinteni. A legszebb költészeti s legjelesebb történeti müvek az ujdonságnak ingerével forogtak közkézen; a köznép fáradság nélkül jutott élelméhez, a legpompásabb látványokban ingyen gyönyörködött, sétány gyanánt pompás csarnokok, bámulandó remekmüvek szolgáltak neki; a Mars-mezőn olly emlékek alatt gyakorolta testi erejét, mellyeket még most is mindenki bámul, s a szakértő a müvészet remekeinek tart; azután 800 fürdőben kényelmesen mosakodhatott; innen a szinházba ment az idegen királyok bámulatát és hódolatát fogadni, s a szinészek mellett pártoskodni, azon vért ontva e czivódásoknál, melly egykor a polgárjogok elnyerése végett folyt.

Fényüzés.

A mi a gazdagokat illeti, az elpuhult Ásiának minden pompája aligha képes volna tultenni az akkori elpuhultságon. Hogy ha Apulia, vagy Spanyolország gyapja sulyos volt, India és Serica küldé az átlátszó selyem-kelméket; a romai lábbeli nehéz volt, az izzadás megakadályozására kristály golyót hordoztak kezökben; száz meg száz rab-

---

[1]) *Ann.* XII. 33. 85.

[2]) *In Tiberio*, 35. — *Ann.* II. 85.

szolga, mindannyi értelmes gép, gondoskodott urának minden szükségéről, a konyhától kezdve a versekig; s ők a kényelem párnáin töltheték éltöket. Az étteremek gőzcsövek által melegittetének; az ablakok tükörkövekből állittattak össze; az amphitheatrumban nardus illatu- harmat permetezett a népre; a circusnak arenája ambra- és aranyporral hintetett be (A).

A fényüzés tehát nem müvészet vala, miként Görögországban, hanem kéjelgés [1]); óriási és nyomoru egyuttal; anyagi miveltség kifejezése, minden arány nélkül az erkölcsi miveltséghez. Az érzéki élvek emelésére kellett szolgálni még a szellemi gyönyörnek is; s a kéjhölgyekkel és kéjférfiakkal együtt a nagyoknak kiséretét képezte még kötelességből a költő, a bölcsész, mindenek fölött a görög, ki mindenhez ért a keritő mesterségétől kezdve a gyermekek neveléseig, ki változhatlan egykedvüséggel türi szintugy a kegyelem-nyilvánitást, mint a dorgálásokat, csakhogy az uri lakomákon és társalgásban jelen lehessen [2]).

---

[1]) Luxuria incubuit, victumque ulciscitur orbem.

[2]) Azon rajz, mellyet Lucian (*Udvaronczok élete*) a görög tanitóról ad az előkelők házában Romában, igen nagyon hasonlit a 15-ik századbeli költőhöz, a 17-ik századbeli udvaronczhoz és a 18-ik századbeli tudóshoz.

„Olly életkorban, midőn még a született rabszolga is a szabadság után ásitozik, minden erényeddel és bölcseségeddel néhány fillérért tenmagad adtad el magadat, és semmibe vetted ama sok beszédet, mellyeket Plato, Chrysippus és Aristoteles készitettek a szabadság magasztalására és a szolgaság ócsárlására! Nem szégyenled a hizelgők, naplopók és tányérnyalók sorába állani, s a romaiak olly nagy seregében egyedül járni a görög köpenyben, hibásan, barbarismusokkal beszélni azok nyelvét, s zajongó, dibdáb, nagyobb részt hitvány emberekkel vacsorálni; s ezen lakomákon szünet nélkül bókokat mondani, s mérték fölött inni; reggel pedig a csengetyü szavára fölugrani, az édes álmot félbeszakitani, föl s alá futkosni? Olly drága volt tehát a bab és a mezei hagyma? vagy kiszáradtak a fris és folyóvizek forrásai, hogy illy kétségbeesés fogott el. . . ?

„Mivel hosszu szakállt hordasz, s nem tudom minő tiszteletre méltó van tekintetedben; mivel a görög palástot illően hordod, s téged mindenki tudósnak, szónoknak, bölcsésznek tart: a háziur jónak látja egy magadfajta embert fölvenni kiséretébe, hogy a tudományok és görög miveltség tisztelőjének tartassék. Ugy tetszik tehát, mintha te, dicső ember, bámulandó előadásaid helyett köpenyedet, vagy szakállodat adtad volna bérbe. Ha ujabb vendég érkezik, helyet kell csinálnod, s a teremnek valamelly zugába szoritanak, hol senki le nem ülne; s onnan nézheted, mit hordanak az asztal körül; s ha még hozzád is eljutnak a tálak, rághatod a csontokat ebek módjára, s nyalogathatod a száraz málvalevelet, mellybe valamelly jó falat volt dugva. Még egyéb megaláztatást is kell türnöd; mert csak tojást sem tesznek elődbe, nem találván szükségesnek, hogy idegen és ismeretlen ember módjára bán-

Torkosság.

A despotismus nem hogy megzabolázta volna, sőt inkább előmozditá a fényüzést, hogy az élvezet és elpuhultság eltakarja a szolgaságot, s kárpótlást nyujtson a zsarnokságért. Az önzés azonban mindinkább haszontalanná tette a fényüzést; most már senki sem törekedett, miként a köztársaság korában, a meghóditott népektől elragadott márvány- és bronz-emlékekkel gazdagitani a hazát; sem miként Augustus alatt, pompás emlékek nem emeltettek, hanem a torkosság aljas élveibe merültek az emberek. Naponkint ötször étkeztek; kiüriték gyomrukat, hogy ujra megtölthessék azt; s minden étkezés ezer sestertiusba került, s ez is csak a mérsékeltebb embereknél; mert ta-

janak veled, tőled pedig azt követelni ok talanság volna; csirkét sem eszel ollyant, mint a többiek, a gazdagnak kövéret és töltöttet tesznek eléje, neked pedig csak felet adnak, vagy vén galambot a szégyen és megvetés jeleül. Néha ha történetesen valamelly vendég váratlanul megjelenik, a szolga füledbe sugván, miként *te házbeli vagy*, elviszi előled az eledelt, s az érkezettet kinálja meg vele. S midőn szarvast, vagy malaczot szelnek föl az asztalon, ugyancsak jó embered legyen a fölszelő, vagy Prometheus részét fogod kapni, tudnillik a csontokat a velővel. S feledém még, hogy mig a többiek kellemes ó bort isznak, neked a lőrével kell beérned. S ha még ihatnál belőle kedved szerint! mikor kérni akarsz, a szolga ugy tetteti magát, mintha nem hallaná. Ha valamelly árulkodó szolga besugja, hogy az urnőnek kedvenczét, midőn tánczolt, vagy hangorán játszott, nem dicsérted eléggé, nagyot hibáztál; e végre ugyancsak brekeghetsz mint a szomjas béka, hogy a tapsolók közt föltünővé tedd magadat; neked kell igazgatni a többiek helyesléseit, s mig azok néha hallgatnak, neked minden hizelgést meghaladó dicséretet kell mondanod. Azután lesütött fővel, mint a persa lakomáknál, heversz az asztalnál, nehogy valamelly herélt észrevegye, hogy az urnak ágyasára vetetted pillantásodat; mig egy másik herélt a fölvont ijjal készen áll, hogy átfurja nyilával annak arczát, ki ivás közben tiltott dologra tekint.

„Rendesen igy megy az élet a városban. De hát mi történik az elutazáskor? Gyakran esik, s te mint utolsó, mert e helyet rendelte számodra a sors, várakozol, hogy kocsira ülhess; mig végre nem levén elegendő kocsi, a szakácscsal és az urnőnek fodrászával együtt föllhánynak egy rosz talyigára, hol még elegendő szalmát sem találsz az ülésre.

„Ha nem hangoztatod eléggé a dicséretet, mint irigy és veszélyes embert, elküldenek téged a Dénes-féle kőbányákba. Bölcseknek és szónokoknak tartsd őket; s habár soloecismust követnek is el a beszédben, az attikai finomságot s a hymettusi mézet meg nem tagadhatod tőlök; a mint ők most szólanak, az lesz jövőre nyelvszabály. A mit a férfiak tesznek, az még csak türhető. A hölgyek szintén szeretik fitogtatni, hogy tudóst tartanak zsoldjokban, s az lecticájok mellett ballag; néha (nevetséges dolog!) az öltözködés és hajfodoritás közben meg is hallgatják őket; s gyakran, mig a bölcsész nekik előadást tart, bejön a szobalány, s asszonyának levelet nyujt át a házasságtörő kedvestől. Ekkor vége van az okoskodásnak; s miután a nő a választ megirta, ismét a tudósnak hallgatja oktatását.

lálkozott ollyan is, ki 30,000 sestertiust adott három harcsáért. Egy illyen hal Tiberiusnak küldetvén ajándékba, ki még akkor olly szemtelenül nem üzte a gonoszságot, ő azt igen drága ételnek találta; eladatván, Octavius 50,000 sestertiust adott érte. Ezen Octavius vetélytársa volt Apiciusnak, ki a falánkság mintájának tartaték Rómában [1]); s miután roppant kincseit lakomákra elköltötte, attól tartva, hogy a fenmaradt 10 millio sestertiusból nem tud megélni, meggyilkolta magát [2]).

Leginkább a halak miatt folyt a vetélkedés, s ritkaságuk- és nagyságukhoz képest igen sokba kerültek. Tavakban tenyésztették a halakat; tisztviselők állittattak föl annak megakadályozása végett, hogy a partoktól el ne távozzanak. Martialis szemére vetette bizonyos Calliodorusnak, hogy egy szolgát emésztett föl egy vacsorára, minthogy 1300 denáron adta el őtet, hogy négy fontos rózsahalat vehessen

---

„Végre hosszabb idő mulva, midőn a Saturnaliák és a Minerva-ünnepekre kerül a sor, ajándékba küldenek neked egy hitvány köpenyt, vagy foszlányköntöst, s ebből nagy lármát csinálnak. A legelső, ki fülhegygyel hallott valamit a dologról, sietve jön hozzád, s e hirmondásért nem csekély ajándékot kiván. Az ünnep reggelén tizenhárman hozzák az ajándékot, s mindegyik elsorolja előtted, menynyire erőködött érted; s mivel ő volt megbizva a dologgal, a legjobbat választotta ki. Mindegyik ajándékot kap tőled, s távozva még zugolódnak is, hogy nekik keveset adtál. Béredet apró részletekben két-három obolusával fizetik neked, azt is nagy bajjal; ha kéred azt, szemtelen és tolakodó vagy; kunyorálni kell tehát érte, s még a házfelügyelőt is simogatnod kell, a mi a csuszász-mászásnak egészen más nemét képezi. De még a háziur meghittjét és tanácsadóját sem kell mellőznöd; s e mellett, a mit kapsz, azzal már régen tartoztál a szabónak, orvosnak és vargának, s igy épen ugy vagy, mintha semmit sem kaptál volna. Ezenfölül még bevádolnak, hogy a fiut akartad elcsábitani, vagy minden öregséged mellett is az urnőnek szolgálóján kivántál erőszakot tenni, vagy más hasonlót. És igy éjjel nyakra-főre vetnek ki téged a házból; nyomorultan és elhagyatva mindenkitől, még a dicső köszvénynyel is ellátva, öregségedben azt is elfeledve már, a mit tudtál, üres erszénynyel, s még üresebb gyomorral tengődöl; a mi rád nézve annál kinosabb, mert azt sem meg nem töltheted, sem le nem csitithatod, mert torkod a szokott eledeleket ohajtja, s nélkülözni nem tudsz."

[1]) Három Apicius emlittetik: egyik a köztársaság korából; a kiről itt szó vagyon, Senecának kortársa; s egy másik Trajanus korából. A második a legnevezetesebb; számos ételek neveztettek ő róla, s az ő neve alatt jelent meg egy szakácskönyv (*De re culinaria*).

[2]) Dederas, Apici, bis tricenties verri,
Sed adhuc supererat centies tibi laxum.
Hoc tu gravatus, ne famem et sitim ferres,
Summa venenum potione ducisti.
Nil est, Apici, tibi gulosius factum. **Mart.**, XII. 3.

rajta [1]); néha elevenen, még hánykolódva adatott föl az asztalra, hogy a vonaglás okozta jelenetekben gyönyörködjenek a vendégek, s néhány percz mulva már elkészitve adatott föl az asztalra. A szakács tehát legjelentékenyebb szolga volt a háznál; a válogatott lakomák elkészitése a szolgáknak legfőbb foglalkozása. A gazdagnak hirtelen eszébe jut szegénységet szinlelni, s egy padlásszobában földön ülve eszik [2]); azonban az őt környező bútorok tizszerte többet érnek, mint a mennyit mutatnak (B).

Rendkivüliség.

Egyébiránt nem annyira a falánkság-, vagy puhaságnak törekedtek áldozni, mint inkább a rendkivüli (monstrum) utáni vágy volt ama kornak legelső szenvedélye. Innen a császároknak és magánosoknak különczködő ötletei; az óriási szobrok, mellyek mindenkép fölülhaladták azon mértéket, miben a görög müvészet tökélye állott; innen Caligulának óriási hidja; a Nero kocsijába fogott husz ló, a roppant palota s ennek szintolly roppant szobrai; Vespasiánnak tágas amphitheatruma, Caracalla fürdői, Hadrian sirja, mellyek rendkivüliségök által gerjesztettek bámulatot. Ez az oka, hogy a napvilágot is utálták, mert nem került pénzbe [3]); nagyszerü könyvtárakat tartottak, mellyek mindig zárva valának; télen rózsát, nyáron havat kerestek. Mindez nem olly rendetlenség volt, mellyet a tömegnél megbocsáthatni, hanem a bünnek érdeme az általa előidézett botrányban áll [4]). Egy consularis férfiu 6000 sestertiust fizetett két uj üvegpohárért; szintolly drága, mint törékeny edények az összetörés veszélyével csiklandozzák az izlést; kagylók és békateknők rendkivüli finomsággal dolgoztatnak föl; egy rendkivüli cedrusfa-asztal Cethegusnak 1,400,000 sestertiusába került. Mértéken tul inni nagy érdem volt, s a bámuló Tiberius Tricongius melléknevet adott egy valakinek, ki egy hajtásra három congius bort ivott meg.

---

[1]) **Martialis**, X. 31.

[2]) **Seneca**, *Ep.* 18. 100. *Pauperis cella.*

[3]) ‚Fastidio est lumen gratuitum.' Pedo Albinovanus mondja, miként Spurius Papinus háza fölött lakott, ki szintén világosságkerülő volt. „Éjjeli három óra tájban korbácsütéseket hallott. Mi történik? kérdem. — Számon kér mindent (ez volt a rabszolgák büntetésének ideje). Éjfélkor lármás kiabálások hallatszottak. Mi ez? — Énekben gyakorolja magát. Reggeli két óra felé, minő kerékzörgés? — Most megy ki a kocsiban. Napkeltekor futás, kiabálás; pintér, szakács mozgásban vannak. Mi baj? épen a fürdőből jön, s mézes bort kiván." **Seneca**, *Ep.* 122.

[4]) U. a., u. o.

Kezdetben e császár korlátot akart szabni a lupanariák, bordélyok, bohóczok számának, a butorokkal s főleg a corinthusi edényekkel üzött fényüzésnek. A senatus megtiltá a selyem használatát a férfiaknak, ugy szintén asztalnál az aranyedényeket, a templomok s vallási szertartások számára kivánván föntartani azokat; azonban mit használt minden tilalom, midőn maguk a törvényhozók mentek elől példával? Sokat mondottunk, s még sokat mondhatnánk rólok. Agrippina 6000 sestertiuson vett egy csalogányt; Caligula gyakran ivott a lakomákon fölolvasztott gyöngyöket, vagy aranytálakban hordatta az ételt, mellyeket azután a vendégek közt kiosztatott; több napon át a magasból aranyat szórt a nép közé; hajókat épittetett cedrus fából selyem-vitorlákkal és gyöngyházzal kirakott elefántcsont-előrészekkel; Egyptomból obelisket hozatott olly nagyszerü hajón, hogy négy ember nem birta körülfogni annak árboczát. Nerónak birtokában 4 millio sestertiust érő babyloni szőnyegek voltak, s egy 300 talentumot érő murrhini csésze; egy majom temetésére egy általa számüzött uzsorásnak minden kincseit forditotta, Poppaea temetésére pedig mindazon illatot, a mit Arabia egy év alatt terem. Mindez bámulatot keltett, mert rendkivüli dolog volt.

Meg volt e korszakban a roppant vagyonosság, miveltség, fényüzés, határtalan uralom, pompás országutak, hatalmas hadseregek és hajóhadak, a világ határaiig kiterjedő kereskedés; együtt volt minden elem, mellyek, a mint némellyek mondják, a társadalmi jólétet előidézhetik. De mindez nem elegendő. Vessünk egy pillanatot a romai birodalomra, s mit fogunk találni? Szellemi ziláltságot, a társadalmi, vallási és bölcsészi elveknek hiányát; mély romlottságot, a bünt és hitetlenséget rendszerré képezve; hizelgést a bölcsészeknél, kegyetlenséget az uralkodóknál és a szolgáknál; csendes és szenvedélyteljes romlottságot; vad ösztönt a katonában, gyáva és nyugtalan ösztönt a népnél; butaságot a roppant néptömegnél, melly a győztes, legyőzött iránt egyformán közönyös.

Az egyik szélsőséget képezte a császár, a katonák, az előkelők; a másikat, minden közép osztály nélkül, melly a nemzetet ujjá szülhetné, a köznép; a köznép, melly rettegett, miként rettegtek a nagyok, rettegtek a katonák s maga a császár; egyik a másiktól rettegett az átalános önzés következtében. Némellyek alacsony származásukból hizelgés és kémkedés által a nagyok sorába emelkedtek; mások ismét a nép közé keveredtek, hogy részt kapjanak az ajándékokból,

részint hogy kikerüljék a veszélyt, mellynek ki volt téve az, ki valamiképen kitünteté magát.

Néha egy, vagy más moralista hallatá szavát, s az ő bátorságának mértékéhez képest deritett világosságot korának sebeire; nyilvánosságra hozta a gazdagok könyörületlenségét, a szegénynek nyomorát, valamennyinek romlottságát. Hasztalan beszéd, mert a gyógyszert senki sem penditette meg! Horácz, mint költő fölkiáltott: „Telepedjünk meg a Boldog-szigeteken.“ Juvenalis, mint valódi iskolás gyermek mondja: „Vonuljatok vissza a szent hegyre.“ Tacitusnál csak egy eszmét sem találunk, melly csak némileg is utalna azon miveltség javitására, mellynek sötét oldalát olly ügyesen föltárni tudja. Seneca a stoicusokkal együtt azt mondja: „Legyetek öngyilkosok.“ Az államférfiak legfeljebb a mult idők és az elsatnyult aristocratia után sopánkodnak.

De hát melly oldalról lehetett várni az erkölcsi elemet? Nem a zsarnok uralkodóktól, nem az elaljasodott senatustól, nem a megtizedelt patriciusoktól, nem a tekintélyét vesztett vallástól, nem a kétkedő bölcsészektől, nem a romlott szivü vagyonosoktól, nem a néptől, melly sem jogainak, sem kötelességeinek ismeretével nem bir. Egyedül csak az égtől és a szeretettől lehetett azt várni.

HATODIK FEJEZET.

Krisztus.

Azon percz óta, hogy Nero, a nagyszerü látványban gyönyörködni kivánva, lángba boritá Romát, sem az isteneknek hozott áldozatok, sem a tisztviselőknek adott rendeletek, sem a pazarul osztogatott pénz, sem igéretek és ujabb épitkezések nem valának képesek lecsillapitani a népnek haragját, melly a császárt tartotta gyujtogatónak. A népnek eme zugolódása sokkal rémitőbb hatással volt Neróra, mint a senatusnak minden előterjesztései; s hogy nagyszerü elégtételt adjon a népnek, a bölcsészeknek akkoriban keletkezett uj felekezetét vádolta a gyujtogatással, melly a Tiberius alatt Palaestinában kivégzett Krisztustól keresztények felekezetének neveztetett, s melly a gyalázatos romlottságtól s aljas meghunnyászkodástól elfordulva, minthogy a romaiakban nem látott a többiek fölé emelt kiváltságos nemzetet, minél fogva másokat elnyomhassanak, a világ zsarnokainak gyülöletét magára vonta.

Ezekre irányozta ő a romaiak bosszuját, kik a gyülölet által jutottak azon vallásnak ismeretére, melly mindnyájokat a szeretetben egyesitendő volt. A legkegyetlenebb módon üldözték őket, s utánozva, a mit a zsarnok a patriciusok irányában elkövetett, a kegyetlenséget gunynyal tetézték; némellyeket állatok bőrébe takarva, az ebeknek, másokat a circusban vadállatoknak vetettek, vagy elevenen égettek meg, vagy fáklya gyanánt használták föl este az ő testeiket Nerónak kéjkertjeiben [1]), mellyek épen azon Vatikán-dombon feküdtek, hol az akkoriban keletkező vallás diadalzászlaját idő multával föltüzte.

Elérkezett már az idők telje, mellyet Izrael profétái hirdettek, s Istennek választott népénél tények és jelvények által ábrázoltaték. Egész keletet bejárta a régi hagyomány, miszerint ekkor fog támadni Judaeában egy ember, ki a világuralmat fogja magához ragadni [2]). A Dániel által annyi század előtt kiszámitott 70 évhét már eltelt, a királyi pálcza elvétetett Juda nemzetségétől, a zsidók különösen várták a megigért Messiást; s az ő meggyalázott nemzetiségök iránti buzgalmukban elhiteték magukkal, hogy a várt, mint hóditó fog érkezni, s széttépve népének lánczait, Dávid és Salomon dicsőségét ujra ragyogtatandja rá.

A próféták azonban más láncz ok-, más hóditások-, más dicsőségről szólottak; s az anyagi képzetekkel telt elmék nem igen fogják fel a

---

[1]) Hogy véget vessen a zugolódásnak Nero, még Sybilla könyveihez is folyamodott; „könyörgések intéztettek Vulcan-, Ceres- és Proserpinához; a hölgyek először a Capitoliumban, azután a tengerparton gyültek össze megkérlelni Junót, s a tenger vizével hintették be az istennő templomát és képét; azután férjes nők lectisterniumot készitve, egész éjjel őrködtek. De sem emberi mü, sem az istenek megkérlelése, sem a császárnak bőkezüsége nem volt képes elnémitani a zugolódást, hogy Romát ő gyujtotta föl. Hogy tehát tévutra vezesse a népet, befogatá, s válogatott kinokkal büntette a gyülöletes gonosztevőket, kiket a köznép keresztényeknek nevezett Krisztusról, ki Tiberius uralkodása alatt feszittetett meg Pontius Pilatus helytartó által. Akkor ugyan kiirtatott e gonosz mag, de ismét kicsirázott nem csak Judaeában, hol a gonosz támadott, hanem ott is, hol minden kegyetlenség és gonoszság hirre vergődik. Először tehát a keresztények fogattak el, kik nyiltan ollyanoknak vallották magukat; azután nagy számmal azok, kikre a gyujtás vádja ugyan nem háritttatott, de az emberi-nem ellenségeinek tartattak. Gunyosan állatok bőreibe dugták őket, hogy az ebek által élve, vagy a keresztfán szaggattassanak szét; vagy szurokkal bekenve, fáklya gyanánt szolgáltak az éj homályában. E látványra saját kertjeit engedte át Nero, s ottan tartotta a circusünnepet, kocsisnak öltözve, a kocsin, vagy mint néző, a nép közé vegyülve. Szánni kellett e szerencsétleneket, habár a legnagyobb kinokat érdemlették is; mert nem a közjóért haltak meg, hanem a császár kegyetlenségének voltak áldozatai." **Tacitus**, *Ann.* XV. 44.

[2]) **Sveton.**, *in Vespas.* — **Tacitus**, *Hist.* V. 13. — **Josephus**, *De bello jud.* VII. 12.

mondottak értelmét. Csak is egy felsőbb világosság vezérelhette őket az ujjászületés megismerésére, melly nem csupán egy népnek, hanem az egész emberiségnek szól; s nem is az ideiglenes rabságtól szabaditja meg az embert, hanem az eredendő bün rabságától, melly egyenetlenséget idézett elő az ész-, értelem- és akaratban, s kizárta az embert azon helyből, melly minden törekvéseinek végczélját lett volna képezendő.

Miután az ismert világot megbékéltette, vagyis inkább legyőzte, s egy nagy egészszé olvasztotta össze Augustus: annak kitudása végett, mennyi ember engedelmeskedik az ő törvényeinek, s fizeti az adót, általános népszámlálást rendelt. Mária, egy zsidó leány a Dávid nemzetségéből, de különben szegény, Józseffel, egy názárethi ácscsal eljegyezve, hogy szintén beirassa magát, fölment Bethlehembe, Galilaea hegyes városába, honnan az ő ősei származtak; s itt egy istállóban szülte Jézus Krisztust, a Szent-Háromságnak második személyét, kit méhében fogadott a Szentlélektől [1]). Egyszerü pásztorok, kik az ottani szelidebb decemberi időszakban a dombok ereszkedőjén legelteték nyájaikat, az angyal által figyelmeztetve, elsők imádták a világnak Üdvözitőjét; ugyanekkor egy csillag hirdeté őt Persia, vagyis inkább Arabia némelly magusainak, kik a pogányok közől először jövének keletről bemutatni hódolatukat. Ezek tudakozódván Herodesnél, hol született légyen Judának uj királya? emez gyanakodni kezdett; s hogy őt kiirtsa, a két éven aluli gyermekeket mind megölette. József megintetve az angyaltól, Jézussal és Máriával Egyptomba menekült; s midőn Archelaus jutott az uralkodásra, visszatértek Galilaeába s Jézus Nazarethben alázatos munkásságban élt. Néha a templomba is elment, hol a hetenkinti vagy havonkinti gyülekezetben (endgah) a nép vitatkozni, s a bölcsek (nabiim) oktatni szoktak. Tizenkét éves korában mindenkinek jogában állt előterjeszteni itten saját nézeteit vagy kételyeit; azonban az irás némelly részeit, mint például a Genesis és Ezechiel

[1]) Romának 747., a Juliana aera 40., Augustus 39., az actiumi csata 25. évében, 35 év mulva, hogy Herodes Judaea királyának neveztetett, a CXCIII. olympias 2-ik s a periodus Juliana 4708-ik évében; Antistius Vetus és Decimus Laelius Balbus consulsága alatt, a keresztény évszámitás előtt 5 év-, 9 hó- és 7 nappal; de a vélemények különböznek. Lásd a *Chronologia* 12. §-t. Az utolsó, ki ezt a kérdést tárgyalta, volt Münter (*Der Stern der Weisen*), ki azt hiszi, hogy a magusoknak megjelent csillag a Jupiter és Saturnus találkozásából származott a Halak jegyében, a melly találkozás 1609- és 1821-ben ujra megtörtént. E szerint Krisztus születése a közönséges időszámitásnál 6 évvel hamarább esnék.

első fejezeteit csak az érettebb korban lehetett vizsgálat alá venni, s a zsidók ugy tartották, hogy az ember csak harmincz éves korában fejlődik ki testileg és szellemileg tökéletesen.

Ezen korban kezdette Krisztus is az ő müködését, bemutatva magát Ker. Jánosnak, ki gyermeksége óta Beth-habarába[1]) vonulva, Jordán partjain erkölcstant hirdetett, mellyben az esseniusok tisztaságával a farizeusok buzgalmát egyesité, mindent fölmagasztositva, s vizben keresztelt, előre hirdetve Azt, ki lélekben fog keresztelni, kinek, ugy mond, utját előkésziteni az ő hivatása. Megkereszteltetvén általa Krisztus, visszavonult a pusztába, mintegy példát mutatva ezáltal, miként a léleknek a magányban és elmélkedésben kell megerősödni. Azután tanitani kezdett, s néhány halászt és más együgyü embereket gyüjtött maga körül, kik az ő igéit később hirdetendők valának. Ő azt mondá: „Boldogok a lelki szegények; boldogok, a szelidek; boldogok a kik sirnak, boldogok, a kik éhezik és szomjuhozzák az igazságot, mert ők megelégittetnek; boldogok az irgalmasok, mert ők irgalmasságot nyernek; boldogok a tisztaszivüek, mert ők meglátják az Istent; boldogok a békeségesek, mert Isten fiainak hivattatnak“ [2]).

„Tanuljatok tőlem, mert szelid vagyok és alázatos szivü, és nyugodalmat találtok lelkeiteknek. A ki atyjafiára haragszik, köteles az itéletre. Ha azért ajándékodat az oltárra viszed, és ott megemlékezel, hogy az atyádfiának vagyon valami ellened, hadd ott az ajándékodat az oltár előtt, és menj először megbékélni az atyádfiával. Irgalmasságot akarok és nem áldozatot. Hallottátok, hogy mondatott: szemet szemért és fogat fogért; én pedig azt mondom nektek, a ki megüti a jobb orczádat, forditsd neki a másikat is. Megmondatott pedig: valaki elbocsátja feleségét, adjon neki valólevelet; én pedig mondom nektek: hogy minden, a ki elbocsátja feleségét, a paráznaság okánkivül, paráználkodtatja őtet, és a ki az elbocsátottat veszi, paráználkodik. Hallottátok, hogy mondatott: szeresd felebarátodat és gyülöld ellenségedet. Én pedig mondom nektek, nem hétszer, hanem hetvenhétszer bocsássatok meg ellenségteknek. Szeressétek ellenségiteket, jól tegyetek azokkal, kik titeket gyülölnek, és imádkozzatok a ti üldözőitekért, hogy fiai legyetek a ti atyátoknak, ki mennyekben vagyon, ki az ő napját föltámasztja a jókra és gonoszokra.“

„Ne cselekedjétek az igazságot, hogy láttassatok az emberektől;

---

[1]) *Beth-habarah*, az átmenet háza; Bethania, miként a Vulgatában olvassuk.
[2]) **Máté**, V.

s alamizsnát adván, ne tudja a bal kezed, mit csinál a jobb kezed. Ne esküdjetek, hanem legyen a ti beszédetek : ugy, ugy ; nem , nem. És mikor imádkoztok, menjetek be kamarátokba; s imádkozván sokat ne szóljatok, miként a pogányok, kik azt vélik, hogy az ő sok szólásokban hallgattatnak meg. Keressétek először az Isten országát, és az ő igazságát ; a többi mind hozzáadatik nektek.“

„A melly itélettel itéltek, megitéltettek. Mit látod meg a szálkát atyádfia szemében, és a gerendát a te szemedben nem látod? Mindeneket, a miket akartok, hogy miveljenek nektek az emberek, ti is miveljétek nekik. Mert ez a törvény és a próféták [1]). A kinek két köntöse vagyon, adja annak, a kinek nincsen [2]). Valaki italt ad egynek a legkisebbek közől, csak egy pohár hideg vizet a tanitvány nevében: bizony mondom nektek , el nem veszti jutalmát [3]). Jót cselekedjetek, és kölcsönt adjatok, semmit onnan nem remélvén, és sok jutalmatok leszen [4]). A szombat az emberért szereztetett és nem az ember a szombatért. Semmi nincs az emberen kivül belé menő, a mi őt megfertőztetné, hanem a mik az embertől származnak, azok fertőztetik meg az embert“ [5]).

„Ez az én parancsolatom, hogy szeressétek egymást, a mint én szerettelek titeket. Ugy lesztek az én tanitványaim, ha egymást szeretitek. Én vagyok a szőlőtő, ti a szőlővesszők. Nem mondlak titeket szolgáknak, mert a szolga nem tudja, mit miveljen az ő ura; titeket pedig barátimnak mondottalak, mert mindeneket, a miket hallottam az atyámtól, megjelentettem nektek. Azért jöttem e világra, hogy bizonyságot tegyek az igazságról“ [6]).

„A világ végével eljő az ember fia itélni, s akkor azt mondja azoknak, kik jobbjáról állnak: Éheztem, és ennem adtatok; jövevény voltam, és befogadtatok; mezitelen, és beföddöztetek; beteg, és meglátogattatok engem; a tömlöczben voltam, és hozzám jöttetek; jöjjetek el atyámnak áldottai, birjátok a nektek készitett országot“ [7]).

Ezen szelid és szeretetteljes tanitásokat csodákkal erősité meg; s

---

[1]) **Máté**, XI. 28. V. 24. XII. 7. V. 37. V. 39. XVIII. 22. V. 45. VI. 33. VII. 21. VII. 12.

[2]) **Lukács**, III. 11.

[3]) **Máté**, X. 42.

[4]) **Lukács**, VI. 35.

[5]) **Márk**, II. 27. VII. 15.

[6]) **János**, XV. 15. XVIII. 37.

[7]) **Máté**, XXV.

e csodák inkább az ő jóságát, mint hatalmát tükrözék vissza. Jézus ez erkölcstant saját példája és kegyelme által támogatja. A nép összesereglett körülte, s ő az ő szelidsége- és alázatosságában mindenkinek szüksége szerint osztogatott abból, a mit mérték fölött birt. Szólott a bocsánatról, szeretetről; megoldá a kételyeket, visszaállitá Mózes törvényét; s minthogy ennek székén képmutató, babonás és dicsvágyó emberek ültek, megdorgálta a tanitókat, de azért tiszteletben tartotta a vallást; eljárt a templomba, a zsinagogában megjelent, mert nem lerontani, hanem betölteni jött a törvényt, azt mondván: „A miket mondanak nektek, megtartsátok; az ő tetteik szerint pedig ne cselekedjetek, kik sokasitják a külső gyakorlatokat, szeretik pedig az első üléseket, az első székeket, a köszöntéseket a piaczon, és hogy főtanitóknak hivassanak az emberektől; kik tizedet adnak a mentából és kaporból és köményből, és elhagyják azt, a mi fontosabb, az igazságot és irgalmasságot [1]). — Jaj nektek törvénytudók! mert olly terheket raktok az emberekre, mellyeket el nem viselhetnek, és magatok egy ujjal sem illetitek a terheket. Jaj nektek törvénytudók! mert elfoglaltátok a tudomány kulcsát, ámbátor sem magatok abba be nem mentek, sem a bemenni akarókat be nem bocsátjátok“ [2]).

Valamint egykor a zsidók megkövezték a profétákat, most a zsidók fejedelmei ölték meg ezeket. Herodes Antipas megszeretvén sógornéját, Herodiást, hogy ezt elnyerhesse, első feleségétől elvált. Keresztelő szent János megjelent nála, figyelmeztetve őt a törvényre; s ő a hatalmasok szokott modorában válaszolt, börtönbe vettette sz. Jánost, s azután Herodias leányának, Salomenak engedte át a profféta fejét, csak azért, hogy tánczában kedvét lelte. Ekképen bünhődött az őszinte nyilt erény; s Herodes megszabadult a szigoru birótól, kinek szamos követői és magasztos tanai bosszantták őtet.

Megmaradott Jézus, ki fenhangon mondhatván: „Ki fedd meg engem közületek a bünről?“ az előkelők-, papok-, farizeusok- és a népnek dicsvágyát és tettetését sértette, midőn föloldozta a törvényt a hiu szertartások alól, s nem csupán a zsidókhoz, hanem az egész világhoz szólott; a hagyományos reményeket megsemmisitve, az embereket magasabb czél felé irányzá, s a legmagasztosabb és legtisztább tanokat hirdeté, mellyeket a világ valaha hallott. A helyett, hogy a mondottakon elmélkednének, összeesküdtek a zsidók Krisztus ellen: az egyik vallásosságból, a másik politikából, legtöbben pedig irigység-

[1]) **Máté**, XXIII. 2. 23.

[2]) **Lukács**, XI. 46. 52.

és képmutatásból. Faggató kérdésekkel akarák őt megkisérteni, s Krisztus elnémitá őket; az ő szava olly hitelre talált, mint a ki felsőbb ihletésből szól.

A birák példájára, szamár-háton ülve vonult Jerusalembe [1]), annak jeléül, hogy az ő küldetése nem hóditás, hanem igazság, béke, szövetség, jó tanács. Izrael imigy kiáltozott hozzá: „Hosanna Dávid fiának; áldott, ki az Ur nevében jön!“ de néhány nap mulva is az lett a kiáltás: „Feszitsd meg, feszitsd meg őt.“

A husvét a zsidóknak fő ünnepe volt, annak emlékezetére, miként Istennek hathatós keze szabaditotta meg őket az idegen igától. A vacsorát, mellyen az egész család együtt volt, eczetbe mártott keserü növénynyel kezdették [2]), s kemény kenyeret ettek annak emlékére, a mit a szolgaságban szenvedtek [3]). Ezután a dus lakomában a függetlenség fölötti örömöt nyilvánitva a családfő, megtörte a kovásztalan kenyeret, s elosztotta azt a vendégek között; továbbá kevés bort töltve mindenkinek poharába, ezen borban és kenyérben megáldotta mindazon testi és lelki javakat, mellyeket a szent törvény a választott népnek biztositott. Krisztus szintén betölté a törvényt, miként a vallásnak egyéb szertartásait; de midőn apostolainak társaságában a husvéti bárányt elköltötte volna, a kovásztalan kenyérrel és a borral az ő emlékének, az átváltozásnak (transsubstantiatio) és az uj-szövetségnek örökre nevezetes szentségét szerzette.

E közben a fáradhatlan gyülölet, s a képmutató rágalmazás megérlelte a gonosztettet, mellyet századok előtt megjósoltak, és megsirattak a próféták. Krisztusnak egy tanitványa elárulta őt, a másik megtagadta, valamennyien elhagyták, mint mikor a pásztor leveretvén, szétfutnak a juhok.

A törvényszék elé hurczoltatván, azzal vádoltaték, hogy káromolja az Istent, megrontja az ifjuságot, s föllázitja a népet az idegen uralkodás ellen. A papi fejedelmek, vagyis a papi osztályok főnökei, a népnek vénei, s a birák tanácsa, kiknek a romai uralom hagyott még annyi hatalmat, a mennyi a gonosztettnek végbeviteléhez megkiván-

---

[1]) Kitetszik ez Deborah énekének eme pontjából (**Judic.**, V. 10.): „Qui ascenditis super nitentes asinos, et sedetis in judicio, et ambulatis in via, loquimini.“

[2]) **Exod.**, XII. 8.

[3]) Miért eszszük mi eme keserü füveket? Ezek azt jelentik, miként az egyptomiak megkeseriték őseink életét; mert irva van: „Kemény szolgasággal keserüvé tették az életet.“ H a g g a d a, vagy a zsidóknak husvéti könyörgése.

tatott, összegyülve a templom teremében, hol a sanhedrin tartaték, Jézust halálra méltónak találták, s Pontius Pilatus romai helytartótól kérték elitéltetését.

Pontius kérdőre véve a vádlottat, tudakozza tőle: „Te vagy-e a zsidók királya?“ Mire Krisztus felelé: ‚Az én országom nem e világból való; különben az én szolgáim harczolnának mellettem, hogy a zsidóknak kezébe ne adassam; most pedig az én országom nem innét való.‘ — „Tehát király vagy te?“ monda ismét Pilatus; Krisztus felelé: ‚Te mondod, hogy király vagyok én; és azért jöttem e világra, hogy bizonyságot tegyek az igazságról; minden, a ki az igazságot szereti, hallgatja az én szavamat‘ [1]).

Olly korban, midőn senki sem hitte, hogy az erőszakon kivül egyéb eszközökkel is lehessen fékezni a világot, minő félelmet önthetett volna a romai helytartóba egy ország, melly nem e világról való; olly király, kinek nem volt egyéb birodalma az igazságnál; olly alattvalók, kiket csak az igazság hódit meg valakinek? Az általa képviselt hatalom tehát fenyegetve nem volt, s a vádlottat legfeljebb őrültnek tarthatá: miért is bibor öltönyt adatott rá, fejére töviskoronát tétetett, s nádvesszőt nyomott kezébe királyi pálczaként.

A nádvessző széttörte idővel a világ urainak vas vesszejét. Pilatus azonban, ki ezt nem akadályozhatá, sem előre nem láthatá, kijelenté, miként ő Jézusban semmi bünt nem talál; mindazáltal az előkelők által sarkaltatva, kik őt Romába föladással fenyegetik, s a nép őrjöngő kiáltásaira, politikai tekintetekből beleegyezett a kivégeztetésbe. Jézus, mint a romai törvényszerüség áldozatja, hogy ez örökre elátkozott maradjon, keresztre feszittetik; s ezzel minden beteljesedett [2]).

---

[1]) **Sz. János**, 18.

[2]) Az *Antiquitates judaicae* XVIII. könyvének 3. fej.: „Akkoriban élt Jézus, igen bölcs ember, ha őt embernek nevezhetni. Valójában csodálatos dolgokat mivelt; oktatta azokat, kik örömest elfogadák az igazságot, s számtalan zsidókat és görögöket csatolt magához. Ő volt a Krisztus; s mivel előbbkelőink vádjára Pilatus őt keresztre feszitteté, azok, kik őt szerették, hivei maradtak; mert harmadnapra ujra megjelent nekik az életben, miként azt Istennek profétái megjövendölték, kik egyéb csodákat is előre mondottak. Az ő nevéről mai napig is léteznek keresztények.“

A criticusok későbbi foltozásnak tartják e helyet, melly egy zsidóra nézve sokat, keresztényre nézve pedig keveset mond. Az Eusebius előtti szent atyák közöl egy sem hivatkozik rá. **Less Gottfried**, *Disputatio super Josephi de Christo testimonium* (Göttinga, 1781.) e tanuságtételt egészen elvetve, bebizonyitja, miként József hallgatagsága sokkal többet bizonyit, mintha elismerné azt; mert bizonyára

Egyetlen vallás, vagy bölcsészi rendszer sem mutathat föl olly jellemet, melly Jézushoz hasonlitható volna. Legmagasztosabb erkölcseivel sem gazdagságra, sem tiszteletre nem vágyott; a szegényekkel és a szegények javára élt; egész élete jótéteményekből állott; mint szerető barát megsiratá Lázár halálát, s Jánost az ő keblén aludni engedé; türelmet tanusitott a kananeainő, a paráznanő és Magdolna irányában; szerette hazáját, mellynek jövendő balsorsát siratá; egyszerü és őszinte levén, miként a gyermekek, kiket maga körül gyüjt, mindamellett elég erős akarattal bir kiállani a borzasztó halált; utolsó lehelete is a könyörület és bocsánat szava volt gyilkosai számára.

Kit állithatna melléje a pogány ó-kor? Talán Socratest, a legszentebbet a bölcsek közt? De mi köze az ő gunyos, kétkedő bölcsészetének Krisztusnak tevékeny, szeretetteljes tanaival? Amaz előre láthatta, miként az ő korának szokásai, tanai, s hitnézetei ellen intézett folytonos támadásai veszélyt hozandanak fejére; „a darázs, melly a hatalmas nemes paripába furakodott", minden perczben várhatta, hogy egy vagy más alkalommal össze fog tiportatni. Kétségkivül nagy lélekre mutat, a mint ő elitéltetését fogadá; de még a halál perczében, a birák jelenlétében is csak kételyt nyilvánit a lélek halhatatlansága tárgyában. Méltán kiált föl Rousseau: „Ha Socrates halála az igaznak, ugy Krisztusé Istennek halála volt" [1]).

Tanitványait, kik világi módra a siker után itélték a dolgokat, elhagyta minden bátorság; s elrejtezve, a feledékenységben keresnek oltalmat, s elvesztett mesteröket siraták: mig nem az, igérete szerint föltámadt, s az Atyához visszatérve, elküldé nekik a Szentlelket, ki a tudatlan, félénk galilaeai halászokat rettenthetlen tanárokká változtatja át; kik isteni erővel eltelve, s a mester ama szavainak engedelmeskedve: „Menjetek és tanitsatok minden népeket", Jerusalemben elszélednek, s kijelentik: hogy beteljesedett a törvény, megszüntek az ábrázolatok, megkezdődött az uj-szövetség; s tovább fejtik a tant, melly a világnak üdvösséget hozott.

Jézus nem hagyott hátra iratokat; de meghagyta tanitványainak, hogy arról, a mit láttak, tanubizonyságot tegyenek: miért is ők összeszedték mondatait és tetteit, s isteni ihletéssel irták le ama tani-

---

nem mulasztotta volna el megczáfolni a gazságot és csalást, hogy ha azt teheté vala.

[1]) Egyedül Gibbonnak oktalan és gyülöletes előitélete találja sokkal fenségesebbnek Socratest, mivel sem a türelmetlenségnek, sem a reménynek jelét nem adta; Krisztus pedig fölkiáltott: *Istenem, Istenem! miért hagytál el engem?*

sitásokat, mellyeket az egyház a canonba fölvett, ugymint: szent Máté, Márk, Lukács és János evangeliumait, mellyekben isteni fönség emberi egyszerüséggel, isteni értelem a kifejezés egyszerüségével párosul.

A legegyszerübb alap-tanokat nyujtotta Jézus, de a mellyektől az emberi értelem, ha azokat egyszer megfogta, többé meg nem válhat: „Egy az Isten; minden ember egyenlő; szeressétek a ti Uratokat Isteneteket mindenek fölött; szeressétek egymást, miként én szerettelek titeket, ki veletek maradok a világ végezetéig."

Tiszteljük ajtatos csendben a malasztnak és megváltásnak titkait, s az isteni természet kifürkészhetlen mélységét, mellyeket kinyilatkoztatott az embernek, kinek elméjében azok elhomályosodtak. A történet, habár el nem választhatja Krisztus emberiségét az ő istenségétől, a parancsokat a dogmáktól, az igazságnak hatalmát a malaszt diadalától, mindazáltal azon hatás szemléletére szoritkozhatik, mellyet ezen tan az ő lassu, de biztos menetében az emberiség állapotára okvetetlen gyakorlott.

Emberiség! e szót mindeddig nem ismerték a bölcsészek és törvényhozók, s csak most hangzott először. Ezek mindig csak saját nemzetöket tartották szem előtt; s ime most Galilaea tava mellett társaság alakul, melly a nagy emberi családnak szétválasztott ágait ujra egyesiti, s minden nemzedéknek, minden századnak eszméit a hit-, remény- és szeretetnek egy kötelékébe füzi, mellynek csomója az égben van.

Valljon Krisztus tanitása ujabb fejlődése volt-e a régi tudománynak? csupán tökéletesbülése a zsidó bölcsészetnek?[1]) vagy talán Socrates, Aristoteles, Plato bölcseleteihez csatlakozott? Ennek az egész történelem ellenmond. A kereszténység a judaismusból szárma-

---

[1]) T. **Salvador**, a *Moïse et ses institutions* szerzője, későbbi munkájában: *Jésus-Christ et sa doctrine, histoire de la naissance de l'Eglise, de son organisation et de ses progrès* (Paris, 1838, két köt. 8-ad rétben) az bizonyitgatja, hogy a mit jót tanitott Krisztus, azt a zsidóktól, Philótól, az esseniusoktól tanulta; mentegeti a farizeusokat, s a zsidók rendszerét magasztalva, azt állitja, hogy Krisztus annak tisztaságát keleti eszmékbe vegyitése által megrontotta. Egyébiránt abba nem ereszkedik, miképen történhetett, hogy ezen galilaeus, az akkoriban nagy számmal támadott messiások egyike, ki az ő véleménye szerint törvényszerüleg bünhődött, az egész világon hitelre talált, a mi a többi thaumaturgoknak nem sikerült. Mig ő ennek megfejtését nem adja, fölöslegesnek tartjuk megtámadni az ő tanait, mellyeket ő Strausstól s más német tudósoktól sajátitott el, kik föltették magukban *den Sohn analysiren*, mig ő kevesebb bátorsággal az észszel megegyeztethető középuton szeretne járni.

zott, s ez nem akarja azt elismerni; magát a judaismus teljének nenevezi, s mégis az eredeti eszmének átalakulása az ujdonság olly jellegét tünteti föl, hogy inkább szétbomlásnak látszik.

India megőrizte a régi hagyományokból az eredendő bün eszméit, melly az egész emberi-nemre elragadott, s mellytől az ember vagy saját müvei, vagy elmélkedés által menekülhet, ha lerázza magáról az anyagot; ezen első vétek azonban nem egyenlő mértékben szennyezte be az embereket, s azért a castok eredetök kitörölhetlen különbsége által egymástól elkülönözve maradtak. Egyptom bölcsesége szintén a bünbeesés dogmájából indulva ki, melly minden régi vallásoknak alapját teszi, azon nézetet vallotta, miként az emberek angyalok voltak, kiknek e földön kell kiszenvedni az égben elkövetett bünért, s a nyomornak különféle nemeit kell kiállaniok az ő büneik nagyságához képest, ugy hogy élve, vagy halva, a castból, mellyhez tartoztak, ki nem léphetnek. A pelasgok különbséget tettek az istenektől származott s halhatatlan lélekkel fölruházott, és illy lélekkel nem biró emberek közt; melly utóbbiakat az előbbiek tárgyak gyanánt birhattak.

Egyenlőség.

Ezen három kutfőből eredtek az eszmék, mellyek Görögországban összevegyülve, és kiszépitve, ama nagy bölcsészek elmélkedése és tehetsége által a tudomány méltóságára és formájára emelkedtek. Azonban mellyik bölcsész, vagy mellyik törvényhozó az, ki némelly embereket mások fölé ne emelt volna? Mindannyian embertelen különbséget állitottak föl az uralkodó- és a szolgafaj között. Saját népe boldogságának megalapitásában egyetlen államférfiu sem tartotta szem előtt mások boldogságát, sőt inkább mindegyik azon elvet állitotta föl: ‚Jaj a legyőzötteknek‘; az idegenekben mindannyian csak leverni való s rabszolgaságra juttatandó ellenséget látnak; s minden igaztalanság szabadon követtetik el, csak a köztársaságnak hasznára legyen. Roma e borzasztó jogot ama közmondásban formulázva: ‚Homo homini ignoto est lupus‘, olly nagyságra emelkedett ez által, miként a világot arra kényszeritheté, hogy egy Tiberiusnak és Caligulának engedelmeskedjék a trónon, s imádja őket az oltáron.

Az iskolák közől egyetlen egy sem emelkedik annyira, hogy az embernek közös eredetét föltalálná; s mindannyi elfogadja a következéseket, mellyeket maguk körül gyakorlatban látnak, a nélkül, hogy az okfőket vizsgálnák, mellyekből azok erednek. Még azok is, kik szükségét érzik annak, hogy az igazságnak az emberi társadalmakat

tulhaladó és megelőző dolgon kell alapulnia, korán sem gyanitják azt, miként ezen örök szabályok az egész emberiségre kiterjesztendők. Aristoteles a származásra és a tulajdonra alapitja az ő köztársaságát, s szerinte e tulajdon nők-, gyermekek-, rabszolgák- és egyéb javakban áll. Plato az ő köztársaságának kormányát a harczos osztályra bizza, mellynek föntartása tekintetéből megengedi a házasságtörést, nőket és figyermekeket véve tekintetbe, a többi emberekkel nem gondol; a választott osztályra nézve pedig eltörli a házasságot és a családot, s a gyermekek közös neveltetését kivánja.

Seneca először szólott az emberiség jogairól, s meglehet, hogy az ujabb kinyilatkoztatásnak hire jutott el füleihez; más részről pedig panaszkodik, hogy Claudius a gallusok- és britannokra is ki akarja terjeszteni a romai polgárság jogait; s attól tart, hogy e jogok egykoron az egész emberiségnek tulajdonai lesznek.

Sőt a mi több, maguknak a zsidóknak meghagyta ugyan a törvény, hogy szeressék az idegeneket, mindazáltal megengedte nekik irányukban az uzsorát, s megtiltá velök a házasságot s egyéb szövetségeket. Már pedig az ő profétáik megjövendölték az igazság tanai által eszközlendő átalános szövetséget, midőn azt mondák: „Izrael az én szolgám, Jákob az én választottam; megtartottalak téged, és szövetségül adtalak a népnek, a pogányoknak világosságul. Minden pogányok egybegyültek, és egybecsoportoztak a nemzetségek. És elkészittetik az Ur háza a hegyek tetején, és fölemeltetik a halmok fölé, és ahhoz folyamodnak minden nemzetségek; és fölkelnek sok népek, és ezt mondják: Jertek, menjünk föl az Ur hegyére és Jákob Istene házába; és megtanit minket az ő utaira, és az ő ösvényén fogunk járni, mert Sionból megyen ki a törvény, és az Ur igéje Jerusalemből. Ő itéletet teszen a népek között, és megfedd sok nemzeteket; az ő szablyáikból szántóvasakat és dárdáikból sarlókat csinálnak. Nem emel többé egy nemzet más nemzet ellen fegyvert, és nem tanittatnak többé hadakozásra; akkor kiki az ő szőlőtője és fügefája alatt fog nyugodni és senki meg nem rettenti őket; és az igazságnak cselekedete békeség leszen, és az igazságnak gyümölcse nyugodalom és bátorság örökké“ [1]).

S minő következések származtak innen? rabszolgaság, kegyetlenség, a nők megvetése. A rabszolgaság nem csak tény gyanánt, de jogszerüleg is átalánosan elismertetett. A vallás embervérrel engeszteli meg az istenséget, mellyben senki sem hiszen többé; a politika

[1]) Isaiás, II. 1—4; XLI. 8—9; XLII. 1—6; XLIII. 9; XXXII. 17. — Michaeas, IV. 4.

emberi vonaglásokkal szerez időtöltést az elaljasodott népnek. A nő a művészet szüleményeiben csak eszköznek tünik föl az istenek és az ember kezében, ki mindig csak mások után jár, de soha nem vezérel; kinek minden szabadsága csak a sirásban áll; a törvények vagy nem gondoskodnak róla, vagy örökös gyámság alá helyezik, a hajadont atyjának, a nőt férjének, az özvegyet rokonának gyámsága alá [1]). A zsidóknál, ha fiut szült az anya, negyv ennapig, hogy ha pedig leányt szült, nyolczvan napig maradott tisztátalan. Indiában a leány nem mutathatott be az ő szülőiért kiengesztelő áldozatot: miért is az ő születése gyászt hozott a házra, s az anyát sokszor el is lehetett bocsátani a háztól. Romában ki volt szabva, mit lehet neki örökségül hagyni, habár csak egyetlen egy leány volt is; ugyanott, valamint Görögországban, a leánynak nem volt beleszólása az eljegyzésbe, a mit a szülők végeztek. Görögországban végrendeletileg történt intézkedés a házasságról [2]); Romában az atya, miután férjhez adta leányát, elvehette azt a férjtől és fiaitól, s másnak adhatta át [3]). Kizárva a jogok teljéből, a mit csak fegyverhordás képességével lehetett megnyerni, sőt kizárva még a gyászból is [4]), az emberi-nemnek ezen kedvesebb fele háremekbe záratott, és a templomokban becstelenittetett meg, vagy egész éltében elhanyagoltatott, ha csak ki nem rántotta magát ezen homályból vagy szemérem árán, miként Thais és Aspasia; vagy hősi erénynyel, a mi ismét nagyon kevésnek adatott [5]). Plato finomabb érzésénél fogva a nőnek szabadságát hirdette, de csak a kiváltságos osztályban; azután pedig lealjasitá azt, elrabolván tőle legdicsőbb rendeltetését, hogy mint anya szeretettel ápolhassa, és nevelhesse gyermekeit, a jövő nemzedék reményét.

Krisztus pedig fönhangon hirdeti, hogy minden ember a mennyei Atyának gyermeke; mindannyian be vannak szennyezve az eredendő bünnel, mellyet az ő áldozata által mindenkiben leró; és igy

---

[1]) In patria potestate — in manu — in tutelis proximi agnati.

[2]) Demosthenes *Aphobus ellen* igy szól: „Atyám nővéremet Aphobusnak, anyámat pedig Demophonnak hagyományozza.“ S *Phormio mellett*: „A végrendelet készitése után halálozván meg Passius, ennek következtében elvette özvegyét.

[3]) Lásd, **Plautus**, *Stichus*. **Laboulay**, *Droit romain*.

[4]) Vir non luget uxorem; nullam debet uxori religionem luctus. Digest. III. tit. 2. l. IX.

[5]) Metellus, a komoly censor mondá 622. a romai gyülekezetben: „Ha az emberi-nem nők nélkül szaporitható volna, örömest megszabadulnánk e nagy bajtól; de mivel a természet ugy akarta, hogy sem boldogok ne lehessünk, sem nélkülök ne létezhessünk, kötelessége mindenkinek, hogy saját nyugalmát az állam jólétének föláldozza.“ **A. Gellius**, I. 6.

Krisztus testvériségében az eredetnek és a fajnak minden különbsége megszünik. Nagy és kicsi, férfi és nő, szabad és rabszolga, latin, barbar, zsidó ugyanazon eredetüek levén, különféle ösvényen haladnak közös rendeltetésök felé.

Midőn a hindu, vagy az egyptomi egész szerencsétlen emberosztályt, vagy nyomortól üldözött egyént lát: azt fogja gondolni, miként azért szenved, mert az égben, vagy a más világon vétkezett, s majdnem istentelenségnek tartja könyörületet érezni iránta. A keresztény azonban tudja, hogy mindnyájan vétkeztünk, s mindnyájan meg vagyunk váltva; s a különféle érzelem, melly egyikben is, másikban is támad, mutatja, milly különféle hatással van a két vallás az ő követőikre nézve. Krisztus szereti hazáját; annak javát a legbiztosabb módon, ugymint az erkölcsök és hitnézetek javitása által akarja eszközölni; szomoruan gondol a romlásra, mellyet makacs megátalkodottsága az igazság irányában reá hozni fog; de vak és részrehajló szeretet nem vezérli őt, hogy más népek hátrányával emelje saját nemzetét, sőt vele együtt az egész emberiséget emelni szándékozik.

Egység.

A fetish-imádónak a legegyénibb vallása vagyon, mert mindenki azon tárgyat tartja istennek, melly belé félelmet, vagy szeretetet önt: miért is ő a világon csak elszigetelt lényeket lát. A polytheismus annyi különféle isteneket helyez az emberek fölé, a mennyi különféle társulat létezik a földön; és igy, habár korlátolt társadalmi jelleget ölt magára. Az egyetemesség csak is a monotheismust illeti. A zsidók ugyan a monotheismus követői voltak; egy körülmény mégis akadályozta annak átalános elterjedését, hogy tudnillik a zsidók választott nép valának, jóllehet náluk a vallás minden osztálylyal közös volt, s a rabszolga épen ugy, mint a levita ugyanazon egy istenséget ismerte, és imádta.

Krisztus az Isten egysége által az emberi-nemnek egységét tanitja minden kiváltság nélkül. Mig a régi vallásokban minden nemzetnek sajátságos istenein kivül külön házi isteneik, magán bálványaik s családi szertartásaik valának: itt minden ember ugyanazon hitben s ugyanazon egyházban gyülekszik; minden tartományban ugyanazon ünnepek tartatnak, ugyanazon jelek különböztetik meg a hivőt, bárhová menjen is; az imádság mindenütt ugyanaz, s néha ugyanazon időben és órában mondatik el az egész világon. A vallás nincs bizonyos helyhez kötve, s az Isten sem az Olympon, sem a Meru hegyen nem lakozik; az evangelium minden népeknek hirdettetik, s kiváltságos uralkodó népet nem ismer; papi törzset nem alapit, sem a szer-

tartások szükséges ünnepélyét nem állitja föl ; nem kell már Garizim, vagy Sion hegyére járni ; egyszerü könyörgések, egyszerü szeretetteljes szertartások kapcsolják össze a hiveket, bárhol és bármikor emeljék is föl Istenhez sziveiket.

Kormányzás.

A kereszténységben tehát minden az egységre, a testvériségre törekszik. Az előbbit nem lehet elérni addig, mig az ember a maga egyéni nézeteinek és véleményének hódol. Valójában Krisztus, ki nem politikai, hanem erkölcsi reformot hozott be, egy szót sem ejtett ki, melly a látható világ anyagi szervezetére egyenesen vonatkoznék. De mivel a föld szoros összefüggésben van az éggel, az idő az örökkévalósággal, az esetleges a lényegessel: ezen tudomány, melly az ember viszonyait Istenhez, s a Megváltó általi egyesülésöket tárgyalja, megujitja a világot az által, hogy fölállitja az örök igazság szabályait, s nem engedi, hogy az emberek részint czélnak, részint eszköznek tekintsék magukat; fölállitja a valódi szabadságot, melly a hitből, az erény gyakorlatából, s az igazság megismeréséből származik [1]).

Midőn Zebedaeus felesége azt kérte tőlo, hogy két fiának adjon helyet az ő országában, az egyiknek jobbról, a másiknak balról: Krisztus ekképen felelt : „Nem tudjátok, mit kértek ; valaki közöttetek nagyobb akar lenni, legyen szolgátok, a mint az ember fia nem jött, hogy szolgáljanak neki, hanem hogy szolgáljon, és lelkét sokakért adja váltságul."

E szavak a társadalom ujjászületésére vonatkoznak, midőn a zsarnokság helyébe, melly alatt kevesen élveznek, de annál többen nyögnek, a mindenkinek javára alapitott kormány lép, s az emberek kormányzása kötelesség, nem pedig élvezet gyanánt tekintetik. Ki a főpolczon áll, jól tudja, miként kötelessége szolgálni a nagy emberi társadalmat, s ez oknál fogva, nem fog elbizakodni helyzetében ; az alattvaló pedig a feljebbvalóban az ő javára rendelt egyént lát, miért is őt szereti, s neki engedelmeskedik. Minélfogva azok, kik a hatalmat birják, elismerik az alattvalók jogait, ezek pedig engedelmeskednek az iránti tekintetből, a ki minden hatalom forrása ; s mind a két rész csak azt ohajtja, és akarja, a mi az ő közös Uroknak akaratjával megegyez.

Krisztus kijelölte azon egyént, ki az ő halála után a szolgák

---

[1]) „Ha ti megmaradtok az én beszédemben, bizonyára tanitványim lesztek, és megismeritek az igazságot, és az igazság megszabadit titeket." **Ján**, VIII. 31. 32.

szolgája legyen; s ekképen megalapitá a látható kormány egységét, mellynek uralma nem e világból való levén, mind inkább közelebb vigye az embereket Isten országához, mi a hitnek és szeretetnek egységében áll. E végre hatalmat alapitott a lelkismeret fölött, mellynek föladata megoldani minden kételyt, s meghatározni a tanokat. Nincs ehhez kapcsolva semmi erőszak; egyedüli fegyvere a meggyőződés, az isteni malasztnak segélyül hivása, s az Az által igért csalhatatlanság, ki a mennyekben könyörög, hogy Péter hite meg ne fogyatkozzék.

Ezen lelki kormány, a helyett, hogy ellenkeznék a földi kormánynyal, megadatni rendeli azt a császárnak, a mi a császáré; de egyszersmind a császár előtt is kifejti ama tanait, mellyek a társadalmi életet áthatva, annak más alakot adnak, s példákat állitanak föl, mellyeknek nyilvános szentsége követésre ösztönöz. A polgári társadalomban lehetnek ugyan elkülönzött nemzetek, de a vallási társadalomban csak egyetemes gyülekezet (katholika egyház). Amott a magasabb származás hatalmat és méltóságot kölcsönöz; emitt minden a személyes érdemtől függ, minden örökségi fokozatok és kiváltságok nélkül, ugy hogy a legalacsonyabb születésü is a legfőbb polczra emelkedhetik, sőt az oltárokon foglalhat helyet. Amott az erőhatalom ülteti trónra az uralkodókat, s ezeknek akarata jelöli ki a tisztviselőket; itten mindenki szabad választásból lesz szintugy acolythus, mint pápa. Amott hadseregek igázzák le a testet, emitt apostolok győzik meg az értelmet, s hajlitják az akaratot. Amott a császárok parancsolnak, emitt püspökök, áldozárok, diaconusok oktatnak és tanácsolnak; amott a törvényszékek büntetnek, ennek itélőszéke előtt már a bevallással lerótta büneit az ember. Ha valaki mégis megátalkodik a gonoszságban, s felebarátjait megbotránkoztatja: a legkeményebb büntetés rá nézve az, hogy az egyház közösségéből kizáratik, nem részesül többé a hiveknek könyörgésében és áldozatában; amott az anyag, itt a szellem; amott a kényszeritès, emitt a lelkismeret.

E mondat: „Legyetek tökéletesek, miként az én mennyei Atyám is tökéletes“, isteni alapra fektetvén az emberi társadalmat, megrendíti az ó-kornak mozdulatlanságát; minthogy az emberi munkásságnak szabad gyakorlatát kivánja szeretetben, érzelemben és müvekben. „Nem békeséget hoztam a földre, hanem harczot; a mennyeknek országa erőszakot szenved, s az erőszaktevők ragadják el azt; legyetek okosak, mint a kigyók, és együgyüek, mint a galambok. Ime én elküldlek titeket, mint juhokat a farkasok közé. Kézbe adnak titeket

az emberek a gyülekezetekben, és megostoroznak titeket, és gyülölségben lesztek mindeneknél az én nevemért. Mikor pedig üldöznek titeket az egyik városban, fussatok a másikba. Ne féljetek azoktól, kik megölik a testet, a lelket pedig meg nem ölhetik. Nem nagyobb a tanitvány mesterénél. A ki engem szeret, vegye föl keresztjét és kövessen engem. Ne várjátok a gyümölcsöt; mert más a ki vet, és más a ki arat" [1]).

Az ujabb kornak hivatása tehát előhaladni, küzdeni. És ha az Isten igéje nem csal, az igazság és szeretet törvénye mind inkább fejlődésnek indul, és megvalósul; s minthogy a polgári társadalomnak is ebben áll tökélye, föltartóztathatlan lesz annak előhaladása, miután az emberiségnek természetes törvényévé vált. Még a világi tudományok is az ő összességökben, az igazságnak magasztos egységében egyesülve, a mi épen a kereszténységnek elvét képezi, nem semmisittetnek meg, hanem inkább átalakittatnak általa [2]), s biztositják annak folytonos diadalát a leggonoszabb zsarnokság, ugymint a bün és a tévely zsarnoksága fölött.

A caesarok imádása legutolsó foka a bálványozásnak, vagyis az ember és a gonoszság imádásának. Az ő korszakuk erkölcsei legalsóbb fokát képezik a tisztátalan aljasságnak, embertelenségnek és viszálynak, mellyek a bálványozásnak három nagyszerü következménye. „Nyilvánvalók pedig a testnek cselekedetei: az Istenről való elfeledkezés, a mennyegzők állhatatlansága, vér és gyilkosság, lopás és csalárdság, paráznaság és szemtelenség rendetlensége, egyik a másikat irigységből megöli, vagy házasságrontással megszomoritja. . . mindenek összeegyeledtek . . . s a tudatlanságnak nagy tusakodásában élvén, illyen sok és nagy rosszat békeségnek neveznek" [3]). Ugy látszik, mintha e sorok a caesarok korát akarnák előre jósolni, vagy rajzolni. Más részről a léleknek gyümölcsei: szeretet, öröm, békeség, türés, kegyesség, jóság, hosszu várakozás, szelidség, hit, mértékletesség, maga-megtartóztatás, tisztaság" [4]); az ó-kor négy jellegének ellenébe tett négy jelleg, ugymint: a tiszta hit a bálvá-

---

[1]) **Máté**, X. XI. — **János**, IV. 37.

[2]) Qui philosophi vocantur si quam forte vera et fidei nostrae accommodata dixerunt, ab eis, tamquam ab injustis possessoribus, in usum nostrum vindicanda sunt. **S. August.**, *De Doctr. Chr.* II. 40.

[3]) *Galat.* V. 19. *Bölcs.* XIV. 22. s köv.

[4]) *Galat.* V. 19. és köv.

nyozás, a szeretet a viszály, az igazság a gyilkosság s a tisztaság a romlottság ellenében. Ezen harcz az evangeliummal kezdődött.

Erkölcstan.

A régiek nem hitték, hogy az erényt az emberek nagyobb része gyakorolhassa; azt kevesek számára tarták föl, s csak kevesekkel közlötték az igazságot. A bálványozás hiábavalóságáról maguk is meggyőződtek, azonban kisegitő eszköz gyanánt megtarták azt. Krisztus pedig azt mondá övéinek: „Tanitsatok minden népeket.“ S hogy az emberiséget javitsa, nem akart azonnal a tömegekre hatni, a fönálló rendet megzavarni, sőt inkább az egyénekhez fordult. Valójában egyéni volt a czél, mit az evangelium magának kitüzött; vagyis e czél erény volt, az embernek belső egyesülése Istennel. Ekképen támadott mindenkiben az egyenlő rendeltetésből származott egyéni méltóság érzete. Mig a pogány népek az átalános romlottságnak gátot vetni nem birtak: Krisztus a magán erkölcsök javitását hirdette, hogy ez által a közerkölcsiség előmozdittassék. A tökélynek bármilly fokát képzelje az ember, megtalálja azt az evangeliumban; bármilly kételye támadjon is valamelly elhatározás tárgyában, az evangelium nemes utmutatást adand. Minden bün az evangelium megvetéséből, vagy félreértéséből származik.

Istent szeretni a legelső törvény; felebarátunkat Istenért szeretni, a második épen olly fontos törvény. Amannál fogva gyülöljük magunkban a megromlott anyagi elvet, s Isten rendeleteinek annyira alávetjük magunkat, hogy még a csapásoknak is örvendünk; alázatosak vagyunk annyira, hogy még a gyalázatot is szeretjük, csakhogy eljöjjön az Isten országa. Midőn felebarátunkat szeretjük, miként Isten szeretett minket, vagyis tökéletes társadalmi jóakarattal, nem fogunk többé senkit eszköznek, hanem mindenkit czélnak tekinteni; nem teszünk különbséget a nagy és kicsiny, barát és üldöző között, s mindenkinek érdekében munkálkodunk az emberiség uj erényénél fogva. Miután minden ember, az isteni áldozat vérével megváltva, véghetetlen becsesel bir: nem szabad többé föláldozni az egyént az államnak, az egyénit a közerkölcsiségnek, s innen származik a valódi morál. A bölcseknek gőgjét leveri lassankint a keresztnek megalázása; a szegénynek örökös panasza elnémul, mivel belátja, hogy a szenvedés az embernek sorsa és érdeme e számkivetés völgyében; Krisztus először hordta a keresztet, s hátrahagyta ezt, mint zálogát a hitnek, alapját a reménynek, s a szeretet buzditásául. A gonosztevő nem kénytelen többé ujabb gonoszságokba merülni, s kétségbeesni a javulás felett; mert ott van a penitenciatartás szentsége. A keresztfán kegyelmet

nyert lator ; a házasságtörő nő, ki azon föltétel alatt nyert bocsánatot, hogy többé ne vétkezzék, s a pásztornak öröme megtalált juha fölött a töredelmeseknek bocsánatot hirdet. Az elnyomott látja, miként Krisztustól is megtagadták a hüséget barátjai, a háladatosságot azok, kiknek legtöbb jót tett, az igazságot a törvényszékek, s ezzel vigasztalja magát ; a törvény, látva az ártatlan bukását, a vádlottban Istennek hasonképét tiszteli.

Jövő élet.

A lélek halhatatlansága nem volt valami uj tanitás, s a lelkismeretből meritették azt a jobb fölfogásu bölcsészek. Azonban azt gyanitani, ohajtani, s mint tudományos vizsgálódások tárgyát hinni is, egészen más dolog, mint ha kül- és beléletünket egyenesen a szerint szabályozzuk. Maguk a zsidók, jóllehet a tisztább hagyományok a halhatatlanság dogmáját taniták, a sadducaeusokat, kik azt tagadták, sem a zsinagogából, sem a politikai s vallási tisztségekből ki nem zárták [1]). A pogányoknál, kik még helyeztek némi hitet a közönségeseknek tartott véleményekben [2]), a tartarus és elysium némi zajos és nyilvános tetteknek valának föntartva, mellyek hasznára, vagy kárára voltak a polgári társadalomnak, s az erkölcsiségnek egyedüli zsinórmértékét képezték, ennélfogva már a törvény és közvélemény által büntetve, vagy jutalmazva valának.

---

[1]) Encore donc que les Juifs eussent dans leurs écritures quelques promesses des félicités éternelles, et que, vers les temps du Messie, où elles devaient être declarées, ils en parlassent beaucoup davantage, toutefois cette vérité faisait si peu un dogme formel et universel de l'ancien peuple, que les Sadducéens, sans la reconnâitre, non seulement étaient admis dans la synagogue, mais encore élevés au sacerdoce. **Bossuet**, Disc. p. 2. c. 6.

[2]) Esse aliquos manes et subterranea regna
Nec pueri credunt, nisi qui nondum aere lavantur.
Juvenal., II. 149.

Caesar a senatusban mondotta : „Mortem aerumnarum requiem esse ; eam cuncta mortalium mala dissolvere ; ultra, neque curae, neque gaudio locum esse. **Sallustius**, *Catil.* 49.

Virgil a Georgiconokban éneklé :

Felix, qui potuit rerum cognoscere causas,
Atque metus omnes et inexorabile fatum
Subjecit pedibus, strepitumque Acherontis avari.

Seneca a *Vigasztalásban* : „Cogita illa, quae nobis inferos faciunt terribiles, fabulam esse ; nullas imminere mortuis tenebras, nec flumina flagrantia igne, nec oblivionis amnem, nec tribunalia. Luserunt ista poetae, et vanis nos agitavere terroribus."

Krisztus ellenben egyéni lelkismeretet követel mindenkinél, s határozott kötelességül szabja az öntökéletesitést. A legmagasztosabb eszméket fejtegetve az istenségről, mellyek a babonaság és tudatlanság homályából kibontva, minden tökély eszménye gyanánt állanak, az embert egyszersmind az utánzásra buzditja, s utalja őt a Gondviselésre, melly folytonos gondossággal őrködik fölötte, s az igaz birónak folytonos jelenlétére figyelmezteti. A belső tisztaság tehát a jövő élet tekintetében ajánltatik; a számkivetésnek nyomorait, az örök hazára gondolva, örömest türi az ember.

S e tulvilág nem is a földi élveknek teljében fog állani, hanem inkább azon igazságnak tökéletes megismerésében, melly az értelemnek legmagasztosabb czélját képezi, s mellyet szinről szinre szemlélve az Istenben, a belénk nyomott isteni képet tökéletesiteni fogja, s mindnyájunkat a legmagasztosabb szeretetben, az elvett jutalmak örömében, és a töredelem után diadalban fog egyesiteni.

Habár lehetséges volna is bebizonyitani, miként e tanokat akár az okoskodás erejénél fogva, akár mint az áldozatok tömjénéből és sürü füstjéből kicsillámló hagyományok maradványai gyanánt ismerték a régi bölcsészek: mindazáltal csak nagyon kevesen részesültek e tudományban, s a nép azoknak ismeretéhez nem jutott. Socrates, vagy Pythagoras rontottak-e össze csak egyetlen egyet is a szemtelen oltárok közől? Vagy Epicurus és Cicero levetették-e az oltárokról amaz isteneket, kiket maguk is kigunyoltak? Nem; a vallás, miként a tudomány, miként átalában minden, kiváltságos tárgy volt kevés aristocrata birtokában. Maguk a platonicusok is a bölcsészi beavatásnak két fokát ismerték: a tisztitást (καθάρσις), vagyis az erényt a köznép számára, és a megértést (νόησις), vagyis a tudományt a választottak számára; a nép tehát a bölcsészek, az erény a tudomány alá helyeztetett.

A kereszténységnek nincsenek titkos tanai, templomaiban nincs meg az eltakaró lepel, és senkit, mint avatatlant az egyházból ki nem zár. A gyermekek már a beszéd kezdetével oktattatván arra, megfogamzik a szivekben; szintolly szelid, mint magasztos morált és szeretetteljes egyenlőséget hirdet, melly a világon csak Isten fiait láttatja. Ennélfogva ez erkölcstan tisztasága nincs alávetve az idők és személyek változásainak, s mindig csak saját maga tökéletesitésére s mások iránti szeretetre van irányozva. A bosszuállás „édes volt a nemes lelkeknek s kéjérzete volt az isteneknek“ [1]); jelenleg a bocsánat

[1]) Homer.

békét hoz a földre. A szemérmetlenség dicsőségnek tartatott, ugy annyira, hogy Diocles sirján, ki gyalázatos szerelmeiről vált nevezetessé, az ifjak évenkint összegyültek vetekedni a fajtalanságban, a midőn a győztes, vagyis a legfajtalanabb köztök megkoszoruztatott[1]); Romában a nemi ösztönnek legrutabb természetelleni kicsapongásait senki sem takargatta [2]). Habár némelly ember erénynek tartotta is az illedelmet, s a szemérmet: mindazáltal nem vélték azt megsérteni, ha visszaélnek a rabszolgákkal, s a szabadosoktól a hálának becstelen adóját megkérik [3]); egy hölgy 500 rabszolganőt ajánlott föl Venusnak, kik az ő templomában megbecstelenitendők valának [4]). Jelenleg miután minden embernek tisztelni kell önmagában az istenséget, nincs többé középállapot a szüzeség és a házasság közt. Az uj törvény az érzéki vágyak fékezését követeli; a családi kötelékek szorosabbra füződnek, a házassági kötelék pedig, magasztos czélra irányozva, megörökittetik.

De hát lehetséges-e erkölcsi méltóságot keresni ottan, hol a férfi egy ur szeszélyeitől függő egész nő-seregnek a bün elkövetését megparancsolhatja? Mennyire fontos dolog az, hogy nemesedjék a nő, hogy az ő hatalmas befolyása a férfi szivére a kölcsönös tiszteletet és szeretetet idézze elő! Krisztus személyében összeolvad a férfi és a nő, s ők egyenlőkké lesznek. A régiek csupán a nőt tartották házasságtörőnek; a férfi e részben nem is emlittetik. A nőben meg volt sértve a szemérem, a tulajdon, a fölség: miért is kegyetlen volt a büntetés, rövid az eljárás, néha maga a sértett fél, vagy a családi törvényszék hozta az itéletet [5]). A zsidóknál kétes esetekben a féltékenység vizének kellett eldönteni borzasztó módon az ügyet; a celtáknál a gyanus

[1]) **Theocritus.** Philo bizonyitja, miként illy jutalmak több helyen osztattak

[2]) **Plautus.**

[3]) ‚Impudicitia in servo necessitas, in liberto officium, in ingenuo flagitium est.' Ha még több bizonyitványra is van szükség, miként a romaiak az erkölcsiséget a törvény és a polgári állás szerint mérték, olvassuk meg Constantinnak egy törvényét a 326-ik évről: „Ha valamelly nő házasságtörést követett el, arra kell nézni, valljon a fogadónak tulajdonosnéja (a romai törvényekben *caupona* és *prostibulum* majdnem hasonló jelentéssel bir), vagy a szolgáló-e a hibás. Ha a tulajdonosné, nem kerüli el a törvényes büntetést; ha pedig a szolgáló adta össze magát az idegennel, a vádlottnak aljas állapotát tekintve, ment minden beszámitástól, s a vádlottak szabadon bocsátandók. A szemérmet ugyanis csak azon nőktől követeljük, kiket a törvény kötelez; *azok pedig, kik aljas állapotuk miatt a törvény figyelmére nem méltók, a törvények szigora alól fölmentendők.*" *Cod. Theod.* IX. 7. 1.

[4]) **Strabo**, lib. VIII.

[5]) Cognati necanto ut volent. XII tábla.

származásu csecsemőt a folyamra bizták, s ha az atyánál szelidebb folyam föntartotta azt, törvényesnek ismertetett el. Krisztus pedig azt mondá: „A ki bün nélkül van közületek, az vessen első követ rá," s ez által megalapitá a bün egyenlőségét a férfi és a nő között. A szent atyák, Krisztus szavainak értelmezői a házasságtörő férfit is büntetendőnek tartják [1]). Ime az erkölcsiségből emelkedik a szabadság, az emberi természetnek legfőbb szüksége. A kéjhölgyeknél, rabszolganőknél, sőt a mi több, istennőknél eddig lábbal tapodott és kigunyolt szemérem legbecsesebb ékessége lesz a hölgynek, ki jól tudja, hogy azért életét is föl kell áldoznia, s megkapja érte jutalmát; valamint tudja azt is, hogy ha érdemet akar szerezni magának, nincs szüksége hősi erényre, hanem elegendő, ha gyermekeit természetökkel egyező szelid erkölcsökre oktatja, mellyeknek jutalma egykor a mennyország.

Rabszolgaság.

Hogy az ember itt alant a tökély után törekedhessék, az egyháznak gondjai közé tartozik széttörni a lánczokat, megszüntetni az elnyomás és lealacsonyitás szokásából eredett zsarnok hatalmat, s a mi legrosszabb, mert legátalánosabb, a rabszolgaságot. Azonban széttörni a lánczokat egyszerre, azt mondani a rabszolgáknak: ‚Ti szabadok s uraitokkal egyenlők vagytok', meggondolatlan tett volna; mintha valaki egy tavat, melly maga körül egészségtelen kigőzölgéseket terjeszt, kiszáritani akarván, a gátokat rontaná le egyszerre. A jelen századnak philanthropiája tapasztalta már, mire vezetnek az illy rögtönzött fölforgatások. Krisztus reformot akart, nem pedig forradalmat; a rabszolgák közé magvat vetett el, melly századok mulva megtermi a gyümölcsöt, mellyet a régi bölcsészek tanai soha meg nem érleltek volna, ugymint a szabadságot. A szolga urával együtt az ő közös Istenök szine elé ugyanazon asztalhoz hivatalos; visszaadatott neki a személyiség és lelkismeret; saját tetteiről és gondolatairól most már felelős. Sz. Pál egy megszökött, de megkeresztelt rabszolgát visszaküldve urához, ekképen ir neki: „Ne ugy mint rabszolgát, hanem mint

---

[1]) „A mi a nőknek, az a férfiaknak is szól (mondja sz. Jeromos Fabiola életében). Krisztus és a császárok törvényei nem egyenlők; nem egy dolgot tanit sz. Pál és Papinianus. Emezek minden szemérmetlenséget megengednek a férfiaknak a szabad nők irányában; a keresztényeknél ha házasságtörés miatt a férj elválhat feleségétől, ez is elválhat ugyanazon bün miatt. Egyenjog mellett egyenkötelességek állanak." Fabiola elvált férjétől, mert ez kicsapongó volt.

kedves atyádfiát fogadd őt; ha te engem hittársadnak tekintesz, fogadd őt, mintha én magam jönnék hozzád“ [1]).

Hogy még tovább is tartott a rabszolgaság, annak oka a kereszténység ellenségeiben és az időkorban keresendő; minthogy a kereszténységnek nem volt hatalmában kezdetben a kéjelgő romaiakat, utóbb a vad hóditókat annak eltörlésére kényszeriteni. Egyszersmind Krisztus reformjának következése vala, melly nem bontotta szét a társadalmat, hanem megjavitotta annak tagjait, s azért mindenek előtt ez annyira megromlott osztályt kellett jó utra téritenie. E közben nem csak az anyagi kenyeret nyujtotta az egyház a rabszolgának, hanem a szellemi táplálékot is, a vallásos oktatást; naponkint tiltakozott a megrögzött igaztalanság ellen. S mig a rabszolgából szolga, ebből ismét szabad munkás nem vált: a hol csak evangelium hirdettetett, legalább megszüntek barbar pontossággal számitgatni az emberek, milly terhet birnak meg ez élő gépek, a nélkül, hogy összerogynának alatta; meghatároztattak a napok, midőn nekik is pihenés engedtetett, megszentelve azokat vigasztalásaiban az imádság- és oktatásnak, mellyet a pap mindenki számára tartott.

A rabszolgasággal együtt a pusztán születésre alapitott nemességnek is szünni kellett. Mert habár a régiek, kik a mélyebben ható elemzéshez nem sokat értettek, hallgattak is arról: annyi igaz, hogy az ő ingenuitas-ok a szabad emberektőli származásban állott min-

---

[1]) *Lev. Philemonhoz.* Valóban szánalomra méltó dolog látni, miképen igyekszik Gibbon mentegetni a rabszolgák nyomorult állapotát a romaiaknál, s bizonyitani azt, hogy a császárok enyhiték azt lassankint. Robertson sokkal mélyebb belátással azt mondja: „Nem az evangeliumnak valamelly különös szabálya, hanem a keresztény vallásnak átalános szelleme, melly minden irott törvénynél több hatálylyal bir, szüntette meg a földön a rabszolgaságot. A kereszténység jótékony, szelid érzelmeket cseppegtetett a szivekbe; az ő szabályai olly méltóságot kölcsönöztek az emberi természetnek, hogy azt a becstelen szolgaságból, mellybe eddig sülyedett, kiragadták.“ Lásd *Értekezését a világ állapotáról a kereszténység kezdetén*, 2. fej.

Ezen rendkivüli fontos pontot a kereszténység fejlődésében, mint a miveltségnek fő tényezőjét a *Tübbingeni hittani folyóiratban* (január 1834.) szépen tárgyalta Mühler tanár e czim alatt: *Bruchstücke aus der Geschichte der Aufhebung der Sklaverei durch das Christenthum in den ersten XV Jahrhunderten*, vagyis: *Töredék a rabszolgaság eltörlésének történetéből a kereszténység által az első* 15 *században.*

Ed. Biot értekezése a régi *rabszolgaság eltörléséről* nyugoton, 1838-ban nyert jutalmat az erkölcsi tudományok Academiájától Párisban. Ez értekezésben nagy gonddal vannak összegyüjtve a temérdek adatok, s kimutatva, milly nagy befolyást gyakorolt a vallás a nép legnagyobb részének átalakitására.

den vegyület nélkül rabszolgák-, vagy szabadosokkal; s midőn ez osztály megszünt, a természetes különbségnek is meg kellett szünni.

Illynemü számos gyakorlati alkalmazásai és hatásai voltak ama szembeötlő tannak, mellynek világánál a rabszolgák szabadságot, az elnyomottak igazságot, a szegények szeretetet, a bölcsek értelmet és reményt pillantanak meg; melly tannak mélységét bámulják a bölcsek, a kicsinyek pedig olly annyira szeretik, és fölkarolják annak egyszerüségét.

De milly hosszan tartott a küzdelem! A visszaélések olly annyira meggyökereztek a társadalomban, hogy azoknak kiirtásával együtt ennek is bomladozni kellett. Csak nagy bajjal lehetett összeegyeztetni egymással a polgárisodást és a vallást, mellyek olly régóta szemközt állottak. Az Isten országával folytonos ellenkezésben áll a hatalom, az előitélet, sőt maga az embernek természete is, mellyet, habár ujjászületésre segitett is a Megváltó, de a romlottságtól meg nem szabaditott. Lám, 18 század folyt le már, s a rabszolgaság még most is számos tartományokat véres veritékkel öntöz. Annyi mivelt népeknél még most is létezik a hübéri rendszer. A születési aristocratia megtörött, de mellette emelkedik a dusvagyon aristocratiája, melly a szegénynek könyeiből gyarapszik, s olly módon rójja rá a terhet, hogy az minden zugolódás nélkül türje a szolgálatot, s várja be a halált. Az oktatás-, ipar- és szeretetre szorult néptömeg még elhanyagolva van; fönáll még a párviadal, a háboru nem szünt meg, s anyagi hatalom lép föl bitorlóként a szellemi téren.

Krisztus nem azért jött a világra, hogy megszabaditsa az embereket azon rosszaktól, mellyek örökségben szállottak rájok; ő csak enyhitő balzsamot, szeretetet hozott magával. Ezen erénynek neve sem volt a régieknél, sőt inkább gyengeségnek tartatott; jelenleg pedig enyhiti a kikerülhetlen nyomort, fohászkodik a szenvedővel, s a szerencsétlenséget érdemmé, a testvériség kapcsává változtatja át.

HETEDIK FEJEZET.

A kereszténységnek kezdete.

Alig hogy megerősité az apostolokat a vigasztalás Lelke, levetkezve minden félelmet, bejárták Jerusalemet, hogy a pünkösti ünnepére összesereglett néphez intézzék szavaikat; megtéritettek háromezer embert, s naponkint mindig többet és többet. A megtértek a tem-

plomban gyültek össze imádságra, s magán-házakban az Oltári-szentség vételére és közös étkezésre; szivök örömében és egyszerüségében áldották az Istent.

A zsidók földi megváltót vártak a Messiásban; s a próféták is ollyformán nyilatkoztak, hogy kezdetben maguk is, az apostolok is ezen hibába estek; Krisztusnak országában akartak helyet foglalni, s az ő szenvedésén megbotránkoztak. A csodák, mellyek által a Messias az ő küldetését igazolta, megszünteték a csalódást ezeknél; a zsidók azonban vétkes megátalkodottsággal csalódásban maradtak. Judaea tehát, melly az igéretek teljesedésének elismerése által sokkal magasztosabb és termékenyebb értelemben az ujabb társadalom történelmének kiindulási pontja lehetett volna, a kárhozat terhe alatt nyögött, s a jövőre befolyással nem volt; a kinyilatkoztatás és béke városa, miután az azt kifejező jelvényt félreismerte, eltöröltetett; a templomnak romjai azonban, hol minden kő rejtélyes módon illesztetett a másikhoz az örök istenség dicső palotájának fölépitésére szolgáltak.

Kezdetben a keresztények nem különözték el magukat a zsidóktól, minthogy a keresztény vallás nem rontotta le Mózes törvényét, sőt inkább betöltötte azt; de hogy Istennek ama fenyegetése is beteljesedjék, miként szőlejét más munkásokra bizza, maguk a zsidók fogtak a keresztények üldözéséhez. Péter és János, kik sánták, vakok, némák gyógyitása által számos követőkre találtak, börtönbe vetteténck, s Krisztusról, vagy az ő föltámadásáról szólani megtiltatott nekik. Ők kijelenték, hogy inkább tartoznak engedelmeskedni Istennek, mint sem az embereknek; s örömüket nyilváníták, hogy méltóknak találtattak Jézus nevéért gyalázatot szenvedni. Mig ők a tömlöczben sanyarogtak, folytonos könyörgések szállottak értök az Ur szine elé [1]), mig végre egy angyal kiszabaditá őket. Ekkor a tanács által halálra itéltettek; azonban, a törvénytudó Gamaliel ellenkezésére, a gyülés előtt megostoroztattak; a mi az egyháznak épülésére szolgált, jól tudva, milly nagy érdemeket tulajdonitott az ő alapitója a szenvedéseknek, reménynek és önmegadásnak.

Az uj hivek szent egyességben élve, hogy minden vagyon-különbséget kiegyenlitsenek, eladták minden vagyonukat, s annak árát az apostolok kezelésére bizták, kik mindenkinek szüksége szerint osztogattak abból, és senki közülök nyomort nem szenvedett [2]). Különb-

[1]) *Ap. cs.* V. 29. 41. X. 31.
[2]) U. o. II. 42. 49. IV. 34.

ség ugyan a társaság tagjai közt nem volt; azonban a naponkinti osztalékok alkalmával a zsidók özvegyei valamivel többet kaptak, mint a hellen-zsidók, vagy idegenek özvegyei. Miután e körülmény szemet szurt, becsületességökről ismeretes hét diaconus választatott, kik nem csak a test eledeleit oszszák ki, hanem a testet és vért is, melly Krisztus emlékére a hivek étkezése után naponkint fölszenteltetett.

Sz. István.

Egy illy diaconus volt István, malaszttal és isteni erővel teljes, ki Jerusalemnek ama zsinagogáiban tanitott, hová a zsidók minden oldalról tanulni összegyültek. Egy illy gyülekezetben, mellyet a Pompejus által Romába hurczolt, de később szabadon bocsátott zsidók képeztek, Krisztus istenségéről szólva István, megmutatá, miként ő az igért Messias. Ellenkezői nem tudván kiforgatni őt okoskodásából, bevádolták őt a törvényszék előtt, hogy Mózest és az Istent káromolta; minthogy pedig állitása mellett szilárdul megmaradt, őt a városból kihurczolva, megkövezték. Ellenségeinek bocsánatot kérve halt meg, s első volt, ki vérével pecsételte meg az igazságot.

Jakab, az ifjabbik, ki igaznak is nevezteték, a jerusalemi hivek püspöke, bort vagy szeszes italokat nem ivott; mezitláb, durva köpenyben járt,s a sok imádkozástól olly kérgesek voltak térdei, mint a tevének. Ananus főpap a templom erkélyére vitette föl őt; s miután hitvallását a farizeusok meghallgatták volna, onnan letaszittaték. Jakab, az öregebbik, már azelőtt lefejeztetett Herodes Agrippa rendeletéből.

Jaj leszen Jerusalemnek, melly meggyilkolja a profétákat! Közelget az óra, midőn Sion leányai sirni fognak gyermekeik fölött, s irigyelni fogják a gyermektelenek sorsát.

Sz. Péter és sz. Pál.

Az üldözött hivek Samaria- és Judaeában elszéledve, a megtértek számát szaporitották. Legkitünőbb volt köztök Saul, Ciliciának Tarsus városából, születésére nézve romai polgár, eredetére benjamita, gondolkozásmódjára farizeus. A legdühösebb üldözőből megtérve, az evangelium legbuzgóbb hirdetője lett; leveleiben bővebben kifejleszté a keresztény tanokat; széttépte a kötelékeket, mellyek a nazareusokat a zsinagogához csatolták, s a felekezetből független egyházat alapitott, melly sem bizonyos helyhez, sem nemzetiséghez kötve nem vala.

Elhintve az üdvösség magvát Judaeában, az örömhirt olly népekhez is elakarták vinni az apostolok, kik eddig Krisztusról mit sem

hallottak. Mielőtt azonban farkasok közé mennének a bárányok, közös hitvallásukat összeszerkeszték; ezután elindultak: Pál Görögországba, András a szittyákhoz és Epirusba, Tamás a parthusokhoz és Indiába, Bertalan Nagy-Armeniába, Máté Aethiopiába, Judás Arabia- és Mesopotamiába, Barnabás és Simon Persiába, Mátyás Egyptomba és Abyssiniába, úgy hogy az egész földön hangzott az ő szavuk, s viszhangzott a világhatáraiig. János a boldogságos Szüzzel Ephesusba ment; Fülöp Phrygiának Hierapolis városában lelte halálát.

Antiochiából, Ásia legnevezetesebb városából, hol a megtért zsidókat először nevezte Péter keresztényeknek, Romába indult [1]), a genezarethi halász a világ fővárosába, hogy egy más egységnek központját állitsa föl ottan; hogy egy Messalina becstelenségeinek és Nero kegyetlenségeinek ellenében fölállitsa a fensőbb szellemet és magasztos erényt, melly megbocsát, oktat és vigasztal, s melly föláldozva önmagát az emberiségért, hasztalanná tesz minden véráldozatot. A zsidóknak nyugtalankodása Romában, főleg a megtértek ellen, rávette Claudiust, hogy kiüzze őket. S ekkor Péter valószinüleg Ásiába tért vissza, valószinüleg mondom; mert a gőgnek eme korszakában a világmenetének eme nagy megujitói az ő tartózkodásukat titokban tartották.

Péter Antiochiában a környülmetéletlen hivekkel étkezett; azonban némelly megtért zsidóknak ösztönzésére amazoktól elválva, ezekhez csatlakozott. Pál őt e miatt megfeddette, hogy nagyon sokat tart a jelvényre; s miután a jelképezett már megjelent, a jelképeknek teljesen meg kell szünniök. Péter hajolt a figyelmeztetésre. Pál mindegyre szaporitá a hivek számát, kik közt nevezetesebbek valának Timotheus és Lukács, antiochiai orvos; azután Athenebe ment, a görög tudományosság és babonaság gyülhelyére, hol a polgárok és idegenek egész napon át csak ujság után futkostak. Itten Görögországnak legtekintélyesebb gyülekezete, az Areopagus előtt hirdette az igazságot: miért is némellyek kigunyolták őt, mások pedig azt mondák neki: ‚Majd máskor szólj nekünk erről' [2]); mintha fontosabb foglalkozásaik is lehettek volna, mint az Isten és ember, a bün és a megváltás.

Daczára az Areopagus nem kedvező itéletének, a nagyobb rész közönyösségének, s az epicureusok gunyolódásainak, igen sokat meg-

[1]) Péternek Romába való utazása, noha némellyek által kétségbe vonatik, hiteles adatok szerint bizonyos.

[2]) *Ap. cs.* XVII.

téritett. Az ephesusi Diana, a természeti erőknek keleti jelvénye [1]), mindenütt nagy tiszteletben állott; egyuttal temérdek babonaságokra, főleg az ephesusi betük alatt ismeretes amuletok és talismanok gyártására nyujtott alkalmat [2]). Pál azt kivánta, hogy a megtérés első jeléül hozzák el mindezen büvészi jeleket és a titkok könyveit; s jóllehet azoknak ára 50 ezer denárra rugott, azokat megégetteté [3]). E tény, s hogy ennek következtében az illy jelvények és apróságok annyi vevőkre most már nem találtak, a mesteremberek között olly nagy zajgást idézett elő, mellynek lecsillapitása igen nagy bajba került.

Tyrusból Jerusalembe térve Pál (58.), börtönbe vettetett; s mint romai polgár, a szokás szerint egy katonához lánczolva, Romába küldetett. Itt tisztességes őrizet alatt tartatván, maga körül gyüjté az előkelő zsidókat; s miután bennök siketekre talált, kijelenté nekik, hogy most már a pogányok fogják befogadni a malasztnak általuk megvetett igéjét.

Sz. Pál levelei.

Két év alatt, mig Pál az itéletre várakozott Romában, a hiveknek számát növelte, s az egyházakhoz és barátaihoz leveleket intézett, megerősitve őket a hitben, vagy fejtegetve az egyes tételeket, vagy kiirtva a visszaéléseket és babonás nézeteket, mellyek a hitnek tisztaságát beszennyezheték. E levelekben fejtegettetik elég világosan a természeti jog. Ugyanazon egy Isten fiainak nagy családja, ugyanazon erkölcsi törvénynek hódolva, lakja a világot [4]); a választó fal leesett; megszünt az ellenségeskedés, melly szétválva tartá az embereket [5]); a felebaráti szeretet váltotta föl a városok és törzsek viszályait; görög és barbar, tudós és tudatlan, zsidó és pogány közt nincs többé különbség [6]). Az emberiséget ujjászülő uj törvénynek nem czélja leverni a fönálló hatalmat, hanem a gyengék- és elnyomottaknak jogokat biztositani a hatalmasok ellenében [7]). Az iga, mellyet az embernek minden haladék nélkül leráznia kell, az anyag és érzékiség igája. Az anyagtól

---

[1]) „Cujus numen unicum, multiformi specie, ritu vario, nomine multijugo totus veneratur orbis.“ **Apulejus**, II. A romaiak ez istenség javára végrendeletet tehettek. **Ulpianus**, *Inst.* tit. XXII.

[2]) **Plutarchus**, *in Alexandro.* — **Clemens Alexandrinus**, *Strom.* V.

[3]) *Ap. cs.* XIX. 19.

[4]) *A rom.* VIII. 14.

[5]) *Ephes.* II. 14.

[6]) *Rom.* I. 14. X. 12.

[7]) *Rom.* XIII. 1. – *Ephes.* VI. 5. — *Coloss.* IV. 1

ered a kicsapongás, ellenségeskedés, bálványozás, gyilkosság; a lélektől a szeretet, békeség, türelem, emberiség, tisztaság [1]). Nem kell tehát elölni a szellemet, hanem a testiség és a törvény betüje helyébe emelni [2]). Az igazságnak üldöztetnie kell; de azért a keresztény nem keresi önként a halált, könyörög üldözőiért, s a hitnek paizsával, az üdvösség sisakjával és lelki fegyverrel ellátva küzd [3]). E levelekben állitja föl Pál a hatalomnak valódi elméletét, midőn azt tanitja, hogy Isten a hatalomnak egyedüli kutfeje; megtiltja az elválást, melly a nők életét erkölcstelen állhatatlanságnak teszi ki; magasztalja az önmegtartóztatást, ha romlást nem idéz elő.

E levelekből egy részről az erőteljes tiszta lélek magasztossága tünik ki, mellynek röptét és mélységét még a görög nyelv szavai sem követheték mindenütt [4]); más részről pedig azon embernek egyszerüsége, ki senkinek terhére lenni nem akar, hanem saját keze munkájával keresi élelmét [5]); s megkéri Timotheust, hozná el neki Troasban hátrahagyott könyveit és köpenyét. Mindenek fölött pedig bámulandó benne a buzgó szeretet, midőn azt mondja: „Ha emberek vagy angyalok nyelvén szólnék is, de ha szeretetem nincsen, ollyá lettem, mint a zengő réz, vagy a pengő czimbalom. És ha prófétálás ajándékával birnék, és tudnék minden titkokat és minden tudományt, sőt ha olly hitem volna, a millyen a hegyek átvitelére is elegendő: de ha szeretetem nincsen, semmi sem vagyok. Ha elosztanám a szegények eledelére minden vagyonomat, sőt ha testemet tüzre adnám, ugy, hogy elégjek: hogy ha szeretet nincsen én bennem, semmit nem használ nekem. . . . A prófétálások megüresülnek, a nyelvek megszünnek, a tudomány elenyészik, de a szeretet soha meg nem szünik“ [6]).

Őskeresztényi hagyomány szerint Péter és Pál vértanui halállal pecsételték meg hitöket Romában 67. év junius 29-én, vérökkel szentelve meg a földet, melly már annyi vér által bemocskoltatott.

---

[1]) *Rom.* több helyütt; I. *Korinth.* II. 15.; s II. *Korinth.* III. 7. 8.; *Galat.* V. 19–23.

[2]) I. *Thessal.* V. 19; *Rom.* VII. 14; II. *Korinth.* III. 6.

[3]) *Rom.* XII. 14; *Ephes.* VI. 13.

[4]) Az ephesusiakhoz irt levélnek kezdetén.

[5]) Törvény volt a tudós zsidóknál, hogy mindenki valami mesterséget tanuljon. A Talmud (*Kidouschim*, *Pessart*, *Aboth*, *Sota* czikkek alatt) igy szól: „A ki fiait valamelly foglalkozásra nem tanitja, rossz életre készíti őket. Ne mondjátok azt: én tekintélyes férfiu vagyok; ez a foglalkozás nem nekem való. Rabbi Joanan szücs volt, Nahum másoló, egy másik Joanan sarukat készitett, rabbi Juda pedig kenyeret is tudott dagasztani.

[6]) I. *Korinth.* XIII. 1—8.

E közben a világosság, mellyet alig hogy észrevettek a világnak szemei, a szeretet müvei által mindig öregbedett. A hol a szomorgókat vigasztalni, a tudatlanokat oktatni, nyomorultakat gyámolitani, elnyomottakat bátoritani kellett: ott megjelent az apostol, ki hasonlóan az Ur angyalához segitett, és eltünt; a megvigasztaltak áldásokkal halmozták el a vallást, melly mig egészen az éggel látszik elfoglalva lenni, annyi boldogságot áraszt el a földön. Egészen uj tünemény volt: a tevékeny gondosság a tudósok és hatalmasok által megvetett és elnyomott legalsóbb néposztály iránt; az egyszerü emberek, kik mindenkinek hirdették az igét; a diaconusok, kik az alamizsnát mindenkinek, még üldözőiknek is osztogatták; azon istenfélő emberek, kik a gonosz vagy könnyelmü atyák által elhányt gyermekeket fölszedték, mert Krisztus mondotta: „A ki befogad egy illyen kisdedet az én nevemben, engem fogad be“ [1]).

Corinthusban, a törvényszerü fajtalanság városában, hol ezer meg ezer hajadon becstelenité meg magát Venus tiszteletére, az apostolok levelei egészen átalakiták s épületes tökélyre vitték az embereket. „Ki volna az, igy ir sz. Kelemen az ottani egyházhoz, a ki ne becsülné a ti hitszilárdságtokat, a ti jámborságtok keresztény mérsékletét, a nagylelkü vendégszeretetet, a ti tudományotok tökélyét és alaposságát? Megtettetek mindent, nem tekintve az embereket, áldoztatok az Isten törvénye szerint; engedelmesek voltatok pásztoraitok iránt, tiszteltétek az öregeket, az ifjakat becsület- és mérsékletre, a nőket tisztaság- és szeméremre, a férjeket szeretetre, alázatosságra és szerény gazdálkodásra tanitottátok. Eltelve alázattal, készebbek megalázkodni mint másokat megalázni, adni mint követelni, megelégedve azzal, mit Isten adott nektek, megtartva az ő parancsolatit, édes béke honolt köztetek, s azon vágy, hogy egyenes szivvel és szent bizodalommal jót cselekedjetek. Éjjel-nappal csak felebarátaitok javára gondoltatok; őszinte ártatlansággal, a szenvedett méltatlanságok feledésével siránkoztatok felebarátaitok hibáin, mintha magatok követtétek volna el azokat.“

Igy nevekedett a nyáj az apostolok és püspökök szavai és példája után, kik a hit megszilárditása végett mindenkor készek voltak türni és szenvedni panasz nélkül; mivel Krisztus nem igért gazdagságot, élvezetet, hatalmat, hanem engedelmességet, sanyaruságot és üldözéseket.

---

[1]) Máté, XVIII. 5.

Szigoru erköcseiket azonban szeretetteljes kegyesség mérsékelte. János, Krisztusnak forrón szeretett tanitványa, a szeretet hirdetője, ki Pathmosba számüzetett, egy igen jó hajlamokkal biró ifjut a püspöknek ajánlott; ki neki kelleténél több szabadságot engedvén, rossz társaságba keveredett, s végre utonálló vált belőle. János visszatérve, számon kérte a püspöktől a rábizott kincset; s midőn megtudta, hogy az ifju meghalt, vagyis elvesztette lelkét, nagyon megszomorodott, azután pedig az erdőbe ment egyedül, hol a szerencsétlen tartózkodék. Ez, a mint őt meglátta, futásnak eredt; János utána sietvén, könyörgött neki, ne hagyná el gyámoltalan öreg atyját, s végre is visszatéritette őt az erény ösvényére.

Egykoron ő maga egy fogolymadárral játszadozott; a mit látva egy vadász, bámult rajta, hogy az olly tiszteletre méltó egyén gyermeki játékkal tölti el az időt; mire János kérdi őt: „A kezedben levő ijat miért nem tartod folytonos feszült állapotban?“ — ‚Mert elpattanna‘, volt a felelet. „Én is, ugy mond a szent ember, némi pihenést engedek lelkemnek, hogy annál inkább elviselhesse az ujabb fáradalmakat“ [1]).

Nagyon elaggott korában olly gyenge volt, hogy magával tehetetlen levén, nem is tarthatott oktatást, hanem csak viteté magát a templomba, s mindegyre azt mondá: „Fiacskáim! szeressétek egymást.“ S midőn hallgatói azt kérdenék tőle, miért nem mond nekik soha egyebet, felelé: „Mert ez az Isten parancsolatja, s ezt megtartani elegendő.“

A keresztények többnyire egyszerü fehér öltönyt viseltek közönséges kelméből, minden ékesség nélkül, ne hogy a ruha többnek látszassék az embernél. Kezdetben minden módot elővettek, hogy elrejtsék magukat: összejövetelöknél közösen megállapitott jegyeket használtak, skatulyában vitték a betegekhez, foglyokhoz, s a kik a házból ki nem mehettek, az Ur vacsoráját; levelek és egyéb jegyek által ismerteték meg egymást. Az ételben mértékletesek valának, az érzékiségnek nem hódoltak; a halat a husnál, az egyszerü eledeleket a mesterséges ételeknél többre becsülték; naponkint csak egyszer étkeztek nap nyugtával, vagy legfeljebb reggel szakiták meg a böjtöt kevés száraz kenyérrel. A bor tiltva volt az ifjaknak, de az öregek mérsékelten ihatták; czifra edények, butorok, illatszerek vagy zeneeszközök náluk nem találtattak. Evés közben szent dalokat énekeltek, s a zajos kaczagástól tartóz-

[1]) **Eusebius**, *Hist.* V. 18.

kodva, szerény komolyság uralkodott köztök. Vacsora után Istent dicsérték, azután kemény fekhelyökre vonultak; soká nem aludtak, hogy éltöket hosszabbra nyujtsák, s Istent dicsérni korábban fölkelhessenek.

Az Istennek alakot nem adtak, s csak is egy, jó, lélek, atya, teremtő néven ismerték. Hódolva neki, nem fordultak a Capitolium, sem Sion hegye felé; hanem mindenütt és mindenkor megtalálták őt, mert szivökben hordozták, s minden tett és minden gondolat által hódoltak neki. Mindazáltal néhány órát kiválólag az imádságnak szenteltek, s azt állva végezték, arczczal keletnek fordulva, fejöket és kezeiket pedig az égre emelve; az imádság végeztével fölemelték egyik lábukat, mint olly zarándokok, kik bármelly perczben készek elhagyni e földet.

A pogányság bálványozta a testet: ellentétben a keresztények csak mocskot és bünt szemléltek abban. Ez oknál fogva a szüzeséget legtökéletesebb állapotnak tartották; ez szintugy szenvedélylyé vált náluk, mint azelőtt a fajtalanság; találkoztak hajadonok, kik a házasság elől öngyilkosság által menekültek. Ezen uj állapotnak kiváltságai és jelvényei valának; a hajadonok ugyanis fejöket födetlen, s hajokat vállaikon szétbontva hordották. Midőn Tertullian ezt eltiltani akará, ők a fej befödéséről mit sem akartak tudni, minthogy ez az alávetés jele volt a férjek irányában. E részben is az erény egyengette az utat a szabadsághoz.

De azt is tudták ők, miként „üdvösebb dolog házasságban élni, mint titkon epedni"; s a házasságot szentség és a Teremtő szándéka gyanánt tisztelték. „A betegségekben és az aggkorban, mondák az öregek, semmi nem hasonlitható azon gondossághoz, mellyet saját feleségeik- és gyermekeiktől nyernek. Szeressétek a lelket, s ne tekintsétek egyébnek a testet, mint szobornak, mellynek szépsége a szobrászra emlékeztessen."

Minthogy a kereszténység visszaadá természetét az emberiségnek: a nő is kiemelkedett régi becstelen semmiségéből, s eredeténél fogva egyenlővé lett a férfiuval, jóllehet különböző foglalkozása- és rendeltetésénél fogva annak alája vettetett. Mária, az Urnak választottja, megszentelte az ő nemét; ajtatos nők jelentek meg a kereszt tövében; Krisztus társalgott velök, és megbocsátá az ő büneiket. Halála után némelly asszonyok a könyörgésben állhatatosak maradtak az apostolokkal [1]), s hogy nekik szolgáljanak, követték az apostolokat, valamint Mag-

[1]) *Ap. csel.* I. 14.

dolna és a két Mária tőnek Krisztussal; kereszteltek, jövendöltek; a levelekben gyakran említés van rólok, s üdvözletet is nyernek [1]); megjelennek a gyülekezetekben, részt vettek az oktatás-, áldozat-, szolgálatban; sz. Pál Timotheusnak ajánlja azokat, kik őt a szent munkában gyámolitották. Nem sokára diaconissák rendeltettek, kik özvegyek, de valójában özvegyek lehettek csak [2]), vagyis hatvan éveseknél nem fiatalabbak, kik maguk táplálták saját gyermekeiket, vendégszeretetet gyakoroltak, az utazók lábait mosogatták, a szomoruakat vigasztalták, mindig tiszta, józan életüek voltak. Más nők ismét a foglyokat látogatták; izenetet, vagy Urvacsorát vittek titokban, a betegeknek ajándékokat osztogattak az ő nemöknek szokott kegyességével; ápolták a vértanukat, sebeiket csókolgatták, s kimulásuk után véröket és csontjaikat összegyüjtötték. A törvényszékek előtt bátor lélekkel megjelenve, a biráknak gőgjével, s a zsarnokok válogatott kegyetlenségével daczoltak, azon Istennek oltalmára bizván szüzeségöket, ki csodákat mivelt érettök. Mint vértanuk, megtagadták azon gyöngeséget, mellyel mi férfiak olly gunyosan az ő nemöket jellemezni szeretjük; sőt még a férfiaknál is nagyobb hősiességet tanusitottak; mert ők nem csak a kinoknak, hanem a szemérem elleni támadásoknak is ki voltak téve; s azok, kik nem birtak velök a gyengeség által, erénynyel iparkodtak legyőzni őket. És igy méltók lettek arra, hogy megküzdjenek Venussal; s mig a pogánynők, másoktól tisztelve, a szabadosság örömérzetében fölkiáltottak: „Az élet élvezet"; ők, az erényes és meggyalázott nők azt mondák: „Az élet szenvedés." Miután egyenlőkké tétettek a férfiakkal a szenvedésben, jogukban is egyenlők lettek, és saját vérökkel készitették elő a nők számára a miveltebb századokban megadott egyenlőséget.

Tertullian két könyvet irt a nő szépsége- és ékességeiről; s megmutatá, miként a tulságos pipere nem illik a keresztény nőhez; hogy a lánczokhoz és a bárdhoz furcsán állanak a karpereczekkel és aranylánczczal megrakott kezek és nyak. Értekezésében „Ad uxorem" a nő egészen más szinben tünik föl, mint a pogány társadalomban; megosztja férjével a foglalkozást, a hitet, még a vagyont is, a miből szükölködő felebarátait segiti. A megtért nő azon mag, melly a családi tüzhelynél sarjadzik, s ha férjét nem birhatja is követésre, szolgáiba és gyermekeibe uj eszméket, nézeteket és vágyakat önt. Priscilla csa-

[1]) I. *Korinth.* XVI.
[2]) I. *Timoth.* V.

ládja volt az első, hol a gőgös eszméknek, mellyeken a régi patriciatus alapult, átmenete az átalános testvériség eszméihez, mellyek ismét a keresztény egyenlőséget képezik, végbement. Három Priscilla, Hilaria, Flavia, Severina, Firmina, Justa, Cyriaca, számos Lucinák, s más gazdag özvegyekből lett diaconissák egész napokon át imádkoztak a vértanuk sirjainál, mellyeket olly titokteljes gondossággal ékitettek föl, a minővel más nők az ő kéjteremeiket ékiteni szokták. Szent életü anyák és hajadonok rótták le azok büneit, kik az istennők oltárai előtt magukat megbecstelenitették, buzgó imádság s a szüköl-ködők és nyomorultak gyámolitása által. Midőn már nem találkozott, ki Vesta tiszteletére szüzeséget fogadott volna, számos hajadonok vetélkedő készséggel ajánlkoztak a szent csontok őrizetére.

Később a nők az ő vagyonukból kórházakat alapitának, s a szentek barátságát és dicséretét érdemelték ki, mint például Jeromos barátságát Marcella és Asella, ezeknek anyja Albinia, az előbbinek leánya Principia, ennek barátnéja Paula, Paulina, Eustochium, Lea, Fabiola, ki minden birtokát eladta, hogy megalapitsa az első kórházat, mellyet Roma a vérontás és kéjelgés emlékeinek ellenébe állithasson; Melania a maga vagyonából ötezer hitvallót táplált Palaestinában; s Jeromos ohajtása szerint nem csak szenvedtek e nők, hanem még harczoltak is. Nem sokára Ágostont anyja téritette meg, aranyszáju sz. Jánost anyja nevelte, Basiliust ismét saját anyja mentette meg, miként később Lajost megszentelte; más nők a trónon ülve, egész nemzeteket téritettek meg.

Valamint a hindu regékben az özönviz árjai fölött lebegő lotus virág a jövőnek csiráit hordá keblében: szintugy Romának irtóztató romlottsága fölött állott az egyház, azokhoz hasonló, minőket Ásiában és Palaestinában láttunk, s az egy, jóságos, keresztre feszitett Istent és a magamegadás és bocsánat erényét hirdeté. A vérfertőző és vérengző Romában, olly lelkek, minőket nem volt méltó birni a világ, egészen más életet éltek az elrejtett barlangokban, mig ütött az óra, hogy a megváltás fáját vérökkel termékenyitsék. Ostia, Velletri, Tivoli, Praeneste, Palaestrina városok körül s Latium sikságának tekervényes völgyeiben az üregek mellett, hol a gazdák száz meg száz rabszolgát zártak össze éjjelre, a féktelen fajtalanságnak engedve át őket, léteztek még más barlangok, hol könyük és imádság közt szülte magát uj életre az emberiség, kivágva azon sziklába, mellyből a kéjelgés lakai épittetének. Itt temeték el a keresztények halottaikat befalazott

fülkékbe, oda téve még a vértanuknál a kinzás eszközeit, a véredényt, méltóságuk jelvényeit, vagy hajadonoknál a szüz koszorut, s néha a megholtnak nevét is bevésve. A halálnak eme menedékhelyeit ‚coemeterium'oknak, vagyis alvó-helyeknek nevezték ; kifejezéseül a tiszta lelkismeretnek, melly a más, jobb világra ébredés bizonyosságával vigasztalja magát.

Az ünnepek előestéjén egymást fölváltva e barlangokban a jámbor leviták, egész éjjel háladalokat énekeltek az Urnak; a mi egyszersmind kalauzul szolgált a híveknek, kik a városból, vagy zsarnok urak börtöneiből kilopózkodva, ide jöttek fölkeresni a vértanuságban megcsonkult öregeket, a máglyáról csodálatosan megszabadult püspököket, a bölcsészeket, kik apostolokká változván, végre is megoldották a kételyek csomóját, s az igazságot a halál árnyékában tespedő népekhez elvinni készültek, s azt saját életökkel is megpecsételték.

A püspök és az öregebb áldozár elnökölt a gyülekezetben; s mialatt az önzés rákfeneként rágódott a régi társadalom testén, milly erőteljesen növekedett az uj társadalom a szeretetben, melly a hitnek kimerithetlen forrásából eredett! Rájok nézve az élet küzdelem volt, a halál pedig jutalom, mellyet kiérdemleni kellett. A szent kápolnákban a kornak minden embertelen megkülönböztetése elenyészett: a gazdag a szegény mellett ült, kit vagyonából táplált; az alsó néposztálybeli hajadonok fehér kendővel befödve, nyakukban a báránynak jelképét hordva, ki elveszi a világ bünеit, a senatorok és proconsulok hölgyeivel és özvegyeivel együtt könyörögtek, és énekeltek; kik minden vagyonukat a hivek gyülekezetének adták, s a szeretet jótéteményeit gyakorolták. A helynek minden ékessége valamelly vértanu sirjánál némi virágokban, faedényekben, fáklyák- vagy lámpákban állott, mellyeknek világánál az evangelium olvastaték. A püspök, a diaconus, az áldozár, vagyis a fölügyelő, a szolga és a legöregebb csak nagyobb erény, szeretet és tudomány által különbözteték meg magukat a többi hivektől a szenvedés- és vigasztalásban, a békeszerzésben, a könyörület- és Isten igéjének hirdetésében.

Ugyanazon hitben, erkölcsi törvényekben és reményben egyesülve, minden összeesküvésök Istennek közös imádásában s a szent könyvek olvasásában állott. A kitől telt, havonkint némi összeget tett le a szegények táplálása- és eltakaritására, az árvák, hajótörést szenvedtek, számüzöttek és elitéltek gyámolitására. Mint testvérek készek voltak egymásért meghalni; mindenök közös volt, kivéve a nőket; együtti étkezésök a szeretet lakomájának (agapae) nevezteték. A szent

vacsora asztalánál ülve, a legszentségesebb vér kelyhét körben adták egymásnak; az eledelt pedig annak dicsőségére költötték el, kitől minden adomány jő; s a szeretet testvériségében, a bocsánat és áldozat szent érzetében örömteljes hangulat szállotta meg az egész gyülekezetet.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Galba. — Otho. — Vitellius.

A senatus örömét Nero halála fölött nagy mértékben megzavarta azon körülmény, a miként Galba császárnak választatott; mert most már Román, a birodalomnak szentélyén kivül is lehetett császárt választani [1]). A főhatalom tehát a hadseregnél volt; s a senatus választása következtében eddig fönállott aristocraticai zsarnokság a katonák által történt választás folytán democraticaivá vált.

Servius Sulpicius Galba Terracinában előkelő romaiaktól származott; ő maga is nagy vagyont szerzett. S temérdek jóslat hirdette neki a jövendő uralkodást; mint praetort megkedvelte őt a nép, minthogy kötélen tánczoló elefántok látványát nyujtotta neki. A németországi seregek vezérletével megbizatván, helyreállitotta ezek közt a fegyelmet. Claudius szerette őt. Nero alatt visszavonult, ne hogy annak gyanuját fölébreszsze; s minden perczben üldözéstől tartva, a hirtelen menekülhetés esetére mindig tetemes pénzösszeggel volt ellátva. Mindazáltal tarragoni Spanyolország helytartójává nevezte őt Nero, hol kezdetben tulságos szigorral lépett föl; de vagy természeténél fogva, vagy félelemből csakhamar bátortalanná lett.

A zsarolók megfékezése miatt megkedvelte őt a tartomány, melly, midőn Nero ellen föllázadott, hogy a legnagyobb jót, a szörnyeteg által elrablott szabadságot a népnek visszaadja, mellette fegyvert fogott. De midőn Vindex megölte magát, s Virginius kijelenté, miként ő császár lenni nem akar, de azt sem fogja türni, hogy a senatus beegyezése nélkül más valaki legyen: csapatainak hüségét ingadozni látván, Cluniába vonult vissza Spanyolországban, azon szándékkal, hogy magát megölje.

---

[1]) Evulgato imperii arcano, principem alibi quam Romae fieri. **Tacitus**, *Hist.* I. 4.

E közben Nero halálának hire hozzá is elérkezvén, reménye ujra föléledt. Fölvevén az imperator czimet, a temérdek hizelgőkkel, kik a fölkelő nap előtt mindig hajlonganak, Roma felé megindult, utközben szigoruan büntetve a városokat és egyéneket, kik az ő lázadását nem támogatták. A vetélytársak közől, kiktől némileg félhetett, az akkortájban Judaea földén táborozó Vespasian engedelmességet fogadott neki. Virginius Rufus nem fogadá el a neki ajánlott uralmat; egyedül Nymphidius Sabinus, a praetorianusok főnöke, bőkezüen lekenyerezve ezeket, fogadta a senatus hódolatát, keményen megdorgálva ezt, hogy az ő pecsétе nélkül levelet küldött Galbához; jóllehet a császári czimet nem viselte, mindazáltal a főhatalmat tettleg gyakorolta annak jeléül, hogy a zsarnoknak bukásával nem enyészett el egyszersmind a zsarnokság. Mig a senatorok és patriciusok ajtaja körül seregelve, üdvözölték őt, hogy letette Tigellinust, s megmentette a hazát; más részről a népet kötelezte le magának látványok rendezésével, s Nero barátainak elnézett fölkonczoltatása által; végre pedig annyira tulkapott, miként Mauriscus, tiszteletre méltó senator, a curiában nyiltan kimondaná: „Attól tartok, hogy illy eljárás után majd visszakivánjuk Nerót.“ Végre midőn a katonákat föl akarná buzditani, hogy őt császárnak kiáltsák ki, általok meggyilkoltatott.

Az ő czinkosainak és párthiveinek meggyilkoltatásából láthatták a romaiak, miként a szelid Galba maga is vérnyomokon jár. A Ponte Milvio-hoz érkezve, a Nero által legióvá alakitott tengerész-csapat jóváhagyásért csedezett; minthogy tagadó válaszára föllázadtak, rájok küldi a lovasságot, s ez hétezeret kaszabolván le közülök, a többit, mig élt, börtönben tartotta. Számos egyéb kivégeztetéseket parancsolt hideg közönyösséggel; midőn kérnék őt, miként kimélne meg egy lovagot a kivégeztetés gyalázatától, a vérpadot befestette, és virágokkal földiszitteté.

Mindazáltal a szelidség hirében állott Galba, szelidségnek véve a hanyag közönyösséget, melly ha talán jól áll is a magán-embernek, veszélythozó volt akkor, midőn az uralomra jutva, egy Cornelius Laco, Marcianus Icelus és Titius Vinius kényére bizta magát, kiket a nép, minthogy szüntelen körülte voltak, az ő paedagogusainak nevezett. A mindennemü gonoszságról elhirhedt Vinius annyira elvetemült már, hogy Claudius asztaláról aranyserleget lopott el; miért a császár csak azzal büntette őt, hogy másnap cserép-poharat tétetett eléje. Galba azonban háladatos volt iránta, mivel fondorlatok és vakmerőség által őt uralomra segité. Laco, a praetorianusok vezére,

egyedül saját véleményében bizakodott, s a mellett harczolt. Icelus szabados, kit Nero lovaggá emelt, hét hónapi szerencse mellett nagyobb kincseket gyüjtött, mint a legzsarolóbb szabadosok Nerónak tizennégy évi uralma alatt. Nem volt aljasság, a mire ezek nem vetemedtek volna; itéletekben és hivatalosztásokban nem tekintették az érdemet, hanem a legtöbbet igérőnek adtak el mindent: miért is Nero korának nyomora és borzalmai ujra fölmerültek; s mindezen gonoszságok a tétlen Galbának tulajdonittatván, uralmát a nép türhetetlennek találta.

A nép örvendett, midőn Nerónak eszközeit, a többek közt Narcissust és a méregkeverő Locustát halálra vitetni látta; s valahányszor Galba nyilván mutatá magát, Tigellinus halálát egész hévvel követelte tőle. Bizonyára ennek fejét is oda veti Galba a népnek, ha Vinius a Tigellinus által igért nagy összegért rá nem veszi a császárt: adná elő a romaiaknak, minő kegyetlenség olly egyén halálát sürgölni, ki különben is már a föloszlásnak néz eléje. Ezen ürügynek szépitésére Tigellinus a fölgyógyulásért áldozott az isteneknek; de ugyanazon este Viniussal együtt tobzódott. Miről értesülve a nép, még nagyobb gyülöletet érzett magában Galba iránt.

Mig az övéinek szemtelen romlottságát jutalmazta, másokkal azalatt tulszigoru bánt; s a fukarkodással nevetségessé és gyülöletessé tette magát az esztelen pazarlásokhoz szokott nép előtt. Egy zenésznek, ki egész vacsora alatt mulattatá, egy darab pénzt adott azon megjegyzéssel, hogy ezt nem a kincstárból, hanem saját erszényéből vette. Ha a szokottnál fényesebb lakomát készitettek számára, dühöngött. Még elődjének bőkezüségét is helyre akarta hozni, azt rendelvén, hogy a ki tőle ajándékot kapott, annak kilenczized részét visszaadni tartozik; e végre törvényszéket rendelt, melly zavart idézett elő a birtokban, s több elégületlenséget okozott, mint hasznot hajtott a kincstárnak. A praetorianusoktól is megtagadta az igért ajándékot, azt mondván: „Én választottam a katonákat, nem akarom őket pénzen megvásárolni.“ Régi romaihoz méltó szózat lett volna, ha tetteivel is támogatja azt. Látva, hogy a nép megveti, a katonák pedig a szigoru fegyelem miatt is gyülölik őt, s értésére esvén, hogy némelly legiók Németországban föllázadtak, utódról gondolkozott. Választása Piso Licinianusra, szerénysége- és szigoru életmódjáról ismeretes ifjura esett; kinek üdvös intéseket adott, hogy tudnillik a nagy szerencsét is azon lélekkel viselje el, minővel eddigi sorsát türte; hogy uralkodása boldogitó legyen, vizsgálja azt, minő tettek érdemelnek magasztalást, vagy rosszalást más fejedelmekben, s ne feledje, miként olly népet

kell kormányoznia, melly sem a szabadságot megbirni, sem a szolgaságot eltürni nem képes.

A katonák és a senatus jóváhagyták a választást; csak Otho nem volt azzal megelégedve, ki mint Galba ügyének hathatós előmozditója, jutalom fejében az uralmat várta; s a békétől semmit, a zavargásoktól pedig mindent remélve, nyugtalankodott. Adósságai, a szabadosok árulkodásai, a csillagjósok feleletei, a csillagok állása, Galbának hanyatló s Pisonak még meg nem szilárdult tekintélye olly bátorságot öntöttek belé, hogy csekély számu katonáival az uralmat megváltoztatnia sikerült.

Othót csupán csak 23, pénzen vásárlott praetorianus kiáltotta ki császárnak (69.). Ő maga is megrémülve e csekély számtól, menekülni kivánt. Csakhamar ujabbak csatlakoztak amazokhoz; a közönyösek nem ellenkeztek, az ellenkezők pedig várták a történendőket. Piso előjött, s előterjesztve a népnek, milly gonosz példa lenne azt türni, hogy nem egészen harmincz szökevény katona tolja föl a népre a világnak urát, a nép a palotába rohant, s Othónak halált kiabált, miként szokásban vala a szinházakban; nem azért, hogy valami jobbat ohajtana, vagy várna, hanem mivel megszokta már hasztalan kiabálásokkal hizelegni a fejedelmeknek, valamint egy óra mulva kész volt az ellenkezőre.

Otho az őrült zavargásban összetett kezekkel, üdvözlő csókokkal, a legalázatosabb hajlongásokkal kérte a népet; a kiváncsiak, vagy párthivei körülte gyülekeznek, s mindenek előtt a praetorianusok azután a föloszlatott tengerészek, megemlékezve a rajtok elkövetett kegyetlenségről, esküt mondanak neki. Galba fölfegyverkezve, miután, az öreget elhagyta ereje, karszékben viteté ki magát a palotából; a nyugtalan, de azért nem zavargó nép között minden czél nélkül ideoda taszigáltatva, végre mindenkitől elhagyatva, meggyilkoltatik (jan. 16.). Gyilkosainak nyugodtan tartá oda mellét, azt mondván: szurják keresztül, ha ugy kivánja ezt a köztársaság java. Hetvenhárom éves volt ekkor; öt császár alatt csendes, mérsékelt életet élt, s méltónak látszott az uralomra, mig azt el nem nyerte. Tizedfél hónapig uralkodott; gonoszság nem volt benne, habár nem birt is erénynyel; másnak vagyonára nem vágyott, a magáéval takarékos volt, a közjövedelmekkel fukarkodott; engedékeny levén mint uralkodó és barát, gonosz tanácsosoknak kezeibe jutott, kiknek tettei miatt méltónak látszott az erőszakos halálra, melly a romai császároknak végzetszerü sorsa lett.

Otho.

A senatus, nép, lovagok, mintha csak nem is az előbbiek volnának, sietve futottak a táborba; s káromolva Galbát, Marcus Flavius Othónak hódoltak tettetett, de annál zajosabb kitörésekkel. Otho nyájasan fogadá őket, s a vérontás és préda után vágyó katonákat fékezni szándékozott; azonban nem volt annyi hatalma, hogy a gonosztett elkövetésétől visszatartsa őket, s azoknak kívánságára tisztviselőket letett és nevezett.

Vinius meggyilkoltatott, s vele együtt Laco, Icelus, Piso s temérdek ártatlanok és bünösök, miként lázadás alkalmával történni szokott. Az öldöklést ünnepély és örömtüz követte; másnap a praetor összehiván a senatust, a tribuni hatalmat ruháztatta Othóra, ki Románák vértől párolgó utczáin keresztül haladott föl a Capitoliumba; hol Caesar Augustus czimet nyert, megbocsátá a bántalmakat, s talán későbbre halasztá a bosszuállást, mellyet röviden tartó uralkodása alatt nem foganatosithatott.

A praetorianusok bizonyos taksát szoktak fizetni kapitányuknak, mellyel a szokott szolgálatok alól megváltották magukat; s a kinek mindenféle csalások és aljas szolgálatok által sikerült megfizetni azt, henyélésben töltötte a szolgálati időt; mellynek végével aljas szegénységben élve, s a szemtelenség- és pártoskodáshoz szokva, csak is a polgárháborut ohajtották. Otho eltörülte az erkölcstelen bérfizetést, s a hiányzó összeget sajátjából ajánlotta meg a tiszteknek.

Hátra voltak azonban még a hadseregek, mellyek könnyen föltámadhattak ellene. Alsó-Németországban Vitelliust, ha nem is a bizalom, de megragadta az uralomvágy; s Alienus Caecina által ösztönöztetve, ki Felső-Németországban föllázitá Galba ellen a sereget, a nyugtalankodó hadsereg által császárnak kiáltatta magát, s kezébe ragadva a hatalmat, tettleg gyakorolta is. Belgica és Lyonensis Gallia helytartói, ugy szintén a rhaetiai és britanniai legiók is mellette nyilatkozván, elküldé seregekkel Olaszországba Fabius Valenst a Cenis, és Caecinát a nagy Sz.-Bernard-hegyen keresztül. A rémület megnyitá az előbbinek Gallia városait, hol Galbának haláláról s Othónak megválasztatásáról értesülve, mindamellett a vérontást és rablást meg nem szünteté. Caecina a régi vitézségtől elszokott helveták földén keresztül átment Olaszországba, hol Milano, Novara, Ivrea, Vercelli azonnal Vitellius pártjára állottak.

Roma, melly fölött a tunyaság és kéjelgés miatt egyformán megvetést érdemlő két ember versengett, csak annyit tudhatott mon-

dani, hogy a kettő közől a győztes a gonoszabb leend; s eszében forogtak a polgárháboruk, a város bevétele, Olaszország pusztitása, a Pharsalus, Perugia, Modena és Philippi mellett vivott szerencsétlen harczok. Otho, a népet megnyerni szándékozván, kiragadta magát a tétlenségből, többeknek megbocsátott. Tigellinust föláldozta. Vitelliust nagyszerü igéretekkel visszavonulásra birni szándékozott; mindketten azon ajánlatot tették egymásnak, hogy közösen uralkodjanak; azután egyik a másikát megérdemlett borzasztó rágalmakkal tetézte, egyik a másikhoz orgyilkosokat küldött.

Othónak részén voltak a legtöbb tartományok, mellyeknek kedvezett. Romában nagy tevékenységet fejtett ki: mézes beszédekkel tartotta a népet, a senatust méltóságokkal, a praetorianusokat ajándékokkal hóditotta meg. Ezek egy este valami összeesküvést gyanitva Otho ellen, fölfegyverezve befutják a várost, megrohanják a palotát, hol a császár az előkelőkkel és a senatorokkal lakomázott; s alig hogy megnyugodtak, midőn őt életben látják. A rémület nagy volt; s jóllehet az ajándékokra a lázadók lecsillapodtak, a város annál nagyobb rémülésben maradt, minthogy egy másik császárnak igényei mellett az egyik iránt ma tanusitott részrehajlást holnap már megbosszulhatá a másik; annálfogva a senatorok Othónak pártjára hajoltak, Vitellius ellen föllépni nem merészeltek. E mellett még számos csodák is mutatkoztak: kisértetek jelentek meg, szobrok dőltek össze, szörnyek jöttek a világra; Hetruriában egy ökör megszólamlott; a Tiberis annyira kiöntött, miként még soha, magával söpörve az élelemszereket, a miből drágaság támadott. Romában mindenki rettegett, és veszélyben forgott; a főbb senatorokat a vénség, vagy hosszu béke megerőtlenité; a nemesség tunyaságban élve, a fegyverforgatáshoz sem értett; a lovagok elszoktak a harcz mesterségétől, s mennél jobban szinlelték a bátorságot, annál nagyobb volt bennök a félelem. Némellyek ostoba dicsvágyból szép fegyvereket, lovakat s fényüzési czikkeket vásároltak, mintha csak harczra készülnének. S mig minden értelmes ember a békét és a közjót féltette: a könnyelmüek mit sem gondolva a jövővel, fölfuvalkodott tobzódásban éltek.

Otho, hogy véget vessen a bizonytalan állapotnak, szembeszállott a veszélylyel, s a tisztviselők és consularis férfiak nagy részével, a praetorianus csapatokkal Felső-Olaszországba huzódott. Itten kedvezett neki a szerencse; de azért tüzzel-vassal pusztittatott a vidék. Egy anya kinzatván azért, hogy fedezné föl a kincseket, mellyeket ottan véltek elrejtve lenni, hol gyermekét dugta el, a kinok közt meg-

halt, csak annyit mondván : „Itt vagyon elrejtve," s hasára mutatott. De a Havasok és Po közti tartományok Vitelliusnak hódoltak, nem jóakaratból, vagy haragból, hanem közönyösségből.

Bedriacumi csata (april 14.).

Sokáig tartott a harcz e vidéken s kegyetlenséggel folyt, miként az idegen zsoldosok által támogatott polgárháboruk szoktak; végre Bedriacumnál Otho serege leveretett. A szomoru hirt Brixellumba vitte meg neki egy katona, ki midőn látná, hogy hitelre nem talál, mintha gyávaságból szökött volna, saját kardjával átszurta magát. Ekkor a császár fölkiáltott : „Nem akarom, hogy miattam az illy hős nép ujabb veszélyeknek tegye ki magát." S azonnal halni készült, bármint vigasztalták is őt a katonák, hogy még nincs elveszve minden; hogy éltöket adják érte, s ha kivánja, bármellyik is saját szemei előtt gyilkolja meg magát. Mások pedig azt mondák, hogy a lelki nagyság a nyomornak elviselésében, nem pedig annak a halál általi kikerülésében áll; de ő arra kérte őket, engedjék föláldoznia saját életét a többiek megmentésére. „Nem Pyrrhussal, nem a gallusok ellen harczolunk, ugy mond, hanem polgártársaink ellen; s a győzelem nem csekély polgárvérbe fog kerülni. Vitellius fegyvert fogott, magamat védenem kellett; az utókor azonban meg fogja tudni, miként csak egy izben vezettem a romaiakat romaiak ellen. Vitelliusnak testvére, fiai, felesége életben fognak maradni. Ha más hosszabb ideig birta is az uralmat, senki nemesebb lélekkel le nem mondott arról. Csak azon egyet sajnálom, hogy midőn a halál perczében az embereket, vagy isteneket vádoljuk, ezzel mintegy az életet ohajtani látszatunk."

Ezen ember Nerónak segédtársa volt az aljasságban, ki rá bizta Poppaeát, mig Octaviától szabadulhatott. Pazarlása által adósságokba merült; egész testét megnyirta s naponkint borotválkozott, bőrét beáztatott kenyérhéjjal ápolta, mindig tükröt hordott magával, s mielőtt az ellenség ellen indulna, harczias tekintetet tanult be onnan.

Otho halála (april. 21.).

Miután megkérte hiveit, helyezzék magukat mielőbb biztosságba, s határozatát ne késleltessék : este a halálhoz készült, s azt mondván: „Csatoljuk még ez éjet is az élethez", két tőrt vánkosa alá helyezett, s elaludván, reggel átszurta magát.

Harczosai megsiratva a császárt, ki 37 éves korában halt meg érettök, zajt ütöttek, mellyet nem volt, ki lecsendesitsen; az uralmat kinálták, ha találkozott volna, a ki elfogadja. Mig a senatus Vitellius

mellett nyilatkozott, s a németországi legióknak hálát szavazott: a katonai féktelenség mindkét részről kitört a pártosok büntetésének ürügye alatt. Vitellius Olaszország felé sietve, vetélytársa főbb tisztjeinek megkegyelmezett, a többit halállal büntette. Cremonából Bedriacumba ment, hogy a tetemekkel boritott csatatéren legeltesse szemeit; s örömmel szemlélve a sebhelyeket, fölkiáltott: „Az ellenség tetemének jó szaga van, de még jobb egy polgár tetemének.“ S bort hozatván, abból ivott, azután kiséröi közt osztotta el.

Vitellius.

Az uj császárnak mértékletlensége és kegyetlen indulata csakhamar kitünt. Egész utjában vetélkedve hozták neki, a mi legjobbat csak termett a vidék. Az előkelőbb polgárokat fényes lakomákra gyüjtötte maga körül; katonái pedig, megoldva a féket, utánozták őt, ugy hogy tábora bacchanaliákhoz hasonlitott. Egy részét ugyan elbocsátá a seregnek; mindazáltal 60,000 fegyveres a teherhordókon és szolgákon kivül aratás idején átvonulva Olaszországon, azt pusztitották, meggyalázva, rabolva és eladva mindent, a mi utjokba esett.

A császár fölvértezve és fegyveresen megy be Romába hóditó módjára, ki maga előtt hajtotta volna a senatust és a népet, ha barátjai nem figyelmeztetik: kimélné meg a várost e gunytól, s vegye magára a béke öltönyét. A néphez és a senatushoz tartott beszédben kiemelte az ő gondosságát és mértékletességét; a nép és a senatus jól ismerve telhetetlenségét, tunyaságát és becstelen jellemét, megtapsolta őt.

Első rendeletében is megtiltá a romai lovagoknak a szinpadon, vagy az arenában föllépni. Egy másik rendeletével kiüzte a városból a csillagjósokat; s miután egy iratot talált fölfüggesztve, mellyben Vitellius halála jelentetett azon napra, midőn a csillagjósok Rómából kivonulnának, a mennyit csak kézre kerithetett, mind meggyilkoltatá. Gyakran megjelent a szinházban és a circusban. A senatusba szorgalmasan eljárt; hol midőn Helvidius ellenkeznék vele, azt mondá neki: „Nem csoda, ha két senator ellenkező véleményben van.“ Komoly dolgokra képtelen levén, egészen kedvenczeire, Valens- és Caccinára bizta azokat, kik őtet uralomra juttaták, meg Asiaticusra, ki neki utálatos czélokra szolgált. Hihetőleg ezeknek tanácsára történt a sok kivégeztetés, mellyekkel Vitellius beszennyezte magát, meggyilkolván még saját anyját is. Megtalálván azon egyének jegyzékét, kik, mint Galbának gyilkosai, jutalmat kértek Othótól, halált mondott rájok, nem hogy a multért büntesse őket, hanem hogy a jövőnek példájára szolgáljanak.

Telhetetlensége.

Legfőbb gondjai közé tartozott az étvágynak csiklándoztatása. Naponkint ötször étkezett, s mindannyiszor nagy költséggel; meghivatta magát valamelly barátjához reggelire, a másikhoz ebédre, a harmadikhoz ozsonnára, a negyedikhez vacsorára ugyanaz nap; s az illetők közt vetélkedés támadt, ki vendégli meg őt legpompásabban. Azonban valamennyit meghaladta az ő testvére, Lucius, ki kétezer tál halat, s hétezeret a világ legritkább madaraiból készittetett számára. A császár pedig egy tálat gondolt ki, melly bámulandó tartalmánál fogva Minerva paizsának nevezteték, s mellyben minden együtt volt, a mi az inyt, vagy szeszélyt kielégitheté: fáczán-velő, tengeri hal mája, ezerszinü ritka madárnyelvek, mellyeket bizonyos órában fogtak, a nősténveket a fészekben, a himeket alvás közben, minthogy az izgatottság után azoknak mája igen finom eledelt képez; halikra a tavak fenekéről, györgymódra halászva; egyéb halak, Romába küldve azon vizben, mellyben fogattak; gombák, mellyeknek támadását nedves éjjeleken lesték a szolgák; almák, azon fákon és kerttel együtt, hol nőttek, Romába szállitva, hogy a császár saját kezével szakithassa le azokat, s azoknak illatját és fris zamatját érezhesse. A hol csak megjelent, ujra kellett tálalni; különben mindennek neki esett, a mit csak talált, még az istenek oltárait is letakaritotta; s néhány hónap alatt 900 ezer sestertiust emésztett föl. Sok pénzt költött még el istállók épitésére, versenyekre, gladiatorok és vadállatok viadalaira, s Nerónak fényes gyásztiszteletére; minek csupán a csőcselék nép tudott csak örvendeni.

Vespasianus.

A keletről jött nyugtalanitó hirek nem zavarták meg dőre nyugalmát. Vespasianus, ki a zsidók ellen folytatta a háborut, Nero halálának hirét hallván, fiát, Titust küldé el Galba üdvözlésére; ki még utközben hallván ennek romlását s a Vitellius és Otho közti czivódásokat, visszatért rábeszélni atyját, hogy ő is követelné magának a hatalmat. A keleti legiók szintén jogot tartván arra, hogy, hasonlóan a németországi és galliai legiókhoz, a birodalomnak urát megválaszthassák, császárnak kiáltották Vespasiánt, ki eleinte, tekintve 60 éves aggkorát s gyermekeinek sorsát, melly egy illy vállalat által koczkára tétetik, habozott ugyan, végre azonban elfogadta az ajánlatot. A keleti tartományok egész Ásia- s Achajáig azonnal hódoltak neki; s most már kipihent és diadalmas seregekkel, hü fejedelmek segitségével, maga is, mint nagy hadvezér megkezdé a harczot, hogy megszabaditsa a birodalmat Vitellius piszkosságától.

Berytusban egy senatust bizott meg az ügyek kezelésével, visszahivta a veteránokat, ujonczokat szedett, fegyvert készittetett, pénzt veretett; a háboru folytatására visszahagyván Titust Judaeában, ő maga Egyptomba átment. Vitellius ellen Mucianust, a syriai csapatok vezérét küldé, kit magához hasonlónak tartott; ki erejében naponkint gyarapodva, s adót szedve, Europába jött, hol a legiók Illyriától kezdve Spanyolország- és Britanniáig Vespasiánt császárnak elismerték.

Ennek terve az volt, hogy az illyriai legiók egy mérföldnyire közeledve Aquilejához, a pannoniai Havasokat tartsák elfoglalva, mig egyéb erőkkel gyarapodva, Olaszországba hatolhatnak; mialatt a hajóhad a Közép-tengeren czirkálva, a félszigetet minden vérontás nélkül maga megadására kényszeritendi. Azonban Antonius Primus rábirta az illyr hadsereget, csapna le haladék nélkül a Havasokról, s Aquileja, Altinum, Este, Padova, Vicenza azonnal bevétetett, valamint Verona virágzó város is; és ekképen Németországot és a két Rhaetiát Vitelliustól elválasztotta. Ki is mulatságokban töltve az időt, s a veszélyt olly sürgősnek nem találva, elégségesnek vélte, ha némi seregeket oszt szét a városokban, azoknak fékezésére. De a mint a veszély közeledett, fegyverhez nyult, a németországi legiókban bizakodva. Caecina azonban, az ő seregeinek vezére elárulta őt; a ravennai hajóhad Vespasiánhoz csatlakozott; végre Cremona alatt ütközetre került a dolog. Harminczezer vitellianust gyilkoltak meg honfiaik és jó barátaik; egy fiu saját atyját szurta le, s midőn a kifosztás közben ráismert, kérte őt, ne átkozná meg, s maga ásta neki a gödröt. Vitellius táborának elfoglaltatása után, Cremona vétetett ostrom alá, s erélyes ellenállás után a lakosoknak élete biztosittatott. Bármennyire ohajtotta is Antonius Primus megkimélni a pompás villákkal köritett várost, melly vásárra oda sereglett emberekkel volt megrakva, hol annyi kincs vala fölhalmozva: a prédavágyat és régi gyülöletet fékezni nem birta; négy napi zsákmánylás után leromboltatott. Primus megtiltá katonáinak fogoly gyanánt megtartani valamelly cremonai polgárt; mire ők valamennyit legyilkolták.

Valens a szerencsét ujra megkisérteni igyekezvén, nagyszerü tervet forgatott agyában, hogy tudnillik Hetruriából Galliába vonul, s ezt Németországgal együtt föllázitván, nem csekély dolgot fog adni Vespasiánnak. De a vihar Monaco kikötőjébe vetette vissza hajóit; hol értésére esvén, miként a két Gallia meghódolt Vespasiánnak, Spa-

nyolország és Britannia pedig hitökben ingadoznak, elbocsátá seregeit, s menekvése közben Massiliánál elfogatott.

E közben Vitellius, miként más korbeli uralkodók is, az által vélte eltávolithatni a veszélyt, ha előtte behunyja szemeit. Udvarában arról említést tenni épen nem vala tanácsos. Kémeket küldött Vespasian tábórába; s ne hogy a tapasztaltakat másnak is elárulhassák, megölette őket. E közben consulokat nevezett tiz évre, az idegeneknek polgárjogot s rendkivüli engedményeket adott; a romai teremek- és ariciai berkekben, megfeledkezve a mult-, jelen- és jövőről, evett, ivott és kéjelgett. Julius Agrestis centurio végre engedelmet kért tőle, hogy saját szemeivel győződhessék meg az ellenség ereje- és helyzetéről. Ezt megnyerve, bejelenté magát Primusnál; s igy meggyőződve a történtekről, hirül vitt mindent Vitelliusnak; ki, midőn szavainak hitelt adni nem akarna, hogy szavainak igazságát bebizonyitsa, megölte magát. Olly kevés becse volt akkor az életnek!

Végre a császár az Apennin szorosainak elfoglalására küldötte seregét; azután maga is utána ment egy csapat senatorral, kik őt mindinkább gyülöletessé tevék; majd egyiktől, majd másiktól kért tanácsot, s az ellenség közeledtének hirére mindannyiszor megborzadt, és lerészegedett. Midőn már a misenumi hajóhad is hátat forditott neki, visszatért Romába, könyörgések-, könyük- és igéretekkel igyekezvén meginditani a népet, a nélkül, hogy szavát tartani eszében lett volna. A nép söpredékéből csapatot gyüjtött össze, mellynek legio nevet adott. S alig hogy Primus az Apenninen nagy sebesen átkelt, a csőcselék legio, főleg midőn Valensnek levágott fejét megpillantotta, azonnal szétfutott.

Miután a vérpatak Vespasianusnak egyenes rendelete ellen ontatott, hogy a polgárháborunak vége szakadjon, Vitelliust a lemondásra birni igyekeztek; ki is nem látva semmi menekvést, a lemondásra késznek nyilatkozott; de a nép azt nem engedte. Roma kormányzója volt ekkor Sabinus, Vespasian testvére, ki, bármennyire is ösztönzé őt a családi dicsvágy, az előkelők figyelmeztetései, s a vágy véget vetni a harcznak, hüségében megmaradt. S midőn Vitellius lemondásáról szárnyalt a hir, fegyverhez nyult; a nép azonban, mint valamelly hirtelen láz által megrohanva, ostrom alá veté őt a Capitoliumban. Mi közben a szomszéd házak s a Capitolium tornáczai meggyulván, a lángok közepett behatolt vitellianusok mindenkit legyilkoltak. Sabinus szintén fölkonczoltatott a dühöngő nép által, melly levetkezve közönyösségét, hirtelen pártot ütött olly ügy mellett, mellyet saját

ügyének nem nevezhetni, s olly uralkodó mellett, kit talán holnap a Tiberisbe vetett volna.

A mint a Capitolium földulatásának és Sabinus meggyilkoltatásának hirét vette Primus, azonnal Roma ellen indult. Vitellius pedig, daczára annak, hogy a nép buzgalma fölbátorithatá, a Vesta-szüzekkel együtt követet küldött az ellenséges táborba, csupán egy napi megfontolási időt kérve ki magának; de hasztalan. A város bevétetvén, soká folyt még a harcz az utczákon, melly 50,000 ember életébe kerülte. Mi közben az elaljasodott nép épen ugy, mint a szinházakban megtapsolta, vagy kigunyolta a küzdőket; ha valaki a házakba menekült, azt onnan kiutasitotta; őrültek módjára ‚éljen't, vagy ‚haljon't kiabálva nekik.

Vitellius halála (dec. 10.).

Vitellius elhagyatva, menekülni akart; később az ebek óljában fedeztetett föl. Szétrongyolt ruhával, nyakában egy kötéllel, hátrakötött kezekkel hurczoltatott végig a városon a csőcselék nép rivalgásai közt, melly két nappal előbb őt imádta. Mindezen gunyra csak azt az egyet felelte: „Hát nem voltam én a ti császártok?“ Nyolczadik császára volt Romának, s a hatodik, ki erőszakos halállal mult ki.

Testvére, Lucius Vitellius, ki Terracinában vezérlett sereget, letéve a fegyvert, megöletett; s igy végződött a háboru, a nélkül, hogy békét eredményezett volna. A győztes katonák üzőbe vették az ellenséget, s mindenütt gyilkolták azt; azon ürügy alatt, hogy elbujtak, feltörték a házakat, s a néptömeg vetélkedett velök a rablásban. Primus, mint parancsnok, az által tüntette ki magát, hogy a többinél többet rabolt; Domitianus, az uj császár fia, ki a lázadás alatt Isis templom-szolgájának öltözve menekült, Caesarnak neveztetvén, aljasságokba merült. Mindenütt zavar és gonoszság uralkodott; mi közben a szegény Olaszország lélekzetet is alig vehetett, hogy Vespasiánt uralkodónak kikiálthassa.

KILENCZEDIK FEJEZET.

Vespasianus. — A zsidóknak végromlása.

A Flavius család, melly sem régi, sem kitünő nem volt, Riatiban vette eredetét. Titus Flavius, Vespasiánnak nagyatyja, a polgárháborukban harczolt, s a pharsalusi csata után mint adószedő tért

vissza szülővárosába. Hasonnevü fia hasonló mesterséget gyakorolt Ásiának számos városaiban, s a becsületesség hirében állott; később Helvetiába ment, hol kölcsönadásból gazdagodott meg, s bizonyos Vespasiától nemzette Sabinustés Vespasianust. Ez utóbbit, ki 9-ik évi dec. 17-én született, Caligula a senatorok sorába vette föl; dicsérettel harczolván, később consul, s Afrikában ismét proconsul lett, hol Flavia Domitilla rabszolganőt vette feleségül. Hizelgés által nagyra vitte dolgát; midőn Caligula a germanok leverésével dicsekedett, ő rendkivüli játékokat rendezett; azt inditványozta, hogy a hütlenséggel vádoltak nyilvánosan gyilkoltassanak meg, s a temetés tőlük megtagadtassék. A senatusban köszönte meg Caligulának, hogy őt vacsorára meghivta; mint proconsul Afrikában olly ügyesen szolgálta Nerót, hogy az átalános gyülöletet magára vonta. Visszatérve, olly szükségben volt, hogy földjeit testvérének adta zálogba, s nem a legbecsületesebb utakon kereste élelmét. Egy alkalommalnagy veszély fenyegette életét az által, hogy midőn Nero saját verseit olvasná előtte, az álom elnyomta őtet; mi után falura költözködve, félelem közt várta a császár haragjának következéseit, midőn egyszerre a judaeai hadsereg vezérletével megbizatott. Alacsony születése, minden gyanut elháritva Nerótól, szerezte meg ez állást számára; s ő valójában jeles hadvezér volt, ki különben is minden fáradalmat megosztott katonáival, csakhogy a fosztogató pazarlásnak ama korszakában a fukarság nagyon szembeötlő volt nála.

Ő volt az egyedüli, ki a hatalomra jutván, jobb utra tért. Alig hogy Vitellius haláláról értesült, élelmi szereket küldött Olaszországba, hol nagy volt az éhség; a magán-életben és a táborban kiismert barátjainak engedte át a legfontosabb állomásokat, s nem volt rá szüksége, hogy oktalan pazarlás- és igéretekkel rontsa meg a katonaságot. Crassus Mucianus, egészen ellenkező tulajdonokkal fölruházott ember, — elpuhult és tevékeny, gőgös és nyájas, élvhajhász, és fáradságra termett,— korlátlan hatalommal és szigoru eljárással helyreállitá a rendet Romában, mig Vespasian, ki Alexandriában csodákat mivelt, s hivőkre is talált [1]), Olaszországba megérkezett (70.).

---

[1]) Visszaadta egy vaknak látását, nyállal kenve be szemeit. Egy szélütött ember, alig hogy érinté őt, visszanyerte keze használatát; mindezt Serapis isten tiszteletére és dicsőségére tevé. Belépve a templomba Vespasian, megpillantott maga megett bizonyos Basilidest, ki azon perczben nyolczvan mérföldnyi távolságban betegen feküdt. E tényeket Svetonius, Dio és Tacitus bizonyitják; melly utóbbi azt állitja, hogy az ő korában a hazugságnak kelete nem volt.

Már megválasztásakor olly nagy embertömeg sietett tiszteletére Alexandriába, hogy a nagy terjedelmü város nem vala képes befogadni őket; képzelhető tehát, miképen fogadták őt a fővárosban! Mindenki a rend helyreállitását várta tőle; a mit a rosszul kormányzott népek minden fejedelem-változáskor reményleni szoktak. Ő valóban meg is fékezte a katonák szabadosságát, nem tartotta őket ajándékokkal, és szigoru fegyelemhez szoktatta. A senatusban megjelent, ösztönözve mindenkit szabad véleményének nyilvánitására. Mint censor ezerre vitte föl a senatorok számát, kik közől alig élte tul kétszáz az előbbi öldökléseket. Az állásukra méltatlan lovagokat letette, az igazság-kiszolgáltatást előmozditotta, a szerencsétlen tüzvész következményeit enyhité. 3000 réztáblát gyüjtött össze, mellyeken régi néphatározatok, egyezkedések, szövetségek, kiváltságok, s Romának nevezetesebb viselt dolgai valának bevésve.

Mindamellett, hogy a fényüző keletről jött, szokásaiban egyszerü maradott; s daczára annak, hogy harczokat vezetett, valahányszor halálra kellett valakit itélnie, elkedvetlenedett. Gyakran előhozta alacsony származását, mintegy gúnyára azoknak, kik az ő eredetét Herculesig akarták fölvinni; visszautasitott minden czimet, még a honatya czimet is alig hogy elfogadta. Mindenkinek szabad bemenetet engedett magához. Vitellius leányát oltalmába vette és kiházasitotta; s még Mucianusnak kérkedését is türte, ki azt hányta föl neki, hogy ő ajándékozta neki az uralmat. A fukarsága ellen szórt élczeket s az általa elüzött bölcsészek rágalmait békével szenvedte; s mivel a cynicus Demetrius, daczára a számüzetésnek, nem csak hogy a városban maradt, hanem előtte még meg is jelenvén, szitkokat mondott szemébe, felelé neki: „Te mindent elkövetsz, csak hogy éltedet elvegyem; de én az ugató ebet nem szoktam bántani.“ A Nero alatt szenvedett bántalmakra vissza sem gondolt; az ellene összeesküdtek közől senkit el nem itélt; a vádlókat meg nem hallgatta. Figyelmeztetve valaki által, hogy őrizkednék Metius Pomposianustól, kinek csillagzata uralmat jósol számára, őt consullá tette, igy szólván: „Ha trónra jut, a barátság eme tettéről bizonyára megemlékezik.“

A megbomlott pénzügynek helyreállitása végett némelly adókat fölemelt; a Galba által eltörlött adónemeket megujitotta; némelly ujakat hozott be, többi közt a vizelletre is. Titus ezt utálatos dolognak tartván, az illy adóból bejött pénzt szaglás végett adván neki, kérdé tőle: „Hát ez büdös?“ Egy város küldöttei eléje terjesztvén, miként a tanács elhatározta, hogy igen drága szobrot emelend neki, ő tenye-

rét tartva, igy szólott: „Itt a talap! elég lesz, ha a szobornak árát ide leteszitek.“ Nem volt gonoszság, mellyet pénzzel megváltani nem lehetett; sőt, ugy mondják, a jövedelmes állomásokat mind ollyanokra bizta, kik a zsaroláshoz legjobban értettek, hogy azután, mint a jól megtelt szivacsot kinyomni szokás, viszont ő zsarolhasson tőlök. Egyik udvaroncza a császári ház felügyelőségét szorgalmazva valaki számára, kit az testvérének nevezett, a császár nem felelt neki semmit, hanem magához hivatván az ajánlott egyént, a kedvenczének igért összeget maga magának kifizettetvén, az állomást reá ruházta. S midőn kegyencze kérését megujitaná, Vespasian azt mondta rá: „Keress magadnak más testvért; az ajánlott egyén az én testvérem lett, és nem a tied.“

Rut eljárás egy uralkodótól. De ha meggondoljuk, mennyire ki volt meritve a kincstár, s hogy nem kevesebb mint 4000 millio sestertius kellett évenkint a birodalom igazgatásának költségeire, nagyon könnyen megbocsáthatjuk neki e hibát, mellyet nem a pazarlás idézett elő. E mellett ő még igen jeles középitményeket hozott létre, szegény senatorokat gyámolitott, elpusztult városokat fölépittetett, utakat és vizvezetőket kijavittatott, a müvészeteket és tudományokat pártolta, s a görög és latin ékesenszólás tanárait Romában legelső dijazta.

Háboruk.

A világ függetlensége azonban időről időre lerázni iparkodott magáról a romai igát. Alig fogadta el Vespasian a császári méltóságot, a dákok már is fegyverben állottak. A Moesiában állomásozó hadsereg által most már féken nem tartva, a segédcsapatok téli állomásait támadták meg, s átkelve a Dunán, a legióknak sánczait fenyegették. Mucianus azonnal segitséget küldött, mellyel Fontejus Agrippa viszszanyomta őket a folyamon, mellynek partjain a váraknak egész lánczolatát épitteté.

Más részről Anicetus, Polemonnak, pontusi királynak szabadosa, megbosszankodva azon, hogy Nero az országot tartománynyá alakitotta át, föllázadt; s azon ürügy alatt, hogy Vitelliust akarja gyámolitani, Trapezuntot elfoglalta, a partok őrizetére rendelt hajóhadat fölgyujtotta, s a barbarokkal szövetkezve, Ásia partjait pusztitotta. Az ellene küldött Virdius Geminus zsákmánylás közben támadta meg csapatait, s hajóikra visszahajtotta őket; azután pedig gyorsan fölszerelt hajókon utána iramodván, Sedochesorust, a lazok királyát Colchisban, háboruval fenyegetve, Anicetus kiadására kényszeritette.

Batavok.

A 8. évben Kr. u. a cattoknak Németországból kiszoritott egyik törzse a Rajna két ága által képezett szigetben telepedett le, batavok neve alatt; s Románák nem alattvalója, hanem csak szövetségese levén, csupán segédcsapatokat tartozott kiállitani. Nyolcz rendbeli csapataik már a korábbi háboruk alatt Németország- és Britanniában kitüntetve magukat, mint Vitellius hivei a Bedriacum melletti csatában részt vettek; de nyugtalankodásaik miatt őket haza küldötte.

Különösen kitüntette magát köztök hős tettei által két testvér az ő fejedelmök családjából (69—79.): Julius Paulus, és Claudius Civilis, ki még mint ifju a romaiak szolgálatába állván, polgár és csapatvezér czimet nyert ezeknél.

A romaiak elleni összeesküvés gyanujába esvén, Paulus lefejeztetett, Claudius pedig Neróhoz küldetett; de Galba elbocsátotta őt. Vitellius alatt pedig ujra bevádoltatván, Vespasian által föloldoztatott. Mindamellett, hogy ez utóbbi iránt barátságot szinlelt, testvérének megbosszulását s hazájának fölszabaditását tervezte; mi végre honfiainak érzelmeit kipuhatolván, összegyüjté egy szent berekben a nemességnek és a népnek előkelőit. S miután borral föltüzelte őket, elkezdte magasztalni nemzetét, elszámlálta a szenvedett méltatlanságokat; mire azok bosszut esküdnek a romaiaknak, ő pedig fogadást tesz, hogy haját addig megnyirni nem fogja, mig hazáját fölszabaditani nem sikerült.

Civilis egyszemü levén, mint Hannibal és Sertorius volt, s mind bátorság-, mind ügyességre ezekkel egyenlő, a birodalmat megszaggató zavarokban helyezte minden reményét. A canninefatok a hős és kegyetlen Brinno vezérlete alatt segitséget nyujtottak neki, szintugy a frizek, kik a béke biztosságát élvezve, az ő hazájokban megtelepült romaiakat mind fölkonczolták. Civilis a német szövetségeseitől elhagyatott romai vezért, Aquiliust, legyőzte; a mi neki fegyvereket, hajóhadat lelkesedést szerzett. Németországnak számos népei állottak hozzá; s győzelemről győzelemre haladva, a romai legiókat sánczaik közt zárva tartotta.

A romai hadvezérek, azt sem tudva, mellyik császár mellett fogjanak fegyvert, minthogy a hazáért harczolni már régóta megszüntek, határozatlanságot tanusitának. Midőn Hordeonius Flaccus Vespasian nevében osztotta ki a zsoldot, a legiók örömüket nyilvániták, iváshoz fogtak, és dühbe törtek ki; azon állitásra, hogy Flaccus Civilissel egyetért, megrohanják őt ágyában, és fölkonczolják; ezután Vespasian szobrait leverve, Vitellius szobrait pedig ujra fölállitva, mindenféle kicsapongásokra vetemedtek. Kitombolva magukat, visszatér-

tek a kötelességre, s Vespasiánt császárnak elismerve, a batavokat hirtelen megtámadják, és szétverik.

Gallus birodalom.

E lázadás a szabadság vágyát és reményét keltette föl a gallusokban. A bardok kilépve szemmel tartott rejtekeikből, énekek, áldozatok s a régi babonaság minden pompájának kiséretében jóslatokra hivatkoznak, mellyek a világuralmat a Havasokon tul lakó nép számára biztositják; s a Capitolium elhamvadását Roma bukásának előjeléül hirdetik. Főszerepet vittek ekkor a gallusoknál: Classicus, Julius Tutor Trierből, és Julius Sabinus Langresből; kik föltüzelve a polgárokat, a tartomány föllázitását elhatározták. De hát mit tegyenek a Galliában lakozó romaiakkal? A határozottabbak azoknak meggyilkolását inditványozták; mások elegendőnek vélték eltakaritani utból a főnököket, a többiek talán az uj szövetségbe lépnek. A romai katonák egy része a tisztek meggyilkolását magára vállalta; s Classicus, a romai tisztviselőnek jelvényeivel fölruházva, a legiókat a gallus birodalom iránti hüségre megesküdteté (71.).

A harcz egész erélylyel megkezdődött. Civilis betöltve fogadását, haját most megnyiratá; Veleda jósnő pedig gondoskodott arról, hogy a bátorság és remény ki ne hamvadjon a fölkelők keblében. Azonban, mint mindig az illy féktelen lelkesedés mellett, lehet ugyan győzni, de nem a győzelmet föl is használni. A kölcsönös féltékenység nem engedte létrejönni a városok közt a kölcsönös szövetséget, s annak központjául egy fővárost kiválasztani. E közben hire jött, miként Roma a harczias császár alatt lecsendesülve, Olaszországból négy, Spanyolországból két, s Britanniából egy legiót inditott meg a lázadók fékezésére.

Sokan számitásból vagy félelemből azonnal meghódoltak, másokat az erőszak kényszeritett rá; maguk a legiók, mellyek a gallus birodalomnak esküdtek hüséget, kötelességökhez visszatérve, bocsánatot nyertek. Hosszu és vitéz ellentállás után Civilisnek engedni kellett, s békében élhetett; Classicus, Tutor, a két Alpinus, s több más főnökök, kik a függetlenségnek bajnokai maradtak, megmenekültek, vagy megölték magukat; némellyek a romaiaknak kiadatván, törvényes uton végeztettek ki.

Julius Sabinus.

Julius Sabinus, ki magát császárnak kikiáltatta, a lázadásnak kiterjesztése alkalmával leveretvén, csak ugy menekülhetett meg a haláltól, hogy a házat, mellybe magát megvonta, fejére gyujtván, a romaiakkal elhiteté, hogy ő a lángok közt elveszett. Ugyanc hit-

ben élt felesége is, Epponina, ki őt mód nélkül szerette, s ki legmélyebb fájdalommal gyászolta őt, mignem tudtára adhatá, miként ő két szabadossal s minden kincsével együtt egy üregbe rejtezkedett. A nő elfojtva örömét, mint özvegy tovább is gyászolta férjét; s alkalmas ürügy alatt sokáig lakva a vidéken, férjével együtt volt. Azon rejtekben szült és nevelt föl két gyermeket, s nem tudni, miért, még Romába is elküldötte férjét, ki senkitől meg nem ismerve, rejtekébe ismét visszatért.

Igy telt el kilencz év, mig végre kiváncsi szemek fölfedezvén a rejteket, Sabinus nagylelkü feleségével együtt lánczok közt Romába hurczoltaték. Sabinus nagylelküsége, hosszu szenvedései, az esemény rendkivülisége, s Epponina könyei, ki e szavakra fakadt: „Mint nőstény oroszlán neveltem barlangban e gyermekeket, hogy annál többen esedezhessünk könyörületért," — még Vespasiánt is könyekre inditák; ki mindamellett is, mert ugy kivánta a politika, a szerencsétleneket kivégezteté.

Galliában helyreállott a rend, vagyis inkább a szolgaság békéséges türése; s az átalakult druidák romai tudományokat miveltek.

Judaea.

Kissé tovább időzünk Judaeánál, mellyet, mint romai tartományt procuratorok kormánya alatt hagytunk; kik között leghiresb lett Pontius Pilatus (26-36.). E procurator nem is gyanitva, minő erély lakozhatik egy népben, melly az ő régi intézményeinél fogva az idegen igát egyátalában megszokni nem tudja, megsértette a zsidókat az által, hogy kitüzette Jerusalemben a romai zászlókat; holott a zsidók mind az emberek, mind az állatok ábrázolataitól irtóztak. A nemzetiséget és vallást kigunyolva látván, seregestül tódultak a zsidók Pilatushoz, kérni őt, szüntetné meg a botrányt; s éjjel-nappal a praetorium ajtaja előtt várakoztak. Midőn Pilatus parancsot adott a katonáknak, hogy kergessék szét a népet: a zsidók meg sem mozdultak, sőt inkább védetlen mellöket tartva oda a fegyvereknek, azt mondák: „Édesebb nekünk a halál, hogy sem törvényeinket megszegnők." E váratlan szilárdságtól megilletődve Pilatus, kérelmeiknek engedett. De midőn később pénzt akart elvenni a templom kincséből, a nép föllázadott, s a tiszttartó sokat a zsidók közől kivégeztetett. Szintugy erőszakhoz folyamodott akkor is, midőn a samaritanusok, Simon Magus által vezettetve, fegyveresen gyültek össze Garizim hegyén, miként ők mondák, a Mózes által elrejtett szent edények fölkeresése végett. Kemény bánásmódja miatt Vitelliusnál, Syria kormányzójánál bevádolták őt

a samaritánok; ki is meghagyta neki, hogy maga igazolása végett Romába menjen.

Midőn Fülöp tetrarcha magtalanul meghalálozott, ennek területét Syriával egyesitette Tiberius; mialatt Herodes, Fülöp testvére, a Nagy-Herodes örökségének másik részét tartotta meg, s mint a császárnak kegyencze, a maga tartományában majdnem korlátlan hatalmat gyakorolt. Ipjával, Aretással, Arabia királyával háboruba keveredvén, serege szétveretett; a miben a zsidók isteni büntetést láttak keresztelő sz. János meggyilkoltatása miatt.

Unokaöcscse, Agrippa, honn rossz bánásmódban részesülvén, Romába ment panaszkodni Caligulához; ki a trónra jutván, kiszabaditá őt Tiberius börtönéből, s épen olly nehéz aranyláncot ajándékozott neki, mint a milly sulyosat vasból viselt a tömlöczben, s mellé még Fülöp tetrarchiáját királyi czimmel. Hihetőleg az ő ösztönzésére számüzte Herodest feleségével együtt Lyonba.

Elegendő itt említést tenni azon ellentállásról, mit a zsidók Alexandriában és Jerusalemben tanusitottak a császár rendeletei ellen, ki az ő lelkismeretöket akará erőszakolni[1]), s azon szolgálatról, melylyet Agrippa Claudiusnak tett: a miért ez neki adta egész Judaeát és Samariát, testvérének pedig Chalcist.

Agrippa Jerusalembe érkezve (42.), a keresztények üldözése s a régi szokások helyreállitása által részére nyerte a zsidókat. Judaea fővárosát, a mennyire Roma féltékenysége csak engedte, kicsinositá és megerősité; a szent városban 400 elitéltnek egymással küzdelmét mutatva be a circusban, romai izlésü látványt rendezett. A jó hatást mindazáltal, mellyet mérséklése s az országnak kölcsönzött fény idézett elő, elrontotta a romaiak iránti szolgai leereszkedése s azon dicsvágy, mellynél fogva hasonlóan a romai császárokhoz istennek czimezteté magát.

Agrippa csak egy, 17 éves hasonnevü fiut hagyott maga után, ki Romában nevekedett. Claudius azonnal el akarta volna őt bocsátani az atyai örökség átvételére, de ifjuságában nem bizott: miért is Judaea kormányát Caspius Foedusra, a templom és kincstár igazgatását pedig Herodesre, az ifju király nagybátyjára bizta. Minthogy a husvéti ünnepekre tömérdek nép gyült össze Jerusalemben: minden zavargások elháritása végett a kormányzó egy egész legiót rendelt a templom őrizetére. Egy katona azonban illetlenül viselvén magát, a nép a tem-

[1]) Lásd, fönebb 47. lapon.

plomnak megbecstelenitését szemlélte e tettben, s föllázadt; a romaiak fegyverhez nyultak, s a mint mondják, huszezer zsidó vesztette életét.

Különben is mindenben rosszul ment a dolog. Belsőkép már bomlásnak indult az ország a Judaea és Samaria tartományok közti tulságos gyülölet s a farizeusok és sadducaeusok közti versengés következtében; melly felekezetek lényegesen csak a vallásra szoritkozván, a zsidók törvényei mellett könnyen politikai pártokká alakultak át. A farizeusok a törvényszerüséghez és a dolgok fönálló rendjéhez tartva magukat, külsőleg a romaiakkal tartottak; titkon azonban a jövendölések teljesedését ohajtották, minthogy ők a holt betühez ragaszkodva, politikai ujjászületés értelmében vették azokat. A sadducaeusok szintén meggyőződve a változás szükségéről, a régi hagyományokat elvetették, s átalános fölforgatásról álmodoztak; ők makacs legitimistáknak és meggondolatlan szabadelvüeknek tekinthetők, kikhez járultak még bizonyos Judának követői, ki vallási tekintetben a farizeusokkal tartva, semmiféle, még világi urat sem az Istenen kivül ismerni nem akart. Ezen tulságos republicanismus minden rendnek ellensége levén, lényegesen sietteté a hazának bukását.

Ezenkivül még a papok is czivakodtak egymással, és nem csupán szóval, minthogy a fondorlatok és pénz által fölemelt és letett főpapok mindig nagyobb részt követeltek a tizedből. Az erkölcsök romlásnak indultak: Herodes szemtelenül üzte a házasságtörést; Drusilla, Agrippa leánya elhagyván férjét, Judaea kormányzójához, Felixhez, a szabados Pallas testvéréhez ment nőül; nővére, Berenice, vérfertőző viszonyban mondatott élni Agrippa testvérével; mind ő, mind másik nővére, Mariamne szeszélyök szerint cserélnek férjeket. Minden arra mutatott, hogy az Ur haragjának mértéke megtelt. A sátorok ünnepén egy zsidó az utczákon futkosva, kiabálta: „Jaj Jerusalemnek! jaj a templomnak! a világnak mind a négy széléről jön a szózat! a szózat jön Jerusalem ellen, az egész nép ellen!“ — s éjjel-nappal kiabálta e vészteljes szavakat.

E közben haramia-csapatok, zelotá k (buzgók) neve alatt, kényökre pusztiták a vidéket, s a nép közé vegyülve, tört meritettek az ő ellenségeik-, vagy azoknak szivébe, kiknek meggyilkolására valának fölbérelve. Jonathas főpap panaszszal járulván a császárhoz Felixnek zsarnokoskodása miatt, ez orgyilkosokat fogadott föl, kik Jonathast a templomban leszurták (54.). Azután Felix maga csatázott a zelotákkal; számos tulbuzgókat, kik a népet föllázitották, kiirtott. Egy illy tulbuzgó,

profétának nevezte magát, s 30 ezer embert vitt magával, hogy a romaiakat kiverje Jerusalemből. De alig hogy az egyik lázító kivégeztetett, egy másik támadott helyette, ki a hazafiuságot csalással támogatván, a próféták által hirdetett Messiásnak tartotta magát; a magusok, rablók, vegyest a hazafiakkal naponkint konczoltattak föl.

Már régóta folyt a vita a zsidók és syrusok közt Jerusalem birtoka miatt: amazok fölhozták, miként Herodes épité a várost; emezek pedig görög városnak tarták azt, a mi onnan is kitetszik, mivel Herodes szobrokat és templomokat emeltetett ott. Nero elé kerülvén az ügy, ő a syrusok részére nyilatkozott; a mi a zsidók átalános föllázadására jeladásul szolgált. Mig II. Agrippa, kinek uralmát Nero is öregbité, őket lecsendesiteni szándékozott: Florus helytartó, a zavarban kivánván halászni, élesztette a tüzet. Ezalatt pusztitás és gyilkolás dühöngött az országban: syrusok, romaiak, zsidók, mint minden polgári háboruban, kegyelem nélkül gyilkolták egymást. Caesareában 20,000 zsidó, a circusba záratván, fölkonczoltaték; Ptolemaisban 2,000; Alexandriában 50,000; ugyanannyi Babylonban, a hajdan fogságba hurczoltaknak maradványai. Jerusalemben Florus helytartó, ki a haramiákkal egyetértett, pénzt akart elvinni a templomból; mivel a nép ezt egyátalában nem engedte, egy vásári napon öldöklés- és rablásra vitte be katonáit Jerusalembe; azután megparancsolá a polgároknak, hogy a Caesareából érkező romai legiók üdvözletére vonuljanak ki a városból. Midőn ez megtörtént, a katonák a védtelen polgárokat megrohanták, és fölkonczolták.

A kétségbeesés megkettőzteté bátorságukat: a zsidók fegyvert fognak, a templomot megmentik, a romaiakat visszaverik, Florust pedig Caesareában zárva tartják (66.). A zeloták a fölkelőkkel egyesülve, minden várból kiszoritják a romaiakat, a palotákat fölgyujtják, s daczára az egyezkedésnek, az őrséget fölkonczolják. Kegyetlen visszatorlásképen Bethsean (Scythopolis) lakói 13,000 zsidót gyilkolnak meg; a mire felbőszülvén bizonyos Simon, atyját, anyját, feleségét, gyermekeit s végre önmagát gyilkolta meg.

Cestius nagy sereggel indulva meg Syriából, utközben a városokat és falvakat fölperzselte; a zsidókat, kik kezei közé jutottak, mind fölkonczoltatá. Mire a fölkelők egész elszántsággal rajta ütvén, seregét annyira megszalasztották, hogy Bethoron szorosain maga is alig menekülhetett. Ennek hallatára Damascus lakói 10,000 zsidót a gymnasiumba zárva, kardra hánytak (nov. 19.).

Sulyos teherként nehezült Izrael népére az Igaznak megátkozott vére!

Előrelátható volt, hogy a visszatorlás nem fog sokáig elmaradni. A zsidók tehát védelmi állapotba helyezték magukat; több rendbeli helytartókat neveztek; a többek közt volt Josephus is, ez eseményeknek történetirója. Nero a vállalatot Vespasiánra bizta (67.), ki összegyüjtve Syriában a romaiaknak és szövetségeseiknek minden erejét, fiával, Titussal megkezdte a harczot; mi végre 60,000 embert fegyverzett föl. Galilaeába bevonulva, ostrom alá vetette Jotapatát, s borzasztó vérontással azt bevette. Josephus, az ottani parancsnok egy üregben rejtőzött el; honnan előhozatván, Vespasian irgalmához folyamodott, ki nagylelküségét éreztette vele: a miért cserében hizelgést és jó szolgálatokat nyert.

Egyéb városok is hasonló módon buktak el, s egész Galilaea meghódolt. Ez esemény legalább intésül szolgálhatott volna a zsidóknak, hogy feledve minden viszályt, nemes honszeretetben egyesüljenek a közös ellenség ellen! A pártok azonban még inkább meghasonlottak, s véleményben szétágaztak; némellyek gyors hódolattal akarták megmenteni a hazát, a zeloták pedig csak háborut ohajtottak. Az Isten és haza nevében mindennemü tulságokra és kicsapongásokra vetemedtek, s mindezt a haza megmentésének tekintetéből.

Nem csak a szabadban folyt a harcz, hanem még a családokban is az atya ellensége volt fiának, a testvér testvérét gyülölte. Ezután a zeloták Zacharias és Eleazár vezérlete alatt Jerusalemre törve, elfoglalták a templomot; s megtámadva a nép által, annak legvégső keritésébe vonultak. A gonoszságairól hires Giscala Jánost, ki a mérsékeltekkel látszék tartani, Ananus főpap alkudozás végett a zelotákhoz küldötte; ő pedig ellenkezőleg ellentállásra s az idumaeusok segitségül hivására ösztönözte őket. Ennek következtében 20,000 idumaeus jelent meg Jerusalem falai alatt, fenyegetve Ananust és pártját, kiket ők hazaárulóknak, a romaiak zsoldosainak neveztek; s a zeloták egy kirohanás által gyámolitva, a városba bejutottak. Könnyü elképzelni a polgárháboru borzalmait Jerusalemben, hol a bátorságnak, sőt könyörületnek is megszüntével a rémületnél egyéb érzelem nem uralkodott.

Ananus, ki egyedül lett volna képes féken tartani a pártokat, s a közjóra intézni törekvéseiket, a zavargásban életét vesztette (69.); s midőn megborzadva már a sok vérontástól maguk az idumaeusok visszavonultak, a zeloták kegyetlenségeinek még szabadabb tér nyilt. Végre maguk ellen forditák fegyvereiket, s két pártra oszolva, az egyik

Giscala János ellen, a másik mellette harczolt, csupán a hazának pusztitásában értettek egyet; mig a haramia-csapatok a vidéket barangolták be Goria Simon, vakmerő és dicsvágyó fiatal ember vezérlete alatt, kinél a rabszolgák szabadságot, a szabad emberek jutalmat, tekintélyes egyének vagyonbiztosságot kerestek.

Simon egész királyi tekintélylyel Idumaeára ütve, azt árulás által elfoglalja; azután pedig rémület és pusztitás kiséretében ostrom alá veti Jerusalemet. Elpusztult hazájokból ide menekültek az idumaeusok; de nem türhetve Giscala János kegyetlenségeit, föllázadtak, s őt a templomba zárták. A nép azoknak kitörésétől tartva, megnyitá Simonnak Jerusalem kapuit, ki barátot és ellenfelet egyformán sarczolva, a templomot bekeritette.

Vespasian, midőn tétlenséget vetettek szemére, azt felelte: „A zsidók maguk egyengetik nekem az utat Palaestina meghóditására;" s midőn már a tartományt kimeritve látta, ő is megtette a magáét. Kikémlelve a körülményeket, egyenesen Jerusalemnek tartott, s a dolognak kivitelét fiára, Titusra bizta; miatt ő, meg levén választva császárnak, a közügyek rendezése végett Romába sietett.

Bent a szent városban, vagyis inkább a templom keritésében a papi törzsből eredett Eleazár, különben ügyes férfiu, elvonta azokat Giscala Jánostól, kik irtóztak gonosz tetteitől; s mig Simon kétezer zelotával, és ötezer idumaeussal a várost bebarangolta, azok ketten egymással küzdöttek. János hatezer fegyverrel az izraeliták pitvarát foglalta el, s kitörések által rabolta magának az élelmet; Eleazár a papok pitvarában 2400 fegyveressel azon adományokból táplálkozott, melyeket a nép a templomba vitt; mig végre János őt árulás által onnan kiszoritotta, és Simonnal tanácskozott, miképen egyesitsék erejöket az idegenek ellen, a nélkül, hogy a belvillongások megszüntek volna.

Jerusalem pusztulása (70.).

E közben eljött a husvét ünnepe, s a nép minden oldalról tódult a szent városba. Titus ez időpontot választá az ostromnak erélyes folytatására; s hozzálátván a munkához, egész Jerusalemet csakhamar körülkeritette.

A zeloták őrült buzgalma s a hamis próféták igéretei tartották még a lelket a roppant tömegben, melly közt az éhség annyira pusztitott, hogy nem egy anya saját gyermekének testéből táplálkozott. Ide járult még a dögvész; továbbá a zeloták dühe, kik vagy eledel szerzése végett, vagy vérszomjas lélekkel gyilkoltak és raboltak. Josephus, a történetiró, több izben elküldetett a romaiak által alkudozás

végett; de miként azzal történni szokott, ki zászlóját elhagyja, mind a romaiak, mind a zsidók előtt gyanus volt. Végre Titus végromlást esküdött a városnak, ártatlannak mondva magát azon borzalmak miatt, mellyeket a város önkénytesen magára vont. Az elfogott zsidók mindnyájan Titus parancsából keresztre feszittetének. Kegyelem igértetett annak, ki önkényt meghódol; s midőn nagyobb számmal jöttek a kegyelmet esdők, a romaiak által legyilkoltattak.

Egy katona a holttestnek belei között fürkészve, pénzt talált abban; s hire futamodván, hogy a zsidók a pénzt lenyelték, valamennyi foglyot mind fölnégyelték, hogy gyomrukban pénzt keressenek. A város már bevétetett (jul. 17.), s nagy volt a vérontás; félbeszakittatott a naponkinti áldozat, melly a Machabaeusok ideje óta soha nem szünt meg. Magára a templomra intézik a rohanást; bármint szivökre kötötte Titus katonáinak, hogy a dicső épületet kiméljék, az történetesen meggyulván, egészen elhamvadt. S a Mózes vallásának jelvénye majdnem egy időben égett a Capitoliummal, a pogány vallás székhelyével [1]; mintha csak mindkettő az élő Isten templomának akarná késziteni a helyet.

Makacs ellenállás után János és Simon maguk is foglyokul estek, s 700 tekintélyesebb zsidóval együtt a diadalmenetre tartattak meg; Jerusalem pedig olly nyomorult pusztulásra jutott, hogy maga Titus is könyeket hullatott rajta.

Némelly kastélyok még ellenállást tanusitottak. A Massadába menekültek nem levén képesek a további ellenállásra, megölték feleségeiket és gyermekeiket; azután tizet választottak, kik valamennyit leölve, végre maguk magukat végezték ki. E háboru másfél millio ember életébe került [2], kik minden oldalról összesereglettek a sza-

---

[1]) A jerusalemi templom 70. évi augustus 10-én; a Capitolium a Vitellius elleni harczban 69-ik évi december 19-én.

[2]) Justus Lipsius (*De constantia*, II. 21.) a judaeai háboru utolsó éveiben elveszett izraeliták számát ekképen számitotta ki:

Jerusalemben Florus parancsára	630
Caesarea lakói által megöletett	28,000
Scythopolisban	30,000
Ascalon lakói által	2,009
Ptolemais lakói által	2,000
Egyptomi Alexandriában	50,000
Damascusban	10,000
Joppe bevétele alkalmával	8,400
Zabulon hegyén	2,000

badság, vallás és Isten templomának védelmére. Vespasian a Juda családnak minden magvát kiirtotta, hogy még a reményt is elvegye a fönmaradtaktól; a zsákmányból épité a Béke templomát Romában, mellynek szánta a többi szent zsákmánynyal együtt az arany gyertyatartót is. Megparancsolta, hogy a birodalomban szétszórva élő zsidók mind a kincstárba fizessék be azon fél siolust, mellyel azelőtt a szentélyre adóztak. Titus, az emberi-nem gyönyöre, időtöltést szerzett a népnek, bemutatva a berytusi és caesareai amphitheatrumokban a látványt, miként szurják le egymást a zsidók, mint tépik őket szét a vadállatok; mások pedig Romába vitetvén, a legpompásabb diadalmenetet ékiték, mellynek emelésére a főbbek közülök, szokás szerint, megfojtattak, a többiek a Colysaeum építésénél használtattak föl [1]).

Ascalon melletti csatában	10,000
Lesből	8,000
Aphek bevétele alkalmával	15,000
Garizim hegyén	11,600
Megfultak Joppeban	4,200
Tarichaeában	6,500
Gamalában, hol csak két nőtestvér maradt életben .	1,000
Midőn Giscalát elhagyták	2,000
Jotapata ostrománál, hol Josephus volt a paranosnok .	30,000
Idumaea faluban	10,000
A gadareniek, ide nem számitva a megfultakat . .	13,000
Gerasiumnál	1,000
Macheronnál	1,700
Jardes pusztában	3,000
Massadában magukat megölték	960
Cyreneben Catulus parancsára	3,000
Jerusalemben az ostrom alatt	1,100,000
Összesen :	1,453,490.

Megjegyzendő, miként Josephus Jotapata ostrománál nem 30,000, hanem 40,000 egyénnek elvesztét emliti. Ide nem számittatnak azok, kik az üregekben, pusztákon, számüzésben vagy másképen vesztek el; továbbá 97,000 fogoly s 11,000, kik éhen vagy önkényt vesztek el, vagy az őrök által gyilkoltattak meg.

[1]) „A diadalmenetre kitüzöttnapon nem találkozott ember Romában, ki otthon maradott volna. Mindenki jókor elősietett helyet foglalni; minden talpalatnyi tért elfoglaltak, s csak annyi maradott üresen, melly a diadalmasok átvonulására megkivántatott. Az egész katonaság még sötétben sorba állott parancsnokai alatt, s az Isis temploma melletti kapukat foglalta el, hol a császárok az éjet töltötték. Hajnal tájban Vespasian és Titus, babérral koszoruzva s biborba öltözve, kijöttek a templomból, s azt megkerülve, Octavius tere felé tartottak, hol a senatus,

S most már megelőzzük az időkort, hogy a szerencsében szintugy, mint a balsorsban nevezetes zsidó népnek végperczeit elszámlálhassuk. Hadrián császár, meglátogatva Judaeát, ujra fölépité Jerusalemet; azonban csak pénzért engedte meg a zsidóknak a bemenetelt az uj városba, hogy ott a szentélynek romjain siránkozhassanak. Ugyanezen császár által fegyverek készitésével bizatván meg a had-

---

a tisztviselők s a lovagok várakoztak rájok. A csarnokok előtt emelvény vala föl állitva, mellyen az elefántcsontból készült kocsik várakoztak mindegyik számára. Oda érkezve, a kocsikra fölültek, s a katonaság örömkiáltásokba tört ki, bizonyitva vitézségöket. A katonák fegyvertelenül valának selyem öltönyben, fejök babérral koszoruzva. Vespasian mosolylyal fogadva üdvözleteiket, mig ők tovább is folytatni akarnák, intett, hogy hallgassanak el; s midőn valamennyien elcsendesedtek, fölemelkedett, s fejének egy részét köpenyével elfedve, a szokott könyörgéseket végezte; a mit Titus is megcselekedett. Ekkor Vespasian néhány szóval elbocsátá a katonákat, hogy menjenek a császárok által számukra elkészitett étkezésre; azalatt ő a diadalkapu felé visszavonult. Itten előbb étkeznek; s magukra véve a diadalöltönyöket, s áldozatot mutatva be a kapu őristeneinek, megkezdék a diadalmenetet, a szinházak felé vonulva, hogy a néptömeg annál könnyebben láthassa őket.

„A látványok száma és a pompa sokkal nagyobb volt, hogy sem képzelni lehetne, akár a remekmüveket, vagy a sokféle nemü kincseket, akár a természeti ritkaságokat tekintve. A mi bámulandót és nagyszerüt birtak külön időszakokban és különböző helyeken a szerencsés emberek, mindaz egy napon összegyüjtve a romai birodalom nagyságát hirdeté. Láthatók valának mindennemü arany-, ezüst- és elefántcsont-tárgyak, mintegy folyamként huzódva; öltönyök, részint himezve a legritkább biborból, részint babyloni módra a legfinomabb rajzokkal tüzve, s csillogó drágakövek, részint arany koronába foglalva, részint másképen elrendezve. Ez alkalommal hordoztattak valamennyi istenek szobrai is, bámulandó nagyságban s nem is közönséges munkából, hanem mindegyik drága anyagból készitve. Vezettek még sok fajta állatot, mindannyit alkalmas szerszámmal fölékesitve. Minden tárgyat arany-himzetü biborba öltözött egyének vittek. De azok, kik a diadalbani részesülésre kiválasztattak, rendkivül bámulandó pompát fejtettek ki. Még csak a foglyok serege sem hurczoltatott disztelenül, s öltözetök tarkasága és szépsége sanyargatott testöknek rondaságát elfedte. Nagyobb bámulatot gerjesztett a gépek szerkezete, mellyeknek nagy része két, vagy három emeletre épittetett; s azoknak nagyszerüsége gyönyört és bámulatot gerjesztett egyuttal. Több illy gépekről aranyfüggönyök lógtak le, s valamennyi igen mesterségesen aranynyal és elefántcsonttal volt kirakva. Itten a háboru sokféleképen ábrázolva, s itt-ott több részekre osztva, világosan szem elé tünteté, miként emészti föl a láng a szántóföldek dus termékeit, az ellenséges csapatok mint konczoltatnak föl, némellyek futásban menekülnek, mások foglyokul esnek; rendkivüli nagyságu falak mint dőlnek össze a gépek döngetéseire, a váraknak őrsége mint adja föl magát, népes városok bástyái magas tornyaikkal mint vétetnek be, a hadsereg mint rohan a falaknak, s mindenütt patakokban foly a vér; miként könyörögnek a védtelenek,

sereg számára, bizonyos Bar-cocheba (a csillag fia) vezérlete alatt (134—35.) föllázadtak, ki a megigért Messiásnak, a győzelem és bosszu királyának hirdette magát. A zsidók minden oldalról gyülekeztek hozzá, Jákob csillagának, Izrael kormánybotjának, s arra választottnak nevezvén őt, hogy igazolja Balaamnak erőtetett jövendölését, széttörje Moab szarvait, kipusztitsa Seth fiait [1]). Ugyanakkor minden oldalról föllázadtak az idegen uralom ellen, mint valamelly fölbőszült rabszolga, midőn láncait széttörni akarja. Borzasztó volt az általok elkövetett vérengzés. Cyreneben 220,000 görögöt, Cyprusban 240,000-et s Egyptomban temérdeket gyilkoltak le. Az áldozatokat ketté fürészelték, azoknak husát megették, vérét megitták, s a meggyilkoltaknak béleit testök körül tekergették [2]).

---

miként emészti a tüz a szent épületeket, miként omlanak össze a házak a lakók fejei fölött; s a leggyászosb pusztitás után, a folyamok nem mivelés alatti földeken, sem hogy az embereknek vagy állatoknak italt szolgáltassanak, hanem a még füstölgő szántóföldeken folynak keresztül. Mindezen látványra a zsidók szolgáltattak tárgyat azzal, a mit részökről a háboru alatt szenvedtek. Mindegyik gépre a leigázott városnak parancsnokát helyezték azon állásban, a mint elfogatott. E gépek után számos hajók következtek. A többi zsákmányok vegyest vitettek; de mindenek fölött kitünők valának: a jerusalemi templomból elvett kincsek, egy több talentum értékü arany-asztal, s egy arany-gyertyatartó, némileg más modorban készitve, mint nálunk szokásban volt; azon gyertyatartónak ugyanis nyele volt, mellyből háromágu villa módjára nyultak ki a finom elágazások, s mindegyik ágnak csucsára mesterileg volt illesztve egy lámpa. Hét volt a lámpa, mintegy jelképezve a tiszteletet, mellyel a zsidók viseltettek a hetes szám iránt. A zsákmányok közt legutoljára vitetett a zsidó törvénykönyv. Azután következtek a győzelemnek temérdek szobrai, mind elefántcsont- és aranyból. Végre előtünt Vespasian, utána Titus; Domitianus mellettök lovagolt szintén igen fényes öltözetben, s lova valóban megérdemlette, hogy gyönyörködjék benne az ember.

„A szertartásnak vége szakadt Jupiter Capitolinus templomában, hová belépve, megállapodtak. Régi szokás szerint ugyanis itt szokták bevárni, mig valaki hirül hozta, hogy a hadvezér ellenségei többé nincsenek életben. Illyen volt Goria Simon, ki a foglyok közt föltünő volt. Hurkot vetve nyakába, a forumnak egy pontjára hurczolták őt, mialatt vezetői ütésekkel illették. Törvény szerint itt végeztettek ki az gonoszságuk miatt elitélt egyének. Megérkezvén a jelentés, hogy megszünt élni, s mindenki örömét nyilvánitván e fölött, kezdődtek az áldozatok, mellyek a szokott könyörgésekkel együtt szerencsésen befejeztetvén, a császári palotába visszatértek, hol néhányat megvendégeltek, mig a többiekre saját lakaikban fényesen teritett asztalok vártak. E napot ugyanis, mint a háborunak diadalünnepét, mint polgári bajaiknak végelenyésztét, s mint a jövő reményének kezdetét ülték meg a romaiak. **Josephus Flavius**, *De bello judaico.* VII. 5.

[1]) *Numer.* c. 24.

[2]) **Dio**, LXVIII.

A romai fegyverek eloszlaták a csalódásokat; a mi nem csekély veszteségbe került. 576,000 zsidót gyilkoltak le, kiket a remény füzött együvé; a többiek Terebinth és Gaza vásártérein adattak el, s a kevés fönmaradottak Egyptomba hurczoltattak, vagy lassankint gyilkoltattak meg; 50 vár és 985 kastély romboltatott le. Az ország annyira elpusztittatott, hogy a lázadásnak nem csak reménye, de lehetősége is örökre elenyészett [1]).

A zsidó és a keresztény vallás megsemmisitése végett bálványtemplom emeltetett a réginek helyén: egyik Krisztusnak sirja, a másik pedig Adonisnak a jászoly fölött. Jerusalem Aelia Capitolina nevet kapott, s régi neve annyira feledésbe ment, hogy Diocletian korában bizonyos vértanu Jerusalemből eredettnek mondván magát, sem Palaestina kormányzója, sem a többi birák nem birtak tudomással e városnak hollétele felől [2]).

Antoninus Pius alábbhagyott a szigorral. Visszaadva a zsidóknak kiváltságaikat, megengedte nekik, hogy fiaikat körülmetélhes-

---

[1]) Bar-cocheba lázadása a rabbi-féle regéknek igen kedvencz tárgyát képezte. Azt mondják, szokásban volt a zsidóknál, ha figyermekök született, cedrust, ha pedig leány, fenyüfát ültetni, s ennek fájából készitették a nyoszolyát, midőn a leány férjhez ment. Judaeában utazva Hadrian leánya, kocsija eltörött, s megigazitása végett több illynemü fa vágatott le; mi fölött a zsidók annyira megboszszankodtak, hogy végre lázadásba törtek ki. Megjegyzendő azonban, miként Hadriánnak nem voltak gyermekei; s hogy ugyancsak soká kellett volna a leányoknak várni a kiházasitásra, mig törzszsé növekedett volna egy fenyüágacska, melly

Lenta venit, seris factura nepotibus umbram.

Azt mondják továbbá a rabbinusok, hogy Bar-cochebának 100,000 hive közől mindegyik levágta magának egy ujját, hogy bátorságát az által bebizonyitsa: miért is a nép bölcsei hozzá izentek, kérdezvén tőle: „Meddig fogod még csonkitani a zsidókat?“ S ő azt felelve: ‚Miképen győződjem meg tehát erejökről?‘ s ők azon tanácscsal feleltek vissza, hogy azokat vegye föl harczosai közé, kik a Libanon cedrusát saját kezeikkel a földből kiszakitani birják; s illy képességgel biró 200,000 találkozott. A mit ezeknek vérengző vitéz tetteiről mond az irás, a lovagregények kalandjaihoz hasonlit. Annyi igaz, hogy azon litaniában, mellyet a zsidók Ab hónap 9 napján énekeltek, midőn tudnillik Hadriánnak a zsidókat Jerusalemből eltiltó rendelete közzététetett, e császárt Nabuchodonozorhoz hasonlitják; holott Vespasian- és Titusról még csak említést sem tesznek: „Recordare Domine, qualis fuerit Adrianus, crudelitatis consilia amplexus; consuluit idola se pervertentia, et sustulit combussitque quadringentas et octoginta synagogas.“ Lásd **G. A. Lenth**, *De Judaeorum pseudo-messiis.*

[2]) **Eusebius**, *De Palaestina*, c. XI.

sék, csak hiveket ne szerezzenek maguknak [1]). Mindamellett, hogy Jerusalemből kizárva valának, másutt állithattak zsinagogákat és gyülekezeteket, s polgárjogot is nyertek. A Tiberiasban székelő patriarcha tőle függő papokat választhatott, szétszórt hiveitől adót szedhetett, sőt külön hatóságot is gyakorolhatott. Zajos ünnepélylyel tartatott meg a pogány városokban a Purim ünnepe, az Amantóli megszabadulás emlékére [2]). Ezen türelem által megszelidülve, fölhagytak a további gyülölettel az idegenek iránt; csak az üzérkedésben törekedtek rászedni őket, s titkon szórták ellenök a rejtélyes átkokat, mellyeket a biblia Edom fiai ellen föntartott [3]).

Constantin megalapitá az igaz Isten tiszteletét azon városban, hol a megváltás titkai végbementek; a hitehagyott Julianus pedig a zsidó nemzetséget akará ottan visszaállitani, csak hogy megházudtolhassa Krisztus jövendölését. De jóllehet az ő fölszólitására minden oldalról sereglettek a zsidók, s magán vagyonukkal is elősegiték az épitést, azt folytatniok nem lehetett [4]). Justinian patriarchai méltóságra emelte ama templomot. Midőn Chosroes, Persia királya, elfoglalta Jerusalemet, 90,000 keresztény foglyot adott el a zsidóknak, kiket azok meggyilkoltak. A persa királyt csakhamar kiszoritá onnan Heraclius; de már kilencz év mulva Omár khalifa, Mahomednek második utódja vette ostrom alá Jerusalemet, s négy év mulva bevette. Melly város a muzulmanok birtokában maradt mind addig, mig annak visszavétele végett Ásiát a keresztes-hadakkal rohanta meg Europa.

A zsidó nép, mellyet egyik bölcsésze [5]) az egész emberi-nem főpapjának és profétájának nevezett, a szent hagyományok őre volt; olly hitnézettel birt, melly az életnek és reménynek áldását hirdette: mig a többi keleti népek az ő mysticismusukban isteni jótéteménynek tekinték a halált, s a földalatti városokban helyezték az igazi életet; s Izrael mindaddig nagy volt, mig a nemzeti egység volt a hitbeli egységnek jelvénye. Midőn Roboam alatt megoszlottak a néptörzsek, az uj

---

[1]) **Casaubon**, *ad hist. Aug.* p. 27. Ezen edictumról emlékezik Modestinus jogtudós, lib. VI. *Regular.*

[2]) **Basnage**, *Hist. des Juifs*, III. 2. 3.

[3]) Bizonyos hagyományaik szerint Tseph, Esau unokája vezette Olaszországba Aeneas, carthagoi királynak seregét; s az idumaeusoknak egy gyarmata, kiket Dávid elhajtott, Romába menekült. Ennélfogva tehát az Edom nevet a romai birodalomra alkalmazták.

[4]) Lásd, VII. könyv, 7. fej.

[5]) **Philo.**

Sichem, vagyis Samaria-ország meghasonlást idézett elő szintugy a vallásos hitnézetekben, mint a politikai rendben; s a Garizim hegy szintugy a vallás, mint a kormány tekintetében Sion hegyével vetekedve, az egy Isten frigyszekrénye mellett bálványokat emelt. Visszahatásnál fogva némelly hivek a törvény értelmét annál inkább megszoritották; a miből a valódi judaismus és a farizeusoknak felekezete támadott. Innen származtak a czivódások az iskolákban, a viszályok a családokban, csaták a harcztéren, rabszolgaság és szétszóratás; innen a próféták szemrehányásai és intelmei, s a politikának és a hitnek általok ohajtott egyesülése.

A törvény által kérlelhetlen szigorral kormányzott nép keblében [1]) igen káros hátással lehetett a törvény értelme és alkalmazása tekintetében támadott viszály. Ennélfogva a zsidóknak minden viszályai egymás közt és az idegen népekkel, az Egyptombóli kiköltözéstől kezdve egész Herodes koráig, vallási szempontból tünnek föl előttünk. Herodes politikai tekintetből, a nemzetiség kárával, az idegenek szokásainak és hatalmának kedvezett, kiknek tudnillik koronáját köszönheté; az irástudók épen ellenkezésből annál makacsabbul ragaszkodtak a törvény értelméhez, s a külgyakorlatok és a törvény holt betüjének gondos megtartása által a buzgalmat legfőbb fokára csigázták.

A törvény betüje azonban győztes és diadalmas Megváltót igért; s ez oknál fogva nem akartak rá ismerni a szegény ácsnak fiában, ki általok meggyilkoltatván, az irgalmasság kincseit a bosszu kincseivé változtatta [2]); s midőn már gonoszságuk mértéke betelt, átülteté a szőlőtőt a háládatlan földből, mellyben az már egészen elvadult.

Betöltve hivatását, Jerusalem elbukott. A burok ketté vált, midőn a belé zárt eszme kifejlődvén, a mozdulatlan jelvény, az emberi kéz által emelt templom elégtelen volt. Némi kisérletek után a városnak és nemzetiségöknek helyreállitása tárgyában, az egész földön elszéledtek a szerencsétlen zsidók, s annyi balsorstól zaklatva, a pogányok, keresztények, mahomedánok által üldözve, sem vallásuktól meg nem váltak, sem a reménytől. Még jelenleg is, azon napon, mellyen templomuk elhamvadott (Ab hónap 9-én), szigoru böjtöt tartanak, s az

[1]) Emlitettük már, miként a theocratia nevezet nem illik a zsidók alkotmányára azon értelemben, a mint közönségesen papok uralmának vétetik. Helyesebben lehetne azt nevezni nomocratiának, miután mindent a törvény szabályozott, melly az Istentől, honnan eredetét vette, kapta hatását.

[2]) ‚Crucifixerunt salvatorem suum, et fecerunt damnatorem suum.' **Sz. Ágost.**

iparnak és munkásságnak adva magukat, törvényeiket megtartva, még most is reméllik, hogy azon Isten, ki egykoron megszabaditá őket a babyloni fogságból, ismét ragyogtatni fogja napját fclettök.

Ez akkor fog megtörténni, midőn az atyáik által megátkozott vér le fog szállani gyermekeikre a bocsánat és megváltás jeleül.

TIZEDIK FEJEZET.

A Flaviusok.

Titusnak sikerült vállalata, s egyetlen népnek leigázása olly nagyszerü eseményképen tünt föl az átalános középszerüségben, miként Vespasian még saját fia iránt is féltékenységet táplált keblében; ki megérkezvén, ezen egyszerü szavakkal üdvözlé atyját: „Megjöttem atyám, itt vagyok!“ Melly magaviselet Vespasiánnak minden gyanuját eloszlatván, a tribunságot megosztotta vele; rá bizta a praetorianusok vezérletét, s fényes diadalmenetet engedett neki. Ez alkalommal emelteték Titusnak azon ivezet, melly mai napig is nevét viseli, s Janus templomának bezáratása és a Béke templomának épittetése által a harczok megszüntét jelenté.

De csakhamar ujabb harczot idézett elő Caesenius Paetus, Syria kormányzója, ki harczi vállalat által akarván dicsőségre vergődni, gyanuba hozta a császárnál Antiochust, Comagene királyát; ki ellen a harczot megkezdvén, annak országát elfoglalta s Euphratesiana név alatt mint tartományt a birodalomhoz csatolta. Szintén tartomány sorsára jutottak a Nero által fölszabaditott Görögország, Lycia, Thracia, Cilicia Rhodussal, Bysantium- és Samossal együtt. Az alánok ellen, kik a Don és Maeotis-tó közti lakhelyeikből a medusok és örmények földjeire betörtek, Vologeses, a parthusok királya, Vespasian segitségéhez folyamodott; mit azonban ez megtagadott tőle, annak örülve, hogy hatalmas szomszédai más oldalról elfoglalva tartatnak.

Agricola.

Britannia kormányát Cnejus Julius Agricola nyerte el, ki vejének, Tacitusnak magasztaló beszédeit valóban megérdemlette. Született Frejusban, narbonnei Galliában; a bölcsészetet és jogtant sokkal nagyobb buzgalommal tanulta Massiliában, mint azt egy romai polgártól és senatortól várni lehetett volna. A hadviselés módját Britan-

niában sajátitotta el. Romában mint néptribun, ne hogy Nero gyanuját fölébreszsze, idejét tétlenségben tölté. Galba által a templomoknak hozott adományok fölügyelésével bizatva meg, a szentségtörési vádakat megszünteté. Otho katonái megölték anyját Ventimigliában; azután Vespasian pártjára állott, ki a Britanniában állomásozó 20-ik legiónak vezérletét bizta rája. Helytartója volt Aquitaniának, azután consul, végre főpap és Britannia helytartója lett (78–85.). Itten a hegyi lakóknak betöréseit több izben visszaverte; szabadsága visszaszerzéseért föllázadván Mona szigete, azt hajók nélkül támadta meg, átuszva a csatornán; a katonai kicsapongások fékezése által a támadható lázadásoknak elejét vette; igazságot szolgáltatott, a tisztségeket becsületes emberekre bizta, a törvényszegőket szigoruan büntette, az adót mérsékelte, a szolgaságot lehetőleg elviselhetővé tette. Folyton ujabb hóditásokat tett, vagy az előbbieket biztositotta. A barbarok állhatatlansága, vagy egyenetlensége által segittetve, mig ezek megoszolva harczoltak, rendre leigázta őket. Egészen a Tay torkolatáig, a Clyde- és Forthig hatolt; Irlandba is át akart menni, melly tartomány Britannia és Spanyolország közti fekvése által, miként ő vélekedék, hathatósan könnyitené a közlekedést Galliával. A megijedt caledonok kettőztetett erővel állottak vele szembe; 30,000-nyi csapat várta őt készen Calgacus vezérlete alatt, a Grampius hegy tövében; de tökéletesen szétveretett. Agricola megkerülte Britanniát, meghóditá az Orcád (Orkney) szigeteket, éjszakra Caledoniától. A háboru, melly megkezdetett a legostobább, folytattatott a legkéjelgőbb s bevégeztetett a legfélénkebb császár alatt, ez egyedüli öregbedést szerezte a birodalomnak az első században. A zordon hegyek, hol a zivataros tél majdnem örökké tart, a sürü ködtel boritott tavak, a fagyos és elszigetelt erdők, hol mezitelen vademberek szarvasokat vettek üzőbe, nem igen soká türték az idegen igát.

Helvidius Priscus.

Habár a kegyetlen önkénytől és őrültségtől megszabadult is Roma, azért a kivégeztetések nem szüntek meg teljesen. A terracinai eredetü Helvidius Priscus a bölcsészetre adta magát, nem azért, hogy a tétlenséget takargassa általa, hanem hogy hasznát vegye annak a tisztségekben; nőül vette Thrasea Paetus leányát, ki atyja becsületességét és igazságszeretetét szintén öröklötte. Ipja halála után számüzve, s Galbától visszahivatva, minthogy a szabadságért lángolt, ugyanazon császárral és utódaival a senatusban nem egyszer daczolt. Vespasian nem bántotta őt; de midőn Brutus és Cassius születésnap-

ját nyilvánosan megülte, s a népet is azok követésére intette volna: a császár őt bezáratta, de csakhamar szabadon bocsátotta. S mivel mindamellett is az előbbi maradt, még szavait sem válogatta meg, a császár őt számüzte; s miután itt is teljes erejéből gyalázta a császárt, a senatus által halálra itéltetett. Vespasian gyors rendeletet küldött az itélet fölfüggesztésére; melly azonban vagy történetesen, vagy Mucianus akaratából elkésett.

A dicséretek, mellyeket Tacitus, Plinius az ifjabbik és Juvenalis pazarolnak ez oktalan hősre, szomoru elmélkedést ébreszt bennünk a fölött: mire kénytelen vetemedni az erény, midőn meg vagyon fosztva a törvényes eszközöktől, hogy a hatalom visszaéléseivel szembeszállhasson.

Caecina és Eprius Marcellus, Nerónak kéme, számos praetorianusokkal összeesküvést szőttek Vespasian ellen. Miután ez fölfedeztetett, Marcellus még az itélet kimondása előtt megölte magát. Caecina elitéltetésére nem levén elegendő ok, hogy a katonák föllázitására készült hirdetmény nála megtaláltatott, Titus őt vacsorára meghivta, s ottan meggyilkoltatá. Rövid eljárás!

Vespasian halála (79. jun. 24.).

Halálát közeledni érezvén Vespasian, mintegy gunyolni akarván a romaiakat, kik az ő fejedelmeiket isteniteni szokták, igy szólott: „Ha nem csalatkozom, isten lesz belőlem.“ Egész a végperczig megtartva vidámságát, fölkiáltott: „A császárnak lábain állva illik meghalni,“ s megkisértve a fölállást, életének 68-ik, uralkodásának 10-ik évében meghalálozott.

A nagyoknak temetési ünnepélye alkalmával szokásban volt vigjátékokat adni, mellyekben a megholt ábrázoltaték, s gyakran kigunyoltatott. Vespasian temetése alkalmával a bohócz, ki a megholtat ábrázolta, kérdezvén a palota felügyelőit, mennyibe kerülne az ő temetése, a mint a Titus által rá kivetett nagy összeget meghallá, felelé: „Adjátok nekem a pénzt, a testet pedig vessétek a Tiberisbe.“ Boldog Roma, ha csak fukarságról vádolhatta Tiberius- és Nerónak utódját. Benne, ugy mond Plinius, a nagyság és fenség semmi egyebet nem eredményezett, mint hogy a hatalmat jót tehetni, az ő készségével egyensulyba hozta.

Titus.

Követte őt fia, a 39 éves Titus. Britannicussal együtt nevekedvén, nagy ügyességre tett szert az ékesszólásban és a verselésben, de még nagyobbra a harcz mesterségében. Mig atyja élt, nem sok jót vártak

tőle kapzsisága és hiusága miatt; mindazt pártolta a császárnál, ki neki pénzt adott; ha valaki ellen haragot táplált, bérenczei által vagy a szinházban, vagy a Mars-mezőn annak halálát inditványoztatta. Az ő szerelmi viszonyát Berenicével, a zsidó király II. Agrippa testvérével, szintugy a romaiak, mint a zsidók rossz szemmel nézték: amazok tudnillik nem akartak idegen császárnét; ezek pedig abban botránkoztak meg, hogy egy nemzetökbeli fejedelemnő a nemzet gyilkosának karjai közé vetheti magát.

De már mint császár, daczára minden vonzalmának iránta, elküldé Titus Berenicét Olaszországból; kétszinü és fondorkodó testvérét, Domitiánt nem csak hogy nem bántotta, sőt a hatalmat is megosztotta vele. Az elődjei által egyeseknek, vagy városoknak adott kiváltságokat általános rendelet által megerősitette. A népnek akkor is bejárása volt hozzá, midőn fürdőben ült. Ha játékokat adott, előbb megtudakoltatá a polgároktól, mikor és miképen ohajtják azokat; a nyájasságot meg tudta egyeztetni a méltósággal. Midőn azt vetnék szemére, hogy minden kérelemnek olly könnyen enged, válaszul adá: „Nem illik, hogy a fejedelem köréből megszomorodva távozzék valaki.“ Egy este, midőn nem nevezhetett senkit, kivel a napon jót tett volna, fölkiáltott: „Egy napot vesztettem el!“ Senkinek vagyonára nem vágyott, még csak az adományokat és ajándékokat sem fogadta el; pedig temérdek összeget adott ajándékban, látványokra, épitésre, mint bármellyik elődje. Midőn óriási amphitheatrumát fölavatta, a gladiatorokon kivül még tengeri csatát s ötezer vadállatot is mutatott be a népnek. Még bölcsebb nagylelküséget tanusitott a közveszély idején, midőn például számos apróbb épületeken kivül megégett a Capitolium, Pantheon, Augustus könyvtára, Pompejus szinháza. Titus minden kárnak megtérítését magára vállalta; s hogy szavát megtartsa, a városok és idegen fejedelmek által ajánlott összeget visszautasitva, végre még palotájának butorait is elárverezte.

Vezuv kitörése.

Uralkodása alatt a Vezuv, melly az emberi emlékezetet haladó idők óta nyugodtan maradt, kitörése által eltemeté Herculanum és Pompeji városokat; Pozzuoli és Cumae összedőlt, egész Campania földingás következtében megrendült (79. sept. 8.). Titus saját költségén enyhité a kárvallottak sorsát; maga is bejárta a tartományt nem közönyös kiváncsiságból, hanem pénzt osztogatva a nyomorultaknak. A döghalál is belopódzva a birodalomba, ujabb alkalmat nyujtott Ti-

tusnak bebizonyitani jótékonyságát, hogy ne mondjam, felebaráti szeretetét.

A főpapi méltóság átvételével kijelenté, miként jövőre tartózkodni fog a vérontástól. Ezóta nem is itélt halálra senkit; inkább ő maga kivánt elveszni, mintsem hogy másnak vesztét okozza. Két összeesküvő patriciust halálra itélt a senatus: Titus megkérte a gyülekezetet, állana el a haszontalan büntetéstől, minthogy az uralkodók sorsa egy sokkal magasabb hatalomtól függ. Egyuttal megnyugtatta mind a két bünösnek anyját; este őket vacsorára meghivta, másnap pedig a circusba vitte, hol még a gladiatorok kardjait is kezökbe adá, mellyeket a viadal kezdete előtt megvizsgálás végett nyujtottak át neki.

Eltörölte a felségsértési törvényt, s megtiltá üldözni azokat, kik róla, vagy elődjeiről gonoszat szólottak. „Vagy rágalmaz engem, ugy mond, s ekkor csak sajnálandó; vagy igazat mond, s ez esetben igaztalanság volna őt büntetni, mivel igazat mondott. A mi elődjeimet illeti, ha ők most már istenek, a rajtok történt sérelmet közbenjárásom nélkül is megbosszulhatják.“

Ki hinné, hogy illy fejedelem alatt sok követőre talált egy ál Nero, ki az Euphrates partjain fondorkodott, azután a parthusokhoz menekült.

Alig hogy ujra föléledt Roma a jó Titus alatt, kit az emberi-nem gyönyörének nevezett, elragadta őt a halál 41 éves korában (81. sept. 13.). Halálát, a mint mondják, Domitian sietteté, ki őt az istenek sorába iratá, mig az emberek előtt mindenkép rágalmazta.

Domitianus.

Ezen Domitian, féktelen kicsapongásai által annyira fölingerelte atyját, hogy Titusnak érte tett könyörgései is alig birták őt lecsendesiteni. Mint ifju semmi tanulmányra nem adta magát, s adósságot adósságra halmozott; a harcz fáradalmait és veszélyeit gondosan kerülte; s midőn később bátyjának dicsőségét irigyelve, Németországban és Galliában háborut viselt, belátva ügyetlenségét a harczban, költészetre adta magát. Atyjának halála után a praetorianusok által akará elkergetni Titust, ki neki megbocsátott. Ennek halálával imperatornak kiáltatott ki, s egyszerre ruháztattak rá mindazon czimek és méltóságok, mellyeket elődei csak lassankint és egymásután nyertek el.

Kezdetben nem csak a kegyetlenségtől irtózott, sőt még a véres áldozatokat is eltiltá; a tisztviselőkkel bőkezüségét érezteté, ne hogy

a szegénység romlottságra vezesse őket; nem fogadta el az örökséget azoktól, kiknek gyermekei voltak; s miután az elkobzott telkeket a veteránok közt kiosztotta, a fölösleget nem tartotta meg magának, hanem visszaadta eredeti birtokosainak. Fényes épületeket emeltetett; az elhamvadt könyvtárt helyreállitá, s 12,000 talentumot költött megaranyozására Jupiter templomának a Capitoliumban; pedig ezen templomnak pompája a palotának bármellyik csarnokához, vagy teremhez nem is volt hasonlitható. Igazságot szolgáltatott; becstelenséggel bélyegezte meg a megvesztegethető birákat, vagy a fosztogató helytartókat; a kicsapongásokat fékezte; a lovagoknak megtiltá a nyilvános szinházakban föllépni; egy senatort a táncz miatt kitörölt; a becstelen személyeknek hagyományokat elfogadni s lecticában járni eltiltotta; a birói tisztségre méltatlannak nyilvánitá az olly lovagot, ki szemérmetlen feleségétől elválva, azt ujra visszafogadta; igen sok házasságtörőt halállal büntetett, s az emberek kiherélését szigoruan eltiltá.

Domitian azonban nem soká titkolhatta el az ő vad, vérengző s aljasan irigy természetét. Épen ugy vágyakozva a harczi dicsőség után, mint a milly képtelen volt annak megszerzésére, másoknak győzelmei következtében négyszer ruházta magára egy évben az imperator czimet. A cattokat, a legmiveltebb és legharczosabb germán népet, hirtelen megrohanva, azok közől néhány foglyot hurczolt magával diadalmenetében; s e percz óta nem tette le többé a diadal-togát. De midőn a cattok a romaiak szövetségesét, Cariomert, a cheruskok királyát elverték, Domitiánnak nem volt bátorsága támogatni őtet, s elnézte, hogy a birodalom ellen föllázadt svevek és sarmaták a félénk, vagy vakmerő hadvezérek hibája miatt egész seregeket töröljenek el Moesiában, Daciában és Germaniában. Agricolának a caledonok fölött kivivott győzelmeit megirigyelve, őt visszahivta (85.). A nagy hadvezér csak homályos visszavonultságban menekülhetett az ő haragja elől, s végre is, mint némellyek állitják, megmérgeztetett.

Háboru a dákokkal.

Legszerencsétlenebb háborut viselt a dákokkal, egy harczias néppel, melly Zamolxis nevü régi bölcsésztől tanulta ugy tekinteni a halált, mintegy háladatlan átmeneti életnek véghatárát, s boldogabb öröklét kezdetét. Bölcs fejedelme volt e népnek Dura. Utódja lett Decebal, mind a csatákban, mind a tanácsban nagy férfiu; ki átkelve a Dunán, a romaiakat elverte, Moesia helytartóját megölte, s borzasztóan pusztitva a vidéket, a romaiak által épitett erősségeket elfoglalta.

Annak hirére, hogy Domitianus sereggel közeledik, Decebalus a fegyverek letételét, s a szövetség megujitását ajánlotta; de meg nem hallgattatott. Cornelius Fuscus, a praetorianusok kapitánya, ellene indulván, legyőzetett. Decebal most már két obolus fejadót kért minden egyes romai után, különben a tartományt tüzzel-vassal pusztitani fenyegetőzött. E szemtelen követelésre felbőszülve a katonák, ujabb csatában a dákokat leverték, s ezeknek békeajánlatait visszautasitották.

A helyett, hogy a jó sikert fölhasználta volna Domitian, a conadok és marcomanok ellen forditotta fegyvereit, mivel ezek a dákokat gyámolitották; s követeiket meggyilkoltatá. Ezért meglakolt; mert általok megtámadtatván, serege szétveretett. Szintolly gyáva a balsorsban, mint a minő elbizakodott vala szerencséjében, békét kért Decebaltól, gazdag ajándékokat, mindennemü mester-embereket és koronát küldve neki annak jeléül, hogy őt királynak elismeri, s még évenkinti adót is igért melléje. Ez volt az első csata, hogy a barbarok jó sikerrel támadták meg a birodalmat.

A senatusnak pedig azt irta Domitian, hogy végre megalázta a legyőzhetlen dákokat; s visszatérve, miután a békés tartományt sokkal kegyetlenebbül pusztitotta, mint háboruban tehette volna, diadalmenetet tartott, midőn is a költők [1]) a Caesarok- és Scipiókhoz hasonlitották őtet.

Később a kisded Chalcis ország, hol Agrippának, a zsidók utolsó királyának testvére, azután pedig fia uralkodott, kapcsoltaték a birodalomhoz (91.). Domitian megindult még a sarmaták ellen is, kik egy legiót tönkre tettek. Azonban csak áldiadalokat s a költők hizelgéseit aratta abból.

A vadság, melly a csatatéren hiányzott nála, nagyon is sajátja volt a békében. Midőn a hirnök Flavius Sabinust, Titusnak vejét, consul helyett hibából imperatornak kiáltotta ki, Domitian mind a

---

[1]) Statius és Martialis. — Lássuk némi hizelgéseiket:

Invia sarmaticis domini lorica sagittis
Et Martis getico tergore fida magis. . .
Felix sorte tua, sacrum cui tangere pectus
Fas erit, et nostri mente calere dei!
Redde deum votis poscentibus: invidet hosti
Roma suo, veniat, laurea multa licet.
Terrarum dominum propius videt ille; totoque
Terretur vultu barbarus et fruitur. . . .

hirnököt, mind az ő unokaöcscsét megöleté. E tény kezdete volt a kegyetlenségeknek. A birodalom nagyainak horoscopját fölállittatá, s temérdek senatorokat és lovagokat végeztetett ki. A föladók vele együtt meggazdagodtak a leghaszontalanabb okoknál fogva elkobzott javakból. Ha valamelly előkelő polgár népszerüséggel birt, polgárháborut tervezett; ha visszavonultságban élt, a korszellemmel daczolt; ha becsületes életmódot vitt, Brutust akará követni; a tétlen és ostoba a lázadási terveket akará palástolni az által; a munkás és erélyes férfiu fondorkodott, és lázitott; a gazdagnak többje volt, mint sem magános emberhez illik; a szegény pedig, nem levén mit vesztenie, nagyon könnyen bármiféle kalandor vállalatra vetemedhetik. A kémeket aljasságuk- és szemtelenségökkez mérve dijazta a császár; ha kisült is rájok a rágalmazás, annál nagyobb volt érdemök; nekik osztogatta a zsákmányt, a főpapi és consuli méltóságokat; némellyeket helytartókul küldött a tartományokba, másokat tanácsosok gyanánt a városokban tartott. A rabszolgákat uraik, a szabadosokat pártfogóik ellen lázitotta föl; a kinek ellenségei nem voltak, azt elárulták azok, kiket legjobb barátjainak tartott.

Az ő uralkodása alatt a romaiak nem bátorkodtak másokkal közleni gondolataikat, sem nyilvánitani bosszuságukat. Gyáva nyugalommal szemlélték, mint követik el a törvényszékek a rablást és gyilkosságot a birság és büntetés ürügye alatt. A szigetek zsufolva valának számüzöttekkel, a szirteken meggyilkoltak hevertek. Némellyek bátran szembeszállottak a halállal; nagylelkü anyák és nők követék a számkivetésbe kedveltjeiket.

Mint átalában a gonosz fejedelmek, Domitian is gyülölte és rettegte a történetet és történetirókat. Herennius Senecio, Helvidius Priscusnak életirója, mindamellett, hogy mérsékelt kifejezésekkel élt,

---

Hiberna quamvis Arctos, et rudis Peuce
Et nugularum pulsibus calens Ister,
Fractusque cornu jam ter improbo Rhenus,
Teneat domantem regna perfidae gentis,
Tu summi mundi rector, et parens orbis
Abesse nostris non tamen potes votis.

Nunc hilares, si quando mihi, nunc ludite, Musae;
Victor ab Odrysio redditur orbe deus.

Másutt Janus, Domitianus átvonulását látva, sopánkodik, hogy nincs elegendő szeme őt bámulhatni (**Mart.** lib. VIII. 2.). A hajnali csillag is késik a fölkeléssel, hogy, ha Caesar megjelenik, a nép ne vegye észre a hiányt (u. o. c. 21.). Oh költők!

halálra méltónak találtatott. Fannia, Helvidius neje, nyiltan bevallván, miként ő buzditá és segité Seneciót e munkára, minden javaitól megfosztatván, számüzetett, s a gyülölt életirást magával vitte. Arulenus Rusticus büne volt, hogy megdicsérte Thrasea Paetust. Tarsusi Hermogenes, minthogy müvében czélozni látszott Domitiánra, kivégeztetett, s müvének terjesztői keresztre feszittetének. A kegyetlenség ujabb nemét kigondolva Domitian, a köztéren égetteté meg a legjelesebb müveket; végre pedig a bölcsészeket és tudós embereket Rómából kiüzte. Némellyek megválva a tudományoktól, kémek gyanánt szolgáltak Domitiánnak. A hires sophista, Dio Chrysostomus, Demosthenesnek egy beszédével s Platónak egy értkezésével a getákhoz átmenvén, kapálásból és vizhordásból élt.

Egyik esztendőben sok bor, de kevés gabona teremvén, a császár ugy vélekedett, hogy a szőlőmivelés miatt hanyagoltatik el a gabona-termesztés. Rendeletet adott ki, hogy Olaszországban több szőlőt ültetni nem szabad, a tartományokban pedig a fele ültetés irtassék ki; melly rendelet azonban teljesedésbe nem vétetett.

II. üldözés a keresztények ellen (95.).

A kereszténveket is különösen gyülölte Domitian. Rómában és a tartományokban, mint a köztársaság ellenségeit, sokat kivégeztetett; többek közt a császári családnak tagjait is, ugymint: Flavius Clemenst, az ő unokaöcscsét és a consulságban tiszttársát, s annak nejét és unokahugát, kik Domitilla név alatt ismeretesek.

Igen nagy gyönyörét találta Domitian abban, ha áldozatainak könyeit és halálfélelmeit szemlélhette. Legnagyobb örömet érzett, midőn egyetlen szavára elhalványult a senatus. Magán-életében aljas kegyetlenségekre vetemedett. Egy este vacsorára hivta az előkelő senatorokat és lovagokat; egyenkint, a mint érkeztek, feketével bevont terembe vezettetének, hol a halvány lámpák koporsókra világitának, mellyeknek mindegyike valamelly vendégnek nevét viselte. Most már elérkezettnek vélték a napot, mellyre a császár czélozott, midőn azt mondá, miként a lovagok nagyobb részét ellenségeinek tartja, s mig csak egy senator életben vagyon, magát biztosságban nem érzi. S ime hosszantartó szorongások után feketére mázolt meztelen emberek lépnek a terembe, egy kezökben kardot, a másikban fáklyát tartva; miután körüljártak a teremben, az ajtókat megnyitva, a birodalomnak kétrendbeli legmagasabb polgárait elbocsátják, kik azt sem tudták, rettegjenek-e, vagy álmélkodjanak.

Mint igen ügyes nyilazó, egy, távolban czélpontul fölállitott

rabszolgának szétterjesztett ujjai között röpité el a nyilvesszőt. Az ő lakteremének hosszu magányában legyeken gyakorolta az ügyességet a világnak ura. Miért is egy alkalommal kérdeztetvén Vibius Crispus: nincsen-e valaki a császárral? „Még csak egy légy sincsen vele!“ — adá válaszul.

Gyalázatos kéjelgésben egyik elődje mögött sem maradott. S a romaiak? hizelgésekkel halmozák el őt; urnak, istennek, Minerva fiának nevezték el. Melly czimeket saját maga használta leveleiben, s Martialis, Quintilianus, Juvenalis és más irók pazarlották rá. A Capitoliumba vezető utczák gyakran tömve valának áldozat-barmokkal, mellyeket a rendelet szerint csupán arany- és ezüstből emelt szobrai előtt vágtak le a romaiak [1]). Ő alapitotta a capitoliumi játékokat, mellyek hasonlóan az olympi játékokhoz minden ötödik évben nagy pompával valának megtartandók. Egyéb pompás játékokat is rendezett még, minőket Roma mindeddig nem látott; a Tiberis partján nagy tavat ásatott, hol két hajóhad küzdött egymással; a gladiatorok gyilkos küzdelmeiben a nőknek is részt kelle venniök. Ő, ki a csatáktól mindig irtózott, az amphitheatrumban valódi csatákat rendeztetett egész hadseregekkel; s a látvány közben beállván a felhőszakadás, senkit ki nem bocsátott onnan, minek következtében sokan megbetegedtek, mások pedig belehaltak.

Hogy ezen pazarlásokat győzze, mindenféle módot elővett a pénz kicsikarására. Az örökségeket igen könnyen magához ragadta az által, hogy a megholtra irányában elkövetett rágalmakat fogott; vagy tanut állitott elő, ki azt bizonyitá, hogy a megholt a császárt örökösének tette. A tisztviselők mindegyre sulyosbitották az adó terhét, ugy annyira, hogy több rendbeli tartományok nyilt lázadásba törtek ki, mint például a nasanonok Afrikában. Egy másik ál Nero jelent meg Ásiában s szintén a parthusokhoz menekült, kik a birodalmat háboruval fenyegették. Germaniában Lucius Antonius helytartó augustus czimet vett föl, mit a germánok nagy része elismert; de csakhamar leveretvén, megöletett s czinkossággal vádolt számos társai közől csak két tribun menthette meg életét annak bebizonyitása által, hogy a leggyalázatosabb kéjelgésre adva magukat, minden merészebb vállalatra képteleneknek lenni látszottak.

Fölfedezve és elháritva ezen összeesküvést, mindig ujabb- és ujabbtól tartott, főleg miután többféle jóslatok és csodajelek hamar

---

[1]) **Plinius**, *Paneg.*

bekövetkezendő halálát hirdették. A melly mértékben terjeszté tehát maga körül a félelmet, ugyanazon mértékben rettegett ő maga. Mindenféle elővigyázattal élt: még lakszobáit is tükörkővel vonatta be, ne hogy valaki észrevétlenül közeledhessék hozzá; egyuttal elhatározta mindazok halálát, kiket gyanuba vett, s e végre névjegyzéket készitett. Egy gyermek, kivel játszadozott, mig ő aludt, kivitte az iratot; s a császárné megrémülve, hogy az előkelőkkel együtt saját nevét is fölirva látja, a csapásnak elejét venni szándékozott. Pharthenes, az első kamarás bevezette hozzá Stephanus szabadost, ki, mint megsérült, karját nyakába vetve, egy iratot nyujtott neki át, melly az összeesküvést foglalta magában. Mig ő azt olvasgatta, Stephanus őt átszurta. Domitian védelmezte magát, s Stephanust a berohant szolgák leszurták; de a többi összeesküvők szintén elősietvén, a császárt végképen meggyilkolták (96.).

Domitian 45 évet élt, s uralkodott 15 évig. A senatus összegyülve, megátkozta annak emlékét, kit csak az imént hizelgésekkel tetézett; nevét a föliratokról kitörölteté, szobrait és diadaliveit lerontatá, rendeleteit megsemmisité. Mindezt a nép közönyösen nézte, minthogy az üldözések rá ki nem terjedtek; sőt inkább a pompa és játék az ő hasznára volt. A katonák, kiknek zsoldját fölemelte, jobban megsiratták őt, mint Vespasiánt és Titust; s ha vezéreik vissza nem tartják őket, még nagyobb gonoszságokra vetemedtek volna.

Ő volt az utolsó azok közől, kiket tizenkét Caesar nevezet alá foglal a történet.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Nerva és Trajanus.

Domitian halála igen jó alkalmat szolgáltatott a senatusnak a katonai zsarnokság lerázására. S most uj tünemény adta elő magát, midőn a stoicusok iskolája a fegyverek hatalmával daczolni bátorkodott. Tulnyomóságra vergődve a senatusban, saját párthiveiket ülteték a trónra, és sikerült nekik olly császárokat adni Romának, kiket a jobbak közé számithatni.

Az első volt Marcus Coccejus Nerva, Creta szigetéről Narniból származott, kit, mint költőt annyira megkedvelt Nero, hogy neki szobrot emeltetett. A stoicusok felekezete, melly már számitott rá, jóslato-

kat szóratott el jövendőbeli kormányára vonatkozólag, s igy a félénk embert a trón elfogadására birták. A praetorianusok kiöntve hálás érzelmeiket a megholt császár iránt, nem késtek őtet elismerni. Mig a hódolat minden oldalról érkezett, Arrius Antoninus vele együtt panaszkodott, hogy, miután erénye és bölcsesége által annyi gonosz fejedelmet tulélt, jelenleg olly állapotban van, hogy barátait és ellenségeit meg fogná szomoritani, leginkább pedig barátait, ha megtagadja tőlök a kegyelmet.

Nerva kimondotta, miként ő nem saját, hanem a nép javáért emeltetett a polczra. A szabadság édes érzetét a monarchia nyugalmával igen szépen meg tudá egyeztetni. Visszaadta hazáját és vagyonát a fölségsértés miatt számüzötteknek; a foladókat büntette, ugy szintén a szolgákat és szabadosokat, kik uraikat elárulták. A fölségsértők és azok ellen kezdett pöröket, kik zsidók módjára éltek [1]), fölfüggesztette, s fogadást tőn, hogy senatort kivégeztetni nem fog. Hogy leszállitsa az adót, eltörölje a gyülöletes huszadot, melly az örökségek és hagyományok után fizetteték, megszabta a dijakat; különféle áldozatokat és látványokat eltörölt; nem türte, hogy neki arany- vagy ezüst-szobrokat állitsanak; s mérsékelte a palotában a fényüzést. Midőn mindamellett még sem volt képes megjutalmazni az érdemet, s fölsegélni a nyomort, asztali készületének egy részét s több rendbeli jószágait eladta; a szegények közt terjedelmes telkeket osztatott ki. Mindenütt közköltségen nevelteté a szükölködő gyermekeket; megtiltá a férfiatlanitást; az erkölcsöket javitani igyekezett; igazságot szolgáltatott. Átalában mindig ugy cselekedett a kormányon, hogy a magán-életbe bármikor is bánat nélkül visszatérhessen.

A jó kezdet nem fajult el nála kegyetlen uralommá, miként ezt több császároknál már láttuk; legfőljebb az a hibája volt, hogy kegyességből még a gonosztevőket sem büntette. A senatus ismét szabadon mozoghatva az itélethozásban, fölvette a vádakat az előbbi kormány kémei ellen, s némellyeket halállal, másokat számüzéssel büntetett. Midőn bizonyos összeesküvőket akarna üldözőbe venni, Nerva azt esküjéhez hiven meg nem engedte. Az illy kegyességet nagyon helytelennek találván Fronto consul, kinyilatkoztatá, hogy ha nagy szerencsétlenség is olly fejedelem alatt élni, ki mindent eltilt, nem kisebb szerencsétlenség az ollyan fejedelem által kormányoztatni, ki alatt minden meg vagyon engedve.

---

[1]) Hihetőleg a keresztények. Dio, LXVIII.

E jósággal valóban visszaéltek a praetorianusok, kik megrohanták a palotát, hogy Domitian gyilkosainak kiadására kényszeritsék Nervát; ki bármennyire ellenkezett is, s felfödött mellét tartotta nekik oda, engednie kellett. Még köszönetet kellett szavaznia a praetorianusoknak, hogy a világot azoktól megtisztitották.

Ez eseményből belátta annak szükségét, hogy olly embert rendeljen utódjául, ki képes legyen szilárd kezekkel vezetni a kormányt. S igy kormányának legdicsőbb tette volt, midőn fiának fogadá Marcus Ulpius Trajanust (98. jan. 27.), kivel azonnal megosztá a tribunságot és a hatalmat. Alig tizenhat hónapig uralkodván, meghalálozott, s az istenek közé soroztatott.

Trajanus.

Traján nem annyira jeles, mint régi olasz családból származott Sevilla mellett; s ifju korában a parthusok ellen harczolt. Domitian alatt saját biztossága végett hazájába vonult, honnan ez őt Alsó-Germania kormányára küldötte. Itt megszerették őt a katonák, s a nélkül, hogy áskálódott volna, egyedül jó hirnevétől indittatván Nerva, őt utódjának nevezte. 42 éves korában lépvén a trónra, a benne helyzett várakozásnak teljesen megfelelt.

Gyalog tartotta bemenetét a városba a népnek kimondhatatlan örömkiáltásai közt. Midőn a palotába lépne, felesége, Pompea Plotina a néphez fordulván, e szavakra fakadt: „Reménylem, hogy a mint beléptem, ugy fogom elhagyni ezen palotát.“ Testalkata erős és fáradalmakra edzett, magatartása nemes s társalgása nyájas, a tudományokban nem igen jártas [1]), de a tudósoknak nagy kedvelője levén, korának legjobb hadvezére volt. A táborban mindig gyalog járt, veteránjait egyenkint ismerte, s azoknak tetteit elő is számlálta; öltözet, fáradalom és mértékletesség tekintetében a legutolsó közkatonától nem különbözött, s minden nyájassága mellett a fegyelmet szigoruan fön tudta tartani.

A főhatalomra jutván, kijelenté, miként a törvényeket ő is, mint bármelly polgár, megtartani köteles; s e részben szavát tartotta. Bőkezü volt szintugy a katonák, mint a nép iránt; az adományozásnál beszámitotta a távollevőket, s a mi uj dolog volt, a tizenkét éven aluli gyermekeket is. A mint mondják, gyakori adományozásaival két millio egyént élelmezett. A gabonának mindig jutányos árt szabott; a

[1]) Ez, s nem, miként Julian mondja, a restség volt oka, hogy leveleit Sura által iratta.

szegény árva gyermekek nevelésére költekezett; gladiator-látványokat rendezett; de a Nerva által mngtürt szinészeket elüzte. Nagy költséggel nyittatá meg a civita-vecchiai kikötőt; s kitágitá a circust, hol megtiltá nevének emlitését, ne hogy a sok gonosz császárra pazarlott tapsokban ő is részesüljön. Az ügyvédeknek megtiltá pénzt fogadni el a pörlekedő felektől, kik eskü alatt tartoztak bevallani, hogy nekik semmit nem adtak, még csak nem is igértek [1]).

A fejetlenség és zsarnokság ütötte sebeket megorvoslandó, valahányszor a közjó ugy kivánta, a császári jövedelmeket, hatalmat és kiváltságokat csökkenté. Eltörölte a felségsértési törvényeket; megbüntette az árulkodókat; s az előbbi kormány tulságos engedékenysége következtében a helytartók közt elharapózott zsarolásokat elnyomta. Mindenkit személyválogatás nélkül fogadott, s őszinte lélekkel hallgatta meg véleményeiket; a tisztségekre a legméltóbbakat emelte, s azon véleményben volt, hogy ravaszság- és álnokságra valamint a magán-életben, ugy a kormányzásban sincs soha szükség. Gyanuból senkit nem büntetett, elvül állitván föl, hogy inkább száz bünös maradjon büntetlen, mint csak egy ártatlan is szenvedjen. Suburanusnak, a praetorianusok főnökének következő szavakkal nyujtotta át a kardot: „Ha teljesitem kötelességemet, mellettem; ha pedig nem teljesitem, ellenem használd azt.“

Minden bizodalmát Surában helyezte, a kinek tanácsára Nerva őt örökbe fogadta. Midőn valaki ez ellen áskálódék, hivatlanul vacsorára jelent meg nála, annak orvosa által ápoltatá szemeit, borbélya által borotváltatá magát, s másnap az árulkodóhoz igy szólott: „Ha meg akart volna gyilkolni, azt tegnap is megtehette volna.“

Hibák és gyarlóságok nélkül ő sem volt. Szerette a bort annyira, hogy megparancsolta, miként asztal után kiadott rendeleteit ne foganatositsák. Üres idejét élvezetekben töltötte; hiuságból nem csak az általa emelt, hanem még a parancsára kijavitott épületekre is rátétette nevét: miért is a romaiak P a r i e t a r i a melléknevet adtak neki azon növénytől, melly a falakra kapaszkodik. Eltürte, hogy őt urnak nevezzék, szobra előtt áldozatokat tegyenek, s a nép az ő életére és örökkévalóságára esküdjék.

III. üldözés a keresztények ellen (106.).

Hihetőleg isteni méltóságát féltve, rendelte el a keresztények üldözését. Melly tekintetben igen érdekes Pliniussal folytatott levele-

[1]) A kincstárból huzták a fizetést.

zése [1]); a honnan egyszersmind azon némileg gyermekies öröm is kitünik, mellyet a romaiak éreztek, midőn ujra összehivatván a senatus, három egész napig tartottak s éjjelig nyultak az ülések [2]). De hát minő fogalmat szerezzünk magunknak ezen gyülekezetekről, midőn azt olvassuk, hogy Trajanus nem engedte meg egy kis társulat alakulását egy ásiai város közfürdőinek kijavitására, azt állitván, hogy magán-érdekből keletkezett minden egyesülés, vagy társulat a birodalom czéljaival ellenkezik?

Háboruk.

A germánok jól ismerve Traján bátorságát, minden oldalról küldöttséggel járultak hozzá; s a Dunán tul lakó barbarok nem bátorkodtak a tulpartra is kiterjeszkedni, mint eddig, midőn télen a folyó befagyott. Trajánnak szándékát azonban eléggé elárulta e kedvencz esküje, mellyet mindig ajkain hordott: „Bárha Daciát tartománynyá tehetném, s az általam épitett hidakon kelhetnék át a Dunán és az Euphrat folyókon [3]).

Emlitettük már, miként Domitian gyalázatos békét vásárlott a dákoktól, s évenkinti adót fizetett nekik. Ez adót annál szégyenitőbb dolognak találta Traján, minthogy ama népek hatalomban mindegyre növekedtek, s királyuk, Decebalus, a parthusok királyával, Pacorussal szövetséget kötött. A dákok egynémelly kalandjaiban ürügyöt keresve Traján, hatalmas sereget gyüjtött össze, s átkelve a folyón, a tartományt pusztitá (103.). Azonban Decebal sem szunnyadott, s fegyverbe szólitván az ifjuságot, a romaiak ellen indult. Traján, jóllehet egy nagy gombát kapott, mellyre irva vala: „Szövetségeseid azt tanácsolják: kösd meg a békét és menj haza,"—csatába ereszkedett, s győzött. Midőn a sebesülteknek nagy száma miatt kifogyott a rongykötelék, saját ruháit adta át e czélra a császár.

Olly hévvel folytatta Traján a győzelmet, miként Decebalus a végveszélyben békét kért, s kemény föltételek alatt nyerte meg azt. Vissza kellett adni szomszédainak a bitorlott tartományt; kiadni a fegyvereket és hadi gépeket a munkásokkal együtt, kik azokat készitették, ugy szintén a szökevényeket; senkit, ki romai uralom alatt született, föl nem fogadhat; az erősségeket le kellett rontania; Romával közös barátai és ellenségei voltak.

---

[1]) Lásd, XXVI. fej.

[2]) Jam hoc pulchrum et antiquum, senatum nocte dirimi, triduo vocari, triduo contineri. **Plinius**, *Ep.*

[3]) **Ammianus**, XXIV.

Traján erősségeket épitett, s őrizetet hagyott azokban ; Decebal hódolatát fogadva, az első diadalmenetet tartotta (105.) a dákok fölött. Decebal azonban csak a szükségnek engedve, ujra fegyvert fogott; a várakat megerősitteté, s a szomszédoktól segitséget kért. A szittyáknál barátokra talált ; a jászokat pedig, kik vele szövetkezni nem akartak, leverte. Traján elősietett; Decebal álszökevényeket küldött hozzá, hogy őt megöljék ; de szándéka nem sikerült. Azonban Longinust, a császár helytartóját, szinlett alkudozásra meghiván, hatalmába ejtette, s érte cserében az egész tartományt kérte a Dunáig ; Longinus azonban megmérgezte magát.

Duna-hid.

Traján kőhidat emeltetett a Dunán 20 oszlopra, mellyeknek vastagsága 60′, magassága 150′, s egymástóli távolsága 70′ vala, két erőddel a hidnak két végén. Ezen rendkivül bámulandó mü (a folyamnak sebessége ugyanis a medernek keskenysége miatt rendkivüli) egy nyáron készült damascusi Apollodorus tervezete és igazgatása mellett.

A következő évben (106.) átkelte hidon Traján, s a háborut sokkal több ügyességgel és zajjal folytatta, ne hogy seregeit veszélynek tegye ki. A bátorság, mellyel ő a veszélyekkel szembeszállt, uj erőt öntött katonáiba, kik a régi vitézség csodáit mivelték. Egy sebesültet a sátorba visznek; midőn az orvosoktól hallaná, miként sebe halálos, visszament küzdeni, mig összerogyott. Végre Zarmizegethusa, a dákok fővárosa is elesett; az ország romai tartománynyá alakittaték át, mellynek határait a Dniester, Tisza, Alsó-Duna és a Fekete-tenger képezték [1]). A régi főváros Ulpia Trajana nevet kapott; a tizenöt dák törzs közé temérdek romai gyarmatosok vegyittettek. Decebal szerencsétlenségét tulélni nem akarta. A Traján-oszlop bizonyságot tett emé diadalokról, s a diadalmenet ünnepélyei alkalmával 123 napig tartottak a látványok ; mi közben több mint 10,000 vadállat öletett meg.

---

[1]) Még most is láthatni nyomait a hadi utvonalnak a Dunától egész Benderig. Lásd, **Conradus Mannert**, *Res Trajani imperatoris ad Danubium gestae.* Nürnberg, 1793. ;

J. Christ. Engel, *Commentatio de expeditionibus Trajani ad Danubium et origine Valachorum.* Viennae, 1794. A göttingai tudományok Academiája által jutalmazott mü ;

D' Anville egy értekezése a föliratok és szépmüvészetek Academiájának irataiban, XVIII. kötet.

Parthusok.

Egyik ohajtását teljesülni látván, most már az Euphrates felé indult meg (114.) Trajan a parthusok fékezésére, kik Románák legrettegettebb ellenségei valának. A mint Armenia a romiakkal, vagy a parthusokkal tartott, Kis-Ásia és Felső-Ásia fenyegetve valának; mert a romai gyalogság ama hegyeken át Persia szivébe hatolhatott, a nélkül, hogy Mesopotamia térein Crassusnak balsorsától kellett volna tartania; vagy ellenkezőleg a parthusok intézhettek onnan folytonos betöréseket Kis-Ásiába és Syriába. Annak birtokától tehát igen sok függött.

Tiridates, Armenia királya, Nero kezéből fogadva el a koronát, Roma vasalljának ismerte el magát. Most, midőn Exedarus lépett a trónra, a parthusok királyától, Chosroestől fogadta el a koronát; miért kérdőre vonva Trajanus Chosroest, ennek gunyos feleletei után ellene sereget inditott. A parthus követségek és ajándékok által igyekezett őt megkérlelni, bistositva őt arról, hogy Exedarust letette; s kérve őt, ajándékozná a koronát Parthamaspatesnek, az ő testvérének, s Pacorus parthus király fiának. Mire Trajan azt felelte, hogy majd Syriában e dolog iránt határozni fog.

Armenia romai tartomány.

Antiochiában számos fejedelmek hódolatát fogadva, Armeniába vonult, több rendbeli erősségeket elfoglalt. Mire Parthamaspates király előtte megjelenvén, koronáját a császári trón zsámolyához letette. Ennek láttára a hadsereg olly zajos örömkiáltásokba tört ki, hogy a megrémült parthus futásnak eredt; azonban minden oldalról bekeritve látván magát, panaszra fakadt, hogy az önkényt meghódolt fejedelem fogoly gyanánt őriztetik, s bosszusan hagyta el a tábort. De azt nem akadályozhatta meg, hogy Trajan romai tartományt alakitson Armeniából. Ekkor hajoltak meg Iberia, Sarmatia, Bosphorus, Colchis királyai; Mesopotamia puszta rémületből megadta magát, s midőn Cornelius Palma, Syria helytartója, Arabia egy részét meghóditotta, a sauromaták és hinduk ugyanegy időben keresték Trajan barátságát.

Assyria romai tartomány.

Ugy látszik, hogy Chosroesnek szintén föltételeket szabott Trajan; de nem tudni, mi okból, megujitotta a harczot a parthusok ellen (116.); hajóhidon kelt át a Tigrisen, s minden kardcsapás nélkül elfoglalta Abiadenet, Assyriát; megjárta a Sándor győzelmei által hiressé vált Ninivét, Arbelát, Gaugamelát. A parthusok közt támadt viszályokat

használa fordítva, egészen Babylonig hatolt; hol csatornát kezdett ásatni az Euphrates és Tigris közt, hogy Ctesiphon ostromára oda szállíthassa hajóit. A két folyamnak egymástól eltérő szinvonala miatt a vállalat fönakadt; mire a hajókat szárazon vontatván, Seleuciát és Ctesiphont bevette, hol a parthusok királyának leányát és aranytrónját is hatalmába ejtette. Chosroes megfutott, az egész tartomány meghódolt, s Assyria mint tartomány adófizetővé vált.

Balesetek.

Visszatérve Traján Antiochiába, mig a hadsereg, az udvar s a kiváncsi néptömeg ottan összegyülve volt, olly nagy földingás támadt, hogy a város szinte elpusztult; Traján maga is sérülést kapott, s egyetlen városnak balsorsa az egész birodalomra kihatott. Uralkodása alatt még temérdek balesemények adták elő magukat: éhség, döghalál, földrengések; Rómában a Tiberis kiöntött; a mi nagy borzalmat idézett elő, három Vesta-szüz megszegve fogadását, elevenen eltemettetett. S ha mindezen áldozat nem elégité ki a régi babonaságot, a Sibylla-féle könyvek azt rendelék, hogy, miként már máskor is történt, a ‚forum boarium'on két görög és két gallus, férfi és nő temettessék el elevenen; s a romaiak, kik a gallusok és britannusok barbarsága ellen kikeltek, mivel ezek embervért áldoztak oltáraikon, a parancsnak maguk is engedelmeskedtek.

Traján körutja.

Tavasz kezdetével körutra ment Traján (107.); a mit valóban történeti körutnak nevezhetni, mellynek nem annyira hóditás volt czélja, mint hogy a birodalom fenségét és hatalmát a népeknek szeme elé állitsa. Megtekintve a sikságot, honnan a világnak első miveltsége kiindult, a Tigrisen végig a Persa-öbölbe hajózott; innen a nagy Oceánra ment, s egy hajót pillantván meg vitorlázni India felé, e szavakra fakadt: „Ha ifjabb volnék, elvinném oda seregeimet.“ Ezután Boldog-Arabia felé fordult, Aden kikötőt a Bab-el-Mandeb szoroson tul elfoglalja, Köves-Arabiát, melly a kereskedést Ásia és Afrika közt biztositá, tartományná teszi; a senatust mindig ujabb és ujabb hóditásokról tudósitja. Midőn már tovább nem mehetett, visszatért Babylon felé, mellynek romjain áldozatot mutatott be Nagy-Sándor tiszteletére.

A zsidók lázadása.

A birodalom ekkor nagyságának tetőpontján állott, öt ujabb tartomány járulván hozzá, ugymint: Köves-Arabia, Armenia, Mesopotamia, Assyria Ásiában, és Dacia Európában. De nem soká tartott e nagyság; még Traján maga saját müvét összedőlni látta. A földren-

gést, melly annyi tartományokat megingatott, a birodalom bukásának előjeleül tekintették a zsidók, s minden oldalról föllázadtak, főleg Afrikában. Alexandriában először némi előnyre tettek szert; azután pedig a görögök összeszedve magukat, minden különbség nélkül legyilkolták őket. A cyrenei zsidók, kik a lázadást szitották, az egyptomi sikságot rabolva kalandozták be, s nem csak hogy legyilkolták ellenségeiket, hanem még föl is falták azokat, s bőreiket magukra húzták. Ugy mondják, 200,000 ember veszett el Libyában, 250,000 Cyprusban, hol Salaminát elhamvasztották. Traján seregeket küldött ellenök, hogy Libyából kiszoritsák őket; Cyprusban pedig annyira ment a dolog, hogy ha valamelly zsidót balsorsa később e szigetre vetett, azt ottan darabokra tépték. S igy a láng mindenütt eloltatott.

A példa ragályossá vált. Az ujabb hóditmányok széttörték lánczaikat, s Trajánnak baja mindenfelé meggyült. Midőn betegsége miatt Olaszországba visszatérni kényszerült, minden tartomány föllázadt: a parthusok azonnal elüzték az általa királylyá tett Parthamaspatest, az örmények maguk választottak királyt tetszésök szerint, Mesopotamia a parthusoknak meghódolt; s Trajánnak minden erőködése füstbe ment.

Traján halála (117. aug. 10.).

A császár Selinusba érve Ciliciában, $19^1/_2$ évi uralkodás után meghalálozott. Özvegye Plotina s unokahuga Avidia arany urnában vitték az ő hamvait Romába; hol azok mintegy diadalmenetben fogadtatván, a régi törvények ellenére a városban tétettek le azon oszlop alatt, melly hóditásainak emlékét megőrzé.

Pompás müvek tarták fön emlékét: gyönyörü utvonalak a Fekete-tengertől kezdve egészen Galliába; egyik utvonal a Pontini-mocsárokon keresztül, s egy másik Beneventotól Brundusiumig. Romában könyvtárakat és szinházat nyitott, a circust nagyobbittatá, nevezetesebb épületeket kijavittatott, s a várost uj vizvezetőkkel látta el. Különösen bámulandó volt az ő foruma; mi végre egy dombot hordatott le 144 lábnyi kiterjedésben. E forum négyszögü volt, körös-körül egy oszloptornáczczal és négy diadalivvel, számos paloták- és apró templomokkal ékitve, ugy hogy valóban csodamünek volt nevezhető a csodák városában.

Az ő kormánya alatt, midőn szabad volt a gondolat, ugy szintén annak nyilvánitása is, a tudományok némileg virágzásnak indultak.

Nagy kár az, hogy egy Caligula és Nero kegyetlenségei- és őrültségeiről olly teljesen értesült történet Traján tetteiről alig tud

fölmutatni egy tökéletlen kivonatot [1]), s ezenkivül csak egy összeszőtt panegyrisre van szoritva. Annyit azonban följegyzett magának a történet, hogy még harmadfél század mulva is e császár halála után az uj császárt azon kifejezéssel üdvözölte a senatus: vajha szerencsésebb lenne, mint Augustus, s erényesebb, mint volt Trajanus [2]).

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Hadrianus.

Publius Aelius Hadrianus, ki Rómában született spanyol szülőktől, az Aeneis könyvet fölütvén, a VI. éneknek Numára vonatkozó eme versein akadt meg szeme:

Quis procul ille autem, ramis insignis olivae,
Sacra ferens? Nosco crines, incanaque menta
Regis romani, primam qui legibus urbem
Fundabit, Curibus parvis et paupere terra
Missus in imperium magnum.

E szavakból vélte kiolvashatni, hogy ő egykoron császár és törvényhozó leend [3]). Mind a kettő megtörtént. Trajan alatt szolgált,

---

[1]) Dio után Xiphilinus által. Aurelius Victor és Eutropius idomtalan töredékeit nevezni sem akarjuk. A panegyris Plinius Caecilustól való.

[2]) **Eutropius**, VIII. 5. Később sajátságos vélemény merült föl, miszerint Nagy-Gergely pápa könyörgéseinek sikerült megszabaditani Trajánt a pokolból, hol már négy század óta sinlődött. Tudtomra az első iró, ki ezt említi, Salisbury János (*Polycr.* V. 8.): „Virtutes ejus legitur commendasse ss. papa Gregorius, et fusis pro eo lacrymis, inferorum compescuisse incendia. . . . donec ei revelatione nunciatum sit, Trajanum a poenis inferni liberatum, sub ea tamen conditione, ne ulterius pro aliquo infideli Deum sollicitare praesumeret." Sz. Tamás fölhasználta e hagyományt, s Dante is czéloz rá:

L' alta gloria
Del roman prence, lo cui gran valore
Mosse Gregorio alla sua gran vittoria. *Purg.* X. 73.

[3]) **Spart.**, *in Hadrian.* 2. A régieknek babonaságai közé tartozott valamelly könyvet történetesen fölütni, s az első mondatból, melly szembe tünt, a jövőre következtetni, és saját értelmének kételyeit eloszlatni. E czélra szolgált azelőtt Homer, később pedig Virgil. Julius Capitolinus mondja, miként Claudius Albinus illy módon kérve tanácsot az Aeneistől, a VI. könyvnek eme versein akadtak meg szemei:

ki őt mint saját gyermekét szerette, s nővérének unokahugát, Sabinát adva neki nőül, őt utódjává kineveztette. Császárnak üdvözölve őt a hadsereg Antiochiában, a senatushoz irt levelében elnézésért esedezett, s megerősittetését kérte. A senatus diadalmenetet rendelt számára; mit ő el nem fogadván, Traján szobrát állittatá a diadalkocsira. Pompaszerető és fukar, nagyszerü és könnyelmü, kegyes és bosszut forraló levén egyuttal, a bünöknek és erényeknek rendkivüli vegyületét tüntette föl. Emlékező tehetsége olly nagy volt, hogy a melly könyvet egyszer olvasta, azt el is tudta mondani; több levelet mondott egyszerre toll alá; tanácsosaival több tárgyról szólt; egytől-egyig névszerint ismerte azokat, kik alatta harczoltak. A tudományokban, nyelvtan-, ékesenszólás-, költészetben bárkivel is mérközött; a bölcsészeten, astrologián, magián és mathematicán kivül ismerte még az orvosi tudományokat; szobrokat faragott, énekelt, hangszereken játszott; képeket festett, főleg pedig fajtalan ábrázolatokat, s a természetet utánozta, vagy eltorzitotta. Több rendbeli müveket készitett prosában és versekben; többi közt egy ‚Alexandriades' czimü költeményt. Értekezéseket irt a nyelvtan és a hadtan fölött [1]; szabadosainak neve alatt megirta saját kormányának történeteit is. Párbeszéde Epictetussal [2], mellyben különféle kérdéseket ad föl e bölcsésznek megfejtés végett, koholmánynak látszik; egyébiránt a sok silány, nevetséges és aljas eszmék közt fordulnak elő abban több jeles mon-

---

Hic rem romanam, magno turbante tumultu,
Sistet eques, sternet Poenos, Gallumque rebellem.

Alexander Severus szint ekkép találta meg:

Te manet imperium coeli, terraeque, marisque.

S midőn a szépmüvészetekre akarná magát adni, ezen választ nyerte:

Excudent alii spirantia mollius aera...
Tu regere imperio populos, Romane, memento.

L. **Lampridiust.** E babonaság a pogányságot is tulélte. Sz. Ágoston (*Ep.* 55. *ad Januar.*) megemliti és kárhoztatja azt; szintugy az agdei zsinat e czim alatt: *A szentek sorsa.* Toursi Gergely (*Hist. Franc.* IV. 6.) igy ir: „Positis clerici tribus libris super altare, idest Prophetiae, Apostoli atque Evangeliorum, oraverunt ad Dominum, ut, Christiano quid eveniret, ostenderet.... Aperto igitur omnium Prophetarum libro, reperiunt: Auferam maceriam ejus." És V. 49.: „Moestus, turbatusque ingressus oratorium, Davidici carminis sumo librum, in quo ita repertum est: Eduxit eos in ope et non timueruut."

[1]) 1664-ben jelent meg Upsalában egy *Értekezés a had mesterségéről*, melylyet Hadrián irt, s Mauritius consul kiadott volna; e munkálat azonban sokkal ujabb.

[2]) Kiadta Froben 1551-ben.

datok, például: „Mi a béke? — Nyugalmas szabadság. — Mi a szabadság? — Ártatlanság és erény.“

Hadrián sajátszerü izléssel birt az irodalmi müveket illetőleg. Többre becsülte Catót Cicerónál, Enniust Virgiliusnál, Coeliust Sallustiusnál, Antimachust Homernél, kinek még költeményeit is meg akarta semmisiteni. Mennél tulságosabb volt valamelly critica, annál biztosabban megnyerte tetszését, mint Largus Lucinius ‚Ciceromastix‘ czimü gunyiratával, mellyet a latin ékesenszólás atyja ellen intézett. Ő maga énekelte meg kedvenczeit, s a többi költők az ő sipjára tánczoltak. A sophisták, ezen szemtelen, kapzsi, jellemtelen, kétszinü nép, melly maga közt ért a czivakodáshoz, körülötte gyülekeztek. Hadrián, a nélkül, hogy valamelly bölcsészi felekczethez tartoznék, valamennyit türte, czivódásaikat örömmel hallgatta, s a költőknek hevenyészett verseiben gyönyörködött; csakhogy mindenben első akart lenni. Miletusi Dionysius és Caninius Celer iránt gyülölöttel viseltetett, mivel az elsőséget neki átengedni nem akarták, miként azt kegyencze, Heliodorus tevé. Egykoron Favorinus bölcsésznek egy kifejezését birálgatva, ez, habár állitását példákkal igazolhatta volna, hibáját elismerte; a mi fölött rendkivül csodálkozván barátai, azt mondá nekik: „Azzal vetélkedjem én tudományban, a ki harmincz legiónak osztja parancsait?“ [1]) — De már ezen eszélyesség hiányzott Apollodorusnál, ki Trajan müveinek nagyszerü épitésze volt, s Hadriánnak bizonyos megjegyzésére némi czélzással válaszolá neki: „Jobb lesz, ha ugorkát festesz.“ Máskor ismét egy Venus és egy Roma kerülvén ki a császár kezeiből, minthogy a két rendbeli szobor a kis templom számára, mellynek szánva volt, aránytalanul nagy lett volna, e kérdést intézte hozzá: „Ha fölkelnek, lesz-e helyök, hogy megállhassanak?“ Ez őszinteség a müvésznek életébe került, annak bizonyságául, milly veszélyes dolog a hatalmasokkal komázni.

Épitmények.

Az általa emelt, vagy ujra épitett városoknak Aelia nevet adott[2]), s mindenütt szaporitá saját nevével az emlékeket. Athene és Görögország tömve valának azokkal; Romában ujra épité a Pantheont, Neptun templomát, Augustus nagy piaczát, Agrippa fürdőit a számos

[1]) Mindazáltal nem kerülte ki Hadrián gyülöletét; miért is azt mondá, miként három dolog fölött csodálkozik: hogy mint született gallus görög nyelvet beszél, hogy herélt létére a házasságtörés birájává rendeltetett, s hogy a császártól gyülölve, mégis életben vagyon.

[2]) Jerusalem, Carthago, két város Spanyolországban, Meursia Pan-

uj épületeken kivül, mellyek közt kitünők valának a ‚Moles Hadriani' és a tiburi nyárilak. Amazt egy hid képezte a Tiberisen azon mausoleummal együtt, melly jelenleg Angyalvár nevet visel, s még most is bámulandó épitmény; holott szobrokat, oszlopokat s ékességeket szolgáltatott a hanyatlás korában emelt épületeknek, a Totilas és Belizár közti harczokban pedig vetszerek gyanánt használtattak kövei. Legmagasabb ékessége a szekér, melly alólról tekintve kicsiségnek tünt föl, olly nagy tömeg volt, hogy, miként Spartianus mondja, a lovaknak szemüregeiben egy ember elférhetett. Tiburi nyárilakában mindazt utánozta Hadrián, a mit szépet látott utazásában: Görögország és Egyptom legmagasztaltabb vidékeit, a Lyceumot, Academiát, Prytaneumot, a Poecilét és Tempe völgyét; ottan volt lefestve a pokol is. A kertnek külön osztályai a különféle tartományokról neveztettek el, s a növények, edények, szobrok, föliratok, mindennemü ritkaságok az illető tartományok hü képét adták.

Trónra léptekor azokhoz, kik őt mint magán-embert megsértették, igy szólott: „Most már nyugton lehettek." Midőn fölségsértés gyanuja miatt akarnák őt némellyek ellen fölingerelni, válaszul adá: „Igaztalánság lenne olly tettet büntetni, melly még csak valószinü." Egy öreg asszonyt azon szavakkal utasitván el magától, hogy most ideje nincsen, ennek ama megjegyzésére: ‚Miért vagy tehát császár?' azonnal kihallgatá őt. A szinházban egykor valamelly illetlen dolgot kivánván a nép, a hirnök által csendességet parancsoltatott; s midőn a hirnök azt adná tudtára a népnek: „A császár akaratja, hogy igy és igy viseljétek magatokat," a parancs szeliditése miatt nem csak nem haragudott rá, hanem még meg is jutalmazta azt.

Barátjaival és szabadosaival bizalmas lábon állt. Őszintén szabadságot ohajtott; másnak kérelmét meg nem tagadta, sőt gyakran megelőzte. Mindazáltal a szabadosoknak az államügyekbe befolyást nem engedett; az eddig általuk viselt titkárságra és palota-felügyelői állomásra lovagokat is emelt; s ha környezetében valaki megvesztegettetni engedte magát, azt szigoruan büntette. Látva egykoron, miként egy rabszolgája két senatorral sétál, arczul csapatta őt, igy szólván: „Miképen bátorkodtál illy emberekhez csatlakozni, kiknek holnap szolgája lehetsz?"

---

noniában, Stratonica Macedoniában, Palmyra Syriában, Neocaesarea Pontus tartományban, Adrianopolis Thraciában, Adriana Libya Cyrenaicában, Antinopolis Egyptomban, Adrianoterus Moesiában.

Még Trajánnál is nagyobb jótékonyságot gyakorolt a szegény gyermekek és a nép irányában. A szükölködő senatorokat, lovagokat és tisztviselőket nyugdijazta és megajándékozta. A saturnaliák ünnepén, midőn barátjai a szokásos ajándékokat hozták neki, ő ez alkalmat arra használta, hogy irányukban nagylelkünek mutatkozzék. Utazásaiban, mellyek 20 évi uralkodásából 17 évet foglaltak el, mindenütt bőkezüségének jeleit hagyta.

És pedig nem volt fosztogató. Több rendbeli adót még alább is szállitott; a kinek gyermekei voltak, az ollyantól hagyományokat el nem fogadott. Trónra léptekor az államkincstárnak minden követelését elengedte Romában és Olaszországban; a tartományoknak pedig 16 évi adósságát engedte el, megégetve az illetők kötelezvényeit. A legszebb örömtüz volt ez a népek számára [1]).

Meglátogatta a consulokat; jelen volt a tanácskozásokon; fölmenté a senatorokat a szertartásos látogatásoktól, s lecticában viteté magát a curiába, ne hogy azok őt kisérni tartozzanak. A senatorok ügyében itélethozástól eltiltotta a lovagokat; a senatus itéleteitől a trónra hivatkozást el nem fogadta.

Mindazáltal elég gyarló volt meghallgatni a föladókat, minthogy a kiváncsiság ösztönözte őt mások tetteinek ismeretére; a mi rut dolog mindenkinél, de leggonoszabb még is a fejedelemnél. Rossz szemmel nézte, s eltávolitotta magától azokat, kiknek az uralmat köszönheté. Ne hogy valaki az ő örökös utazásai alatt lázadást kezdjen, a tisztviselőknek engedett hatalmat mindinkább megszoritá, s lassankint a monarchiai kormányformát behozta. Julia Sabinát nem annyira feleségének, mint rabszolgájának tekintette, s a mint mondják, végre is megmérgezte. Ezt egyébiránt nem minden ok nélkül tette; mivel a nő szemtelenül dicsekedett, miként ő megtette a magáét, hogy gyermeket ne szüljön neki, minthogy az ő gyermeke, ugy mond, az emberinemnek csak szégyenére és romlására válnék.

A praetorianusok főnökségét Coelius Tatianusra, ki fölötte gyámságot gyakorolt, és Similisre ruházta. Ez utóbbi, távol minden dicsvágytól, három év mulva lemondott; falura vonulván, itt még hét évig élt, sirjára pedig föliratta: „Hetvenhét évig voltam a földön, de csak hét évig éltem.“ Tatianus ellenben szigoru eljárásra ösztönözte urát; a közvélemény neki tulajdonitá négy consularis fér-

[1]) Midőn Velenczc követe IV. Henrik jelenlétében ennek a köztársaság irányában adott kötelezvényeit elégette, Henrik fölkiáltott: *Soha nem láttam illy gyönyörü tüzet.*

fiu halálát, kik azelőtt Hadrián barátai levén, állitólagos összeesküvés miatt a senatus által elitéltettek. Többekre is kiterjedt még a halálos itélet; mig végre Hadrián a fölségsértési pöröket megszüntette, s Tatiántól kegyelmét megvonta.

Antinous.

Nem is emlitve a kutyák és lovak iránti hajlamát, mellyeknek még fényes emlékeket is állittatott, rut fajtalanságának bizonyitványai gyanánt szolgálnak a temérdek versek, mellyekben kedvenczeit fölmagasztalta. A Bithyniából származott Antinoust kimondhatlanul szerette; mindazáltal kiolvasván azt a büvészetből, mellyel szüntelen foglalkozott, miként az ő életét csak egy embernek önkénytes föláldozása nyujthatja hosszabbra, miután sem olly bolond, sem olly nagylelkü nem találkozott, szivesen vette, hogy Antinous ifjuságát, szépségét, életét áldozza föl érte. Mint valamelly szeretett hölgyet siratta meg őt; nevére a Nilus mellett várost épittetett; azt kivánta, hogy a görögök őt istennek jelentsék ki, s szobraival és templomaival töltötte be a világot. Különösen egy templomot emeltetett neki Mantineában, Epaminondas dicsőségének szinhelyén, melly mostan a görögök elaljasodását hirdeté, kik a sajátszerü istennek ünnepélyes játékokat rendeztek itten, s oraculumokat állitottak neki. Pancrates költő, mivel a lotus virágnak az ifju sirján termett bizonyos nemét annak nevéről nevezte, azért jutalmakat s a muzeumban helyet nyert. A csillagászok fölfedezték az égen csillagát, miként azelőtt Caesar és Berenice csillagait. Az ő hamvai fölött emelt templomban csodák történtek, játékok és mysteriumok alapittattak, s mindenki vetélkedett a tiszteletért, hogy az ő papja lehessen.

A keresztények negyedik üldöztetése.

Képzelhető, mit gondolhattak mindezekre a keresztények [1]), kik irányában Hadrián nem tanusitotta azon türelmet, mellyet minden

[1]) Prudentius, Symmachus ellen, megjegyzi, miként Hadrián ifja boldogabb volt mint Jupiteré, mivel Antinous az istenek asztalánál ült, a hol Ganymedes csak pohárnok gyanánt szolgál:

Quid loquar Antinoum, coelesti in sede locatum?
Illum deliciae nunc divi principis; illum
Purpureo in gremio spoliatum sorte virili;
Hadrianique dei Ganymedem, non cyathos dis
Porgere, sed medio recubantem cum Jove fulcro,
Nectaris ambrosii sacrum potare lyaeum,
Cumque suo in templis vota exaudire marito.

Lib. I. 271.

egyéb felekezetekkel éreztetett; s az ő istenei iránti tiszteletből, ezeknek ellenségeit gyilkoltatni engedé. Most már a keresztények nagyobb számmal levén, s igy hatalmukat érezve, nem elégedtek meg azzal, hogy türelemmel várják be a halált, hanem ártatlanságuk bebizonyitása végett a törvényszékekhez fordultak. Justinus nyiltan kimondá, miként azon fejedelmek hatalma, kik saját véleményöket az igazságnál többre becsülik, a pusztában utonállók hatalmához hasonlitható [1]). Hadrián, mint mondják, Quadratus és Aristides apologiái által megindítva, fölfüggeszté az üldözést; sőt még templomot is emelt volna Krisztusnak [2]), ha az oraculumok nem figyelmeztetik, miszerint e templom fölállitásával a többi templomok mind pusztulásra jutnak.

Hadügy.

A táborban egyszerü katona módjára élt; gyalog és födetlen fővel járt szintugy a Havasok hólepte bérczein, mint Afrikának égető pusztáin. Mivel harczosait személyesen ismerte, a tisztségekre csak az érdemeseket emelte. Számos reformokat hozott be; minden osztályhoz ácsokat és mérnököket csatolt. Hóditással nem gondolt, sőt még Trajan szerzeményeit sem birta megtartani. Lehet, hogy elődjének gyalázatára; lehet, hogy bölcs mérséklésből visszavonta seregeit Armenia-, Mesopotamia- és Afrikából; az örményeknek szabad királyválasztást engedett; a parthusok visszahivták az elüzött Chosroest, s ez oldalról az Euphrates folyót jelölte ki a birodalom határául. Szivesen lemondott volna még a dákoktól elvett terület birtokáról is, ha vissza nem tartja őt a temérdek romai településnek sorsa. Azon ürügy alatt, hogy a barbaroknak átkelése a folyamon nehezitve legyen, Trajan hidját is lerontatá; minek következtében a folyam eddigi ágyából kiszorulva, más medret kénytelenittetett ásni magának.

A hagyomány szerint a Terminus isten nem akart kimozdulni a Capitoliumból, még Jupiternek sem adandó helyet; a birodalom mozdulatlanságának jelképe volt ez. S ezen első lépés, hogy a romaiak odahagyták hóditmányaikat, rossz előjelnek tekinteték, a mit a jövő bebizonyitott.

Fönebb emlitettük már a zsidóknak lázadását Bar-cocheba alatt, s miként büntette őket Hadrián, meggyalázva vallásukat. A győzelmet azonban drágán vásárlotta meg Hadrián. Midőn a senatust erről ér-

[1]) *Τοσοῦτον δὲ δύνανται οἱ ἄρχοντες πρὸς τῆς ἀληθείας δόξαν τιμῶντες, ὅσον καὶ λησταὶ ἐν ἐρημεία.* I. 12.

[2]) **Lampridius**, *in Alex. Severo.*

tesitené, nem használta a szokott bevezető formulát: „Én és a sereg jó állapotban vagyunk“ [1]).

Romában megjelent előtte Pharasmanes, Iberia királya, kitisztitandó magát az armeniai király, Vologeses által reá háritott vádak alól; gazdag ajándékokat hozott magával, mellyekért Hadrián még fényesebbeket adott cserében, a többi közt 50 elefántot s 500 szolgát; tartományát öregbitette, lovagszobrot emeltetett neki, s megengedé áldoznia a Capitoliumban. Azután pedig, különös dolog! 300 gonosztevőt léptetvén föl az arenában, ezek a király által ajándékul hozott fényes öltözetekben küzdöttek egymással.

Az alánok, vagy sarmatiai massageták Armeniába betörve, egész Cappadociáig haladtak elő; melly tartomány kormányzója, Flavius Arrianus visszanyomta őket. Hihetőleg ugyanezen Arrianus volt az, ki a Fekete-tenger partjait megjárta és utazását leirta. Trebisondeből, hol a császár templomot emelt Mercuriusnak s kikötőt ásatott, kelet felé hajózott, s a romai őrségeket szemügyre vette; Phasis folyón is átkelt, mellynek vizei könnyüségök miatt jó távolságra folytak a tenger vize fölött; végre Sebastopolnál állapodott meg, s mindenről jelentést tett a császárnak, hozzá csatolván Ásia leirását tengeren Byzanctól Trebisondeig, azután Sebastopoltól a Bosphorus Cimmeriusig s innen ismét Byzanczig.

Hadrián utazásai.

Azon elvet tartva szem előtt, miként a császárnak, hasonlóan a naphoz, minden tartományt szemügygyel kell tartania, a birodalomnak minden tartományát bejárta Hadrián. Utját Galliában kezdette; megvizsgálva itten az erősségeket, átment Németországba, hol a leghatalmasabb legiók állomásoztak, mellyek közt helyreállitá a fegyelmet. Britanniában eltörölte a visszaéléseket; s minthogy Agricola visszahivatása után vad függetlenségöket a caledonok visszaszerezték, ezeknek betörései ellen falat vonatott a Solway öböltől egészen a Tyne torkolatáig Northumberlandban, 80 mérföldnyi hosszaságban. Innen átevezve Spanyolországba, Augustusnak Tiberius által Tarragoniában épitett templomát ujból fölemelteté; s a közgyülésben a viszályokat kiegyenliteni törekedett. Atheneben az eleusini mysteriumokba avattatá magát, s eltelve istenséggel, maga magát istenné tette, s az olympi Jupiter templomában rendelte imádtatását; melly templomnak épitését 560 év előtt Pisistratus kezdvén meg, ő azt most végre-

[1]) Dio, LXIX.

hajtotta. A városnak egy részét Adrianopolis név alatt ujittatá meg, s megajándékozta pénzzel, gabonával, egész Cephalonia szigettel és a régi mintára formulázott alkotmánynyal, melly szerint a kormányt a nép, az igazságkiszolgáltatást a senatus kezeibe adta. Ez oknál fogva az atheneiek őt panhellen törvényhozónak nevezték, s egy templomot, Delosban pedig Olympia nevü várost szenteltek neki [1]).

Chosroessel tartott összejövetele meggátolta a parthusok részéről kitörendő vészterhes háborut; minek következtében Hadrián biztosan megjárhatta Ciliciát, Lyciát, Pamphyliát, Cappadociát, Bithyniát, Phrygiát. Mindenütt templomokat, jeles emlékeket hagyott maga után, valamint Nimesben, szintugy Nicomediában, Nicaeában, Cyzicumban s másutt. A földrengés által pusztitott bithyniai városokat ujra épitteté; s az ő üdvözletére összesereglett királyok- és hozzá utasitott követekkel éreztette fejedelmi bőkezüségét.

Az Archipelagus szigeteiről Achajába ment által; Siciliában fölhágott az Aetna csucsára, miként Syriában a Cassius hegyre, hogy onnan a fölkelő nap képezte szivárványt szemlélhesse. Afrikában csodának tartották, hogy az ő oda érkeztekor, öt évi szárazság után, végre megeredt az eső. Pelusiumban tisztelettel járult Pompejus Magnus sirjához; Thebeben Memnon szobrának csodálatos hangjait hallgatta [2]); Alexandriában megbámulta a Ptolemaeus Philadelphus által alapitott s Claudius császár által nagyobbitott muzeumot, az ottan összegyült tudósokkal tudományos értekezésekbe bocsátkozott. Alexandria lakóinak az ő elődjei által eltörlött kiváltságait megerősitette; de a milly alázatteljesen hódoltak neki jelenlétében, háta mögött épen ugy kigunyolták.

„Szemmel tartottam (irja rokonához, Servianushoz) Egyptom lakóit, kikről nekem olly sok jót beszéltél. Könnyelmü, változékony nép. Azok, kik Serapist imádják, keresztények, s püspökeik nyiltan tisztelik ez istent. Nem találni egy zsidó, vagy samaritan zsinagógafőnököt, nem egy keresztény papot, a ki mathematicus, haruspex és nyegle nem volna; magát a patriarchát, midőn Egyptomba jön, az egyik Serapisnak, a másik Krisztusnak hódolni kényszeriti. Lázadók, fölfuvalkodottak és birálgatók. Városuk mindennel bővelkedik, és senki nem tétlen ottan, még a vakok sem; az egyik üveget fuj, a másik

[1]) Lásd, **Greppo**, *Mém. sur les voyages de l'empereur Hadrien, et sur les médailles qui s'y rapportent.* Paris, 1842. Milly nyeremény volna a történelem- és földrajzra nézve, ha ezen utazásnak naplóját birhatnók.

[2]) Lásd I. köt. 611. lapon.

papirt készit, a harmadik szó, mindannyian valamelly mesterséggel foglalkoznak“ [1]).

Törvényhozás.

Ez utazásokból időközönkint visszatért Hadrián Romába, hol a palota-hivatalokat, hadügyet és törvénykezést ujra szervezte; s ez uj szervezet a negyedik századig tartott [2]). A legjelesebb jogtudósok tanácsával élt, minők voltak: Neratius Priscus, Jubentius Celsius és Salvius Julianus; melly utóbbi a praetorok által mind ez ideig kiadott rendeleteket ‚Edictum perpetuum'ba gyüjtötte össze; mi által a praetorok elvesztették a jogot jogelveket állitani föl önkénytesen az igazság-kiszolgáltatásban, s kötelesek voltak ezen edictumhoz tartani magukat, melly a jus romanum kutforrását képezte, mig Theodosius törvénykönyve létrejött, s a Pandectáknak szintén alapját tevé.

Hadrián rendeletei közől megemlitendők: miként a számüzöttek gyermekeinek az atyai javak tizenketted része meghagyassék; ki a maga telkén kincset talál, annak tulajdonosa legyen; ki más telkén talál, a tulajdonossal osztozik; a pazarlók az amphitheatrumban megostoroztatva, számüzessenek. Eltiltá az emberáldozatokat; mindamellett Afrikában gyermekek, Romában pedig emberek még mindig áldoztattak Saturnus tiszteletére, Constantin koráig.

Az ergastulumokban, hol a romai rabszolgák dolgoztak, sokan kerestek menedéket a katonai szolgálat', vagy a büntetések elől; más szabad emberek is erőszakkal vonczoltattak oda, kiknek azután minden nyoma eltünt. Hadrián tehát eltörölte azokat a császárhoz, vagy az államhoz tartozók kivételével; s a rabszolgák meggyilkoltatását uraiknak szigoruan megtiltá.

Aelius Verus.

Vizi betegségbe esvén, utódjául választá (137.) Lucius Annius Aurelius Caesonius Commodus Aelius Verust, — ennyire növekedett a nevek száma a hiusággal! Külsejére nézve méltóságteljes s ismeretekben dus; de erkölcstelen életü levén, miként a gonosz nyelvek mondák, mellyek néha az igazat is el szokták találni, nem épen tiszteletre méltó tulajdonok és viszonyok idézték elő a kettő közt az örökbefogadási szerződést [3]). Utazásai közben Verus szárnyakkal ellátott

---

[1]) **Flavius Vopiscus**, *Vit. Sat.*

[2]) Officia publica et palatina, nec non militiae, in eam formam statuit, quae, paucis per Constantinum immutatis, hodie perseverat. **Aur. Vict.** *Epist.* XIV.

[3]) **Spartianus**, *in Aelio Vero.*

szolgákkal környeztette kocsiját, kikre a szelek neveit ruházta; kedvencz olvasmánya volt a ‚Szeretet mestersége' Ovidiustól, s Martialis epigrammái, kit ő Virgiliusának nevezett. Midőn felesége dorgálná őt, hogy kéjhölgyek miatt őt elhanyagolja, válaszul adá: „A nő nevezet nem élvezet, hanem csak tisztelet-czim." Pannoniából visszatérve Romába, meghalálozott (138.); császári temetésben és apotheosisban részesült. Hadrián pedig Aurelius Fulvius Antoninust fogadta örökbe azon föltétel alatt, hogy ő is maga részéről fogadja el Lucius Verust, ki fia, és Marcus Aureliust, ki unokája és fogadott fia volt a megholt Lucius Annius Aurelius Verusnak.

Ennekutána, valamint Tiberius Capreaebe, szintugy Hadrián visszavonult Tivoliba, mellyet minden pompával fölékesitett; s hol, a mennyire megrongált egészsége engedte, mindenféle kicsapongásokra vetemedett, mellyeket a pogányság pirulás nélkül türt. Ezután kegyetlenségekre ragadtatá magát, s vérengző rendeleteket küldött Romába; némellyek kivégeztettek mint összeesküvők, másokat Antoninus rejtett el. Hadrián büvészettel akará szeliditeni nyavalyáját, melly annyira erőt vett rajta, hogy több izben az öngyilkosságot kereste. Szórakozás végett még csodákhoz is folyamodott: egy vak nő e szavakkal jelent meg nála: „Álmomban intést kaptam, parancsolnám meg neked, hogy életben maradj, s minthogy az intésnek nem engedelmeskedtem, szemeim elhomályosultak; egy második álom azonban tudtomra adá, hogy, a mint császári lábaidat megcsókoltam, visszanyerendem szemeim világát." S igy történt. Hasonlóképen egy másik vak, alig hogy hozzá ért, visszanyerte szeme világát, s a császárnak igen erős láza kimaradt. Illy apróságokkal töltötte idejét Roma, s vigasztalta magát a császár.

Hadrián halála (138. Jul. 10.).

Megunva végre a sok orvosságot, s ugy nyilatkozván, hogy a sok orvos meggyilkolta őt, neki adta magát minden mérték nélkül az étel- és italnak, s 62½ éves korában, uralkodásának 21-ik évében meghalálozott. Végperczeiben, ugy látszik, visszanyerte elvesztett nyugalmát, ha csakugyan igaz, hogy ő készitette a következő verseket, mellyek akkor nem arattak tetszést [1]); pedig nem csekély finomságot és költői lelket árulnak el:

Animula, vagula, blandula,
Hospes, comesque corporis,
Quae nunc abibis in loca?
Pallidula, rigida, nudula,
Nec, ut soles, dabis jocos.

[1]) Legalább Spartianusnál.

A senatus megbosszankodva utóbbi kegyetlenkedései fölött, rendeleteit megsemmisiteni s a temetést tőle megtagadni szándékozott. De a katonák fenyegetéseire és Antoninus kérelmeire hajolva, minden tiszteletet megadott neki. Hamvai a Tiberis partján emelt nagy épületbe (moles Hadriani) tétettek le. Az istenek közé soroztatott, s Puteoliban tiszteletére templom emeltetett.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Az Antoninusok.

Trajánnak élete örökös harcz, Hadriáné örökös mozgás, Antoninusé örökös nyugalom volt, ugy hogy 23 év alatt nem hagyta el nyárilakát, Lanuviumot. Nimesben született, s természeti nyájasságánál fogva minden rokona és barátja kedvelte őt. A tábori életet szerette; mindazáltal tisztségeket is viselt, s mint császár, egyike volt a legjobb fejedelmeknek, kikről a történelem csak emlékezik. Mindenkit személyválogatás nélkül elfogadott; a tisztek és tisztviselők elleni panaszokat meghallgatta; a népnek hajlamát meg tudta nyerni, a nélkül, hogy kereste volna. Megvetve a zajos tapsokat, mellyekben elődjei gyönyörködtek, a hizelgést nem türte. Méltóságos volt ő fényüzés nélkül, s jó gazda fukarság nélkül, a régi szokások ildomos tisztelője. A hazai istenek iránt tiszteletet tanusitva, megjelent a nyilvános szertartásokon; mint főpap bemutatta az áldozatokat, mellyeket azelőtt a császár nevében szoktak bemutatni az alrendü papok. A keresztényeket nem üldözte, sőt a Justinus vértanu által készitett apologiát elfogadva, megtiltá, hogy őket valaki nyugtalanitsa. Athene, Thessalonica, Larissa városokhoz s az összes görögökhez intézett leveleiben [1]) a keresztények erényeit, szellemi életét, szokásait és bátorságát magasztalta; s jóllehet mindezt a régi erények mértéke szerint itélte meg, mindazáltal bölcsészi hagyománynál fogva azoknak hitvallását és lelki nagyságát tiszteletben tartotta.

Barátait nagy gonddal választván meg, bennök tökéletesen megbizott; nem olly könnyen változtatá a tisztviselőket, s Gavius Maximus jó sokáig volt a praetorianusoknak praefectusa. Még ellen-

[1]) **Eusebius**, IV. 13. 26. – **Jul. Capit.**, p. 20. – **Gibbon** története (*Decline and fall of the roman empire.* Basilea, 1787.) az Antoninusokkal kezdődik. Használom Guizot kiadását. Páris, 1828.

ségei iránt is kegyességet tanusitva, nem csak az őszinteséget, de még a sérelmeket is türte. A kivégeztetések számát lehetőleg csökkentette, s csak az volt előtte, hogy a bünösöket ártalmatlanokká tegye. Igéretéhez hiven, senatort halállal nem büntetett, s egy illy atyagyilkost kopár szigetre számüzött. Két összeesküvő közől az egyik meggyilkolta magát; a másik pedig a senatus rendeletéből számüzetvén, midőn fölfedezéseket akarna tenni, a császár megakasztá a dolgot, igy szólván: „Nincs kedvem megtudni, mennyi ember gyülöl engem.“ — Több izben mondotta: „Jobb megmenteni egy polgárt, mint kiirtani száz ellenséget.“

Bizonyos porphyr-oszlopokat bámulva Valerius Homulus házában, azoknak eredete felől tudakozódott: „Másnak házában se ne lásson, se ne halljon az ember,“ felelé a háziur, s a császár belátta, hogy igazat szólott. Mint proconsul Ásiába érkezve, az első este Polemonhoz, a leghiresebb sophistához szállott Smyrnában; ki későn térve haza, nagyon sajnálta, hogy azalatt más elfoglalta lakát. Antoninus még azon éjjel elmenvén, más szállást keresett. Midőn már császár volt, Polemon elment hozzá udvarolni Romába, s Antoninus őt a legnagyobb tisztelettel fogadta, egyedül az által czélozván a történtekre, miként megparancsolta, hogy még nappal se merjék őt háborgatni lakásán. Egy szinész folyamodván hozzá, mivel Polemon őt fényes délben a szinházból kikergette, Antoninus csak azt felelte rá: „Engem pedig éjfélben kergetett ki, még sem panaszkodtam.“

Syriának Chalcis városából hivatta magához Apollonius történetirót, Marcus Antonius nevelését reá bizandó; ki is számosb tanitványokat hozott magával, kiket Lucianus az arany-gyapju fölkeresésére indult argonautákhoz hasonlit. Romába megérkezve, midőn Antoninus őt a palotába hivatná, a gőgös bölcsész azt izente vissza: „A tanitványhoz illik fölkeresni mesterét.“ A császár pedig, hogy esztelen hiuságát éreztesse a stoicussal, ezen megjegyzést tevé: „Miután Chalcisból eljött Romába, most az utat lakától a palotáig hosszunak találja?“ Mindazáltal Marcus Aureliust hozzá küldötte.

Antoninus maga minden bölcsészi fitogtatástól tartózkodott. Midőn az udvaronczok rosszalanák, hogy Marcus Aurelius az ő nagyatyjának halálát siratta, igy szólt hozzájok: „Hagyjátok rá a dolgot, hadd legyen ember; mert sem a bölcsészetnek, sem a császári méltóságnak nem föladata kioltani a természeti érzelmeket az emberben.“ Ő tehát mindenkor embernek mutatkozott; Hadrián iránt mind életében, mind

halálakor kegyeletet tanusitott: miért is az igen dicső és uj Pius czimet nyerte.

Csak az kár, hogy olly keveset tudunk róla [1]), s ugy kell összeszednünk minden időrend nélkül a rá vonatkozó adatokat. A senatus és a lovagok iránt tisztelettel viseltetvén, kormányáról számot adott nekik; átengedte a tisztviselők választását a népnek, s mint bármelly magán-ember, maga és gyermekei számára ugy kérte a hivatalokat. A hizelgőknek s hasonnemü gonosz egyéneknek Hadrián által rendelt nyugdijakat megszüntette, és pedig nem fukarságból; mert még az örökséget sem fogadta el a gyermekes emberektől, s az atyától elkobzott javakat visszaadá a gyermekeknek, miután a károsult tartományok azokból kielégitést nyertek. Az olaszországi városoknak egészben, a többieknek pedig felében engedte el azon összeget (aurum coronarium), mellyet minden uj császárnak szokás volt fölajánlani; az adót alábbszállitotta, s annak emberséges behajtása fölött őrködött. Midőn szerencsétlenségek állottak be, legelső gondja volt, hogy a károsult tartománynak elengedte az adót. Igen sok szegény gyermeket táplált; megjutalmazta azokat, kik neveléssel foglalkoztak. A szükölködő senatorokat gyámolitotta, hogy rangjokhoz képest élhessenek; s a látványokban, mi a népnek különösen tetszett, nagy pompát fejtett ki. Midőn neje, Faustina az iránt panaszkodnék, hogy vagyonának nagyobb részét a szükölködőkre forditja, válaszul adá: „Az uralkodónak kincse a közjólét.“

A középitményekre is forditá figyelmét. Már Hadrián életében tanácscsal és pénzzel járult annak épitési terveihez; megnyittatá a gaëtai kikötőt, s kijavittatá a terracinait; Hadrián mausoleumát bevégezte, s toscanai Loriában, hol nevekedett, bámulatra méltó palotát épittetett; Görögország-, Jonia-, Syria-, s Afrikában számos emlékeket megujitott; Pallantium várát Arcadiában várossá emelte, s azon hagyomány iránti tiszteletből, miszerint Evander onnan indult ki Latiumba, minden adótól szabadnak nyilvánitotta.

Mi vala természetesebb dolog, mint hogy alattvalói által szeretteték? de még az idegenek is biróul választák őtet viszályaik kiegyenlitésében. Egy levél tőle elegendő volt arra, hogy a parthusok odahagyják Armeniát. A lazok, örmények, quadok s más népek elfogadák tőle a királyokat. Hyrcania, Bactriana, India és Iberia kirá-

[1]) Capitolinus életirást nyujtott be róla Diocletiánhoz, de kissé érthetetlen. Dio Cassiusnak rá vonatkozó könyvei elvesztek.

lyai meghódoltak neki. A Britanniában föllázadt brigantok lecsendesedtek; a föllázadt mórok az Atlas hegyén tul üzettek.

Antoninus halála (161.).

Családi életében bajt szerzett neki a kéjelgő Faustina, ki halála után mégis isteni tiszteletben részesült. Emlitettük már, miként Hadrián ohajtására örökbe fogadta Marcus Aureliust és Lucius Commodust, Lucius Verus caesarnak fiait. Az előbbinek, leányát adta nőül, s szép tulajdonait méltányolta is, mig a másiknak gonosz indulata szintén nem kerülte ki figyelmét: miért is, láz rohanván meg őt Loriában, Marcus Aurelius örökbe fogadását megerősité, a birodalmat ajánlotta neki, s kinevezvén őt utódjául, Fortunának arany szobrát, melly mindig a császárnál szokott állani, annak szobájába átviteté. Meghalt 63 éves korában, 23 évi uralkodás után, megsiratva mindenkitől, s az istenek közé sorozva, miként a leggonoszabb császárokkal történt.

Legjobb dicséretet mondott róla utódja, s mi azt itten nem annyira hü rajz gyanánt adjuk, mint inkább a szónoknak dicséretére: „Ezt, ugy mond, fogadott atyámtól hallottam: hogy érett megfontolás után hozott itéletekben szelid, s mégis kérlelhetlen legyen az ember; el ne bizza magát a tisztelet elfogadásában; munkás legyen fáradhatatlanul; hallgassa meg mindig, ki hasznos tanácscsal szolgál a társadalomnak; adja meg az érdemnek a magáét; tudja, hol kell siettetni vagy késleltetni valamit; mondjon le az ifjuság bolondságairól; mindig csak a közjót tartsa szem előtt. Nem kivánta ő, hogy barátjai naponkint vele vacsoráljanak, sem hogy őt minden utazásában kisérjék; ha valaki ezt nem tehette is, ugyanazon hajlammal találkozott nála. A tanácskozásban gondosan fürkészte a jobbat; soká tanácskozott magával, a nélkül, hogy első véleménye mellett megállapodnék. Barátjait nem unta meg, sem szeretetben, sem gyülöletben tulságra nem vetemedett. Az életnek minden eseményében maga magának elegendő volt; mindig vig kedvvel levén, jó előre látta a történendőket, s minden fitogtatás nélkül rendelkezett a legcsekélyebb dolgokban is; a lázadásoknak első szikráit zaj nélkül lecsillapitotta; a tapsokat és aljas hizelgést elutasitotta; az állam föntartásán folyton őrködött; a nyilvános ünnepélyek költségeit számba vette, mit sem gondolva azzal, hogy ha zugolódás volt is a szigoru gazdálkodás miatt. Az isteneket babonaság nélkül tisztelte; a népet magának leköteleze nem hizelgéssel, vagy tetszelgéssel, sem az által, hogy mindenkit üdvözölt volna. Mindenben józan és szilárd, semmi illetlenséget

vagy különczséget nem mutatott; szerényen élvezte a kényelmeket, miket bőven nyujtott neki a sors, s a hiányzó után nem vágyakozott. Senki nem fogta rá, hogy tudományt akar fitogtatni, hogy ő sophista, élczeskedő, kérkedő, vagy naplopó; sőt ellenkezőleg mindenki józan belátásu embernek tartotta őt, kit a hizelgés el nem tántorithat, maga magán uralkodni tud, s arra van teremtve, hogy mások fölött uralkodjék. Tisztelte a valódi bölcsészeket, az álbölcseket nem sértette; udvarias, mérsékelten vig a társalgásban, soha nem untatott. Saját személyével annak rende szerint foglalkozott, de nem ugy, mintha szenvedélylyel csüggött volna az életen, vagy az örömöket hajhászta volna; maga elhanyagolása nélkül arra forditotta figyelmét, hogy épségben maradjon, a gyógyászat vagy sebészség tudományára ne szoruljon. Ment levén a féltékenységtől, másoknak felsőbbségét akár az ékesenszólásban és jogtanban, akár az erkölcsi bölcsészetben vagy más egyébben elismerte; sőt rajta volt, hogy mindenkit azon körben ismerjenek, a mellyben kitünő volt. Életmódjában minden fitogtatás nélkül az atyákat utánozta; nem szerette gyakran változtatni az állomást és a tárgyakat, fáradhatatlanul megmaradt egy helyben, s egy tárgy mellett. Erős főfájások után örömmel tért vissza szokott munkájához. Titka igen kevés volt, az is csak a közjóra vonatkozott. A látványokban, épitményekben, adakozás- és hasonló dolgokban bölcsnek és mértékletesnek mutatkozott, egyedül a szükségesre szoritkozva, nem pedig hirnevet vadászva. Rendkivüli időben fürdőt nem használt; szenvedélyt az épitésben nem tanusitott; asztalára válogatott drága eledelek nem kerültek; az öltözet szinét és minőségét nem tekintette, szép rabszolgákban nem válogatott. Loriában lanuviumi kelméből készült s a szomszéd faluban vásárlott köntöst viselt; köpenyt csak akkor, ha Tusculumba ment, s még ez esetben is mentegetőzött. Átalában durva, illetlen szokásai nem voltak, sem hirtelenkedve valamit nem cselekedett; egyik dolgot a másik után könnyedén, minden zavar nélkül végezte, helyes mértéket tartván a rendben. El lehetett mondani róla, a mit Socratesről, hogy tudott közönyösen élvezni, s azon dolgok nélkül ellenni, mellyeket az emberek nagy része sem zugolódás nélkül nélkülözni, sem kicsapongás nélkül élvezni nem tud; mind a két esetben erősnek és mérsékeltnek mutatkozni a tökéletes embernek sajátsága, s ő illyennek mutatkozott.“

Marcus Aurelius.

Ekképen nyilatkozott róla az ő utódja, kit őszintesége miatt M. Aurelius Verissimusnak nevezett. Antoninus maga nevelte őt, utóbb a

legjobb tanitókra bizta, kik őt szépmüvészetekre, jogtanra s főleg bölcsészetre oktatták; még a bölcsészek köpenyét is hordotta, s követte szigoru életmódjokat, még a meztelen földön is hált. E szigoruság maga iránt megrongálta egészségét, s orvosláshoz kellett folyamodnia. Azután rendes életmód mellett egészsége helyreállt, s a legmunkásabb életben 60 évet töltött.

Oktatóit éltökben tisztelte, s tőlök tanácsot is kért, haláluk után fölkereste, és fölékitette sirjaikat. Nem kedvelte a mulatságokat; ha a szokások iránti tiszteletből megjelent is a látványokon, olvasott, vagy közügyekkel foglalkozott, mit sem gondolva azzal, hogy a nép fölötte gunyolódik. Tizenhat éves korában nővérének engedte át az atyai örökséget, s ő a nagyatyai örökséggel megelégedett. Az örökbe fogadást, mellynél fogva a birodalom kormányára jutott, terhes nyügnek tekintette magára nézve; megmaradt egyszerüségében, tovább is barátjainak s a tudományoknak élve.

Lucius Verus kormánytárs (161.).

Alig hunyta be szemét Antoninus, midőn Marcus Aurelius az ő testvérét, Lucius Verust kormánytársul nevezte; a mi a történetben eddig uj példa volt. A szokott ajándékozások után közösen kormányoztak. Csakhogy nagy volt köztök a különbség. Lucius Verus csekély tehetséggel s legkisebb erénynyel sem birva, dőzsölésben töltötte a napot; este az utczákon szaladgált, mintegy vetekedve a csőcselékneppel a kéjelgésben, a palotát tivornyává alakitotta át; miután jeles testvérével vacsorált, teremeibe visszavonulva, a pórnéppel s rabszolgáival dorbézolt, kiknek a saturnaliák szabadságát engedte magával. A Claudius-féle ut melletti nyári-lakába, hol az egész csőcseléket kéjelgésre összegyüjtötte, elég vakmerő volt meghivni Marcus Aureliust is, ki öt napig maradt nála, hogy a mértékletes és rendes életmódnak példáját nyujtsa neki; de mind hasztalan. Hogy hajának szőkeségét, melly szint nagyon kedvelték a romaiak, el ne veszitse, arany porral hintette be azt. Egyetlen lakomára hat millio sestertiust költött, s mind a tizenkét vendégének egyenkint arany koronát, egy szép rabszolgát s egy házfelügyelőt, ezüst és arany tálakat adott, s valahányszor ittak, egy alexandriai kristály- vagy kagyló-csészét s gyémántokkal kirakott drága serlegeket, koszorukat virágokból, mellyeket azon évszak nem hozott létre, s arany-tartókban legdrágább illatszereket; midőn haza indultak, mindegyik szamára készen állott egy kocsi fényesen fölszerszámozott öszvérekkel. Lova, Celer, pusztán csak szőlővel és mandolával tápláltatott, s biborral takarva, a palotában kapott elhelyezést;

arany-szobrot emeltetett neki, s miután élni megszünt, a Vatikánban pompás mausoleumot.

Vizáradások, tüzveszélyek, földrengések, mellyek Antoninus uralkodása alatt pusztiták a birodalmat, s igénybe vették bőkezüségét, ujultak meg a tartományokban; ehhez járult még a járvány s rendkivüli drágaság Romában; a mi Marcus Aureliust annyi nyomor enyhitésében, ugy szólván, kifárasztotta.

Háboruk.

A cattok berontottak Németországba; a britek nyugtalankodtak; Vologeses, a parthusok királya, mivel Antoninus a Hadriántól elfoglalt trónt visszaadni vonakodott, rettentő előkészületeket tett a háborura; ugyanekkor Armenia szintén föllázadt, s Soemus *királyt elüzte*; az eniochok, a Kaspi- és Fekete-tenger közt lakó nép királyát Tiridates megölte, ki azután mint fogoly a romaiak által Britanniába számüzetett. A parthusok ellen (162.) testvérét, Lucius Verust küldötte Marcus Aurelius azon reményben, hogy kiragadja őt a becstelen elpuhultságból; de csalatkozott. Verus alig hogy kiindult Rómából, a kicsapongások következtében terhes nyavalya szállotta meg őt Capuában; mellyből fölgyógyulván, átkelt a tengeren, s Atheneben, Ásia partjain, Pamphyliában, Ciliciában előbbi életmódját folytatta. Antiochia mindenféle élvezetekkel kinálkozott számára, s a buja Daphneban bohóczok- és kéjhölgyekkel töltve idejét, vezérletét a hadseregnek, melly a birodalom virágából állott, helytartóira bizta. Ezek több győzelmet arattak, s közel Európához az Euphrates mellett nagy vérontást tettek a parthusok között; Soemust Armenia trónjára visszahelyezték. Végre Cassius Ctesiphonig haladva, a királyi palotát fölperzselte; bevette Edessát, Babylont és egész Mediát; Seleucia a Tigris mellett szintén föladva magát, annak 400,000 lakóját fölkonczoltatá. Verus minden érdeme nélkül a parthusok meggyőzőjeként kiáltatván ki, országokat osztogatott, s a tartományok igazgatását a kiséretében levő senatorokra bizta.

Mig a legjobb csapatok keleten harczoltak, azalatt a barbarok Németországban, a harczias marcomannok által fölingerelve, Galliától kezdve Illyriáig a birodalom ellen föllázadtanak, épen a legroszszabb időpontban. Szerencsére a határokon állomásozó csapatok a vad, de fegyelmetlen népeknek rohamát föl birták tartóztatni mindaddig, mig Lucius Verus testvérével Germania felé megindulhatott. A két császár közeledtére az ellenség megrettenve, egy része a Dunántuli részekre visszavonult, s azokat, kik a harcznak okozói valának, meggyilkolta, a többiek békéért könyörögtek.

Lucius Verus fölhasználva az alkalmat, Románk kéjelgő ölébe visszasietett. Aurelius azonban méltán a jövőbe pillantva, ott maradt még a vidéken, s uj erősségeket emeltetett; Aquileját szintén jó karba helyezte Illyria és Olaszország biztossága végett. S nem hiában gondoskodott; mert az elfojtott láng annál nagyobb erővel tört ki, s a két császárnak ujra meg kellett jelenniök; de a 39 éves Verus Altinumban meghalálozott (169.).

Némelly történetirók, de minden próbák nélkül, azt állitották, miként ő Aureliust meggyilkolni s az uralmat magához ragadni szándékozott, s hogy Aurelius őt mérgezéssel előzte meg. Aurelius a kéjenczet az istenek sorába iratá, s tőle menekülve, annál nagyobb határozottsággal ment előre a jónak ösvényén. A germanokkal viselt háboru változó szerencsével folyt; a marcomannok nem egyszer vették üzőbe a romaiakat, s kevésbe mult, hogy Aquileját is el nem foglalták. Olaszországba nyomulva, azt tüzzel-vassal pusztitották. A megrettent Roma, minthogy még a döghalál is dult falai közt, rabszolgákat, gladiatorokat, szökevényeket, német zsoldosokat fegyverzett föl. A császár palotájának butorait, arany szereit, szobrait, képeit, a császárné öltönyeit s egy igen drága gyöngykészletet, mellyet Hadrián utazásai közben gyüjtött össze, mind eladta, s a bejött temérdek pénzzel enyhitette az éhséget, az öt éves háboru költségeit fedezte, s annyit megtakaritott, hogy az eladott javaknak egy részét visszaszerezheté.

A barbarok pusztitásai alatt igen sok tartomány szenvedett; a quadok, sarmaták, jászok átkeltek a Dunán; a marcomannok és vandalok elfoglalták Pannoniát; a castobogok elözönlötték Görögországot egész Elateáig Phocisban. Marcus Aurelius minden oldalról, mint hős, de mint emberséges hős küzdött, ki a vérontást, a hol lehetett, kimélte, s saját példájával buzditotta a vezéreket és katonákat, mig a szerencse koronázván fáradozásait, ellenségeit a Dunán tul szoritotta.

A győzelem ittasságában ajándékot követeltek a katonák; de a császár megtagadta tőlök, azt mondván nekik, hogy miattok nem akarja adóval terhelni rokonaikat; midőn azok fenyegetőznének, kijelenté nekik, hogy tőlök mit sem fél, minthogy a birodalmak sorsát egyedül Isten intézi. Ezen szilárdság elnémitotta őket.

A csodálatos eső (174.).

Midőn Aurelius a Dunán tul is folytatná a harczot a régi Strigoniummal (Esztergommal) szemközt, az egész romai sereget bekeritették a marcomannok; s daczára minden erőfeszitésöknek viz hiánya

miatt a romaiak véginségre jutottak. Midőn már legnagyobb volt a kétségbeesés, hirtelen elsötétült az ég, s nagy cseppekben hullott az eső. Mig tátott szájjal és sisakjaikban fogák föl a vizet a katonák [1]), s igy szomjukat olták, rajtok ütnek a barbarok, s borzasztó mészárlást visznek végbe köztök; midőn ugyanazon felhő jeget és villámokat szór az ellenség közé, mellyeknek oltalma alatt a romaiak a barbarokat tökéletesen szétverik.

Ez esemény igen nagy zajt ütött akkoriban, s szintugy a pogányok, mint a keresztények csodának tartották; csakhogy amazok Arnufis, egyptomi magusnak, vagy a császár könyörgéseinek tulajdonitták azt, mig emezek a melitinai legióhoz tartozó keresztény katonáknak rótták föl érdemül, kik tudnillik Armenia Melitina városában soroztattak be. Maga a császár a kor-igényelte tartózkodással irta a senatusnak, miként eme győzelmeket a keresztényeknek köszöni [2]), s hálaját azon rendelettel bizonyitá be iránták, hogy a ki a keresztényeket rágalmazni bátorkodnék, a legnagyobb szigorral büntettessék.

Aurelius már heted izben kiáltatott ki imperatornak; neje, Faustina a hadsereg anyjának neveztetett; ő a béke megszilárditása végett még ott maradt a határokon. Most már ő keritette be a quadokat és marcomannokat, ugy hogy az éhség miatt kénytelenek voltak békét kérni a császártól. Ajándékokkal, szökevényekkel s 13,000 hadi fogolylyal jelentek meg előtte, s azon föltétel alatt nyerték meg a békét, hogy a romaiak földén többé kereskedést ne üzzenek, s a Duna partjától legalább is hat mérföldnyi távolságra huzódjanak vissza.

De a quadok csakhamar a jazygokkal, nariscokkal s több más fegyverben álló népekkel csatlakozva, vezéröket, Furiust, mivel a vállalatot ellenzette, elkergették, s helyébe Ariogesust emelték. Aurelius ujra legyőzte őket; s az uj fejedelmet hatalmába ejtvén, Alexandriába számüzte. Mire a többi germanok megrettenve, békéért könyörögtek, s azt kedvező föltételek mellett meg is nyerték. A sequanok zavargásai szigorral nyomattak el, s a Spanyolországba betört mórok erőszakkal hajtattak el onnan.

---

[1]) Illy állásban vannak rajzolva Antoninus oszlopán Romában.

[2]) A tényt minden történetiró emliti. A császárnak levelére, mint ismeretes és kétségtelen dologra hivatkozik Tertullianus az ő *Apologiájában*. Eusebius és sz. Jeromos, mint létező okmányt emlitik; azonban a görög levél, melly többnyire sz. Justinus apologiáihoz csatoltatik, s Baronius által latin nyelvre fordittatott, hitelesnek nem tekinthető.

Egyptomban egy Isidorus nevü haramia-vezér árulás következtében megölt egy centuriót s néhány romai katonát; számos egyptomiakkal szaporodva, a romai sereget végre legyőzte, s a vidéket pusztitotta. Avidius Cassius, ki a parthusokat legyőzte, mint Syria helytartója, oda sietve, nem annyira fegyverrel, mint viszályok elhintésével a békét helyreállitotta. Armeniában és Arabiában is bölcseségének és vitézségének bámulandó jeleit adta.

Ezen Cassius szigoru fegyelmet tartott a seregben. Azon katonát, ki valamit ellopott, vagy erővel elvett, keresztre feszitteté; némellyeket elevenen égettetett meg, másokat összeláncolva a tengerbe vettetett. A szökevényeknek kezeit és lábait vágatta el; mert, miként mondá, eme nyomorultak szemlélete nagyobb hatással fog lenni bármelly halálos büntetésnél.

Aurelius most már a parthusok szövetségesei, a sarmaták ellen küldötte őt. Mig a Duna mellett táborozna, szövetségesei átkelve a folyón, az ellenséget hirtelen megrohanják, három ezeret fölkonczolnak, s prédával terhelve térnek vissza hozzá. S midőn a centuriók, kik amazokat e tettre ösztönözték, dicséretet és jutalmat várnának Cassiustól, a fegyelem megszegése miatt mindannyit ker sztre feszitteté.

A tulságos szigor miatt föllázadt a sereg. Cassius fegyvertelenül jelenve meg a zajongók közt, fölkiáltott: „Öljetek meg engem is, s a ti kötelességtek megszegéséhez csatoljátok még a hadvezér meggyilkolását is.“ Ezen rettenthetetlen hidegvériség megtette a maga hatását; a rend helyreállott. Az ellenség hirét vevén a dolognak, miután illy főnök irányában győzelmet nem remélhetett, száz évre békét kért.

Vége levén a háborunak a marcomannokkal, Cassiust Syria kormányzójává nevezte Aurelius, s az ő helytartójának ezeket irta: „Avidius Cassiusra biztam Syriában a legiókat, mellyeket Caesonius Vitalianus nagy rendetlenségben talált. Tudod, hogy ő szigoruan föntartja a régi fegyelmet, melly nélkül lehetetlen a katonaságot fékezni. Emlékszel még azon versről: Moribus antiquis res stat romana, viresque. — A fegyelem valójában a birodalomnak legszilárdabb alapja. Gondoskodjál, hogy a legiók számára legyen elegendő élelem, mellynek, ugy hiszem, jó hasznát fogja venni.“

Valójában hat hónap alatt megszünt a zavar és rendetlenség ama seregnél. Antiochiába érkezve, hol a bajnak gyökere volt, a tiszteket visszaküldötte sátoraikba. Halálos büntetést szabott annak fejére, ki

Daphneba lábát beteszi; minden nyolczadnap szemlét tartott az öltözet, fegyverzet és a csapatok fölött; több izben maga tartott velök gyakorlatokat, s daczára minden szigornak, megnyeré azok szeretetét.

Neve azonban egy másikra emlékeztetett, ki a szabadságot akarta volna visszaállitani Romában; ő maga is, a monarchiának ellensége levén, romai köztársaságról álmodozott. Már Antoninus uralkodása alatt terveinek hire futamodott; de az akkori kegyes kormány nem füzte tovább a dolgot. Lucius Verus bevádolta őt testvérének, mint elégedetlen embert, kit az egyik bölcsésznek, a másik kéjelgőnek nevez; ki kincseket gyüjt, és magasra törekszik. Aurelius azonban olly választ adott rá, melly az ő jóindulatát s a fatalisticus bölcsészet tétlenségét jellemzőleg festi. „Mire való a nyugtalankodás? Ha a sors uralomra szánta Cassiust, saját utódját senki meg nem gyilkolhatja; ha pedig nem, saját tőrében fogva marad. Nem illik bizalmatlankodni olly ember iránt, ki vádolva nincs, s olly számos érdemekkel bir; ha a közjóért éltemet kell adnom, nem gondolok azzal, hogy ha gyermekeim is szenvednek miatta.“

Mig a háboru Németországban legjobban folyt, hire futamodott, vagy Cassius maga terjesztette azt, miként a császár meghalálozott. Faustina császárnő attól tartva, hogy a birodalom idegen kezekre jut, s magát és gyermekeit veszélyben forogni látván, sürgette Cassiust, vállalná el az uralkodást, s vegye őt nőül. Bármiként lett légyen is a dolog, Cassius kikiáltatá magát császárnak; a Tauruson tuli vidék s Egyptom csakhamar meghódolt neki. Idegen fejedelmek és népek karolták föl ügyét, főleg pedig a zsidók, kik most már olly szerencsétlenek valának, miként egyedül csak a lázadásban helyezték minden reményöket.

Marcus Aurelius, midőn már tovább nem titkolhatá a dolgot, maga értesitette arról seregét, szeliden panaszkodva a háladatlanság miatt, mellyel Cassius az iránta tanusitott barátságot jutalmazza, melylyet még akkor is tanusitand iránta, ha kötelességéhez visszatér. Ezután bevégezve a háborut, Illyrián keresztül Cassius elé megindult, hogy, ha az istenek ugy akarnák, átengedje neki az uralmat; „mert, ugy mond, annyi fáradalmaknak nem önzésből, nem dicsvágyból vetem alá magamat, hanem azért, mert népemnek jólétét ohajtom.“

Cassius nem tudott a császár ellen egyebet fölhozni, csak azt, hogy a bölcsészettel foglalkozva, a legfontosabb ügyeket elhanyagolja, s tulságos kegyessége miatt minden dolog bomlásnak indul. De csakhamar Antonius centurio gyilka véget vetett három hónap és hat

napi uralkodásának. Marcus Verus, ki ellene küldetett, párthiveinek levelezéseit birtokába ejtvén, megégette azokat; „mert, ugy mond, ezzel Marcus Aureliusnak kedvére teszek; sőt ha nem tetszenék is neki a dolog, legalább saját életem föláldozásával számos másoknak életét mentettem meg. Cassius testőreinek főnöke, s fia Mucianus, kit Egyptom kormányzójává nevezett, s még néhányan a császár tudta nélkül éltöket veszték, ki is a számüzötteknek javait visszaadván, őket hazájokba visszatérni engedte. Az összeesküvés miatti nyomozást a senatusra bizván, ekképen nyilatkozott: „Az összeesküvésben részt vett senatorok és lovagok mentek legyenek a halál-, becstelenség- és minden büntetéstől; s a mi becsületünkre legyen mondva, miként e lázadás csupán azok életébe került, kik az első zavarban elvesztek. Bár azoknak is visszaadhatnám az életet! A bosszuállás egy uralkodóra nézve méltatlan dolog."

Minthogy Cassius Syriában, a hol született, nagy támogatásra talált: Aurelius elhatározta, hogy jövőre a maga honában senki helytartó nem lehet. A lázadónak feleségét, ipját, gyermekeit oltalmába vette, s megtiltá, hogy senki az atyjok balsorsát szemökre hányni ne merészelje; sőt méltóságokra is emelte őket, bár jól tudta, minő fondorlatokkal igyekszik e család gyülöletessé tenni őt a nép és a katonák előtt. Faustinát, ki őt szigoru eljárásra ösztönözte, Caesar és Antoninus példájára figyelmezteté; barátjainak, kik azon megjegyzést tevék, miként Cassius nem használt volna ennyi mérsékletet, válaszul adá: „Mi nem szolgáljuk olly gonoszul az isteneket, hogy attól kellene tartanunk, miként ők Cassius mellett fognának nyilatkozni"; megjegyzé azt is, miként a kegyetlenség okozta számos elődjeinek szerencsétlenségét, s hogy a kegyes fejedelmet még soha sem győzte le, vagy gyilkolta meg a bitorló. Nero, Caligula, Domitianus megérdemlették sorsukat; Otho és Vitellius alkalmatlanok voltak az uralkodásra; a fukarság okozta Galbának romlását.

Nem árt egy kissé időznünk a kegyelem eme tényei mellett: olly ritkán mutatkoznak azok a történelemben, miként a pálmafa a pusztaságon, mellynek tövében az utas pihenésre talál.

Beligazgatás.

Roma mindazon szabadságot élvezte, melyre csak a régiek képesek valának; s a becsületes és nagylelkü császár alatt az emberi méltóság ismét érvényre emelkedett. Addig el nem hagyá a senatust, mig a consul e szavakkal: ‚Nihil vos moramur, patres conscripti' — föl nem oszlatta a gyülekezetet. Midőn valami előadni valója volt a sena-

tusban, campaniai lakából mindannyiszor visszatért. A szerencsés napok (fasti) számát az ügyek gyorsitása végett szaporitotta; külön praetort nevezett a gyámügyekre nézve; az árulkodókat becstelenséggel bélyegezte; az igazság-kiszolgáltatást szorgalmasan kezelte. Gyakran a senatust bizta meg az ügyek elintézésével; mivel igazságosabb dolognak látta, hogy ő maga hajoljon meg annyi bölcs ember véleménye előtt, mint hogy azokat kényszeritse a maga véleményének elfogadására. Kegyességénél fogva azonban néha a gonosztevőnek is megbocsátott. Herodes Atticus, hires rhetor és dusgazdag férfiu, Athene városával pörlekedésben állott; s látva, miként a császár a város részére hajlik, védokok helyett piszkolódásokhoz folyamodott, mivel ugy mond, egy asszony és egy gyermek által hagyja magát hurczoltatni, értve Faustinát és leányát, kik a város mellett közbenjárók valának. Miután Herodes kiöntötte mérgét, Basseus, a testőrség kapitánya azt mondá neki: „Szemtelenséged éltedbe kerülhet"; mire ő: ‚Korombeli férfiunak nincs mitől félnie' — s azzal tovább ment. A császár nyugodtan kihallgatva őt, miután eltávozott, Athene követeinek igy szólott: „Most már előterjeszthetitek a ti védokaitokat, habár Herodes nem vélte is helyesen előterjeszthetni az övéit." S figyelemmel hallgatva azokat, könyek tolultak szemeibe, midőn Herodesnek és szabadosainak kegyetlen tetteiről hallott. Mindazáltal csak ez utóbbiakat itélte el minden arány nélkül az ő gonoszságukhoz, azután megkegyelmezett nekik. Midőn Herodes panaszkodnék, hogy többé nem irna neki, engedelmet kért tőle, hogy a hozzá tartozó egyéneket elitélte [1]).

Eme tulságos kegyesség csak alattvalóinak kárára vált; részint mivel a gonosz helytartókat nem büntette, részint mivel Cassius lázadását meg nem előzte, részint mivel Lucius Verus szabadost kormánytársnak, a gonosz Commodust pedig utódjává nevezte. Hasonló gyengeségnél fogva nem csak hogy türte nejének, Faustinának szemtelen kicsapongását, hanem még méltóságokra is emelte annak kedvenczeit. Midőn barátjai az elválást tanácsolnák neki, válaszul adá: „Akkor a

[1]) Philostratus a *Sophisták életrajzaiban* föntartotta számunkra e levelet: „Ohajtom, légy egészséges, és meggyőződve, miként szeretlek téged. Ne vedd rossz néven, ha némelly tőled függő egyéneket hibásoknak találva, őket megbüntettem, ámbár a legszelidebben, mint tőlem telhetett; ne okozz engem. De ha ollyat tettem, vagy teszek, a mi neked nem tetszik, fizetess velem birságot, majd eleget teszek neked Minerva templomában, Atheneben, a mysteriumok ideje alatt; minthogy a harcz hevében fogadást tettem a beavattatásra, s ohajtom, te légy elnöke annak a szertartásnak."

jegyajándokot is vissza kellene neki adnom, tudnillik a birodalmat, mit atyjától kaptam"; melly mondat sem tréfa, sem védok gyanánt bölcsnek szájába nem illik. Faustina Cassius lázadása után, ugy mondják, csupa szégyenből, mivel büntársai őt vádolák, megölte magát (176). Marcus Aurelius az ő elmélkedéseiben hű, szeretetre méltó, s egyszerü erkölcsei miatt bámulandó nőnek nevezi őt. A Taurus tövében levő falut, hol életét végezte, Faustinopolis név alatt várossá emelte; kérelmére az engedelmes senatus az istenek közé sorozta őt, s neki szobrokat és egy oltárt emelt, hol az uj házasok a császári házasságtörőnek ünnepélyes áldozatot mutattak be.

Marcus Aurelius tovább folytatva utját keleten, a Cassius mellé állott városoknak, ugy szintén az őt bámuló Egyptomnak is megbocsátott. Egyedül Antiochiának tiltá meg kedves játékait, s elvette kiváltságait; de midőn személyesen ott megjelent, a büntetést is elengedte neki. Atheneben Ceres mysteriumaiba avattatá magát, s mindenféle tudományból tanárokat rendelt ott. Azután visszatérve Olaszországba, katonáinak meghagyta, hogy togát öltsenek magukra; sem ő, sem hozzá tartozói hadi öltönyben nem jelentek meg többé.

Midőn Romában diadalmenetet tartana, minden elődeit fölülmulta bőkezüséggel. Egyéb bölcs törvények közt a gyilkoló fegyverek használatát a gladiatoroknak megtiltá; a mi sokkal nagyobb tiszteletet érdemlő tett, mint bölcsészi kérdések fölött vitatkozni az iskolában a tudósok kérelmére, kik attól tartottak, hogy az ő távollétében a bölcsészi rendszerek emléke netalán elenyészhetnék.

Marcus Aurelius halála.

Ujra fegyverbe szóliták őt a marcomannoknak mozgalmai; a diadalok közepett azonban Sirmiumban, Pannoniában életének 59-ik, uralkodásának 19-ik évében meghalálozott (180. mart. 11). Őszinte szivből sajnálta őt mindenki, kivéve talán fiát, Lucius Commodust, kire azon gyanu van, hogy sietteté halálát. Nyugodt lélekkel állott szemközt a halállal Aurelius, igy szólván barátjaihoz: „Nem csodálkozom, hogy állapotom annyira hat rátok, minthogy az embereknek természete hozza magával, hogy hajlamot érezzenek a magukhoz hasonlókhoz, s még inkább akkor, midőn látják azoknak szerencsétlenségét. Tőletek azonban többet várok, mint közönséges érzelmeket, mellyeket a természet önt belétek: az én szivem a tietekkel együtt ver, érzelmeim irántatok, részetekről a viszonérzelmeket keltik föl. Nektek kell azt bebizonyitani, hogy becsülésemet és hajlamomat méltókra vittem át, s hogy jótéteményeimet nem feledtétek. Fiamat itten, ajánlom nektek;

neveléséről gondoskodjatok. Alig lépett ki még a gyermekkorból; az ifjuság első kitöréseiben, mint a vihartól hányatott tengeren, kormányosra van neki szüksége, hogy a tapasztalás hiánya miatt el ne tévedjen, s szirtekbe ne ütközzék. Ne hagyjátok el őt, atyaként őrködjetek mellette, adjatok neki jó tanácsot és üdvös oktatásokat; találjon föl engemet mindegyitekben. A legnagyobb kincs nem elegendő a kéjelgő fejedelem élvei- s kicsapongásaira; ha gyülölik őt az alattvalók, bármennyi testőrrel környezze is magát, élete veszélyben forog. Összeesküvés és lázadás ellen biztositva uralkodtak azon fejedelmek, kik maguk iránt inkább szeretetet, mint félelmet gerjeszteni törekedtek. Ki önszántából engedelmeskedik, magaviseletében és tetteiben minden gyanutól ment; a nélkül, hogy rabszolga volna, jó alattvaló; s csak azon esetben tagadja meg az engedelmességet, ha történetesen tulságos szigorusággal osztják a parancsot, a hatalomhoz a meggyalázás is járulván. Mert valóban nehéz dolog mérséklettel használni a korlátlan hatalmat. Ismételjétek fiamnak gyakrabban a mostan hallott s ezekhez hasonló oktatásokat; ekképen magatoknak és a birodalomnak méltó fejedelmet képeztek; bebizonyitjátok irántami állandó jóindulatotokat, s tisztelni fogjátok emlékemet: ez az egyedüli eszköz annak halhatatlanitására.“

Hamvai Hadrián mausoleumában tétettek le; ő maga az istenek közé iratott, s szentségtörőnek tartatott, ki az ő arczképét házában nem tartotta. Példáján kivül még szabályokat is hagyott hátra irásban [1]), mellyekben a legmagasztosabb fogalmakat találjuk föl, mellyekre a pogány bölcsészet emelkedheték, talán öntudatlanul is ama fensőbb bölcseségtől megvilágitva, mellyet elismerni olly makacsul vonakodott. „Egy Isten van, ugy mond, mindenütt; egy a törvény, s ez a minden értelmes lényekkel közös ész. Mindenkinek lelke isten s a legfőbb lénynek kifolyása. Ki saját lelkét miveli, az istenek papjának és szolgájának tekinthető; mert annak tiszteletére szenteli magát, ki beléje, mint templomba helyeztetett. Vigyázz, hogy meg ne sértsd ezen isteni szellemet, melly a szivben lakozik, és őrizd meg annak jó indulatát, szerényen hódolva neki, mint valamelly istennek. Hanyagolj el minden egyebet, s foglalkozzál egyedül tiszteletével a te kalauzodnak, s azzal,

[1]) *Ricordi di M. Aurelio Antonino, imperatore e filosofo*, 12. könyv. Joly a franczia forditásban tárgyak szerint osztályozta azokat, holott az eredeti görögben vegyest fordulnak elő, mint önkényt fölmerülő gondolatok. Mai bibornok az Ambrosiana könyvtárban föltalált *Frontoban* Marcus Aureliusnak tanitójához intézett számos leveleire akadott.

a mi te benned mennyei. Légy engedelmes a nagy Jupiter eme kifolyásának ihletése iránt, mellyet ő mindenkinek kalauz és kormány gyanánt adott, ugymint az észt és az érzelmet. Az isten, ki benned lakik, vezérelje és igazgassa az embert, ki valóban ember. Semmi jobbat nem találsz ama geniusnál, melly benned lakik, és a te vágyaidnak parancsol. Egyenlő törvény parancsolja, mit kelljen tennünk, vagy kerülnünk. Közös törvény szabályoz tehát minket, s ugyanazon egy államnak polgárai vagyunk.“

„Minden reggel mondd el magadnak: ma cselszövők-, háladatlanok-, garázdák-, fondorkodók-, irigyek- és embergyülölőkkel lesz dolgom. Mindezen hiányokkal csak azért birnak, mert sem az igazi jót, sem az igazi rosszat nem ismerik. De én, ki megtanultam az igaz jót abban keresni, a mi becsületes, az igaz rosszat pedig abban, a mi rut; ki ismerem annak természetét, a ki engem bánt, s hogy ő atyámfia nem ugyan test és vér szerint, hanem a közös részesülés által az Istenből kifolyt ugyanazon szellemben, nem érezhetem magam sértettnek az ő részéről, mert ő nem foszthatja meg lelkemet a becsületességtől. Oh ember! te a világ nagy városának polgára vagy. Mit használ neked, hogy csak öt évig voltál az? Senki sem panaszkodhatik az egyenlőtlenség miatt abban, a mit a világ törvényei idéznek elő. Miért epekedel tehát, ha elhajt téged a városból, nem egy zsarnok vagy igaztalan biró, de maga a természet, melly téged oda helyezett? Ugy van ez, mint ha egy színészt elbocsátana a színháztól a vállalkozó, ki őt fölfogadta. — Nem végeztem be szerepemet, csak három fölvonást adtam elő. — Helyesen mondod, csak hogy az életben három fölvonás egész vigjátékot képez; mert mindig jókor fejezi be azt maga a szerző, ki annak félbeszakitását eszközli. Mindebben te sem szerző, sem bárminek oka nem voltál; menj tehát békében, mert a ki téged elbocsát, az maga a kegyesség.“

„Nagyapámnak, Verusnak köszönöm az őszinteséget és nyugodtságot; atyám emlékének a szerény és a férfias jellemet; anyámnak a kegyeletet és bőkezüséget, hogy ne csak tartózkodjam a rossztól, hanem arra még csak ne is gondoljak, a mértékletességet az eledelekben, a pompa kerülését; ősapámnak, hogy nem jártam nyilvános iskolába, hanem a háznál jeles tanitóim voltak, s beláttam azt, hogy e részben soha nem lehet eleget költeni. Nevelőmtől tanultam, hogy ne erőködjem a zöld vagy a kék párt mellett a futtatásokon, sem a gladiatorviadalokban a nagyobb vagy kisebb pajzs mellett; hogy türjem a fáradalmakat, kevéssel megelégedjem, magamat szolgáljam, ne hallgassak

az árulkodókra. Diagnotustól tanultam, hogy ne foglalkozzam hiúsággal; ne higyek boszorkányságok-, büvészetek-, igézések- és gonosz lelkekben, vagy egyéb babonaságban ; hogy engedjem másokat felőlem nyilatkozni; állatbőrrel takart nyoszolyán aludjam, és a görög nevelés egyéb szokásait. Rusticustól tanultam, hogy annak szükségét érezzem, miszerint erkölcseimet javitanom kell ; hogy a sophisták diesvágyát kerüljem, ne irjak elvont dolgokról, ne mondjak szónoklatokat puszta gyakorlatból, ne keressem a bámultatást mélységes dolgok és nagylelküség fitogtatásával; a levelekben egyszerü irmodort használjak ; a töredelmes szivünek haladék nélkül megbocsássak; olvassak figyelemmel, ne elégedjem meg a fölületes fölfogással. Apolloniustól tanultam, hogy legyek szabad, szilárd, nem ingatag ; hogy egyedül a védokokra tekintve, az életnek minden eseményeiben legyek egyenlő, fogadjam el az ismerősök ajándokait minden hidegség és magam-elvetése nélkül. Sextustól tanultam kegyességet, jó atya példáját, mesterkéletlen komolyságot, folytonos gondoskodást; hogy háladatos legyek barátaim iránt, türjem a tudatlanokat és gondatlanokat, kevesebbé tegyem saját társaságomat, mint a hizelgőkét, szem elől nem tévesztve azonban a tiszteletet; hogy helyeseljek zaj nélkül, s tudjak valamit fitogtatás nélkül. Alexander grammaticustól tanultam, hogy senkit se piritsak meg barbár szavakért s a szabálytalan szókötés vagy kiejtés miatt, hanem inkább mondjam meg, mint kellene azt kifejezni, felelve tudnillik vagy bizonyitgatva, vagy ugyanazon eszmét fejtegetve különböző kifejezéssel, vagy más módon, ne hogy igazitásnak látszassék. Frontotól tanultam, hogy jusson eszembe a zsarnokok irigysége, ravaszsága és tettetése, s hogy a patriciusok szivtelenek. Platonicus Alexandertől, hogy ne mondjam szükségtelenül: nincs időm, sem a sok gondnak ürügye alatt ne vonjam ki magamat a társadalmi kötelességek alól. Maximustól, hogy uralkodjunk magunk fölött, ne fogjon ki rajtunk semmi esetleges dolog; mérsékletet, nyájasságot, méltóságot az erkölcsökben; foglalkozni panasz nélkül; hogy ne legyek elhamarkodó, sem késlekedő, ne határozatlan, félénk vagy gyanakodó; ne mutassam másoknak a megvetést, vagy hogy jobbnak tartom magamat; s hogy szeressem az ártatlan tréfát.“

„Elismerem, miként az istenek kegyelméből jó szülőim voltak, jó oktatóim, jó környezetem, jó barátaim, — mindezek legkivánatosabb dolgok ; hogy gondatlanul meg nem sértettem közülök valakit, jólehet természetemnél fogva arra hajlandó valék; azonkivül ifjuságom virágában megőriztem ártatlanságomat; a férfiasságnak kora hasznát nem vettem ; olly fejedelem és atya alatt voltam, ki eltávolitá tőlem a

gőgöt, s meggyőzött arról, miként a fejedelem királyi palotában lakhatik minden testőrség és pompás öltözet, fáklyák, szobrok és hasonló fényüzés nélkül; hogy nem tettem előhaladást a rhetoricában, költészetben s hason tanulmányokban, mellyek elmémet tévutra vezethették volna [1]); hogy nem hiányzott nálam a pénz, midőn a szegényen segiteni akartam, másnak segélyére nem szorultam; hogy álmomban alkalmas gyógyszereket nyertem bajaimra; hogy a bölcsészet tanulmányozása mellett nem estem valamelly sophista kezébe, sem időt nem vesztettem a bölcsészeti elvek fejtegetésében, syllogismusok megoldásában és a meteorologia fölötti vitatkozásban.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

A birodalom az Antoninusok alatt.

Ez időtájban érte el nagysága tetőpontját a birodalom: miért is állapodjunk meg annál egy kissé, s mielőtt a bekövetkezett nagy szerencsétlenségeket rajzolnók, tekintsük polgári, erkölcsi, ugyszintén tudományos állapotát a birodalomnak.

Olaszország.

Kivéve Britanniát és Daciát, egy ujabb ország sem csatoltatott állandóul a birodalomhoz; ámbár más országok, mellyekre már befolyását gyakorolta, tartományokká alakittattak. A nagy egységnek központja, Olaszország folytonos székhelye volt a császárnak és a senatusnak, mellynek tagjai birtokuknak legalább egy harmad részét a Havasokon innen birhatták. Olaszországban sem helytartók önkényének, sem adózásnak nem volt helye; a helyhatóságok foganotositották az állam törvényeit. Traján után azonban nem sokkal több tekintetben részesült, mint a többi tartományok, mellyekkel egyenlővé tétetett akkor, midőn Hadrian négy consularis férfiu kormányára bizta azt. Az olasz városok községi kormánya mindinkább aristocraticai alakot öltött, miként ez az egyeduralom alatt történni szokott, midőn a tisztvi-

[1]) Nem annyit tesz ez, mintha nem gyönyörködött volna e tanulmányokban; ennek folytonos bizonyitványait nyujtják Frontohoz intézett levelei. Az egyikben szól: „Mitte mihi aliquid, quod tibi disertissimum videatur, quod legam, vel tuum, vel Catonis, vel Ciceronis, aut Sallustii, aut Gracchi, aut poetae alicujus, *Χρήξω γὰρ ἀναπαύλης*, et maxime hoc genus; quae me lectio extollat et diffundat *ἐκ τῶν κατειληφυιῶν φροντιδίων*. Etiam si qua Lucretii aut Ennii excerpta habes, *εὔφωνα καὶ ...φρα*, et sicubi *ἤθους ἐμφάσεις*.

sclők nem a nép közől, hanem a kitünőbb decuriokból választatnak, s a tekintély bizonyos összeghez vagyon kötve.

Tartományok.

Miután Roma Olaszországon kivül is terjeszté hóditásait, s a senatus és tisztviselői nem voltak képesek féken tartani azokat: proconsulok és praetorok küldettek azoknak kormányzására, kik törvényhozók, a törvények magyarázói és foganatositói voltak egyszersmind; s annál korlátlanabb zsarnokságot gyakoroltak, mennél távolabb esett a tartomány Romától. Mint élet- s vagyonnak urai egy év alatt annyit zsaroltak a tartományban, a mennyi egész éltökre dusgazdagokká teheté őket. Azután jöttek még a lovagok, mint adószedők és bérlők, kik valódi vérszopók voltak; mig a tartományokban elszórtan élő romai polgárok adómentesek levén, s egyedül a népgyülés által itéltethetvén, a rémitő zsarnokságból mit sem éreztek [1]).

A császárok alatt a tartományok állapota javult: nem szenvedték többé egy Verresnek, vagy Pisonak kapzsiságát, vagy durva önkényét, s a családi és törzsviszályok szintén megszüntek. A helytartók hosszabb ideig tartózkodván a rájok bizott tartományokban, azoknak állapotát és szükségeit kiismerték, s ott szorosabb viszonyokba is léptek. Azonkivül hasonlóan a mostani török basákhoz, a gyanakodó zsarnokság fölügyelete alatt állván, méltán féltek a császárnak hirtelen haragjától, kihez az elnyomottak szabadon vihették panaszaikat, vagy kit az ő ebül szerzett kincseik igen könnyen üldözésre ingerelhettek. Ez oknál fogva látjuk Galliát olly hamar gyarapodni vagyon- és miveltségben s egyszersmind függetlenségben; mert most már a szabad emberek nem voltak kénytelenek abban keresni biztosságukat, hogy védnököt keressenek maguknak.

Hatalmának megerősitése végett első gondja volt Romának, megfosztani a legyőzötteket az erőhatalomtól és alkotmányos szabadságtól, eltörölni a szövetségeket, s romai népességet ültetni oda gyarmatok és polgárjog engedélyezése által.

Polgárjog.

Mig Athene és Sparta azon rögeszméjök miatt buktak el, hogy minden idegen vegyülettől tisztán maradjanak: Roma mindig ujabb és ujabb elemeket vett föl magába. Folyton vándorolt a népesség a tartományokból és meghóditott részekből a fővárosba, hol a polgárjog különféle mértékben osztogattatott. E jogot kezdetben olly féltéke-

[1]) V. ö. az V. könyv II. fejezetével.

nyen őrizték a romaiak, miként inkább háboruba bonyolodtak, hogy sem azt megosztották volna azokkal, kik őket győzelemre segitették. A szövetségesekkel folytatott háborunak viszontagságai közt kiterjesztetett e jog egész Olaszországra, vagyis azokra, kik a Rubicontól és Luccától kezdve a Faroig laktak, később pedig a venetákra és a cisalpini gallusokra is.

A szolgák illendő magaviselet mellett szabadosok lehettek, és igy védnökük politikai társaságába léphettek. Ha a fölszabaditás törvényesen történt, a polgári magánjogokat nyerték el; de a hivatalokból és hadi szolgálatból ki voltak zárva, s gyermekeik a harmadik vagy negyedik nemzetségig a senatusba föl nem vétettek.

Augustus 4,163,000 polgárt számitott meg; de a hóditási rendszer megszüntével a polgárjog megadását a fölszabaditott rabszolgákra nézve megszoritotta; csupán a tartományi tisztviselőket s nagy birtokosokat fogadta be. E rendszabály által megszilárditá a császári hatalmat, de egyuttal a hadsereg ujonczainak számát csökkentette; már Románok 745-ik évében kénytelen volt Augustus ujra szabadosokat és rabszolgákat sorozni a seregbe az Illyriával és Rajna-határokkal szomszéd gyarmatok oltalmazása végett. Maecenas azon tanácsot adta neki, engedjen polgárjogot minden alattvalójának; mi által a helyhatósági szerkezet minden nyoma elenyészett, s a monarchiai egység előidéztetett volna. Minthogy azonban a polgárok minden telekadótól és vámoktól mentek valának, a császárok nem igen pazarolták e jogot. De már Augustus utódai, kik olly nagy részrehajlással Roma iránt nem viseltettek, a polgárjog kiterjesztését nem akadályozták. A hivatalaikból évenkint kilépett helyhatósági tisztviselők jogot tarthattak rá, szintugy azok is, kik a legiókba beléptek, vagy bármikép érdemeket szereztek. A syrusok és egyptomiak talán elszigeteltségöknél fogva, vagy saját büszkeségök, avagy az uralkodók féltékenysége miatt nagyon kevesen részesültek a romai polgárjogban, s egészen Septimius Severus koráig egyetlen egyptomi sem vétetett föl a senatusba [1]).

Midőn már a hazaszeretet és a dicsőség nem ösztönözte többé fegyverfogásra a polgárokat, a legiókba már azok is fölvétettek, kik sem polgárok, sem olaszok nem voltak; még a parancsnokság is idegenekre bizatott. Ezeknek jutalma lett a polgárjog, a legfőbb méltóságok; s mint rendesen történni szokott, maguk után vonták rokonaikat és barátaikat is, ugy hogy most a hadsereg, senatus, tisztviselők csak névre valának ro-

[1]) **Dio Cassius**, LXXVII.

maiak. Claudius számos idegeneket vett föl a senatusba, a kik tudniillik nem polgár alattvalók voltak: miért is a polgárok száma ő alatta Tacitus szerint 5,684,072-re, vagy Eusebius szerint 6,944,000-re rugott. Ezen szaporodást a császárnak kegyenczei okozták, kik azzal üzérkedtek. Az ekképen megcsökkent közjövedelmeket csak is üldözések és elkobzások által lehetett pótolni. Ide járult még azon szomoru állapot a tartományokban, hogy a földbirtok néhány polgárnak kezeiben központosult, kik az ő kiváltságuknál fogva adómentesek valának. Miért is Galba uralkodása alatt az uj polgárok adómentessége megszorittatott, s egész Trajánig tartott a kiváltságok különbsége a régi és ujabb polgárok közt; sőt ugy látszik, hogy már Vespasiántól kezdve a polgárjoggal biró tartománybelieknek adómentessége megszünt.

A kiváltságok megszüntével a polgárjog sem volt már olly keresett portéka. A polgároknak azon kiváltságai: hogy csak egyedül ők birnak hivatal-képességgel, csak a népgyülés által itélhetők, adót nem fizetnek, a háboru és béke fölött határoznak,— a köztársasággal együtt elenyésztek, s jóformán csak annyi maradt még számukra, hogy adósság miatt be nem zárattak, s a császárra hivatkozhattak. A közadományokban és kiosztásokban részesülés joga Romában ért ugyan valamit; de már a tartományokban senki sem vette hasznát. Ellenben nem csekély teher volt a polgárokra nézve a katonáskodás, hogy idegenekkel házasságra nem léphettek, végrendelet hiányában csak a legközelebbi rokonság fokán örökösödhettek, bizonyos fizetési terhek csak rájok nehezedtek.

Midőn tehát Caracalla a polgárjogot minden alattvalójára kiterjesztette, ezt jótéteménynek nevezni nem lehetett; mert ő a tartománybelieket alávetette a polgárok minden terheinek, kik saját kiváltságaikat már elvesztették. A mindenkivel közös haza iránti szeretet és érdek kihült a szivekből; a császárok zsarnoksága és a katonák önkénye nőttön nőtt; mig más részről a népnek tekintélye és a senatus méltósága naponkint csökkent. Ennek következtében megszaporodtak a belharczok, habár nem is polgárháboruk, mellyeknek czélja volt idegen hadvezért emelni a trónra, vagy onnan levetni, ki a birodalom és a nép érdekei iránt semmi különös rokonszenvvel nem viseltetek.

A polgárjog mellett még a latin nyelv is azon eszköz volt, melly által Roma a népeket magához csatolta. E nyelv, módositva az eredeti nyelvek által, gyorsan terjedett Afrikában, Spanyolországban, Gallia-, Britannia- és Pannoniában; de már nehezebben Germaniában és a he-

gyek lakói közt. A görög büszkeség soha nem alázta volna magát annyira, hogy Homer és Demosthenes nyelvét az ő utánzóik nyelvével cserélje föl, kikről még csak tudomást sem akart szerezni magának [1]).

Közlekedési eszközök.

A tartományok közti közlekedést rendkivül könnyiték azon bámulatra méltó, gyönyörü, szilárd utvonalak, mellyek századok mulva is használhatók voltak. Augustus rendeletéből jó állapotba tétetett Olaszországnak 48 utvonala, mellyek 3,000 mérföld hosszaságban Romától Brundusiumig és a Havasokig terjedtek. Azon vonal, melly a keleti Pyrenaeusokat hasitá, Gadesig folytattaték; mialatt Agrippa Galliában más utvonalakat készittetett. Traján készittetett egyet a Pontini mocsárokon keresztül a ‚Forum Appii'-től kezdve Terracináig, s bevégezte az ‚Appia' utat Beneventotól Brundusiumig. A többi császárok szintén nyitottak utakat az egész birodalomban. Az „Aurelia' ut Hetruriát, Liguriát, és narbonnei Galliát Arlesig hasitá, Narbonán, Tarragonán és Carthagenán keresztül Cadixig folytattatott; innen pedig a szoroson tul egészen Tangerig. A ‚Flaminia' ut Romától, éjszaki Olaszországon, Pannonián, Moesián, Thracián, Kis-Ásián, Syrián, Egyptomon, Afrika partján keresztül az Atlanti-tengerig vonult, érintve Riminit, Bolognát, Modenát, Piacenzát, Milanót, Veronát, Aquileját; Pannoniában Sisciát és Sirmiumot; Moesiában Singidunumot, Naissust és Sardicát; Thraciában Philippopolist, Adrianopolist, Heracleát, Konstantinápolyt; Bithyniában Dadastane, továbbá Ancyra városokat, Cappadocia és Pisidia városait; azután átvonulva a Tauruson, Issuson, Antiochián, Syrián, Palaestinán, Egyptomon át Afrika tengeri városai, Alexandria, Cyrene, Carthago, Tanger mellett vonult. Egyéb utvonalak ágaztak el ebből, összekötve a nagyobb városokat, mellyekbe ismét kisebb utvonalak futottak. Valamint Roma központja volt Alsó-Olaszországnak, szintugy Milano Felső-Olaszországnak; Arles főváros Narbonában; Bordeaux Aquitaniában; Lyon a régi Celticában, Reims Belgiumban; Trier Germaniában; Augusta Rhaetiában s a felső Duna mellett; Sirmium Pannoniában; Durazzo Görögországban; Naissus Moesiában; Ancyra, Tavium, Damascus Kis-Ásiában és Syriában; Alexandria és Carthago Egyptom- és Afrikában; Merida, Astorga, Saragossa, Cordova Spanyolországban, London Britanniában stb.

Hadrianus falától Romáig, s innen Jerusalemig 4060 romai

[1]) Libaniusig, tudtomra, egy görög sem emliti Horáczot és Virgilt.

mérföld hosszában [1]) kapcsolták össze az utvonalak a tartományokat, s könnyiték a legiók mozgalmait és a többi szállitásokat. Ezen utvonalakon rendes postát állitottak föl a császárok, öt vagy hat mérföldnyire helyezvén egymástól az állomásokat, negyven lóval levén ellátva minden állomás. Melly intézkedés következtében könnyü volt 100 mérföldet haladni naponkint; sőt Tiberius 24 óra alatt 200 mérföldet utazott Lyontól Germaniába. Egyébiránt a posták egyedül csak a kormány szolgálatára állottak fön; magánosok csak különös engedelem mellett használhatták azokat. A tengeren számos hajóhadak alkalmas kikötőkben állomásoztak.

Miveltség.

Mindezen eszközök által szilárdabbul állott a romai uralom, miként soha egy birodalom Ásiában eddigelé nem állott. S habár nem minden ok nélkül zugolódik is az ember a nagy terjedelmü birodalmak ellen, mellyek egyenlő törvények igájába kényszeritik a jellem és miveltség tekintetében egészen különböző népeket, a panaszokat orvosolni, a szükségeket megérteni nem képesek, s a távol fővárosból későn juttatják az intézkedéseket, midőn már fölöslegesekké váltak: annyit azonban el kell ismernünk, miként a határ-sorompóknak eltávolitása által jobban közeledtek egymáshoz a népek; a hivatalos nyelv, a tisztségek, a legiók ha nem is növelték, legalább terjesztették a miveltséget. S mi-

---

[1]) Vagyis: a faltól Yorkig 221
Londonig 227
Ruthepia- vagy Sandwichig 67
átkelés Boulogneig 45
Reimsig 174
Lyonig 330
Milanoig 324
Romáig 426
Brundusiumig 360
Durazzoig 40
Byzanczig 701
Ancyráig 283
Tarsusig 301
Antiochiáig 141
Tyrusig 252
Jerusalemig 168

A fönmaradott több rendbeli útleirásokat értelmezte Wesseling. Lásd, **Bergier**, *Az országutak története*; továbbá még nagyobb pontossággal **Walkenaer**, *Géogr. ancienne des Gaules*. Páris, 1839.

után a népeknek részint ereje, részint tehetsége és vagyona véteték igénybe, Roma megismerteté s megbarátkoztatá őket egymás közt, s a világnak olly nagy részére terjeszté ki a szabadalmakat, miként azok kezdetben egy maroknyi rablónak, vagy néhány ezer polgár számára levén föntartva, a romai politika kevesek előnyére s az emberi-nem kárára czélzó nagyszerü igaztalanságnak tekintethetett.

E roppant kiterjedés egyuttal azon korlátokat is lerontá, mellyeket a köztársaság korában a hazaszeretet és a régi szokások tisztelete sok visszaélés ellenében fölállitott. A szokások megváltoztak az idegen elemek behozatalával s az által, hogy a trónon idegen, vagy talán barbár is ülhetett. Maguk a romai polgárok nem voltak többé maradékai a régi republicanusoknak, kiket a polgárháboruk, köztársasági üldözések és császári hóhérok nagyobb részt kiirtottak; hanem a szabadosok és rabszolgák maradékai, kik a romai névvel a romai szellemet nem öröklötték.

A császár hatalma.

Ha némellyeknél a nevelés, irodalom s őket környező emlékek föntarták is még a régi szellemet: ez csak arra szolgált, hogy annál jobban érezzék a zsarnoknak igáját, ki önkénye szerint elkobozhatá javaikat, s az öngyilkosságot rájok parancsolhatta. Eme féktelen zsarnokságot nem találták volna annyira terhesnek az ásiai népek, mellyek a szolgaságot, ugy szólván, a levegővel szivják be. De Romában fönállottak még a köztársasági nevek és formák; a szabadság és közbiztosság nevében történtek a fölségsértési vádak, s azért büntettetének olly szigoruan, mivel a császár, ki ellen a gonosztett intézteték, tribuni hatalmánál fogva a népet képviselte. Mi maradt tehát azok számára, kik sokkal nemesebb érzéssel birtak, hogy sem fájdalmukat a kéjelgésbe temethették volna? Hová meneküljenek, hogy ha az egész mivelt világ romai uralom alatt állt?

Ekkor bizonyitá be leginkább Roma, miként a közjólét nem annyira a fejedelmek érdemeitől, mint inkább az intézmények szilárdságától függ. Románk jeles császárai voltak; de még csak nem is örvendhetett nekik teljes bizalommal, ha rá gondolt, hogy vagy ugyanazon ember egy éjen át szörnyeteggé változik, vagy a leggonoszabb utód válthatja fel őt, miután minden csak a fejedelem jellemétől függött. Augustus nem akart ellenkezni, ne hogy föltünjék az általa bitorolt hatalom nagysága; utódjai a köztársasági formák- és szokásoknak csekély maradványát is megszüntették az által, hogy azoknak elenyésztét maguk eszközölték.

Említés tétetik bizonyos „lex regia"-ról, mellynek erejénél fogva a főhatalom a császárra ruháztatott volna; azonban nem tudjuk, létezett-e valaha illy törvény. Már maga a név minden bizonynyal nem a császárság első korszakából származik, s hihetőleg a Pandecták szerkesztése alkalmával, Justinian császár alatt állittatott föl. Ha valamelly köztörvény által alkottatott volna a főhatalom, nem lett volna szükség megerősitésre; holott tudjuk azt, miként az egyes császárok rendeletei haláluk után csak ugy birtak érvénynyel, ha a fölségi jogok letéteményese, a senatus helybenhagyta azokat, ámbár tettleg csak is a császárnak személyében központosult a fölségi jog. Ugy látszik, hogy a császár választásakor egyenkint ruháztatott rá minden egyes fejedelmi hatalom; s igy azoknak törvényes eredeténél fogva a császár akarata törvény erejével birt [1]). Hihetőleg eme senatus-határozatok által oldoztatott föl a császár bizonyos törvények megtartásától, minő többi közt a „Papia-Poppaea" törvény; honnan azonban nem lehet következtetni, mintha a császár minden törvény alól fölmentetett volna [1]).

Nép és a senatus.

A fölségi jog azonban mindig a nép kifolyásának tekintetett; még a későbbi időkben is említés tétetik a comitiumokról s ottan hozott törvényekről. A büntető törvényhatóság s némelly tartományok küligazgatása a senatust illette. Ez nevezte ki a consulokat, praetorokat, proconsulokat; a törvények reformja, ha bár a császároktól származott is az inditvány, körébe tartozott. Tiberiusról mondatik, miként ő a senatus tekintélyét növelte az által, hogy a fölségsértés eseteinek megitélését, s a tisztviselőknek kinevezését a néptől elvonva, rá ruházta; tettleg azonban csak az ő eszközévé akará azt aljasitani, hogy aztán gyülöletes tetteit rá hárithassa. Mig a császárság tartott, a senatusnak megvolt a joga kérdőre venni és letenni az államfőt, ha netalán hatalmával visszaélt volna. De a milly gyáva és meghasonlott volt a senatus, egyedül csak a bukottak irányában gyakorolta e hatalmát. Elitélte Nerót, midőn ez már futásban keresett menedéket; megátkozta Caligulát, Commodust s a többieket, midőn már a halál eltörölte azoknak minden hatalmát. A senatorok az által, hogy a tőlök függő hivatalokat áruba bocsátották, megtanulták, miként kelljen magukat is a csá-

[1]) Cajus azt világosan mondja: „Constitutio principis est, quod imperator decreto, vel edicto, vel epistola constituit; nec unquam dubitatum est, quin id legis vicem obtineat, cum ipse imperator per legem imperium accipiat." Inst. I. 2. §. 6.

A Vespasian választására vonatkozó senatus-consultum fenmaradt.

[2]) Princeps legibus solutus est. D. I. 3. fr. 31.

szárnak eladniok. Miután a dolgok uj állapotánál fogva a tartományokban kincseket halomra gyüjteni nem lehetett, és igy a roppant vagyon és temérdek védenczek száma apadott, a költség pedig most is csak az előbbi maradt, sőt a fényüzés mindegyre növekedett: a császár ohajtásainak teljesitése által annak nagylelküségét kiérdemleni mindenkép törekedtek. S ha egy illy császár történetesen Tiberius volt, kinek kedve jött a legjelesebb senatorok fejeit leüttetni: hogyan lehetett volna ollyan egyént találni a senatusban, ki vele ellenkezni merészeljen? Ellenkezőleg, Tiberius maga gunyolódva panaszkodott azoknak szolgai készsége miatt.

A senatus elaljasodásának mértéke nem volt; már csak annak emléke is, mi volt legyen egykor a senatus, elegendő volt bizalmatlanságot kelteni a császárokban a senatorok iránt, ugy annyira, hogy szintugy a jó, mint gonosz császárok egymással vetekedtek annak kieszközlésében, hogy régi tekintélyének még csak árnyékát se tarthassa meg a senatus. A patriciusok és a senatorok ellen minden fegyvert megköszörültek a zsarnokok és a kémek. Caligula kardjához kapva, fölkiáltott: „Ez nekem elegendő tekintély a senatus ellenében.“ — Egy hizelgő igy szólott Neróhoz: „Gyülöllek, mert te is senator vagy“; s egy orgyilkos Commodushoz: „A senatus küldi neked e gyilkot“. Domitianus kijelenté, miként addig nem érzi magát biztosságban, mig csak egy senator életben vagyon; s hogy lealázza őket, mielőtt kiirtaná, egy izben nagy sietséggel összegyüjtvén a senatust, az iránt kéri ki tanácsát: minemü mártalékkal kelljen elkésziteni egy nagy halat, melly számára az Adriai-tengerből hozatott.

Még maga a legegyügyübb, a régi hagyományok iránt legnagyobb tisztelettel viseltető császár, Claudius is megszoritá ezen testület kiváltságait. Idáig a háboru és béke tárgyában mindig határozott a senatus, a követeket kihallgatta, a királyok és népek sorsa fölött határozott; most Claudius, hogy Britannia meghóditását siettesse, azon határozatot eszközölte ki, hogy a császár, vagy az ő képviselői által a britekkel kötött bárminemü egyezkedés a senatus és nép által megerősitettnek tekintessék [1]). Ezen szolgai határozat következtében e fontos jogát csakhamar elvesztette a senatus minden tartományra nézve.

Claudiusnak politikai rendszabályai arra valának irányozva, hogy a curulis tisztségek rovására a császári hatalom öregbedjék. A consu-

[1]) Dio, LX. 23.

lokat megfosztá bizonyos bünvádi ügyek elintézésétől, s alig maradt fön számukra egyéb, mint hogy az év róluk neveztetett el. A praetorokra, kiknek számát 18-ra emelte, bizta nagy részben a büntető törvényhozást; de elvette tőlök a kincstár őrizetét, s ezt a quaestoroknak adta át, kiktől ismét az általa eltörölt olaszországi praefecturákat vette el, s azon terhes kötelezettséget rótta rájok, hogy tisztségbe lépésök alkalmával gladiatori látványokat adjanak. Elnézte, hogy az általa kegyelt lovagok magukhoz ragadják az igazság-szolgáltatást, vagyis azon jogot, mellyért olly sok vér ontatott a polgárháborukban Marius és Sylla vezérlete alatt. A tribunoknál semmi egyéb nem maradott, mint a rendőri fölügyelet; igen nagy fontosságra vergődött a ‚praefectus urbis', ki kezdetben csupán a rend föntartására ügyelve, később büntető törvényhatóságot gyakorolt, végre fölebbvitel utján még polgári ügyekben is döntőleg határozott.

Azt már tudjuk, miként Hadrián megszoritá a senatus hatalmát, s uj közhivatalokat alapitott szintugy a palotában, mint a seregnél [1]); de hogy minők voltak e hivatalok, arról nincs tudomásunk. Olaszország kormányát négy consularis férfiura bizta; titkárokul, előadókul és tanácsosokul romai lovagokat tartott; a fiscusnak ügyvédet nevezett, ki a császári kincstárt illető minden ügyekben részt vegyen; az ‚Edictum perpetuum' behozása által egyszerüsitette a törvényhozást; mi által utódainak példát nyujtott, hogy az államot sajátjoknak tekintve, semminemü ujitástól vissza ne rettenjenek.

Fejedelmi tanács.

A fejedelmi tanács, melly, mintegy lelke a kormánynak, a császár elnöklete alatt bocsátott ki rendeleteket, legfőbb törvényszéket képezett. Most már a senatus annak elhatározására szoritkozott, minő uj istenek iránt tanusitsa tiszteletét Roma.

Az olly testületnek elnyomása, melly sem a nép által nem választatott, sem katonai erővel nem támogattatott, semmi ellenkezésre nem talált, sem maga iránti sajnálatot nem ébresztett. Továbbá a távol tartományokra is mindinkább kiterjesztetvén a polgárjogok, a szabadság és a köztársaság emléke iránt egészen idegen, számos egyének léptek a senatusba, kik hálás kegyelettel voltak eltelve a császárok iránt. Már Claudiusnak ama rendelete is, miszerint lovagi rangját veszti el az, ki a senatori méltóságot el nem fogadja, bizonyitja, milly terhes dologgá vált az, a mi azelőtt minden dicsvágynak czélpontja

[1]) **Aur. Victor**, *Epit.*

vala; Commodus uralkodása alatt mondatott, hogy egy illyen „a senatusba számüzetett.“

Valamint kezdetben példával, ugy később elvileg is elismerték az atyák (patres conscripti) az uralkodónak korlátlan hatalmát a polgárok vagyona és élete fölött, minden tekintet nélkül a polgári törvényekre. Dio, azt lehet mondani, csupán e czélból irta történetét; a jogtudósok Papianus, Paulus, Ulpianus s mindazok, kik a Pandectákban előfordulnak, a császári hatalomnak eme roppant kiváltságát törvényes alapra fektették. Miért is Severus idejében a monarchia teljesen elvethette az álarczot, mellyel azt Augustus eltakarni igyekezett.

Lám, mi módon válhatott lehetővé eme szörnyetegeknek zsarnoksága! Mi azonban késő gyümölcse volt a köztársaság politikai erkölcstelenségének. Roma az ő győzelmei következtében megszokta a hatalom visszaéléseit; most a győztes részéről ugyanazon bánásmódban részesült, minőt ő maga Carthago és Corinthus ellenében igazságosnak talált. A leigázott népek szenvedései, a diadalmenet és gladiatorharczok látványa, a rabszolgák folytonos szemlélete eszközlé, hogy a romaiak nem igen irtóztak a gyilkolástól, miként mi irtózunk, kik a miveltség- és vallásosságtól áthatva, nem csak a gyilkost nevezzük zsarnoknak, hanem azt is, ki a vádlottnak szenvedéseit csak egy nappal is minden szükség nélkül meghosszabbitja.

Mig a patriciusok és a senatorok a nyomás alatt szenvedtek, a köznépnek nem volt mitől tartania az ő homályában; sőt inkább a leggonoszabb fejedelmek által leginkább czirógatva, ajándékok- és látványokkal elhalmozva, igen könnyen érezhetett magában jó indulatot még azon császárok iránt is, kik az emberi-nemnek gyalázatára váltak. Midőn Caligula meggyilkoltatott, a dühöngő néptömeg halálra kereste a gyilkosokat; pártfogolt némellyeket, kik Neroként léptek föl. Egész politikája csak abból állott, hogy jobb fejedelmet ohajtott magának; a Germanicus halála fölött hullatott könyek és szomoruság mutatja, miként e nép egyedül csak a fejedelem kegyességében helyezte minden reményét.

Nem lehet tagadni, hogy a császári kormány volt a legnépszerübb, mellyet Roma valaha látott. A köztársaság többé vagy kevésbbé kiterjedt oligarchia volt, midőn néhány zsarnok uralkodott a tömeg fölött. Már most a császárok alatt 20,000 apró patricius-zsarnokság olvadott föl egyetlen egyben, melly közvetlen érintkezésben a néppel nem állva, a népre nézve olly nyomasztó nem volt. A császár meggya-

lázza és meggyilkolja a lovagokat és senatorokat; a népet azonban tiszteletben tartja, leereszkedik hozzá, játékok- és adományokkal halmozza el, a köztéren és a fürdőben, mint magához hasonlóval bánik; s aligha volna bátorsága olly gunyos megvetést tanusitani irányában, minővel az Aemiliusok és Scipiók viseltettek iránta. Nem kéri ugyan szavazatát a comitiumokon, de annál jobban figyel nyilatkozataira a circusban és szinházban; nincs bátorsága, hogy a népnek türelmét próbára tegye, és sokáig várakoztasson magára. Nero maga, Paris és Poppaea között kéjelegve az asztalnál, a mint a népnek zajos kiabálásait a palota előtt meghallotta, asztalkendőjét az ablakon kiveté, ez által tudatván vele, hogy ohajtásának eleget tenni kész.

A császárok majd mind személyesen szolgáltattak igazságot; mi által eleje vétetett a köztársaság idejében divatozó megvesztegetés kibonyolithatlan rendszerének. A fondorlatoknak és a megvesztegetéseknek semmi hatásuk sem volt, ha csak a fejedelemnek vagy kedvenczeinek érdeke nem forgott szóban. Most a büntető törvényeknek igazságos alkalmazásától függ leginkább a polgárok szabadsága.

Nem volt-e továbbá a császár néptribun? Bármelly oldalról jöjjön is a népnek az oltalom, az rá nézve közönyös dolog; a gazdagok ugy is megfizetik a költséget, az ő számára fönmaradnak a játékok és adományozások; a mi a politikai szabadságot illeti, azt mint játékszert gunyolta, mellyel azok akarnák őt vakitani, kik sem aranynyal, sem hatalommal nem birva, mindkettőre szert tenni ohajtanának. Minden kézmü és foglalkozás nélkül, fecsegésből, adományokból és látványokból élve a romai nép, mindazt kedvelte, ki neki e dolgokat meg tudta szerezni; s minthogy a szegény a gazdagoknak mindenkor irigye, szinte örömmel nézte, miként fosztatnak meg a védenczek és tartományok zsirjából gyüjtött kincseiktől; s leginkább attól tartott, ne hogy a monarchia megdöntésével a patriciusok gőgös kegyetlenségei még egyszer lábra kapjanak.

Ekképen tehát józan észszel biró ember a köztársaság helyreállitását nem kivánhatta, annál kevésbbé, minthogy a képviseleti rendszer, melly szerint még a legtávolabb lakó alattvalók is részt vehetnek a kormányban, nem csak a gyakorlatban, de még a bölcsészi képzelgésekben sem vala ismeretes, s a comitiumokon összegyült polgároknak teméntelen száma csak is a legnagyobb zavarokra és megvesztegetésekre szolgált volna eszközül.

Nem volt tehát egyéb hátra, mint korlátolni a császárok hatalmát. De hát miképen lett volna ez eszközölhető, midőn sem a nemes-

ség, sem a községek, sem a papság annak ellensulyozására alkalmas testületet nem képeztek? A lex regia minden törvények fölé emelte a császárt, a tisztségeket ő osztogatta; az ő intésétől függött a hadsereg; a tribuni méltóságnál fogva a népnek vagy senatusnak minden határozatát megsemmisitheté, s mint illyennek személye sérthetetlen volt. Miért is bármelly legcsekélyebb ellenállás fölségsértés- és szentségtörésnek tekintetett, s mint a közbátorság ellen intézett támadás büntettetett.

A zsarnoknak halála után lehetett volna talán megszoritani a császári hatalmat. Caligula halála után meg is kisértette ezt a senatus. De ha beleegyezett volna is a nép; ott volt a másik tényleges, tulnyomó hatalom, a hadsereg. Ez mindenek előtt a szokásos ajándékokat kivánta; ha a császár-választás soká huzódott, maga kiáltotta ki a császárt. Ugyancsak keserves dolga lett volna annak, ki a császárnak teljhatalmát korlátolni, s ez által az eszköztől akarta volna őt megfosztani hogy a hadsereg ohajtását, vagyis inkább követeléseit ki ne elégithesse.

Praetorianusok.

Hogy a katonai hatalom valóban összeforrjon az állammal, fölállitotta Augustus a praetorianus testőrséget, vagyis olly hadsereget, melly a régi törvények ellenére Olaszország szivében állomásozott. Tiberius azon ürügy alatt, hogy a szállásolás terhétől megkimélje a városokat, s annál jobban föntarthassa a fegyelmet, a praetorianusok tiz csapatját a Quirinal és Viminal halmokon helyezte el jól megerősitett táborban, melly Romára nézve fenyegető állást foglalt el. Vitellius 16,000-re emelte a praetorianusok számát, s e szám untig elegendő volt féken tartani néhány millio fegyvertelen embert. A gazdag városnak henye kényelmeiben különben is megromlott katonák az uralkodónak hibáit s a kormánynak gyengeségét közelről szemlélve, csakhamar az ő erejöknek teljes öntudatára jöttek, s mint korlátlan urak tetszésök szerint ajándékozták, vagy vették el az uralmat, gyakran csak azért, hogy ujabb adományozásra nyiljék kilátásuk. A császárok tehát kimélve bántak velök; a fegyelmi kihágásokat nem büntették; megvásárolták kegyeiket és szavazataikat, a mihez ők mint a népnek képviselői és virága jogot tartottak. A testőrök kapitányai államsértés eseteiben biráskodtak [1]); minek következtében hatalmuk a consulok hatalmánál is nagyobb volt, s a senatus tekintélyének megsemmisitését eszközölték. Még inkább megszilárdult a zsarnokság, midőn Commodus a

[1]) **Lampridius**, *Vita Alexandri*, p. 12.

praetorianusok kapitányában a katonai hatalommal polgári hatalmat is egyesitett; s ez mint államminister a fejedelmi tanácsban elnökölt. E tisztség akkor a legelső méltóság lett a birodalomban; arra eljutni Ulpianus, Papirius, Paulus, Modestinus s több más nagyhirü törvénytudók dicsőségnek tartották.

Hadsereg.

Belátva, miként a főhatalom az erősbek kezeibe jutott, a tartományokban állomásozó legiók szintén jogot tartottak császárnak kikiáltani azt, kit fegyvereikkel támogatni hajlandók voltak. Főleg pedig azon korszak után, mellyet rajzoltunk, a választottak többnyire idegenek levén, s egymás közt czivódásban élve, miután a katonaság soraiból választatának, s éltöket többnyire táborban töltötték, a birodalom egészen katonai jellemet öltött magára, s a császár nem első tisztviselője volt Romának, hanem a hadseregek vezére, mellyeknek kielégitése vagy fékezése volt minden gondja. Minthogy pedig a birodalom roppant kiterjedése több rendbeli seregek föntartását vette igénybe, csupa féltékenységből egyik a másik által választott császár ellen küzdött; s a bot, mellyre a caesarok támaszkodtak, kezökben ketté törvén, egyedül őket sebzette meg.

Egyébiránt a hadsereg mind belső, mind külső viszonyaiban egészen különböző volt attól, melly a világot legyőzte. A legiók összeállitásáról, s erőteljes fegyverzetéről már másutt szólottunk. Augustus valóban állandó csapatokká alakitotta azokat, s a határtartományokban osztotta el, mellyeknek kormányát magának tartá meg. A romai és olaszországi nemes ifjuság már nem a lovassági szolgálat által iparkodott utat törni magának a tisztségekre, hanem az igazság-szolgáltatás és az államjövedelmek kezelése által; s habár katonai pályára adta is magát, nem érdeme vagy régi szolgálata miatt, hanem pénzért vagy pártfogás által juthatott egy lovassági szárny, vagy gyalogsági csapat vezérletéhez. Már Tiberius az iránt panaszkodott, hogy nem igen találkozik önkéntes a seregben, s azok sem akarják türni a fegyelmet. Traján és Hadrián, kik azon szervezetet adták a seregnek, mellyet az a birodalom föloszlásáig megtartott [1]), a tartományokban s még az alatt-

[1]) Az ő rendeleteiken alapult Vegetius kézi könyve, *De re militari*. Augustus minden praetorianusnak 2 drachmát vagy denárt rendelt naponkint (82 cent.). Domitian a fizetést 960 drachmára emelte évenkint; Commodus alatt 1250-et kaptak, a mennyiben Dionak egy homályos pontjából, LXXII., kitetszik, mellyet Valois és Reimar igyekeztek megvilágositani. Mi a többi csapatokat illeti, 536. és 703. év közt 25 centesimet kaptak naponkint; Julius Caesar alatt 51-et, Agustus alatt 49-et,

valók közt is ujonczozták a lovasságot, miként a legiobelieket ; azután II. Claudius alatt fölvétettek a barbarok, később minden válogatás nélkül.

Némelly tartományoknak segédcsapatokat kellett állitaniok, mellyek romai módra gyakoroltattak be szokott, hazájokbeli fegyvereikkel. És igy minden legio képes volt bármikép fegyverzett más néppel harczolni. Minden legio vitt még magával 10 nagyobb s 55 kisebb hadi gépet hajitó fegyverekre; azonkivül még a tábor fölállitására szükséges szereket.

Augustusnak 25 legiója közől az ő halála után 16 elbocsáttatott, vagy a többiek közé osztatott el; de Nero, Galba, Vespasian, Domitian, Trajan, Aurelius és Severus uj 13-at alakitottak. Minden egyes legio 5,000 emberből állott [1]). Alexander Severus korában 3 állomásozott Britanniában, 1 Felső-, 2 Alsó-Germaniában, 1 Olasz-, 1 Spanyolországban, 1 Numidiában, 1 az arabok közt, 2 a nyugtalankodó Palaestinában, 2 Mesopotamiában, szintén 2 Cappadociában, 2 Alsó- és 1 Felső-Moesiában, 1 Noricumban, 1 Rhaetiában; egynek állomási helyét nem tudjuk [2]). A legiók száma változott, s Diocletian alatt 37-re is fölrugott. Az egyiknek romlottsága, a másiknak bátortalansága miatt különbség tétetett a városi és határszéli legiók közt: amazok, nagyobb zsold mellett városi kényelmeket élveztek; emezek pedig a táborozás fáradalmait viselték, s nem igen nagy lelkesedést érezhettek az ellenség visszaverésére, ha meggondolták, miként az ő társaik kényelmes tétlenségben hevernek.

A romai táborok később fontos városokká alakultak át a Rhodanus és Duna hosszában; illyenek: Castra Regia (Ratisbona), Batava Castra (Passau), Praesidium Pompeji (Raschia), Castellum (Kostendil-Karaul), s a sok angol nevek, mellyek chester-be végződnek. Igy őrizték a határokat. Hol a természet eléggé megerősitette a tartományt, egyszerü erődvonalat huztak, minő a Drusus által épitett ötven vár az alsó Rajna hosszában, s mások a felső Rajna és Duna mellett; ha pedig semmiféle természetes határvonal nem védelmezte őket a barbarok ellen, falakat vontak, ugymint Britanniában, a Rajna és Duna közt, és Daciában.

A birodalmi alkotmánynak fő hibája volt a teljes elkülönzés a

---

Tiberius alatt 48-at, Nero alatt 45-öt, Galba alatt 44-et, Otho alatt 43-at, Vitellius, Vespasian és Titus alatt 44-et, s 57-et Domitian alatt.

[1]) **Lampridius**, *Vita Alexandri*, p. 131.

[2]) **Dio**, IV.

polgári és katonai rend között; egy részről fegyvertelen polgárok állottak, más részről egészen fölszerelt legiók, mellyek a tábori élethez szokva, a folytonos harczokban a régi romai szellemnek nyomát megőrizték. Ellenökben ép ugy nem tehetett semmit a nép, miként jelenleg 100 millio hindu nem bir 20,000 angollal; de még csak a császár sem tarthatta fön magát, ha ügyes hadvezér nem volt. Miért is jövőre jeles hadvezéreket fogunk látni a birodalom trónján, kik talán hátráltatták a minden oldalról fenyegető betöréseket, de egyszersmind a táborozásnak zsarnok és kegyetlen szokásait vitték magukkal a trónra. A fegyverek hatalma által fölemelve, ugy szintén az által le is verettek; a reformok mind meghiusultak az ő bizonytalan állásuk miatt, s az által, hogy folyton fegyverben kellett állaniok az idegenek s még inkább a bitorlók ellen, kik ugyanazon joggal emelték föl magukat, s kik az események által törvényesitve, minden gondjokat arra forditák, hogy a multnak hálás emléke s a jövőtöli félelem által a katonák jóakaratát biztositsák maguknak. A katonák voltak tehát minden; s miután a Caesarok, Flaviusok és Antoninusok családjának kihaltával a törvényességnek még csak árnyéka sem támogathatá a szerencsefejedelmeket, a hadsereg korlátlan hatalmat gyakorolt: tetszése szerint nevezte és tette le, paizsain emelte föl, vagy karddal szurta át a császárokat.

Pénzügy.

A császársággal együtt a pénzügy is más alakot nyert [1]). Azelőtt a diadalok töltötték meg a kincstárt, s gazdagiták Romát; ezeknek megszüntével a kereskedésnek jótékony hatása visszaadta a távol tartományoknak azt, mi olly tulságos mértékben özönlött Olaszországba. Az állandó hadsereg és udvartartás rendkivül megszaporitá a kiadásokat. Vespasian, kit inkább fukarnak, mint gazdálkodónak lehet nevezni, ugy nyilatkozott, miként a birodalom igazgatása és védelme 4,000 millio sestertiusba kerül évenkint [2]). Hát még az oktalan pazarló császárok alatt hogy állhatott a dolog!?

Olaszország ment volt az állandó telekadótól (numeraria); egyedül a gabonatermő vidékek adtak valamit természetben. Az ager provincialis telekadónak volt alávetve, de nem egyenmérték-

[1]) Hegewisch értekezése a *Romai pénzügyről* többet ad, mint igér.

[2]) **Svetonius**, *in Vesp.* 17. Némellyek 40,000 millio sestertiust olvasnak, a mi 7 ezer millio lirát tenne. Ez nagyon sok, az pedig nagyon kevés; ha csak a tiszta készpénzt nem értik, ide nem számitva a termesztményekben tett adózásokat és személyes szolgálatokat.

ben és különböző föltételek alatt; a mi az igazgatást nagyon terhessé tette, mig végre a császárok alatt egyenlő mérték fogadtatott el. Ulpianus korában csak egy adó volt minden ingatlanra nézve; s maga Olaszország is elvesztette adómentességét Maximianus Herculeus alatt, a birodalomnak akkoriban történt fölosztása miatt.

A kiadások fedezése végett már Augustus Olaszországra is vámokat vetett, s taksát minden vásárlásokra és egy általános taksát a romai polgárok vagyonára és személyére, kik másfél század óta minden tehertől mentek valának. Annyira terhes volt az adó, miként a császárok több izben kénytelenek voltak roppant összegeket, mellyekkel a magánosok a kincstárnak tartoztak, elengedni. Beviteli vám fizettetett mindennemü portékáért, értékének $^1/_8$—$^1/_{40}$-ed részében; s hogy e vám mennyi jövedelmett hozhatott, már csak onnan is kitetszik, miszerint Indiából 24 millio lira értékü áruczikk hozatott be évenkint, s Romában százszoros értékben adatott el [1]).

Az eladásokra vetett taksa átalában nem haladta meg az egy százalékot, csakhogy a legcsekélyebb tárgy is alája volt vetve. Ezen taksa a hadsereg föntartására volt szánva; elégtelensége miatt azonban kivettetett a huszadrész, vagyis öt százalék minden hagyomány- és örökségre, mellyek bizonyos összeget meghaladnának, s nem a legközelebbi rokonra szállottak. E taksa nem csekély összeget jövedelmezett a sok dusgazdag család mellett, főleg olly időkorban, midőn a családi kötelékek megtágultával a végrendelkezők saját gyermekeik mellőzésével szabadosokat, vagy idegeneket boldogitottak, kik tudnillik szenvedélyeiknek hizelegni, vagy azokat kielégiteni készek valának. Néhány év elteltével tehát az egész örökség a kincstárba vándorolt; azonkivül még a ‚Papia-Poppaea' törvény által a nőtlenekre rótt birságok is nagyon sokat jövedelmeztek a fiscusnak.

A fiscusra szállott: 1) mindaz, mi a végrendelet erejénél fogva azt illette volna, ki a végrendelet megujitása előtt meghalálozott; 2) az érdemetlen egyéneknek, vagy törvénytelen föltételek mellett tett adományok, vagy hagyományok; 3) a mit az örökös, vagy hagyományos el nem fogadott; a mi a fölségsértési esetekben gyakran megtörtént, ne hogy valaki büntársnak tekintessék; 4) a mi nőtleneknek hagyományoztatott, kik egy év alatt feleséget nem vettek, s a gyermektelen házasoknak tett hagyományok fele; 5) a gyermektelen férj és

[1]) Plinius, *Hist. nat.* VI. 23. XII. 18.

nő közti adományoknak kilencztized része; 6) a mi jutott volna annak, ki a végrendeletet eltitkolta, vagy valakit szabad rendelkezésében akadályozott volna.

A gyakori államvétségeken kivül számos gonosztettek vonták maguk után a vagyonelkobzást, ugymint: gyilkosság, atyagyilkosság, gyujtogatás, pénzhamisitás, paederastia, nőrablás, fiatal hajadonok megszeplősitése, szentségtörés, zsarolás, hivatalbeli visszaélés, csalás, a Romába vagy a hadseregnek szánt gabonának összevásárlása, vagy azzal egyedárusko dás, a plagiatus, vagyis más személyes szabadságának megtámadása. Szintugy bünhödött azon tisztviselő, ki hamis tanukat állitott elő az ártatl an ellen; azon ur, ki rabszolgáit az amphitheatrumban állitotta ki; a hamisitók; Alexander Severus uralkodása után a házasságtörők; a ki magát kiherélte vagy kiheréltetni engedte; ki gyermeket csempészett alá; ki erőszako t használt fegyveres kézzel; ki, hogy az adózás alól meneküljön, lakását megváltoztatta; ki a közpénztárakból pénzt kölcsön vett; ki az üldözöttnek javait eltitkolta; ki az aranyat a birodalomból kivitte, vagy az idegennek fegyvert adott el; ki pör alatti dolgot rossz lélekkel megvett; ki bibort adott el, az élőnek végrendeletét fölnyitotta, vagy valamelly városi épületet fosztott meg diszitményeitől, hogy azokkal nyári lakot ékesitsen föl [1]). Illy módon, törvény vagy elkobzás által, olly tömérdek javak háramlottak a fiscusra, miként azoknak átvételére és igazgatására procuratorokat kellett nevezni a tartományokban; ezen tisztség csak nagy tekintélyü egyénekre, gyakran consularis vagy proconsularis férfiakra bizatott [2]).

Dus hagyományokban részesültek még a császárok is. S ha illy módon 20 év alatt 4000 millio sestertiust gyüjtött magának Augustus: elképzelhető, mennyit kaparithattak össze maguknak azon gonoszlelkü császárok, kik közől többen meg is semmisitették a végrendeletet, ha abban maguk is elő nem fordultak!

Minthogy az emlitett taksák csak a polgárokra szóltak, Caracalla minden szabad embert polgárnak nyilvánitott; a huszadrészt tizedrészre emelte, s igy tartott ez uralkodása alatt; Alexander Severus azonban harminczadra szállitotta le. Egyébiránt a császárok önkénye s a szükségek növekedése szerint az adó is nagyobbodott. Állandó volt azonban a visszaélés, minélfogva az adóbeszedés bérbe adatott az alattvalóknak kimondhatlan terhével és elnyomatásával [3]).

[1]) **Naudet**, *Des changements.* P. I. p. 194—195.

[2]) **Muratori**, *Thes.* I. p. 714, 896; VI. 433, 443, 1112.

[3]) Justus Lipsius a birodalom jövedelmeit 150 millio arany scudira akarná

Törvények.

Az alkotmány megváltoztatása a jognak uj forrását nyitotta meg. Hajdan csak törvények és edictumok voltak. Törvényeknek neveztettek a patriciusok és plebejusok által közakarattal, valamelly magasabb tisztviselő inditványára hozott határozatok [1]), vagy a mellyek plebejus tisztviselő inditványára a ‚comitia tributa'-kon hozattak. Ez utóbbiak plebiscitumok neve alatt nagy fontossággal birtak; senatusconsultum olly kevés maradt fön a köztársasági időkből, miként egy tudós azon véleményt nyilvánitá, hogy a jognak forrásaivá csak Tiberius uralkodása után váltak, azelőtt pedig csak egy évig tartó határozatok valának. Az ellenkező most már be vagyon bizonyitva [2]); azonban a köztársaság idejében az állam igazgatásával egészen elfoglalt senatusnak nem volt annyi ideje, hogy a polgári jogra kiterjeszsze figyelmét, ezt a tribunoknak engedte át; holott a császárok alatt müködésének egyéb tér alig maradott.

Az edictumok a praetorok- és aedilisektől származtak, mint olly szabályok, mellyek szerint hivataloskodásuk ideje alatt itéletet fognak mondani. Ezek által szelidité a democratiának hajlékony szelleme a patriciatusnak szigoru s kérlelhetlen jogát, kereseteket és kifogásokat talált föl, kijátszva ekképen a formaságok erejét; oltalmába vette a természetes tulajdont a quiritarius birtok ellenében, hogy a kettőt egyenlővé tegye; az usucapio mellett, a mi csupán az olasz birtokokra szoritkozott, érvényre emelte a tartományi birtokra is kiterjesztett praescriptiót. A végrendelkező kitagadhatta gyermekeit az örökségből; a praetor azonban azt állitva, hogy illyen végrendeletet csak őrült tehetett, azt megsemmisité. A polgári jog a kötelezettségnek forrásaiul csak a szerződéseket vagy a sajátlagos büntetteket ismeré; a praetornak méltányossága föltalálta a quasi-szerződéseket és quasi-büntetteket, mellyeknek erejénél fogva a törvény hatását olly kötelességekre is kiterjesztette, mellyek azelőtt egyedül a lelkismeret itélőszéke elé tartoztak.

Lassu és folytonos javitások által tehát ekkép iparkodtak a mult iránti tiszteletet az ujitások szükségével megegyeztetni.

Fejedelmi rendeletek.

Később elhatároztatott, hogy a császárnak rendeletei törvény erejével birjanak. Némelly illy rendeletek valóban uj törvényt alapi-

[1]) *Communis reipublicae sponsio*, miként Ulpianus a törvényt meghatározza, Lib. I. *De legibus.*

[2]) **Hugo**, *Lehrbuch der Geschichte des römischen Reiches bis auf Justinian.*

tottak meg (mandata, edicta); mások a már fönálló jognak fölvilágositására vagy alkalmazására vonatkoztak (rescripta, epistolae, decreta, interlocutiones); azonban mind a rescriptumokat, mind a decretumokat a tekintélyesebb jogtudósok szerkesztették, s ez oknál fogva a törvény alkalmazása tekintetében nagyra becsültettek. Több mint 1200 maradott fön Augustustól kezdve Constantinig [1]). Ezekhez járulnak még a sanctiones vagy formulae pragmaticae, a tartományok igazgatására vonatkozó császári leiratok, intézve a helytartókhoz, mint a köztörvények foganatositását illető külön rendeletek, szóval: végrehajtó parancsok, mellyek egy más előbbi parancsot föltételeznek.

Edictum perpetuum.

A törvények száma ekképen nagyon megszaporodott; de a mellett a praetorok edictumai még mindig nagy fontossággal birtak, s folytonos toldalékokkal megszaporodva, rendező kezekre vártak. Ofilius, Cicero kortársa, volt az első, ki azokat összegyüjtötte; de sokkal nagyobb hirre kapott Salvius Julianus gyüjteménye, mellyet Hadrián császár parancsára készitett, ki azt a senatus által megerősitteté. Azt ugyan nem mondhatjuk határozottan, valljon ezen edictum által meg voltak-e kötve jövőre a praetorok kezei [2]); Julianus munkáját azonban a jogtudósok szöveg gyanánt használták, s az a Pandectákba is fölvétetett.

Uj elveket ugyan nem állitott föl Julianus; de annyiban hozott a jogba változást, hogy az elavult rendeleteket kihagyta. Többen hozzáfogtak az ő müvének értelmezéséhez, s maga Julianus kezdette meg azt; utána Pomponius és Ulpianus 83, Paulus 80, Furius Antiochus 5 könyvben, ugyszintén Saturninus és Gajus. Az ujabb jogtudósok pedig a szöveget helyreállitani igyekeztek [3]).

---

[1]) A kérdésekre feleletet adnak az *epistolae*, *literae*; a folyamodásra történik *subscriptio*, *adnotatio*, melly különösen *sanctio pragmatica*, ha város- vagy testülethez van intézve; *constitutiones personales* sajátképen a kiváltsági engedmények; *decreta* vagy *interlocutiones* a határozatok pörös ügyekben, mellyeket fölebbvitel utján a császár vagy tanácsa hozott; *mandata* a császár által a tartományok helytartóihoz kiadott rendeletek; *edicta* a néphez intézett parancsok.

[2]) Heineccius, Bach s valamennyi jogtanár Hugoig állitja; Hugo pedig fontos okoknál fogva tagadja.

[3]) Lásd **Jul. Bauchin** kisérleteit 1597, **Pothier**nél, *Pandectae Justinianeae*. T. I. **Westenberg**, *Handb. des röm. Rechts*. Berl. 1822.
Wieling, *Fragmenta Edicti perpetui*. Franeker, 1733.

Ezen czélszerü intézkedés hatása, melly a praetorok törvényhozó önkényének véget vetett, s a birodalom kormányának közérvényü törvényeket adott, két másnemü intézkedésbe ütközött. Az első volt, hogy a császárok, főleg Hadrián óta, a pörlekedők ohajtására, gyakori rescriptumokat bocsátának ki, mellyeknek erejével nem csak hogy értelmezték a törvényeket, hanem még alkalmazták is egyes esetekre, és igy a törvényhozó és biró szerepét vitték; a másik pedig volt a hires jogtudósok véleményének engedett tekintély.

Responsa prudentum.

Augustus koráig minden törvénytudó további külön fölhatalmazás nélkül tanácsot és utasitást adhatott a pörlekedő feleknek. Augustus fölhatalmazott némelly egyéneket, kiknek véleménye ugy tekintessék, mintha tőle eredett volna. A jogtudósok előterjeszték véleményeiket, mellyek, ha egyezők valának, törvény erejére emelkedtek, véleménykülönbség esetében a biró határozott; s ez által minden jogvitának eleje vétetett, melly a monarchiával ugy sem fér össze. Hadrián pedig leiratot bocsátott ki, mellynek erejénél fogva véleményt adni minden különös fölhatalmazás nélkül bármelly jogtudósnak hatalmában állott [1]).

Előadjuk azt Haubold után a *Törvényhozás*ra vonatkozó okmányok közt, melly csupán a mi kutfőinkben előforduló eredeti szöveget foglalja magában.

Az edictumra vonatkozólag lásd:

H. Giphanius, *Oeconomia juris.* Strassburg, 1612.

G. Noodt, *Commentarius ad Digesta.*

Heineccius, *Edicti perpetui, ordini et integritati suae restituti, partes duae.*

C. G. L. de **Weyhe**, *Libri tres edicti*, vagy: *De origine fatisque jurisprudentiae romanae, praesertim edictorum praetoris, ac de forma edicti perpetui.* Cella, 1821.

[1]) Ugy látszik, ez a legtermészetesebb értelme Pomponius ama hires pontjának, Fr. I. §. 47. D. I. 2. „Sussurius Sabinus in equestri ordine fuit, et publice primus respondit; posteaque hoc coepit beneficium dari a Tiberio Caesare. Hoc tamen illi concessum erat. Et, ut obiter dicamus, ante tempora Augusti publice respondendi jus non a principibus dabatur, sed qui fiduciam studiorum suorum habebant, consulentibus respondebant. Neque responsa utique signata dabant, sed plerumque judicibus ipsis scribebant, aut testabantur, qui illos consulebant. Primus divus Augustus, ut major juris auctoritas haberetur, constituit, ut ex auctoritate ejus responderent, et ex illo tempore peti hoc pro beneficio coepit. Et ideo optimus princeps Hadrianus, quum ab eo viri praetorii peterent, ut sibi liceret respondere, rescripsit eis, hoc non peti, sed praestari; et ideo delectari se, si qui fiduciam sui haberet, populo ad respondendum se praepararet."

Az illy jelentékeny tekintélynek nem akartak hitelt adni, mig Gajusnak

Jogtudósok.

A jogtudománynak engedett fontosság azt eredményezte, hogy számos tehetség, egyéb ut a dicsőségre el levén zárva előtte, annak tanulmányozására szentelte magát. Ekkor tüntek föl a jeles jogtudósok, kiknek hire annyira növelte a tudományukban helyzett bizalmat, hogy az ő véleményeik még a törvény szövegénél is nagyobb érvénynyel birtak, főleg midőn szövevényes jogtételek megoldásáról volt a szó.

Innen azon sajátságos tünemény a romaiaknál, hogy tudnillik jogirodalommal birtak, melly épen nem levén alábbvaló az irodalom egyéb ágainál, olly müveket mutathatott föl, mellyek az előadás szépségénél, szabatos rövidségnél s a bámulandó világosságnál fogva a legszövevényesebb kérdések megoldásában, főleg pedig a mélyen behatható elemzés által örök bámulatot keltenek a tudósoknál, nem csekély szégyenére azoknak, kik a barbár előadás mellett magát a dolgot is bebonyolitják. Ama jogtudósok mindenek előtt a tételt állitva föl határozott kifejezésekben, a mathematikusok példájára fejtik meg azt, majd az elemzést használva, hogy a dolgok lényegébe hassanak, majd a nyelvtant a szavak értelmének megfejtésére, vagy az éles dialecticát a legszigorubb értelmezés előállitására; majd az összeállitáshoz folyamodva, hogy nem csak a többi jogtudósok és a császárok, hanem a bölcsészek, orvosok és physicusok nézeteit is összehasonlitsák, és megegyeztessék. A definitiok helyett határozott értelmü müszavakat találunk nálok, mellyek minden kétséget kizárnak; a tisztán iskolai fölosztások helyett egyenesen a gyakorlati alkalmazásra mennek át, s kerülve minden hosszadalmasságot, olly gyorsan vezetnek czélhoz, hogy bármilly bonyolodott legyen is valamelly tétel, annak megoldása egy lapnál többre nem terjed. Ez által nem vették elejét ama romlásnak, mellyet Seneca és követői hoztak be a nyelvbe és irodalomba. Valamint Galilei világos egyszerüséggel irt a 17-ik századbeli dagályos szószátyárság mellett: szintugy ama jogtudósoknak tiszta, szabatos irmodora a többi iróknak czifra ürességeivel bámulandó ellentétet képez. Csak később használták némellyek a görög nyelvet,

---

nem régen fölfedezett e tétele meg nem szünteté a kételyt (*Comm.* I. 7.): „Responsa prudentum sunt sententiae et opiniones eorum, quibus permissum est jura condere: quorum omnium si in unum sententiae concurrant, id quod ita sentiunt, legis vicem obtinet; si vero dissentiunt, judici licet, quam velit sententiam sequi; idque rescripto divi Hadriani significatur."

melly egyébiránt ép olly kevéssé látszott alkalmasnak a jogtudományra miként a latin nyelv a bölcselkedésre. Ki ama szerencsétlen szószár-, maztatásokat ismeri, mellyeket mi a régibb latin irókból vettünk át, nem fog csodálkozni rajta, ha e részben maguk a jogtudósok sem mutathatnak föl nagyobb eredményt [1]).

A romai bölcsészet legfontosabb részét képezte a jogtudomány; s mivel a patronusnak egyik legfőbb kötelessége volt védenczeit pártfogolni, a nagyobb családok mind azon voltak, hogy valamelly tekintélyes jogtudóst csatoljanak magukhoz. E tudomány megalapitójának Cicero az ő kortársát, Quintus Mucius Scaevolát nevezi, ki az irodalmi képességgel és csinos előadással az elosztás, megkülönböztetés, meghatározás és értelmezés mesterségét kapcsolta össze [2]). Tekintélyre vergődtek e tudományban: C. Aquilius Gallus, ki az évnek egy részét nyári lakán munkák irásában tölté.; C. Aulus Ofilius, P. Alfenus Varus, Servius Sulpitius Rufus; A. Cascellius, elmés s véleményében független férfiu, ki soha nem készitett jogtételt a triumvirek által kihirdetett törvények szerint, azt állitván, miként a győzelem nem kölcsönöz jogszerü czimet az uralomra; s ha valaki figyelmeztette őt, hogy némi mérséklettel szóljon Caesarról, azt szokta rá felelni: „Két okom van szabadnak és őszintének lenni; mert tudnillik vén vagyok, és nincsenek gyermekeim.“

A jogbölcsészetet, ugy látszik, Cicero kezdette meg, ki a szigoru jognak formaságait gunyolva, a természeti törvényt és a méltányosságot férfiasan védelmezte. Ekkor kezdődött a természeti jognak küzdelme a védelemre szorult polgári joggal.

A későbbi jogtudósok különösen a stoicusok rendszerére támaszkodtak, melly a legszigorubb és legtisztább volt; de nem olly merev, minőnek Cato és Tubero mondataiban s Cicero élczeiben tünik föl, hanem egy kissé finomabb, türelmesebb s kevésbbé babonás; melly most már az isteni gondviselés kormányát, az emberek testvériségét s a természeti jognak hatalmát hirdeté. Eme bölcsészek még egyéb rendsze-

---

[1]) *Familia* szó eredete *fons memoriae*; *metus* annyi mint *mentis trepidatio*; *furtus* a *furvus*, *stellionatus* a *stellio* szótól.

[2]) Sic enim existimo, juris civilis magnum usum et apud Scaevolam, et apud multos fuisse; artem in hoc uno. Quod nunquam effecisset ipsius juris scientia, nisi eam praeterea didicisset artem, quae doceret rem universam tribuere in partes, latentem reperire definiendo, obscuram explanare interpretando, ambigua primum videre, deinde distinguere etc. — Sed adjunxit etiam et literarum scientiam et loquendi elegantiam. Brutus, 41.— Pro Muraena, 10. 14.

rekhez, a többi közt még Epicurus metaphysicájához is folyamodtak. S mivel mindenben a gyakorlatit tarták szem előtt, méltán nevezték magukat „papoknak, kik az igaz, nem pedig a látszólagos bölcsészetet keresik“ [1]). Miután a jogtudományt „isteni és emberi dolgok ismeretének, az igazság és igaztalanság tudományának, a jó és a méltányos mesterségének nevezték:“ belátták annak szükségét, miként a jogot szilárdabb alapra kell fektetni, mint az események és az emberi akarat esetlegességére, s azt az emberrel született igazságnak örök törvényéből származtaták, mellyből három alaptörvény ered: „becsülettel élni, másokat nem sérteni, s mindenkinek a magáét megadni.“

A kereszténység által módositott stoicismusnak hatása meglátszik nálok, midőn Florentinus például azt tanitja, miként a rabszolgaság a népjognak természet elleni intézménye [2]); s hogy a természet a rokonság bizonyos nemét állapitotta meg az emberek közt [3]); Ulpianus pedig, hogy a mi a természeti jogot illeti, minden ember egyenlő és szabadon születik [4]).

A jogot fölosztották természeti jogra, népjogra és polgárjogra; a mint tudnillik annak elvei az emberek érzéki, vagy az összes népek értelmi természetében, vagy minden nép politikai rendszerében gyökereznek. Gyakorlatilag azonban az elsőt és másodikat összezavarták, s egyedül a polgári és népjog közt tettek különbséget: amaz a polgárokra, emez az idegenekre szólván. A jus civile egy részét képezte annak, a mit jelenleg is polgárjognak nevezünk, s a romai polgárok szabadságát és kiváltságait szabályozta. A jus gentium annyiban különbözött a természeti jogtól, a mennyiben ez elismerte minden egyénnek abbeli jogát, hogy a maga természeti szükségeinek és ösztöneinek eleget tegyen; amaz pedig az embert más embertársaihoz helyezte viszonyba. Hogy ha ezek ugyanazon társadalmi egységhez tartoztak, a polgári törvény alatt állottak. A népjog azonban egészen más valami volt nálok, mint a mit e nevezet alatt érteni szoktunk. A romaiak ugyanis a népek közti kölcsönös kötelességekkel nem sokat törődtek, s csak is azt tarták szem előtt, a miben a népek nagyobb része egyezett. Irataikban a jogtudósok többnyire a fönálló rendhez, ugymint az „edictum perpetuum“hoz tartották magukat [5]); némellyek

[1]) Fr. I. pr. §. 1. D. 1. 2.

[2]) L. IV. §. 1. D. *De statu hominum.*

[3]) L. III. D. *De just. et jure.*

[4]) L. XXXII. D. *De reg. juris.* L. IV. *De just. et jure.*

[5]) Illyenek a *Receptae sententiae* Paulustól.

mégis, például Gajus és Ulpianus bölcsészi osztályozáshoz folyamodtak, s megkülönbözteték a jogot személyek-, dolgok- és jogeszközökre (actiones) vonatkozólag.

A törvényeknek történeti megállapitását, mellynek napjainkban olly nagy fontosság tulajdonittatik, csak annyiban vették tekintetbe, a mennyiben a törvények megértésére elkerülhetlenül szükséges volt; a jogtudósok véleményei eredetének, s az általok fölállitott elveknek fejtegetésébe sokkal örömestebb bocsátkozának [1]).

Jogiskolák.

E törvénytudók iskolákat képeztek, mellyek később rendezetvén, ellenkezésbe jöttek egymással, mint rendesen történni szokott, midőn az okoskodás vitatkozásra megyen át. Már Augustus korában vitázott egymással a két jogtudós: Antistius Labeo és Atejus Capito; az előbbi a régi szabadság hive, a másik a császárnak embere [2]); amaz a folytonos előhaladásnak barátja, emez a hagyományos tanok makacs védelmezője; röviden szólva, mindketten a tanok fő elágazásának, ugymint az előhaladásnak és a mozdulatlanságnak képviselői valának [3]) Labeo hat hónapot a városban töltve, tanácsot osztogatott; hat hónapig falun dolgozott, s 400 kötetet irt össze, mellyeket a későbbi jogtudósok értelmezéssel kisértek.

Más jogtudósok az ő iskolájokat követték. Később uj iskolák támadtak, s mindegyiknek megvolt sajátságos modora és nézpontja, honnan kiindult. Egyik a törvény betüjéhez, másik a méltányossághoz tartá magát; az egyik elveket állitott föl, a másik a törvényekhez ragaszkodott.

A jogtudósok iratai bámulandó hatást gyakoroltak a jövőre; minthogy részben megvilágositák a törvényt, s Justiniánnak kutfők gya-

---

[1]) Néha egészen a szőrszálhasogatásba mennek, miként a Vatikán könyvtárában 1823. talált töredékekből kitetszik. V. ö. **Warnkönig**, *Hist. externe du droit romain*. Brüssel, 1836.

[2]) Egy edictumában valamelly nem latin szavat használva Tiberius, bizonyos senator, kérkedni akarván a szabadsággal, hol veszély nem fenyegetett, megjegyzést tett rá. Capito ugy nyilatkozott, hogy ha bár soha nem használtatott is e szó, Tiberius kedveért mégis a latin szavak közé kell azt sorolni. A mire Marcellus felelé, miként Tiberius polgárjogot adhat ugyan az embereknek, de nem a szavaknak. Nagyszerü ellenzés!

[3]) Labeo ingenii qualitate et fiducia doctrinae, qui et in ceteris sapientiae partibus operam dederat, plurima innovare studuit; Atejus Capito, in his quae ei tradita erant, perseverabat. **Pomponius**, fr. 2. §. 47. D. I. 2.

nánt szolgáltak [1]); mások egész korunkig fönmaradtak, oktató és kalauz, de néha akadály gyanánt is szolgálva a jogtudósok- és törvényhozóknak, s jó ideig az ujabb államok köztörvényét képezték. Hosszan tartó dolog volna fölemliteni itten mindazokat, kik e fontos tudományban jelentékeny hirnévre vergődtek. Sextus Pomponius nagyon híres jogtudós megirta e tudomány történetét [2]). Hozzá hasonló volt Salvius Julianus, hihetőleg milanoi születés, ki még Antoninus korában élt, s fontos tisztségeket viselt, még Románok is praefectusa volt; az ‚edictum perpetuum' szerkesztésén kivül 90 könyv Digestákat irt, mellyekből 376 töredék a Pandectákban foglaltatik.

Utánok következik Gajus, vagy Cajus Tatius, a ki Institutioit Antoninus alatt kezdette, s Marcus Aurelius alatt végezte be; ezek képezik Justinian Institutioinak alapját [3]). Ezen munkálatból tanuljuk

---

[1]) A Pandectak elején rendesen előszámláltatnak azon irók, kiknek müveiből Justinian meritett. Ezen névjegyzék a Digestáknak hires florenczi kéziratában maradt fön.

[2]) E töredék a Digesták I. könyv. 2. titulusában látható. Lásd a *Törvényhozás* alatti okmányokat.

[3]) A veronai káptalan könyvtárában a temérdek kéziratok közt, mellyeknek jegyzékét Scipio Maffei közlötte a *Verona illustrata* czimü könyvében, találtatott néhány pergamen darab, mellyeket a tudós antiquarius valamelly régi jogtudós könyvéhez, vagy müvéhez tartozóknak itélt, A *Theologia történetében* részletesebben leirta ezen töredékeket, s még az irásnak hasonmását (fac-simile) is kiadta, melly a *Diplomatikáról ujabb értekezésben* is előfordul. Ezután mély hallgatás állott be, mig Haubold 1816-ban, Lipcsében *Notitia fragmenti veronensis de interdictis* értekezését kinyomatta. Niebuhr, mint porosz követ épen akkor ment keresztül Veronán Romába, s két napig megállapodván, mását vette a töredéknek *De praescriptionibus*, és egy másiknak a fiscus jogairól; azonkivül megvizsgált számos kéziratot, különösen egyet, melly szent Jeromos leveleit foglalja magában, s mellyet Maffei és Mozotti palimpsestusnak ismertek, de leolvasni nem tudtak. Niebuhr, valamint Románok költői történetéből kiolvasta a valót, az irásból csak hamar fölfedezte azt, a miből meggyőződhetett, hogy az egy jogtudósnak munkája; s gubacs-főzetet öntve egy lapra, azt elolvasta. Értesité erről Savignyt, s ketten a hirlapokban kihirdették a találmányt, kimutatván, miként a töredék *De praescriptionibus* Gajus Institutioihoz tartozik. A berlini academia 1817-ben elküldé Veronába Göschen és Becker urakat, kik legyőzve a nagy nehézségeket, mellyek sokszor akarva gördittetnek az ember elé, a könyvnek kilencztized részét átirták; a többi olvashatlan maradt.

A kézirat 127 levélből állott. Az ujabb irás nagy obb betükkel sz. Jeromosnak 27 levelét tüntette elő; az eredeti, igen csinos irás, az Institutiokat, a kettő közt egy harmadik irás a kézirat negyedrészét foglalta el, leveleket és elmélkedéseket tartalmazva magában, szintén Jeromostól. A hártya tehát három izben vakar-

ismerni különösebben a classicus jogot, s daczára a számos hézagoknak, a történelem- és törvényhozásnak számos pontjait fölvilágositá. Irt még a tartományi edictumról és a XII. tábláról (Libri ad edictum, Δώδεκα δέλτοι), s egy másik müvet e czim alatt: Rerum quotidianarum, vagy Aureorum libri, melly az Institutiokhoz hasonlit.

Többen is léptek nyomdokába, kik közől leginkább elhiresedtek: Aemilius Papinianus, Julius Paulus, Domitius Ulpianus és Herennius Modestinus. Papinianus, a praetorianusok főnöke és Septimius Severus titkos tanácsának elnöke, Caracalla által, mivel ennek testvér-gyilkosságát nem helyeselte, halálra itélve, a jogtudósok fejedelmének tartatik. III. Valentinian őt minden más jogtudósok fölött álló tekintélynek jelölte ki. Justinian a legnagyobb kitüntetéssel emliti őt.

Paulus és Ulpianus, az államtanács tagjai, számos müveket irtak, mellyeknek a Pandectákban nyoma van, s a kivonatok Ulpianból annak egy harmad részét, Paulusból pedig egy hatod részét képezik; az ‚edictum perpetuum'-hoz irt commentárjaik a Digesták alapjául tekinthetők. Paulus Paduából származott, s 78 darab müvéből tartalmaznak kivonatokat a Pandecták, ide nem számitva öt könyvét Receptae sententiae, mellyek a jognak kétségtelen alapelveit tartalmazzák, az ‚edictum perpetuum' módjára rendezve. Átvéve nagy részben a visigothok törvénykönyvébe, gyakorlati jogot képeztek Spanyolországban, déli Galliában és a burgundoknál; mig a Justinian-féle gyüjtemény és a barbár törvények azt onnan kiszoritották. Irmodora itt-ott hiányos, mig az Ulpiané szabatos és világos, jóllehet több rendbeli semitai szólásmódok phoeniciai eredetére mutatnak [1]).

tatott le; mindazáltal a teljes szöveget előállitá, jóllehet igen nehéz és makacs fáradságba került az olvasás. Első kiadása megjelent Berlinben, 1820.

Hiányozván a czim, hátra volt annak bebizonyitása, miként a kézirat valóban Gajus Institutioit tartalmazza. Justinian az ő Institutioiban (Prooemium), bevallja, miként azokat Gajustól vette át: „Quas ex omnibus antiquorum institutionibus et praecipue ex commentariis Gaii nostri" stb. Ha már a kettőt összehasonlitjuk, az egyezés világos, kivéve, hogy Justinian Institutioiban nem fordulnak elő többé némelly elavult törvények, például a ‚Sentia' törvény, melly a fölszabaditás után a *servi poenae*, és *dedititii*, idegenek közt különbséget nem tesz. Ezenkivül még Gajus Institutioi megfelelnek a kivonatnak, mellyet a *Breviarium Alaricianum* szerzői készitettek. Végre föllelhetők abban mindazon pontok, mellyek onnan idéztetnek a Pandectákban, s a zsidó és romai törvények gyüjteményében, továbbá Boetius vagy Priscianus által.

Niebuhr és Knopp az irást Justinian ideje előttinek tartják. Bluhm az első kiadást a veronai szöveggel összeegyeztette, s 1824-ben *princeps* kiadást készitett.

[1]) E három jeles münek töredékei képezik a romai jog kutfő-gyüjteményének főrészét, melly Párisban adatott ki e czim alatt: *Juris civilis ecloga.* 1822—1827.

Ezen három jogtudósnak, s az ő tanitványuknak, Modestinusnak müvei III. Valentinian alatt törvény erejére emelkedtek.

Eme jogtudósok föllépésének tulajdonitandó egy részben némi tettleges javitás a törvényhozásban; részint pedig az uj alkotmány sajátságainak, melly szerint a császárt sem korlátozta semmi kiváltságos testület, s a politikai térről leszoritott polgárok is a magasabb polgári függetlenségben kerestek kárpótlást; részben pedig végre az ujabb tanoknak, mellyeket a galilaeusok a gőgös és embertelen régi rendszerek ellenében fölállitottak.

A császárok, hogy a nemességnek még csak árnyékát is megsemmisitsék, a közös emberi jogoknak érvényesitését előmozditották; a családfiuk peculiumait és az emancipatiot pártfogás alá vették; a fölszabaditások hatását öregbiték, azoknak szertartásait megszoritották; a polgárjogot kiterjesztették; a rabszolgák állapotán javitottak, uraik kegyetlenségét fékezték. Az államfő már csak ez által is népszerüséggel birt; mert ohajtá a jogegyenlőséget, a hatalmasok megalázását, a népnek biztositását a magánosok elnyomásai ellenében, s annak kielégitését az élet szükségei és a természeti szabadsággal élés tekintetében; e részben a császár magán-egyéneknek szabadalmakat nem adott, s a méltóságokra az érdemes egyéneket emelte. A császárok buzgalma a polgári igazság kiszolgáltatásában számos egyéb visszaéléseknek vette elejét, üdvös félelemmel tölté el a tisztviselőket, s a jogot a természeti méltányossághoz és józansághoz mindig közelebb vitte. Illy módon haladott elő az emberiség minden szenvedésnek közepette; s a birodalomnak nagy nevével az egyenlőség eszméje is terjedett az egy kormány alatt; melly egyenlőség ellentétben az ó-kornak minden gyakorlati nézetével az ujabbkori társadalmaknak alapját képezendő vala.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Vagyonosság. — Kereskedés.

A gazdagok dicsvágyukat többé a tisztségek által ki nem elégithetvén, s nagyon is óvakodván, hogy a császárnak gyanuját föl ne ébreszszék, a magán-fényüzésben és az élvek mámorában kerestek kárpótlást, mintegy feledni akarván, hogy csak egy hajszálon függ fejök fölött a gyilkoló kard.

Az egyesek dusgazdagsága, s az akkoriban uralkodó fényüzésről

szóló jelentések a keleti regékre emlékeztetnek. Hiában igyekeztek a jobbak ujra meg ujra életbe léptetni a telektörvényeket; a fegyver hatalma mindennek utjában állott, s a roppant számu szegény, koldus nép mellett némellyek hihetetlen bőségben dobzódtak. Egy valaki, a polgárháboruk korában szenvedett nagyszerü veszteségei fölött sopánkodva, mindamellett 4116 rabszolgát, 3600 pár ökröt, 250 ezer darab egyéb marhát s 60 millio sestertiust hagyott maga után, ide nem számitva ingatlan birtokát [1]). Vercellii Crispusnak vagyona volt 200 millio sestertius; Seneca bölcsészé 300 millio; Cnejus Lentulus augur, és Claudiusnak szabadosa, Narcissus egyenkint 400 millio sestertiussal birtak; még több vagyona volt Galba kegyenczének, Icelusnak; Pallas, Claudiusnak egy más szabadosa, olly nagy kincseket gyüjtött össze, miként azok telkekre változtatva, Francziaországnak 350-ed részét foglalták volna el [2]). Plinius szerint a Nero által hat dusgazdagtól elfoglalt javak proconsularis Afrikának felét tették [3]). Később, Vopiscus után tudjuk, miként Aurelianus, Valerianus császár magán-villájába 5000 rabszolgát, 2000 tinót, 1000 lovat, 10,000 juhot, 15,000 kecskét szállitott [4]). És igy épen nem tulságos állitás, midőn azt mondja Seneca, hogy tartományok és országok alig képesek elegendő legelőt szolgáltatni némelly emberek nyájainak, kiknek rabszolgái egy harczos népnek számát is fölülmulják, házaik pedig városoknál is terjedelmesebbek [5]).

Arabia nem termett elegendő illatszert a császárok apotheosisára. Nero 4,000 millio sestertiust (735,239,200 frankot) forditott adományozásokra, Caligula 2,600 milliót (525,000,000 frankot); Domitian 12 ezer talentumot (66 millio frankot) forditott a Capitolium megaranyozására [6]). Hadrián az ő napának és elődjének tiszteletére hihetetlen mennyiségü illatszereket ajándékozott a népnek, s a szinházakban és kertekben csak ugy folyatta a balzsamot. Heliogabalus illatléllel vegyitett tavakban uszkált, s egész kazánokkal pazarolta a nardust [7]). Ünnepélyekre még a katonák is megkenték a zászlókat és sasokat, s magukat is drága illatszerekkel öntözték. Plinius még azt is állitja, miként

[1]) **Plinius.**
[2]) **Paucton**, *Métrologie*, c. XI.
[3]) **Plinius**, L. XVIII. 6.
[4]) **Vopiscus**, *in Aurel.* c. X.
[5]) *De beneficiis*, VII. 10.
[6]) **Svetonius.** Dio szerint 3300 millio.
[7]) **Lampridius**, az ő életében, XIX. 24.

a romaiak kivül és belül kenve és meghintve valának; s az olly nő, ki az utczán járva, jó illatával még azt is magához tudta édesgetni, ki egyébről gondolkozott, méltó dicséretben részesült [1]).

Alexandriának illatgyáraiban, ne hogy egy csepp is veszendőbe menjen, vagy egy szemer eltulajdonittassék, a munkásoknak álarczot kellett viselni, s a mühelyből mezitlenül távozni [2]).

Az értekezés a drágakövekről, mellyet Plinius egy, Maecenas által irt könyvből az ő Természetrajzába fölvett, bizonyitja, milly nagyra vitték a romaiak ebben is a fényüzést. A középujj kivételével a többit mind megrakták gyürükkel [3]); drágakövekből csészéket készitettek, s különös becsben tartattak a Caramaniából és Parthia beljéből jött murrhin-edények, mellyeknek törékenysége okozta azon szenvedélyes gyönyört, hogy a nagy kincs folytonos veszélyben forog. Egy consularis férfiu hatvan talentumot, Nero 40 millio sestertiust fizetett egy illy edényért. Petronius, Nero vágyainak szolgája, 300 talentumon vett egy éjjeli murrhin-edényt, s halála előtt összetörte azt, ne hogy urának birtokába jusson, kit akkor már gyülölt [4]).

A gyöngyök különös becsben tartattak; a nők ékesiték, vagyis inkább megterhelték azokkal fejöket, nyakukat, mellöket, karjaikat, sőt czipőiket is. Caligula is hordott gyöngyöket, s a hajók orrát is ékesité azokkal, valamint Nero az ő, kéjelgésre szolgáló ágyait. Az aranynak háromszoros értékével fizették a gyöngyöket a Persa-öböl és Taprobana partjain [5]), s egyetlenegy hat millio sestertiusba került.

A selymet aranynyal mérték föl. Midőn Caesar az ő szinházát selyem kelmével vonatá be, a katonák nyugtalankodtak, mintha a kincstárt ez által már kimeritette volna. Barbár puhaságról vádoltaték Clau-

---

[1]) *Hist. nat.* XIII.

[2]) U. o. XIV.

[3]) Sardonychas, smaragdos, adamantas, jaspidas uno
Portat in articulo. *Mart.*, V. 11.

Digitus medius excipitur, ceteri omnes onerantur, atque etiam privatim articulis. Plin., *Hist. nat.* XXXVII.

[4]) Minő anyagból készültek a murrhin-edények, mellyeket olly nagy becsben tartottak a régiek? Mercator és Baronius azt mondják, benzoe illatos gyantából; Paulmier de Grentemesnil, myrrhával elegyitett agyagból; Cardan, Scaliger, Mercurial, porczellánból; Belon, kagylóból; Guibert, onyxból. Le Blond, a *föliratok academiájának emlékeiben*, XLIII. köt., megmutatja, hogy egyikök sem találta el, s ujabb fürkészetre int; a mi nem is mulasztatott el.

[5]) Margaritas, quae contra triplum aurum obrizum, atque id quidem in India effossum, veneunt.

dius, hogy a két ásiai királyt selyem sátor alatt koronázta meg [1]). A selyem használata, daczára annak, hogy Alexander Severus és Aurelianus azt mindenkép korlátolni akarták, mindinkább elterjedt.

A selyem Persiából jött; Babylon tarka himzetü szőnyegeket küldött. Egy császár négy millio sestertiussal fizetett egy illy szőnyeget [2]); sőt maga a szigoru Cato 500 ezer sestertiust adott egy szőnyegért. Az indiai vászon keresett czikk vala, szintugy az elefántcsont Aethiopiából, Troglodytisból, s főleg az indiai, melly a templomok ékességeire, a curulis tisztviselők székeire, s a gazdagok butoraira és termeire fordittatott; ennek használata annyira növekedett, hogy a hiányt az elefántok közönséges csontjainak kellett pótolniok. Szintolly becses portéka volt az afrikai ében és cedrus; az éjszaki tengerből hozták az ambrát, mellyből készült apró alakokat hordottak magukkal, mellyek egy élő embernél többe kerültek [3]). Egyptomi hajók indultak el Berenice kikötőjéből teknősbékákat fogni Afrika partjainak hosszában; de a legkedveltebbek valának az aranyszinüek Oceanitisből; ez egy sziget a Ganges torkolata körül.

Egyébiránt minden tartomány a maga legjelesebb termékeit Rómába küldötte: Egyptom papirt, üveget, lent; Afrika gyümölcsöket; Mesopotamia szőnyegeket; Spanyolország finom gyapjat, viaszt és mézet; Gallia posztót, marhát, olajat, vas-, réz-, ólom- és czinnemüeket; Pontus bőrt és besózott halat; Britannia ónt; Görögország remekmüveket és legfinomabb szöveteket.

A borzasztó fényüzésnek egyéb tárgyai valának a heréltek, a gonoszságnak gonosz eszközei; egy illyet Sejanus 50 millio sestertiussal (9,190,000 frank) fizetett [4]).

India- és Afrikából jöttek a fenevadak, mellyek vérengző küzdelmeikkel gyönyörködteték az idők által békére szoritott hene népet. Emlitettük már [5]), miként e szokás a köztársaság végnapjaiban hozatott be, s a császárok alatt egész az őrültségig növekedett. Nagyszerü vadászatok rendeztettek oroszlánok-, elefántok- [6]), hyenák-, krokodi-

---

[1]) **Dio Cassius**, XLIII. LIX.

[2]) **Plinius**, *Hist. nat.* VIII. 48.

[3]) Taxatio in deliciis tanta, ut hominis quamvis parva effigies vivorum hominum, vigentiumque pretia superet. **Plinius**, *Hist. nat.* VIII. 47.

[4]) **Plinius**, *Hist. nat.* VII. 39.

[5]) L. V. c. 10.

[6]) Plinius az oroszlánokról szólva (lib. VIII. c. 16.) mondja: „Veszélyes vállalat volt egykoron oroszlánokat fogni, s e végre gödrök ásattak. Claudius uralkodása

lokra; a mi annál bajosabb volt, minthogy sérelem nélkül kellett ez állatokat elfogni, s olly nagy mértékben gyakoroltaték, miként Plinius idejében [1]) az oroszlánok már egészen eltüntek Európából, s Ammianus Marcellinus állitása szerint a Nilus cataractáin alul kiveszett a viziló [2]). Igen nagy tökélyre vitték az állatszeliditők, kik amuletok, vagyis inkább éhség által igázták le az állatokat, s harczokra, vagy játékokra taniták be azokat, mint például: az elefántokat fegyverhajitásra, irásra ormányukkal, kötélen járásra; a halakat, hogy a hivásra elősiessenek; az oroszlánokat, hogy a vadászaton elfogott nyulakat ne bántsák; a sasokat, hogy körmeik közt gyermeket tartva,

---

alatt az esetlegesség sokkal egyszerübb, s az illy fenevadhoz, ugy szólván, méltatlan módra tanitotta az embert. Egy getuliai pásztor éjszaki Afrikában egy teritőt vetve az állatra, annak dühét egészen leverte. Ezen bámulandó látvány csakhamar ismételtetett a nyilvános játékokban is, s alig hitt az ember saját szemeinek, látva, miként e kegyetlen állat azonnal teljes erőtlenség állapotába esik, hacsak a legkönnyebb takarót vetik is a fejére, s minden védelem nélkül engedi magát megkötöztetni; az ő ereje tehát szemeiben van. És igy már nincs mit csodálkoznunk rajta, ha Lysimachus, Sándor parancsából az oroszlánnal együtt zárva, ezt megfojthatá.“ Ha kételkednék valaki e lett dolgon, a mi a romai nép szeme láttára történt, a minek Plinius maga is több izben lehetett tanubizonysága: nem lesz érdektelen fölhozni, miként e mód még jelenleg is használtatik Indiában.

Williams kapitány, a következő iratnak szerzője: *Vadászati napló indiai tartózkodásom ideje alatt* (*Biblioth. univers.* de Genéve 1820. april, 387 l.) egy hyena-vadászatot rajzolva, elmondja, miként az e vadászatra használt két hindu nem vitt magával egyebet, mint egy láb hosszaságu hegyes vasrudacskát, egy csomó kötelet és egy darab pamutkelmét; a mi hihetőleg, mint ő mondja, az állat fejének befödésére szolgált, hogy ne láthasson. Összehasonlitva e ponttal Pliniusnak fönebb idézett helyét, a kapitány véleményét minden esetre el kell fogadnunk. A vakmerő sarlatánok szintén ezen módot használják az oroszlán dühének fékezésére.

Nemesianus (*Cynegeticon*, 303 s köv.) a vadászatnak kevésbbé veszélyes, de nem kevésbbé rendkivüli német irta le, melly ugyanazon bámulatot idézi elő: „A vadászat egyéb eszközei közt, ugy mond, lássa el magát az ember olly hosszu kelmedarabbal, hogy az erdőt be lehessen keriteni vele, s mintegy bezárni azzal az állatokat, mellyek a kelmére aggatott tollaknak láttára egészen elrémülnek; mert ezen tollak épen ugy, mint a villám, teljesen megrémitik a medvéket, a legnagyobb vadkanokat, a gyors szarvasokat, rókákat, a merész farkasokat, mellyek az olly gyenge akadályon áttörni nem bátorkodnak. Ügyelni kell még arra is, hogy a tollak különféle szinüek legyenek, s fehérekkel vegyittessenek nagy kiterjedésben; a mi a vadállatokat teljesen elrémiti . . . A vörös szinnek elsőséget kell adni.

Martialis, *De spect.* ep. XI., egy medvéről tesz emlitést, melly a romai circusban enyvbe keveredett, miként a madarakat szokás fogni.

[1]) Plin. VIII. 16.

[2]) Lib. XXII. 15.

szálljanak föl a légbe. Augustus az ő ‚Index'-ében dicsekszik, miszerint 3500 állatot konczoltatott föl az amphitheatrumokban; 200 oroszlán veszett el a Germanicus által adott játékokon; 9000 vadállat Titus ajándékából, mellyekkel még nők is küzdöttek; Trajan játékain 123 napon át 1100 darab, Hadrián játékain pedig 10,000 darab veszett el. Probus az erdő formára beültetett circusban ezer nyargát és egyéb állatokat futtatott [1]).

Alig képes az ember elhinni némelly magán-egyének roppant gazdagságát. Lollia Paulina nagyapja, ki Agrippinának áldozatja lett, Ásia kormányzásában annyira meggazdagodott, miként Paulina egy lakomán 40 millio sestertius (7,352,000 frank) értékü ékszerekkel föl-piperézve jelenhetett meg. Az azon korbeli legnagyobb fényt üző polgárok közt említtetik Herodes Atticus. Atyja, Julius, szegény s nemtelen családból származva, egy igen régi épületben, hol lakott, temérdek kincseket talált, s Nerva császár azon részt, melly törvény szerint a fiscust illette volna, elengedte neki. Mire Julius azt felelvén, miként attól tart, hogy majd rosszra forditja a pénzt, a sokkal inkább nagylelkü, mint eszélyes császár megjegyzé: „Használd jóra vagy rosszra tetszésed szerint."

Roppant vagyont örökölött tőle fia, Herodes, azon föltétel mellett, hogy minden athenei polgárnak egy minát (87 lira) fizessen évenkint; melly kötelezettség alól megváltotta magát, egyszerre fizetvén le öt évi összeget, a mi 22 millióra rugna. Görögország- és Ásiának legjelesebb mesterei által neveltetvén, azon kor hires szónokának tartatott, Romában consulságot nyert, később az ásiai szabad városok praefectusa lett; s e tisztségben, hogy Troas lakóinak vizet vezethessen, Hadriántól 300 myriád drachmát eszközölt ki; mivel azonban a költség még egyszer annyira szaporodván, a kincstár tisztjei zugolódtak, Atticus a vizvezető-müveket saját költségén folytatta és végeztette be.

Visszavonulván az állam szolgálatából, Atheneben és vidékén lakott, vitatkozva a sophistákkal, kik örömest átengedték neki a diadalt, s vagyonát középitményekre pazarolva. Mint e városban tartott játékok elnöke, négy év alatt 600 láb hosszu stadiumot épittetett egészen fehér márványból, melly az egész népességet magában foglalhatá. Fe-

---

[1]) **M. Mongez**, az *Akademia évkönyveiben*, X. köt. 1833, elszámlálja és leirja mindazon vadállatokat, mellyek küzdelemre használtattak a circusban Románk 502-ik éve és Honorius császár halálának ideje között.

lesége, Regilla emlékének szinházat szentelt, mellynek párját még eddig nem látták; az egész épület faragott cedrusfából állott. Régi fényére emelte az Odeont, mellyet Pericles a persa hajók árboczfáiból épittetett; fölékesité Neptun templomát az Isthmuson, mellyet átvágni szándékozott; szinházat emeltetett Corinthusban, stadiumot Delphiben, fürdőt a Thermopylaeknél, vizvezetőt Olaszország Canusium városában, nem is emlitve egyéb apróbb épitményeket Thessalia-, Epirus-, Euboea-, Boeotia-, Peloponnesusban, s azon városok iránt tanusitott bőkezüségét, mellyek őt patronusnak választották meg.

Épitmények.

Ezt egy magán-ember tevé! S ha bár ő nem szolgálhat is másoknak zsinórmértékül, mindazáltal fogalmat nyujt nekünk ama dusgazdagoknak határtalan fényüzéséről, kiknek az egész világ élv- és pompa-adót fizetett. Midőn a császárok uralma már biztositva levén, az alattvalóknak minden reménye elenyészett, hogy függetlenségöket visszaszerezhessék, legalább a császár nyugalmával összeférő élvekkel ohajták megédesiteni a szolgaságot. Ekkor emelkedtek minden oldalról épületek, mellyeknek romjait még most is bámulják a késő unokák. Ez épületeket a császárok, tisztviselők, községek vagy magán-egyének emelték. A császárok által emelt épületekről már szólottunk. Alig emelteté föl Roma a Colysaeumot, már Verona és Capua azzal vetekedő circusokat akartak emelni; néhány lusitaniai község épitteté a bámulandó alcantarai hidat.

Plinius idejében a bithyniai városok vetekedtek az épitésben; Nicomediában uj tér, vizvezető és csatorna, Nicaeában gymnasium és szinház, Claudiopolis- és Prusiában fürdők, Sinopeban 15 mérföld hosszu vizvezető készült. Különös gond fordittatott a vizvezetőkre, mellyek következtében olly vidékeket is virágzó népesség boritott, hol a barbár tunyaság miatt a libyai homok jelenleg fölhalmozva áll. Spoleto, Metz, Gard, Segovia vizvezetői nem annyira tartományi, mint inkább fő városokra mutatnak. Nimes, Arles, Narbonne mostan is dicső emlékeket mutatnak föl; hát még mi lehetett Antiochia, Alexandria, Caesarea, hol egész népségek tanyáztak? Hogy tökéletes fogalmat szerezhessünk eme városokról: két várost egészen betemetett a hamu és láva, honnan jelenleg kiásva, ama kornak egész nagyságát előnkbe állitják [1]).

A bámulat ne feledtesse velünk, miként a császárok épitményei

[1]) Lásd alább XXXIII. fej.

az alattvalóknak nagy terhére valának, minthogy azokat saját kezeikkel végezték. Vespasiánnak nagy érdemül tulajdonittatik, hogy az egész birodalomban „olly számos s nagyszerü müveket végzett be a földmivelők minden terhe nélkül“ [1]; mialatt Diocletiánnak vétkül rovatik föl „a telhetetlen épitési düh, mellynek következtében nem csak adóval terhelte a népet, hanem munkásokat, napszámosokat és fogatokat is követelt ezen épitményekhez“ [2].

Ugyanezen épitmények a régieknek politikai nézeteit is megvilágitják, kik tudnillik minden tekintettel levén a városok iránt, a vidéket egészen elhanyagolták. A középkor után nem talál az ember zugot, hol falu ne emelkednék templom- és palotával. Akkor ellenben minden csak a városokban központosult; ott futottak össze mind a nagy utvonalak azon kisebbek hálózata nélkül, mellyek mai napon a legkisebb falvakat is összeköttetésben tartják. Röviden szólva: akkor a polgárok jöttek tekintetbe, most a nép; akkor csekély számu kiváltságosok uralkodtak, most az emberiségnek korszaka állott be.

Mennyire csalatkoznék tehát az, ki azon nagyszerü maradványok láttára az akkori népességet rendkivül vagyonosnak képzelné! Nem a kevesek kezeiben fölhalmozott temérdek kincsekben, hanem az élet szükségeire, kényelmeire és élveire szolgáló javaknak arányos elosztásában kell a népeknek jóllétét keresni. Miután a legyőzött népek területét magához ragadta Roma, apró részletekre osztá föl azt jutalom gyanánt harczosainak; a többit nemzeti birtok gyanánt (ager publicus) tartá meg, mellyet öt évre, vagy örök bérbe adott, s az innen bejött összeg a közjövedelmeknek főágát képezte. A patriciusok az alkotmány által nyert hatalmuknál fogva a hóditmányoknak jobb részét magukhoz ragadták, s legfőbb gondjok volt annak megtartása és szaporitása. E részben minden segélyökre volt. A hóditások utján szerzett nemes érczek és drágaságok a pénznek értékét lenyomták; minek következtében a patriciusok által fizetett összeg jóformán semmire olvadott, s a rabszolgák vásárlása és tartása is csekélységbe került, kiknek a földmivelés egyik kötelességök volt [3].

Ezen rabszolgáknak megengedték, hogy a számukra kivetett tárgyakból valamit megtakaritva, azt eladhassák, vagy apróbb dolgokkal kereskedjenek; az igy szerzett összeget kamatra tették le uraik kezé-

[1] **Aur. Victor**, *De Caesar.* c. 9.
[2] **Lactantius**, *De morte persec.* §. 7.
[3] Lásd V. *könyv.* 2. fej.

be, kik most már birtokosok, mezei gazdák és bankárok voltak egy személyben. A nagy birtokok roppant tőkék mellett mindinkább terjeszkedtek; s naponkint egy vagy más szerény örökséget magukhoz ragadva, végre a dolog annyira ment, hogy Románák területét apró országok szövetségének lehetett nevezni. A szorgalmas népek által lakott Olaszországnak nézni kellett, miként emésztetnek föl gyermekei részint a küzdelemben Roma zsarnokságával, részint az üldözésekben, mellyek Románák diadalait kisérték, részint az által, hogy azt ujabb hóditmányokra segiték. Miután a Hanniballal és a marsokkal vivott még gyilkosabb csatákból idővel kiépült: bekövetkeztek a polgárháboruk, mikor a harcz viszontagságaihoz még a győzelem kicsapongásai is járultak az által, hogy Sylla s még inkább Augustus a szép országot veteránjaik közt elosztá. Ezek telkeik-, lakaik-, templomaik- és még sirjaikból is kiüzték a régi birtokosokat, kik mindenből kifosztatva s gyámoltalanul Romába futottak kenyeret koldulni [1]).

A veterán azonban, ki olly könnyen jutott a vagyonhoz, azt sem munkásság által szaporitani, sem takarékosság által megtartani nem tudta. A katonai gondatlanság- és pazarláshoz, az adományok- és zsákmányokhoz szokva, élvezetekbe merült; s rövid idő alatt telkét, házát, butorait eladva, mezitelenül, miként jött, sőt még inkább megromolva tért vissza Romába, hol kenyeret, nyugtalanságot és élvezeteket talált. Tacitus mondja, miként „Tarentumot és Antiumot veteránokkal kellett benépesiteni; de nem sokat használt, mert a katonák nagy része elszéledt a tartományokban, hol szolgálatát bevégezte; s a házasság és a család kötelékeit többé meg nem szokhatva, elhaltak minden maradék nélkül.“

E közben a telkek elpusztultak; vagy a fiscus foglalta el azokat, vagy a gazdagabbak vonták magukhoz, kik ekképen az apróbb birtokok elragadásával véghetetlen birtokot kerekitettek ki. Ezen latifundiumok hoztak végromlást Olaszországra [2]); midőn tudnillik egyes ember olly nagy területet birt, mellynek meghóditása bármelly hadvezérnek diadalt biztositott volna.

Nagyon természetes tehát, hogy a szegények száma mód nélkül,

---

[1]) More latrocinii veteribus possessoribus ademerunt agros, domos, sepulchra, fana . . . juvenes pariter ac seniores, mulieresque cum parvis liberis conquerentes se pelli agris, focisque. **Appianus**, *De bello civ.*

[2]) Latifundia perdidere Italiam. **Plinius**, *Hist. nat.* XVIII.

szaporodott, miután az apróbb birtokosok kiszorittattak, a szabad földmivelők állapota a rabszolgák alkalmazása által a tágas birtokokban elnyomatott, az adósokat az uzsora tönkre tette; általában a plebejusok semmivel sem birtak, kivéve azokat, kik észtehetség, vagy vitézség által a lovagok sorába emelkedtek, kiknek pénzaristocratiája a születési aristocratiát csakhamar elnyomta.

Történetesen egy ujabbkori népre is mutathatnánk, mellynek keblében a kevés számu dusgazdag mellett a nyomorultak száma végtelen [1]). De itt az a különbség, hogy a kiket a gőg jelenleg szegény népnek gunyol, azok a legalsó munkás-néposztályt képezik; az ó-korban pedig ennek helyét rabszolgák foglalták el, kik uraik tulajdonát képezve, ezektől tartást is nyertek. A plebs ellenben szabad s a polgári rendben kiváltságos emberekből állott, kik számra, harczias jellemre, az egyesség- és törvényesség hatalmánál fogva félelmes pártot képezhettek. Ezek tehát megkisérthették a küzdelmet; s a Gracchusokkal elbukott szegények az üldözések idejében diadalmaskodtak, mikor a régi birtokosoktól elvett telkek nem az egyenlő fölosztás eszközlése végett ajándékoztattak el, miként ezt ürügyül adták, hanem egyedül csak azoknak megjutalmazása végett, kik a triumvireket diadalra segiték.

Mezei gazdaság.

A birtokosoknak eme változása egészen más gazdászati és pénzügyi rendszert idézett elő a császárság korában. A régi aristocraták hagyományos szokásaiknál fogva most is csak rabszolgák által miveltették telkeiket, kik más rabszolgáknak felügyelete alatt állottak; az ujabb birtokosok pedig, kik roppant vagyonukat fényüzésre pazarolták el, szabadon született földmivelőkre bizták telkeiket, kik saját költségök- és kárukra mivelték azokat. A kibérlés rendesen öt évre történt, s a bér többnyire készpénzben fizettetett a birtokhoz tartozó rabszolgák számának arányához képest. Hogy milly bizonytalan lehetett a jövedelem az illy telkekből, könnyü elképzelni, ha számba veszszük, mennyire megszaporodtak az ingyen kiosztások, mellyek által a császárnak, vagy más dusgazdagnak bőkezüsége minden magán-üzletet meghiusitott; továbbá a monopoliumok és a diadalok által egészen váratlanul forgásba hozott kincsek a termesztő által vásárra küldött gabonának értékét önkénytesen megváltoztaták.

Minthogy tehát naponkint terhessebbé vált szabad földmive-

[1]) Ugyanezen tünemény mutatkozik Scotiában, hol a *laird*-ek fensősége tulajdonná változott, elnyelvén mindegyik az összes *clan* birtokait.

sekre bizni a földbirtok igazgatását, a keresztény időszámitás II. száza da után a mezei gazdaságnak uj rendszere hozatott be, s a rabszolgából földmivelő szolga (colonus servilis) lett, kinek megengedtetett feleséget venni, gyermekeket nevelni, saját vagyonával rendelkezni, évenkinti bérfizetés mellett [1]). Ezen rendszabály a rabszolgák megváltását vonhatta volna maga után; de mivel az aránytalanság a gazdagok és szegények közt nőttön nőtt, s a köztársaság növekedő szükségei által előidézett borzasztó pénzügyi rendszer azt még inkább növelte, attól lehetett méltán tartani, hogy rabszolgáit a tulajdonos eladván, miveletlenül hagyandja a telkeket. Ekkor rendeltetett tehát, hogy a colonus egész családjával a telekhez csatolva maradjon, s azzal együtt adassék el; melly rendelkezés azonkivül, hogy a rabszolgaságot megszilárditotta, rendkivüli egyenlőtlenséget hozott be a munkások elosztásában, kik egyes helyeken igen nagy számmal levén, más telkek a munkások hiányában miveletlenül maradtak. A minek következése volt, hogy e századnak végével nagy kiterjedésü telkek, hol egykor az aequusok, sabinok, volskok, hetruskok és cisalpinok tevékeny szorgalma csodákat mivelt, elhagyatva parlagon hevertek; egyéb roppant terjedelmü téreket a gazdagoknak terméketlen kéjkertjei foglaltak el [2]).

Megsemmisittetvén ez által Olaszország földmivelése, még a bort is más tartományokból kellett behozni, részint a görög szigetekről, Syriából, vagy Spanyolországból és a Baleari szigetekről; részint Galliából, mellynek fiai tegykor a dus szőlőkertek édesgették Olaszországba. A gyapjut, azelőtt az apuliai és eugani nyájaknak hires termékét, jelenleg Spanyolország, Miletus, Laodicea szállitotta, Gallia durva gyapján kivül. Miután az előkelő családok átalában elfogadták az egykoron csupán királyokat illető fényüzést, hogy tudnillik biborral festett gyapju-kelmét hordjanak, Tyrusban, Getulia- és Laconiában 1000 drachmával fizették fontját.

Ipar.

Ugyanakkor, midőn a fiscusi fogások, vagy a szükség következtében a földmivelés ekképen hanyatlásnak indult, egyuttal az ipar is nagyszerü változáson ment át. A szabad kézmüveseknek Romában

---

[1]) A colonusok állapotáról a VII. könyv 5. fejezetében szólunk.

[2]) G. **Zumpt** (*Ueber den Stand der Bevölkerung.* Berlin, 1841.) nagy gonddal tanulmányozta a népesség növekedését és apadását a régieknél. Megczáfolva Gibbont, ki az Antoninusok korába helyezi a legnagyobb népességet, bebizonyitja, miként akkor a görögöknél nagyon csökkent olly okoknál fogva, mellyek a romai birodalomra is gyakorolták befolyásukat.

igen régi testületei rabszolgák munkája mellett nem boldogulhattak; mert minden előkelő polgár mindazt, a mire csak szüksége volt, rabszolgák által készitteté saját házában. Később a Romában összesereglett uj emberek azon tapasztalatra jöttek, miként a boltban vásárolt kelme, vagy házi eszköz kevesebbe kerül, mint ha saját rabszolgáik által készittetnék azt: miért is a házi kézmüipar elhagyatott, a szabad kézmüvesek száma naponkint szaporodott, s ez által csak a császárok által behozott egyenlőségi rendszer nyert támogatást. Mindazáltal a földmivesektől elvett szabadság a kézmüveseknek nem engedtetett át; s azon szin alatt, hogy rend uralkodjék köztök, mindenki a maga mesterségére szorittatott, miként a földmives is a telekhez kötve volt. A szabad verseny minden eszméje nélkül, s a törvény beavatkozása mindenben szükségesnek tartatván a közjóllét biztositása végett, mire nézve szerintünk mai napon a magán-érdek megóvása elégségesnek látszik, reform alá vetteténk a testületek, s minden városban azok rendeztettek el, mellyek a lakosok szükségeit kielégitheték. A főtestületekhez a többiek mint mellékesek rangfokozat szerint csatoltattak, s kiváltság gyanánt engedtetett meg az átmenetel egyikből a másikba. A császár, vagy a község, vagy a testület tagjai társadalmi alapot képeznek; de feltéve, hogy az is részesülhet benne, ki semmivel nem járul hozzá, s minden szabad ember beléphet egy illy társulatba, ez által a legcsekélyebb munka is értékre vergődik. De mi történik? A testület tagja csak is ugyanazon testületbeli tagnak adhatá el, vagy hagyományozhatá vagyonát, ugy hogy az iparüző, iparágának volt alárendelve, s nem megforditva, mint jelenleg. A fiscusnak kárhozatos befolyása e részben is érezhető volt; mert mindegyik testület roppant tehernek vettetett alája. A nem csekély helypénzen és vámbéren kivül még az ugynevezett auraria adót is fizette aranyban; a mire a testület minden tagja egymásért jótállólag köteleztetett, s a testület ingatlan és ingó javai annak fejében lekötve valának.

Hiányzott tehát a földmivelés, melly a termékeket előállitja; az ipar, melly azokat átváltoztatja; s a kereskedés, melly a javakat mindenhová szállitja. Olaszországból, az egész világból özönlött a nép Romába; képzelhető tehát, minő nyomor és erkölcsi romlottság uralkodhatott a dologtalan tömeg közt, mindenki a nyilvános adományok, kiosztások vagy becstelen tettek által ohajtván föntartani életét. Ezért szaporodtak meg olly nagy mértékben a fényüzésnek és kicsapongásoknak készséges szolgái. Az előkelő polgárok a rabszolgáknak egész

csapatját tartották házaikban, ugy annyira, hogy nomenclatorra volt szükség, ki mindegyik rabszolgát nevén szólitani tudja.

A néptömeget táplálni s kielégiteni legfőbb gondja vala a császároknak, kik e végre folytonosan hordatták a gabonát Sicilia-, Egyptom- és Afrikából. Föntartani a szabad közlekedést e tartományokkal a politikának legfőbb föladata volt; mert jaj volt nekik a napon, mellyen nem érkezett meg annyi éhező számára az élelem! [1]) A flotta, melly a gabonát szállitotta Olaszországba, szentnek neveztetett; a hajók, mellyek gabonával terhelten érkeztek a város alá, minden vámfizetéstől mentek valának. Mennél gonoszabb indulatu volt a fejedelem, annál többet ajándékozott a népnek, melly a jó és igazságos kormányt csak is e szempontból itélte meg.

Az e korban uralkodó nyomornak nagyon is világos bizonyitványát találjuk föl Diocletiánnak egy rendeletében, melly a drágaság idején az élelmi-szerek árának és a munkabérnek maximumát megszabja [2]). Ezen rendeletből kitetszik, miként az élet legelső szükségeire megkivántató tárgyaknak ára tiz-, sőt huszszorta is nagyobb volt, mint jelenleg [3]). Jóllehet a pénznek nagy mennyisége és az ipar-

---

[1]) Aurelianus azt irta az ‚annonae praefectus'-nak, hogy csak tartsa jól a népet; „neque enim populo romano saturo quicquam potest esse laetius.“ **Vopiscus.**

[2]) Hihetőleg 303-ból való. Fölfedezte Villiam Sherard Cariának Stratonicea városában 1709-ben, később közzétette Bankes, London, 1826-ban. 433 áru- vagy iparczikknek szabott árát foglalja magában; azonban számos benne a hézag.

[3]) Moreau de Jonnes ezen edictumból jegyzéket állitott össze, alkalmazva azt a mai pénzértékhez:

Munkabér.

	frank	cent.
Napszámosnak egy napra 25 denár	5	62
Kőmivesnek	11	25
A mészkeverő napszámosnak	11	25
A mozaikot készitő márványozónak	13	50
Szabónak egy öltöny készitéseért	11	25
Calcei, vagy lábbeli készitéseért patriciusok számára	33	75
Caligae, vagy lábbeli mesterember számára	27	—
„ katonák és senatorok számára	22	50
„ nők számára	13	30
Campagi, katonai lábbeli	16	87
A borbélynak, minden embertől	—	45
A baromorvosnak nyirásért és körömvágásért	1	35
Épitésznek egy hónapra	22	50
Ügyvédnek megidézésért a törvényszék elé	—	25
„ ügyvitelért	225	—

nak nagy hiánya a munkabért szükségképen felcsigázta; mindazáltal a földmivelő, vagy a napszámos az ő napi munkája által alig volt ké-

Borok ára.

	frank	cent.
A piceni, tiburi, sabini, amineani, sorrentini, setini, falerni bornak literje	13	50
Legjobb ó-bor	10	90
Közönséges bor	3	60
Sör (*camum*)	1	80
Ásiai készitett bor (*caranium maeonium*)	13	50
Atticai árpabor	10	90

Husnak ára franczia font szerint.

Marhahus	2	40
Bárány-, kecske-, disznóhus	3	60
Jobb nemü szalonna	4	80
Legjobb sódar Westphaliából, Cerdaniából, vagy a marsok tartományából stb.	4	80
Olvasztott fris disznózsir	3	60
Hizott sertés mája fügével (*ficatum*)	4	80
Sertésláb, egyenkint	—	90
Fris kolbász disznóhusból (*isicium*) egy uncia	—	40
„ „ marhahusból (*isicia*)	3	37
Füstölt és füszeres sertés-kolbász (*lucanicae*)	3	60
Füstölt marha-kolbász	3	37

Vadhus, középár darabonkint.

Hizott himpáva	56	25
„ jérczepáva	45	—
Vad himpáva	28	12
„ jérczepáva	22	50
Kövér lud	45	—
Sovány lud	22	50
Egy tyuk	13	50
Egy fogoly	6	75
Egy nyul	33	75
Egy házi nyul	9	—

Halak.

Tengeri hal, legjobb	5	40
Folyam-hal „	2	70
Besózott hal	1	35
Osztriga, száz	22	50

Zöldség.

Legjobb saláta, öt fej	—	90
Legjobb káposzta, darabja	—	90
Legjobb kartiflol, öt fej	—	90
Legjobb vörösrépa, öt darab	—	90

pes megszerezni magának a durva és egészségtelen eledelt. A nemzetnek háromnegyed része arra volt szoritva, hogy kenyérrel, sajttal, hallal és eczetes vizzel táplálkozzék; mialatt Vitellius 175 milliót költött az ő asztalára évenkint.

Kereskedés.

Az egyetlen eszköz segitni e bajon a kereskedés lett volna. Valójában a tartományok lakói, kik a barbarok betörései által még nem szorongattattak, kik a császároktól sokkal távolabb estek, hogy sem azoknak személyes gonoszságát érezhették volna, s kik a békét élvezték, örömest kereskedésre nevelték fiaikat, mióta a nyilvános pálya előttök elzárva, vagy legalább megnehezitve volt, csakhogy közelebbi érintkezésbe ne jöjjenek a gonosz fejedelmekkel. Mesopotamián át a pusztán keresztül folytatták a romai kereskedők azon utat, mellyen a társadalom kezdete óta üzetett a kereskedés; ennek köszönheté jóllétét Palmyra, melly a pusztaság közepett a seleucidák korában fontosságra vergődött, s még akkor sem vesztette el azt, hogy Syriát leigázták a romaiak; mind ezek, mind a parthusok a barátságos viszonyt azzal föntartani iparkodtak.

Az utolsó Ptolemaeusok alatt a kereskedés Petrán keresztül vette utját Arabia- és Indiából a Közép-tengerig; teve-karaványok Leukecomeból, a Veres-tenger mellett, szállitották az árukat Rinocoluráig (El Arisc), a Mózes völgyében (Ouadi Mousa) fekvő Petrán keresztül [1]). Ugy látszik, a görögök akkor nem közlekedtek egyenesen Indiával; vagy csak parti hajózást folytattak, miként az arabok, kik bőrrel bevont bárkákkal járták be a tengert, halomra gyüjtve ama kincseket, mellyek után annyira ásitozott Augustus, s a mellyeket olly drágán fizetett meg.

Egyéb ennivalók.

	frank	cent.
Méz a javából, egy liter	18	—
Olaj a javából	18	—
Liquemen az étvágy ingerlésére	2	—

E számitásban sok bizonytalanság van, s nem is egy könnyen lehetett némelly czikkeknek árát kipuhatolni.

[1]) Burkhardt volt az első, ki 1812-ben Petra romjait fölkereste a szélesség 30° 21′ 21″ alatt; később 1818-ban Irly és Mangles kapitányok, kik sziklába vájt számos sirüreget találtak ottan, s különösen egy szépet. Leon Delaborde és Linant 1830-ban annak egy ujabb leirását adták. Az arabok azt hiszik, miként kincsek vannak ott elásva, mellyek után hiában kutatnak; s ez oknál fogva csak nagy bajjal eresztik be az europaiakat Idumaeába.

A Digestákban az indiai portékáknak árjegyzékét találjuk, honnan azoknak változatos minősége kitünik [1]); a miről az Erythraei-tenger körülhajózása (periplus), melly Arrianusnak tulajdonittatik, tesz tanuságot. E szerint az egyptomi hajók Pataláig vitorláztak az Induson, könnyü kelméket, vásznat, a tartományban nem található drágaköveket és illatszereket, corallokat, storax gyantát, mindennemü üveget, apróságokat arany- és ezüstből s egy kevés bort vivén magukkal; mindezt füszerekért, zafir- és egyéb drágakövekért, selyemfonat- vagy kelmékért, pamutvászon- és fekete borsért cserélték be. Még látogatottabb volt Barygaza (Barouz) a Nerbuddah partjain, melly a belközlekedést mozditá elő, ha nem akarták megtenni az utat szárazon, kiindulva Tagara (Dultabad) városból, s átkelve Ballagaut magas hegyein. Ide bort hoztak Olaszhon- Görögország- s Arabiából, rezet, ónt, ólmot, czifra öveket, melilotus füvet, fehér üveget, veres arsenicumot, fekete ólmot, arany és ezüst pénzt; kaptak érte cserébe onyxot és egyéb drágakövet, elefántcsontot, myrrhát, sima vagy virágos pamutszövetet és hosszu borsot. Ugyanazon áruk szállittatának Musirisbal, az ugynevezett Malabar partjain; s mivel ez Indiához közelebb esett, sokkal nagyobb mennyiségben és nagyobb árért hoztak onnan főleg gyöngyöt, gyémántot és legjobb minőségü borsot. A pamutanyag és vászon, a mi jelenleg Indiának fő kiviteli czikkét képezi, nem birt olly nagy fontossággal a régiek előtt, kik többnyire gyapju-szövetbe takaróztak; valamint a bengali salétrom és nyers selyem sem nagyon vonta magára figyelmöket.

Ptolemaeus Lathurus és Physcon idejében, cyzicusi Eudoxius sokkal egyenesebb utat keresett Indiába; honnan az első gyémántot hozta, s Afrikának tartott nyugotra [2]). Diodorus Hippalus 80 évvel hamarább, hogy sem Egyptom Romához kapcsoltatott, kitérve a megszokott utból, s az Arab öbölből a nagy tengerre ereszkedve, szerencséje ugy hozta magával, hogy a szeleknek kedvező járása épen Musirisba hajtotta hajóját. A rendes délnyugoti (Süd-Ost) szélnek ismerete, melly tőle kapta nevét, legfontosabb fordulat a régiek kereskedésében; mert csak ekkor bátorkodtak ők átszelni a tengert hajóikkal, s visszatérni a szélnek ellenkező járásával.

Augustus alatt Aelius Gallus, Egyptom kormányzója a myoshormosi kikötőből az Arab-öbölnek egyptomi partjain 120 kereskedelmi

---

[1]) Tit. *De publicanis et vectigalibus*, lib. 16.

[2]) Posidonius ap. **Strabonem**, II. 98.

hajóból álló flottát bocsátott ki [1]); s a mint ennek hasznát belátták, az általok megtett utat mások is követték. Hajóra bocsátkozva tehát a Niluson Juliopolis mellett, nem messze Alexandriától, 12 nap alatt 300 mérföldet haladva, Coptusba értek; innen tevéken, vagy más módon 250 mérföldnyi vonalon Berenice-kikötőig jutottak el az Arab-öbölben, 12 napig többnyire éjjel utazva. Nyár közepén ültek hajóra, s egy hónap alatt Ocelis- vagy a Kutya-kikötőhez (capo Fartaco) értek Boldog-Arabiában; honnan 40 napi hajózás után Musiris-, vagy Beraceban kötöttek ki, a mai Cuncanban. Az egyptomi tybi hónap első napjaiban, melly a mi decemberünknek felel meg, az éjszak-keleti széllel visszatértek, melly az Arab-öböl torkolatánál déli, vagy délnyugoti szélre változik.

A zsidó Josephus mondja, miként Alexandria egy hónap alatt többet adózott a császárok kincstárába, mint egész Egyptom egy év alatt. Tulságos nagyitás! mert az utolsó Ptolemaeusok alatt alig indult el évenkint husz hajó az Arab-öbölből Indiába; Strabo csak 120 kisebb hajót talált Myoshormosban, mellyek legfölebb száz tonna terhüek lehettek. Mindazáltal Plinius bizton állitja, miként a romaiak évenkint öt millio értékü árut hoztak oda, s százszoros értéket nyertek rajta; mi által igazolva van azon féltékenység, minélfogva idegeneket a Veres-tengerbe be nem bocsátottak.

Mindezen kereskedést Augustus után a romaiak üzték közvetve, vagy közvetlenül; és igy csalódik az, ki azt hiszi, hogy e nép a kereskedést merőben elhanyagolta [2]). Az annyira népes, gazdag és kéjelgő

---

[1]) Ekkor énekelte Propertius (III. 4.):

Arma Deus Caesar dites meditatur ad Indos,
Et freta gemmiferi findere classe maris.
Magna viae merces; parat ultima terra triumphos;
Tigris et Euphrates sub tua jura fluent.
Seres et Ausoniis venient provincia virgis . . .
Ite agite: expertae bello date lintea prorae.

A romai költő nem képzelhetett magának hadjáratot más, mint hóditási czélból; ugyane szempontból tekinti azt Horácz.

[2]) „Megmutatom az első korszakban, miként a romaiak, szegények és harczosok levén, a kereskedéshez nem értettek, s azt nem ismerték; a második korszakban, miként a romaiak, nagyok és hatalmasok levén a hadban, büszkeségből elhanyagolták a kereskedést, s csak arról gondolkoztak, miképen zsákmányolhassák ki a többi nemzeteket; a harmadik korszakban a romaiak, mint rabszolgák és kéjelgők, a szenvedőleges kereskedés mellett szegénységbe és barbarismusba sülyedtek.“ **Mengotti**, *Del commercio dei Romani.* — Ez állitást senki el nem fogadhatja.

főváros mohón hajhászta a keleti nyalánkságokat, az illatszereket, drágaköveket, szöveteket s mindazt, a mi a fényüzésnek és szeszélynek eleget tehet. Az ezer meg ezer oltáron füstölgő tömjén; az illatszerek, mellyek a holttestek megégetésére használtattak, hogy még a halála is költséges legyen annak, ki mindig a kéjelgésben élt (Sylla temetése alkalmával 210 csomag égettetett meg a máglyán; Poppaea temetési szertartásánál több fahéjat és cassiát égettetett meg Nero, mint a mennyit egy év alatt összegyüjteni lehet [1]); a balzsam, melly a nőnem szépségét megtartá, vagy helyrepótolá; a drágakövek, mellyekre néha egész örökség elpazaroltatott; a gyöngyök, mellyeket rendkivüli nagyságban kerestek, s mellyek Julius Caesart hóditásokra ingerelték, Cleopatra kezében pedig a pazarlás eszközeivé váltak; a selyem, melly a férfiakra nézve még Heliogabal után is roppant fényüzésnek tartatott, — valának a főczikkek, mellyek a Ganges partjairól jöttek, mig Phasisból a persák és parthusok által eladott chinai szövetek, Dioscuriasból pedig a Fekete- és Kaspi-tengerek termékei hozattak. Az onnan hozott füszerek közől a cinnamomum fontja 1500 dénáron (1060 frank) adatott; ugyanezen arányban a myrrha, nardus, cardamomum, szegfü, balzsam, cassia, calancus, a csudafa (mirabolanus), mazir, cancamus, gizir s egyéb mézgák, vagy fanemek, mellyekből a kenőcsök készültek. Arabiában Seleucus hiában tett kisérletet az amomum és nardus termesztésével; a helyett bővében volt ottan a myrrha, fahéj, illatos fanemek, tömjén, azonkivül gyöngyök és drágakövek. A persák- és syrusoktól származott még a selyem és a bundanemüek; a bibor Tyrusból; Aethiopiából illatszerek, elefántcsont, pamut [1]) és vadállatok. Különös élénkséget tanusitott Egyptom iparszorgalma, minthogy a benszülöttek szabadon gyakorolhaták ama mesterséget, mellyet a papoknak atyai zsarnoksága alatt tanultak. Arsinoe gyártotta a posztó-szöveteket, Naucratis és Coptus cserépedényeket, Diospolis üveget, Alexandria vásznat és szőnyegeket, azonkivül papirt. Ezen czikkek, ugy szintén agyagedények és apró üvegnemüek vitettek Indiába és Aethiopiába becserélés végett az ottani árukkal, azonkivül vas, ólom, ón az éjszaki vidékekről, s olaszországi és laodiceai olaj, bor és rózsa [2]).

Scythián keresztül jöttek az áruk Indiából. Az erdős vagy mocsáros Németország nem sok táplálékot adott a kereskedésnek; Seneca

---

[1]) Nemora Aethiopum molli canentia lana. **Virgil.**

[2]) Mitte tuas messes; accipe, Nile, rosas. **Martialis.**

mindazáltal drágakő-termőnek nevezi a Dunát, s partjain szedték az ambra-gyantát. Istria édes és szeszes bort szolgáltatott, Rhaetia szintén bort; Illyria rabszolgákat, bőrt, nyájakat, s az annyira hires noricumi vasat. Nagyobb hasznot nyujtott a kereskedés Görögország-, Gallia- és Spanyolországgal; ez utóbbi temérdek ezüstöt, mézet, timsót, viaszt, sáfrányt, szurkot, elegendő gabonát és jó borokat adott, azonkivül lovakat, kendert és lent. Galliából jött a réz, lovak, gyapju, arany a Pyrenaeusokból, bor, szeszes ital, marha, vas, posztó, vászon; a bayonnei sódar a Fekete-tenger melléki piaczokra is elhordatott. A brit szigetek adták az ónt és ólmot. A korinthusi bronz egyértékü volt az aranynyal; a hymettusi méz, a bor, kén, terpentin, viasz, nardus, kelmék, drágakövek és rabszolgák az Aegaeumi-tengerről és Creta szigetéről, az attikai gyapju, laconiai bibor, anticyrai gyömbér, sicyoni olaj, boeotiai gabna a kereskedést Görögországgal nagy fontosságra emelték. Kis-Ásiából kapott Roma sajtot, gyürüket, a Fekete-tenger mellékéről vasat, Phrygiából fát, Ida hegyéről mézgát, Miletusból gyapjut, melly a tarentumi után legjobb minőségü volt, Tmolus hegyéről sáfrányt és bort, Lydiából cserépnemüeket.

Tudtomra Plato, a kereskedést a romlottság eszközének tekintve, azt mondá, miként Athenere nézve sokkal tanácsosabb lett volna tovább is megadni a hét gyermeket évenkint a Minotaurusnak, mint hogy tengeri hatalom legyen belőle; s az ő eszményi városát legalább is 10 mérföldnyi távolságra helyezte a tengertől. Ezen eszméket a régi társadalom állapota keltette a bölcsészekben, midőn tudnillik a népnek szabad emberekre és rabszolgákra osztása az uralkodók gőgjét a semmittevés dicsőségével táplálta. A romaiak ha nem üzték is maguk a kereskedést, az alávetett népeknél czélszerü törvényekkel, s a mi annak leghathatósabb előmozditója, szabadsággal gyámolitották azt. Elfogadták a rhodusbeliek kereskedelmi törvényeit, hajóikat messzire küldötték; a serik, sarmaták, szittyák, taprobanok követségeit fogadták, mellyeknek egyéb czéljok nem lehetett, mint azon utakat nyitva tartani, mellyeken annyi tömérdek arany szivárgott el hozzájok.

A tevékeny kereskedés olly könnyü létrehozása mellett a nyelv és törvények által egyesitett népek közt a romaiak még mindig aljas dolognak tekintették az iparos foglalkozást. Még Constantin idejében is becstelenségnek tartatott, ha valaki apró eladásból és kézi mesterségből élt; az illyeneknek leányai a tánczosnőkhöz és rabszolgálókhoz hasonlittatának [1]). Honorius és Theodosius a kereskedéstől, mint

[1]) Leg. 3. Cod. *De commerciis et mere.*

az államra nézve veszélyes foglalkozástól eltilták az előkelőket. Azonkivül még a közjövedelmek bérlői a folytonos adók- és vámokkal rendkivül hátráltatták a szabad közlekedést; mások pedig egy más portékának egyedáruságát vásárlották meg a császároktól.

Mindamellett, hogy olly sok termékei voltak Romának, mellyeket Kelettel kicserélhetett, az arabok egyedül csak pénzt fogadtak el cserében; szintugy a Ganges-tartományok és a serik nem szorultak olly tárgyra, melly náluk hiányzik. Ezért mondja Plinius, hogy legalább 1000 millio sestertius (190 millio frank) vándorol évenkint a birodalomból eme tartományokba[1]). Kétségkivül tulságos s alig igazolható állitás; a miből azonban a romai kereskedésnek szenvedőleges állapota mindenesetre kitünik. Ezen állapot a fényüzés arányában növekedett, s legnagyobb fokát érte el akkor, midőn a császári udvarok megszaporodtak, s Diocletian szükségesnek találta keleti pazarlással takarni el a romlottságot és hanyatlást.

TIZENHATODIK FEJEZET.

Erkölcsi bölcsészek.

A folytonos béke és a szellemi mozgalom Vespasiántól kezdve Marcus Aureliusig uj életre ébreszték az értelmi fejlődést a birodalomban; s igy ujra virágzásnak indult az irodalom az első Flaviusok, a müvészetek Hadrianus, a bölcsészet az Antoninusok alatt. Emlitettük már, miként Marcus Aurelius bölcsészettel foglalkozott; ő maga is irt, de a többi bölcsészeket is, kik e tudományban vitatkoztak, vagy irtak, oltalmába vette. Görögországban még sokan tanitották a bölcsészetet, hetvenkedve az iskolákban, s gőgös dicsekvéseik által a bölcsész nevére valóban méltatlanoknak mutatkoztak. Leghiresebb volt köztök laodiceai Polemon, ki Smyrnában temérdek görög ifjut gyüjtött maga körébe, kik egész szenvedélylyel kapkodtak a vitatkozás és szőrszálhasogatás után. Herodes Atticus, elbájolva az ő bölcsesége által, nagy összeg pénzt küldött neki; a mit csak azután fogadott el, hogy az tetemesen megtoldatott. Bosporus királya a smyrnai bölcseknek bámulatára jövén, hogy Polemon-

[1]) Minima computatione, millies centena millia sestertium annis omnibus India et Seres, peninsulaque illa (Arabia) imperio nostro adimunt: tanto nobis deliciae et foeminae constant. *Hist. nat.* XII. 41.

nal szólhasson, magának kellett őt fölkeresni, s tiz talentummal megkinálni. A köszvény által gyötörtetve, még élve viteté magát ősei sirboltjába, ne hogy a nap őt hallgatásra kényszeritve szemlélje [1]).

Demonax, a többieknél kevésbbé durva cynicus, kinek életrajzát Lucianus irta meg, mindamellett, hogy tudós és gazdag volt, önkénytes szegénységre kárhoztatá magát; mig végre öregségében mások segélye nélkül nem birván táplálni magát, önkénytesen megvált az élettől. Midőn az atheneiek a gladiator-viadalokat akarák behozni városukba, azt mondá nekik: „Döntsétek le előbb a kegyelet oltárát.“ Azt kérdezvén tőle a császár, mellyik volna a legjobb kormányzási mód? felelé: „Keveset szólani, sokat hallani, s a haragtól tartózkodni.“ Philostratus még egyéb érdekes adomákat is számlál elő a bölcsészetnek eme tanárairól, kik nyugtalan, henye, kérkedő, durva emberek valának; kik csak fecsegtek, veszekedtek, szünet nélkül vitatkoztak, a gazdagokat rágalmazták, s a legnagyobb alázatossággal igyekeztek befurni magukat azok asztalaihoz, vagy nevelőképen azok gyermekei mellé [2]). Bejutván egyszer a házba, nem volt alacsonyság, mellyre ne

---

[1]) **Philostratus**, *Sophistae*; és **Suidas**, *ad vocem.*

[2]) Az *Icarus Menippus*ban, Luciannál, Jupiter az istenek tanácsában ekképen nyilatkozik a bölcsészekről: „Nem régóta mutatkoznak ez emberek a világon; tunya, veszekedő, hivalkodó, bosszuálló, féltékeny, irigy, ostoba, gőgös, rosszlelkü nép, szóval a földnek terhe. Felekezetekre oszlanak, s az okoskodásnak különféle módját gondolták ki; egy része stoicus, academicus, a harmadik epicureus vagy peripateticus, s még nevetségesebb nevet adnak maguknak. Az erénynek magasztos nevével takarózva, szemöldeiket magasra huzva, s hosszu szakállt viselve, a szinlett komolyság alatt gonosz erkölcsöket rejtenek, épen ugy, mint a szinészek, kiknek ha álarczát eltávolitjuk, megmarad a nyomorult emberke, ki két drachmaért készneknek nyilatkozott a hőst játszani. Az istenekről képtelen dolgokat beszélnek; könnyen elcsábitható ifjakat gyüjtenek maguk körül, kiknek az erényről mindent összefecsegnek, s őket kételyekre tanitják. Szüntelen az erőt és mérsékletet ajánlják tanitványaiknak, a gazdagságot és érzéki örömöket kárhoztatják; de midőn egyedül vannak tanuk nélkül, mire nem vetemednek, milly mohón nyujtják ki kezeiket egy pár obulus után! A mi legrosszabb, hogy ők sem a magán-, sem a nyilvános életben nem dolgoznak semmit, békében haszonvehetlenek, harczra nem alkalmatosak, s mégis másokat vádolnak, s némi vakmerőséggel, goromba, aljas kifejezésekkel felebarátjokat gyalázzák és korholják; s a legnagyobb bölcsnek tartatik köztök, ki legnagyobb zajt tud ütni, s a rágalmazásban is legvakmerőbb és legszemtelenebb. S ha az ollyan szájhőstől, ki másokat rágalmaz, azt találjuk kérdezni: ‚Minő hasznot tettél már az emberiségnek?‘ ha őszinte akar lenni, azt fogja felelni: „Hajózni, földet mivelni, táborba szállani, vagy bármi mesterséggel foglalkozni nem illenék hozzám; hanem zajt ütök, mocsokban élek, hideg vizzel mosakodom, télen mezitláb járok, s Momushoz hasonlóan mások tetteit gyalázom. Ha

vetemedtek volna, csak hogy uraiknak kedvét keressék, kik a nevelőt bohóczczá, tolmácscsá, vagy ennél is rosszabbá aljasitották.

Epictetus.

Ezen csoportnál sokkal magasabban állott Epictetus Phrygiából, Epaphroditus rabszolgája, ki Nerónak szabadosa és kéjszolgája volt. Megnyerve szabadságát, az ő mintaképeinek, Diogenesnek és Socratesnek példáját követve, Romának utczáin kezdett tanitani. A romai nép azonban egészen másképen gondolkozván, mint a görög, üzőbe vette; mig végre egy iskolában vonta meg magát. Domitian által több más bölcsészszel együtt számüzve, a jobb időkben ismét visszatért, s 117-ig Románban élt. Távol a stoicusoknak minden hiuságától és kérkedésétől, tanitványainak azt szokta mondani: „Ha kevéssel beéritek, ne dicsekedjetek vele; ha vizet isztok, ne lássa azt senki; ha terhes munkában fáradoztok, ezt is titokban tegyétek"; s megjegyzé még, miként a bölcsészethez tiszta lélekkel szükség közeledni, különben annak szabályai romlást idéznek elő. Megvetve az ékesenszólásnak czifraságait, egyszerü, erőteljes nyelven szólott, s bölcsészetét ezen okfőre vitte vissza: ἀπέχου καὶ ἀνέχου, szenvedj és nélkülözz. A szerencsét magas születésü hajadonhoz hasonlitotta, ki saját szolgáival szemérmetlenkedik. A nagyokat gunyolta, nem sokkal jobbaknak tartván őket a rabszolgáknál, kiktől csak abban különböznek, hogy biborban és nem daróczban járnak; kiknek azért hizelegnek az emberek, a miért a szamarat ütik, hogy tudnillik hasznukat vegyék. A véleményt és a szerencsét folytonosan gyalázta, mint a melly két dolog igazgatja a világot. Hitte az egy Istent, a lélek halhatatlanságát; hogy némelly dolgok a mi önkényünktől függnek, ugymint: a vélemény, hajlam, vágy, ellenszenv s minden cselekedet; más dolgok pedig nem függnek mi tőlünk, ugymint: a test, a vagyonosság, a jó hirnév, a parancsok. „A mi tőlünk függ, az természetnél fogva szabad, s abban velünk senki nem ellenkezhetik; de a mi nem tőlünk függ, az nem áll szilárd alapon

---

valamelly gazdag ur fényes lakomát ad, vagy kéjhölgyet tart magának, ez ellen zajt ütök, s hathatósan tiltakozom; ha valamelly barátom vagy ismerősöm betegen fekszik, és segélyre, ápolásra volna szüksége, azzal mit sem gondolok." — Illyenek, oh istenek, e barmok. Azok, kik epicureusoknak nevezik magukat, legszemtelenebbek köztök, s minket mód nélkül rágalmaznak, azt állitván, hogy mi istenek épen nem gondolunk az emberek ügyeivel, sem arra nem ügyelünk, mi történik a világon. Miért is ideje már, hogy tanakodjunk fölöttök; mert ha egyszer ők ezt elhitethetik a világgal, akkor ti éhen vesztek el, nem levén többé, a ki áldozatokat rakjon oltáraitokra, midőn semmi hasznot nem vár azok után.

miért is őrültség volna az után epekedni. A mi boldogságunk abban áll, hogy szabadok vagyunk; a mit csak ugy érhetünk el, ha mindazt, a mi kezünkben nincs, megvetjük. Ha mindennap gondolkozunk az élet bajairól és a halálról, semmit sem fogunk mohón kivánni. Helytelenül cselekszik az, a ki akaratát mások akaratának rendeli alá; mert igy nyomorult rabszolga lesz belőle. Ha baj ér minket, vizsgáljuk előbb, valljon saját magunk, vagy mások hibájából történt-e az? Ha magunkéból, vegyük azt magunkra; ha pedig mások hibájából, ne gyötörjük magunkat, mert mások tetteinek urai nem vagyunk. Nem a dolgok háborgatják az embereket, hanem a vélemények. Soha ne ohajtsuk, hogy a dolgok máskép legyenek, mint a hogy vannak. Ahhoz, a mit birunk, ne ragaszkodjunk jobban, mint a vándor a vendégfogadóhoz. Rossz asszony, rendetlen szolga ne lobbantson haragra bennünket. Mit érdekel minket, ha a nép különczöknek tart is minket, csak mi legyünk minmagunkkal megelégedve?"

Azt is emlegette, hogy a bölcseség kezdete, midőn az ember maga magát vádolja saját szerencsétlensége miatt; elérte a bölcseséget, midőn sem magát nem vádolja, sem másokat. Az életben tanaihoz hünek mutatkozott. A fényüzést gyülölte, de azért csinosan öltözködve járt. Nem kell, ugy mond, az oraculum tanácsára várni, hogy barátján segitsen az ember; barátja pedig, ugy mond, csak a bölcsnek lehet, mert csak ő különböztetheti meg a jót a gonosztól.

Ura egy napon tréfából lába szárát kezdé tekergetni; mire Epictetus igy szólott: „Vigyázz, mert bizony eltöröd"; amaz folytatva a tréfát, csakugyan eltörte annak lábát. Mire a bölcsész csak annyit mondott: „Nemde megmondtam?" Minden kincse egy cserép-lámpából állott, a mi halála után nagy áron kelt el. Mindamellett is egy barátjának gyermekét, kit szükségből elhagytak, magához fogadván, fölnevelte. Másoknak gyarlóságait türte; távol attól, hogy az öngyilkosságot ajánlaná, épen ellenkezőleg azt állitá, miként az ember a Gondviselés által számára kijelölt helyen mindaddig maradni köteles, mig onnan el nem szólittatik.

Tanitványa, a történetiró Arrianus jegyzette föl az ő tetteit és mondatait, hiven-e, vagy nagyitva, nem tudjuk; valamint Xenophon följegyzé Socrates tetteit. Mindazáltal olvasva Manuale-jét, hol a lelki erő és a szigor gyönyörködteti az embert, rövid elmélkedés után észreveszszük, hogy még sok hiányzik ottan, nincs meg a szentesités; a stoicus köpeny alól kikandikál a gőg, a szivtelen önzés, az iskolai közönyösség, a kétségbeejtő szigor, a mi koránsem erény.

Seneca.

Marcus Annaeus Seneca, Cordovából, az ugynevezett declamator (szavaló), mivel a korabeli leghiresebb szónokok beszédeit összegyüjtötte, Augustus uralkodása alatt ment Romába szerencsét hajhászni két fiával, Marcus- és Luciussal, Spanyolországban hagyva a harmadikat, ki azután Lucanus költőnek atyja lett. Romában a lovagok sorába fölvétetve, fiainak gondos nevelést adott; az egyik, Lucius Annaeus először az ékesenszólás mellett buzgólkodott, azután a stoicusok elveihez állott. A pythagoricus tanokkal egyezőleg a huseledelektől tartózkodott; de visszatért azokhoz, midőn a zsidókat és egyptomiakat üldöztetni látta, ne hogy őt is azokhoz számitsák. Mindazáltal a gombát és osztrigát, mint a melly eledelek mértékletlenségre ösztönöznek, a bort, illatszereket és látványokat gondosan kerülte [1]).

Féltékenységből ékesenszólása miatt Caligula az ő halálát elhatározta; de egy ágyasának azon előterjesztésére, miként a bölcsnek egészsége olly gyenge lábon áll, hogy nem sokára a világból ugy is kimulik, nem bántotta őt. Seneca azonban még Caligulának utódjait is megérte. Quaestorságra emelkedvén, később őt Claudius Corsica szigetére számüzte; mivel, mint mondják, Germanicus leányával, Juliával és Agrippinával közösült. Innen a császár szabadosához, Polybiushoz, kinek testvére meghalt, vigasztaló levelet irt, melly hasonlóan a régibb és ujabb illynemü iratokhoz tele van közönséges okoskodással a halál szükséges voltáról, számos nagy férfiakról, kik atyát, fiut, testvért vagy nőt vesztettek, a másokkal történt szerencsétlenségről, országok és városok enyésztéről. Kimeritve mindezen védokokat, megjegyzi még: „Azonban egy biztos és könnyü gyógyszert ajánlok a te buskomolyságodra. Midőn otthon vagy, erőt vehet rajtad a bu; de midőn a te istenségedre tekintesz, hozzád férhet-e a fájdalom? .... Mig Claudius a világ ura marad, sem a fájdalomnak, sem az örömnek nem engedheted át magadat, mert minden tőle van. Az ő életében nem panaszkodhatol sorsod ellen; mig ő egészséges, semmit sem vesztettél, mindened megvan ő benne, mindent kipótol neked; szemeid ne könyekkel, hanem örömmel teljenek meg ... Miután Claudius a világnak szentelte magát, önmagától fosztotta meg magát; s valamint a csillagok megállapodás nélkül folytatják pályájokat, ő sem maradhat egy helyhez szegezve. Szintén te is, hasonlóan az Atlashoz, semmi előtt meg ne hajolj. Caesar a te erősséged és vigasztalásod. Midőn sze-

[1]) **Seneca**, *Ep.* 108. 83.

meidben könyek fakadnak, fordulj Caesar felé, s az istennek szemlélete leszáritja azokat; az ő fénye megigézi a te szemeidet, s kivüle mást nem is fogsz látni. A istenek és az istennők sokáig a földön hagyják azt, kit neki kölcsönbe adtak. Mig ő halandó, semmi ne emlékeztesse őt családjában a halálnak szükségképi bekövetkeztére; csak a mi unokáink lássák a napot, midőn az ő maradéki imádni kezdik őt az égben. Oh sors! ne közelits hozzá; engedd, hogy megorvosolja az emberiségnek hosszu szenvedéseit; ragyogjon mindig e csillag a világnak, mellynek sötétségét az ő világossága eloszlatta!"

Ezen aljasságokat nem azon haszontalan emberek mentségére hozom föl, kik nem szégyenlik megujitani azokat; hanem mivel Seneca elég gyáva volt meggyalázni azt halála után, kit gyáván fölmagasztalt éltében, s ‚apocolocynthosis'át, vagyis tökké elváltozását megirta. Ez által Nerónak akart hizelegni a bölcs ember, mint a kinek nevelése az ő gondjaira bizatott. Ha bár e szörnyetegnek tetteiért és az anyagyilkosságért nem akarjuk is őt felelőssé tenni: de annyi szemrehányást mégis megérdemel, hogy az iszonyu gonosztett után miért nem hagyta el az udvart. Ugyanazon Dio Cassius, ki őt szüntelen magasztalja, megmondja azt is, hogy ezen fejedelmet ocsmány fajtalanságokba avatta be. Mig ő szünet nélkül a vagyonosság ellen kelt ki: ő maga 30 millio sestertiust gyüjtött össze, s az ő uzoráskodása miatt lázadott föl Britannia. Mig ő a fényüzést kárhoztatta: saját magának 500 háromlábu asztal volt birtokában cedrusfából és elefántcsont-lábakkal. Magasztalta a homályos életet [1]), s ő maga pompára és kitüntetésre vágyott. Korholta a hizelgőket, azt irván, hogy inkább sérteni akar igazmondás, mint tetszeni hizelgések által [2]): mégis illyenekkel Nerót elhalmozta, ki „egy érdemmel dicsekedhetett, minővel egy császár sem, tudnillik az ártatlansággal, és még Augustus korát is feledésbe hozta" [3]).

Ezek után ki fog neki hinni, midőn irja, hogy minden este vizsgálat alá vetette az napi tetteit és szavait [4]); midőn magát mintaképen ál-

[1]) Quaeris, quid me maxime ex his, quae de te audio, delectet? Quod nihil audio; quod plerique ex his, quos interrogo, nesciunt, quid agas. *Ep.* 32.

[2]) *De clementia*, II. 2. Ismerte ő korának s másoknak rossz szokásait, másutt igy nyilatkozván: „Olly őrültségre jutottunk már, hogy gonosznak tartatik, ki csak mérsékelve hizeleg . . . Crispus Passienus gyakran mondotta, hogy mi a hizelgésnek ellenére teszünk, de nem zárjuk be az ajtót; olly módon tudnillik, mint barátnénkkal tennénk, ki ha betaszitja azt, kedves; de még kedvesebb, ha betöri. *Quaest. nat.* IV.

[3]) *De clementia*, I. 1.

[4]) *De ira*, III. 36.

litja föl, sőt végperczében is saját életét mutatja föl barátainak az erény tüköre gyanánt? [1])—Ő azonban kétrendbeli bölcsészetet különböztetett meg: egyet az iskola, másikat az élet számára; a miből aztán megfejthető az eltérés tanai és tettei közt. Ő tehát saját itéletét irta meg e szavakkal: „Becstelenség ellenkezőleg beszélni, mint érez az ember; de még nagyobb becstelenség másképen érezni és másképen irni!“ [2])

Három könyv maradt fön Senecától a Haragról, mellyeket Plutarchus ugyanezen tárgyról (περὶ ὀργῆς) szóló könyvei mellé állithatunk; egy könyv a Vigasztalásról, anyja Helviához irva, mig ő Corsicában számüzve volt; ez, valamint a mellyet Polybiushoz, és melyet Marciához irt fiának halála miatt, a vigasztaló leveleknek legrégibb mintái. Értekezett még arról is: „miért olly szerencsétlenek a jó emberek minden Gondviselés mellett is?“ s végre is az öngyilkosságot ajánlja. A lélek nyugalmáról irt könyvecskéjében Annaeus Serenusnak ad oktatást, miképen vegye elejét lelke nyugtalanságainak, tudnillik a közügyekkel foglalkozva; holott Paulinusnak az Élet rövid voltáról szóló könyvében épen azt nem ajánlja. A Bölcs állhatatosságáról szóló értekezésében, midőn ezt a sérelmektől szükségkép mentnek nyilvánitja, a stoicusok képtelen állitásaira emlékeztet. Testvérének, Gallionak a Boldog életről szólva, mentegetőzik a nagy vagyonnak birtoka miatt, s a stoicismust az epicureusok ellenében, a boldogságot illető véleményekre vonatkozólag, pártfogásába veszi. Neróhoz három könyvet intézett a Kegyességről jóval nemesebb és egyszerübb irmodorban, példákat és szabályokat nyujtván neki arról, a mi ugyan mindenkinél kötelesség, de már egy fejedelemben ritkaságánál fogva erény. Értekezése a Jótéteményekről megérdemlené, hogy ujra átdolgoztassék, többeket hozzáadva és alkalmazva arra, a mit a jótétemény módjáról, annak elfogadása- és megszolgálásáról mond. 124 rendbeli Levele mind megannyi erkölcstani értekezés.

Eltérőleg ama bölcsészektől, kik tétlen visszavonulásban elmélkedtek, ő mindig a tett és a gyakorlat embere. Igen alkalmas mondatokat halmoz össze, mellyek által a jellemet tisztitani és nemesiteni,

---

[1]) Justus Lipsius kiszemelte Seneca müveiből mindazon helyeket, hol maga magát dicséri, s minden hősiség mintáját képezte abból. Diderot Senecának erkölcsi jellemét a képtelenség ellentéte által rajzolja. *Essai sur le régne de Claude et de Neron.* Vol. VIII.

[2]) *Ep.* 24.

az ész hatalmát a szenvedélyek fölött megszilárditani, a szerencsében mérsékletre, a balsorsban állhatatosságra serkenteni törekszik. Tudománya őt nem vallási, hanem bölcsészi fatalismusra viszi [1]); de ő azért nem kizárólag stoicus, sőt azzal dicsekszik, hogy egyetlen iskolához sem tartozik. Valójában néha Platohoz, máskor ismét Epicurushoz közelitve, tagadja a halál utáni lételt [2]), s a földön előforduló sok rosszat az istenek igaztalanságának tulajdonitja [3]).

Kétségkivül csábitó hatással bir a stoicusoknak eme bölcsészete, melly az emberi természetnek gyarló és veszélyes hajlamaival küzd meg. Hogy ha azonban annak elveit közelebbről vizsgáljuk, fölmerül a kérdés: minő joggal állittattak föl azok? Seneca igy szól anyjához: „Gyermekétől megfosztatni nem baj; őrültség az elköltözött halandót siratni.“ A számüzöttnek pedig azt mondja: „Nézd a katonákat, kik nem jajdulnak föl a sebésznek mütéte alatt; szintugy te is, a balsorsnak veteránja, ne jajgass, ne panaszkodjál, ne lágyulj el asszonyi módra.“ Seneca átalában hirdeti, hogy a mi egyre nézve szerencsétlenség, az sokaknak jóllétére szolgál; hogy maga az Isten sem képes eltávoztatni a rosszat, mivel a sors ugy rendelte azt. A bölcseket serkenti, hogy könyörületbe ne essenek, ne szomorkodjanak, kegyelmesek ne legyenek, másnak meg ne bocsássanak [4]). Mirevaló tehát ezen természetfölötti szilárdság, miért adjunk annak hitelt? honnan vegyük az erőt annak foganatositására? honnan, ha csak a gőg nem adja meg azt?

Valójában Nero hizelgő udvaronczának minden szavából a gőg tünik elő. Mintha csak az emberiség reformatorának képzelné magát, olly nyers hangon becsmérel, gunyolódik, dorgál, parancsol, s tanitja a lehetetlen erényeket, mellyeknek logikai következménye az öngyilkosság, s mindennemü tanai erre vezetnek.

---

[1]) Nihil cogor, nihil patior invitus, sed assentior; eo quidem magis, quod scio omnia certa et in aeternum dicta lege decurrere. Fata nos ducunt et quantum cuique restat, prima nascentium hora disposuit. Causa pendet ex causa: privata ac publica longus ordo rerum trahit. Ideo fortiter omne ferendum est quid gaudeas, quid fleas; et quamvis magna videatur varietate singulorum vita distingvi, summa in unum venit: accepimus peritura perituri. *De provid.* 5.

[2]) Nec magis in ipsa (morte) quidquam esse molestiae, quam post ipsam. *Ep.* 30. — Mors est non esse. *Ep.* 54. — Hoc erit post me, quod ante fuit. U. o.

[3]) Deorum crimen erat Sylla tam felix. *De const.* XII.

[4]) *De provid.* 3. — *Ad Marciam consolatio.* 20. — *Ad Helviam consolatio.* — *De const. sapientis.* — *De clementia*, II. 4. 5. 6. stb.

Általában véve mindazáltal a latinok erkölcstanában sokkal inkább észrevehető, mint a görögöknél a világosság és sötétség vegyülete; a küzdelem az idegen iskolából átvett elméleti tanok s a nemzettel veleszületett bizonyos gyakorlati igazságok közt. Sőt helylyelközzel Senecában még valami tisztább és magasztosabb is mutatkozik: tanácsul adja az embernek, hogy nyujtson segélyt a hajótörőnek, igazitsa utba az eltévedt utast, oszsza meg kenyerét az éhezővel [1]); győzze le az ember a halál utáni őrült vágyat, s ne ugy közelitsen a czélhoz mint menekvő, hanem mint utazó [2]).

Nem fogadja el többé a stoicusoknak vak, tehetetlen istenét, sem azt, ki az Olympról szórja villámait, s elcsábitja másoknak feleségét; hanem egy testnélküli, független Istenben hisz, ki saját magának szükségessége, ki, mielőtt a világot teremtené, azt már gondolatban előállitotta [3]), s tőlünk viszonszeretetet kiván [4]); mi az ő társai és tagjai vagyunk [5]), s az erényes embernek szivében lakik [6]), a kinek lelke az ő okfejéhez marad csatolva, valamint a fénysugár a naptól nincs elválasztva. Az istenek fölsége jóságuk nélkül mit sem ér; az ember hajoljon meg a Gondviselés előtt, melly nem mint vak anya, hanem mint bölcs atya kormányozza a világot: miért is az Isten iránti engedelmességben áll a szabadság [7]). Legfőbb jó egyenes lélekkel, világos értelemmel birni. Küzdelemben látni a férfiut vadállattal gyermeki mulatság, mig a balsorssal küzdő becsületes embernek szemlélete Istenhez méltó látvány [8]).

Romai létére is könyörületet érzett magában az amphitheatrumban fenevadaknak vagy a gyiloknak odavetett szerencsétlenek iránt: „Ti azt mondjátok, gonosz tettet követett el, s megérdemlette a halált. De hát ti, minő bünt követtetek el, hogy érdemesek legyetek az ő kivégeztetésének szemtanui lenni?“ [9]) A rabszolgákról pedig következőleg szól: „Az isteni lélek épen ugy lakozik a rabszolgában, mint a

---

[1]) *Ep.* 95.

[2]) Vir fortis ac sapiens non fugere e vita, sed exire debet. Et ante omnia ille quoque vitetur affectus, qui multos occupavit, libido moriendi. *Ep.* 24.

[3]) *De benef.* VI. 7. 23. — *Quaest. nat. praef.*; I. 1. III. 45.

[4]) Deus ametur. *Ep.* 42. 47. 96. *De benefic.* VII. 2.

[5]) Hujus socii su mus et membra. *Ep.* 93.

[6]) *Ep.* 41. 73.

[7]) Parere Deo libertas est. *De vita beata*, 15. – Colite in pia et recta voluntate. *De benef.* I. 6. *Ep.* 116.

[8]) *De prov.* 2.

[9]) *Ep.* 7.

lovagban. Rabszolga, szabados, lovag — a hiuság és megvetés által föltalált kifejezések. Az erény senkit nem zár ki. Mindenki nemes, mert Istentől származik; ha nemzetségi tábládon homályos fok vagyon, ugorjad át, s emelkedjél még magasabbra, hol dicsőbb nemességre találsz; menj vissza az eredetre, s azt látod, hogy mindnyájan Istennek gyermekei vagyunk [1]). Ne nevezd őket rabszolgáknak, hanem embereknek, kenyeres társaidnak, nem annyira előkelő barátaidnak, szolgatársaidnak, minthogy a sorsnak csak annyi joga van mi ránk, mint ő rájok. A kit te rabszolgának nevezesz, veled egy törzsből származik. Tanácskozzál vele, vond őt társaságodba, ültesd asztalodhoz; ne önts belé rettegést, s elégedjél meg azzal, mivel az Isten is megelégszik, ugymint a tisztelet- és szeretettel."

Ezen kiterjesztése minden emberekre annak, a mit a többi bölcsészek egyedül csak a polgárokra alkalmaztak, s bizonyos czélzatok, mellyeket idézeteknek is lehetne nevezni, azon gondolatra vezettek némellyeket, miként Senecának tudni kellett a keresztényekről, sőt barátságban is állott volna a nemzetek apostolával [2]). Az emberi töké-

---

[1]) *De benef.* III.. — *Ep.* 44.

[2]) Ez régi hagyomány; sz. Jeromos és sz. Ágoston épen nem kételkednek a Seneca és sz. Pál közt váltott 14 levélnek hitelességén, a mit a critica elismerni nem akar. Mások magának Senecának müveiben kerestek e végre bizonyitványokat, s hasonló helyeket találtak azokban, mint sz. Pálnál. Sok szólásmód fordul elő Senecánál az uj-szövetség értelmében, például: *Caro* (Animo cum hac carne) *grave certamen est, ne abstrahatur* (De cons. ad Marciam, 24.). *Animus liber habitat; nunquam me caro ista compellet ad metum* (Ep. 65.). *Non est summa felicitatis nostrae in carne ponenda* (Ep. 74). *Angelus* azon rossz értelemben, mint sz. Pálnál, II. Kor. 12, a *sátán angyalának* nevezvén egy hamis prófétát, fordul elő Senecánál: *Nec ego, Epicuri angelus, scio . . .* (Ep. 20.). Másutt a jó embert nevezi *progenitura Dei*; megemliti a *szent lelket*; szintugy bibliai hasonlatosság az élet és a harczi állapot közt (Ep. 51. 96.).

Jóval több a keresztény eszmék mennyisége Senecában. S ha valaki azt mondja, hogy egy ember, az emberi természet s annak az ember és az Isten közti viszonya fölött elmélkedve, magától is rájöhet azokra: viszont azt kérdezhetjük: miért nem található föl ollyasmi Platonak *Párbeszédeiben*, vagy Aristoteles *Morál*jában, vagy Xenophon *Emlékezetességei*ben, Cicero müveiben, vagy épen Marcus Aurelius- és Epictetusnál, kik Senecának ugyanazon iskolájából valók?

Történetileg semmi nem ellenzi a barátságot közte és a népek apostola között, ki, a mint mondják, 61. évben érkezék Romába, tisztességes fogságba tétetett a praefectus praetorii, Burrus által, ki Senecának barátja volt; talán Seneca már azelőtt hallott róla valamit testvére, M. Annaeus Novatus Galliotól, Achaja helytartójától, kinek törvényszéke előtt állott sz. Pál, mig Corinthusban időzött.

Egyébiránt az emlitett hasonlotok csak arra mutathatnak, miként Seneca

letesedésnek eme töredékes alapelemeit a kereszténység már kifejtette tökéletes elvekből, s azokat közvetlen alkalmazta is.

Miután a jótéteménynek eltitkolását ajánlotta volna, megjegyzi: „Hát nem fogja tudni, kitől ered a jótétemény? Ne tudja meg, ha még ez is a jótéteményhez tartozik; majd annyi dolgot fog cselekedni, annyival fog segiteni, hogy ő azoknak szerzőjét tudni fogja. S ha bár nem fogja is az tudni, hogy kapott, én fogom tudni, hogy adtam. — Azt mondod: kevés. Kevés bizony, ha kamatra akarod adni; de ha ugy akarod adni, hogy hasznára legyen annak, a kinek adod, saját bizonyságoddal megelégedve, adni fogsz. Ellenkező esetben nem a jóttevésben leled örömödet, hanem mivel látod, hogy jót teszesz. — Azt mondod: A k a r o m, h o g y ő a z t t u d j a: keress magadnak adóst. A k a r o m, h o g y ő a z t t u d j a! de ha rá nézve sokkal hasznosabb, becsületesebb és háládatosabb volna azt nem tudni? A k a r o m, h o g y ő a z t t u d j a! tehát nem mentenél meg egy embert a sötétben? Nem tagadom, hogy, midőn a dologgal megegyeztethető, a jótéteményt elvettnek hálájában élvezetet találhatunk. De ha ő szükségben van, és szégyenli a segélyt elfogadni; ha az, a mit teszünk, midőn nyilván történik, sért: a jótéteményt megtörténtnek nem mondhatom. Hát még tudtára adjam neki, hogy segitettem rajta, holott az első és legnagyobb szabály semmit föl nem hányni, még csak nem is jelenteni? Ez a törvény a kettő között a jótéteményben: hogy az egyik azonnal feledje azt, a mit adott; a másik pedig soha ne feledje azt, a mit kapott“ [1]).

Igy folytatja igen gyakran panaszos hangon és mintegy rimes mondatokban. Mint örökös declamator, az ellentétek és merész képletek s keresett czélzatok után kapkodva, mindig bizonyos ékességgel adja elő a gondolatokat; de hiányzik az előadásban minden alaposság, gyakran

---

ismerhette a keresztények könyveit, annál inkább, minthogy müveinek nagyobb részét még sz. Pál megérkezése előtt irta; jóllehet müvei *De vita beata* és *De beneficiis*, mellyekben legtöbb a keresztény kifejezés, s főleg a *Levelek* későbbi időkből eredtek.

Szóval: lehet vitatkozni mellette és ellene. De ha meggondoljuk, miként Seneca csak azért tartózkodott a pythagoricus életrendszertől, ne hogy zsidónak látszassék, s Tiberius kegyét el ne veszitse; ha tekintetbe veszszük, milly bünös lereszkedéssel volt Nero iránt: épenséggel nem leszünk hajlandók őt szentnek nyilvánitani.

Lásd e részben **Ch. Gelpke**, *Tractatiuncula de familiaritate, quae Paulo apostolo cum Seneca philosopho intercessisse traditur verisimillima.* Lipcse, 1813; Durossir Senecája Panckouke gyüjteményében.

[1]) *De benef.*. II. 10.

homályos, elferditett kifejezésekkel él. Mig tehát egy részről a romai irodalom megrontójának tekinthető; más részről az ó-kor egyik igen is gyakorlati moralistájának mondható, kinek irataiban épen nem megvetendő erkölcsi elveket találunk.

„A mások életének komor és fölfuvalkodott censorait, saját életöknek ellenségeit, a nyilvános tanitókat, semmibe se vedd; s minden habozás nélkül törekedjél inkább jó lenni, mint jó hirben állani [1]). Senki nem jó esetlegesen: az erényt tanulni kell; nehéz arra szert tenni, holott a gonoszságot mester nélkül is meg lehet tanulni. A szabad és egyenes lélek az, melly a dolgokat magának veti alá, s magát semminek. A ki magát nem türheti, az az emberek és a tárgyak tömegét keresi. Minek a rosszat előrelátni? számos váratlan eset beállott már; s a mit vártunk, nem történt meg. S ha megtörténik is a rossz, mit használ a fájdalmat előre érezni? elég hamar fogsz bánkódni, ha az megtörténik; azalatt várd mindig a jobbat. A bolondságnak egyéb bajai közé számitandó az is, hogy mindig az kezdi az életet. A szabadságnak nagy része a jól fegyelmezett has. Az igazat csak annak mondd meg, ki rád hallgat. Soha nem igyekeztem tetszeni a népnek; mert azon dolgokat, mellyeket én tudok, nem helyesli a nép; a mit pedig a nép helyesel, azt én nem tudom. Láttam, hogy sokan megvetik az életet; de sokkal többre becsülöm azokat, kik az élet gyülölete nélkül mennek a halálra. Ha hünek hiszed a nőt, azzá teszed; mert igen sokan hütlenségre tanitották a nőt, attól félve, hogy meg vannak csalatva, s a gyanakodás által jogot adtak neki a bün elkövetésére. A ki magának barátja, mindenkinek barátja. Sokakra nézve a vagyonszerzés nem megszüntetése volt a nyomornak, hanem megváltoztatása. Jól megnézd, kivel eszel és iszol, mielőtt azt néznéd, mit eszel, és mit iszol. A csekély adósság adóst képez, a nagy adósság pedig ellenséget képez. Mi a bölcseség? mindig akarni és nem akarni ugyanazon dolgokat. Kevesen indulnak a tanács után; a nagyobb rész, hasonlóan ahhoz, ki a folyamon uszik, nem megy, hanem menetik. Nem csak az emberekről, hanem a dolgokról is le kell rántani az álarczot, s visszaadni saját ábrázatukat“ [2]).

---

[1]) *Ep.* 123. Már Socrates mondotta: *Συντομωτάτη τε καὶ ἀσφαλεστάτη καὶ καλλίστη ὁδός, ὦ Κριτόβουλε, ὅ τι ἂν βούλῃ δοκεῖν ἀγαθὸς εἶναι, τοῦτο καὶ γενέσθαι ἀγαθὸν πειρᾶσθαι.* **Xenoph.** *Mem.* II. S Horácz csinosan fejezi ki, Lib. I. Ep. 16.:

Tu recte vivis, si curas esse quod audis.

[2]) Lásd *Ep.* 123, 124, 13, 29, 30, 3, 6, 17, 19, 20, 23, 24.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Tudományok.

Seneca tudományos szempontból is figyelmet érdemel. Az ő Quaestiones naturales czimü müve bármilly rendezetlen halmazát és dagályos előadását képezzék is a tapasztalati ismereteknek, minden támaszkodás nélkül az exact tudományokra : mindazáltal az egyetlen könyvet képezik annak bizonyitására, miként a romaiak a természettannal is foglalkoztak. Mert a mit Lucretius költeményében, Cicerónál és Plinius gyüjteményében olvashatni, az csak utánzás, nem pedig nyomozás. Senecának ezen müvéből tanuljuk ismerni, mennyire haladtak a régiek ezen tudományban ; ő ugyanis több századon át az maradt Európában, a mi Aristoteles a görögöknél, ugymint a természettani ismereteknek leltára.

Senecának e müvében meg van emlitve : az üveggolyók segedelmével sugártörés altal eszközlött nagyitás a szemre nézve [1]); a fénysugarakat visszaverő tükrök ; a hasang, vagy szögletes üveg által mesterségesen előidézett szivárványszinek [2]); a hőség csökkenése a légkörnek magasabb vidékein [3]); a vulkánok müködése a szigetek képezésére [4]); a csillagok, planeták és üstökösök különböző szine [5]). Ez utóbbiakat szabályszerü pályakörrel biró csillagoknak tartja Seneca, mellyek csak akkor láthatók, midőn a földhöz közelednek [6]) ; sőt még a tömörségnek különféle fokait is emliti azoknak magvában és üstökében [7]). Ugy látszik, tudomása volt arról is, hogy a lég sulyos test [8]); hogy a kipárolgás hideget okoz [9]); s a földrengéseket a földalatti tü-

---

[1]) Literae quamvis minutae et obscurae, per vitream pilam aqua plenam majores clarioresque cernuntur. *Quaest. nat.* I. 6.

[2]) Virgula solet fieri vitrea, stricta, vel pluribus angulis... haec si ex transverso solem accipit, colorem talem, qualis in arcu videri solet, reddet. U. o. I. 7.

[3]) U. o. IV. 11.

[4]) U. o. IV. 21.

[5]) U. o. I. 1.

[6]) U. o. VI. 17.

[7]) Per stellas ulteriora non cernimus, per cometam aciem transmittimus. U. o.

[8]) Ex his gravitas aëris fit. U. o. V. 5. Eo enim crassior aër est, quo terris proprior. U. o. VII.. 22.

[9]) U. o. III. 24. Ha tudnillik a közönséges *trahit saporem evaporatio* helyett olvassuk : *trahit calorem evaporatio.* L. Libri., *Hist. des sciences nat.* Lib. 1.

zek meggyulásának tulajdonitja [1]). Empedoclesnek a hővizek iránti véleményét fölhozva, azt tanácsolja, hogy a szobákat meleg léghuzammal lehetne füteni. Előadja, miként a tenger vize, a földnek hézagaiba behatva, édessé válik, s forrásokat képez; mert, ugy mond, olly formán járja keresztül a földet, mint a vér az ereket; mi által a vérkeringésre látszik czélozni [2]).

Plinius (23—79.)

A legnagyobb tudós volt a romaiaknál Cajus Plinius Secundus, comoi születés; egyike a legmunkásabb férfiaknak, kinek számos iratai közől csak a Természetrajz jutott el hozzánk. Ez egy encyclopaedia, hol 37 könyvben rakta le az emberi szellem fölfedezéseit, képességeit és tévelyeit; egyuttal a testeknek leirását is adja. Az 1. könyvben a tárgyaknak beosztását s a szerzőknek névjegyzékét adja; a 2-ikban értekezik a világról, az elemekről és légtünetekről; következik négy könyv a földrajzról; a hetedikben előadatnak az embereknek különféle fajai és ismertető jellegei, s a nevezetesebb találmányok; a következő négy könyv a nagyságuk és fontosságuk szerint osztályozott állatokat irja le, s azoknak természetéről, jó vagy rossz tulajdonairól és ritkább sajátságairól értekezik. A füvészetet terjedelmesen adja elő, tiz könyvben irván le a növényeket, azoknak tenyésztési módját s hasznát a gazdaságnál és mesterségekben; továbbá öt könyvben az állatok által szolgáltatott gyógyszereket; ugyanannyiban leirja az érczeket, a bányászat módjait, s miképen használtatnak föl azok az élet

---

[1]) *Quaest. nat.* VI. 4. — 31. — Szent Patricius, pertusai püspök a III. század végével, Cathago hővizeinek valódi okát adta: „Nem csak a felhőkben, hanem a földnek mélyében is tüz vagyon, miként ezt az Aetna és egy hegy Nápoly mellett mutatja. A földalatti vizek a szivattyuk bizonyos neme által jönnek fölfelé; azon vizek, mellyek a belső tüztől távolabb folynak, hidegen buggyannak elő, a közellevők pedig átmelegülnek, s a föld szinére elszenvedhetlen hőséggel lövelnek föl.“ *Acta s. Patricii*, p. 555. Ruinart kiad.

[2]) Placet natura regi terram, et quidem ad nostrorum corporum exemplar, in quibus et venae sunt et arteriae; illae sangvinis, hae spiritus receptacula. In terra quoque sunt alia itinera, per quae aqua, et alia per quae spiritus currit: adeoque illam ad *similitudinem humanorum corporum* natura formavit, ut majores nostri aquarum appellaverint venas. *Quaest. nat.* III. 15.

Idézzünk még egy helyet a Cabbalából, melly igen réginek tartatik: „Sicut sangvis manat per anastomoses venarum, modo in unam, modo in alteram, modo huc, modo illuc, ex loco hoc in locum alium, et isti sinus corporis rigant se invicem, et illuminant se invicem, donec illuminentur omnes mundi, et benedictionem accipiant propter illos. *Idra Rabba*, t. II. p. 509. **Knorrius**, *Cabbala denudata.*

szükségeire és a fényüzésre. Ez alkalommal szól egyszersmind a szobrászatról, festészetről és a főbb müvészekről; ugy szintén a jeles bronzszobrokat a réz leirása után sorolja föl, s a szines anyagokról szólva, átmegy a képekre, plasticára, cserépedényekre. Rosszul földolgozott, önkénytes osztályozás.

Plinius koránsem olly természettudós, ki csak gyüjt, észlel, tapasztalatokat tesz, s az ismeretek kincstárát gyarapitja; hanem egyszersmind tudós, ki mint katona és tisztviselő néhány órát foglalkozásaiból kiszakitva, a könyveket forgatja. Még ebéd és utazás közben is rabszolgák által olvastat magának, mig mások a mondottakat följegyzik, s a munkaszerkesztésben segédkezet nyujtanak neki; a mi igen czélszerü dolog volt az ő korában. Mert megkimélte az embereket a temérdek müvek olvasásától; ránk nézve pedig nagy becsesel bir, minthogy az általa fölhasznált 2000 darab kutfőnek nagy része elveszett.

Nem csak hogy Buffon- és Cuvier-hez nem hasonlitható[1]), hanem még Theophrastus alatt is áll. Minden magasabb tehetség és belátás nélkül sietve olvas, s vagy nem érti, vagy helytelenül idézi a helyeket; vagy pedig személyes előitéletből s ollyformán értelmezi azokat, miként azt az epés bölcsészet véleményével és handabandáival leginkább egyezőnek tartja, melly az embert, természetet és az isteneket szüntelen vádolja. Nem annyira az igazság kideritésére és a szabatosságra, mint inkább a kiváncsiság ingerlésére és a szép előadásra forditva figyelmét, leginkább a sajátszerü különcz-tárgyakat választja; a nagy Aristoteles által már megczáfolt képtelenségeket ujra föleleveniti, s olly fölületesen másolja őt, hogy még a különféle hoszmértékre sem ügyel, ellenkező tényeket összevegyit, s az egymástól egészen eltérő, sőt ellenkező rendszerek közt ingadoz. Az ő kérkedő ékesenszólása eltiporja az emberi nyomort; okoskodása leleplezi e világnak rendetlenségeit, a nélkül, hogy egy más világ harmoniáira fölemelkednék.

Annyi hóditások mellett a romaiak nagyszerüen gazdagithatták volna a természetrajzot; s ha bár emlités történik is némi gyüjteményekről, azok sem gondosan nem tétettek, sem tudományos czélra nem irányoztattak. A palatini levéltárakban voltak letéve a hadvezéreknek földrajzi jelentései, mellyek az ismereteknek valóságos kincses bányái valának. Plinius, ugy látszik, azoknak létéről még csak tudomással sem

[1]) Cuvier igazságosabban, kevesebb rhetoricával itéli meg őt, mint Buffon.

birt. Minden érdeme abban áll, hogy a müvek, mellyeket kutfők gyanánt használt, elvesztek. S igy az ő gyüjteménye nélkül az ó-kornak nagy része titok maradt volna előttünk, s a latin nyelv egy kincscsel kevesebbet birna.

E részben tehát hálával tartozunk neki. S miután a szépmüvészetek- és gyógyászatban elkövetett hibái kimutatva vannak, megérdemlené, hogy egész szövegének kijavitását magára vállalná valaki.

Előadása ugyan erőteljes és szabatos, de távol áll Caesar kortársainak egyszerü és tiszta irmodorától, s gyakran keresetté és homályossá válik. Hasonlóan Thrasea-, Helvidius- s több másokhoz, őtet is a régi köztársaság szelleme lelkesitette, s innen meritette ő hevét és ékesenszólását; azonban a megromlott izlés s kifejezéseinek dagályossága eszméinek erőteljes röptét akadályozza. A természeti tárgyaknak szemléletében továbbá magasabb eszmére emelkedni nem bir. Semmi érdeket sem talál abban, hogy a természetfölöttit kutassa [1]); az Istent vagy egészen megtagadja, vagy a világgal összezavarja, s a Gondviselést kigunyolja [2]). Innen azután kétségbeejtő scepticismusba esett, mellynél fogva a legboldogtalanabb és leggőgösebb lénynek tekinté az embert [3]); az istenséget pedig gunyolta, melly „sem az embernek nem adhatja meg a halhatatlanságot, sem saját magának életét el nem veheti; melly képesség a legszebb ajándék, mit nekünk adhatott."

Egyébiránt ő sem szabadulhatott az ujabb eszméktől, mellyek előtt szemeit bezárta. A barbár nevezet helyett ember kifejezést használ; Caesarnak szemére hányja a kiontott vért; Tiberiust azért magasztalja, hogy Afrikában és Germaniában némi babonaságokat kiirtott; s ezen türelmes cosmopolitikai bölcsészetnek forrását vagy nem ismerte, vagy ismerni nem akarta.

Solinus

Julius Solinus Polyhistorja Plinius kivonatának tekinthető. Nem tudjuk, mikor élt ez iró, ki különféle, főleg földrajzi ismereteket gyüjtött össze, s a középkorban igen nagy tekintélylyel birt, jóllehet csekély alapességot tanusit.

Strabo.

Strabo, Amasiából, beutazta Kis-Ásiát, Syriát, Phoeniciát, Egyptomot egész a cataractákig; továbbá Görögországot, Macedoniát,

[1]) Mundi extera indagare nec interest hominis, nec capit humanae conjectura mentis.

[2]) Lásd, III. könyv, 7.; VIII. 53 fej.

[3]) Solum certum nihil esse certi, et homine nihil miserius aut superbius. L. III. 7.

Olaszországot, kivéve Gallia Cisalpinát és Liguriát. A mit ezen utjában látott, azt mind leirja; a többiekre nézve csak hallomásból szól. Tizenhét könyvben előadja a földrajznak egész történetét Homertől kezdve Augustusig; a népek eredetéről és vándorlásairól, a városok és államok alapittatásáról s a legnevezetesebb egyénekről józan megfontolással és mély belátással értekezik. A 16-ik könyvben emliti, miként Comagene nem rég romai tartomány állapotára jutott; s minthogy ezen tény Kr. u. 18-ik évben ment végbe, innen tudjuk, miként ő ez időszakban élt.

Strabo volt a mi kalauzunk az ismert világnak leirásában. S ha nem tudnók tapasztalásból, miként a régi irók legjelesebb elődjeiket sem ismerték: valóban feltünő volna, hogy Strabonak olly nagy jelentőségü müvét Pausanias, Plinius, Josephus és Plutarchus sem nem használták, sem nem ismerték.

Pomponius Mela

A spanyol Pomponius Mela nem volt szemtanu, miként Strabo. Az ő kézi könyve De situ orbis Eratosthenes rendszerének rövid összeállitása szabatos és csinos irmodorban; s a puszta névjegyzéket kellemes rajzokkal, természettani értekezésekkel, vagy történeti események előadásával eleveniti. Minthogy pedig a forrásokat minden megválasztás nélkül használja, igen sokat hoz föl, a mi már akkor nem létezett; mig más részről hiában keresnők nála a csatákról hires Cannaet, Mundát, Pharsalust, Leuctrát, Mantineát; hiányoznak nála Ecbatana, Persepolis, Jerusalem hires fővárosok; ugy szintén Stagira a nagy bölcsész hazája.

Dionysius Periegetes.

Tiberius alatt halt meg Dionysius Periegetes, ki szép görög versekben irta le a világot. A müvet azonban, melly az ő nevét viseli, némellyek Marcus Aurelius kortársának tulajdonitják. Strabo könyvéhez semmi ujat nem ad.

A régi geographusok, az irodalom aristocratiájának szolgái, gyakran elferditik a neveket, sőt ha nyelvökhöz nem idomithatók, el is hallgatják azokat [1]); mi által épen azon eredeti nevek vesztek el, melylyek által a népek történetére világot derithetett volna a nyelvészet. Egyébként az ő rendszeröknek semmi mathematikai alapja nem volt; némelly pontok fölemlitésével legfölebb a szélességi fokoknak nagyá-

[1]) Digna memoratu, aut latiali sermone dictu facilia. **Plinius.** Ugyanezt teszik Strabo, Mela stb.

ból megjelölésével beérték, támaszkodva e részben a rajzzal vagy szóval festett vagy jegyzett itinerariumokra.

Ptolemaeus.

A földrajzot tudományos alapra fektette Claudius Ptolemaeus, ki saját vallomása szerint tyrusi Marinusnak köszönte ismereteit. Ez mintegy 100-ik év körül élve, az utazók jelentéseit kijavitva összegyüjtötte, s történetesen fölhasználhatta ama leirásokat is, mellyeket a phoeniciaiak templomaikban szoktak elrakni; ama földabroszokat is, mellyekre eme rettenthetlen hajósok mindazt lerajzolták, a mit a föld alakulása, vagy az egyes tartományok helyzetére vonatkozólag körutazásaikban tapasztaltak; de az ő müve elveszett. Ptolemaeusnak is nem annyira müve maradt fön, mint egy későbbi compilatio; a régi geographusok eme fejedelméről csak annyit tudunk, miként az ő utolsó vizsgálódását 141-ik évi febr. 2-án tartotta. Földrajzának (γεωγραφικὴ ἀφήγησις) nyolcz első könyvében müvének eredetéről és czéljáról nyilatkozik, s mi módon kell készíteni a földabroszokat; a következő hat nem sokkal ad többet, mint a városok, hegyek és folyók neveit az ő helyzetökkel a szélesség és hosszaság szerint; az utolsó könyv 350 városnak jegyzékét foglalja magában, annak megjelölésével, meddig tart mindegyikben a leghosszabb nap, hogy azoknak helyzetét meghatározza A mühöz van csatolva 26 földabrosz; ezek közől 10 Európára, 4 Afrikára, 12 Ásiára vonatkozik, mellyeknek készitése bizonyos Agathodaemon nevü alexandriai gépésznek tulajdonittatik (Ἀγαθοδαίμων μηχανικὸς ἀλεξανδρεὺς ὑπετύπωσε); ki azonban kétségkivül Ptolemaeus utasitása után dolgozott.

Az ő földabrosza hálóval volt bevonva, hol minden öt fokra egy délkörvonal volt huzva, mig a párhuzamos vonalak Syene, Alexandria, Rhodus és Byzant fővárosokon mentek át. Mivel pedig 600 helyett 500 stadium hosszaságra tette a fokot, minden egyéb adatai hibásak. A szélességi fokoknál, 485 stadium helyett, Rhodus szélessége alatt 444-et számitott, a mi egyébiránt nem nagy különbség; s ezen arányban tekintve a stadiumokat, föltaláljuk a valóját annak, a mit a korábbi nyomozásokból állitott össze [1]). S mégis Eratosthenes, ki mint az alexandriai könyvtár igazgatója, olly dus anyaggal rendelkezhetett, mennyire Ptolemaeus után maradott! Strabo, ki amarra támaszkodik, még csak éjszaki Ásiát sem ismeri; a Kaspi-tengert a nagy Oceán öb-

[1]) Az ujabbak sokat fáradoztak Ptolemaeus mappáinak helyreállitásában inkább eszélyes, mint kielégitő módokkal.

lének tartja, s maga is elismeri, hogy innen az Elbáig sötétségben botorkál; a Gangesen inneni Indiáról nagyon keveset, tulsó Indiáról semmit sem mond; Arabiáról csak annyit, a mit Egyptomban Aelius Gallus hadvezértől hallott.

Ptolemaeus ellenben, habár nem is elegendő pontossággal, Indiának nem csak partjait, hanem beljét is ismeri, s Taprobanának mintegy husz kikötőjét és városát; mindenek előtt leirja a Gangesen tuli tartományokat, számos helyeket Arabia beljéből; ismeri Jütland félszigetet lakóival együtt; leirja számos german népeknek lakhelyét Lengyelországtól kezdve a Balti-tengerig; tudja azt is, hogy éjszakra a Kaspi-tengertől tágas tartományok terjednek el. Másfél század alatt szépen előhaladott e tudomány, nem csak a hóditások, hanem a szabadabban és rendesebben mozgó kereskedés s a fölfedezési vállalatok (peripli) következtében szárazon és tengeren. Igy például keleti Ásiáról Titianus macedoi kereskedőtől nyert közleményeket, ki az ő ügynökeit szárazon a Taurus hosszában Mesopotamiáig, s tovább India felé egész a serik fővárosáig küldötte ki.

A különféle népek stadiumainak összezavarása, a földolgozásban tanusitott csekély critica, s a csillagászati észleletek pontatlansága miatt durva hibákat követett el; mindamellett 14 századon át egyéb rendszeres kézi-könyvet Geographiáján kivül nem ismertek, s még most sem birunk jobb utmutatót e tudományban a régieknél. Az ő müve (*μεγάλη συντάξις*) 13 könyvben, magában foglalja a régieknek minden észleleteit és tételeit a mértan- és csillagászatra vonatkozólag. Ő nem volt annyira csillagász, mint jó mathematicus; igen nagy gonddal gyüj tötte össze mindazt, a mit elődjeinek értekezéseiben elszórva talált; nagy tekintélyét is annak köszönheté leginkább, hogy Hipparchus iratai olly ritkák lettek, a mellyekből átvette azt, a mi valóban megüti a mértéket Syntaxis-ában, ugymint a trigonometriát, a pusztán sphaerai részt és a fogyatkozásoknak mathematicai elméletét. Ptolemaeus müve arab nyelvre is fordittatott 827-ben e czim alatt: Tahrir al magesthi, honnan az Almagest nevezet, melly alatt ismeretes [1]).

[1]) Az első latin kiadás 1475-ben jelent meg. A görög szöveget csak Basileaban nyomatta 1533. Erasmus; később Párisban, 1546. az előbbinek hibáival nyomatott. Egy harmadik görög-latin kiadás Frankfurtban jelent meg 1605. Mercator földabroszaival, s ujra nyomatott 1616- és 1618-ban. Halma abbe 1813 – 15. kezdett meg egy kiadást Párisban saját forditásával és Delambre jegyzeteivel; de azonkivül, hogy csak az első könyvet karolta föl, nem sokat lehetett várni az ő szük isme-

Ptolemaeus után neveztetik azon rendszer, melly a földet a világegyetem közepébe helyezi, s körülte az eget keletről nyugotra forogni állitja; nem azért, mintha ő találta volna föl ezen eszmét, hanem mert azt bővebben kifejtette, és védelmezte samosi Aristarchus ellen, ki a földnek forgását állitotta föl. Szerinte a csillagoknak négy rendbeli mozgásuk van: az első 12 óra alatt megy végbe, ugymint a bolygók a föld körül; a második rendbeli mozgás nappali, mellynél fogva nyugotról kissé keletre hajlanak; a harmadik rendbeli, mellynél fogva majd keletről nyugotra, majd ellenkezőleg ingadoznak; a negyedik azokat a két sark között ingatja. Az ég három rendbeli: az egyik, mellyet ő első mozgónak nevez, a bolygókat és a csillagokat a föld körül forgatja; a másik kettő, kristály-ég, rezgő mozgással ellátva, a bolygóknak többi mozgását eszközli. Az ő rendszere által előállitott roppant változatosság az egymást keresztülvágó excentricus körök és epicyclusok szövevényét föltételezi; a mi olly ellentétben áll a természetnek egyszerü fenségével, miként X. Alfonz, Castilia királya, ama tudós, de nem épen bölcs megjegyzésre fakadt: „Ha én a Teremtő oldalánál lettem volna, bizonyára mást tanácsolok neki.“ A tudománynak fejlődése itt is megmutatta, miként a Gondviselésnek tulajdonitott hibák sajátlag véve, a mi gőgös tudatlanságunkat árulják el.

Ptolemaeus megigazitá Hipparchusnak csillag-jegyzékét, meghatározva 1022-nek helyzetét. S ugy vélekedett, hogy minden században egy fokkal előbbre haladnak, holott Hipparchus jobban megközelitve a valót, 150 évre két fokot jelölt ki. Leirta Hipparchusnak világtekéjét s az astrolabiumot, mellyel ez a csillagok magasságát és a látkülönbséget (parallaxis) mérte. Tudta azt, miként a csillagok fénysugarai mig hozzánk eljutnak, a légben megtörnek; s a helyett, hogy e tüneményben azok látszólagos nagyobb terjedelmének okát kereste volna, midőn a láthatáron állanak, — azt egyedül a mi értelmünk hamis fölfogásának tulajdonitotta. Még az órát is meghatározta, összehasonlitva a napnak vagy valamelly csillagnak helyzetét azon helynek szélességével, hol állunk; fölfedezte a holdnak egyenlőtlenségét, s hogy a holdkorong középpontjának egyenlete sokkal kisebb az összeköttetésekben, mint sem a negyedekben; rendszerbe szoritotta a holdnak parallaxisát, jóllehet azt a valónál jóval nagyobbnak tartotta.

Értekezett még a zenéről is; ugy látszik, az ő érdeme, hogy a

retétől a görögben. Ennél jobb kiadás: *Claudii Ptolemaei Geographiae libri octo; graece et latine ad cod. mss. fidem ed. Frid. Guill. Wilberg.* Essendiae, 1840.

régieknek 13 vagy 15 hangját hétre leolvasztotta, s némelly közöknek valódi viszonyait is megállapitotta az által, hogy a diatonicus nyolczadot a harmoniával jobban öszhangzásba hozta. „Az ének fölötti itélethozásra, ugy mond, nem elég, hogy csak füle legyen az embernek, hanem hogy az érzelem és az értelem is részt vegyen benne“; s e pont fölött Pythagoras modorában értekezik.

A csillagászok kényelmére készitett k i r á l y i c a n o n jával nagy szolgálatot tett a történetnek az által, hogy az egyptomi naptárra vonatkozólag 55 királynak uralkodási éveit pontosan előterjeszti.

Hogy a mathematikai tudományokat nem igen mivelték a romaiak, azt maga Cicero megvallja; egész Boethiusig sem Euclides vagy Archimedes, sem Ptolemaeus müvei latinra forditva nem voltak. A törvényeikben gyakran emlitett mathematikusok nem egyebek, mint csillagjósok, kik mindig kitiltva Romából, mindig ismét visszatértek. A romai gőg valami lealjasitót látott azon tudományban, melly a kézimesterségeknek tett szolgálatot, a nyereséget mérlegelte, s jegyzéket vezetett. Horatius e tudomány tanulmányozásának tulajdonitja az izlés megromlását; Seneca lealjasitót lát benne [1]); Plutarch ollyannak tartja azt, mellyet a bölcsészek megvetettek [2]).

Frontinus (40—106.)

Egyedüli iró, ki az alkalmazott mennyiség-tannal foglalkozott, Sextus Julius Frontinus vala, ki Vespasian császár alatt Britanniában Agricolának elődje, később consul, augur, Plinius barátja volt, Martialis által magasztalva. Végrendeletében meghagyta, hogy neki emléket ne emeljenek, mondván: „Eléggé meg fognak rólam emlékezni, hogy ha éltemben érdemeket teszek rá“ [3]). Mint a vizveze-

[1]) Metiri me geometria docet latifundia ... numerare docet me arithmetica et avaritiae commodare digitos ... Quid mihi prodest agellum in partes dividere, colligere pedes jugeri et comprehendere etiam si quid decempedem effugit?... Quid tibi prodest, si quid in vita rectum sit, ignoras?....

[2]) Még világosabban nyilatkozik, mint Seneca: „Ezen annyira becsült mechanicai mesterségnek első föltalálói voltak Eudoxus és Archytas ... De mivel Plato összeveszett velök, mint ollyanokkal, kik minden jót elrontottak a mértanban, melly ekképen a testnélküli és értelmi dolgoktól az érzékiekhez száll alá, s használatba veszi a testeket, mellyekhez hosszu és unalmas kézi és szolgai munka kivántatik: a mechanica, a mértantól elválasztatván, mint hadi mesterség a bölcsészek részéről jó ideig megvetésnek volt kitéve ... Archimedes nemtelen és aljas dolognak tartván a mechanicai munkák körül tett iparkodást s minden egyéb mesterséget, melly szükségből üzetik, minden dicsvágyát azon dolgokban helyezé, melyeknek szépsége és jelessége nincsen a szükséggel összevegyitve. *In Marcello.*

[3]) **Plinius**, *Ep.* IX. 61.

tőknek felügyelője, e nevezetes s valóban olasz épitményeknek történetét megirta [1]). Hátrahagyott még négy könyvben Stratagematicont, részint hadi, részint történeti jellegü müvet, mellyben kevés a critica s elhanyagolt az irmodor; de azon biztos könnyüségre mutat, mellyet a szakértőnél mindig föltalálhatni. A hadtanról szóló iratai elvesztek. E tárgyról irtak még Apollodorus épitész, Hadrián császár, Arrianus történetiró, főleg pedig Onosander, platonicus bölcsész, kiről még szólani fogunk, s kinek még mai napig is érdekes müvéből görögök és latinok egyformán meritettek.

Mathematikusok.

Isidorus találta föl a köbszámnak megkettőztetését, s egy olly eszközt, melly folytonos mozgásával hajitékvonalat (parabolát) ir le. Alexandriai Menelaus készité az első értekezést a trigonometriáról (σφαιρικά), s a három szögekről okoskodik, a nélkül, hogy azok kiszámitására utmutatást nyujtana. Az ő állitmányai puszta elmélkedések, kivéve azt, mellyet az arabok az átmetszés szabályának neveztek, s melly a gömb fölületén képezett bizonyos négyszög hatrendbeli köriveinek viszonyát fejezi ki; melly tantétel a görögök trigonometriájának egyedüli alapját teszi. Serenus kimutatta, miként a kupnak átmetszése épen olylyan kerülék-vonalat képez, mint a hengernél az átmetszés. Perseus találta föl a kör-, vagyis görbe vonalakat, mellyek ugy képződnek, hogy ha a hur vagy érintő körül forgatott körvonal által támadt szilárd testet ketté vágjuk. Tyanaei Philo még egyéb vonalakat is talált föl, s a görbe vonalak elméletét tökéletesité.

Columella.

Lucius Junius Moderatus Columella, Cadixból, a földmivelés tudományának elhanyagoltatása miatt panaszkodott: „Vannak, ugy mond, bölcsészi, szónoklati, mértani, zene-iskolák; vannak egyének, kik egyedül izletes ételek készitésével foglalkoznak, mások pusztán fodrászatból élnek: a földmivelést senki sem tanitja. Már pedig az élv mesterségei nélkül eléggé boldogok voltak egykor s lesznek még ezután is a nemzetek; de földmivelők hiányában megélni nem tudnak. S valljon képzelhető-e ennél jobb eszköz a vagyon fentartására és gyarapitására? Talán a fegyverek, mellyek által vérrel festett zsákmányokra teszünk szert? Vagy a kereskedés, melly kiragadva hazájokból a polgárokat, haboknak és szeleknek kényére bizza, s messze földekre veti azokat? Talán az uzsora, mellyből a haszon valószinübb? de

[1]) A középkori másolóktól eredhet ezen csin nélküli czim: *De aquaeductibus urbis Romae commentarius.*

ezt még azok is utálják, kiknek segitségére van. Ha jelenleg keveset terem a föld, nem kimerültség, mint némellyek elhitetni szeretnék, sem aggság, hanem egyedül a mi tétlenségünk és hanyagságunk az oka.“

Értekezést irt tehát a földmivelésről. Az első könyvben szól annak hasznáról és gyönyöreiről; a másodikban a szántóföldekről, vetés- és aratásról; a harmadik és negyedikben a szőlőültetvények- és kertekről; az ötödikben az időnek fölosztásáról és kiméréséről, továbbá a fákról, a nagyobb és apró barmokról s azoknak betegségeiről, a méhekről s különösen a baromfiról, a bérlőnek kötelességeiről; végre utasitásokat ad azok számára, kik mezei gazdasággal foglalkoznak. A tizedik könyv versekben szól a hasznos kertekről, ellenkezőleg a franczia Delille-lel, ki csupán a gyönyörre számitott kerteket énekelte meg. Irálya tiszta, egyszerü, néha népies, néha pedig mesterkélten csinos; a tudósnak kedves olvasmányt nyujthat, de a földmivelőnek legkisebb hasznára sincs. A réteknél, mellyeknek mivelését Cato igen nyereségesnek tartotta, Columella többre becsülte a szőlőket, sőt a szántóföldeknél is [1].

Dioscorides.

Ugy látszik, Marcus Aurelius korában élt Pedanius Dioscorides, Cilicia Anazarbus városából, kinek öt könyve De materia medica még nem ollyan régen Europában is, a keleten még jelenleg is a legjobb füvész eti munkának tartatik. Egyébiránt ő csak a növények gyógyászati erejének leirására szoritkozik, a nélkül, hogy a betegségek okait nyomozná, vagy az adagot az életkorhoz és a nemi különbséghez mérné.

Orvosok.

A gyógyászattal Plinius koráig egyetlen romai sem foglalkozott[2];

---

[1]) *Költségek két rendbeli szőlőültetvény mivelésére.*

Egy rabszolgának vásárlása, ki magában elegendő . . .	8,000 sest.
Hét darab föld vétele	7,000
Karók és egyéb kiadások	14,000
Összesen:	29,000 sest.
Ez összegnek kamatja hat százalékkal két évig, mig az ültetvény nem jövedelmez s a pénz semmit nem hoz	3,480 sest.
Összesen:	32,480 sest.

A hét darab föld jövedelme.

Évenkint	6,300 sest.

Ezenkivül mintegy tizezer darab oltovány minden darab földről évenkint, a minek ára 3,000 sestertius.

[2]) Solam hanc artium graecarum nondum exercet romana gravitas in tanto fructu. *Hist. nat.* XXIX.

pedig olly jövedelmező volt az, hogy a császárok 250,000 sestertiust is fizettek az orvosoknak évenkint. Ezek nagyrészt rabszolgák, vagy idegenek voltak, s Julius Caesar első ajándékozta meg őket polgárjoggal [1]). Nyilvános boltban (iatreon) vágtak eret az orvosok, huztak fogat, s végeztek egyéb mütétet fecsegés és egyéb mulattatás közben[2]). Mások ismét a gyógyászat tanulmányozására adták magukat, s rendszereikkel kisérletet tevének a szerencsétlen betegeken, kapkodva minden ujdonságon és különféle elméleteken, s azon biztossággal lépve föl, melly a beteg képzelődésre hatni tud, s tekintély- és vagyonra tud szert tenni a hiszékenység által. Egyik iskolájok medicina contraria név alatt volt ismeretes; mivel annak igazgatója a lassu és makacs lázakban hirtelen elvetve az eddigi gyógyszereket, ezeknek épen ellenkezőjét alkalmazta. Augustus halálos betegségbe esvén, hevitő szerekkel orvosolták őt, s az ő szabadosa, Antonius Musa még jókor hideg fürdőket rendelve neki, meggyógyitá őt. El lehetett volna mondani itten is Celsussal: „Quos ratio non restituit, temeritas adjuvat.“ Máskor ismét salátával gyógyitá meg a császárt; miért is ez gyürüt engedélyezett neki, s iránta viseltető szeretetből minden orvosnak adómentességet engedett.

Asclepiades (60. Kr. e.).

A Serapion által divatba hozott empirismust megrontotta Asclepiades, Prusából, kit talán helytelenül tévesztenek össze a rhetorral, s ki az ő mesterségének gyakorlata végett Romába jövén, Democritus és Epicurus tanait érvényre emelte; s egész bátorsággal uj iskolát alapitva, a nedveknek elméletét elvetette, s annak helyébe a physica mechanicát állitotta.

Szerinte a testek parányrészek halmazai, mellyek hézagot hagynak maguk közt; az egészség épen az egyenmértékben áll e hézagok átmérője s azon folyadékok közt, mellyek azokon keresztülmennek és kipárolognak; a különféle nyavalyák a szilárd testek és a porusok közti hibás arányból erednek. A betegségeknek tehát csak két okfeje van: a kitágulás és összeszorulás; a gyakorlat pedig abból áll, hogy ellenkező hatást előidéző gyógyszerek alkalmaztassanak. Egyszerüsittetvén ekképen a therapeutica, halálróli elmélkedésnek nevezte azon mesterségnek türelmét, melly a természetet kémleli, hogy azt gyámolithassa; és igy Hippocratesnek ellene mondott, még a be-

---

[1]) **Svetonius**, *in Caesare*, 42.

[2]) **Bernegau**, *De servi medici apud Graecos et Romanos conditione.* Hala, 1733

tegség fejlődéséről szóló tant illetőleg is. Gyors-, biztos- és kedvesnek kellett lenni minden gyógyitásnak: miért is diaeta-, dörzsölésre, borra szoritkozott, kizárva minden erőszakos és belső gyógyszert, s használva az egyszerüeket. Azt mondják, ő alkalmazta először a gögmetszetet, s megkülönbözteté a hydrophobiát és az elephantiasist.

Asclepiades olly biztossággal kezelte módszereit, miszerint végre már azt mondá, hogy minden hitelét el akarja veszteni, ha ő valaha megbetegszik. Valójában nem is betegedett meg; mert lépcsőről leesve halt meg. Kortársai őt istennek tartották, Galenus és mások csalónak. Azonban az ő elmélete a leghelybenhagyhatóbb s legkevésbbé képtelen a régi physica elvei szerint. A nyájas bánásmóddal megnyerte a gyógyászatnak a romaiakat, kik Arcagatus sebésznek vérengző modorától megundorodtak, kinek sebző (vulnerarius) mellékneve hóhérrá változtatott, s hihetőleg ez által vonta az ő mesterségére a régi Catonak tulságos becsmérléseit [1]).

Themison.

A csirát, mit Asclepiades az ő müveiben lerakott, termékenyité Themison, Laodiceából, ki Augustus uralkodása alatt ama gyógyászatot rendszerbe szedte, s a methodisták felekezetének fejévé lőn. Elfogadva a porusok elméletét s a nyavalyáknak átalános fölosztását az összeszorulás- és kitágulásra, minden tekintet nélkül a részletes különbségekre, az elméletet egyszerüsiteni, a gyakorlatot pedig könnyiteni törekedett. A dogmatikusoknak titkos s az empiricusoknak nyilvános okai helyett a közelebbi okokat vette föl a diagnosis alapjául, helytelenül kizárva a távolabbi okokat. A gyógyászat rá nézve „nyilvános módszer volt annak megismerésére, mi a közös a betegségekben, s miképen kelljen azokkal bánni"; elég volt tehát gondot forditani a közös hasonlatra; a betegségek, a mint tudnillik időszakiak vagy fájdalmasok, egészen másképen orvoslandók; másképen azok, mellyek növekedésben és a mellyek csökkenőben vannak. Kiemelték a szorgalmat, mellyel leirta a nyavalyáknak kezdetét, növekedését, fogyását vagy, a mint ő mondá, időszerinti viszonyait, mellyek a közönséges viszonyokkal egyesülve, a gyógyitásnak zsinórmértéket szabnak.

A methodisták később a közép dogmákról a végsőkre mentek át bizonyos resumtivus és metasyncriticus circulussal, vagyis a határo-

[1]) Ki fiának irta: „Jurarunt inter se barbaros necare omnes medicina. Et hoc ipsum mercede faciunt, ut fides iis sit, et facile disperdant. Nos quoque dictitant Barbaros, et spurcius nos quam alios Opicos appellatione foedant. Interdixi de medicis. Ap. Plin. XXIX. 1.

zott időben és rendben alkalmazott gyógyszerek sajátszerü sorozatával, hozzátéve, miszerint nem kell változtatni a gyógymódot a betegség által megtámadott részek szerint, s nem kell tekintetbe venni az egyéniséget és hasonlókat. Mindazáltal átalában az egyszerü és természetes segédszerekhez folyamodtak, a tisztitó gyógyszereket megvetették; s nem hogy a sokféle szerekkel kérkedtek volna, sőt inkább csak az összeszoritókra és tágitókra szoritkoztak, s minden mesterséget a betegséghez alkalmazott okszerü használatban helyeztek.

Thessalus.

Azoknak egyike, Thessalus Lydiából, elődjeinek megvetésével kérkedve, azt hirdette, hogy ő találta föl a valódi methodicus rendszert, minthogy a porusok állapotának egész megváltozását tanitotta a betegség által megtámadott részben (metasyncrisis), az ideiglenes viszonyok tanát a sebészi betegségekre is kiterjesztette, s minden gyógyitás kezdetén három napi megtartóztatást határozott. A rendszer-koholóknak szokott elhamarkodásával a gyógyászatot hat hónap alatt betanitotta; s igy nagyon természetes, hogy számtalan tanitványokat gyüjtött maga körébe.

Soranus.

A sokkal józanabb fölfogásu Soranus, Alexandriából, az által, hogy a methodisták felkezetét némi részben módositotta, hitelt szerzett annak; osztályozásuk azonban olly finom, hogy annak alapelvét kimutatni alig lehetséges; tanulmányozzuk bár azt Caelius Aurelianusban, ki azt mérsékkel fogadta el és használta, vagy Baglivi- és Prosperus Alpini-ben, kik azt ujra föléleszteni törekedtek. Ez iskola talán még sem érdemli meg azt a rágalmat, mellyel Galenus tetézte. Mert habár megrovást érdemel is annyiban, hogy a távolabbi okokat s néha a physiologiát és anatomiát is elhanyagolta: mindazáltal az elmélet és gyakorlat közti kapcsot sokkal inkább meg tudta állapitani, mint Hippocrates és maga Galenus.

Egyéb iskolák.

Később egyéb iskolák keletkeztek: az episynthetica vagy összegyüjtő, alapitva alexandriai Leonidas; az eclectica, apameai Archigenes, és a pneumatica attaliai Athenaeus által. A két előbbi kiszemelte a legjobbat az elődök tanaiból; az utóbbi a meleg, hideg, nedves és száraz négy elem mellé még a spiritust is fölvette, melly a testeket áthatva, a különféle betegségeket, a szivnek és az ütereknek verését idézi elő.

Scribonius Largus Designatianus, Claudius korából, siciliai vagy

rhodusi születés, a methodicus tanokat az empirismussal szándékozott összeegyeztetni; s nevezetes tanitása, hogy a megsértett fogat nem kell kihuzni, hanem csak romlott részeit eltávolitani. Még inkább nevezetes az, hogy a villanyosságot főfájás ellen alkalmazta, azt ajánlván, hogy egy eleven rája-halat kell oda tartani [1]); a melly gyógyszert Dioscorides is elfogadta.

Celsus.

Némellyek Augustus korához számitják Aurelius Cornelius Celsust [2]), kinek származásáról és életéről mit sem tudunk, s kinek (Artium) encyclopaediájából nem maradt fön egyéb, mint nyolcz könyv a gyógyászatról, csinos irmodorban a század izlése szerint; de a mellyek hihetőleg csak valamelly görög szövegnek forditásai. Ő hippocraticus, vagyis észlelő volt; mindazáltal az inductióra támaszkodva, gyógyszerül ajánlja, hogy ne tartsa magát az ember bizonyos szokásokhoz, se a mértékletességet ne sértse meg; azután összeszedi mindazt, a mit elődjei mondottak, s józan belátással megitélve, kellő csinnal adja elő azokat. Elmélettel nem sokat törődve, csak annak tulajdonit fontosságot a gyógyászatban, a mi az egészség helyreállitására szolgál. Nem rosszalja ugyan némelly akkori orvosoknak azon eljárását, hogy élő embereket boncoltak föl; de ő ezt szükségesnek nem látja, minthogy a gladiatorok, harczosok és meggyilkoltak sebei elég alkalmat nyujthatnak a belrészek tanulmányozására orvoslás és könyörület, nem pedig barbárság végett.

Archigenes és a többiek.

Trajánnak kortársa volt Archigenes, Apameából, az eclectica-iskola alapitója. Az érverésnek hét nemét állitja föl számos alapszabályozásokkal [3]); s homályos irálya miatt érthetetlen maradt egész Galenusig, ki őt értelmezte. Szintolly szőrszálhasogató okoskodást és különbséget a szavakban állitott föl a fájdalmak minden nemének és fo-

---

[1]) Capitis dolorem quemvis veterem et intolerabilem protinus tollit et in perpetuum remediat torpedo viva nigra, imposita eo loco, qui in dolore est, donec desinat dolor et obstupescat ea pars; quod quum primum senserit, removeatur remedium, ne sensus auferatur ejus partis. Plures autem parandae sunt ejus generis torpedines, quia nonnunquam vix ad duas tresve respondet curatio, idest torpor; quod signum est remediationis.

[2]) **Bianconi**, *Lettere Celsiane*. 1779. Pompások és hamisak.

[3]) *Βλιτοριζόμενος, σκινδαψιζόμενος, ἀποκεκρημνισμένος, τρύζων, ὑγροφάνης, καρώδης, βομβῶν, ἐκτεζαμβήμενος, ἀναλήης, ἀτενὴς, ἀδρανὴς, ἀποπεπήγως, διαπεφυσημένος, διηγκωνισμένος, ἐγκαλυπτόμενος*, és igy tovább.

kozatának meghatározására a beteg részek szerint. Gyakorlatban az empirismust követte, s azon nézetet állitá föl, hogy minden betegség kezdetben legélesebb.

Hihetőleg kortársa volt Aretaeus, Cappadociából, szintén eclecticus, de nem annyira elfogult, s Hippocrates után a legjobb észlelő a régiek közt. Minden betegségnek leirását a megtámadott testrész leirásával kezdi; mi által tanusitja, hogy a boncztanhoz ért; tagadja, hogy a karnak véredényei különféle belrészekbe vezetnek [1]; azon véleményben van, hogy a máj különösen a vér készitésére van rendelve; hogy az epe az epehólyagban képződik; talán ismerte még a tejedényeket, Bellini vezetékeit a vesékben, s Hunternek szőrös hártyáját a terhes méhben; tudta, hogy az idegek a fejből veszik eredetöket s az érzékiségnek eszközei, jóllehet néha fölcseréli az inakkal. Kár, hogy az orvosokkal annyira közös vágynál fogva czifra irmodorhoz folyamodott, mellynek még az igazságot is föláldozta; minek különös bizonyitványául hozható föl nála a bélpoklosság leirása, hol a természetivel egészen ellenkező menetet követ, s a bélpoklos bőrét az elefántéval összehasonlitja; honnan az ‚elephantiasis' nevezet eredett. A cholerát pontosan leirta [2], s annak ragályos voltáról is tudni látszik; mert a

[1]) Mégis mindig érvágást rendelt a gyuladással ellenkező oldalon, minthogy gyakorlatból tudta, hogy ezt czélszerü minél távolabb eszközölni a beteg résztől.

[2]) Cholera est materiae a moto corpore in gulam, ventriculum et intestina retro fluens motio, vitium acutissimum: supra enim per vomitum erumpunt, quae in ore ventriculi et gula congesta fuerant; infra dejiciuntur humores in ventriculo, intestinisque natantes. In primis, quae evomuntur, aquae similia sunt; quae anus effundit, stercorea, liquida, tetrique odoris sentiuntur: siquidem longa cruditas id malum excitavit. Quod si per clysterem eluantur, primo pituitosa, mox biliosa feruntur. Initio quidem facilis morbus est, dolore vacans; postea vero tensiones in ore ventriculi et gula, tormina in ventre nascuntur. Si magis saeviat morbus et tormina augescant, anima deficit, membra resolvuntur, cibos exhorrent, animus consternatur. Si quid acceperint, cum magno tumultu, nausea et vomitu mandit, tum sincere flava bilis expellitur, dejectiones quoque similes sunt; nervi tenduntur, tibiarum, brachiorumque musculi convelluntur, digiti incurvantur; vertigo oboritur, sigultiunt; ungves livent, algent extrema, totum corpus rigore concutitur. Si malum ad ultimum venit, tum vero aegrotus sudore perfunditur; bilis atra supra infraque prorumpit; convulsione impedita vesica, lotium cohibetur; quod tamen, cum in intestina humores deriventur, abundare non potest: voce privantur; arteriarum pulsatus minimi sunt ac frequentissimi; cujusmodi in syncopa proposuimus. Conatus ad vomendum perpetui ac inanes fiunt: inclinatio ad dejiciendum prompta, quam tenesmon graeci vocant; sicca tamen, nihilque succi egecens: mors demum sequitur doloribus plena et miseranda, per convulsionem, strangulatum et inanem vomitum etc." *De cholera*, lib. II. c. 3.

gyógyszerek kimeritése után menekvést ajánl az orvosnak [1]). A gyakorlatban mérsékeltebb volt minden kortársánál.

Cassius Iatrophista igen becses gyüjteményét hagyta maga után a gyógyászati és természettani kérdéseknek, mellyek még most sem vesztették el minden értéköket. Antillus nagyszerüen előmozditá a sebészet és a therapeutica előhaladását; már ő tanácsolta a gögmetszést a torokgyikban, a bemetszést az agyvizkórban, és jó utmutatást nyujtott a szemhályog levételére.

Galenus (131—201.).

Mellőzve másokat, pergamusi Claudius Galenushoz jövünk, kinek tehetsége Aristoteleséhez levén hasonlitható, szintolly tudományossággal s még nagyobb szabadsággal minden tudományra kiterjeszkedett. Már mint tanulónak föltüntek az uralkodó rendszerek hiányai, s nem érve be a nyert oktatással, a tudomány forrásáig ment vissza, s a természet fürkészetéhez látott. Hippocrates iránt tiszteletet, de nem bálványozást mutatott; összehasonlitá annak elveit a tényekkel; ismerte mesterségét; annak eszméit külön szempontból föleleveníve s tapasztalatait ujra meghagyva, sokkal nagyobb fénynyel éleszté föl annak gyógyászatát, mint a minővel szerény eredetében birt.

Hasznára forditva minden előbbi tapasztalatokat, az elméletben elfogadá mesterének dogmatismusát, az érzéki szerveknek a természet által szabályozott, érző és tevékeny tehetségeire vonatkozólag. A gyógyászat ismeretét a boncztanra alapitá; de miután a romai törvények, mellyek az élők meggyilkolását nem tiltották, s a holttesteket boncztoltatni nem engedték, a majmokon gyakorolta tudományát: miért is mindazon izmokat, mellyek czeknél az emberi izmoktól eltérnek, ugy irja le Galenus, a mint bennök találta. Igy áll a dolog a csonttannal is, azt mondván például, hogy a felső állkapcza négy csontból áll, miként ez a majomnál van, de nem az embernél; a keresztcsontban kevesebb csigolyát számit, mint az embernél vagyon. Mindazáltal két epevezetéket föltételez az embernél.

Számos fölfedezéseket tett a myologiában és a physiologiában. Négy rendbeli vérmérséket állapitott meg a Hippocrates által elismert négy rendbeli nedv, ugymint: vér, nyálka, epe és fekete epe, s a négy tulajdonság alapján; s olly átalánosságban alkalmazta ez elvet, hogy az által nem csak valamennyi betegségnek eredetét és természetét, ha-

[1]) A 4. fej. *Curatio cholerae*, igy fejezi be: „At contra, si omnia vomitu rejiciat, sudor perennis affluat, frigeat laborans, et lividus fiat, pulsus etiam prope exstincti sint et vires cadant; cum ita, inquam, se habuerit, inde honestam fugam capessere bonum est."

nem a természeti testek tulajdonságait és a gyógyszerek hatását is megfejteni szándékozott. A therapeutica átalános elveiben kitünő belátást tanusitva, gyakran téved a gyakorlati alkalmazásban; e részben Hippocratessel tart, a kivel és Asclepiadessel a gyógyászatnak harmadik korszakát kezdi, s annak fejedelme volt a XVI. századig, midőn a vegytani gyógyászat lépett föl, s Vesalius adott egyet-mást az ő könyvéhez De usu partium. Annyi igaz, hogy a gyógyászatnak általa kölcsönzött fény sokat ártott az egyszerüségnek, s a tudománynak és dogmáknak nagyszerü készületével a természetet fojtotta és homályositotta el.

Romába érkezvén, csakhamar tekintélyre vergődött, daczára az orvosok fondorkodásainak, kik a tudatlansággal az irigységet is egyesiték, ugy annyira, hogy egy görög orvost két segédjével együtt meg is mérgeztek. Marcus Aureliust kigyógyitá betegségéből, s igen jól esik olvasni a bölcsész császár némelly betegségeinek leirását az orvos bölcsész tollából.

Házának elhamvadása alkalmával számos munkái vesztek el ugyan; mindazáltal fönmaradt még azokból 82 darab, mellyeknek hitelessége meg van állapitva; 18-nak hitelessége kétség alatt áll; 19 töredék, s 18 értelmezés Hippocrates fölött, ide nem számitva még mintegy ötven ki nem adott müvet. Irmodora hosszadalmas, ismétlések- és aprólékosságokba megy át, s hetvenkedését, még rendkivüli érdemeire tekintve is, alig lehet megbocsátani. Jártas volt ő több nyelvben, többi közt a persában, mellyet más nyelvek fölé emelt; hihetőleg azért, mert abban találta föl számos görög és latin szavaknak gyökét, mellyekről nem tudta, hogy azok a közös sanscrit forrásból erednek.

A gyógyászaton és boncztanon kivül [1]) jó szolgálatot tett a böl-

---

[1]) Pantoro nápolyi lovag megvizsgálta a Pompejiben talált sebészi eszközöket, s kimutatta, miként már akkor is ismerték azokat, mellyek ujabb eredetüeknek tartatnak, főleg pedig a bábászati fogót. A párisi orvosi akademiában Scoutetten által bemutatott eszközök Pompeji- és Herculanumban kiásottak közől a következők: 1) egy görbe kutasz (sonde) férfiak számára; 2) egyenes kutasz; 3) nőnek való kutasz; 4) görbe kutasz csecsemő számára; 5) vonal, lesimitani a csont érdességeit; 6) *specillum ani*; 7) *specillum uteri*, háromágu; 8) három rendbeli tü-minta, zsineg vagy serte áthuzására; 9) érvágó (lancetta) és a kanál, mellyet az orvosok folyton használtak, hogy az érvágás után a vérnek természetét vizsgálják; 10) különféle hosszuságu görbe horgok, az erek fölemelésére a szömörcsök lemetszése alkalmával; 11) egy *curette*, az ellenkező oldalon duzzadt domborodásba végződve, égetésre; 12) három rendbeli külön nagyságu és alaku köpöly; 13) *troisquart*; 14) ol-

csészetnek is általában, fölvilágositva némileg a tapasztalati lélektant, és a test állati müködéseinek s érzékeinek pontosabb elméletét nyujtva az által, hogy megkülönbözteté az ereket az idegektől, s kimutatá, miként azok az agyvelőben öszpontosulnak, s azok nélkül megszünik minden érzékiség. De mivel ennek megfejtésére az idegek nem elegendők, fölállitá, vagyis inkább fölvilágositá az állati és értelmi élet közti különbséget, azon feltételből indulva ki, miként a lélek az agyvelőben lakozik, s hogy az állati spiritus, a legfinomabb folyadék, az egész testben el van terjedve, mint közvetitő létszer az érzés- és mozgásra nézve; mialatt az életerők a szivben, a természetiek a májban fészkelnek.

Több izben láttuk már, miként a gyógytudomány materialismusra vezetett; s mig bonczkésével az életnek kibonyolithatlan csomóját keresi, megtagadja a hitet azon ismeretlen valamitől, mi minden fürkészettel daczol, s mi által a tagokkal ellátott gépezet emberré válik. Galenus egészen ellenkezőleg, miután az emberi test részeinek csodálatos összefüggését kimutatta, bámulatában elragadtatva, felkiált: „Midőn e tanulmányra adom magamat, hymnust akarok énekelni a te dicsőségednek, ki minket teremtél! Nagyobb tiszteletet tanusitok irántad, ha bámulandó müveidet hirdetem, mint ha bikákat vagy tömjént áldoznék neked! A valódi jámborság abban áll, hogy először ismerjem meg ennmagamat, azután kijelentsem másoknak, milly nagy a te jóságod, bölcseséged, hatalmad: jóságod a te adományaidnak egyenlő kiosztásában, midőn a titokteljes szervezetet, a mellyre szüksége van, minden ember megkapta; bölcseséged az annyira jeles adományokban; hatalmad a te terveidnek foganatositásában“ [1]).

Mindamellett nem tudott menekülni korának befolyásától. Aesculap érvágást ajánlott neki álmában; ugyanazon isten tanácsolta neki, hogy ne kövesse a császárokat a hadjáratban; a babonaságot védelmébe vette, s a kereszténység ellen makacsul küzdött. Halála után nagy pusztitást okozott a gyógyászatban a theosophia, az által, hogy daemonok, aeonok és titkos hatalmak befolyása által akará értelmezni a betegségeket, s orvosolni azokat büvészet és ephesusi kövek által,

---

ló; 15) egyenes és hasitott fémlemezbe végződő kutasz, a nyelvnek fölemelésére a nyelvkötelék megoldásánál; 16) számos *spatula*-minták; 17) igen apró homoru vésők a csontok kettévágására; 18) apró egyenes és domboru metsző kések; 19) az égető eszköz stb.

[1]) De usu partium, III. 10.

mellyekre a Diana képén olvasható rejtélyes szavak valának bevésve [1]); továbbá egyptomi ábrázolatokkal ellátott abraxas kövek, a Zoroaster vallásából vagy a zsidó Caballából átvett jelvények által [2]).

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

Latin irodalom.

Augustus fénykora óta az irodalom nem fokonkint indult romlásnak, hanem hirtelen sülyedett alá; annak bizonyságául, miként ama szerencse fiának nagyon kevés érdeme volt a század dicsőségében, melly föntartá nevét, s kevés befolyása ama lángelmékre, melyeknek ő csak kortársa, de nem egyszersmind teremtője volt. Halálakor már csak Ovidiusnak panaszos lantja hangzott, ki a nyelv tuláradozó bősége, földarabolása, elcsavarása s a szójátékok tekintetében olly távol áll Horatius-, Virgilius- és Tibullustól, mint Euripides Sophoclestől [3]). Ő utána nem annyira megromlottnak, mint inkább megsemmisittetnek lehet nevezni az irodalmat; mert ha a kétes hitelességü Phaedrust kiveszszük, fél századon át romai iró nem mutatkozik. Augustus császári oltalma alá fogadva a tudósokat, hozzá szoktatta őket, hogy ezek nem szellemi nemes foglalkozásnak s a tiszta magasztos érzelmek szükségképi kifejezésének, hanem kenyérkeresetnek és mesterségnek tekintették a tudományokat; midőn a nyári lakok, adományok, lakomák ritkultak, a Muzsák is elnémultanak. Tiberiust magasztalni vagy becsmérelni egyformán veszélyes dolog volt. Caligula minden jelesebb tudóst irigy szemmel nézett. Claudius gyáva tudós

---

[1]) *Ἄσκι κάταχει αἴξ δαμναμένευς αἴσιον.* **Hesichius**, *Lexicon*, e szónál: *ἐφες. γραμμ.*

[2]) Serenus Sammonicus, az ifju Gordianus oktatója, egy költeményt hagyott maga után a gyógyászatról, mellyben bizonyos láz ellen az *abracadabrát* ajánlja:

Inscribas chartae quod dicitur abracadabra
Saepius; et subter repetas, sed detrahe summam;
Et magis atque magis desint elementa figuris
Singula, quae semper rapies et caetera figes,
Donec in angustum redigatur littera conum.
His lino nexis, collum redimire memento.

[3]) *Études de moeurs et de critique sur les poëtes latins de la décadence*, par **M. Nisard** (Paris, 1834.) czimü müben a finom izlés több izben ad szurást a jelenkoriaknak, mint sem hogy kellően méltányolná a régieket.

volt; a többi gyanakodó vagy esztelen császárok halál- vagy számüzésre ítélték azokat, kik őket a szónoki előadásban meghaladták; s azt hitték, hogy a szónoki nevet rendelet által magukra ruházhatják. Aelius Saturninus néhány meggondolatlan vers miatt a Capitoliumról letaszittatott; Sextus Paconianus a börtönben megfojtatott; M. Scaurus halálra itéltetett egy szomorujáték miatt, mellyben Tiberius Agamemnon neve alatt vélte magát ábrázoltatni; Cremutius Cordus bevádoltatott, mivel Brutust magasztalta, s Cassiust utolsó romainak nevezte [1]); Plinius ollyannyira tartott Nerótól, hogy nyelvészeti kérdésekkel foglalkozott.

A császáron kivül mi lelkesitette volna egyéb a romai irodalmat, melly a haza nagyságának büszke érzetével eltelve, az eszméknek kimerithetlen forrásához, a néphez soha nem folyamodott? Hizelgésre kellett tehát vetemülnie: Statius nem csak Domitiánnak, hanem minden vagyonos embernek tömjénezett Romában; Valerius Maximus és Vellejus Paterculus Tiberius erényeit magasztalják; Quintilian Domitianus szentségét, és, a mi az ő izlésének még többe kerülhetett, az ő tehetségét az ékesenszólásban; s legnagyobb költőnek nevezi őt, köszönetet mondván neki az isteni oltalomért, mellyel a tudományokat pártfogolja, és hogy elüzte a bölcsészeket, kik annyira mentek a nagyravágyásban, hogy a császárnál is bölcsebbeknek tarták magukat. Martialis Domitian lábnyomait csókolja, s neki még az is kevés, ha őt az istenek sorába helyezheti. Juvenalis hizeleg; hizeleg Tacitus is, valamint hizelegtek a kajdácsok, mellyek minden előkelő háznak pitvarában üdvözölték a nagyeszü Claudiust és a legkegyelmesebb Caligulát. Plinius Caecilius tulságos dicséretekkel halmozza el Trajánt; a másik Plinius Vespasiannak hizeleg, ki a Természetrajz fölajánlását hihetőleg azért fogadta olly örömmel, mivel e mü a polgárokat a világegyetem szemléletére vezetvén, a maguk fölötti elmélkedéstől elvonta; de midőn Maternus alatta Catoról készitett tragoediát, csakhamar módositania kellett a kifejezéseket, mellyek a hatalmas ur füleiben rosszul hangzottak. Seneca Claudiusnak hizeleg; hogy Nerót kegyes érzelmekre vezérelje, jogot ad neki mindenkit megölni, mindent megsemmisiteni; bizonyos módon ellentétbe állitván az ő hatalmát a világegyetem gyarlóságával, a gőg által törekszik belé cseppegtetni a kegyeletet.

De hát hogy is lehetett volna máskép a dolog, midőn az aristo-

[1]) Dio, LVII. 22. — Tacitus, Ann. VI. 39. és 9.; IV. 34.

cratián kivül senki nem olvasott, s igy az irónak nem volt reménye, hogy közönséget teremthessen magának? De még az előkelő társadalmi osztály sem vásárolhatott annyi példányt egy könyvből, miként jelenleg, hogy azzal a szerzőt érdeme vagy hire szerint megjutalmazhatta volna. Minden előkelőnek rabszolgái voltak a könyvek leirására és bekötésére; a néptömeg legfeljebb olly iratokat olvasott, mellyeket a császárok küldöttek a könyvtárak vagy fürdők számára. Mig tehát az iró azzal vigasztalhatá magát, hogy müve mindenütt olvastatni fog, hol romai helytartók vagy hadvezérek tartózkodnak: kénytelennek látta magát kenyeret s alamizsnát kérni valamelly pártfogótól, valamelly maecenásnak házfelügyelőjétől, vagy a közadományok kiosztójától [1]). S miképen lehetett erre szert tenni, ha csak nem dicséret által? S miképen lehetett volna dicsérni a szörnyeteg pártfogókat hizelgés nélkül?

Más részről azon idegenekben, kik Romába jöttek élvezni a császárok bőkezüségét, azon szabadosokban, kik csuszás-mászás és hizelgés által a senatusba jutottak, minő emléke maradt volna fön a szabadabb időkornak, s minő köztársasági hagyományokat lehetett volna kelteni bennök? Ők csak a jelent látták, s ez elegendő volt nekik arra, hogy a világ urait istenitsék.

A szabadság korának nyilvános élete a zsarnokság néma nyugalmára változva, megszünvén a népgyüléseknek rettentő törvényszéke, honnan fölebbvitel nem volt, az iróknak sorsát azon apróbb zárt körök- és nagyoknak szeszélye döntötte el, hol az irók menedéket találtak. Augustus kinevette egynémelly irónak gőgös irmodorát, és Tiberiusnak hitvány szavait; unokahugának, Agrippinának azt mondá: „Igyekszem mindenekelőtt természetesen szólani és irni“ [2]); azonban hihetőleg a bennök foglalt eszmék miatt nem igen szivelte a régiek tanulmányozását. Maecenása pedig erőtlen, keresett irmodorban gyönyörködött [3]); Asinius Pollio a legjelesebb irókat becsmérelte; Sal-

---

[1]) Omnis in hoc gracili xeniorum turba libello
Constabit nummis quatuor emta tibi.
Quatuor est nimium; poterit constare duobus,
Et faciet lucrum bibliopola Tryphon.
Haec licet hospitibus pro munere disticha mittas,
Si tibi tam rarus quam mihi nummus erit. **Mart.** VIII. 3.

[2]) **Svet.** in *Aug.* 86.

[3]) Maecenastól Horáczhoz intézett néhány verseket tartott fön számunkra Isidorus:

lustiusnak szemére vetette az ódonságot, Titus Liviusnak a paduai szójárást, Caesarnak a hanyagságot és rosszlelküséget; különösen pedig Cicerónak volt nagy ellensége. Egy napon Messala házában levén jelen, hol bizonyos Popilius Aena költeményt olvasott föl a nagy szónoknak haláláról; alig hogy az első verset hallotta: Deflendus Cicero est, latiaeque silentia linguae, bosszusan fölkelt és távozott, mintegy megsértve az által, hogy őtet is némának tartja, kit pedig az ő fia egy e végre irt könyvben Ciceronál nagyobb szónoknak hirdetett. Maga Pollio szárazon, homályosan, darabosan irt [1]); de barátja volt a csaszárnak; volt neki jó könyvtára, szép nyári

---

Lugent, o mea vita, te smaragdus,
Beryllus quoque, Flacce; nec nitentes
Nuper candida margarita, quaero,
Nec quos Thynica lima perpolivit
Anellos, nec jaspios lapillos.

Ezeket Svetonius:

Ni te visceribus meis, Horati,
Jam plus diligo, tu tuum sodalem
Ninnio videas strigosiorem.

Macrobius egy iratkát ismertet, mellyben Augustus, Maecenas irmodorát utánozva, ezt kineveti: „Idem Augustus, quia Maecenatem suum noverat esse stylo remisso, molli et dissoluto, talem se in epistolis, quas ad eum scribebat, saepius exhibebat, et contra castigationem loquendi, quam alias ille scribendo servabat, in epistola ad Maecenatem familiari, plura in jocos effusa subtexuit: ‚Vale, mel gentium, melcule, ebur ex Hetruria, laser aretinum, adamas supernus, tiberinum margaritum, cilniorum smaragde, jaspi figulorum, berylle Porsenae carbunculum habeas, ἵνα συντέμω πάντα, μάλαγμα moecharum.“ *Saturn.*, II. 4.

[1]) Pollioból egy helyet tartott fön Seneca (*Suasor.* 7.), mellyet ő legszebbnek nevez annak történeti müveiből; mi azt itten szintén adjuk részint bölcsészeti mutatványul, részint mivel Cicerót rajzolja minden gyülölet nélkül, mellyet Polliora akarnak fogni: „Hujus ergo viri, tot tantisque operibus mansuris in omne aevum, praedicare de ingenio atque industria supervacuum est. Natura autem pariter, atque fortuna obsecuta est. Ei quidem facies decora ad senectutem, prosperaque permansit valetudo: tum pax diutina, cujus instructus erat artibus, contigit, namque a prisca severitate judicis exacti maximorum noxiorum multitudo provenit, quos obstrictos patrocinio, incolumes plerosque habebat. Jam felicissima consulatus ei sors petendi et gerendi magna munera, deûm consilio, industriaque. Utinam moderatius secundas res et fortius adversas ferre potuisset! namque utraque cum venerat ei, mutari eas non posse rebatur. Inde sunt invidiae tempestates coortae graves in eum, certiorque inimicis adgrediendi fiducia: majori enim simultates appetebat animo, quam gerebat. Sed quando mortalium nulla virtus perfecta contigit, qua major pars vitae atque ingenii stetit, ea judicandum de homine est. Atque ego ne miserandi quidem exitus eum fuisse judicarem, nisi ipse tam miseram mortem putasset.“

laka, derék szakácsa; és igy nem csak elnézésre talált, a mit megtagadott másoktól, hanem dicséretet is aratott, s az ő itélete oraculum erejével birt. Hadrian is Catot vette pártfogás alá Cicero, Enniust Virgil, Caeliust Sallustius ellenében [1]; már pedig a fejedelemnek itélete ezer meg ezer hizelgőkre talál.

Könyvtárak.

A könyvtárak fölállitása fényüzés tárgya volt azon korban. A két könyvtáron kivül, mellyeket Augustus, Apollo Palatinus templomához s Octavia csarnokához csatolt, Tiberius is alapitott egyet a Capitoliumban; melly, ugy látszik, a Nero-féle tüzvészben nem égett el, mint elégett talán a palatini könyvtár, s Commodus alatt villámcsapás következtében egy másik a Capitoliumban [2], mellyet hihetőleg Sylla alapitott. A Béke templomában a müvészet és tudományok emlékei mellett könyvtárt is állitott Vespasian, mellyet Domitianus az Alexandriában tartott másolók által folyton gyarapitott. A Trajan-féle Ulpiana nevü könyvtár később Diocletian fürdőibe szállittatott át. Az utolsó nyilvános könyvtár, mellyről emlités történik, ugyanaz, mellyet Serenus Sammonicus végrendeletileg hagyományozott III. Gordian császárnak, azelőtt tanitványának. E gyüjtemény 62,000 kötetből állott; a mi magán-embernél bámulandó összeg.

Nevelés.

Némelly császárok igen nagy gondot forditottak egy tárgyra, melly a köztársaság korában elhanyagoltatott, ugymint a köznevelésre. Caesar az orvosoknak és szépmüvészetek tanárainak, ugy mint törvénytudók-, grammaticusok-, rhetorok- és mérnököknek polgárjogot adományozott. Vespasian első utalványozott a kincstárból 100,000 sestertiust (17,800 frank) évenkint a görög és latin rhetoroknak; mig a mai napig növekedett aránytalansággal 200,000-et kapott egy zenész, s 400,000-et a tragicus szinész. Hadrián pártolta a tudósokat, irókat, müvészeket, csillagjósokat; az elaggott tanárokat egész fizetéssel nyugalmazta; Athenaeumot alapitott a müvészetek és tudományok ápolására. Antoninus és Marcus Aurelius Román kivül is terjesztek a miveltséget: amaz nyilvános bölcsészeti és szónoklati iskolákat alapitott a tartományokban; emez mindennemü tudományban oktatókat rendelt Atheneben, kiket a község a vagyonosság arányához képest fizetett. Némelly tanárok 10,000 drachmát (7,500 frank) is huztak évenkint

---

[1] **Aelius Spartianus**, *in Hadr.*

[2] **Orosius**, VII. 16.

azon kivül, mit a tanitványok fizettek; számot tarthattak mindenféle kitüntetésre, s a terhesebb hivatalok-, katonáskodás- és beszállásolástól mentek valának. Az oktatók helyzete a császárok jelleme és nagylelküsége szerint változott; ezek a választást és vizsgálatot rendesen magukra a tanárokra bizták. Hihető, hogy a szabályszerü, módszeres oktatás ekkor lépett életbe.

Lássuk azonban, minők voltak az iskolák. Az uj rendeletekhez képest a nevelés is más alakot nyert. Most már a gyermekek nem bizattak valamelly tisztes matróna gondjaira, mint egykor, ki azoknak eszét és gyenge szivét képezze, hanem görög szolgálók- vagy rabszolgákra. Hét éves korukig semmi foglalkozással nem terhelve, először görög s azután latin nyelvet tanultak a grammaticusok vezérlete alatt [1]), kik nem csak olvasásra, irásra, hanem a költőknek formaszerinti értelmezésére is tanitották, s kisebbszerü fogalmazásban is gyakorolták őket. Egyéb mesterek pedig a tánczban, zenében és mértanban adtak nekik oktatást; melly tárgyak a rhetoricának segédeszközei gyanánt tekintetének.

A görög mythologia, melly semmi gyanut nem ébresztett az uralkodókban, a grammaticusok oktatásának alapját képezte. Mielőtt a gyermekek az ő kezeikre bizatnának, ügyességök megitélése végett szokás volt tőlök kikérdezni, például: mikép nevezték Hecuba anyját? hány, és milly nevezetü lovai voltak Achillesnek, s minő nyelven beszéltek egymás közt? Ha erre felelni tudtak, ugy bizonyára arról is tudtak szólni a gyermekeknek: millyen szine volt Venus hajának? mennyi ló volt befogva Phoebus szekerébe? melly napon született Hercules?

Ezután a rhetorok kezeibe kerültek a gyermekek. E megveszthetetlen néposztály, a bölcsészet és a törvények minden ismerete nélkül, nagyon is különbözött ama jeles szónokoktól, kikre Cicero és Hortensius atyjai bizták gyermekeiket, hogy nem annyira szabályok sze-

[1]) Quintilian nagyon ajánlja a grammaticát, melly a szabatos beszéd- és irásmódot tanitja az *ész*, *régiség*, *tekintély* és *szokás* szerint. Tőle birjuk ezen részleteket a nevelés tárgyában, ugy szintén azon párbeszédből *De corrupta eloquentia*, mellyet némellyek Quintiliánnak, mások Tacitusnak tulajdonitanak, elegendő védokok nélkül. Az egyedüli ok, melly talán ez utóbbi mellett harczolna, egy bizonyos, csupán neki sajátságos modornak összetalálkozása. Igy például a hasonértelmü nevek ékes használata: *nova et recentia jura, vetera et antiqua nomina, incensus ac flagrans animus* stb., a párbeszédben is előfordul, hol ezeket olvassuk: *memoria ac recordatione, veteres ac senes, vetera ac antiqua, nova et recentia, conjungere et copulare.*

rint, mint példáikkal mivelnék őket. Körükben nemes vetélkedésre gyultak az ifjak, látva, miként tartományok és városok védőt és támaszt keresnek oktatóikban, s ezek királyok és nemzetek sorsát döntik el a fölséges nép helyeslése közben. A rhetorok ellenben a romaiaknak nehézkes és emphaticus szellemét a görögöknek gyermekies fecsegése szerint törekedtek mivelni. Közös viszketegök volt: rábeszélni, hevenyészni, vitatkozni (szerencsés vala tehát az, ki erős tüdővel birt!) ugy szintén tudósnak látszani, furfangos védokokkal valamit elburkolni, elferditeni a classicusokat a tudományosság és igazság tekintetében; a philologiából szőrszálhasogató játékot csinálni; a történelemből pedig részleteket részletekre halmozni, mellyek a valóságot megmásitották, s megfosztották e tudományt azon életerőtől, mellytől a zsarnok rettegni szokott; a logicát küzdtérré alakitani, hol a védokok hazugsággá változtatták el az igazat; az erkölcstant pedig tulságos erények fitogtatására eltorzitani.

Illy iskolák és tanitók mellett a zsarnokság könnyen mondhatja magát pártfogónak, mialatt elnyom. Egyébiránt az oktatás nem pótolja a társadalmi intézményeket, s a zsarnokság okozta csapásokat orvosolni nem képes. Midőn tehát egy császár az iránt panaszkodnék, hogy minden igyekezete mellett is hanyatlásnak indul az ékesenszólás, egy udvaronez elég őszintén és bölcsen azt felelte rá: „Zárd be tehát az iskolákat, és nyisd meg a senatust.“

A béke valójában még nem elegendő a tudományok föléleszésére és virágzására; sőt ugy látszik, hogy a császári kormány egyformasága mellett elszunnyadott a szellem, valamint kialudt a hősi vitézség. Terjedett ugyan a tudomány iránti szeretet, s nem csupán Gallia, hanem Germania és a megosztott Britannia is ismerte a remekmüveket, s közben-közben szép nevekkel is gyarapitá az irodalmat; eredetiség azonban hiányzott abban, s ezt sem a fejedelmi pártfogás, sem a magánosok bőkezüsége föl nem ébreszthető. A bölcsészek egyedül a régiek nyomain lépegettek, azoknak tanain rágódtak; az irók vagy szolgailag utánczták elődeiket, vagy ha azok ösvényéről letértek, őrjöngők módjára tévelyegtek, elvesztvén a nemzeti miveltséget, a nélkül, hogy az ujjal megbarátkozhattak volna. A vagyonosok alig vettek kezökbe valamelly satyrát vagy szerelmi könyvecskét [1]). Az ifjak, kik Romába jöttek tanulás végett, többnyire kicsapongásokra vetemedtek, annyira, hogy több izben törvényesen utasittattak vissza

[1]) **Ammianus Marcel**, lib. IV.

hazájokba [1]). Bölcsészek és mathematikusok neve alatt kontárok és csillagjósok minden utczát elleptek.

Ékesenszólás.

Azelőtt az ékesenszólás nem volt külön tudomány; de hasonlóan a háboru-, vallás- és törvényekre vonatkozó ismeretekkel a neveléshez tartozott, s az életviszonyokban szükséggé vált. A vallásnak azonban meg voltak a maga külön szolgái; a jogtudomány csak végmenedéknek tekintetett az ollyanok számára, kik szónokolni vagy fegyvert forgatni nem birtak; saját védenczeinek oltalmára minden nagyobb családnak szüksége volt egy hatalmas szónokra; a háboruban szintugy helyén volt az ékesenszólás, mint a tisztségekben: és igy az ékesenszólás mindennemü állapotban elkerülhetlen volt.

Az egyenlőség most már mindenkinek utat nyitott a hivatalokra és a hadi szolgálatra; s a jelentkezők nagy száma miatt ugyanazon egyén több hivatalt nem viselhetett. A bátrabb férfiu a katonai pályát választotta, s miután első ügyével a törvényszék előtt készen lett, fegyvert fogott kezébe; a szónok ott hagyva a csatatért, a forum vitatkozásaiba elegyedett; kinek sem egyikhez, sem a másikhoz hajlama nem volt, borostyánt akasztott föl ajtajára, s tanácsokat adott. Minek következtében három különböző hivatás állott a polgárok előtt: a hadsereg, jogtan és az ékesenszólás.

De egy nép minden vetélkedés, egy senatus minden tekintély nélkül mi egyebet kereshetett az ékesenszólásban, mint uj látványt? A jogegyenlőség mellett magában központositva a császár a köztársaságot, s a birák a bölcsek véleménye által kötve levén, többé nem vala szükség a törvény értelmezése körül fáradozni, sem tartományokat és országokat, vagy a hazának ügyét megvédeni. A szószék elnémult, a senatus hizelgéssel töltötte idejét, a forum a rendeletek szükkeblü alkalmazásában adta ki erejét. A nyilvánosságtól, melly elemét teszi, megfosztva az ékesenszólás, szintolly hiu, mint kicsapongó gyakorlatokra vetemült, s a kincstár költségén szoktatta hozzá a nagyok gyermekeit ékes nyájassággal fogadni a caesarokat, midőn ezek a senatusba jönni méltóztattak, tanácsot kérendők a tárgyban, a mit már magukban elhatároztak, hogy ez által a hatalom- és méltóságtól megfosztott tisztségekre szerezzenek maguknak érdemet.

Kivéve a nyilvános vitatkozásokat a fölségsértési esetekben, a Cicero korában szokásos declamatio, a többi nemes intézményeket

[1]) Cod. Theod. *De studiis utriusque Romae*, lib. XIV. I. 1.

tulélve, czifra nyomoruságnak czégérévé vált. Egy egész könyvet szerkesztettek össze szabályozóul a declamator számára. Midőn a szónok a szószéken megjelen, homlokát dörzsölheti, kezeire pillanthat, ujjait ropogtathatja, s sohajtozva mutathatja lelkének szorongását. Tegye magát egyenes állásba, bal lábát kissé előre, karjait némileg távolabb testétől; midőn szólani kezd, nyujtsa ki kevéssé jobbját, minden kérkedés nélkül. Midőn már az előadásban neki hevült, mondja el mesterkélt hanyagsággal a legjobban kidolgozott körmondatokat, mutasson némi ingadozást ott, hol legjobban bizik emlékezetében. A mondat közepén ne vegyen lélekzetet, tagjártatást csak minden harmadik szó után használjon; orrát ujjával ne piszkálja; a menynyire lehetséges, ne köhögjön és ne köpjön; kerülje a testnek hintázását, ne hogy hajóban lenni látszassék; védenczeinek karjaiba ne dőljön, ha csak végkép ki nem meritette erejét; ne járjon föl s alá; ne állapodjék meg valamelly hatályos kifejezés után, ne hogy tapsokra várakozni látszassék. Vége felé engedje rendetlenül hátra csuszni togáját, a mi már nagy szenvedélyre mutat.

Plotius és Nigidius, Quintilianus és Plinius egymás közt vitatkoztak az iránt, valljon illő dolog-e, hogy a szónok letörölje magáról az izzadságot s haját szétzilálja? Ők azt is megmondják, miképen öltözködjék a jó szónok: tunicája elölről kissé térdein alul, hátulról pedig lábikrájáig érjen; ennél hosszabb a nő tunicája-, rövidebb a katonáéhoz hasonlitana. Fejét és lábait bekötözni beteg emberre mutat; bőszültség bal karjára tekerni a togát, nyegleség a jobb vállra fölvetni annak végét; s gyürükkel tömött ujjakkal szónokolni arszlánság.

Még a hangnak fokozatát is megállapitják emez oktatók, hogy minő illik minden egyes érzelemhez. Illy fontos dolgokkal foglalkozott a romai ifjuság, hogy Demosthenest vagy Ciceront utánozhassa! A rossz kormányoknak már igen régi rendszere, hogy nem semmisitik meg a tudományt, hanem haszontalanságok és kikerülhetlen szabályok alatt fojtják el!

A dolog lényege semmivel sem volt jobb a formánál. Valamint a festész, ha a valótól távozik, modorosságba esik: szintugy a rhetorok a vitatkozás tárgyait maguk gondolván ki, nagyon is különcz kér-

[1]) Quintilian mondja: „Si ipsa vox non fuerit surda, rudis, immanis, rigida, vana, praepinguis, aut tenuis, inanis, acerba, pusilla, mollis, effoeminata. . . . Ornata est pronunciatio, cui suffragatur vox facilis, magna, beata, flexibilis, firma, dulcis, durabilis, clara, pura, secans aëra, et auribus sedens.“ *Inst. Orat.* XII.

déseket tettek föl, minden meggyőződés nélkül; mit sem gondolva az erkölcsiséggel a védokokat illetőleg, sem a közönség legfőbb ítéletével. A gyakorlat végett föladott szónoklatoknak két neme volt: s v a s o r i a e és c o n t r o v e r s i a e; amazok az erény, barátság, törvények magasztalására s hasonló könnyebb, vagy sophisticai szövevénynyel biró bölcsészeti tárgyak fejtegetésére valának irányozva; ez utóbbiak különféle nemü, leginkább jogtani vitatkozásokból állottak. Ezek ismét további felosztással kétrendbeliek valának, ugymint: t r a c t a t a e, midőn a rhetor maga adta a tárgyat, s a kidolgozás módját is kijelölte; vagy c o l o r a t a e, midőn a tanitvány maga választott tárgyat és formát; s miután munkálatát a tanitó kijavitotta, ő azt betanulván, a türelmes hallgatóság előtt elszavalta.

Lássuk tehát, minő tételeket adott föl a tanitó a romai ifjúságnak. Catot le kell beszélni az öngyilkosságról; Sándort arra inteni, hogy miután a szárazföldet meghóditotta, ne kivánja egyszersmind a tenger uralmát; Syllát, hogy hagyjon föl a zsarnoksággal [1]); Hannibalt rábeszélni, ne adja magát át a kéjelgésnek Capuában; Caesart, fogjon kezet Pompejussal, hogy Roma két legnagyobb hadvezérét a barbarok ellen küldhesse. Ekképen vitatkoztak a fölött: valljon Agamemnon föláldozza-e Iphigeniát, miután Calchas biztositá őt arról, hogy ezen áldozat nélkül a tenger zárva marad előttök? valljon a Thermopylaeknél mindenkitől elhagyatott 300 spartainak el kellett volna-e futniok? valljon Ciceronak engedelmet kellett volna-e kérnie M. Antoniustól, vagy talán megégetnie iratait, ha ez e föltétel alatt meghagyja életét?

Ezután áttértek társadalmibb, mint mondák, korszerübb kérdésekre, föladva olly eseteket, mellyekben a jogtudomány által támogattaték az ékesenszólás. Egy vérfertőző nő a tarpeji szikláról levettetvén, Vestának ajánlotta föl magát s életben maradt: valljon kivégzendő-e? — Férj és nő fogadást tőnek, hogy egyik a másikát tul nem éli; a férj feleségére unván, elutazik, s tudtul adatja neki halálát. Mire a nő az ablakon kiugrik; de megmentetvén, s felfödöztetvén a csalás, a nő atyja elválást követel; a nő ezt nem akarja: egyik az atyát védje, másik a nőt. — Titius két elhagyott gyermeket fogad föl; neveli azokat; az egyiknek karját, a másiknak lábát töri ki (a mi nem ritkán

[1]) Et nos ergo manum ferulae subduximus, et nos
Consilium dedimus Sullae, privatus ut altum
Dormiret,

mondja Juvenalis, *Sat.* I. 15.; s mi ugyanezt tettük a XIX. század iskoláiban.

történt); elküldi őket koldulni, a miből meggazdagszik: vádoljátok őt és védjétek. — Egy valaki a csatában karját vesztve, feleségét házasságtörésen kapja, s fiának parancsolja, hogy a büntárst ölje meg; a fiu nem engedelmeskedve e parancsnak, elszökik: kitagadhatja-e őt atyja az örökségből? — Nagy szükség idején valamelly város elküldi egyik polgárát gabonát bevásárlani, azon meghagyással, hogy bizonyos napra visszatérjen. Midőn ez a bevásárlott gabonával már utban volna, a vihar által egészen más kikötőbe hajtatik, hol még egyszer annyi áron adja el a gabonát, s ezen összegen kétszer annyit vásárolván, haza érkezik; e közben az éhező város falai közt egymást ették föl a polgárok, s most már a küldöttet a fölemésztett holttetem bünével vádolják. — Egy valaki a fellegvárba lopódzik, hogy meggyilkolja ottan a zsarnokot az igért jutalomért; de ezt nem találván, annak fiát gyilkolja meg, s a tőrt mellében hagyja; a zsarnok megpillantva fiát, kirántja annak kebléből a tőrt, s ugyanazzal magát gyilkolja meg: a gyermeknek gyilkosa, mint zsarnokgyilkos, jutalmát kéri[1]). — Egy szegény embernek méhei a gazdag ember virágaiból szivják a mézet; ez kárpótlást követel; a mi tőle megtagadtatván, a virágokat megmérgezi s a méhek elhullanak: a gazdag ember törvény elé idéztetik. — Két ikertestvérnek életéről lemondván az orvosok, találkozott, ki az egyiknek meggyógyitását igérte, ha a másiknak életszerveit vizsgálat alá veheti. Az atya beleegyezett; az egyik felbonczoltatott, a másik meggyógyult; az anya most férjét gyermekgyilkossággal vádolja: tehát terhelni és védeni kell őt. — Törvény van (kigondolva eme pedansok által), hogy a ki atyját megüti, annak kezei vágassanak le; egy zsarnok megparancsolja két fiunak, hogy verjék meg atyjokat. Az egyik, hogy ezt ne tehesse, a fellegvárból leugrik; a másik, szükségtől kényszeritve, meggyalázza apját, s a törvény által kiszabott büntetés alá esik; törvény elé idéztetvén, hogy kezei levágassanak, az atya maga védelmezi őt: vitatkozzatok mellette és ellene. — Egy hasonló más törvény az erőszakolt hajadonnak jogot ad, hogy vagy halálát kivánja az erőszaktevőnek, vagy ez őt minden hozomány nélkül feleségül vegye. Egy valaki két nőt ragadott el; az egyik halálát kivánja, a másik felesége akarna lenni: vitatkozzatok a két fél mellett. — Egy más törvény a rágalmazóra azon büntetést szabja, mellyet a másik szenvedett. A gazdagnak és szegénynek, kik

[1]) Lucian *Zsarnokgyilkosá*nak tárgya, kinek müvei közt találhatók fel az illyen értekezések.

halálos ellenségek valának, három-három fia volt; a gazdag hadvezérnek választatván, a szegény árulással vádolta őt. Mire felbőszülvén a nép, annak gyermekeit megkövezte. Visszatérve a gazdag, azt kivánta, hogy a szegénynek gyermekei ölettessenek meg; ez pedig magát állitja elő mint bünöst: kinek részére fognátok itélni?

Az illy különcz kérdések megoldásában [1]) rontotta meg izlését s ficzamitá ki képzelődését a romai ifjuság, mellyek őt a mindennapi élet s az emberi szenvedélyek természetes körén kivül emelve, szőrszálhasogatásokhoz és tulzásokhoz szoktatták. Méltó joggal mondhatta tehát Petronius: „Azt tartom, hogy az iskolában a gyermekek egészen elbutulnak, mert semmit nem látnak, semmit nem hallanak abból, a mi közönségesen történni szokott; hanem a parthoz lánczolt tengeri rablókról, zsarnokokról, kik a gyermeknek parancsolják meg az atyagyilkosságot, oraculumokról, mellyek a döghalál idején három, vagy több szüznek föláldoztatását parancsolják“ [2]).

Hogy ha pedig a föladvány magában elég bonyolult nem volt, mesterkélt nehézségekkel állottak elő; például bizonyos szóval kellett kezdeni vagy végezni a mondatot; továbbá az egészet czifra szavakkal, képletekkel, élczekkel, közönséges okoskodásokkal s kedvesen hangzó semmiségekkel kellett megrakni, egyedül azon czélból, hogy az iskolában egy két henye embernek helyeslését vagy rosszalását kiérdemeljék, vagy valamelly magán-körben a figyelmet és irigységet magukra vonják. A szónoknak legfőbb dicsvágya volt, ha ő szemeltetett ki arra, hogy hizelgő panegyrist készitsen a császároknak; ha csak ama nyereséges, vérengző ékesszólásra nem adta magát, mellynek áldozatul estek Cremutius, Helvidius és Thrasea. Emlitettük már fönebb [3]), miként kezdették meg az ifjak a köztársaság idejében pályájokat a forumon valamelly nagyszerü váddal. Ha ezen eljárás fékezheté a romlottságot a szabad kormány alatt, midőn az elitélt bünös önkénytes számüzéssel vehette elejét az itéletnek: a dolog egészen megváltozott, midőn a vádaknak alapja vagy ürügye az volt, hogy a zsarnokságot gyülölte valaki, s e gyülölet olly szigoruan büntették. Milly gyönyörü tért nyujtott a nagylelkü ifjuságnak vádlóként lépni föl olly modorban, miként Tullius dörgött Catilina és

[1]) Az iskolákban e czimek alatt adattak föl: *Cadaveris pasti*, *apes pauperis*, *venenum effusum*, *gemini languentes*... Mi azokat Seneca *Deliberatioi*- és *Controversiái*ból meritettük.

[2]) *Satyricon*, cap. 1.

[3]) Lásd, V. k. 24. fej.

Marcus Antonius ellen, legfeketébb szinekkel rajzolni a honárulás borzalmait, a legártatlanabb tényeket és mondatokat félremagyarázni, s ez által valamelly nagylelkü polgárt megrontva, egy Caligula- és Domitiánnak kegyeit kiérdemleni!

Quintilianus (42–120).

Alig vehettek egy kissé szabadabb lélekzetet, a tehetségesebb férfiak megegyeztek abban, hogy ezen ékesenszólást, a rágalomnak eszközét kiirtsák. Plinius az árulkodók ellen kelt ki; Juvenalis a rhetorokat ostorozta; Tacitus az ékesenszólás hanyatlásának okai közt ezt is megemlitette; megtámadta azt végre Quintilian, ki első tanitotta államköltségen az ékesenszólást. Spanyolország Calagurra városában születve, Romában nevekedett; Domitius Afer szónok házában szerzette tapasztalatait, s Domitian császár ő rá bizta unokáinak neveltetését, kiket a maga utódjaiul szánt. Ezen istennek oltalma alatt, miként azt nevezi, irta Institutiones oratoriae czimü könyvét jeles szónokok képezésére. Látta ő, milly nyomorult állapotra jutottak a tudományok, főleg Seneca példája által, ki mint oktató a fejedelemnek kegyében állván, a régiek modorát megvetésbe hozta, hogy az ő saját erőltetett, élczeskedő s az olvasót mindig feszültségben tartó irmodorát emelje érvényre. „Balvélemény, ugy mond, hogy én Senecának ellensége vagyok. Ezt azért hiszik némellyek, mivel szigoru vizsgálat alá vettem az ékesenszólásnak ujabban elfogadott, romlott, s mindennemü hibákkal teljes nemét. Seneca volt akkor az egyedüli iró, kit az ifjak forgattak. Nem is akartam én őt egészen mellőzni; de nem türhetém, hogy őt a jobbaknak elejbe tegyék, kiket ő soha nem szünt meg gyalázni. Ő ugyanis az általa fölkarolt ékesenszólás uj nemének tudatával birván, jól látta, hogy nem tetszhetik azoknak, kiknek amazok tetszettek. Már pedig az ifjak inkább szerették, mint utánozták őt, s ép olly távol állottak tőle, mint ő távol állott a régiektől; mert még az is ohajtandó volna, hogy valaki vele egyenlő legyen, vagy legalább megközelitse őt. Seneca azonban hiányai miatt tetszett nekik, s mindenki iparkodott másolni magában ama hiányokat, melyeket képes volt; s azzal dicsekedve, hogy Seneca módjára beszél, ezzel gyalázta meg őt. Egyébiránt Senecának számos és kitünő tulajdonai voltak, elméje könnyü és bő, folytonos tanulmányban töltötte idejét, s a tárgyaknak nagy ismeretével birt, jóllehet egyben-másban megcsalatott azok által, kikre a fürkészést bizta. A tudományoknak majd minden nemét mivelte, s szónoklatok, költemények, levelek és párbeszédek maradtak fen tőle. A bölcsészeti védokokat kissé elha-

nyagolta, mindamellett a hibáknak igen jeles ostorozója volt. Számos igen jó érzelmeket találunk benne, s igen sok tárgyat, mellyek mint erkölcsi szabályok megérdemlik az olvasást. Irmodora azonban rendesen romlott s annál veszélyesebb, mivel hiányai tetszők és kellemesek. Kivánatos lett volna, hogy saját eszét s egyuttal másoknak itéletét használta volna fel az irásnál. S azért, ha némi dolgokkal nem gondol; ha nem vágyik olly nagyon a dicsőség után; ha nem kedveli olly nagyon saját dolgait; ha mesterkélt eszmék által nem erőtleniti meg a legkomolyabb és legnemesebb érzelmeket: a tudósok egyhangu véleménye inkább mellette volna, mint az ifjak szeretete. Mindezek daczára az érettebb férfiaknak is való az ő iratainak olvasása, kik szilárd ékesenszólásra már képzettek; már csak azért is, hogy ezáltal szokják meg a rosszat a jótól megkülönböztetni. De miként mondám, igen sok dicséretre méltó dolog fordul elő nála, igen sok bámulatra méltó is, a ki meg tudja választani azokat. S bár ő tette volna azt! minthogy az illy észtehetség, melly mindenre képes lett volna, bizonyára méltó volt arra, hogy mindig a jobbat akarja“ [1]).

Quintilian a hivatalos criticusoknak mintája, kik ha sebet vágnak, a balzsamot is azonnal rá csöppögtetik, s nyilatkozataikban annyira óvatosak, hogy az ember nem tudja, dicsérnek-e vagy gyaláznak. Illyennek látszik ő; de annyi tény, hogy az ő törekvése volt a classicus irókra irányozni vissza az elméket, s kimutatni azt, hogy a puszta erőteljesség többet ér az izetlen kellemetességnél, a természetes beszédmód a folytonos képleteknél [2]).

Hogy azonban a jó izlésnek eme hivatalos védője maga is egész a velőkig a kornak bajában szenvedett: ennek bebizonyitásaul elég tudni, hogy az ékesenszólás főnebb emlitett szabályait nagy részben az ő müvéből vettük át, és hogy a jó szónok aligha többet jelentett nála, mint jó szaváló. Azt lehetne mondani, hogy ő még csak észre sem vette, mi hiányzott Romában a nagy szónokok után: a forum tudnillik és a szabadság. Ő az ékesenszólásnak magasztos rendeltetését vagy nem ismeri, vagy fél attól; s nagyon is szellemdus, nehéz mesterségnek tekinti azt, mellyet csak ugy szerezhet meg az ember magának, hogy ha a természeti hajlamokkal tanulmányt és becsületességet egyesit, s a legboldogtalanabb korszakot is magasztalni tudja.

A hizelgésekben eléggé pazar volt; s mindamellett, hogy dus,

---

[1]) *Inst. orat.* X. 1.

[2]) Si antiquum sermonem nostro comparamus, paene jam quidquid loquimur, figura est. *Inst. or.* X.

kellemes, erőteljes irmodor után törekedett, jól tudván azt, mennyire árt a hanyag és mesterkélt előadás a legegyenesebb okoskodásnak is [1]), művére elegendő gondot nem forditott. Alig dolgozott rajta két évig; ez időt is inkább egyéb dolgok fürkészésében s temérdek irók olvasásában töltötte, mint sem hogy saját előadását javitotta volna. Szándéka volt még, miként ez minden szerzőnek föladata, miután a készitésnek első hevén tulesett, művét átvizsgálni [2]); de a könyvárusnak ismételt kérelmei akadályozák őt e szándék foganatositásában. E vallomás, minővel ő utána több mások igyekeztek palástolni hanyagságukat, mérsékletre figyelmeztethetné Quintilianusnak némelly tulságos bámulóit, kik nem csak hibát nem találnak benne, sőt a jó izlés csalhatatlan szabályainak hirdetik azokat, mellyekről saját vallomása szerint maga Quintilian sem gondolkozott eléggé.

Védbeszédeket is tartott, s Berenice királynét is védelmezte az ő jelenlétében. Jóllehet az ő beszédei tömérdek másolatokban terjesztettek el, még sem tulajdonithatók neki egész bizonyossággal azon beszédek, mellyek jelenleg az ő nevét viselik. Még az ő könyvének legékesebb helyéből is kitetszik, mennyit rontottak ő rajta is azon mesterkélt iskolai gyakorlatok, mellyekben az érzelem tulzott, s nem annyira az érzelem valódi kifejezésére, mint inkább a hatásra és mesterségre volt ügyelet. Tizenkilencz éves feleségének és két nagyocska fiainak halála fölött volt mit keseregni Quintilian jó atyai szivének; mindamellett az irói mesterkéltséget nem feledheti [3]); hiu panaszokba tör ki a sors ellen, s miután olly szivélyesen mondá: „Ez a gyermek rám nézve egész éldelet volt; többre becsült dajkáinál, nagyanyjánál kire az ő nevelése bizatott, s mindeneknél, a kik azon korban kedvesek", elfojtja a könyet szemeiben azon megjegyzéssel, miként ez a sors által számára kivetett tőr volt, hogy annál jobban éreztesse vele a ki-

[1]) Plerumque nudae illae artes, nimia subtilitatis affectatione, frangunt atque concidunt, quidquid est in oratione generosius, et omnem succum ingenii bibunt et ossa detegunt, quae ut esse et adstringi nervis suis debent, sic corpore operienda sunt.

[2]) Quibus componendis, uti scis, paulo plus quam biennium, tot alioqui negotiis districtus, impendi: quod tempus non tam stylo, quam inquisitioni instituti operis prope infiniti et legendis auctoribus qui sunt innumerabiles, datum est... Usus deinde Horatii consiliis, qui in Arte poetica suadet, ne praecipitetur editio, nonumque prematur in annum, dabam iis otium, ut, refrigerato inventionis amore, diligentius repetitos tamquam lector perpenderem.

[3]) Non sum ambitiosus in malis, nec augere lacrymarum causas volo.

nokat [1]), és azon tulságos panaszokkal, hogy már nem akar tovább élni [2]).

Egyébiránt igen jeles tanitó volt Quintilian; nem helyeselte a szinlett tételek fölötti gyakorlatokat; czélszerü birálattal elnyomta az ifju gőgöt; a jobb irók olvasását ajánlotta, a mi már kiment a divatból, s a classicusok bálványozását mérsékelte, megjegyezvén, miként „nem kell azt mind tökéletesnek tartani, mit ajkaikon kibocsátottak, mert néha elcsuszamodnak, vagy összeroskadnak a teher alatt, vagy saját eszökre bizzák magukat, vagy beleláradnak; magasztos lelkek, de azért emberek.“ Főleg pedig annak szükségét fejtegette, hogy a jó szónok jó ember is legyen; melly mondat jelenleg ugyan elkoptatott igazság lenne, akkor azonban nagyon is helyén volt, midőn a kémek és föladók az ékesenszólást használták föl arra, hogy az uralkodókat kegyetlenségre ingereljék, vagy eljárásukat igazolják. Ennélfogva tehát elismerést érdemel, hogy az iskolai gyakorlat és a forumi vitatkozások közt ismerte a viszonyt, s legalább annyit őszintén kimondott, a mi Domitiánnak baromi uralkodása alatt kijelenthetett.

Favorinus (135.).

Dio Chrysostomus tanitványa, Aulus Gellius és Herodes Atticus tanitója volt arlesi Favorinus, ki Plutarchus barátjával vetélkedett, ki fog több könyvet irni. Bölcsészettel és történettel foglalkozott; Hadriánnak kedves embere volt, kinek később gyülöletét vagy féltékenységét vonta magára, s ekkor az athenei előljárók az ő szobrait lerontatván, felkiáltott: „Socrates nem illy olcsó áron menekült.“

Fronto.

Mellőzve egyéb rhetorokat és oratorokat, említést érdemel M.

---

[1]) Illud vero insidiantis, quo me validius cruciaret, fortunae fuit, ut ille mihi blandissimus, me suis nutricibus, me aviae educanti, me omnibus, qui sollicitare illas aetates solent, anteferret.

[2]) Tuos ne ego, o meae spes inanes, labentes oculos, tuum fugientem spiritum vidi? tuum corpus frigidum exsangve complexus, animam recipere, auramque communem haurire amplius potui? dignus his cruciatibus, quos fero, dignus his cogitationibus. Tene consulari nuper adoptione ad omnium spes honorum patris admotum; te avunculo praetori generum destinatum; te omnium spe atticae eloquentiae candidatum, superstes parens tantum ad poenas, amisi! Et, si non cupido lucis, certe patientia vindicet te reliqua mea aetate; nam frustra mala omnia ad fortunae crimen relegamus; nemo nisi sua culpa diu dolet. *Introd.* ad lib. VI.

V. ö. mint egymással ellenkezőket: **Rollin**, *Traité des études*, és **Nisard**, *Les Poëtes de la décadence.*

Cornelius Fronto, Numidiából, ki némellyeknek véleménye szerint Ciceroval párvonalba állitható [1]), s a kifejezések mélységénél fogva minden régi szónokot meghalad; tekintélye azonban jóval megcsökkent, mióta iratainak töredékei megtaláltattak. Főtisztségeket viselt, s ha csakugyan hitelt adunk a rajznak, mellyet maga magáról ádott olly helyzetben, midőn még a szenvedély sem türi a hazugságot, erényei által valóban megérdemlette, hogy Marcus Aurelius oktatója legyen [2]). Ennek még mint magán-embernek több izben megmondta az igazat [3]); midőn császár lett, a régi ismeretséghez illő bizalommal irt neki, nem kérve tőle semmit, a mint az ő böles tanitványa megérdemlette [4]). Midőn öregségében, s letéve a tisztségeket, köszvényben szenvedett, háza a tudósoknak gyülhelye volt, kiket ő a szóbőségtől és

---

[1]) **Eumenius**, c. 14., őt nevezi *eloquentiae romanae non secundum sed alterum decus.* 1815-ben Mai bibornok az Ambrosius-féle könyvtárban fölfedezte a levelezésnek egy részét Fronto, Verus és Marcus Aurelius között; a többit a Vaticán könyvtárában találta meg.

[2]) Egy kis unokája halála alkalmával Marcus Aureliushoz irt hosszu levélben önti ki panaszát, mellyet szintén Mai fedezett föl: „Me consolatur aetas mea prope jam edita et morti proxima. Quae cum aderit, si noctis, si lucis id tempus erit, coelum quidem consalutabo discedens, et quae mihi conscius sum, protestabor. Nihil in longo vitae meae spatio a me admissum, quod dedecori, aut probro, aut flagitio foret; nullum in aetate agunda avarum, nullum perfidum facinus meum exstitisse; contraque multa liberaliter, multa amice, multa fideliter, multa constanter, saepe etiam cum periculo capitis consulta. Cum fratre optimo concordissime vixi: quem patris vestri bonitate summos honores adeptum gaudeo, vestra vero amicitia satis quietum et multum securum video. Honores, quos ipse adeptus sum, nunquam improbis rationibus concupivi. Animo potius quam corpori juvando operam dedi. Studia doctrinae rei familiari meae praetuli. Pauperem me, quam ope cujusquam adjutum, postremo egere mequam poscere malui. Sumptu nunquam prodigo fui, quaestui interdum necessario. Verum dixi sedulo, verum audivi libenter. Potius duxi negligi quam blandiri, tacere quam fingere, infrequens amicus esse, quam frequens adsentator. Pauca petii, non pauca merui. Quod cuique potui, pro copia commodavi. Merentibus promptius, immerentibus audacius opem tuli. Neque me parum gratus quispiam repertus segniorem effecit ad beneficia, quaecunque possem, prompte impertienda. Neque ego unquam ingratis offensior fui.“

[3]) A többi közt ezeket mondá: „Nonnunquam ego te coram paucissimis ac familiarissimis meis, gravioribus verbis absentem insectatus sum.... cum tristior quam par erat in coetu hominum progrederere, vel cum in theatro tu libros vel in convivio lectitabas; nec ego, dum tu theatris, nec dum conviviis, abstinebam. Tum igitur ego te durum et intempestivum hominem, odiosum etiam nonnunquam, ira percitus, appellabam.“ Lib. VI. 12.

[4]) Álljon itt mutatványul három iratka, átvéve e kiadásból: *M. Cornelii*

ujitásoktól visszatartani s a Tullius előtti ékesenszólás egyszerüségéhez visszavezetni törekedett. Igen nehéz mesterségnek tartotta az ékesenszólást; korholta azokat, kik szépnek tartották többféle módon ismételni ugyanazon dolgot, miként Seneca, Lucanus, ki a két első verset azon egy eszmével tölti be, hogy egyébről is akarna szólani, mint a polgárháborukról. A szónoktól azt kivánta, hogy merész legyen tulzás nélkül, s jól válaszsza meg a szavakat. Azonban ezekre nézve ajánlotta (a mi szükségképen mesterkéltségre vezet), hogy a legkevésbbé várt és csodálatot gerjesztő szavakat keresse [1]). A korszellem-

Frontonis, et M. Aurelii imperatoris epistolae. Fragmenta Frontonis et scripta grammatica. Editio prima romana, curante A. **Majo**. Roma, 1823. — Magistro meo. Ego dies istos tales transegi. Soror dolore muliebrium partium ita correpta est repente, ut faciem horrendam viderim : mater autem mea in ea trepidatione imprudens angulo parietis costam inflixit; eo ictu graviter et se et nos adfecit. Ipse cum cubitum irem, scorpionem in lecto offendi : occupavi tamen eum occidere priusquam supra accubarem. Tu si rectius vales, est solatium. Mater jam levior est, Deis volentibus. Vale, mi optime, dulcissime magister. Domina mea te salutat.

— Domino meo. Modo mihi Victorinus indicat dominam tuam magis valuisse quam heri. Gratia leviora omnia nuntiabat. Ego te idcirco non vidi, quod ex gravedine sum imbecillus. Cras tamen mane domum ad te veniam. Eadem, si tempestivum erit, etiam dominam visitabo.

— Magistro meo. Caluit et hodie Faustina : et quidem id ego magis hodie videor deprehendisse. Sed Deis juvantibus, aequiorem animum mihi facit ipsa, quod se tam obtemperanter nobis accommodat. Tu, si potuisses, scilicet venisses. Quodjam potes et quod venturum promittis, delector, magister mi. Vale, mi jucundissime magister.

[1]) Ezen eszméjét főleg Cicero bírálatában fejezi ki : „Eum ego arbitror usquequaque verbis pulcherrimis elocutum, et ante omnes alios oratores ad ea quae ostentare vellet, ornanda, magnificum fuisse. Verum is mihi videtur a quaerendis scrupulosius verbis abfuisse vel magnitudine animi, vel fuga laboris, vel fiducia non quaerenti etiam sibi, quae vix aliis quaerentibus subvenirent, praesto adfuturà. Itaque videor, ut qui ejus scripta omnia studiosissime lectitaverim, cetera eum genera verborum copiosissime uberrimeque tractasse, verba propria, translata, simplicia, composita et quae in ejus scriptis amoena; quam tamen in omnibus ejjus orationibus paucissima admodum reperias insperata atque inopinata verba, quae nonnisi cum studio atque cura, atque vigilia, atque veterum carminum memoria indagatum Insperatum autem atque inopinatum verbum appello, quod praeter spem atque opinionem audientium aut legentium promitur; ita ut si subtrahas, atque eum qui legat, quaerere ipsum jubeas, aut nullum, aut non ita ad significandum adcommodatum verbum aliud reperiat."

Állitsuk e tan ellenébe magát Cicerot, ki igy szólt az ‚Orator'ban : „Rerum copia verborum copiam gignit;" s másutt : „Res atque sententiae vi sua verba parient, quae semper satis ornata mihi quidem videri solent, si ejusmodi sunt, ut ea res ipsa peperisse videatur."

nek is nagyon hódol, midőn azt tanácsolja, hogy a népnek kedve szerint kell szólani és cselekedni; melly modor az izlést kétségkivül tévutra vezeti [1]). Hihetőleg a nép iránti engedékenységből gyönyörködött olly nagyon a képletes beszédmódban, s még Marcus Aureliusnak is ajánlotta azt, ki mint valami örömhirt tudatta vele, hogy tiz képletre talált [2]).

Plinius Caecilius (61–115.).

A legtöbb figyelmet érdemlő iró e korszakból Plinius Caecilius, született Comoban nővérétől Plinius természettudósnak, kitől örökbe fogadva, annak vagyonát és tudományszeretetét öröklé. Mint ifju ama nagy romainak, Virginius Rufusnak felügyelete alá került, ki a tisztességes nyugalmat a világuralomnak nem egyszer elejbe tevé. Tőle tanulva az erény példáit, Quintilianus iskolájában magát az ékesenszólásra képezte. Mint 15 éves ifju lépett föl a forumon az igazság védelme mellett, s minden jutalom nélkül folytatta védbeszédeit; néha két óráig is beszélt egy folytában, a nélkül, hogy a nép őtet hallgatni megunta volna.

A leggonoszabb császárok alatt mocsoktalan életet élt, néha kikelt a gonosz tanácsosok ellen; mindazaltal tisztségekre emelkedett, s másoknak tiszteletét megnyerte. Katonává levén, először is Syriában harczolt; honnan visszatérve Romába, Trajan császárnak p a n e g y r i s t mondott. Eme, nagy fáradsággal készitett müvét szokása szerint több ismerőinek felolvasta, kiknek izléséről fogalmat nyujt nekünk az, a mit ő maga mond, hogy tudnillik ép azon helyeket tapsolták meg legjobban, mellyeknek kidolgozására legkevesebb gondot forditott. Ezen maga is elbámult, a nélkül, hogy belátta volna, miszerint a természetesség hiányzik nála. S valójában az ő dicsbeszéde czifra, kimért szavakkal és kifejezésekkel tömve, azt tanusitja, miként a gondolkozás és kifejezés legegyszerübb módjától eltérni, erőltetett emelkedettségben maradni, éles elmével kérkedni, minden dolognak

---

[1]) Te, domine (irja Marcus Aureliushoz), ita compares, ubi quid in coetu hominum recitabis, ut scias auribus serviendum; plane non ubique, nec omni modo.... Ubique populus dominatur et praepollet. Igitur ut populo gratum erit, ita facies atque dices. Hic summa illa virtus oratoris atque ardua est, ut non magno detrimento rectae eloquentiae auditores oblectet.... Vobis praeterea, quibus purpura et cocco uti necessarium est, eodem cultu nonnunquam oratio quoque amicienda est. Facies istud, et temperabis et moderaberis optimo modo, ac temperamento.

[2]) Ego hodie a septima in lectulo nonnihil legi, nam εικωνας decem ferme expedivi.

az ujdonság szinét megadni, s váratlan ellentéteket és összehasonlitásokat alkalmazni törekedett. Némellyek az ő megszaggatott körmondataiért szabatos irmodorát magasztalták; holott valójában épen ugy, mint Seneca, az eszméket gyorsan elejti, pedig mindig ugyanazon egy eszme körül forog.

Trajan azon császár volt, ki szebb dicséretet érdemlett volna, mint hogy üres átalánosságokkal s rabszolgai hizelgéssel dicsőittessék. Ő még a hatalom tetőpontján is Plinius barátja maradt; s érdekesek ehhez intézett levelei, főleg mialatt Bithynia kormányzója volt. Plinius levelei [1]) elég kivánni valót hagynak hátra, a Cicero-féle levelek bájos egyszerüségét illetőleg, s ugy látszik, a közönség és utókor számára irattak. Mindazáltal ezen academicus és declamatorius modorukban is megragadják a figyelmet, részint azért, mert a szerzőnek magasztos jellemét tüntetik elő; részint, mivel az azon korbeli irodalmi életet tárják föl előttünk, tudva azt, hogy Plinius Románk s a birodalomnak legjelesebb férfiaival állott viszonyban. Verseket is irt; a többi közt fajtalan tizenegy taguakat, s ezek miatt számos egyebek példáival mentegetődzik. Demosthenest és Cicerot szintén tanulmányozta; de távol volt attól, hogy azokhoz hasonlithassa magát, jóllehet ez utóbbit illető megtiszteltetésben is részesült.

Két pompás nyári laka volt a Larius mellett, az egyiket C o m o e d i á n a k, a másikat T r a g o e d i á n a k nevezte; s még egy pompásabb nyári laka Laurentumnál állott a tenger mellett.

A nagyok által pártfogolva, barátjait és az alábbvalókat maga is oltalmába vette. Számos ifjakat oktatott az ékesenszólásban. Quintilian tanitványa levén, ez iránti hálából ennek leányát 50,000 sestertiussal kiházasitá; a Spanyolországból visszatérő Martialist dusan ellátta; 300,000 sestertiussal gyámolitá Romanus Firmust, polgártársát és tanitványát, tartományi decuriót, hogy a lovagok sorába léphessen. Dajkájának 100,000 sestertiust érő telket ajándékozott; Cornelia Proba jeles romai hölgynek, ki egy általa öröklött nyári lakot ohajtott szülőföldjének tava mellett, egy szabados által adatta el azt olcsóbb áron. Artemidorus bölcsésznek minden adósságát magára vállalta; számos rabszolgákat fölszabaditott, másoknak végrendelkezés-szabadságot engedett; Tifernum lakóinak templomot emelt; a he-

[1]) Az első kiadás (Bologna, 1498.) néhány levelet foglal magában; a többieket Franciaországban fedezte föl Frà Giocondo, s átadta Aldus Manutiusnak, ki azokat Velenczében nyomtatta ki 1508-ban.

truskok iránt bőkezü volt. Comonak Jupiter temploma számára igen becses ó-görög mü szobrot küldött; fi-gyermekek számára iskolákat alapitott, s a költségnek harmadrészét viselte; 500,000 sestertius tőkét rendelt elszegényedett nemes gyermekek tartására; a fürdő mellett könyvtárt nyitott. Számos jótéteményeinek érdeme még nagyobb volna, ha csupa hiuságból maga nem sorolná el azokat.

Egy régi legenda azt állitja, hogy őt sz. Pál tanitványa, Titus, téritette meg Creta szigetén, s vértanu-halállal mult ki. A keresztények sajnálkozva gondoltak rá, hogy az olly ember, ki az ő erényeik mellett tanuságot tett, elkárhozott legyen.

Költészet.

Az első császárok alatt elszunnyadt költészet a divatnak egész dühével éledt föl Nero alatt. Tudósok és tudatlanok, ifjak és öregek, patriciusok és tányérnyalók mindannyian verskészitők. Fürdőben, asztalnál, ágyban versek készülnek; a gazdagok környezetöknek szavalják el verseiket, s a tapsokat pártfogással, lakomákkal, ajándékokkal vásárolják meg. Nápoly-, Alba-, Rómában évenkint és minden öt évben játékok tartatnak; csak a kellő mérték legyen meg a versekben, már ez elegendő Horatius és Virgilius versei fölé emelni azokat.

Nápolyi Statius 13 éves korától 19-ikig honának minden költészeti versenyeiben évenkint megkoszoruztatott; azután jutalmat nyert a nemaei, pythiai és isthmusi játékokon [1]). Ennyi érdemek után lakomáikhoz hivták meg őt a nagyok, s ő viszont cserében minden alkalommal verseket adott. Midőn Vitellius és Vespasianus párthivei egymással küzdöttek Rómában, s a Capitolium lángba borult, kapott az alkalmon, hogy költészetét ragyogtassa; költeménye bámulatra ragadta a romaiakat, midőn a költői tehetség gyors müködését a lángoknak gyors lobogásával vetélkedni látták.

Papinius Statius (62—69.).

Az atyának tehetségét fia, Papinius is öröklötte. Menyegző

---

[1]) Ille tuis toties praestrinxit tempora sertis
Cum stata laudato caneret quinquennia versu.
. . . . . .
Sit pronum vicisse domi. Quid achea mereri
Proemia, nunc rami Phoebi, nunc germine Lernae,
Nunc athamantaea protectum tempora pinu?

Igy az ő fia (Sylv. 3. lib. 5.), ki őt Homerhez és Virgilhez hasonlitja. Hizelgett atyjának, miként a zsarnokoknak.

vagy gyász adta elő magát; meghalt valakinek kedvese vagy felesége [1]), a másiknak kutyája vagy kajdácsa adta ki páráját [2]): Statius azonnal készen volt verseivel. Egy gazdag ember gyönyörü nyári lakában büszkélkedik; egy másiknak kedvencz fája van; a hetrusk Claudiusnak pompás fürdői vannak: Statius leirja azon nyári lakot, a gyümölcsöket, a fürdőket. A gazdag emberekről, kik a szolgarekeszből paloták birtokába csak imént jutottak, százados genealogiákat ir. Nem adja elő magát olly haszontalan történet, mellyért az istenek és istennők le nem szállanának az égből: Cytherea kegyessé teendi a tengert egy heréltnek haja iránt, melly Ásiába vitetik át; Faunok és Najadok Atedius Melior platanfájának gondját viselendik. Midőn elérkeznek a saturnaliák, Statius versekbe foglalja mindazon csemegéknek jegyzékét, mellyekkel a jó ismerősök egymást megajándékozni szokták, ugy szintén azok jegyzékét, mellyeket vetélkedve szórtak atyjok- és istenöknek, Domitiánnak. „Távozzatok, Phoebus atya és te szigoru Pallas, és ti ünnepelt Muzsák! majd januárban visszakivánunk titeket. Jöjjön most Saturnus és a bortól áradozó December. Alig hozza meg a hajnal az uj napot, ugy hull az ajándék a császárra, mint a reggeli harmat. A mi jót csak hullatnak Pontusnak diófa-erdői, vagy Idome termékeny bérczei, a mennyit Ivica megérlel a nádszáron, önkényt esik nemeslelkü ragadományul, finom sajt, becses mártalékok, datolyák és Sz.-János-kenyér. Illy eső hulljon a mi Jupiterünkre, mig Jupiter vizet bocsát az örvendező mezőkre. A szinházakban összeseregel a nép szép magatartással, csinos öltözetben; s kosárban hozzák a kenyeret, fehér asztalkendőket, eledeleket és bort. Most már, a kinek tetszik, hasonlitsa össze az arany századokat, midőn nem folyt olly szabadon a bor, s az aratás nem tartott egész éven át. Itt minden rendüek ugyanazon asztalnál foglalunk helyet és étkezünk, gyermekek, nők, köznép, lovagok, senatus; s a szabadság csökkentette a tiszteletet. Te magad (ki várhatott ennyit az istenektől?) a mi asztalainknál ülsz; a legszegényebb ember is büszke arra, hogy a vezérrel együtt lakomázott. Maguk a nők is csatára szállnak azzal, kikre Mars és a vitézség mosolyog. Midőn pedig az éj elközelg, könnyelmü ha-

---

[1]) . . . . . Me fulmine in ipso
Audivere patres: ego juxta busta profusis
Matribus, atque piis cecini solatia natis. *Sylv.* II. 1.

[2]) Psittace, dux volucrum, domini facunda voluptas,
Humanae solers imitator, Psittace, linguae,
Quis tua tam subito praeclusit murmura fato? U. o. 4.

jadonok jönnek be; ezek után következik mindaz, a mi a szinpadon alakjánál fogva tetszik, vagy müvészeteért magasztaltatik. Emitt a nyájaikra büszke lydiai nők tapsolnak, amott Cadix a czimbalmok- és csörgetyükkel; itt a syrusok csapatja zászlóval, itt a szinész-csapat, kik közé váratlanul esnek felhő gyanánt a csillagok közől a szárnyasok, mellyeket a szent Nilus, a borzasztó Phasis, s déli Numidia szokott látni. Miért is mindnyájan az éghez emelik szavaikat, megénekelve a kegyes uralkodót. Éjjel pedig fényes világitás üzi el a henye nyugalmat és tunya álmot“ [1]).

Domitiánnak szelid oroszlánját egy Afrikából legujabban szállitott tigris széttépte; mire Abascantius azon inditványt tevé, hogy a senatus ünnepélyesen vigye meg sajnálatát a császárnak. Statius pedig megénekelte az oroszlán sajátságait; a néppel és senatussal együtt panaszolta a világ veszteségét a császári fenevad fölött [2]). Illy forrásokból meritettek lelkesedést az akkori költők; Statius ekképen érdemlett ki fenyükoszorut a játékok alkalmával, aranyat a császártól, tapsokat a néptől fölolvasáskor.

Nyilvános előadások.

Az ezen korbeli költészetnek minden titka a nyilvános előadásban rejlik. Husz, negyven, száz jó barát összejön tapsolni, de nem tanácsot adni; magát mulatni, nem pedig hogy a költőnek segitségére legyen. Néha a császár is megjelen; Claudius figyelmez, Nero és Domitianus saját verseiket olvassák, s a köteles tapsoknak dühös kitörését a legfőbb fokra csigázzák.

Miként az ékesenszólásnál láttuk, szintugy a költészetre nézve is az előadás szabályokhoz volt kötve. A fölolvasó szerényen jelenjen meg, a hallgatók engedékenyek legyenek. Minek is szerezne magának ellenséget az ember tudományos szőrszálhasogatással, ha egyszer önként oda jött hallgatni? Valami kis érdeme csak van a fölolvasónak: tehát dicsérni kell őt mindenkor [3]). A fölolvasó mindig tiszteletteljes

---

[1]) *Sylv.* I. 6.

[2]) Magna tamen subiti tecum solatia lethi
Victe, feres quod te moesti populusque patresque...
Ingemuere mori, magni quod Caesaris ora,
Inter tot scythicas, lybicasque et littore Rheni
Et Pharia de gente feras, quas perdere vile est,
Unius amissi tetigit jactura leonis. *Sylv.* II. 5.

Ezen oroszlán fölött Martialis tiz epigrammát készitett.

[3]) **Plinius**, *Ep.* VI. 17.

bizalmatlansággal álljon elő, miként a szokás kivánja; tartson készen mindig valamelly bókot, vagy mentséget: „Ma reggel megkértek, védenék egy ügyet; ne vegyétek tőlem rossz néven, ha a költészetet egyéb ügyekkel vegyitem, mert én az ügyeket elejbe szoktam tenni az élveknek, barátaimat pedig enmagamnak.“

Hogyha a szerzőnek hangja nem arra való, az előadást valamelly rabszolgára bizza [1]). Ha ő maga olvas, minden figyelmét arra forditsa,

---

[1]) Egy fölolvasást leir Plinius, az ifjabbik, Hadriánnak, VIII. 21: „Meg vagyok győződve, ugy mond, miként szintugy a tanulmányokban, mint az életben semmi nem illik annyira az emberiséghez, mint a tréfát komolysággal vegyiteni, ne hogy az egyik buskomolysággá, a másik szemtelenséggé fajuljon. Ez oknál fogva, miután igen komoly és terhes munkában fáradoztam, időmet mindig valami csekélységgel töltöm. E végre külön időt és helyet választottam magamnak, hogy a tétlen egyéneket hozzá szoktassam a munkához; julius hónapot választám tehát, midőn teljes szünetet tartok, s barátaimat külön asztalokhoz külön székekre ültetém. Megtörtént, hogy egy reggel hozzám jöttek néhányan megkérni, védenék egy ügyet, midőn legkevésbbé gondoltam erre; használtam az alkalmat, hogy vendégeimnek némileg kedvökre tegyek, s egyuttal mentségemet is előadjam nekik; mert miután csekély számmal hivtam meg őket egy münek olvasásához, félbeszakitám azt, mint kevésbbé fontos dolgot, s a forumra szaladtam, hová más ismerősök hivtak meg engem. Előadtam nekik, miként én mindig ugyanazon rendet tartottam dolgozataimban; hogy az ügyeket mindig elejbe tettem az élveknek, a komoly dolgot a kellemetesnek, barátaimat pedig enmagamnak. Egyébiránt a mü, mellynek olvasásában részesitém őket, nem csak tárgyra, hanem a versek mértékére nézve is egészen különböző. S igy azon bizalmatlanságban, mellyel saját tehetségem iránt viseltetem, szokásommá vált megóvni magamat az unalomtól. Két napig olvastam, hogy a hallgatók kivánságának eleget tegyek; mindazáltal, jóllehet mások sok helyet javittatni, vagy kitöröltetni engednek, én semmit sem javitok, semmit sem törölök, s hallgatóimat arra figyelmeztetem. Én mindent olvasok, hogy képes legyek mindent kijavitani; a mit nem tehetnek azok, kik csak néhány csinosabb pontot olvasnak föl. S e részben talán azt hitetik el másokkal, hogy kevesebb bizalommal vannak, mint én, hallgatóim barátsága iránt. Valójában nagyon kell szeretnünk; ne hogy attól kelljen tartani, miként unatkoznak azok, kik szerettetnek. Ezenkivül minő kötelezettségünk vagyon barátaink iránt, ha csak saját mulatságukból jönnek hallgatni minket? És én inkább közönyösnek, sőt ismeretlennek is tekintem azt, ki örömestebb találja föl barátainak müveiben a végtökélyt, mint hogy azt maga adja meg azoknak. A te barátságod irántam semmi kétséget nem hagy fön bennem az iránt, hogy csakhamar örömmel fogod olvasni e müvet, minthogy uj. Te azt olvasni fogod már kijavitva; miután én ezen czélból olvastam azt föl, hogy kijavittassék. Egy nagy részére már nem fogsz ismerni; azon helyek, mellyek vagy tökéletesittettek, vagy a mi gyakrabban történik, a javitás által megrontattak, előtted mindig ujak gyanánt fognak föltünni. A midőn ugyanis valamelly könyvnek nagyobb része változtatáson ment keresztül, ugy látszik, mintha az egész elváltozott volna, holott nem ugy van.

minő benyomást tesz hallgatóira; helylyel-közzel megállapodik, mintha attól félne, hogy kifárasztja őket, s kéreti magát, hogy folytassa. A szebb mondatoknál, még inkább pedig az előadás végeztével kitörnek a tapsok, szintén több rendbeli minőségre osztályozva. Először is a közönséges jó, igen jó, bámulandó szavak hangzanak; azután következnek a kézcsattantások; harmadszor a fölugrálás és dobogás; azután a togának lebegtetése, és igy tovább fokonkint.

Plinius, ezen korszak irodalmának napló-vivője, azt mondja egy helyütt, miként „az esztendő termékeny volt a költeményekben"; más helyütt pedig, hogy „egész april hóban egy nap sem mult el fölolvasás nélkül" [1]). Regulus ügyvéd bizalmas közleményeket olvasott, Calpurnius Piso költeményt, Passienus Paulus alagyákat, Sentius Augurinus könnyebb költeményeket; Virginius Romanus vigjátékot, Titinius Capito jeles egyének halálát, mások egyebet [2]).

Ezen közönségnek ohajtott tetszeni Statius, s tetszett is. Folyton egy sereg jó barát környezte őt. Valódi ünnep volt a romaiakra nézve, midőn meghivó jegyeket küldött, hogy Abascantius termében fogja fölolvasni verseit [3]). Crispinus, legnagyobb bámulója, rendezett mindent: meghítta, buzditotta a vendégeket, a hanyagokat leszidta, a tapsokra jelt adott, azokat igazgatta; mig a költő verseket olvasott, mellyekben a pillanat diadalát s az utókor magasztalásait vélte megegyeztetni az által, hogy némi gyenge hangot csalt ki a kevés húrokból, mellyeket a zsarnokság a romai lanton meghagyott.

---

[1]) **Plinius**, *Ep.* I. 13.: „Ez évben volt költő elég. Egész april hónapban nem mult el egy nap, hogy valaki dolgozatát föl nem olvasta volna. Nagyon örvendek, hogy mai napon miveltetnek a tudományok, s hogy a mi korunkbeli tehetségek ismertetni kivánják magukat; jóllehet a hallgatók csak immel-ámmal gyülekeznek össze. Ezeknek nagy része a köztéreken üldögél, s közben-közben kérdezgetik: bement-e már a fölolvasó? vagy elvégezte-e már az előszót? vagy a könyv nagyobb részét fölolvasta-e? Ekkor végre lassu léptekkel a kitűzött helyre jönnek; de azért be nem várják a fölolvasás végét, hanem jóval hamarább elmennek, ki szinlett ürügy alatt és titokban, ki pedig nyiltan, megsértve minden tiszteletet. Nem ugy tett hajdan Claudius császár, ki, mint mondják, egy napon a palotában sétálva, némi fölkiáltásokat hallott; értésére esvén, hogy Novatianus olvas föl valamelly dolgozatot, a fejedelem azonnal és váratlanul a hallgatók körébe lépett. Mai napon mindenki, bármi kevés teendője legyen is, kéreti magát; s vagy nem megy el, vagy ha elmegy is, az iránt panaszkodik, hogy elvesztett egy napot. Annál nagyobb dicséretet érdemelnek azok, kik az illyen emberek hanyagsága vagy gőgje miatt az irást abban nem hagyják. Én teljesitém kötelességemet mindegyik iránt közülök; mert nagyobb részt barátaim valának.

[2]) **Nisard**, *Poëtes de la décadence.*

[3]) Invitari auditores solebant per libellos et codicillos. **Plin.**

S minő jutalmat fog ezért aratni? a császári helyeslést, a magas kitüntetést, hogy a földi Jupiter térdeit megcsókolhatja; ha pedig gyomrát akarja kielégiteni, kénytelen eladni tragoediáját Parisnak; mivelhogy a tánczosok és szinészek gazdagság- és hatalommal birnak, ők teremtik a lovagokat és költőket, s adnak is, a mit a gazdag urak nem képesek adni [1]). Statius az annyira magasztalt versek után csak tapsokat arat. Miért is elkapva őt a hiuság, nem éri be Sylvae czimü szerzeményeinek halmazával; hanem egy költeményt, sőt kettőt is akar késziteni, de nem ihlettségből, miként Voltaire. És ezt foganatositja is, ha elegendő azt birni 12 könyvben, mellyeknek mindegyike 800 versből áll, mint a Thebais, bevezetést készitett az Achilleishez, mellyben hihetőleg tökéletes képét akará adni a hősnek, ki Homernél csupán körvonalozva vagyon; mintha valaki dombormüvek sorozatában akarná földarabolni a Mózes-féle eszmét Michel-Angelotól.

Az olly szerző, ki sokat ir, ha csak egy kis tehetség vagyon benne, ujabb formákkal, kellemes vagy hatásteli fordulatokkal fogja gazdagitani a nyelvet. Valójában Statius e részben némi érdemeket szerzett; de föl nem található nála azon önkénytesség, melly gazdagitja a nyelveket, hanem mások modorának megmásitása erőteljesebb kifejezések által, eltorzitva azokat az utánzás elpalástolása végett. Néha a mindennapi eszmekörből is kiemelkedett, s természethü jellemeket alkotott és rajzolt erőteljesen és egyszerüen, jóllehet végig vezetni nem birta. E részben könnyüsége ártott neki, mellyet annyira vitt, hogy pirulás nélkül dicsekednék vele, miként a 278 hexameterből álló epithalamiumot Stella számára két nap alatt készitette el. S igy az ő kétségkivül szép és mivelt tehetségének minden erejét kimeritette, s a kor hibáinak áldozatul hozta [2]).

---

[1]) Curritur ad vocem jucundam et carmen amicae
Thebaidos, laetam fecit cum Statius urbem,
Promisitque diem: tanta dulcedine captos
Afficit ille animos, tantaque libidine vulgi
Auditur! Sed, cum fregit subsellia versu,
Esurit, intactam Paridi nisi vendat Agaven!
Ille et militiae multis largitur honorem,
Semestri vatum digitos circumligat auro.
Quod non dant proceres, dabit histrio: tu Camerinos,
Et Bareas, tu nobilium magna atria curas!
Praefectos Pelopaea facit, Philomela tribunos.
Haud tamen invideas vati, quem pulpita pascunt.
Juven. V. 82—93.

[2]) Cultissimus poeta atque ingeniosissimus; neque enim nullus veterum aut

Martialis (40–103.).

Egy másik alkalmi versgyártó volt M. Valerius Martialis, Spanyolország Bilbilis városából. Romába jövén, Domitiánhoz fordult kenyérért. Fele azon 1500 epigrammának, mellyeket irt, alávaló hizelgés a romai Jupiter irányában, s a kérés különböző módjai, mellyek által tőle szellemdusan ugyan, de szemtelenül pénzt, ruházatot, kegyelmet, ebédet, s vizcsatornát nyári laka számára koldul. „Kértem Jupitert, adna nekem egy pár ezer lirát, s ő azt felelte: ‚Majd ad neked az, ki nekem templomokat emel.' Adott ugyan templomokat Jupiternek, de nem nekem ezer lirát; pedig olly kegyesen olvasta el kérelmemet, mint midőn koronát enged a könyörgő getáknak, s a Capitoliumba vezető uton jár és kel. Oh Pallas, a mi dörgő istenünknek titkárnéja, mondd meg nekem: valljon midőn ő valamit megtagad, ollyan-e az arcza, mint midőn enged? — Igy szóltam én; de Pallas azt felelte: O s t o b a! hogy beszélhetsz te megtagadásról, midőn még valami meg nem adatott?" [1]). Másutt pedig: „Ha engem Caesar és Jupiter egyszerre hivnának vacsorára, ha bár közel volnának is a csillagok s távol a császári lak, azt felelném az isteneknek: „Keressetek mást a dörgő isten lakomájához; engem saját Jupiterem a földön visszatart" [2]).

Jupiter tehát Domitianus után tétetik, nem csak itten, hanem mindenütt; mintha az istenség annyira elvesztette volna minden tekintélyét, hogy kicsiségénél fogva a császárhoz nem is hasonlitható. S igy midőn a Capitolium ujra épittetését emliti Martialis, olly fényesnek mondja azt, miként maga Jupiter, ha az Olympust az istenek minden vagyonával együtt eladná, a költségnek egy tized részét sem fogná összeszedni [3]). Másutt arra kéri Domitiánt, hogy későn kezdjen

---

recentiorum propius ad virgilianam majestatem accedere valuit; etiam propinguior futurus, si tam prope esse noluisset. Siquidem natura sua elatus, sicubi excellere conatus est, excrevit in tumorem. **Scaliger**, *Poetices.*

[1]) *Epigr.* VI. 10.

[2]) Lib. IV. 92.

[3]) Quantum jam superis, Caesar, coeloque dedisti
Si repetas, et si creditor esse velis,
Grandis in aethereo licet auctio fiat Olympo,
Coganturque Dei vendere quidquid habent,
Conturbabit Atlas, et non erit uncia tota
Decidat tecum qua pater ipse Deûm.
. . . . . .
Exspectes et sustineas, Auguste, necesse est:
Nam tibi quod solvat, non habet arca Jovis. Lib. IV. 4.

a nectár-italhoz; hogy ha Jupiter az ő társaságát ohajtja, jöjjön el ő hozzá lakomára [1]).

Mindazáltal ugy látszik, hogy a legalábbvaló hizelgések sem segitettek Martialis szegény helyzetén, ki kopott ruhában, adóssággal terhelve, néhány lirát kunyorál, s eladja az ajándékokat, hogy kenyérrel jól lakhassék; mindennemü eledelekre verseket készit, hogy valamelly lakomához őtet is meghivják [2]).

S illy nyomorban a hir sulyát elviselni! mellette még tiszteletbeli tribunnak, tiszteletbeli lovagnak, s tiszteletbeli atyának lenni, a nélkül, hogy fegyvert viselne, censust fizetne, vagy három gyermeke volna! Ő tehát folyton versel; fölmagasztalja a legkisebb jót, mit Domitian tesz, a legcsekélyebb erényt vagy tulajdont, mit benne fölfedez. Miután pedig Domitian meggyilkoltaték, káromolja emlékét; magasztalja Nervát, hogy a kegyetlen fejedelem alatt is jólelkü maradott [3]); s Jupiterrel bámultatja a gőgös királynak veszélyes gyönyöreit s sulyos fényüzését [4]).

A hizelgésnek eme szüksége vitte őt arra, hogy fajtalanságokkal mocskolja be verseit [5]), s ne csak egy embernek, hanem egy egész város erkölcstelenségeinek hizelegjen, hol a paloták és utak ocsmány priapokkal valának megrakva, s a romai hölgyek mezitelenül futkostak az utczákon Flora ünnepein; a nézők pedig azt követelhették a színésznőktől, hogy ezek vetkőzzenek le előttök. Midőn Martialis más ellen forditja az epigramma élét, még akkor is utálatos és aljas féktelenséggel teszi azt, mintha azon korban nem is tudtak volna egyeben nevetni az emberek, mint azon bünök fölött, mellyek miatt mai napon pirulunk.

Ugy látszik, miszerint ő, valamint Statius, képes volt megizlelni a családi életet, s belátni azt; hogy a boldogság nem a kincsekben, nem a fényüzésben áll. „Tudod e, mi teszi az embert boldoggá? Fáradság

---

[1]) Lib. VIII. 39.

[2]) L. XIII. könyv *Xenia* czimmel.

[3]) Tu sub principe duro,
Temporibusque malis, ausus es esse bonus. Lib. XII. 6.

[4]) Miratur scythicas virentis auri
Flammas Jupiter, et stupet superbi
Regis delicias, gravesque luxus. Lib. XII. 15.

[5]) A fajtalanság miatt sok példával mentegetőzött: „Lascivam verborum veritatem, id est epigrammaton linguam excusarem, si meum esset exemplum. Sic scribit Catullus, sic Marsus, sic Pedo, sic Getulicus.“ Praef. ad lib. I.

nélkül és örökség utján szerzett vagyon, termékeny szántóföld, mindenkor füstölő tüzhely, semmiféle pörpatvar, kevés pártfogók, nyugodt lélek, természetes erők, ép test, óvatos egyszerüség, hasonló barátok, könnyü lakomázás, mesterkéletlen asztal, ittasság s gond nélküli éj, nem kellemetlen, de szemérmes nyoszolya, jóizü álom; szeretni azt, a mi van, nem ásitozni jobb után; nem rettegni, nem is ohajtani az utolsó napot" [1]).

Maga ezen epigramma, melly mégis a jobbak közől való, a költészetnek milly szegénységét árulja el eme képek nélküli hideg fölszámitásban! Ő maga mondotta verseiről: „Vannak jók, vannak középszerüek, de sokkal több a rosz" [2]). A commentatorok által rá pazarlott magasztalások mutatják, mennyire elfogultak iránta; keresik nála az érdemet, a mivel nem birt [3]). Martialisban nem találjuk föl az érzelem mélységét; a folytonos, vagy nagyon közönséges, vagy izetlen, vagy nagyon is keresett csipősségeket senki nem állhatná ki, ha csak a figyelmet le nem kötné a nyelv, melly legnagyobb részt correct és erőteljes; a mennyiben ez lehetséges vala azon időben, a mikor tudnillik az önkénytes ihlettséget elfojtá a félelem, ne hogy az iró a gyanakodó uralkodók vagy a türelmetlen pártfogók kegyeit elveszitse.

Egyébiránt szintugy a fölfogásban, mint kidolgozásban hevenyészett müveinek természete megóvta őt az ő kortársainak egyik megszokott hibájától, hogy tudnillik az Augustus korabeli iróknak halvány viszfényei legyenek. Képzelődő tehetségének biztosságában uj, hatályos módokat talál föl, s ügyesen használja föl a kifejezéseket, mellyeket az idegenek a számukra megnyilt városnak nyelvébe behoztak. És igy kortársaitól abban különbözik, hogy ő nem a tudományosság és reminiscentiák költészetét irta, hanem azt, mellyet a pillanatnyi érzelmek s a látott gonosztettek sugalltak, használva az azon korbeli társas életnek divatozó kifejezéseit.

Lucanus (38—65.).

Szintén spanyol eredetü, szerencsétlenségére Senecának unokája volt Marcus Annaeus Lucanus, Cordovából. Romában nevekedett azon grammaticusok és rhetorok keze alatt, kiknek, ugy látszik, föladatuk volt, megrontani a léleknek minden nemesebb hajlamát. Nagybátyja bevezette őt az udvarhoz, hol a hizelgésnek iskolában ta-

[1]) Lib. X. 47.

[2]) Sunt bona, sunt quaedam mediocria, sunt mala plura.

[3]) Ellenkezőleg, Andreas Navagero évenkint valamelly meghatározott napon Martialisnak némelly másolatait égeté meg, áldozatul a jó izlésnek.

nult mesterségét gyakorlatilag üzhette. Seneca adott neki oktatást, mint kelljen szerkeszteni és bővitenie valamit eszmék és érzelmek nélkül; táplálta azoknak tulságos könnyüségét, a helyett, hogy ezt fékezte volna; bemutatá őt ama köröknek, hol napi renden volt az unatkozás, s kierőszakoltattak a tapsok. Nero, ő vele együtt nyerve az oktatást a bölcsészet- és költészetben, még a törvényes időkor előtt quaestorrá tette őt, azután legatus és augur lett; a barátságot azonban müvészi féltékenység zavarta meg. Lucanus gyermeksége óta diadalhoz szokva, Neróval versenyezni merészelt, s még a győzelemmel is dicsekedett. Nero megtiltván neki a nyilvános fölolvasásokat, a megsértett költő összeesküvésre hagyta magát csábittatni Piso által. Elfogatván Lucanus, minden barátját, még anyját is följelentette; mindazáltal halálra itéltetvén, mint hős vált meg az élettől, mellyet gyávasággal igyekezett megmenteni.

Azok, a kik a Pharsalia czimü költeményét silánynak tartják azért, mert olly közel tárgyat választott magának, melly határt szabott a képzelődésnek, a költészet eme lényegének, — önkényes elvből hibás következményeket hoznak ki. Az eposnak olly tényen kell alapulnia, mellyre nézve az ihlettség többet tesz, mint a hideg számitás. A Pompejus és Caesar közti háboru egymással homlokegyenest ellenkező politikai rendszerek harcza volt, mellyek sokkal elvontabbak, semhogy költemény tárgyai lehetnének. Lucanus nem is fogta föl e harcznak értelmét; ő, ki azt hiszi, hogy egy csata helyreállithatta volna a régi köztársaságot, vagyis a patriciusok zsarnokságát a nép fölött megszilárdithatá. Már pedig azon emberből, ki a multat visszaohajtva, a jövőre nem irányozza észtehetségét és érzelmeit, soha nem válik költő. Nem is lehetett Pompejus egy költemény hőse, azaz népszerü egyéniség, ki mindig középszerü volt, leginkább az utolsó harczban, midőn az őt elvakitó hizelgésektől mérte önmagát. Caesart, ki a romaiak közt talán legnagyobb, s az ő fáradhatlan vállalatai- s népszerüségénél fogva kitünően költői egyéniség volt, balul fogta föl Lucanus, ki annak szép tetteit eltorzitja, hibáit pedig meg sem emliti. Midőn őt dühöngő nagyravágyó gyanánt akarja rajzolni, ki a kétségben mindig a legkegyetlenebb módot választja [1]), oktalan, hazug részletekhez folyamodik. Szerinte Pharsalusban mindenkinek kardját megvizsgálta Caesar, hogy a rátapadt vér után itélje meg harczosainak

---

(1 Caesar in arma furens, nullas viri sangvine fuso
Gaudet habere vias. Lib. II. 439.

bátorságát; kémlelte a küzdőknek derült vagy komoly arczait; a csatatéren fölhalmozott holttetemeket szemlélte, megtagadván azoktól a gyásztiszteletet; s egy magaslatra áll föl, hogy az emberi mészárlás látványában annál inkább gyönyörködhessék. Ezzel azonban még nem eszközölheti azt, hogy Caesar a cselekvény főszemélye gyanánt ne tünjék föl. Pompejust illetőleg egyebet sem lát az olvasó, mint hizelgéseket, mellyekkel a költő körülveszi őt olly hangon, mint hizelgett Nerónak.

Tetszik az ő szabadság iránti lelkesedése; megragadják a nemesebb lelkeket az ő szabadelvü s heves kifejezései. Mélyebb vizsgálat mellett azonban egyebet sem találhatni benne annál, a mit minden miveltebb romai polgár azon korban érzett, ugymint: a béke szeretetében és a kimerültségben gyökerező irtózást minden polgárháborutól; a régi köztársaság utáni majdnem vallásos vágyat, melly nem az intézmények fölfogásából, hanem az iskolai gyakorlatokból vette eredetét, hol a pedans tanárok Brutus- és Catónak ártatlan magasztalásait Nero és Domitián jövendő tanácsosainak adták föladatul. Az ő nevelési rendszeröknek természetes gyümölcse volt az olly költemény, melly a hazának szerencsétlen sorsa miatt az isteneket vádolta; vagy a polgári viszályokat fölületes módon tekintve, csak is atya- és testvér-gyilkosságot lát azokban; Catónak idétlen erényeit, kinek ama viszályokban olly nagy része volt, magasztalja, s az ő véleményét az istenek itéletének elejbe teszi [1]). Minthogy az istenek, kikben Roma többé nem hitt, a költeményben szerepet nem játszhattak, a költő a legszerencsétlenebb természet-fölötti szereplővel pótolta azokat. Egy helyütt a haza elaggott nő alakjában igyekszik visszariasztani Caesart a Rubicontól; majd ismét a magusok támasztanak föl holtakat, hogy ezektől jóslatokat nyerjenek; vagy pedig a Sibyllák jósolnak s természeti előérzetek jelentkeznek; a szerencse többnyire az ember sorsának isteni birája gyanánt tünik föl.

A ki ezen költeményt a pharsalusi harcz versekbe foglalt naplójának nevezte, még távolról sem találta el az igazat, s öntudat nélkül is gunyt mondott a hirlapi tudósitásokra. Valamint ezek, ugy Lucanus is tulnagyitja a csekély dolgokat, nem fogja föl vagy semmibe sem veszi a nagyobbakat; a haszontalan részletekre terjeszti minden figyelmét, s attól, a mi legfőbb, elvonja azt; minthogy az érzelem, nem pedig az

---

[1]) Causa diis victrix placuit, sed victa Catoni.

értelem müködik nála, s a pillanatnyi események előtérbe állitásával eltörpiti a legnagyobb eszméket.

Valamint meghamisitotta a történetet, szintugy nem találni föl nála, a mi az emberi szivnek ezer meg ezer tekervényeit felfödné előttünk. Kérlelhetlen erények vagy szörnyeteg zsarnokságok képezik nála a képet, nem pedig a végtelen fokozatok, mellyek közt az emberi természet ingadoz. Ezeket kell tanulmányozni a költőnek, nem pedig a rhetorok által fölállitott szabályokat, vagy a declamatorok módszereit, honnan merité Lucanus a hosszu leirásokat, az egészen idegenszerü kitéréseket, mellyek csak a leggyengébb támpontok által igazoltatnak. S valójában csak e részben mutatkozik költőnek; azonban kevés itélő-tehetsége és izlése mellett, a változatosság hiányát tudományossággal, a lelkesedést és a méltóságot stoicus elvek pompájával igyekszik pótolni. Eszméje igen gyakran alig van körvonalozva, vagy érthetetlen; a szinezet mindenütt homályos; versezete, ha itt-ott magasztos is, többnyire durva és erőltetett; a részletek nagyon is fölöslegesek, mellyekről ha talán fölemelkedik a nagyszerüségre, nem tud megállapodni, s a korlátokat tullépi. Mintha nem volnának elegendők a polgárháborunál is iszonyubb harcznak borzalmai, még a libyai pusztákon csoportosan járó kigyókat is látja az ember; az erdőnek fái olly sürüen állanak egymás mellett, hogy még kivágva sem eshetnek a földre; a csaták rendkivül öldöklők, s patakokban foly a vér; a holtak állva maradnak a zárt sorok közepett; sebek nyilnak, olly tágasak mint Pythia barlangja; a küzdőknek lármája dörgőbb, mint maga az Aetna.

Vannak, kik mentegetik hiányait, mivel a halál gátolt a őt azoknak kijavitásában: mintha a reszelő változtathatna valamit a fő eszmén; mintha ugyanaz nem történt volna Virgiliussal is. Csak hogy a nyelvet, mellyet Virgil a hősköltemény számára teremtett, szintugy megrontá Lucanus, miként a prózai nyelvet Seneca; a mit az előbbi tisztán és világosan mondott, azt ő elcsavarja, tulnagyitja, s kérkedékeny szavak, kifejezések, ellentétek és dagályos ürességek pompás nyomoruságába fojtja.

Pedig költői tehetsége és képzelő ereje sokkal nagyobb volt, mint Virgiliusnak. Ez azonban olly belátással birt, hogy az egész nemzetnek egyformán kedves hagyományokra forditotta erejét; Lucanus ellenben olly tényt választott, mellyre nézve a vélemények és érdekek eltérők valának. Virgil nem annyira az uralkodókat, mint Rómát magasztalta; Lucanus eltökélve magát, hogy Nerónak engedel-

meskedik, olly embert magasztalt, ki nem a nép embere volt, s ki legfölebb a patriciusok felekezetének rokonszenvét birta. Virgil maga készitette költeményét; Lucanus müvét pedig a jó barátoknak és jó akaróknak ama társas köre, kik birálataik és magasztalásaik által rontának legtöbbet. Virgil titokban tartotta müvét, s olly bizalmatlansággal volt iránta, miként halálos ágyán is annak megsemmisitését parancsolta; Lucanus, a fölolvasások alkalmával kitört tapsok által elragadtatva, saját magát biztositotta az iránt, hogy az ő versei épen ugy, miként Homer és Nero (?) versei, a világ végeig olvastatni fognak [1]); végperczeiben is szavalta azokat, mintegy elhitetve magával, hogy a ki életét elveszi, nem foszthatja meg őt dicsőségtől is egyszersmind.

Bocsánat, hogy olly szigoruak vagyunk a hiányok iránt, mellyek napjainkban is szintén mutatkoznak, s igen sok szép tehetséget vezettek már, vagy fognak még tévutra vezetni.

Hasonlóul csak az irmodor tekintetéből engedhetünk némi érdemet még két epicus költőnek, ugymint: Valerius Flaccusnak és Silius Italicusnak. Nélkülözvén a föltaláló és rendező tehetséget, nem saját érzelmök ösztönéből választák a tárgyat, hanem pusztán emlékezetből és tudomány által; s középszerüségökben hogy megállhassanak, mesterkélt lelkesitéshez, átalános érzelmekhez s főleg leirásokhoz folyamodtak, mint a kik nem születnek költőknek.

Valerius Flaccus.

Valerius Flaccusnak, ki hihetőleg paduai eredetü volt, azon tanácsot adta Martialis, hogy hagyna föl a verseléssel, s válaszsza az ügyvédséget, melly mesterség a hanyatlás korában nagyon is jövedelmező volt; meglehet, hogy az epigramma-költő előrelátta, miként Flaccusnak müvei ugy sem fogják soha a mértéket megütni [2]). Mindamellett elkészitette az Argonautákat, mintául véve e részben rhodusi Apolloniust; akár a tárgyat, akár a mintát illetőleg szerencsétlen választás. Egy költeménynek minden kellékét föltalálhatni abban, csak azt nem, a mi legszükségesebb egy szép költeményhez. Nincs meg benne az időnek jellege, nincs benne dramai érdek, nincs ama vállalat nagyszerü czéljának kifejtése, a melly bizonyára méltó

---

[1]) Nam si quid latiis fas est promittere musis.
Quantum Smyrnaei durabunt vatis honores,
Venturi me, teque legent (*Nero*): Pharsalia nostra
Vivet, et a nullo tenebris damnabitur aevo. Lib. IX. 883.

[2]) Quid tibi cum Cyrrha? quid cum Permessidos unda? Lib. I. 77.

lett volna arra, hogy egy mivelt, s határozott nézetekkel biró közönséget foglalkodtasson. Kapkodva ő is a leirásokon és kitéréseken, a miknek mesterei az alexandriaiak valának, egy alkalmat sem mulaszt el e részben; temérdek utazási és csillagászati részletet mutat föl; mythologiai tudománya olly roppant, hogy szinte meg tudná mondani, minő isten vagy istennő igazgatja minden városnak vagy embernek sorsát; mennyi oroszlán szerepel Hercules történetében; a rokonság mellyik fokán áll mindenik hős az istenekkel; hányszor követtek el házasságtörést egyenkint az istenek. De nincs meg benne a régi időknek amaz őszintesége, mellynél fogva mindent elhittek, sem a későbbi századok azon criticája, melly az elrejtett értelmet fürkészi.

Még a stylben is a könyvek emlékei és a bizalmas szólásmóddali nem gondolás közt ingadoz; a mi azonban őt természetességre nem emeli. A hol Apolloniust nem utánozta, ott szabadon és csinosan ir [1]).

Silius Italicus (25—100.)

Sokkal nagyobb ügyességgel választá tárgyát Silius Italicus. Képzelő tehetség hiányában azonban versekbe férczeli össze azt, a mit Polybius olly szépen leirt, s Titus Livius olly szép prozában előadott, mellyben kétségkivül több a költészet, mint Silius eposában. Csakhogy ő az iskolának rabja levén, hogy a történelmet hőskölteméný méltóságára emelje, a maga eszétől hozzáadott még némelly természetfölötti, oda épen nem illő eseményeket s valószinütlen koholmányokat; a cselekvény mindazáltal lankadt, s e hiányon nincs segitve némelly leirások pontossága által.

A jobb irókat alaposan ismerte. Cicero- és Virgiliusba annyira szerelmes volt, hogy két nyári lakot vett, ezeknek egykori birtokát, s az Aenaeis szerzőjének születése napját évenkint megülte. Oktalan tisztelettel viseltetett a classicusok iránt, föláldozva saját eszét, hogy azokat szolgailag utánozza, a szavak mértéke szerint teremtve eszméket, s tudományossága és emlékező tehetségének erejével töltve be élettelen ürességét ama münek [2]), mellynek még azon hiányai sincsenek meg, mellyek az ő kortársai müveiben káprázatják a szemet, s mellyeket némellyek szépségek gyanánt tekintettek [3]).

---

[1]) Az *Argonautica* első könyveit florenczi Poggio fedezte föl a st.-galleni zárdában; a többit később. G. B. Pio kiadta azokat 1519-ben, a magáéból pótolván, a mi hiányzik a VIII. könyvből, ugy szintén a IX. és X. könyvet.

[2]) Plinius, az ifjabbik, az ő barátja és magasztalója mondja: „scribebat carmina majore cura, quam ingenio.“

[3]) Petrarca a *Punica* ugyanazon egy tárgyát kisértette meg *Africá*jában, vagy meggyőződve arról, hogy Silius költeménye elveszett, vagy miként mások gonosz

Ifjabb Plinius azt állitja, miként Silius, mint Nerónak kéme, nyerte meg ennek kegyeit; de hogy később erényes élettel jóvátette hibáját, s ez által jó hirben állott. Három izben consulságot s Vespasian alatt Ásiában proconsulságot viselvén, Campaniába vonult vissza, hol hátralevő életét töltötte, mig végre orvosolhatlan nyavalyába esvén, életének véget vetett.

Hihetőleg ezen korszakhoz tartozik még Terentianus Maurus, ki az alphabetum betüi, a szótagok, lábak és metrum fölött költeményt irt mindazon tehetséggel és ékesenszólással, a mi csak illy száraz tárgyra ráférhet; s előmozditá a latin hangmérték ismeretét, a menynyiben a szabályhoz példát is csatol, pontról pontra ugyanolly mértékü verseket használván, mint a minőkről beszél.

Ifjabb Lucilius, Seneca barátja, az Aetna kitörését énekelte meg.

Lyrikusok.

Egyedül csak névről ismeretesek az e korbeli lyrai költők: Caesius Bassus, Perseus barátja, Aulus Septimus Severus, Vestritius Spurinna. Hihetőleg ezen korból eredtek az erkölcsi distichumok (Disticha de moribus ad filium) Dionysius Catotól; mellyeket némellyek a régi censornak akarának tulajdonitani, s mellyek a középkorban becsben tartattak.

Titus Julius Calpurnius Siculus eclogái a második helyen állanak a latin bucolicák között; szerzőjök azonban távolról sem hasonlitható Virgiliushoz. Nem hoz fel, miként ez, képzelt pásztorokat, hanem miként Theocritus tevé, valóságos aratókat, favágókat, kertészeket a maguk egyszerüségében és durvaságában; kiket hogy jobban utánozhasson, szokatlan szólásmódokkal él. Történeti érdekkel bir a VII. ecloga, hol egy, Romából visszatérő pásztor azon küzdelmeket irja le, mellyeket ottan az amphitheatrumban látott.

Pervigilium Veneris.

Pervigilia vagy vigiliae (παννύχιδες) nevet viseltek bizonyos éjjeli ünnepélyek, mellyek kicsapongásokra szolgáltatván ürügyet, a törvény azok számát kevesbitette, s a férfiakat és előkelőket azokból kizárta. A köztársaság idejében ritkán emlittetvén, annál gyakoriabbak lettek a császárság korában; hihetőleg Augustus idejében jött divatba Venusnak vigiliája, midőn három egymásra következő éjjel april havában a hajadonok kart képeztek, azután pedig az étkezés végeztével az ifjuság tánczra kerekedett [1]). Későbben Quiri-

czélzattal mondották, azon hitben, hogy az egyedüli másolatot ő birja. A constanczi zsinat folyama alatt a fönebb emlitett Poggio fölfedezte az egész költeményt.

[1]) **Ovidius**, *Fasti*, IV. 133., és másutt.

nus születésének ezen emlékünnepe a Tiberis folyónak egy igen kellemes szigetében tartatott meg, hol a praefectus vagy consul fölügyelete alatt a polgárok sátrak alatt vigan mulattak. Hihetőleg ezen alkalommal énekeltetett a Pervigilium Veneris, egy kis költemény a világegyetem s minden állatok istenanyjának és a birodalom védőjének tiszteletére.

A költőkben tehát nem volt hiány! De ha valamelly magasztos vagy érzelemdus helyet keresünk bennök, a melly tudnillik hevitse a keblet, vagy a képzeletnek magasztos röptét segitse elő, ugy bizonyára meg leszünk akadva; valamelly ügyesen keresztül vitt jellemrajzot, vagy az élet- és szivviszonyok helyes fölfogását föl nem találjuk nálok. Ezen költők az érzelem áradozásának tekintetében fölülmulják néha az arany századnak költőit; de mondatok- és képekben füstölög el nálok minden érzelem, a nélkül, hogy lépést tarthatnának a szenvedély növekedésével. A mesterséget abban helyezik, hogy minden lehető oldalról meghányják az eszmét, s nagy fáradsággal leirják azt is, a minek leirására szükség nincs; hol egy alkalmas szó valamelly hatásos jelzővel elegendő volna, tudományt és boncmesterséget fitogtatnak; a mi azután a képzelődésnek minden hatását megrontja, s a szépnek eszméjét megsemmisiti.

Dramatikusok.

Valódi szinház volt még a circus és a gymnastica, egészen a tulságig hajtva. Cicero barátja, Roscius, Dionysia színésznő, Publius Syrus és Laberius mimelők a pantomimeknek adtak helyet, s igy a császároknak nem volt mit tartani az éles szavaktól. A vérengző látványok tovább is tartottak; III. Gordianus alatt 2000 gladiatort tartott az állam. Caligula, Caracalla, maga Hadrian leszállottak az arenába, s Commodus karddal rohant a csupán bottal fegyverzett gladiatorokra. Azt szerették volna, hogy az athleták bekötött szemmel vivjanak. Domitian törpéket és nőket viaskodtatott egymással; a circusban egész seregek valódi csatát vivtak; Heliogabalus borral tölt csatornákban tengeri harczjátékot adatott elő. Mig a viadorok egymást konczolták, addig másutt Leda hattyuja vagy Pasiphae bikája ábrázolta az ocsmány fajtalanságot. Illy körülmények közt a drama-müvészet mikép is boldogulhatott volna?

Nem bizonyos, kitől eredtek légyen ama cselekvényüres és a declamatiók miatt dagályos tragoediák, mellyek Senecának tulajdonittatnak. Szintolly bajos, mint hasztalan dolog volna e fölött vitatkozni; elég az, hogy valamelly stoicus irhatta azokat, kinek fölfogása sze-

rint épen ugy beszél és hal meg Polyxena s a gyermek Astyanax, mint Zeno a Stoában, Cato Uticában. Mindazáltal néha-néha megtagadja a stoicus elveket; maga a kar is (a görögtől nagyon elütő), miután Priamus boldogságát az Elysiumban irigyelte volna, ugyanazon tragoediában elmondja, hogy minden a halállal végződik [1]). A szenvedély e tragoediákban hamis, ellenkező, mindig tulnagyitott mind a jóban, mind a rosszban; a dühös indulat, kegyetlen jellemek, erős szinezetek tulnyomók azokban, a nélkül, hogy a szerző valaha a képeknek csendes harmoniájában s a szenvedélyek fokozatos menetében gyönyörködnék; kezdetben mindjárt elbámul, megdöbben a néző s nyugalmat többé nem talál. Maguk a nők férfias erőt, őrült dühösséget s testi szeretetet tanusitanak, elannyira, hogy Phaedra Pasiphaë sorsát irigyelve, fölkiált: „Ő legalább szerették.“

A szerzőnél minden képzelő tehetség mellett hiányzott az itélet; több volt benne az ész, mint az izlés; a dramai tehetség pedig teljesen hiányzott nála, s igy a tragoediát nem is képes fölfogni, mint olly egészet, mellynek részei közt meglegyen a kapocs; nem képes fölmutatni változatos jellemeket, mellyek a nézők tetszését megnyerjék; még csak a közönséget érdeklő helyzetek sem fejlesztetnek természetesen. Igaz ugyan, hogy tragicai szinezetet tud adni az előadásnak; merész gondolatokat s szabad mondatokat tüntet föl, mellyek, ha bár nem illenek is oda, utánzásra méltóknak találtattak egy Corneille, Racine, Alfieri, Weisse által. S talán innen meritették az ujabb drama-irók azon sallangos declamatiókat, mellyeknél fogva olly igen eltérnek az ő müveik a görög mintáktól, s ama rövid, csipős felelete-

---

[1]) . . . . Felix Priamus
Dicimus omnes . . . . . .
. . . . . nunc Elysii
Nemoris tutis errat in umbris
Interque pias felix animas
Hectora quaerit.

Szintén igy a *Trojanae* I. fölvonásában, és a II.-ban:

. . . . . Ut calidis sumus ab ignibus
Vanescit spatium per breve sordibus,
Sic hic quo regimur spiritus effluet;
Post mortem nihil est, ipsaque mors nihil.
. . . . . .
Quaeris, quo jaceas post obitum loco?
Quo non nata jacent.

ket, mellyeket azelőtt senki sem használt, utóbb pedig legfőbb szépségeknek tartattak [1]).

Azt mondottuk eme tragoediákról [2]), mintha egy szerzőnek művei volnának. A styl azonban különféle irókra mutat; s azt kell hinnünk, miként fölolvasásokra, nem pedig előadásokra valának szánva. A M e d e á ban, melly a többiek fölött magasztaltatik, a korinthusiaknak egy énekkara található, mellyet Columbus nagyszerü vállalatának előjóslatául kivánnak némellyek tekintetni [3]). S igy Columbus egy spanyol által tizennégy századdal előbb megjövendöltetett, mielőtt Spanyolország őt segitette és büntette volna.

Satyrikusok.

Veszélyes egy mesterség a satyra, melly ritkán vagy soha sem javit azon, a kire vonatkozik. Minden haszon nélkül ellenségeket szerez, s igen gyakran azt veszi czélba, a mit leginkább kellene tisztelni, ugymint az erényt, a mély meggyőződést és az önzéstelen tevékenységet. Egyedül csak a jóakaró lélek, s a javitásnak nyilvános szándéka szerezhet annak elismerést.

---

[1]) *Thyestes*-ben, Atreus neki gyermekeit tálalja föl, igy szólván:

Expedi amplexus pater
Venere, natos ecquid agnoscis tuos?

Thyestes feleli:

Agnosco fratrem.

Az elárult Medea kezdetben dühöngve jő, s a többi közt fölkiált:

Parta jam, parta ultio est;
Peperi.

S midőn a dajka sajnálja őt, hogy semmi sem maradt fön számára, sem rokonok, sem vagyon, azt feleli:

Medea superest.

*Hippolytus*ban Theseus kérdi Phaedrát, minő bünt vél kiengesztelhetőnek a halállal; s ő feleli:

Quod vivo.

[2]) A tiz rendbeli tragoedia következő: *Medea*, *Hippolytus*, *Agamemnon*, a *Trojai nők*, *Dühöngő Hercules*, *Thyestes*, a *Phoeniciai nők* vagy *Thebais*, mellyet némellyek, mint Augustus századára méltót dicsérnek, s melly bármilly görög művet is meghaladna, holott Scaliger azt valamelly scholasticus művének tartja. A latin tragoediák közt ez az egyedüli, kar nélkül. Következik *Oedipus*, utánzása Sophocles *Oedipus királyá*nak; *Hercules az Oetán és Octavia* romai tárgy, melly kétségkivül nem eredhet Senecától, ki abban a század bünei ellen hatalmasan kikel.

[3]) Venient annis saecula seris,
Quibus oceanus vincula rerum
Laxet, et ingens pateat tellus,
Tethysque novos detegat orbes,
Nec sit terris ultima Thule.

Már most az a kérdés: föltalálható-e e szándék a latin satyrikusokban? Horácz például tapasztalati igazságokat hoz föl, részletes szabályokat nyujt a kisszerü családi erényekre vonatkozólag, rövid oktatásokat ad, mellyeket csak megőszült fők tanulhatnak meg. De ő az általa rajzolt szokásokat kedveli; neki elegendő, ha tréfát üzhet, a nélkül, hogy másokat a jóra akarna oktatni. Augustus példája szerint magasztalja a régi erényeket, mig más részről az ujdonszerü gonoszságnak hódol; s ne hogy a romlottságot, mellyből tréfát üz, korholni látszassék, ő maga is romlottnak mutatja magát.

Juvenalis (42—122).

A kor mindinkább romlásnak indult, s Decimus Junius Juvenalis azt állitja, hogy az utálat késztette őt verseinek irására. Első pillanatra valójában azt hinné az ember, hogy a birodalom nemtelen hanyatlása által megilletődve, nem is gunyolódik, hanem bosszura gyulva, versekben önti ki nemes haragját. Mélyebb vizsgálat után azonban, ha ugy tetszik, becsületes declamatort találunk benne, ki mindig számit, s mélyebben soha nem érez. A rhetorok módjára gombolyitja a fölvett tételt; nem ugrál, miként Horácz, egy dologról a másikra, hanem makacsul ragaszkodik fölvett tárgyához, olly mesterséggel, hogy végre homályossá válik, s olly komolysággal, hogy nevetségessé lesz.

Midőn az egész világot megkapta a hizelgés, nagyon is szembeötlő az ő erőteljes tiltakozása a romlottság ellen. De azt sem kell felednünk, miként ő Trajan idejében lépett föl satyráival, midőn az őszinteségben nem volt érdem, mert nem járt veszélylyel; hogy ő maga bolondnak tartja azt, ki valamelly nagy tettnek végbevitele végett veszélynek teszi ki az elvonultság vagy tehetség-hiány által biztositott életét. Több izben kénytelen az ember azon kérdést tenni: „valljon komolyan szól-e, vagy csak tréfál?“ — olly gyakran zárja be a szenvedélyes declamatót éles epigrammával, vagy hideg összehasonlitással. Az anyagyilkos Nero Orestes, de még ennél is gonoszabb, mert a szinpadra is föllépett. Egy Coptusbeli egyptomiról szólva, kit Tentyra lakosai más istenimádás miatt fölfaltak, a tettet gonoszságnak mondja, mert a kigyók nem falják föl a kigyókat, s a medve bizton él együtt a medvével; s végre megjegyzi, mit mondott volna e részben Pythagoras, ki még minden főzeléket sem engedett meg [1]).

[1]) Az 1-ső satyrában fölkiált: „Ki ne irna satyrát egy romlott városnak láttára? Ki volna olly érczkeblü, hogy fékezné magát, midőn Maton ügyvédnek nagy hasával betöltött uj lecticájával találkozik? S ennyi gonoszságot ne ostorozzak verseimmel? Ki alhatik azon atyák közt, kik megrontják fukar menyeiket, a

Tizenhat Satyrájában mindazt rajzolni akarja, a mit az emberek gondolnak, tesznek, vagy szenvednek [1]). Az elsőben panaszkodik, hogy nem létezik már a szabadság; s azt mondja, hogy a veszély kikerülése végett csak is a holtakkal foglalkozik. A másodikban a külsőleg szigoru, belsőképen romlott bölcsészeket sujtja, ugy szintén a nagyokat, mint a romlottság mintáit. A harmadikban, melly egyike a legélénkebbeknek, Romának rendetlenségeit s a nagy város kényelmetlenségeit irja le. Egyikben nevetségessé teszi a senatust, mellyet Domitián egész komolysággal azért gyüjtött össze, hogy tanácsot kérjen tőle, minő lébe kell tenni egy számára küldött nagy halat. Egy másikban a hiu, paranosoló, álnok, kicsapongó, telhetetlen, babonás nőket ostorozza; ismét egy másikban azt mutogatja, hogy a nemesség nem a születésben, hanem az érdemben áll. Egy barátját vacsorára hiván meg, válogatott étkeket rak elejbe, mialatt a mérsékletet magasztalja, s a fényüzést gunyolja. Máskor ismét a hajótörésből megmenekült barátját vendégli meg; s ne hogy örömét valaki szinleltnek vegye, megjegyzi, miként annak gyermekei vannak; ez alkalommal leirja azon fogásokat, mellyekkel a nőtlenek vagyonának öröklését az illetők hajhászták [2]).

Szerinte temérdek volt Romában a görög grammatikus, rhetor, mérnök, festő, augur, szemfényvesztő, orvos, magus, hizelgő, csuszómászó, kik füge- és szilvával érkezve oda, mindenféle mesterségekre adták magukat; az együgyünek tehetségét magasztalják, a bénát Herculesnek mondják, alávalóan dicsérnek, s mindenütt hitelre találnak; leigázott hazájokat azzal bosszulják meg, hogy a győztest erkölcsileg megrontják. Amott a zsidó fészkeli be magát Numa berkeibe, kénytelen levén még a fáknak árnyékáért is fizetni, honnan kiszorittatának a Muzsák. A pártfogó asztalánál nyujtózkodó védencznek folytonos megaláztatás látni: az előtt a puha kenyeret s a kristály-tiszta bort vagy vizet,

becstelen férjek s ifju házasságtörők közt? Ha megtagadja tőlem a természet, a harag jobb verseket készittet, miként azt Cluvienus velem együtt teszi."

A hazafiui lelkesedés tehát személyes csipkedésbe párolog el.

[1]) Quidquid agunt homines, votum, timor, ira, voluptas,
Gaudia, discursus, nostri est farrago libelli.

[2]) Mit mondanak rá némelly jelenkori tanárok és verselők, ha megtudják, hogy Juvenalis már 16 század előtt képtelen dolognak találta a mythologia használatát a versekben?

Nota magis nulli domus est sua, quam mihi lucus
Martis, et aeoliis vicinum rupibus antrum
Vulcani; quid agant venti, quas agat umbras
Aeacus . . . *Sat.* 1.

maga előtt pedig pogácsát dohos lisztből és zavaros vizet, a gyümölcsök és csemegék illatját, a pártfogónak gunyos tréfáit, kinek hogy udvaroljon, már hajnal előtt ott hagyta feleségét és gyermekeit, s dideregni ment a palotának hideg kövezetére. A tehetős bámulja a költőt, átengedi neki teremét, hol verseit fölolvassa, s szabadosait, hogy tapsoljanak neki; azután pedig éhesen boosátja el. A történetiró nem sokkal kap többet, mint valamelly irnok; a grammatikusnak dijából a nevelő vagy házmester előre kiveszi a tizedet. Divatban van szintén az ügyvéd, ki szobrot és mellszobrot készittet magának; kinek nyolcz ajtónállója, sok gyürüje vagyon, s lecticáját számos ismerők kisérik; mig a másik, ki csupán becsületes ember, fáradsága jutalmául kiszáradt sonkát, hitvány halakat és eczetes bort kap; ha pedig épen aranyat adnak neki, az üzérekkel kell azt megosztania, kik a védenczet szerezték neki.

Ki azonban Juvenalis után akarná megitélni a romaiak magánéletét, mellyet elég komor szinekkel rajzol, hogy az a Tacitus által festett nyilvános élet mellé állittathassék: az könnyen csalódhatnék eme jóakaratu hazugban, ki, mint declamator mindent nagyitva, hamis álláspontot vesz magának. A romlottság ollynemü volt, a mellynek megszüntetésére egy kissé több kellett, mint satyra. Miképen is javithatott volna ollyas valaki az erkölcsökön, ki, midőn a vallás elhanyagolása miatt panaszkodik, gunyt üz abból [1]); ki a legocsmányabb gonoszságok ellenébe az elvont, átalános és határozatlan erénynek iskolai mondatait állitja [2]); ki vigasztalásul a szenvedésekben a lelki erőt s a halálnak megvetését ajánlja, „melly javakért, ugy mond, egy fehér malacznak kövér beleit lehet föláldozni az isteneknek“ [3]); ki, miután a szegénynek nyomorait fölfedte, a mik különben minden kornak s különösen ennek sajátjai, segédeszközképen ajánlja, s valljon mit? hogy minden szegény régente önkényt hagyta el Romát [4]).

---

[1]) *Sat.* XIII.

[2])
Semita certe
Tranquillae per virtutem patet unica vitae. *Sat.* X.

[3])
Ut tamen et poscas aliquid, voveasque sacellis
Exta et candiduli divina tomacula porci,
Orandum est, ut sit mens sana in corpore sano;
Fortem posce animum, mortis terrore carentem.
. . . . . .
Nesciat irasci, cupiat nihil, et potiores
Herculis aerumnas credat, saevosque labores
Et Venere et coenis et pluma Sardanapali. *Sat.* X.

[4])
Agmine facto
Debuerant olim tenues migrasse Quirites. *Sat.* III.

Valóban be nem látjuk, miképen javithatott volna ő kortársain. Az utókor azzal vigasztalhatja magát, hogy őt olvasván, csakugyan jobb lett azon kornál; de visszatér Horáczhoz, kinek féljellemei jelen korunknak félembereiben gyakran föltalálhatók.

Horácz utánozhatlan példát nyujtott a részben, miképen kelljen a satyrát könnyü, népszerü modorban irni (sermones per humum repentes), s utódai darabos, modoros irályt használtak. Ridegségben azonban mindannyit fölülmulta Juvenalis, kinél a vers, a kifejezés, a szavak erőteljes eredetiségre mutatnak, a mit nem a természet sugallt, hanem folytonos tanulmány eredményezett; nincs abban haszontalan szó vagy kifejezés, nincs mondat, melly az egésznek erőt ne kölcsönözne, nincs utánzás, melly a gondolatot a kifejezésnek föláldozná.

Juvenalis Aquinumban született, szokás szerint a rhetorok iskolájában képeztetett, s negyven éves koráig ügyvédkedett; a midőn néhány barátjai körében egy satyrát olvasott föl Domitián és egy őt bámuló költő ellen, olly nagy tapsokat aratott, hogy kizárólag a költészet e nemére szentelte magát. Hadrián a költőnek némelly élczeiben magára látván czélzást tétetni, a 80 éves öreget Egyptomba küldötte, s gunyból egy csapat paranosnokságát bizta rá. Itt ő unalom- és bánatból meghalt.

Persius (34 – 62.).

Aulus Persius Flaccus Volterrában lovag-családból vette eredetét; kora árvaságra jutván, honában tanult hat évig; azután 12 éves korában jött Romába, hol ügyetlen tanitók kezeibe került. 16 éves korában C. Annaeus Cornutus a stoicusok bölcsészetére oktatá őt, s bemutatá őt Lucanusnak; ez az ifjunak verseit rendkivül bámulta, ki alig 28 éves korában meghalálozott. Cornutus adta ki az ő satyráit, kitörölve abból a silány, veszélyes helyeket; s ekkor keltettek leginkább bámulatot e versek, hihetőleg azon érzelemnél fogva, melly annyi reményt kötött egy ifjunak életéhez. Azonban a tapasztalás s a javitás helyrehozhatta volna-e szerzeményeiben a mesterkélt üres dagályosságot, vagy kifejtette volna-e benne a képzelődést, melly nélkül költészet nincs?

Az ő müve egyetlen értekezésnek mondható, mellyet később a grammatikusok egy rövid előszón kivül erkölcsi tárgyakról szóló hat szakaszra osztottak föl. Az elsőben kortársait rójja meg a versfaragás ellenállhatlan vágya miatt, s hogy itéletökben rossz izlést tanusitanak; a másodikban a halandók által az istenekhez intézett ohajtások alaptalanságát mutogatja; a harmadikban azon elpuhult ifjakhoz for-

dul, kik minden komolyabb foglalkozástól irtóznak; a negyedik azon elbizakodottságot ostorozza, mellynél fogva mindenki képesnek tartja magát mindenre, főleg pedig az államok kormányzására; az ötödikben azt vizsgálja, ki a valóban szabad ember, s végre a bölcset tartja annak; az utolsó a fukarok ellen van intézve, kik megtagadva maguktól a szükségeseket, pazarló örököseik számára gyüjtenek.

Persiust már lelkében megrontotta az iskolának stoicismusa; ki nem csak a fölösleget, hanem a szükségest is megvetve [1]), a legártatlanabb tettet is bünnek állitotta, ha az ész nem adta beleegyezését [2]); ki azt hirdeté, hogy az ember nem szabad, mert szenvedélylyel bir; ki kárhoztatta a miveltségnek magasabb fokát, a csinos öltözködést, a biborral festett calabriai posztónak hordását, az illatszerek használatát, „a gyöngynek a kagylóból kifejtését, s a föld gyomrában rejlő fémeknek izzóvá tett tömegbeni egyesitését.“ Már pedig egészen más gonoszságok voltak napi renden az ő korában: csömörletes dobzódás, az alsóbb rendüeknek utálatos aljassága, a nagyoknak féktelen fényüzése, az árulkodók becstelenségei, a senatus meghunyászkodása, a szabadosok szemtelensége, átalános romlottság; mellyek kétségkivül bárkinek jobb érzését sérthették.

Persius mindezekről semmit sem tudott; mert semmit sem szóltak neki az iskolában, és semmit nem talált azokról a könyvekben. De mivel átalánosságban hallotta, hogy a század romlott: föltevé magában, hogy nyilvánitani fogja utálatát lelkének egész erejével, mint szobatudós a megállapitott tárgyak, nem pedig azok fölött, mellyek szembetünő voltuknál fogva őt ösztönözték vagy lelkesitették volna. Ennyiben különbözik Horácztól, a világ fiától, ki az embereket csipkedve, s általuk visszacsipkedve, mindig maga teremti a perczet; még csak azt sem lehetne róla mondani, hogy tegnap már kifőzte azt, a mit ma papirosra tesz, midőn a gonoszság vagy dőreség, lépteibe ütközik. Horácz tehát utba igazit minket, a bünt személyesiti és megnevezi, hogy rá ismerjen az ember; mig más részről Persius, mint valamelly rhetor az átalánosságokkal bibelődik, fölületesen rajzolva határozatlan erkölcsöket, jeleneteket és személyeket; s még azon kevés esetben is, midőn Flaccusnak dramaticai modorát utánozni törekszik, a szokottnál homályosabb lesz, ugy hogy a commentatoroknak türel-

[1]) Messe tenus propria vive; et granaria, fas est,
Emole. Quid metuas? occa, et seges altera in herba est. *Sat.* VI. 25.

[2]) Nil tibi concessit ratio: digitum exsere, peccas;
Et quid tam parvum est? *Sat.* V. 119.

mét ugyan csak kimeriti, mig el tudják határozni: valljon e vagy ama szereplőnek tulajdonitandók-e a vágások és feleletek? Kifárasztja még őket ama dicsvágyó irmodor is, ellentétben az eszmék meddőségével, a mit a sok szóval megtömött, sajátszerü irmodorral takar el. Némellyek érdemet akarván neki tulajdonitani, azt hiszik, hogy Nerót csipkedte burkoltan. Különös módja a birálatnak, hogy senki ne értse az embert! S megengedve ezeknek, hogy Persius hexameterjeit sokkal szebb hangzatuaknak tartsák Horácz verseinél, mi sz. Jeromossal tartunk, ki a tüzbe veté azokat, hogy a lángok világitsák meg azoknak sötétségét; és sz. Ambrussal, ki ugy nyilatkozott, hogy a ki magát megértetni nem akarja, az nem érdemes arra, hogy olvastassék [1]).

Sulpicia, Galenus felesége, satyrát irt (De corrupto reipublicae statu temporibus Domitiani), midőn Domitián Olaszországból a bölcsészeket kiüzte.

A tudósok költészetén kivül, melly többnyire hizelgő és megvásárolható volt, divatozott még egy más, ugy szólván, democraticus költészet Romában, szabad kifejezése legtöbbnyire a megvetésnek, néha pedig a helyeslésnek; mellynek szerzői ismeretlenek maradtak, s melly költészet a jelenlegi gunyiratok tulajdonképeni nemzője volt. Svetonius,

---

[1]) Ellenkezőleg azt mondják, miként Lucanus lelkesülve volt Persius iránt. Martialis éneklé:

Saepius in libro memoratur Persius uno,
Quam levis in tota Marsus Amazonide.

Quintilianus irta (*Inst.* VI.): „Multum et verae gloriae, quamvis uno libro, Persius meruit"; a mi egyébiránt nem egyéb, mint óvatos itélet, mellyet ama rhetor kortársairól mondott, s mellyet épen ugy lehet értelmezni minden oldalra, mint Boileau-nak emez ismeretes verseit:

Perse, en ses vers obscurs, mais serrés et pressans,
Affecta d' enfermer moins de mots que de sens.

Elhirhedt magasztalója Selis, a ki Persius önkénytes homályosságát illetőleg négy okot hoz föl: mellyek közt a legfőbb az, hogy folyton Neróra czéloz verseivel. Joannes Gerardus Vossius ezt annak tulajdonitja, hogy eme jeles ifjunak előadása szintugy, mint lelke, csupán csak nagyságra törekedett. Garnier abbé (*Mém. de l' Acad. des inscriptions et belles-lettres*, XLV. köt.) minden ráfogott hibától meg akarja őt tisztitani. Harris, lord Malmesbury atyja, azt mondja, miként a classicusok közt Persius az egyedüli nehéz fölfogásu iró, kinek eszméi megérdemlik, hogy a homályon keresztül, mellybe burkolvák, figyelemmel kisérje azokat az ember. Delille szintén igen sokra becsülte őt; szintugy olasz forditója, Monti, és Passow Weimarból, ki őt a classicai ó-kor legkiváltságosabb értelmiségei közé helyezi. Scaliger azt mondja róla: „ostentator febriculosae eruditionis, caetera neglexit." Lásd **Nisard**, idézett munk.

az adomáknak fáradhatatlan gyüjtője, igen sok illy satyrát tartott fön; mi mutatványt közlünk azokból, mellyek mindenesetre nemzetiebb jelleggel birtak, mint az aristocraticus költeményeknek legnagyobb része [1]).

---

[1]) Midőn Caesar a sok gallust bevitte a senatusba, az utczákon énekelték:

Gallos Caesar in triumphum ducit, idem in curiam;
Galli bracas deposuerunt, latum clavum sumpserunt.

S midőn mindent maga végzett, megfosztván minden hatalomtól tiszttársát, Bibulust:

Non Bibulo quidquam nuper, sed Caesare factum est;
Nam Bibulo fieri consule nil memini.

Szobrai alatt olvasható volt:

Brutus, quia reges ejecit, consul primus factus est;
Hic quia consules ejecit, rex postremo factus est.

Midőn Augustus az üldözések korában corinthusi edények után sovárgott, szobrára irták:

Pater argentarius, ego corinthiarius.

S az ő játék-dühére czélozva:

Postquam bis classe victus naves perdidit,
Aliquando ut vincat, ludit assidue aleam.

S midőn Livia három havi házasság után Drusust szülte neki:

Τοῖς εὐτυχοῦσι, καὶ τρίμηνα παιδία.

„A boldogoknak három hónapos gyermeke is megszületik.“

Midőn a fajtalan istentelenség lakomáját készitteté:

Cum primum istorum conduxit mensa choragum
Sexque deos vidit Mallia, sexque deas;
Impia dum Phoebi Caesar mendacia ludit,
Dum nova divorum coenat adulteria:
Omnia se a terris tunc numina declinarunt,
Fugit et auratos Jupiter ipse toros.

Sokkal erősebb volt eme vers Tiberius ellen:

Asper et immitis, breviter vis omnia dicam?
Dispeream, si te mater amare potest.

Ugyanaz ellen:

Non es eques. Quare? non sunt tibi millia centum;
Omnia si quaeras, et Rhodos exilium est.
Aurea mutasti Saturni saecula, Caesar:
Incolumi nam te, ferrea semper erunt.
Fastidit vinum, quia jam sitit iste cruorem:
Tam bibit hunc avide, quam bibit ante merum.
Adspice felicem sibi, non tibi, Romule, Sullam;
Et Marium, si vis, adspice, sed reducem;
Nec non Antoni, civilia bella moventis,
Nec semel infectas adspice caede manus.
Et dic, Roma perit, regnabit sanguine multo
Ad regnum quisquis venit ab exilio.

Petronius (—66.).

Azon szinezetet, melly a romaiak családi életére vonatkozólag más iróknál hiányzik, föltaláljuk Petronius Arbiter Satyricon czimü müvében, melly prózával vegyitett versekből áll. A szerzőről nem sokat tudunk; az csak gyanitás, hogy Nero kéjeinek szolgája volt. Müvéből igen sok homályos, összebonyolult töredék maradt fön, a mellyekből csak azon szándéka tünik ki, hogy kicsapongólag rajzolja az ő korának kicsapongását; rontva maga részéről, mig a romlottságot korholja, s egész a tulságig elragadtatva az orgiákban, mint a részeg ember, ki a halál elé siet. A dusgazdag és fényüző, szintolly hiu, mint együgyü Trimalcionban némellyek Claudiust, mások ismét utódját vélték ábrázolva; hihetőleg inkább eszményképe a sok kéjelgő dusgazdagnak az akkori Romában; tányérnyalók, bölcsészek, költők s mindazon becstelen kéjelgés által van környezve, a mi a nagyoknak udvarát gyülöltté és utálatossá tehette [1]). Eumolpus a valódi költőnek rajzát akarván bemutatni vendégeinek, azt mondja, miszerint e rész-

---

Az anyagyilkos Neróra vonatkoztak e versek:

Νέρων, Ορέστης, Αλκμαίων, μητρόκτονοι.
Νεονύμφον Νέρων, ἰδίαν μητέρ' ἀπέκτεινεν.
Quis negat, Aeneae magna de stirpe Neronem?
Sustulit hic matrem, sustulit ille patrem.
Dum tendit citharam noster, dum cornea Parthus,
Noster erit Paean, ille *ἑκατηβελέτης*.

Az arany palotának épitésére:

Roma domus fiet: Vejos migrate Quirites,
Si non et Vejos occupat ista domus.

Ugyanő Poppaeat Othonak adta őrizni, mint feleségét; midőn ez a férj jogait akarná bitorolni, számüzte őt. Ekkor mondották:

Cur Otho mentito sit, quaeritis, exsul honore?
Uxoris moechus coeperat esse suae.

Domitián azt rendelte, hogy a szőlő-ültetvényeknek fele irtassék ki; de jobb utra téritették őt a gunyiratok, mellyekben mondották: „Bármennyi szőlőt fogsz is kiirtani, marad annyi bor, a mennyi elég föláldozni Caesart.

Κἂν με φάγῃς ἐπὶ ρίζαν, ὅμως ἔτι καρποφορήσω
Ὅσσον ἐπισπεῖσαι Καίσαρι θυμένῳ.

Kigunyoló utánzása ez egy bakkecske elleni distichumnak.

Sajnáljuk, hogy nem olvashattuk: *Versus ludicri in Romanorum Caesares priores olim compositi; collatos, recognitos, illustratos edidit* G. H. **Heinrichs.** Hala, 1810.

[1]) XIV. Lajos korában Bussy de Rabutin és Margon abbé föl akarák éleszteni Trimalcion lakomájának fajtalan pompáját. *Heliogabale, ou esquisse morale de la dissolution romaine sous les empereurs* czimü munkában olvassuk, miként nem igen régen egy valaki ezen eszme szerint lakomát adott.

ben nem elegendő szép szavakat hangzatos versekbe füzni; hanem hogy birjon a költő nemes lélekkel, kerüljön minden aljas kifejezést, s adjon erőt mondatainak. Például hozza föl egyik müvét a polgári háboru okairól; a mi hihetőleg Lucanus költeményének birálata lenne, ki épen az okokat nem emliti. Miután komoly szavakkal ostorozza az erkölcsök romlottságát [1]), a ‚Szerencse' és a ‚Pokol'nak fondorkodásait hozza elő, mellyek a jövendő rosszakat jósolják meg, s az ‚Egyenetlenség' incselkedéseit, melly Pompejust és Caesart összeveszíti.

Apulejus.

Petronius könyve az első latin regény, mellyet eddig ismerünk; de ennél még nagyobb zajt ütött L. Apulejus, kinek még élete is, ugy szólván, regény. Afrikának Madaura városában, az Antoninok korában, jó családból származva, Carthago-, Görögország- és Romában tanult; itten különösen nagy fáradsággal a latin nyelvet tanulmányozta [2]); utazott, s különféle vallási társulatokhoz csatlakozott [3]), az ak-

[1]) „Roma már az egész világot meghóditotta, még sem érte be vele; a legrejtettebb zugokat is bejárták; ha valamelly tartomány aranyat termett, az már ellenséges indulatu volt. Nem tetszettek a köznép előtt ismeretes s azzal közös élvek és örömök: Assyriából hozták a bibort, Numidiából a márványt, Sericaból a selymet, az araboktól az illatszereket; a mórok erdeiben keresték a vadállatokat; elmentek egész Ammon templomáig, Afrika végeig, hogy onnan elefántcsontot hozzanak; tigrisekkel rakták meg a hajókat, mellyek embervért ittak a népnek tapsai közt, miként a persáknál szokás volt. Valóban szégyen! az ifjakat kiherélik, hogy tovább élvezhessék ifjuságukat; kedves dolog a kéjhölgy, az elcsigázott testnek görnyedt állása, a kopaszodás, s a férfihoz illetlen öltönyöknek uj nevei. Afrikai földön vágott cedrusból készült asztal, rabszolgák egész serege, a pompás bibor keresett tárgyak, s még az arany is ékességet kap. A torkosság is mesterséges: a siciliai tengerben élő halat elevenen adják az asztalra, s a lucrini partokról szedett kagylókat; Phasis vizeiből kipusztultak a madarak, s a néma partokon egyedül csak a szellő suttog az elhagyott lombok közt. Nem csekélyebb a düh a táborban; a megvásárolható quiritesek nyerészkednek a szavazatokkal; megvesztegethető a nép, a curia; a pártfogást meg kell fizetni; még az öregeknek őszinte erénye is elenyészett, a hatalmat és fölséget letiporta a vagyonosság. Roma tehát önmaga által romlott meg, s menthetetlenül elbukik."

[2]) Madaura romai gyarmat volt, s mégis Apulejus, egy előkelő tisztviselőnek (duumvirnek fia) egy szót sem tudott latinul, midőn Romába jött; mostoha fia is csak a pun nyelvet beszélte, s kissé görögül értett, mert anyja thessaliai volt: „Loquitur nunquam nisi punice, et si quid adhuc a matre graecisat; latine enim neque vult, neque potest." *Apologia.* Kitetszik innen, hogy a latin nyelv nem volt olly átalános a gyarmatokban. Ehhez járul még, hogy Apulejusnak a latin nyelvet tanító nélkül elsajátitani Romában borzasztó fáradságnak tetszett: „Quiritium indigenum sermonem aerumnabili labore, nullo magistro praeeunte, aggressus excolui." *Aranyszamár.*

[3]) Sacris pluribus initiatus, profecto nosti sanctam silentii fidem. *Metam.*

kori szokás szerint mindenütt beszédeket tartván. Némelly beszédei (Florida) hozzánk is eljutottak, s ép olly tudományosságot, mint itélethiányt és tulságos hiszékenységet tanusitanak; mindazáltal olly nevet szerzett magának, hogy számos városok szobrokat emeltek neki. A sok utazás által annyira kifogyott minden pénzéből, hogy, midőn Osiris szolgálatára akarná szentelni magát, a költségek fedezése végett még köpenyét is zálogba kellett adnia. Mindazáltal örömét fejezi ki a fölött, hogy a jelesebb férfiakkal vehetett részt azon istennek tiszteletében, kit ő „deûm magnorum potior, et majorum summus, et summorum maximus, et maximorum regnator" czimmel nevez.

Ezután ügyvéd lett; később elvette Pedentillát, negyven éves özvegyet, négy millio sestertiussal. A nő rokonai arról vádolták őt, hogy büvészszerek által nyerte meg szeretetét; a mire ugyan a szép ifjunak koros nő irányában szüksége nem volt. Miért is Claudius Maximus, afrikai proconsul elé idéztetvén, kimenté magát előtte apologiájával, melly érdekes adalékot képez az akkori előitéletek csodaszerü történetéhez. Szép arcza, hajának rendben tartása, a tükör használata és fehér fogai képezték a vádpontokat, mellyek alól könnyü volt kitisztitani magát.

Müve: Liber de mundo, szabad forditása annak, melly Aristotelesnek tulajdonittatik; a másikban: De deo Socratis elismeri, hogy ezen görög bölcsnek geniusa volt, s azt akarja megállapitani, mellyik osztályába tartozott az szellemeknek. Plato müveihez bevezetést képez: De habitudine doctrinarum et nativitate Platonis. Az első könyv a természeti bölcsészettel, a második az erkölcsi bölcsészettel, a harmadik a syllogismus categoricussal foglalkozik. A világ szerinte az által származott, hogy az ég és föld saját természetök által egyesültek; s hogy a négy elemnek egyezése, egy ötödik isteni nemü elemmel, harmoniát hoz létre. Isten nem hatja át és tölti be a világot, hanem szabályozza azt az ő hatalmával, és csak egy lehet. A legfőbb erkölcsi jó az Isten, az ész, az erény; a többi csak esetlegesség.

Dus történeti ismeretek birtokában levén, Luciánhoz még sem hasonlitható az ész termékenységét s azon éles belátást illetőleg, hogy a bölcsészeti rendszerek értelmét fölfogja, s azoknak nevetséges oldalát kimutassa. Irmodora sem olly szabatos; mert mig Luciánnál, ha

---

És az *Apologiá*ban: „Sacrorum pleraque initia in Graecia participavi; eorum quaedam, in signa et monumenta tradita mihi a sacerdotibus, sedulo conservo .... Ego multijuga sacra, plurimos ritus, et varias caeremonias, studio veri et officio erga deos didici.

nem is tiszta, de mindig kedves atticismust találunk, Apulejusnál nagyon is érezzük, hogy a romai nyelv mindig barbárabb lett, s hogy ő azt archaismusokkal, ujabbszerü kifejezések- és fordulatokkal, mellyekkel az ő kérkedő, fecsegő és homályos irmodora bővelkedik, emelni nem fogja. A büvészetet és babonaságot később kigunyolta, pedig némileg hitt bennök; mert, habár a Metamorphosis- és Aranyszamárban gunyt üz is azokból, azon hitben élt, miként a gonosz szellemek az emberre és a természetre közvetlen befolyást gyakorolnak.

Az Aranyszamárnak eszméje Lucianusból vétetett, ki maga is azt patrassi Luciustól vette át; de már az Amor- és Psyche-féle episod egészen uj, s az ó-kori irodalom legjelesebb termékei közt megállhat. Épen azért, mert homályos, sokféleképen értelmezték: a pogányok csodálatos félistent láttak Apulejusban, kit Krisztusnak lehetne ellenébe állitani; a középkorban az ő müvében keresték a bölcsek kövének titkát; a metaphysicusok érintve látták benne azt, mennyire lealacsonyitja az embernek lelkét a bün, mig a malaszt azt ismét fölemeli. Némellyek véleménye szerint az Aranyszamárnak főczélja lett volna a mysteriumoknak alásülyedt tekintélyét ismét érvényre emelni; a melly szándékot alig lehetne megegyeztetni az általa földeritett utálatosságokkal, jóllehet a XI. könyv a maga teljes szépségében rajzolja Isis és Osiris mysteriumait, s e részben nagyon becses adatokat szolgáltat.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

Görög irodalom.

Grammatikusok.

Már Euripidesnél érezhető a görög nyelv hanyatlása, kinek tultömöttsége, szójátékai, átalános scepticismusa, határozatlan bölcsészete például és mentségül szolgáltak az alexandriaiaknak arra nézve, hogy elrontsák a leggyönyörübb nyelvet, mellyet valaha emberek beszéltek. Miért is a nyelv tisztaságának helyreállitásán fáradoztak a grammatikusok, miután olly termérdek idegen szavakat csempészett be abba a különféle népek vegyülete Egyptom fővárosában. Illy módon jöttek létre a lexiconok, az érdekesebb szavaknak gyüjteményei forma és jelentés szerint, és a glossariumok, elavult, idegen nyelvekből átvett vagy valamelly szójáráshoz tartozó szavaknak gyüjteményei. Apollonius, ki nem sokkal Augustus után élt, Homer mondatait (*Λέξεις ὁμηρικαὶ*) szedte össze; Hippocrates mondatait Herotianus vagy Hero-

dianus nyelvész Nero korában; Plato mondatait Timaeus; a synonymumok szótárát ascaloni Ptolemaeus (*περὶ διαφορὰς λεξέων*); Julianus Pollux az Onomasticont, egy nemét a Regia Parnassisnak készitette, előadva a különféle módokat, miképen lehet a tárgyakat különféleképen nevezni. A régi dialectusokat tanulmányozta alexandriai Triphon; az alexandriait Irenaeus; Phrynichus arabs az attikait, a szerint különböztetve meg a szavakat, a mint tudnillik a szónoklati, történeti vagy bizalmas irmodorhoz tartoznak (*ἐκλογὴ ἀττικῶν ῥημάτων καὶ ὀνομάτων*). Philo zsidó ugyanezt tevé a szentirás zsidó szavaival, de müvét most már talán csak latinban birjuk. Bármi csekélységnek látszassék is első tekintetre e grammatikusok müködése: mindazáltal, midőn a konkolyt elválasztják a jó magtól, a classicusok tanulmányozása mozdittatik elő vagy az iróknak számunkra föntartott töredékei által, vagy mivel Alexandria dus könyvtárai a legjelesebb régi criticusokat szolgáltatták kezeikbe, vagy mivel az akkor divatozó nyelvet alaposan ismerhették.

A Homer iránti tisztelet épen nem csökkent; s Apion, kit Julius Africanus a legnagyobb szőrszálhasogatónak nevezett minden grammatikus között (*περιεργότατος γραμματικῶν*), tanitójának, Didymusnak izlését örökölve, ki Julius Caesar korában közel négyezer kötetre menő commentárt irt a szerzőkről, Homer hazájáról, Aeneas valódi anyjáról, Anacreon és Sappho szokásairól [1]) s más hasonló fontos dolgokról, maga is illy szőrszálhasogatásokra vetemedett; sőt büvészi mesterséghez is folyamodott annak kitudása végett, honnan származott, és ki volt légyen Homerus. Apion volt a maeoni költőnek utolsó átvizsgálója; s valami nagyszerüt látott abban, hogy ő találta ki, miszerint az Iliásnak két első betüje (*μη*) 48-at, a két költemény könyveinek számát fejezi ki. Az alexandriaiak által Romába küldetvén, hogy a zsidóknak kiüzetését eszközölje, könyvet irt ezek ellen, mellyet azonban Josephus Flavius megczáfolt. Leirta még Egyptom csodálatos nevezetességeit, s neki köszönhetjük a két hires adomát az állatok háladatosságáról, a pozzuolibeli delphinről, melly egy gyermeket szeretett, s az Androclus rabszolga által meggyógyitott oroszlánról, melly annak pártfogója lett. Apion gőgös volt, második Homernek neveztetvén magát, s azzal kérkedvén, hogy halhatatlanságot osztogat azoknak, kiknek az ő müveit fölajánlotta.

---

[1]) Seneca, *Epist.* 88.

Költészet és szónoklat.

A görög költészet egészen alásülyedt, s alig érdemel említést a két orvos: Marcellus Sidetes, ki az Antoninusok korában 42 könyvből álló költeményt irt a gyógyászatról (*Βιβλία ἰατρικά*); és athenei Heliodorus, kinek Igazolását (*Ἀπολυτικὰ*) Galenus említi. Ciliciai Oppianus számkivetésében költeményt irt a halászatról (*Ἁλιευτικα*), s minden versért egy darab arany pénzt adott neki Severus; Caracallának ajánlott föl egy másikat a vadászatról (*Κυνεγετικα*), a mit Scaliger isteninek nevezett, pedig a józan izlés középszerünek is alig fogja tartani. Némellyek azonban két külön szerzőnek tulajdonitják e két legalsóbb nemü költeményt, melly nem egyéb leirásnál.

Épen illy mértékben hanyatlott a rhetorika is Demosthenes hazájában, hol a vitatkozás iránti természeti hajlamot hazai érdekekre irányozni nem levén alkalom, nyilvános fölolvasásokban gyakoroltatták az a köztéreken, vagy iskolákban. Az Antoninusok korában éledt föl Romában a görög nyelv iránti buzgalom, ugy annyira, hogy bárom latin rhetorra öt görög és számos tanszék jutott. Athenében volt a leghiresebb iskola a rhetorikára, mint Alexandriában a mathematikára és Berytusban a jogtanra nézve. Az ifjak a megszokott ábrándos tárgyak fölött nyertek oktatást; azután városról városra jártak a rhetorok, elszavalva már régen elsépelt dolgokat, mellyek mégis a könyvek ritkasága miatt igen sok előtt ujaknak tüntek föl. Nem mulhatott el nyilvános látvány, vagy népszerü időtöltés, hogy előbb valamelly szónok a görög nép által olly nagyrabecsült élvezetet meg ne szerezte volna neki, hogy tudnillik hallhassa müvészileg kezelt szép nyelvének zengzetességét. Valamint Nostradamus a troubadourok, szintugy Philostratus a sophisták és rhetorok mondatait és tetteit gyüjtötte egybe; a honnan kiderül szemtelenségök és mesterkedésök, kik hogy hirre és pénzre tegyenek szert, bekalandozták a világot, s egyik a másikat szünet nélkül mardosta, s hitelét semmivé tenni törekedett.

A nép tetszésének még a jó izlést is áldozatul hozták; mig a sophistai szellem a beszédek, tárgyak és védokok szőrszálhasogató fölosztásaival foglalkozott. A beszédek nemei voltak: *μελέτη, συστάσις λογος, λαλία, προλαλία, σχεδίον, διαλέξις, ἐπιδείξις.* A melete szorgalommal elkészitett szónoklat vala, mellyben a szónok valamelly régi vagy mesés egyéniség szerepét játszotta, s a képzelt tárgyat valókép kezelte; a sistasis rövid ajánló beszéd volt a pártfogóhoz; logos minden előadás, különösen vitatkozás valamelly fontos dolog fölött; lalia bók, prolalia előszó a nyilvános fölolvasásokhoz; a sche-

dion nem készitett beszéd, s elmondva azonfölül; dialexis értekezés; epidixis a szinházban vagy ünnepélyes gyülekezet előtt elszavalt fellengős mü. A kinek kedve tartja, olvassa el azon meletet, mellyel Tiberius korában Lesbonax a 200 év előtt élt atheneieket buzditotta, hogy bosszulják meg magukat Thebán, s küzdjenek férfiasan a lacedaemonokkal. Aristides sürgölte ugyan azokat, küldenének segélyt Niciasnak Siciliába, vagy kössenek békét a pylusi csata után a spartaiakkal, vagy gyámolitsák azokat a leuctrai harcz után; s csak hamar ellenkező védokokkal rávette őket, hogy Sparta kárával Thebával tartsanak, vagy valójában közönyösek maradjanak; vagy pedig hosszadalmas prózába olvasztotta föl a verseket, mellyekkel Homernek Ulyssese csillapitja Peleusfi haragját.

Némellyek eme rhetorok közől a nyelvnek tisztasága s az előadás méltósága tekintetében az ó-kornak legjobb szónokaival tehetők párhuzamba; azonban hasonlóan a latinokhoz ők is csak ismétlők valának; semmi ujat saját keblökből előteremteni nem tudtak. A rhetorika némi erőre kapott, midőn a bölcsészettel egyesülve, nem a socraticusoknak száraz párbeszédében, vagy Aristotelesnek szigoru tudományosságával, hanem szónoki modorban értekezett a tárgyakról, miként azt az uj-platonikusoknál s azon bölcsészeknél látjuk, kik Hadriántól Julián koráig virágzottak.

Dio Chrysostomus.

A legjelesebb szónok volt Dio Chrysostomus, Bithynia Prusa városából, kitől midőn Vespasián Alexandriában megkérdezte volna, valljon elfogadja-e a neki ajánlott uralkodást, csupán könyvekből ismerve a világot, könyörgött neki, állitaná vissza a köztársaságot. Később Romába küldötték őt polgártársai bizonyos panaszszal Domitiánhoz. „Nagy bátorságot tanusitottam, ugy mond dicsekedve, az által, hogy megmondtam neki az igazságot, midőn mindenki tanácsosnak látta hazudni; szembeszállottam nem egy közönséges embernek, hanem szintolly hatalmas, mint kegyetlen fejedelemnek gyülöletével, kit a görögök és barbárok elég gyáván urnak és istennek neveznek, holott az ördög név jobban megillette volna őt.“

A császárnak haragja elől álruhában s egyedül menekült, faültetéssel s vizmeritéssel a fürdők számára tengetve életét; a számüzetésben egyedüli hü társai valának Phaedon, és Demosthenesnek követségi beszéde. Tudománya kedvessé tette őt a barbárok előtt Daciában Moesiában és a getáknál, kiknek történetét megirta; mig a dolgok fordultával ő is visszatért. Utközben látni kivánván őt földiei, talál-

kozási helyül Cyzicust jelölte ki, hol valójában temérdek nép sereglett össze. De mig ő egy jól kidolgozott beszédnek előadásához készült, egyszerre hire terjedt, hogy valamelly hires zenész érkezett a városba: mindenki elhagyta a szónokot, s ment hallgatni amazt. Honába megérkezve, azon tiszteletben és alkalmatlanságokban részesült, mellyeknek ki van téve mindaz, ki polgártársai közt kitünő szerepet játszik; s hütlenségről vádoltatott, mivel a császárnak szobrot emelt a sirhalmok közt. Trajan azonban nem csak hogy fölmentette őt, hanem midőn a dákok fölötti diadalmenetét tartotta, megpillantva Diot a tömeg közt, kocsijára maga mellé fölvette.

Irmodorát Plato és Demosthenes után képezte; meglátszik rajta a csin, de nem emezeknek világos egyszerüsége. A mi a tárgyat illeti: a sophistáknak szokott védveivel bajlódik, s ezek közt nevezetes a vitatkozás a fölött: valljon Troja bevétetett-e? Azután pedig a bölcsészet, irodalom és erkölcstan komolyabb kérdéseivel foglalkozott, mellyekben a legjobb érzelmeket s a régiek ismeretének nagy kincsét tünteti föl.

Nyolczvan értekezése közől legjelesebbnek tartatik az, mellyet a rhodusiaknak mondott a czélból, hogy megszüntesse nálok ama megrögzött szokást, mellynél fogva, ha valakit kortársaik közől meg akartak tisztelni, régi szobrot vettek elő, s csak a fölirást változtatták azon. Ránk nézve pedig érdekes az, mellyet az alexandriabeliek előtt szavalt el, hogy elvonja őket a szinházak és játékok dühös szeretetétől. A szavaknak egész özönében sokkal bővebben igy szól hozzájok:

„A népnek hallgató-helye csak a szinház; itten pedig soha vagy nagyon ritkán fordul elő valami okos, illedelmes, becsületes dolog, hanem csak dalok, trillák, bohóságok s hahoták, az aranynál kevésbbé szép dolgok. Mindezekkel megtelvén a nép fülei, nem tanultok már itten józan értelmet, vagy vallást, vagy igazságszeretetet, hanem csak oktalan czivakodásokat, tulságos hiuságot, buskomolyságot, bőszült vigságot, gyalázatot, megvetést. Nem azért mondom ezt, mintha meg akarnám fosztani a várost játékszereitől, bárminők legyenek is azok. Mentsen az ég ettől! illy esztelen nem vagyok; csupán azt ohajtom, hogy a milly finom ismerői vagytok ez élveknek, szintugy hallgassátok meg néha az okos beszédet, s engedjetek üdvös szabadságot a szólásra.“

„Az atheneiek igen jól fölfogták a szabadságot e részben; mert az ő költőiknek szabad volt megróni nem csak ezt vagy amazt, hanem magát a köztársaságot is, ha netalán hibázott. A régi vigjátékok tele

vannak illy vonásokkal; — a mit ők megengedtek a nagy ünnepek alkalmával, a közgyülekezetek napjain, midőn közösen kormányozták magukat, midőn Görögországnak élén állottak, midőn hatalmukban állott halállal büntetni mindazt, ki az ő ſüleiknek a legkisebb alkalmatlanságot okozni merészkedett volna. Nálatok sem énekkarok, sem költők nincsenek, sem más valaki, hogy nyájasan korholna benneteket. S adná az ég, hogy én zenész volnék! bizonyára nem jöttem volna előtökbe dalocska nélkül."

„Mindazáltal abban bizva, ki engem ide jönni ösztönzött, meg akartam kisérteni szerencsémet, s nem is estem kétségbe felőletek, mielőtt e részben tapasztalást szereztem volna. Most már tőletek függ igazolni az én reményemet, ha mindvégig szerényen meghallgattok; a mi mennél váratlanabb dolog, annál nagyobb bámulatot és helyeslést fog nektek szerezni, s meg ſogja hazudtolni azon hirt, mintha az alexandriabeliek egyebet sem tudnának, mint zenézni és tánczolni."

„Ezen bámulandó város különös betegségben szenved, tudnillik hogy a versenyek és az ének után őrjöng. Ennek lakói, kik az áldozatok, foglalkozások és bizalmas beszélgetések mellett semmi jelét nem adják a beteges hajlamnak, alig hogy a szinházba vagy a stadiumba lépnek, mintha csak gonosz italra találnának ott, hirtelen megfeledkeznek a multról és magukról, s nem pirulnak ollyasmit tenni és mondani, a mit alig mer képzelni magának az ember; s a mi legkülönösebb, minden eszöket csak a látásra vagy a hallásra forditva, se nem látnak, se nem hallanak; szóval: öregeket, ifjakat, gyermekeket, nőket szédelgés és őrjöngés lep meg. A mint onnan kijönnek, egy kissé alábbhagy ugyan a nyavalya, de nem csendesül le; s a köztérek, vendéglők, az egész város több napon át érzik a lökést, ollyformán, hogy midőn el vagyon oltva a nagy tüzveszély, látni még itt-ott füstöt, szikrákat, kormot, s elégett vagy izzó üszköket...."

„Ezt fogják rólatok mondani a népek. Nem is mondom én, hogy ezen játékoknak helyet nem kellene adni a városban; nem, tisztelni kell a néptömeg gyarlóságát, s üres idejét el kell foglalni (azonkivül még a jobbaknak is van néha szükségök időtöltésre s elszórakozásra): csak annyit mondok, hogy mindez illedelmesen és szabad emberekhez illő méltósággal történjék. Azért tehát biztosak lehettek, hogy a ti hallgatástok épen nem rontja meg az ügyet; a barbár egy lépéssel sem fog lassabban járni, az énekes nem fog átugrani egyetlen jegyet.... De nem; ti azt hiszitek, hogy nem is lehettek jelen a játékon, ha csak őrjöngésre nem vetemedtek... s néha nem egy közületek áldozatul esett

esztelen zenészi mohóságának... Sőt ha hitelt adhatni a hirnek, némelly szerencsétlenek, kik illy módon vesztek el, hősöknek vélve magukat, nem irtóztak a haláltól, csakhogy még néhány perczig olthassák énekszomjukat.... A hősiességnek valóban uj és hallatlan neme! mert mig a régiek szépnek találták föláldozni az életet a becsület-, szabadság- és hazáért, mostan az alexandriabeliek szépnek találják a a halált egy trilláért. S mit mondjak másokról, kik duzzadt szemekkel, tátott szájjal, s mintha füleikkel szivnák be a teljes boldogságot, egy szerencsétlen gonosztevőt megváltónak és istennek nevezznek?"

„S nem szégyenlitek-e magatokat, illyformán eszeteket veszteni ildomtalan zenészek miatt, kikben semmi nagyság nincsen? Ha mégis legalább egy Ismenias, vagy Timotheus, vagy azon Arion volnának, ki a delfineket is eltudta bájolni... Sőt inkább ezek a régi zenének fölforgatói, kik azt megrontják, szétdarabolják, s rendkivül széthangzóvá teszik. Mikor hallott tőlök az ember tiszta, nemes, férfias öszhangzást? Nem tudnak azok egyebet, mint dalolni fajtalan nők, ugrálni tánczosok, kurjongatni részegek módjára, darabos szavakat s olly sajátszerü hajlitásokat használni, hogy uj szavakkal kellene azokat megjelölnünk. Amphion, a mint mondják, a lantnak hangjára várost alapitott: a ti lantosaitok lerontják azt. Orpheus megszelidité a vadakat, s megnyerte azokat az éneknek: ezek pedig titeket a tanulást és a rendet utáló fenevadakká változtattak."

„Minő különbség a spartaiak magukviselete és a tietek közt! Azok, midőn egy hires lantos ment hozzájok, mivelhogy a legfinomabb élvezet mesterének ismerték őt, nem hogy megtisztelték volna, hanem elvéve tőle a hangszert, s leszaggatván arról a hurokat, kihajtották őt a városból; olly nagy gyanuval viseltettek eme mesterség iránt, s olly féltékenyen őrizték füleiket, ne hogy megrontsák magukat, s szolgává tegyék a szellemet. S minő volt a hatása a két különböző magaviseletnek? A spartaiak folyton diadalmaskodtak a barbárok fölött, s sok ideig Görögország élén állottak; ti nem csak parancsolni, de még engedelmeskedni sem tudtok, mint illenék, s mégis a multkor a gőg lázadásra birt benneteket. A gőg, mondom, melly nem volt azelőtt a ti valódi szellemetek a lázadásra. Ah! ti vagytok ollyan emberek, hogy föllázadjatok? ollyanok vagytok-e, hogy csak egy nap is harczolni birjatok?"

„De elég most a szinházról; menjünk át a stadiumra. Alig hogy beteszitek oda lábaitokat, ki irhatja le a kiabálásokat, a szórakozást s

a léleknek aléltságát, a szivdobbanásokat, a folytonos változatosságot a tagjártatásban, a szin- és hangváltozást, mellyek a ti betegségteket jelölik, vagy kisérik? Bizonyára, ha lovak helyett titeket hajtanának, sőt vernének a tragoediák ostoraival, a ti dühötök nem lehetne szerfölöttibb vagy hevesebb. Ixiont a költők halálra itélve, örökké forgó kerékhez kötötték, — ez csak mese; ti pedig valójában egész lélekkel a szekerek kerekeihez vagytok lánczolva, s folyton azokkal forogtok, — és ez rátok nézve a legnagyobb élvezet. Hitemre mondom, ha valamelly isten előtökbe állva, azt kiáltaná nektek: ‚Szerencsétlenek! mire való ennyi bolondság és őrjöngés? Nem Pelops ez, a ki itt vágtat, nem Oenomaus, nem Myrtilus; nem is országról, nőről vagy életveszélyről van itten szó: hitvány szolgák ezek, kik hitvány pénzdarabért izzadnak, majd győznek, majd legyőzetnek, s mindenkor ugyanazok maradnak.‘ — Mit felelhetnétek az illy szemrehányásokra? Semmit.' Már pedig ha Pelopsnak nagyapja szólana hozzátok, épen nem adnátok neki igazat. Miképen orvosolható tehát a ti bajotok? minő istenség segithetne azon?“

Ekképen tehát Dio már akkor bolondságokat korholt, mellyek még most sem találtak orvoslást. Kérdeztetvén egy uri ember által, miképen tehet szert az ember ékesenszólásra, a classicusok tanulmányozását ajánlotta neki. Mindenekelőtt Homert, ki első és utolsó olvasmánya legyen a gyermeknek, férfiunak és öregnek[1]), s a ki mindazt nyujtja, a mire az olvasónak szüksége van; továbbá a történetirókat, főleg a komoly Thucydidest, a kedves Herodotust és Theopompust; a drama-irók közől Menandert és Euripidest: amazt mint elsőt a régiek közt, emezt, mint a ki nagy hasznára van az államférfiunak (*πολιτικῷ ἀνδρὶ*). Ámbár az elsőséget Demosthenesnek adja, mégis inkább ajánlja Hyperidest és Aeschinest, kik szintolly csinnal, de egyszerüebben és könnyebben irnak; azután az ujabb négy rhetort: Antipatert, Theodorust, Plutiont és Conont, azon különös okból, mivel ezeknek olvasása nem veszi el az embernek kedvét, reményleni engedvén, miként utolérhetők.

Herodes Atticus és Hadrianus Tyrusból.

Tiberius Claudius Herodes Atticus, kiről már szólottunk, Aulus Gellius véleménye szerint mélység-, bőség- és kellemben mindenkit meghalad; annyi igaz, hogy a lakomák- és ajándékokkal nem fukarkodott.

Hadrianus, Tyrusból, az ő tanitványa s Commodus titkára, ezen

[1]) *Καὶ μέσος, καὶ ὕστατος, καὶ πρῶτος παντὶ παιδὶ, καὶ ἀνδρὶ, καὶ γέροντι.*

már ismeretes tárgyakról értekezett: a máglyára ítélt boszorkány mestersége miatt nem éghet meg; egy másik a babonaság megrontására hivatván, az neki sikerül, s Hadrianus most azt kívánja, hogy mint gonosz lélek megégettessék; némelly katonák a folyamot utjából eltéritették, s megfulva ekkép a hadsereg, mellyel küzdendők valának, a győzőknek igért jutalmat kérik.

Aelius Aristides (sz. 129.).

Bithyniai Aelius Aristides számos utazásaiban mindenütt hirét és tudományának emlékeit hagyta hátra. Föliratok és szobrok szenteltettek neki; azután Smyrnában telepedett le, mint Aesculap templomának őre. Ezen istennek szentelte magát különösen, nem is ok nélkül; mert egy sulyos betegség tizenhat éven át kinozván őtet, miután senki rajta segiteni nem tudott, egyedül Aesculap vigasztalta őt gyakori megjelenéseivel, s gyógyszereket ajánlott neki, mig ennek parancsára egy sebesen rohanó folyamba vetve magát, épen jött ki abból [1]). Demosthenes volt az ő mintaképe; jóllehet messze marad mögötte, mindazáltal gondolataiban és szavaiban erő van, kortársainak dagályos irmodorától távol tartja magát; csak az kár, hogy tehetségéhez mért tárgyak hiányzottak neki, mellyek őt nagygyá emelhették volna. Hogy Marcus Aureliust az elpusztult (178.) Smyrnának fölépitésére inditotta, az nem annyira az ő ékesenszólásának, mint a fejedelem jóságának érdeme.

Hermogenes és Longinus.

A szerencsétlenség által lett hires tarsusi Hermogenes, ki 15 éves korában Marcus Aureliusnak és az iskoláknak bámulatát vonta magára; 25 éves korában emlékező tehetségét vesztette el, s késő vénségig ezen szomoru állapotban élt.

Mellőzve másokat, Cassius Longinust emlitjük még [2]), ki mint Zenobia, Palmyra királynéjának oktatója, ez iránti hüsége miatt halállal bünhödött. Plato bölcsészetét követte; az irók jelességei- és hiányainak ismerete által mindenek fölött kitüntette magát, kikről ő kortársai által megbámult értekezéseket irt [3]). Az ő neve alatt ismeretes egy rövid értekezés a magasztosról, mellyet némellyek halicarnassusi Dionysiusnak, mások másoknak tulajdonitanak. Caecilius, siciliai rhetor, Augustus kortársa szintén irt e tárgyban, fejtegetve ugyan az

---

[1]) A betegséget és fölgyógyulást öt könyvben irta le a *Szent dolgokról.*

[2]) **Longini** *quae supersunt, graece ... concinnavit* A. E. Egger. Paris, 1837.

[3]) **Eunapius**, c. 2.

eszmét, de szabályokat annak elérésére nem adott; e hiányon akart segiteni Longinus.

Mint rhetorikai értekezést tekintve e müt, nincs meg benne azon gyermekiesség, hogy apró részekre tagolná föl a beszédet, s pedant müszavakra szoritaná a tant; nem annyira dogmaticus, mint aesthetikai modorban oktat. A példák, mellyekkel tanait támogatja, a legtekintélyesebb iróknak igen értelmes birálatából meritvék; midőn valamelly jeles darabra talál, nemes gyönyörrel kezeli azt, nem annyira hiányaira, mint szépségeire tekintve. Cicero, Aristoteles, Quintilian példája után vetélkedésre buzdul föl; Homer és Aeschylus hevét és ragyogását ölti magára; mintegy saját ékesenszólása által adja meg a hódolatot az ihlettségnek, mellyet azoktól kapott. Azonban már az is, hogy a magasztosra tanitani akar, bizonyitja, miszerint ő azt a valótól egészen más értelemben vette. Valóban gyakran összezavarja azt a széppel, néha a képletessel; ritkán emelkedik föl az igaz magasztosnak forrásáig, melly az észnek vagy erkölcsi jellemnek nem közölhető hatalmában áll.

Nem elégedve meg azzal, hogy elméletileg tárgyalta a föllengző észnek kitöréseit s a szónoklati kifejezés sajátságait, midőn az fölségesebb és élénkebb, megmutatni akarja: miképen nyerhetnek emelkedettséget még a legegyszerübb s naiv irodalmi müvek is; minő csint lehetne összekötni az igazzal és a természetessel, kerülve a különczségeket és a nyerseséget, mit némellyek erőnek tartanak, s a trivialitást, a mit merészségnek akarnának elnevezni. Mindenek fölött a szépnek eszméjéhez a jónak szeretetét is igyekszik csatolni; a szellemek meddőségét s a magasztosság hiányát a vagyonosság és az élvek becstelen szeretetének, s a hiu, mulékony dolgok bámulatának tulajdonitja.

Regények.

Ezen korszakba helyezzük az első regényeket, nem akarván a fölött vitázni, irattak-e már azelőtt is, vagy nem. E czim: szerelmi elbeszélések, mutatja azoknak tartalmát; de hiában keresnők azokban a következetesen végig szött cselekvényt, a jellemek festését, vagy a kornak ismeretét. Miletusi Aristides irt, nem tudni mikor, annyi bizonyos, hogy Ovidius és Crassus előtt [1]), némi mocskos novellákat, mellyeknek szinhelyét az ő hazája képezte; azért Miletusi

[1]) Ovidius idézi azt, *Fasti*, II. 412.; s a 443-ik versben Sisenna fordítását emliti. A parthus surena Crassus katonáinak szemökre vetette, hogy azon elbeszélések az ő sátraikban találtattak.

mesék nek neveztettek el, s e nevezet átalánossá vált. Egyik legrégibb regény a Szamár patrassi Luciustól, mellyet Lucian és Apulejus Metamorphosisainak eredetije gyanánt tekintettek. Antonius Diogenes a Thulei hihetetlenségekben (*τὰ ὑπὲρ Θούλην ἄπιστα*), a később kiadott képzelt utazások mintájában, bizonyos Diniast hoz föl, ki bejárva Ásiát és Európát, végre Thulebe érkezik, hol tyrusi Dercillides elmondja neki az ő testvére Mantinias kiséretében tapasztalt csodálatos kalandjait; mellyeket ő cypressus-táblákra vésetvén, ugyanazon Dercillides sirjába tétet Tyrusban, hol Nagy-Sándor fölfedezte azokat. Hány kéziratot találtak, rejtettek el illy módon azóta!

Maradtak fön még egyéb kalandok is, ugymint: az Ephesiaca-k ephesusi Xenophontól, a Szerelmi szenvedélyek Partheniustól, mellyekről már szólottunk, s Alciphron levelei, ki a régi szokásokat világositja föl, minthogy a görög comicusokat nagyon tanulmányozta.

Lucianus (120 - 200?).

A legjelesebb görög iró ezen korból kétségkivül Lucianus. Samosatában született szegény családból, ugy mondják, a két Antoninus korában; midőn 15 éves korában iskoláit elhagyta, atyja nem tudta magát egy könnyen elhatározni, valljon szobrásznak adja-e őt egyik nagybátyjához, vagy az ékesenszólás terén képeztesse ki? A fiunak hajlama ez utóbbira birta az atyát, s Antiochiába utazván, az ügyvédséget tanulta; de a perlekedésben épen nem találva kedvét, városról városra járt, szónoklatokat tartván az akkori rhetorok módjára. Kis-Ásia-, Macedonia-, Görögország-, Olaszország- és a két Galliában nagy hirre vergődött. Értekezései haszontalan vagy képzelt védokok körül forogtak; néhány azok közől számunkra is fönmaradt, ugymint: a légynek dicsérete, a zsarnok-gyilkos, az ohajtott fiu, Zeuxis és Antiochus, a rágalom, Hippias fürdői, a hazának vagy Demosthenesnek magasztalása [1]).

Ezen gyermekies tárgyak nem valának elegendők elvonni lelkét korának bajaitól Látta ő, hogy a társadalom bomlásnak indul a vallásos hit és erkölcsi elvek, szilárd és tiszteletre méltó intézmények hiányában; hogy a zsarnokság és elaljasodás vetekedik a kicsapongásban, a nemzetek eladják magukat, az erkölcstelenség mindinkább lábra kap; hogy a gőgös nagyok a rabszolgák és védenczek egész seregét hurczolják az utczákon, oktalan vagy fajtalan vágyakat elégite-

[1]) Ha csakugyan tőle erednek. Lucianusnak legjobb kiadását eszközlé Reitz Fridrik. Amsterdam, 1744.

nek ki, a bohóczokat és bölcsész rhetorokat táplálják, ivásban, kéjelgő nyári lakokban és fürdőkben töltik éltöket, s nagyszerü gyászszertartással végzik be a diadalt, hol a pénzen fogadott siratók serege (praeficae) könyeket hullat, s a végrendeletben fölszabaditott számos rabszolgák fejökön süveggel kisérték őket a pompás sirboltokba. Hogy kincseket gyüjtsön magának, az egyik szavazatát adja el, a másik pedig feleségének vagy saját magának hüségét; a nagyobb rész aljas mesterségek által üzérkedik a végrendeletekkel, czirógatva az öregeket, vagy siettetve azoknak halálát. Mindezen s innen származó bajoknak mindenki más uton igyekezett elejét venni, a bölcsész, a hamis és az igaz vallásnak papja; mig mások a kikerülhetlen romlás fölött keseregtek, mások abban egészen elmerültek.

Lucianus, ha kissé komolyabb, maga is vagy kétségbeesik a fölött, vagy javitani törekszik; de mint merész és tehetségdus satyrikus a nevetéshez folyamodott, mulattatá az emberiséget az által, hogy föltárta sebeit, s gunynyal és kétségeskedéssel rontotta meg, hogy ha a régi intézményekből még valami fönmaradt.

Fölkeresi az élet határait, hogy az élőknek tetteiből gyermekjátékot üzzön. Charon elbámulván, hogy a megholtak annyira visszakivánják az életet, Mercurtól kérdezi, minő javakat élveznek az emberek a földön; s oda vezettetvén általa, látja, mint törekednek mindannyian ezer meg ezer módok által vagyonra szert tenni. A mi igen nagy ostobaságnak tetszik Charon előtt, mint a ki tudja, hogy mindnyájokat egymás után, gyorsan és meztelenül át kell vinnie a más világba.

Másutt ismét a szépséget és az élveket veszi czélba; s a zsarnoknak ágya, vagy a szobának lámpája Rhadamanthus itélő-széke elé idézve, cynicusi őszinteséggel hozzák napfényre az ő korának utálatosságait; vagy Micillus kakasával vigasztalja a szegényeket az ő alacsony, de nyugodt állapotuk miatt; azután megjegyzi, hogy a végelutazás után semmi különbség többé a legdusabb és legalábbvaló szolga közt. Ezen eszmét talán tisztább ajkakról hallotta; de ő épen nem szándékozik gyakorlati igazságot vonni ki belőle, sőt inkább lélekölő kétségbe taszitja az embert.

A bölcsészek szavait hivalkodók-, vagy hazugoknak, s mindig ellenkezésben találva a tényekkel, nem kutatta, valljon a tévely utjától távol vonul-e el az igazság utja, hanem egyenesen a scepticismusba esett. „Az emberi dolgok hiuságának ismeretére jutván, megvetettem a nagyságot, gazdagságot, élveket, hogy az igazságot fürkészszem. A

szemeink előtt föltáruló tünemények oka, a világegyetem szerzője s számos hasonló kérdések zavarba hozván értelmemet, a bölcsészekhez fordultam, kik éltöket az igazság fürkészésében töltötték; kiválasztottam azokat, kiknek tanai mélyebbek, erényeik szigorubbak valának: ők ráállottak, hogy jó pénzért meg fognak tanitani. De hát mire tanitottak? értelmetlen, barbár kifejezésekre, az előbbinél gonoszabb bizonytalanságban hagyva engemet." (C)

Ekképen az ő gunyolódó szelleme, mint rendesen történni szokott, semmi szilárd és nagyszerü dologra nem vezet; sem Epictetus vagy Marcus Aurelius erényét [1]), sem a vértanuk hősi halálát méltányolni nem képes. Aristaenetus, egy dusgazdag bankárhoz adva nőül leányát, meghijja a bölcsészeket és irókat, kik az ő kérdéseikkel előállanak, annyira, hogy a lakoma élczes vitatkozások szinterévé válik, hol Lucianus minden felekezet bolondságait és erkölcstelenségét napfényre hozza. Más alkalommal elárverezteti az ó-kornak legjelesebb bölcseszeit, kik, miként a vásárra kiállitott rabszolgák, saját hiányaikat fölfedni kötelesek. Majd ismét bizonyos Peregrinus fölött kaczag, ki érzéketlensége fitogtatásából saját öngyilkosságának látványával örvendezteti meg a közönséget. Másutt egy Paphlagoniából származott Alexandernek gazságait fedezte föl, ki profétának adta ki magát. Ez magába fojtva haragját, egy hajót ajánl neki, melly őtet Pontusba visszavigye. Lucianus elfogadja az ajánlatot; s midőn a tenger közepére értek, a kormányos kijelenti előtte, miként parancsa van őt a tengerbe dobni; ne hogy azonban beszennyezze büntelen öregségét, egy puszta szigetre őt kiteszi. Innen megszabadulva, Lucianus be akarja vádolni Alexandert; Pontus kormányzója azonban, tekintve a csalónak nagy hatalmát, lebeszéli őt arról. Miért is ő bosszuból annak életét irja meg.

De hát ezek birták a bölcseséget? Maga Lucianus tisztelet- és barátsággal viseltetett Nigrinus és Demonax két bölcsész iránt: amaz, mint platonicus, Romában gyakorolta az erényeket, mellyeket tanitott, s az embereket a jóra és a jóban oktatta; a másik Atheneben a tudomány szeretete miatt szegénységre jutott, rabszolgákat tartani nem akarván, mert igaztalannak találta, hogy valaki más által végeztesse azt, a mit magától is meg tudott tenni; erszényét és karját nem csak barátainak, hanem bármelly polgártársának készen tartotta; a régi bölcsek mód-

---

[1]) Ugy hiszik, ez ellen van irányozva a *Hermotimus*, melly hihetőleg Avidius Cassius császár ösztönzésére iratott.

jára rövid mondatokban szólott; a felekezetek közől a kevésbbé roszszat kiszemelte, jóllehet a stoicusokat mindeneknél többre becsülte, s Socratesnek bámulója volt; az igazat nyiltan kimondotta, s az ő szokásait az athenei szokásokhoz soha nem alkalmazta. Fölrójják neki, hogy Minerva iránt kegyeletet nem tanusit. Mire ő azt feleli: nem hiszi, hogy Minervának arra szüksége volna; azután virágokkal koszoruzva jelen meg a gyülekezet előtt, s ennek oka iránt kérdeztetvén: „Ékesitve jövök, ugy mond, mint áldozat, hogy ha nektek ugy tetszik, készen találjatok.“ Az iránt kérdeztetvén, miért nem avattatá be magát az eleusini mysteriumokba, válaszul adja: hogy ha azok roszszak volnának, ő már eltántoritotta volna azoktól az embereket; ha pedig jók, nyilvánosokká tette volna azokat mindenkinek javára.

E két bölcsészre támaszkodva, Lucianus az isteneket sértegeti, miként azok Homer- és Hesiodnál föltünnek. S mig a bölcsészek a polytheismust igazolni törekszenek az által, hogy az emberiséget tápláló és kormányzó örök eszméknek képleteit és jelvényszerü alakját keresik abban: ő a költői s népies formák meztelenségében állitja elő azt, s olly gunynyal, mellyet még csak istentelennek sem lehet nevezni, mert arra mutat, hogy megszünt már a hit, — az istenek átváltozásait és vállalatait a néptömeg kaczajának teszi ki. Mercur a zsebmetsző és keritő, Venus a fajtalan hölgy, Jupiter a kalandor és csábitó könnyü tárgyat nyujtanak neki a kaczajra; de ezzel be nem érve, még azoknak tehetetlenségét és semmiségét is be akarja bizonyitani; s majd a cynicus bölcsész kimutatja azoknak erőtelenségét, minthogy a sors felsőbb hatalmának alávetvék; majd ismét azoknak félelmét tárja föl, mivel a földön a stoicus Timocles hiában igyekszik bebizonyitani az ő lételöket az epicureus Damis ellenében; Momus a szerint gunyolja őket, a mint az utóbbinak védokai a másikat hallgatásra, az isteneket pedig kétségbeesésre birják; azután vigasztalja őket, hogy a tudatlan tömegnél mindig fognak imádókra találni. A régi Olympus soha nem látott illy vakmerő gunyolót; s a hagyományokat, oraculumokat és szentélyeket nem csak hogy ostorozza, hanem még a Gondviselést is tagadja.

A lerombolt régi istenek helyébe ujakat állitani nem akart. Az istenek gyülekezetében szintugy kigunyolja a Persiából és Egyptomból érkezteket: „Nem találni itten követ, melly ha egyszer koszorút kap és megkenetik, istennőnek ne tartsa magát; s kevés idő mulva a régi isteneknek helyök nem fog maradni az Olympusban.“ A veszélynek kikerülése végett Jupiter összehivja a mennybelieket, de ki

jelen meg? Szobrok márvány-, porphyr-, vas-, arany- és rézből; ezektől Jupiter azt kivánja, bizonyitsák be istenségöket, vagy letaszitja őket a pokolba.

A kereszténység az ő szemeiben nem egyéb babonaságnál, a hatalmasok előitéletein s a köznép fecsegésein alapulván. A Szent-Háromság, keresztség, világteremtés, a Szentlélek szerinte érthetetlen dolog, vagy a pythagoricus tanok későbbi fölélesztése; a vértanuk állhatatossága sem kerüli ki ingerkedő gunyait.

Lucianust igen sokra becsülték kortársai; a nép elejbe sereglett a városokból, midőn valahol átvonult, s Commodus őt Egyptom helytartóságára emelte. Valójában, ha a történelemnek szigoru törvényszéke kénytelen nem lenne számon kérni az emberektől nem csak a tehetséget, a mellyel birtak, hanem annak használatát is, őt a legjelesebbek közé sorolhatná az egyszerüen szép irmodor, az eszélyes kezelés, az ép, vidor élczek és azoknak kellő mértékben s annak helyén tett alkalmazása tekintetében. De a ki hadat izen a vallásnak, erkölcsöknek, eszméknek, s minden elvet aláásva, a kedélyeket a szenvedélyek árjára bizni törekszik, miképen teljesiti az társadalmi hivatását? Kétségkivül olly egyéneknek is kell lenni, kik rombolnak s könnyitsék ez által mások számára az ujra épitést; azonban az illy Voltaire-féle embereknek föladata mindenkor sajnálandó müködés marad! [1]).

S még a mi történetirási modorunkat sem hagyta ostorozatlanul. Midőn a háboru alkalmával, mellyet Marcus Aurelius és Lucius Verus a parthusok ellen viseltek, mint a gomba, ugy támadtak az irók eme

---

[1]) „Voltairehez hasonlitották őt; Lucianus azonban Voltairenek csak egyik oldalát mutatja. Ez megmérhetetlen volt, s gunyaival az emberiség iránti lelkesedést és szeretetet vegyitette; századát a mi századunk határaiig s mindazon haladásig vitte, a mit mi végrehajtánk. Lucianus ellenben, a jövőnek érzetétől megfosztva, nem tud egyebet, mint kimerithetlen tréfáival elnyomni a jelent. A világnak azonban szüksége volt a hitre, hogy emberi dolognál valamivel többre támaszkodhassék. Peregrinus az emberek bámulatát igyekszik felkölteni maga körül; még egy magát profétának nevező Alexander történetét is idézhetném, ki fölizgatta maga körül a népeket Ásiában és Olaszországban; tanitott s azt állitotta, hogy párbeszédbe ereszkedett az istenséggel, s csak több év mulva bizonyult rá a csalás. Az emberiség ezen hajlamainak eleget tett a kereszténység; a vértanuság, szeretet, megtérítések képezték erejét; árnyékban növekedett; s mig Lucian a régi bölcsészetet kigunyolta, a keresztények hitöket terjesztették, de miképen? önmegadás, várakozás, türelem, vértanuság által. Őket verték, de ők senkit nem vertek vissza; a catacombákban rágalmaztatva s megaláztatva éltek; azonban mindig állhatatosak maradtak, s a szerencsétlenség iskolájában szaporodtak.“ **Lerminier.**

vállalatoknak előadására, részint szolgailag utánozva a régieket, részint gőgösen megvetve azokat, s mindannyian csak a hizelgés által vezéreltetve: Lucianus fölszólalt ellenök, s nevetségessé teszi azoknak s egyéb régieknek és ujabbaknak modorát. Noha mint rhetor, csak is a külalakra ügyelt, mindazáltal üdvös tanácsokat ad, mellyeket röviden mi is ismétlünk itten:

„A történetirónak kötelessége ugy adni elő mindent, a mint történt. De teheti-e azt, midőn Artaxerxestől fél, vagy biboröltönyt, aranylánczot, nyssai lovat vár tőle jutalom fejében? Ekképen nem cselekedett volna Xenophon, az igazságszerető iró, sem Thucydides; tekinteni kell inkább az igazságra, mint az ellenségeskedésre, s még azt sem legyezgetni, a kit szeretünk. Csak az igazság sajátja a történelemnek; az iróknak minden egyéb dolgot feledni kell, s nem arra tekinteni, a ki most hallgat bennünket, hanem azokra, kik ezen időkort réginek fogják nevezni. A ki a jelent simogatja, megérdemli, hogy hizelgőnek neveztessék. Nagy-Sándornak egy nevezetes feleletét említik, ki azt mondta volna: ‚Milly örömest kivánnék, oh Onesicritus, halálom után visszatérni egy kissé az életbe, hogy megtudnám, mint fogják az emberek jövőben olvasni e dolgokat! Ha jelenleg magasztalnak, ezen nincs mit csodálkoznom; mert mindegyik iró eme csekély étekkel halászsza jóakaratomat.‘

„Az én történetiróm legyen tehát rettenthetlen, megvesztegethetlen, a szabadságnak és igazságnak kedvelője, s a közmondás szerint a gyermeket saját nevén nevezze, mit sem engedve a gyülölségnek vagy barátságnak; ne legyen benne könyörület, kiméletvagy szégyen; egyformán és méltányosan itéljen mindenkit. Saját könyveinek vendége, se hazát, se fejedelmet ne ismerjen; kormányozza önmagát, s ne okoskodjék a fölött, minő dolog tetszik ennek vagy annak, hanem adja elő a dolgokat ugy, a mint történtek. Thucydides előadja a hasznot és a czélt, mellyet minden józan értelmü ember a történelemnek kitüzzön; tudnillik, hogy ha későbben hasonló dolgok történnek, abból, a mi előbb megiratott, a szükség szerint jó tapasztalatot vonni lehessen. A mi továbbá illeti az előadást: legyen az kissé nyersebb és erőteljes, szabatos körmondatokkal és tömve védokokkal; nem kell irni nagyon élesen és hevességgel, hanem nyájasan és nyugodtan. Jeles mondatok gyakran forduljanak elő; az elbeszélés világos és csinos legyen, melly a tárgyat a lehető legnagyobb fényben tüntesse elő; nem kell homályos és divatban nem levő szavakat használni, sem korcsmai vagy piaczi kifejezéseket, hanem ollyanokat, hogy a nép is meg-

értse, s a tudósok is dicsérjék azokat. A modor ne legyen dagályos, se mesterkélt; különben hasonló lesz az előadás a füszeres italhoz. Használ lehet venni a költészetnek is, a hol helyén van; mert a történetnek is nagyszerü modorra és szavakra van szüksége, különösen midőn csatáknak előadására kerül a sor, hol szintén szükséges némi költői szellem, melly kiduzzasszsza a vitorlákat, s egyensulyban tartsa a hajót a hullámok felett. A beszéd csak az előadás szépségével vagy nagyszerüségével emelkedik; s a mennyiben attól függ, tartson egyenlő lépést, ne csapongjon szerteszét, sem a helyzeten kivül ne emelkedjék, ne hogy modorából kiesve, költészeti kitörésbe menjen át. Ügyeljen tehát a fékezésre, tekintetbe véve, hogy a nagy fölhevülés valamint a lovaknál, ugy az előadásban is nem csekély hiba. Nagyon jó lesz, ha a képzelődő tehetség gyeplőit megragadva, azt szabályozza, s a fölhevülés által elragadtatni magát nem engedi. A tényeket továbbá nem illik csak ugy esetlegesen szőni, hanem szorgalommal és munkával, több izben visszatérve azokra, főleg ha jelenvaló és szemlélt dolgok; ha pedig nem ez az eset, akkor azokhoz kell tartani magát, kik több hitelt érdemelnek, s kik gyülölség- vagy kedvezésből az eseményből valamit eltitkolni vagy ahhoz adni nem akartak."

„Összegyüjtve levén mind, vagy a nagyobb rész, először is rövid tartalom készittessék, mintegy alaktalan embryo; azután adassék meg neki a szépség, a szinezet a styl, rend és ékesenszólás által. Az iró, hasonlóan Homer Jupiterjéhez, ki majd a thrák lovagok, majd a mysiabeliek földjére pillant, majd a romaiaknak saját ügyeit vegye szemügyre, fejtegetve, minőknek látszanak azok a magasból, majd ismét a persa ügyeket. A csatában ne nézze csak az egyik részt, se egyetlen lovagot vagy gyalogot. Tartson mindenben mértéket; ne legyen az előadásban izetlen, durva és gyermekes, hanem haladjon könnyüséggel; s jól elrendezve a dolgokat hely és mód szerint, ha szükség, menjen át más előadásra, s térjen vissza az előbbire, ha oda visszaszólittatik. A mennyire lehet, gyorsan haladjon, oszsza be az anyagot időrendileg; repüljön Armeniából Mediába, azután ujra keresse föl Iberiát, Olaszországot, időt sehol nem veszitve. Mutasson a fényes, tiszta tükörhöz hasonló lelket, melly a mint fogadja a tárgyak képeit, ugy küldi vissza azokat minden vegyület, alak, vagy szinváltozás nélkül. A történetiróknak ugyanis nem ugy kell irni, mint a szónokoknak, hanem elmondani azt, a mi történt, a maga rendje szerint. Szóval: a történetiró tartsa magát hasonlónak Phidias-, Praxiteles-, Alcamenes- vagy másokhoz, kik nem csinálták maguk az aranyat, ezüstöt, elefántcsontot; hanem a

mint kapták az eleusok-, atheneiek- vagy argusoktól, mintázták, kifaragták, fölékesitették azokat; mert abban állott mesterségök, hogy az anyagot a szükséghez képest rendezzék. Ekképen tehát a történetirónak föladata a történeteket szép rendbe állitani, s olly világosan bebizonyitani, hogy a ki olvassa, vagy hallja, annak mintegy szemei előtt legyenek a tények."

„Elkészitve mindent, kezdje előbeszéd nélkül, ha csak a dolog fölvilágositást nem kiván; s ha előbeszédet készit, csupán két dologra ügyeljen, nem pedig háromra, mint a szónokok; elhagyva azt, a mi a jóakaratra vonatkozik, csak figyelemre és tanulékonyságra szólitsa föl a hallgatókat. A figyelem meglesz, ha nagyszerü, szükséges és hasznos dolgokról fog nekik szólani; a tanulékonyság nem fog hiányozni, ha tisztába állitja a dolgot, előrebocsátván az okokat, s kifejtvén az események fő részeit. A nagyszerü előbeszédhez méltók legyenek a tények is. Az átmenet az előadásra könnyü és természetes legyen, ugy hogy a történet többi része csupán folytatott előadás legyen. Néha nem árt fölékesiteni ezen elbeszélést; legyen az sima és egyenlő, magához mindig hasonló, minden fellengzés és alacsonyság nélkül, a világosságot keresve, melly a tényeknek egyezéséből mindig előállitható. Tökéletes pedig csak akkor lesz, midőn az előzményből foly az, a mi következik, s az egész lánczolatot képez, ne hogy sokféle események egymás mellé állitva lenni látszassanak; hanem az első mindig részt vegyen a másikban, s ne csak szomszédja legyen annak, hanem az utolsókkal is kapcsolatban álljon."

„A gyorsaság mindenben hasznos, főleg hol sok az előadnivaló tárgy; ezt jó lesz megszerezni nem annyira a szavaknak, mint a tényeknek összevonása által, vagyis hogy átugorva az apróbb, nem annyira szükséges dolgokat, bővebben szólhassunk a nagyokról. Különösen pedig figyelmes legyen az iró a hegyek, tengerek, folyamok leirásában, ne hogy ékesenszólást fitogtatni látszassék. Lám, milly röviden szól Thucydides, midőn valamelly gépet ir le, vagy a magában hasznos és szükséges ostrom-rendet mutogatja, vagy az Epipolis alakját és a syracusai kikötőt rajzolja. Midőn szükség lesz valakinek szavait fölhozni, a személyek- és a tárgyhoz illő dolgokat mondjon, s mindig a legnagyobb világossággal. A dicséret és becsmérlés legyen szerény, óvatos és nem rágalmazó, rövid, megérdemlett és a maga helyén. S ha épen jókor jő elő valamelly mese, adassék elő; de minden bizonyitás nélkül, hogy mindenki azt gondolja róla, a mi tetszik, te pedig ment légy az ócsárlástól. Végre gyakran fogom ismételni, hogy

midőn irunk, ne csak a jelent tartsuk szem előtt, hogy a most élő embereket dicsérjük és tiszteljük; hanem idézzünk emlékünkbe minden kort, vagyis inkább irjunk a jövőnek, s attól várjuk a jutalmat, és hogy elmondják: „Ez szabad, őszinte ember volt; nem is találni benne hizelgést vagy aljasságot, hanem igazságot minden dologban.“ A ki józan fölfogással bir, ez élet rövid reményei fölé helyezi ez itéletet. Miként a gnidusi épitész, ki a Pharos tornyát épitette, a kövekbe saját nevét véste, a vakolatra pedig az akkoriban uralkodó királynéjét, előre látván, a mi történni fog; mert rövid idő mulva a vakolattal együtt a betük is leesvén, csak akkor vált olvashatóvá: Sostratus, a gnidusi Desiphanes fia a hajósok mentő isteneinek. Ő nem tekintette korát, tudva, hogy rövid az élet; most azonban és ezután is, mig csak állani fog a Pharos torony, az ő müvészete dicsőittetni fog. Igy kell irni a történelmet, igazán, bizva a jövőben, nem pedig hizelgés által hajhászva az élők dicséreteit.“

HUSZADIK FEJEZET.

Történetirók.

Tacitus (54—130?).

E tanácsoknak valljon mikép feleltek meg az e korbeli történetirók? Mint sas, ugy emelkedik valamennyi fölé Cornelius Tacitus. Umbria Terni városában születve, s a rhetorok és stoicusok iskoláiban nyerve oktatást, azoknak némelly hibáit s a szigoru romai erkölcsök bámulatát magának elsajátitotta. Ennek következtében s a jelesebb bölcsészeti iratok olvasása által utálat keletkezett benne minden aljas szolgai érzelmek iránt; azon éles belátásra tett szert, mellynél fogva az emberi szivnek legtitkosabb rejtekeiben fürkészett. Először fegyvert viselt, azután ügyvéd lett; Domitián alatt quaestori és praetori méltóságot viselt; utazott Germaniában és Britanniában. Utoljára consulságot is viselt, s hosszu életet élt több nyugalommal, mint sem azt iratainak szigoru, elégedetlen hangjából kiolvasni lehetne.

A jó és gonosz uralkodók élő ellentéteinek közepette nyugodtan szemlélte ő az erélytelen küzdelmet; mielőtt nyilvánosan föllépne, érettebb éveit bevárta. Meghaladta már a 40 évet, midőn hálából ipjának, Agricolának, életét megirta. E müvében az életrajzot a történelem méltóságára emelte, egy egészen uj (a brit) népnek történeteit szőve abba, mellyről a legérdekesebb adatokat gyüjtötte össze.

Ezután Germania leirásához fogott, s Caesar nyomait követve, e népnek szokásait rajzolja; mintha csak sejtve azoknak közel terjeszkedését, óvni kivánta volna a birodalmat, s figyelmeztetni a romaiakat ama harczos, durva, de ép törzsekre, mellyek olly nagyszerü ellentétet képeztek a birodalom romlott miveltségével. E parányi könyvecske az ó-kornak egyik legjelentékenyebb müve, valódi remekmü, hogy kevés szóval sokat mondjunk; noha a neki tulajdonitott dicséretek nem felelnek meg tökéletesen az ujabb kivánalmaknak. A mi a tényeket illeti: átalában igazat mond, s hihetőleg saját szemeivel látta, vagy atyjától hallotta azokat; de már azoknak leirásában egyoldaluvá lesz azon utálat következtében, mellyel a romai társadalom romlottsága iránt viseltetik, ugy annyira, hogy midőn az ujabb népek erőteljes épségét az ő századának romlottsága ellenébe állitja, a vadon élet magasztalásának tulságába esik. Nem értve a német nyelvet, sok dolgot balul fogott föl; hasonlóan többi polgártársaihoz mindenütt csak romai szokásokat keresve, Görögország és Roma isteneit látta a germanoknál is [1]). Mig a romaiak nem igen szorgoskodó kiváncsiságának olly sok rejtélyeket tárt föl e tartomány, hová fegyvereik most kezdettek behatni: az ottan szerzett tökéletlen ismereteket egy egészen különböző miveltség meg nem felelő hason szavaival forditja. A határozatlanságot és kételyeket még inkább növeli a kifejezés, melly az ő mesterkélt rövidsége mellett nem épen elegendő annak jelentésére, a mit a történetiró gondol, vagy pedig a szokottól eltérő értelemben használtatik. Mindamellett azon érdeme Tacitusnak megmarad, hogy az ujabbkori történetnek első lapjait ő nyujtja.

Megkisértve erejét, Roma történetének megirásához fogott harmincz könyvben, Nerótól kezdve Nerváig, kinek és Trajánnak uralkodását, mint dusabb és biztosabb föladatot, az ő vénségére tartotta fön foglalkozásul [2]). Ezen szándékát azonban nem valósitotta, sokkal czélszerübbnek találván évkönyvek alakjában irni meg Augustus négy első utódának kegyetlenségeit. Daczára azon gondosságnak, mellynél fogva egy, uralomra jutott utódja [3]) az ő müveit számos példányokban másoltatá, azoknak nagy része elveszett. A Történetből csak négy könyv és az ötödiknek kezdete maradt fön, s ezek száma nem csekély

---

[1]) Hallotta *Mar*, a mi német ragaszték és *diesöt* jelent, s *Herl* vagy *Kerl* Odinra alkalmazva, ebből Mercuriust csinált. Igy másutt is.

[2]) Principatum divi Nervae et imperium Trajani, uberiorem securioremque materiam senectuti seposui. *Hist.* I.

[3]) Tacitus császár, ki csak hat hónapig uralkodott.

lehetett, ha itten egy évnél több alig foglaltatik, ugymint a 69-ik év. Az Évkönyvekből (Annales) fönmaradt tizenkettő, számos hézagokkal; elveszett mindaz, a mi Tiberius végéveit, Caligula uralkodását és Nero kormányának nagy részét tárgyalta.

Mig Herodot és Livius költői, Polybius és Xenophon politikus történetirók: Tacitus, mint bölcselő történetiró, a lánczszemet képezi a régiek és ujabbak közt. Ő az első, ki a történelembe az erkölcsök és a belviszonyok rajzát fölvette, rendkivüli dramai ügyességgel állitva elő nem csak a forumot és csatatéreket, hanem a családi jeleneteket is; nem is szoritkozik egyedül hazájára, hanem az éjszakon és keleten föltárult uj világokat is vizsgálat alá veszi. Nem feledve a történetirónak főpapi hivatását, mint az erkölcsiségnek szigoru birája, még a megbukott erkölcsnek is tisztelettel adózik; a bünt, bármi hatalmas legyen is, ostorozza. Mindent kérlelhetlen birálat és itélet alá vesz; itéletét egy szóban kimondja; bármi csekély dolgot adjon is elő, annak okait és következményeit fölfejti. Mivel pedig egészen politikával van elfoglalva, még a legegyszerübb tényekben is távoli s bonyolodott okokat keres; a mi őt tulságra vezeti az okoskodásban, s olly komor szinben lát mindent, hogy még az elfajult század iránt is tulszigorunak tünik föl. Jelleme átalában becsületes; mindig igazmondó, még a legerőteljesebb kifejezésekben is; a szabadságot szenvedélyesen szereti, de csak a régi köztársasági formákban találja föl azt. E mellett megengedi azt is, hogy gonosz fejedelmek alatt is nagy lehet az ember; hogy az elvetemült szolgaság s vészteljes ellenkezés közt föltalálható a minden veszélytől és alacsonyságtól ment középut [1]). Mig a zsarnokokra az örök gyalázat bélyegét süti: méltányolja Nervát, ki a főhatalmat a szabadsággal megegyezteti, és Trajánt, ki alatt gondolat- és szólásszabadság uralkodik.

Tacitus azonban mit gondolt az ő koráról? Hitte-e ő azt, hogy a társadalom örvényből örvénybe sülyed elkerülhetlenül? Vagy talán nem hitte ezt, mert gyógyszert nem ajánlott? S minő különbséget tesz ő annyi temérdek babonaság közt, mellyeket olly hiven ad az olvasó elé, s mint politikai és nemzeti intézményeket tisztel,— és egy istenség közt, melly az ő legszebb müvét mértékfölötti romlottságnak engedi át? Lemond-e minden reményről, mellyet a dolgok más rendében lehetne helyezni, s azt hiszi talán, hogy „az istenek csak a bosz-

[1]) Liceatque, inter abruptam contumaciam et deforme obsequium, pergere iter, ambitione ac periculo vacuum. *Annales*, IV. 20.

szuállással, nem az emberek üdvével foglalkoznak?“ E kérdésekre mi nem felelhetünk; minthogy ő egy orvosnak hidegvérüségével teszi észleleteit, ki a tetemet bonczolván, a gyilkoló fenének nyomára akad. Hogy ha ezen kutatás közben bonczkése alá olly tag kerül, mellyben életerő mutatkozik, annak sem kegyelmez; a keresztények kivégeztetését ép olly hidegvérüen irja le, mint számos egyéb áldozatokét, mint a kiknek halála csak látványul szolgál a zsarnoknak és a népnek.

A császárok kegyetlenségének és kicsapongásainak egyhangu rajzára, kiknek történetét irja a birodalom története helyett, s a senatusnak simuló gyávaságát, a népnek baromi közönyösségét látva, borzalom fogja el az embert. Azonban hiában kérdjük őt, miképen történhetett az, hogy annyira elaljasodtak Cato és Brutus maradékai; hiában kérnénk tőle fölvilágositást, minő finom ügyességgel fékezte meg Augustus a népet, eme tomboló vadat, s az iránt, hogy a háboruk- és üldözésekben elveszett régi republikanusok egyéb örökséget sem hagytak maguk után, mint kimerültséget és önmegadást.

Mindamellett igen kedves és tanulságos dolog látni egy irót, ki annyi romlottság közepett megőrizve szeplőtlenségét, azt bizonyitja, hogy lakik az emberben valami, a mit a zsarnok még az élettel sem képes kiirtani belőle.

Eme régi typusa az ujabb politikai eszélyességnek, eme bölcsész egy La Rochefoucauld modorában, a fölfogás és előadás minden egyszerü, természetes módját kizárva irmodorából, egy egészen sajátságos, mesterkélt irályt teremtett magának, melly majd élénk gyorsasággal, majd nyugodt fenséggel foly, a nagyszerüben egyszerü, néha magasztos, s hogy többet ne mondjunk, mindig eredeti. Nincs benne virágos kifejezés, nincsenek ragyogó képletek, sem rim, sem körmondatok; nem kiván tetszeni, hanem gondolatot akar ébreszteni, hogy minden kifejezés oktasson, minden szó értelemmel birjon, s e végből tárgyára nézve szabatos, horderejére nézve határozatlan legyen. Ekképen Tacitus, daczára hiányainak, minden gondolkozó egyénnek dicséretét kiérdemlette [1]). Bossuet őt a legkomolyabb történetirónak,

[1]) Különös tisztelettel viseltettek számos fejedelmek a fejedelmeknek emez ellensége iránt. Krisztina, svéd királyné, naponkint olvasott belőle; III. Pál pápa, szintugy Medici Cosmo is mindig kezében tartotta Tacitust; Spinola marquis, hires hadvezér, leforditotta; X. Leo nagy jutalmat igért annak, ki fölfedezi még a többit is, a mi az akkori kevéshez nagyon hibázott, s a mit 1468-ban Vendelin adott ki Spirában. S valójában Angelus Arcimboldi Westphaliának Corvey monostorában fölfedezte azon kéziratot, melly az *Annalis*oknak öt első könyvét foglalja magában, s kiadta 1515-ben.

Racine az ó-kor legnagyobb festőjének nevezte; mindig kedvesnek találták azok, kiknek a köznyomor idején meg kell edzeni jellemöket a rémités vagy csábitás veszélyei ellen.

Tacitusnak valamint mintája nem volt, ugy utánzókra sem talált; mert őtet csak az utánozhatná, ki, mikint ő, egy romai birodalomban élne, hol megemlékeztek a szabadságról és türték a szolgaságot, a dicső hagyományokkal ocsmány elaljasodást egyesitve; ki ifjuságát polgári harczokban töltené, midőn két párt vitatkozik a fölött, mellyik adjon gonoszabb uralkodót a világnak; továbbá, ki egy Vespasián és Titus alatt kipihenhetné magát, csendben bosszut forralhatna Domitián alatt, mig végre Nervának trónra lépte után kiönthetné mérgét a hosszu időszakon keresztül átgondolt, a balsorsban megedzett, s egy olly embernek magasztos komorsága által szinezett lapokban, ki nem magát, hanem a köznyomort veszi tekintetbe; — melly komorság kisérő

Ugy mondják, hogy Napoleon M. Suarddal, a franczia ‚Institut' örökös titoknokával, a tett embere a tudomány emberével, a gyakorlat embere az elmélet emberével vitatkozott Tacitus fölött. „Nem véli ön (mondá a császár), miként Tacitus, bármilly nagy tehetség, egyátalában nem szolgálhat mintául a történelemnek és a történetiróknak? Ő maga mély belátással birván, mélységes terveket föltételez mindabban, a mi történik és mondatik. Pedig nincs ritkább dolog a világon a terveknél."

‚Ez igaz, sire (válaszolá Suard), nagyon is igaz másutt; csakhogy Romában ez igen közönséges dolog volt. Hatszáz év alatt, mig a köztársaság tartott, minden, tervek és végrehajtások által történt; a császárság korában a világ urai átengedék magukat szenvedélyeiknek, de nem az esetlegességnek; Tiberius tele volt ugyan különczséggel, de azért mélyen gondolkozott.'

Napoleon. „Tacitusnak azon birodalom szellemét kellett volna elsajátitani, mellynek történetirója volt, ő azonban a köztársaság szellemét tartotta meg. Én is szeretném a köztársaságot, ha lehetséges volna" stb.

Suard. ‚Sire! Tacitus az ó-kor összes történetirói közől leginkább belátta, mikép lehet a fejedelemnek legnagyobb hatalmát a népek legnagyobb szabadságával megegyeztetni; s ezen egyességet ő ritka boldogságnak nevezi.'

Napoleon. „Mit sem tesz a dologra; ő egy pártnak történetirója, a romai nép pedig nem volt Tacitus pártján. A nép szerette a császárokat, kiktől Tacitus el akar minket ijeszteni; már pedig a szörnyetegeket senki nem szereti A császárság kegyetlenségeit a pártok idézték elő.

Suard. ‚Bocsánat, sire! Akkor már nem volt romai nép Romában, hanem az egész világról oda sereglett gyülevész nép, melly a komédiássá vált leggonoszabb császárt is megtapsolta, ha tudnillik kenyere volt és játékai a circusban.'

Napoleon. „S az ő irályát talán mentnek hiszi minden megrovástól? Midőn az ember Tacitust olvasta, azt kérdi, mit gondolt e történetiró. Nekem az tetszik, ha az iró világosan nyilatkozik. E részben talán egyetértünk, nemde titoknok ur?'

A titoknoknak nem volt ideje válaszolni.

Lásd **Garat**, *Mémoires historiques sur la vie de M. Suard.* Paris, 1819.

társa annak, a mi erőteljes, nagyszerü és magasztos, s melly az életre, a gondolatra, minden mélyebb érzelemre kiterjed.

Tacitus azon szerencsében részesült, hogy saját dicsőségének tanuja lehetett; a mit talán inkább verseinek és szónoklatainak köszönhetett, a mellyek elvesztek, mint szintén egy élczgyüjteménye is, melly még a grammatikus Fulgentius Planciades előtt ismeretes volt.

Svetonius (70 – 121).

Cajus Svetonius Tranquillus, a régiségeknek fáradhatlan gyüjtője, az egyik császárnak gyürüjét, a másiknak pecsétjét őrizte; Hadriánnak egy régi bronz-szobrocskát ajándékozott, melly hajdan Augustusé volt. Szintolly szenvedélylyel és szerencsével adomákat gyüjtött össze a tizenkét császárról. Leirta mindegyiknek arczvonásait, öltözetét, magatartását és életmódját; mellyik órában ebédelt, hány s minő étellel élt mindegyik, miképen volt butorozva szobája, minő közmondásokat használt, minő fajtalanságokban gyönyörködött: mindezt leplezetlenül sorolja elő. Mint a császároknak hideg és laconicus levéltárnoka, minden gondját csak a tudományosságra forditja; az erkölcsiséggel mit sem gondol, s már az sok tőle, hogy Caligulát szörnyetegnek nevezi; a politikával nem törődik, még csak észre sem veszi a világ dolgainak nagyszerü fordulatát Caesartól Domitiánig. A helyett, hogy az időrendhez tartaná magát, az erényeket és gonoszságokat a panegyristák módjára bizonyos osztályokba sorozza, elválasztva ekképen azokat a tényektől, mellyekből eredtek, s mellyek azoknak értelmet és értéket adnak; még csak azt sem vizsgálja, mennyire nevekedett vagy csökkent ezek által a fejedelemnek és az államnak boldogsága és jólléte.

Egyéb munkákat is irt, ugymint a rhetorok, grammatikusok s talán a költők életét, a görögök játékairól, sértő kifejezésekről, és a romaiak öltözetéről. Irálya tiszta, minden ékesség és keresettség nélkül.

Vellejus Paterculus (19. K. e. – 31. K. u.).

Vellejus Paterculus Campaniában született, Tiberius alatt harczolt Thraciában és Germaniában, polgári méltóságokat viselt, s Roma történetét irta annak eredetétől a maga koráig. Számunkra csak az maradt fön, a mi Görögországra és Romára vonatkozik, Perseus leveretésétől fogva Tiberius uralkodásának 16-ik éveig. Egyébben őszinte történetiró, de a legnagyobb alacsonysággal hizeleg a császároknak, ugy hogy azoknak tetteit vagy megmásitja, vagy elhallgatja. Germanicus ő nála dologtalan henye, Tiberius isten, Sejanus hős; ennek bukása,

ugy mondják, Vellejus halálát is maga után vonta, ki nem büntársa, hanem csak barátja volt [1]).

Irálya tiszta, de szónoki s egyenetlen, Titus Liviusétól messze áll. Minden tényt bölcs mondatokkal szeret befejezni, elevenséget fitogtat, s az ellentéteket kiemeli; dicsérve vagy gyalázva mindig szónokol; s miután Cicero halálát elmondta, Antonius ellen iskolai módra kikel, s heveskedésében nevetségessé válik.

Valerius Maximus (14.).

Sejanus bukásától kezdette irni Valerius Maximus a Nevezetes tények és mondatok gyüjteményét kilencz könyvben, rendezve minden megválasztás, és előadva minden izlés nélkül. A csodálatos után kapkodva, olly példákat hoz föl, mellyek a csodával határosak, s körülményeket, mellyek a tényhez alig tartozhatnak; ezek által az igazság és a történeti egyszerüség veszt. A középkorban kedvelt iró volt; több izben lemásoltaték glossák kiséretében. Az ő irályának közönséges volta s a változatlanul hideg és szigoru declamatio következtében azon véleményre jöttek némellyek, hogy az ő müve, miként azt birjuk, csak rövid foglalat, vagyis inkább kivonat, mellyet az ő müvéből bizonyos Julius Paris készitett volna. Előre van bocsátva egy utálatos hizelgéssel tömött prologus Tiberiushoz.

Justinus (158.)

Justinus, Marcus Aureliusnak ajánlott föl [2]) egy kivonatot Trogus Pompejusból, ki Augustus korában negyven könyvben irt történetet, ugynevezett Philippicákat, minthogy a hetedik könyvtől kezdve a macedoni birodalomról értekezett. Az a kérdés, valljon hibául tulajdonittassék-e az abbreviatoroknak, hogy az eredeti müvet elveszni engedték, vagy érdemül, hogy annak legalább egy részét megtartották? Valójában alig nevezhetjük compendiumnak Justinus eme müvét, melly tele van kitérésekkel s előadása mindig terjedelmes; ha csak azért nem, hogy elhagyja azt, a mit érdekesnek vagy tanulságosnak nem talál [3]); az időrendet összezavarja, az egyes részeket kapcsolatba hozni nem tudja, s a pontosságra nem sokat ügyel; a mi talán az eredetinek hibája, mellynek érdeme szép irmodorában állhat.

---

[1]) **Jacobs**, *Des V. Paterculus röm. Geschichte übersetzt von* stb. Lipcse, 1793. — **Morgenstern**, *De fide historica V. Paterculi, imprimis de adulatione ei objecta.* Lipcse, 1800.

[2]) Ha csak nem hamisitott a bevezetés a kéziratokban; irálya legalább későbbinek mutatja.

[3]) Omissis his, quae nec cognoscendi voluptate jucunda, nec exemplo erant necessaria. **Just.**

Annak megitélésére, mennyi hitelt érdemel, a tudósok vizsgálat alá vették a kutfőket, mellyekből Trogus merithetett, s mellyeket az ő röviditője nem emlit [1]). A hat első könyvben, mellyek mintegy bevezetést képeznek a macedonok történetéhez, Theopompust követi, kit, ugy szólván, forditott a következő négy könyvben, mellyek sajátképen Macedoniáról és Persiáról szólanak Darius Codomanusig. A mit Nagy-Sándor uralkodásáról a XI. és XII. könyvben mond, az már ismeretes dolog; de már nem annyira utódainak harczai, mellyekre nézve nagyon is hiányos. A XVIII—XXIII. könyvekben becses ismereteket őrzött meg a carthagoiakról a pun háboruk előtti időből. Philarchus volt talán a kutfő az eseményeket illetőleg Fülöp háborujáig a romaiakkal, s Polybius az eseményekre vonatkozólag Mithridatesig. Ennek uralkodását s a parthusok történetét illetőleg, Justinus, ugy szólván, a mi egyedüli támaszunk; miután rhodusi Posidonius müve, kit hihetőleg követett, ugy szintén Spanyolország története, melly a XLIV. könyvben foglaltatik, elveszett.

Florus.

Lucius Annaeus Florus, valószinüleg spanyol eredetü, négy könyvben irta meg a romai történetek rövid foglalatát [2]), vagyis inkább panegyrist költői stylben, ugy annyira, hogy gyakran Virgilnek egész verseit közbeszőtte. Ő tehát elhanyagolja az időrendet, mindent tulnagyit, s ragyogó fényben állit elő; minden kicsiségben nagy sulyt helyezve, kérdéssel akarja kierőszakolni a bámulatot. Számos eszméje nagyon sok tehetséget tanusit, s erőteljes, szabatos kifejezésekkel tud élni; de a mondatok halmaza és a költői dagályosság hideggé és unalmassá teszi az előadást. Midőn Decimus Brutus hadjáratát a celta partok hosszában leirja, egész biztossággal állitja, miként diadalmas menetében addig meg nem állapodott, mig a napot az Oceánban elmerülni nem látta; sőt még azt is hallotta, midőn annak tányéra a habokkal összecsapódott.

Az nem áll, hogy az ő müve Liviusnak röviditése volna, kivel gyakran nem ért egyet. Még olly eszmét is pendit meg, melly ahhoz közelit, a mit mi a történelem bölcsészetének nevezünk; midőn a romai

---

[1]) **Heeren**, *De Trogi Pompeji et Justini fontibus et auctoritate*, a göttingai társulat irataiban, 1803. XV. köt. — **Gatterer**, *Von Plan des Trogus und seines Abkürzers des Justini.*

[2]) A város alapitásától kezdve egész azon időig, a midőn Augustus bezárta Janus templomát.

birodalomnak három: csecsemő, serdülő és iſjukort tulajdonit, ezt két századra osztja, hozzá csatolva, mint koronát, Augustus korát.

Curtius Rufus.

Quintus Curtius Rufust némellyek ugyanezen korba, mások Constantin idejébe helyezik. De mivel egy régi iró sem tesz róla említést, s sajátszerü jelleggel nem bir, találkoznak, kik őt ujabbkori szerzetesnek tartják. Inkább lehetne őt regényirónak tartani, kinek irmodora dagályos s fellengző mondatokkal bővelkedik; mindamellett előadása tiszta és rajzai csinosak. De mint történetiró nem áll meg; a helyett, hogy Nagy-Sándornak jobb életiróit követné, a hiszékenyek és meseirók, ugymint Clitarchus és Hegesias nyomain jár; jóllehet ezeknek némelly csodaszerü meséit elhallgatja vagy kétségbe hozza [1]). Az időrenddel épen nem gondol; az egymással ellenkező tényeket összeegyeztetni nem törekszik, sem azt nem kutatja, lappanghat-e valami igazság a mesékben. Görögül nagyon keveset tudott, még kevesebbet értett a hadtudományhoz; a földrajzból alig volt valami ismerete, a csillagászatból épen semmi. Taurus hegyét a Kaukazussal, az Iaxartest a Tanaissal zavarja össze, mig a Kaspi- és Hyrcan-tengert megkülönbözteti; sőt mi több, a holdfogyatkozást ujhold idejére teszi [2]). Előadása rhetorra mutat, ki szép szavakkal és nagyszerü mondatokkal akarna kérkedni, ha bár azok nem illenek is a tárgyhoz; ugy hogy a scythák a görög Porticus mondataival kérkednek, a hősök pedig szinpadi szemtelenségeket fitogtatnak. Elmondva azt, minő méltatlan dologra használta Sándor Bagoas heréltet, hozzá teszi azt is, miként a macedoni uralkodó kéjelgései mindig szabadok és természetesek valának.

Dictys.

A monda szerint Nero uralkodása alatt földrengés nyitotta meg a cretai Dictysnek sirját, ki Idomeneusnak társa volt a trojai hadban, s ott találtatott volna annak naplója, phoeniciai betükkel pálmalevelekre irva. E csalás szüleménye, Quintus Septimius által a III. században latin nyelvre forditva, számunkra föntartatott.

A többi történetirók.

Ezen korszakból a következő történetirók emlittetnek még: Lucius Fenestella; azonban a neki tulajdonitott értekezés „A romai tiszt-

---

[1]) Plura transscribo quam credo; nam nec affirmare sustineo, de quibus dubito, nec subducere, quae accepi. Lib. IX.

[2]) ‚Luna deficere cum aut terram subiret, aut sole premeretur.‘ IV. 10. Hibáit földeritette Le Clerc az *Ars critica* végén.

viselőkről" florenczi Andreas Dominicus Floccustól való, Servilius Nonianus és Fabius Rusticus, Nerónak kortársa s Senecának magasztalója, gyakran idéztetnek Tacitus által. A görög nő, Pamphila, Nero alatt egyetemes történetet irt 33 könyvben. Svetonius Paulinus, Nerónak egyik jobb hadvezére, leirta hadjáratát az Atlason tul 41-ben, mellyre Plinius gyakran hivatkozik; ki a keleti ügyeket illetőleg Licinius Mucianusra támaszkodik, ki a régi romaiak beszédeit, tetteit és leveleit gyüjtötte össze. Ez utóbbi eleven legyet hordott magán, mint óvszert a látás megromlása ellen [1]). Julius Secundus bizonyos Julianus Asiaticus életét irta meg; Vipsanius Messala a Vespasián és Vitellius közti harczot s egyéb tényeket: e két egyén szerepel a párbeszédben: A megromlott ékesszólásról. Cluvius Rufus Nero tetteit s a Vespasián uralmát megelőző polgárháborukat sorolta el; dolgozata ugyan elveszett, de az utódoknak alapul szolgált. Olly időkorban élve, midőn a közigazgatás a cabinetek rejtélyeiből indult ki, be kellett érniök a közvéleménynyel, s elhallgatniok mindazt, a mi a zsarnokoknak tetszésére nem volt.

Historia Augusta.

A Historia Augusta szerzői: Spartianus, Lampridius, Vulcatius, Capitolinus, Pollio, Vopiscus, — Diocletian alatt, vagy kevéssel utána éltek. Nem annyira történetirók, mint biographusok; Svetoniusnak mintájára képezve, nem is a kornak nagyszerü eseményeit, mint inkább a császárok hibáit és erényeit, a nevelést, életmódot, öltözetet rajzolják. Irmodoruk szegény, minden rend nélkül; azt lehet mondani, hogy az ő dolgozataikban is beállott a zavar, melly mindinkább elharapózott a romai birodalomban [2]). Hihetőleg csak maga

---

[1]) **Plinius**, XXVIII. 2.

[2]) Jegyzéke azon életrajzoknak, mellyeket a ‚Historia Augusta' iróinál találunk:

Fejedelmek.	*Irók.*
Hadrianus	Spartianus
Antoninus Pius	Julius Capitolinus
Aelius Verus	Spartianus, Capitolinus
M. Aurelius	Capitolinus
Avidius Cassius	Vulcatius Gallicanus
Commodus	Aelius Lampridius
Pertinax	Capitolinus
Didius Julianus, Septimius Severus, Pescennius Niger	Spartianus
Claudius Albinus	Capitolinus

Vopiscus volt szemtanu; a többiek csak hallomásból beszélnek, vagy az előbbi irókból meritenek, a kutfőkhöz alkalmazva elveiket s irmodorukat. Minthogy azonban hiányzik náluk az itélő tehetség: az egyik irónak lemásolása után a másikra mennek át, s ugyanazon tényeket meritik abból, még csak jelét sem adva, hogy mostan ismétlés állott be, a mi néha háromszorosan is megtörténik. Mennyi hitelt érdemelnek tehát az illy történetirók? Mindazáltal a mivelődés történetére vonatkozó számos tényeket és részleteket köszönünk nekik a 34 rendbeli életrajz által fölkarolt 178 év köréből. Ez életrajzokat, ugy látszik, Constantin idejében szemelte ki valaki a sok közől, mellyek akkor léteztek.

Josephus Flavius (37 – 93.)

A zsidó Josephus saját életrajzában mondja, miként ő Caligula uralkodásának első évében született, s anyai ágon a machabaeusoktól, atyja után pedig papi nemzetségből származik. Már ifju korában vitatkozott az irástudókkal, kik hozzá jöttek tanácsot kérni. Tanulmányozta a három felekezetet, mellyekre akkor a zsidó nép oszlott; az essenusok tanainak elsajátitása végett három évig együtt lakott a pusztában Banunnal, ki szigoru életet élt ottan, azzal táplálkozva, a mit a föld nyujtott neki, s naponkint háromszor mosakodott, hogy szeplőtlenségét megőrizhesse. Visszatérve a városba, a farizeusokhoz állott,

Caracalla, Geta	Spartianus
Macrinus	Capitolinus
Diadumenus, Heliogabalus, Alexander	Lampridius
A két Maximinus, A három Gordianus, Maximus és Balbinus	Capitolinus
A két Valerianus, A két Gallienus, A harmincz zsarnok, II. Claudius	Trebellius Pollio
Aurelianus, Tacitus, Florianus, Probus, Firmus, Saturninus, Proculus és Bonosus, Carus, Numerianus, Carinus	Vopiscus

a közügyek vezetésében is részt vevén. Midőn a zsidók a romaiak ellen föllázadni szándékoztak, erről őket lebeszélni igyekezett; de hasztalan. Polgártársainak belviszályai közt hányattatva, mint vezér vett részt a harczokban, mellyek a szolgaságot előkészitették. Jotapatánál elfogatván, megjövendölte Vespasiánnak az uralmat; mi által szabadságot nyert, s a szabadosok szokása szerint Flavius melléknevet vett föl. Titussal együtt volt Jerusalem ostrománál; azután Romába ment vele, hol meghalálozott.

Husz könyvben irta meg a Zsidó régiségeket, a világ teremtésétől kezdve Nero uralkodásának 12-ik éveig, nem ugyan a zsidók számára, hanem hogy az igen megvetett népet a görögökkel és romaiakkal megismertesse. Miért is elhagyta mindazt, a mit ezek babonaságnak tarthattak volna; mindig azon oldalról mutatá be e népet, hogy az uralkodók el ne idegenedjenek tőle. A szent könyveket ő csak történeti okmányoknak tekinti; azoknak nemes s hathatós egyszerüségét megrontja, az elbeszéléseket pedig csonkán, elsimitva, vagy ferdén nyujtja. Mindazáltal négyszázadnyi hézagot tölt be a zsidók történetében, a mi a szent könyvekben nem foglaltatik, s a szokásoknak részletes rajzát adja.

Ezután hét könyvben előadván a Zsidók harczait, mellyekben ő szemtanu és szereplő volt, elárulja abbeli szándokát, melly szerint a győzőknek kedvezni kiván. „Mivel, ugy mond, a zsidók és romaiak közt folyt s talán minden harcz között legnevezetesebb háboruról azok, kik szemtanuk nem voltak, s rosszul értesültek, helytelenül irnak; mások pedig, mint szemtanuk, vagy a romaiak iránti hizelgésből, vagy a zsidók iránti gyülöletből az igazságot eltakarják, s dolgozataikból majd vád-, majd dicsérő iratot, de nem igaz történetet készitenek: én József, Mátyásnak fia, nemzetségemre nézve zsidó, születésemre Jerusalemből való, állapotomra nézve pap, ki személyesen harczoltam a romaiak ellen, s a végső eseményekkor is jelen voltam, föltettem magamban görögre forditani a történetet, mellyet anyai nyelven irtam a felső tartományokban tartózkodó idegenek számára. Illetlen dolognak találtam, hogy az igazság illy fontos ügyekben bizonytalanságnak tétessék ki, s mig a parthusok, babyloniaiak, a távolabb lakó arabok, a mi nemzetünk az Euphratesen tul, és az adiabeniek az én szorgalmam által mindent tudtak, miképen kezdődött a a háboru, minő események közt folytattaték, s miképen végződött, a görögök és romaiak, kik nem harczoltak, csupán hizelgéseket vagy hazugságokat olvasva, ezekre nézve homályban maradjanak".

Művét tehát az ujabb zsidó nyelvből görögre forditotta, s bemutatta Vespasiánnak; a latin forditás Titus parancsából történt, e két nyelv levén akkoriban a miveltek nyelve. Tökéletesen ismervén a hazájabeli felekezeteket, a köztök támadt egyenetlenségeknek igen tanulságos látványát nyujtja azon korban, midőn hazája elbukott. Agrippa királynak megelégedését szintén megnyerte [1]); Romában szobrot emeltek neki; a legelső keresztény irók az égig emelik őt, jóllehet a lelkismeretes critica temérdek pontatlanságokat találhat benne. Tőle birunk továbbá két könyvet: Apion ellen, ki az Egyptomi dolgokban rágalmazta a zsidókat; végre egy értekezést az észnek uralmáról, a hét vértanu machabaeus magasztalására.

Philo (sz. 30. Kr. e.).

Philo is zsidó volt, Alexandriából, ki, Caligulához lett küldetésén kivül, e czim alatt: Caligula erényei öt könyvet irt azon bántalmakról, mellyekkel ez őrült gonosztevő a zsidókat kinozta. Ezen bőbeszédü rhetornak bölcsészeti véleményeiről másutt fogunk szólani.

Herennius Philo (sz. 24. Kr. u.) hazájának, Phoeniciának történetét irta meg, Sanchoniaton művét pedig görögre forditotta.

Arrianus (sz. 105. Kr. u.).

Arrianus Flavius, Nicomediából, Epictetus tanitványa, romai hadvezér, ki egész a consulságig emelkedett, megirta a parthusok és bithyniabeliek történetét; melly müve elveszett. Fönmaradt azonban tőle Epictetus élete s négy könyv bizalmas beszélgeteseinek nyolcz könyvéből, ugyanannak tizenkét szónoklata, Sándor hadjáratának két könyve (a legjobb történeti mü eme nagy fejedelemről, alapitva Aristobulus- és Ptolemaeusra, kik a nagyszerü vállalatban társai valának) s egy más könyv Indiákról. Az irmodorban Xenophonnak szolgája; mivel, ugy mond, ugy kivánja ezt az isteni ihletés. Ő tehát akaratlanul is rövid, mindamellett világos, nem minden kellem nélkül; a csodaszerü dolgokra és hasztalan fecsegésekre keveset ád.

Appianus.

Alexandriai Appianust bámulat fogta el, midőn követek jöttek Romába uj nemzeteket fölajánlani, mellyeket Roma nem fogadott el;

---

[1]) Josephus, saját *Életrajzában*, 32. fej., két iratkát emlit Agrippától: „Nagy örömmel olvastam könyvedet, s ugy tetszik nekem, hogy nagyobb pontossággal készitetted azt, mint mások, kik hasonló dolgokat irtak. Küldd meg nekem a többit is'. — „Abból, a mit irtál, ugy látszik, nincs szükséged utasitásra, hogy megtanits rá minket, a mi csak történt kezdet óta; ha azonban eljösz hozzám, én is számos ismeretlen dolgokat fedezek föl előtted."

minthogy most már nem a hóditás, hanem az önfentartás lebegett szemei előtt. Daczára annak, hogy a romai egységnek hódol, más nemzetekre is kiterjeszti figyelmét. Midőn valamelly nép szerencsétlen vitába keveredik Romával, a mi történetirónk azonnal szemügyre veszi azt, előadja viszontagságait, elismervén a nemzetek fontosságát, melyekről Titus Livius s a többi történetirók csak akkor tesznek említést, midőn Romának uj diadalokra szolgáltatnak alkalmat. Müveiből fönmaradtak a pun háboruk, a Mithridatessel s Illyriával viselt hadak, öt könyv a polgári háborukról, s némi töredékek a celta háborukról; igen becses maradvány. Ismerte a hadnak fortélyait, s egyszerüen az igazsággal egyezőleg ad elő mindent, noha hibául rójják föl neki, hogy az iróknak, kikből meritett, nem érzelmeit, hanem szavait használta föl.

Pausanias (174.).

Jóllehet Pausanias, Görögországi utazásában, főleg a középületekre és müvészet emlékeire forditotta figyelmét: mindamellett a történetirók és kor megértésére nagy segitségül szolgál; mert a leirásnál azoknak történetét is kutatja, a tényeket és meséket birálva és fölvilágositva. Közben-közben megesik, hogy mint utazó, sebtében észlel, és gyüjt; máskor ismét mindent meglatol. Ha képzelheti vala, minő vészfelleg függ a világ fölött, nem érte volna be a gyorsan gyüjtött jegyzetekkel, mellyek fölingerlik ugyan, de nem elégitik ki a mi kiváncsiságunkat. Irmodorában nyomorultan utánozza Herodotot mesterkélt, szakadozott szabatossággal. Cappadocia Caesarea városában született, s bejárván Görögországot, Macedoniát, Ásiát, Egyptomot egészen Jupiter Ammonig, ugy látszik, Romában telepedett le az Antoninok alatt.

Herodianus.

Herodianus görög nyelven nyolcz könyvet hagyott hátra nekünk a császárok történetéről, Marcus Aurelius halálától Maximus és Balbinus haláláig, egyedül azt adván elő, a mit saját szemeivel látott. A földrajzzal és időrenddel mit sem törődik; hanem szerencsés rövidséggel és helyes itélettel választja meg a legfontosabb tényeket a boldogtalon kor földeritésére, a midőn az okosság nem tanácsolhatott egyebet, mint engedelmeskedni a körülményeknek, s a romaiak türelme az ő uraik önkényét fölbátoritotta.

Dio Cassius (229.).

Nagyobb fontosságu történetiró Cassius Coccejus Dio, Bithynia Nicaea városából, ki Commodus s az ő utódai által legfőbb méltóságokra emeltetett. Nyolcz decasra osztotta Roma történetét, Aeneastól kezdve

Alexander császárig; a mi álom által lőn meghagyva neki, s az álmoknak olly nagy hitelt adott, hogy azokról könyvet irt. Tiz évig gyüjtötte az anyagot; tizenkét éven át dolgozta a szöveget igen nagy részletességgel Heliogabal haláláig; innentől fogva pedig nagyon röviden. A dolgokat, mellyeknek szemtanuja volt, pontosan leirja; egyébiránt saját jelleggel nem bir, inkább csak férczelő, mint gondolkodó; s nagyon távol áll Thucydidestől, kit szintugy az eszmékben, mint az irmodorban mintául választott magának. Világos, noha pontatlan és tele kitérésekkel; a csodák és álmok iránt nagy előszeretettel viseltetik. Még azt is tudja, miként a nap majd nagyobbnak, majd kisebbnek mutatkozott a philippii csata előtt [1]); Vespasián nyállal egy vakot gyógyitott meg; egy phoenix röpült Egyptomon keresztül Romának 790-ik évében [2]) Megvetéssel viseltetik Cicero, Brutus, Cassius, Seneca s több tekintélyes egyéniség iránt, mivel republikanusok voltak; s majd nem az egyedüli a régiek közt, ki Caesarnak és Antoniusnak fogja pártját; a császárok uralmát folyton törvényesnek hirdeti. Mint tisztviselő, pontosan leirja a comitiumok rendjét, a tisztviselők megválasztatását s a közjognak változásait: miért is nagy kár, hogy müvének nagy része, valamint a persák- és getáknak általa megirt története is elveszett.

Diogenes Laërtius és Philostratus.

Antoninus alatt élt Diogenes Laërtius, epicureus, kinek müve: A bölcsészek életrajzai, habár több helyütt hiányos is, számos iskolák nézeteit tartotta fön számunkra.

Athenei Philostratus a sophistáknak emlitett életrajzain kivül megirta Apollonius Tyanaeus életét; irt még négy könyvet a képekről, egy értekezést a hősökről és bizalmas leveleket.

Plutarchus.

Plutarchus az ó-kornak legkeresettebb irója, született 50 évvel Krisztus után. Hadrián császárt hihetőleg a bölcsészetre oktatta; a jeles férfiaknak párhuzamos életrajzait irta meg, mindig egy görögöt és egy romait hasonlitván össze. Ő maga mondja, hogy életének nagy részét szülőföldén egy kisded városban, Chaeroneában, töltötte, hol tanulmányai számára nem sok segédszert talált; de nem akarta azt elhagyni, ne hogy még kisebbé váljék e város. Milly roppant könyvtára lehetett ottan!

Tudományossága azonban nem mutat tanulmányra, mellynél fogva

[1]) Lib. XLVII.
[2]) Lib. LVIII.

a temérdek irókból meritett ismereteket összeegyeztette volna egymással, hanem folytonos idézetekkel él; igy egymással ellenkező s meg nem fejtett állitásokra megyen át [1]). Emlékekre és földabroszokra is hivatkozik, de gyakran helytelenül; a nyelveket ugyanis nem értette, még csak a latint sem. Jóllehet Romában élt, s belátta annak szükségét, hogy a latin nyelv megtanulása igen kellemes és hasznos dolog: még sem adta rá magát, mivel az neki nehéznek látszott, s idő és ifju erő kivántatott volna annak megtanulásához.

Ennek következtében durva hibákat követett el; de hogy a részletes botlásokat mellőzzük, az által, hogy az eseményeket idő szerint nem rendezte, zavart idézett elő, mellyet még inkább nevelnek a gyakori homályos czélzatok, hibás erkölcsi kitérések [2]); a mi mind a határozott és termékeny eszmének hiányából veszi eredetét.

---

[1]) Ő 250 irót idéz, kik közől 80 elveszett.

[2]) Vegyük csak Demosthenes életét. „Egy végzetszerü sors, a mint látszik, vezérelvén a dolgok fordulatában czélja felé ama korban Görögország szabadságát, ellenkezett azzal, a mit Demosthenes kivánt létesiteni, s számos jeleket tüntetett föl, mellyek előre hirdették a jövőt; még Pythia is borzasztó jövendöléseket mondott, s még ezen régi sybillai oraculum is ismételteték stb.“

— „Azt mondják, miként a Thermodon egy kis patak, nem messze tőlünk Chaeroneában, melly a Cephisusba ömlik. Mi nekünk arról nincs tudomásunk, hogy ottan illy nevü folyó léteznék; hanem ugy tudjuk, hogy a mi jelenleg Emon nevet visel, volt akkoriban a Thermodon, s Hercules temploma mellett foly, hol a görögök táboroztak; s azon véleményben voltak, hogy ama csatában vérrel és tetemekkel telvén meg, uj nevét ekképen nyerte. Duris pedig azt állitja, miként a Thermodon nem folyam volt, hanem hogy némellyek sátrat emelve ott, s árkot huzva körülte, egy kis kőszoborra találtak, olly fölirással, melly azt jelenté, miként e szobor bizonyos Thermodont ábrázol, ki sérült amazont vitt karjai közt; s azt mondja, miként ez oknál fogva egy más oraculum is volt ottan, melly azt mondá stb. Bajos tehát meghatározni, mint állanak a dolgok. De azt mondják, hogy Demosthenes stb.“

— „Kik közt volt Archias, ki aztán Phigadoterasnak neveztetett. Azt mondják, hogy ő eredetére nézve thurius, egykor tragoediákban szerepelt; azt is beszélik, miként amaz aeginai Paulus, ki ezen mesterségben a többieket fölülmulta, az ő tanitványa volt. Hermippus azonban ezen Archiast Dacritus szónok tanitványai közé számitja, s Demetrius mondja, hogy ő Anaximenes iskolájába jára. Ezen Archias vonta ki tehát Ajax templomából, Aeginában, hová menekültek, Hyperides szónokot, marathoni Aristonicust, Hymereust, Demetrius Phalereus testvérét, s elküldé őket Cleonába Antipaterhez, hol meggyilkoltattak; azt is mondják, hogy Hyperidesnek nyelve vágatott ki. Tudva továbbá, miként Demosthenes könyörgő állapotban időzött Calauriában, Neptun templomában, elment oda kis hajókon thrák poroszlókkal, rávette, hogy onnan távozva, együtt menjen el vele Antipaterhez, mintha ott semmi kellemetlen dolog nem történnék vele. Demosthenesnek

Józan közértelemmel birván, de a multnak minden érzete nélkül, az életkor, nemzetiség, állapot nem tesz előtte különbséget a hősök közt, kiket mind ugyanazon szinekkel fest vagy bámulandókép jóknak, vagy borzasztóan gonoszoknak, azon fokozatok és vegyületek nélkül, mellyek az embernek valódi physiognomiáját képezik. Nem látva mást, csak azt, a kiről beszél, a másiknak életrajzában magának ellentmond; követi azt mindenütt, a csatatéren, trónon, otthon, az ügyek vezetésében, összegyüjtve az adomákat minden választás és mérsék nélkül, ugy annyira, hogy a tudósok vitatkoznak a fölött, valljon az ő müvét a történetek, vagy történeti regények közé kelljen-e sorozni. Mindamellett még sem állitja elő azokat a maguk teljes valóságában: Caesar és Pompejus egészen más szinben tünnek föl, mint a történelemben; Ciceróról álmokat, sületlenségeket emlit, nem pedig annak nyilvános életét rajzolja, még csak annak beszédeit sem olvasta. Politikai értelem hiányában még azon néhány esetben is elfajul, midőn nézetét az ő hősének életkörén tul terjeszti.

A sokkal inkább elmésebb, mint alapos összehasonlitásokban, jóval távol esvén Tacitus nagysága-, szorgalma- és mély belátásától, fölüle-

---

azonban esetlegesen különös álma volt az éjen: ugy látszott neki, mintha Archiassal vetekednék egy tragoedia előadásában, s ha bár sikerült is neki szerencsésen, a közönség megelégedésére, mindazáltal a készletekben és a költségben fölülmulta őt. Miért is, midőn Archias sok emberséges dolgot mondana neki, ráfüggesztvén szemeit, s mint volt, ülve maradván: „Oh Archias, ugy mond, nem tudtál engem megingatni az előadásban, most sem fogsz engem eltántoritani igéreteiddel."

— Ariston mondja, hogy a nádból mérget szitt, miként mondva volt; s bizonyos Pappus, kinek történetét Hermippus férczelte össze, azt állitja, hogy, miután leesett az oltárnál, azon táblán egy levélnek kezdetét találták, mellyet *Demosthenes irt Antipaternek*, a nélkül, hogy abban más lett volna; s azt is mondja, miként a hirtelen halál bámulatot gerjesztvén, a thrákok, kik az ajtónál állottak, beszélték, hogy ő bizonyos rongyból kihuzott valamit, s azt kezére téve, ajkaihoz érintette; ekkor nyelte le a mérget, midőn ezek azt goudolták, hogy aranyat nyelt le. Egy hajadon, ki őt szolgálta, kérdeztetve Archias által, azt felelte, hogy már jó ideje hordozta Demosthenes amulet gyanánt ama rongyot; Eratosthenes maga is mondja, miként Demosthenes a mérget egy üres gyürüben tartotta, s ezt karperecz gyanánt hordozta. Nem szükség itten előadni másoknak különféle véleményeit, kik erről irtak, s kik nagy számmal vannak; de azt nem hallgathatjuk el, miként Democrates, ki Demosthenesnek barátja volt, helyesnek tartja azon véleményt, hogy nem méreg által, mellyet bevett volna, hanem az istenek jótétemény- és gondviseléséből, kik meg akarták őt szabaditani a macedonok kegyetlenségétől, halt meg olly hirtelen és minden fájdalom nélkül."

Több példát fölhozni fölösleges volna, miután azok minden lépten-nyomon föllelhetők.

tes hasonlatokhoz ragaszkodik; a görögök részére hajlik, azt akarván mintegy bizonyitani, hogy nem voltak mindig olly elvetemültek, mint az ő korában. Kortársainak, vagy azon iróknak, kikből meritett, szenvedélyei által lelkesülve, nem mindig itéli meg pontosan az erényt; a természeti érzelmek félretételét hősiességnek nevezi; egekig magasztalja Timoleont és Brutust, kik testvért és fiut gyilkoltak meg. Catonál legfőbb érdemnek tartja azt, a mit minden becsületes ember kárhoztatni tartozik.

Nézeteiben eclecticus levén, ugyanaz előadásában is; ő félig görög, félig latin, bőbeszédü, nehézkes. Minden irmodort képviselni szeretne, a nélkül azonban, hogy az erőteljes dorismust, az atticai csint, vagy a joniai folyékony zengzetességet megközelitené. Mindamellett, mint egyenes lelkü férfiu meghóditja magának az olvasót, elhitetvén vele, hogy a mit mond, azt valóban gondolja is. Rászedni senkit nem akar, jóllehet maga csalódhatott; szavainak teljes hitelt nem követel. Egyszerü észrevételei, mellyek nem eszmedusak ugyan, mint Tacitusnál, hanem a józan közértelemmel egyeznek, csábitólag hatnak az olvasóra, ki megnyugvást talál abban, hogy az ő eszében is megfordult már az, a mit a történetiró elejbe ad. Leginkább vonzóvá teszik az olvasást a jellemrajzok és az általa leirt férfiaknak nagysága, kik a régi alkotmányok értelmében a politikai életnek minden ágában otthonosak levén, a képzelődés még akkor is bámulja őket, midőn az ész ellenök szól.

Számos egyéb müveket is irt Plutarchus, ugymint: Romai kérdéseket némelly népszokások eredete fölött. Miért mondják menyegző alkalmával a nőnek, hogy érintse a vizet és a tüzet, s miért gyujtanak meg sem többet, sem kevesebbet, mint öt viaszgyertyát; a holtaknak vélt utazók, midőn hazatérnek, miért nem mennek be az ajtón, hanem a tetőről ereszkednek le; miért szokás fedett fővel imádni az isteneket; miért kezdődik az év januárban, s a hónapnak három része miért nem áll egyenlő számu napokból; miért nem szokás utazni a kalendák, nonák és idusok napján; miért csókolják a nők rokonaik ajkait; miért van tiltva az adományozás férj és nő között. A feleletek néha izetlenül esnek ki; de átalában még is a szokásokat fölvilágositják. Hasonló nyomozást tett a görögöket illetőleg a Hellen kérdésekben, az ő történeteikben emlitett legkülönösebb dolgoknak eredetét kutatva: hogy az erethriai nők a thesmophoriák alkalmával miért pörkölik a hust a nap heve által, s miért nem sütik tüznél; honnan támadnak a különféle közmondások stb. Összehasonlitást tett még

a görög és romai események közt annak bebizonyitására, hogy azokat épen nem kell regéknek tartani, ha a valódi történetben igazolásra találnak; tulságos és be nem bizonyitott állitás. A romaiak és Nagy-Sándor sorsáról értekezvén, sophistikai alapon okoskodik, azt bizonyitgatva, miként amazok mindent a szerencsének köszönhettek, emez pedig saját erényének. Herodotnak gonosz indulatát is vádolja, nem annyira az igazság, mint a haza szeretetéből.

Plutarchus, miként maga mondja, igen engedékeny volt a rabszolgák iránt; s miután néhány izben föl volt ingerelve ellenök, végre meggyőződött arról, miként sokkal czélszerübb dolog rosszakká tenni őket a leereszkedés, mint önmagát rontani harag által, ha őket javitani akarjuk. Még a barmokra is kiterjeszti a könyörületet, azt állitván, hogy a világért sem adta volna el az ő szolgálatában megvénült ökröt. Pedig Aulus Gellius beszéli róla, hogy midőn egy rabszolgát veretett, ez fájdalmai közben a haragnak eme kitörését szemére vetette neki, hogy tudnillik ő azt irataiban rosszalja. A bölcsész azonban egész nyugodtsággal felelé: „Hát talán kigyult az arczom? talán ollyasmit mondottam, a miért pirulhatnék? Ezek a haragnak jelei, mellyeket én a bölcseknek nem ajánlottam.“ E közben fölhagyván az ütésekkel a hajdu: „Csak folytasd, ugy mond, dolgodat, mig mi ketten egymással vitatkozunk.“

Emlitsük-e azon babonaságokat, mellyek olly nagy számmal fordulnak elő irataiban? Ezen ember, kit olly eszesnek tartanak, hitelt ad Pyrrhus horoscopjának, Sylla álmainak, a tapsok zajára lehulló varjaknak, a föláldozott ökrök fejeinek, mellyek kiöltik nyelvöket, s nyaldossák saját véröket. Midőn azt várjuk, hogy valamelly nagyszerü ténynek okait fejtegesse: a kigyókról fog szólani, mellyek a nyoszolyákban fészkelnek, vagy balra repülő madarakról, vagy rémitő szörnyekről, s mindezt őszinteséggel és jó indulattal; a mi azt mutatja, mennyire eltörpül az ember a babonaságban a vallásosságnak hiánya mellett. Plutarch őszintén hisz az ő isteneiben, mintha még egyetlen szózat sem fenyegette volna azoknak oltárait. Mindjárt a házasság után némi viszályba jövén felesége rokonaival, s emez attól tartva, nehogy valamelly családi meghasonlás támadjon e bajból, meghivta férjét, mennének föl együtt a Heliconra, s hoznának áldozatot a szerelemnek, melly a zarándoklás által még inkább lángra gyult. Pythius Apollo papja volt jó ideig; nejével együtt Bacchusnak titokteljes társaságába avattatá magát. Annyi sok müvében, mellyeket az erkölcstanról irt, még csak egy szóval sem tesz említést a keresztényekről, ugy hogy a hol történeti védokok hiányzanak, azon régi bölcsé-

szek kortársának lehetne őt tartani, kiktől a jelesebb mondatokat átvette, tényekkel támogatva, s itt-ott élő képekkel és szerencsés képletekkel ékesitve azokat.

Aulus Gellius.

Aulus Gellius, ki Marcus Aurelius korában élt, az Atticai éjekben gyermekeinek oktatására összeirta mindazt, a mi jót hallott vagy olvasott. Daczára annak, hogy izlés és megválasztás hiányzik nála, igen jelentékeny ismereteket és régi emlékeket tartott fön számunkra, hasonlóan a muzeumokhoz, mellyek a már nem létező városokból összegyüjtött töredékekből alakulnak. Különösen fontos a XX. könyv, mellyben a XII táblás törvényre kiterjeszkedik. Azon irók szerint, kikből merit, változik irmodora is; néha erőteljes, másutt szép is; azonban észrevehető már rajta a latin nyelv átalakulása, az archaismus fitogtatása, a hanyatlásnak szánandó jele, épen mint midőn az öregek ismét gyermekekké lesznek.

Fölemliti, miként, a praetorok által a magánosok közti némelly apróbb ügyek elintézésére megválasztatván, az egyik pörlekedő azt állitotta előtte, hogy a másiknak pénzt kölcsönözött, a mit ez tagadott. Sem irással, sem tanukkal bizonyitani nem lehetett; csakhogy a fölperes jó, az alperes pedig rossz hirben állott. Gelliust megakasztá az eset; társai azt álliták, hogy bizonyitványok nélkül valakit elitélni nem lehet. Favorinus Catot idézte neki, ki hasonló esetben azt mondá, miként a két pörlekedő félnek erkölcsi jellemére kell tekintettel lenni. Gellius azonban az ő véleménye szerint illy bonyolodott esetben határozni egyik oldalra sem tudott.

Athenaeus.

Athenaeus, Egyptom Naucratis városából, Commodus uralkodása alatt élt. Feltéve, hogy bizonyos Laurentius asztalánál 21-en gyültek össze jogtudósok, orvosok, költők, grammatikusok, sophisták, zenészek, vitatkozásba hozza őket minda fölött, a mi csak egy ünnepélynél előfordulhat, ugymint ételek, borok, edények, játékok, illatok, koszoruk fölött. Minek következtében temérdek dolgot mond el a gyógyászat- és történetből, a természeti és bölcsészeti tudományokból, ugy szintén a görögök nyilvános és magán szokásairól. Több mint 700 iróra hivatkozik, s 2700 költemény és prozai mü czimeit idézi; a mint mondja, 800-nál több vigjáték kivonatát készitette el az alexandriai korszakból. Az olvasó tudni fogja, hányszor idéztük mi az ő, Bölcsek lakomája czimü művét (*Δειπνοσοφίσται*); s habár minden választás nélkül fog is a dologhoz, nagy veszteség, hogy munkája fön nem ma-

radott, kivéve az első könyveknek kivonatát, melly későbbi időkben Konstantinápolyban készült.

Polyaenus és Sextus Julius Afrikanus.

A macedoniai Polyaenusnak Marcus Aurelius- és Verushoz intézett Hadi cselei (Stratagemata) a hadtudományra nézve értéktelenek; de mesterkélten ékes irmodorban sok ismeretet tartottak fön. Mindenben cseleket képzelve, a tényeket természetökből kivetközteti, s az Achilleseket Ulyssesekké változtatja át.

Sextus Julius Africanus, Emausból, kellemes tárgyaknak vegyületét állitotta össze, melyet czélzással Venus övére (cestus) Cesti néven nevezett.

Phlegon.

Phlegon, Lydia Tralles városából, Hadrián szabadosa, görög nyelven irta le Siciliát s a romaiak ünnepeit. Az Olympicák és Krónikák 16 könyvében az olympiasi évek szerint rendezte el a világtörténetet; a mi őt még a szemére vetett száraz irmodor mellett is fontossá tenné. Ugyanott Tiberius uralkodásának 18-ik évében annyira sötét napfogyatkozásról tesz említést, hogy hat egész óráig látszottak a csillagok nagyszerü földrengés mellett; ugyanaz, mellyről az evangelisták is emlékeznek. Két kis dolgozat maradt fön tőle: a hosszu életüekről és a csodálatos (mondhatta volna képtelen) dolgokról. Ez utóbbiban leir egy hippocentaurust, mellyet Arabiában fogtak el, s Hadrián muzeumába vitetett; elmondja, miként számosabb, hitelt érdemlő egyénekkel együtt ő maga látott egy leányt, ki hat hónap mulva halála után megjelent, evett, járt-kelt, mintha élő lett volna; mig eljövén szülői, hogy őt fölismerjék, azt mondá, hogy ez által uj életének véget vetettek, s lábaikhoz rogyott.

Aelianus.

Aelianus, ki a csaták rendezéséről görög nyelven irt, egészen különbözik attól, ki a Historia varia és De natura animalium czimü müveit hagyta hátra, s ki minden izlés és belátás nélküli gyüjteményében elveszett szerzőknek számos töredékeit tartotta fön számunkra.

Ide sorozzuk még Ptolemaeus Chennust, ki Traján korában görög nyelven irta a különféle tudomány uj történeteit; és Antonius Liberalist az ő Metamorphosisaival: amaz Traján, emez az Antoninok korából.

Ne higyük, miként e gyüjtemények és kivonatok czélja lett volna, épen azon osztálynál mozditani elő a miveltséget, mellynek legna-

gyobb szüksége volt rá, mert ezen osztály nem tanult; hanem hogy megkiméljék a fáradságtól azon előkelő ifjuságot, mellynek, állásánál fogva, sokat kellett tudni, s melly a kor és társadalom viszonyainál fogva szintugy a tanulmányok, mint minden egyéb iránt ellenszenvet érzett.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Commodustól Severusig.

Commodus.

A Domitián halálától Marcus Aurelius haláláig lefolyt 84 évi időszak az emberiség legboldogabb korszakának nevezteték [1]). Az Antoninusok neve olly kedves volt a romaiak előtt, hogy a következő császárok saját nevökhöz csatolták azt, nem sokat törődve azzal, ha valljon megérdemlették-e. Csakhamar megbecstelenité azt Commodus, ki csupán testi erő, bujaság és gyávaság által tünt ki. Ő volt az első császár, ki uralkodó atyától származott; azonban Faustina kicsapongásai azon véleményre nyujtottak okot, miként ő bizonyos gladiatortól vette eredetét, kit Faustina a véres látvány után vezettetett magához megfertőztetni Marcus Aurelius nyoszolyáját. Az ő gonosz természetén az atyának sem példái, sem tanitásai nem fogtak; tizenkét éves korában nagyon melegnek találván a fürdő-vizet, a szolgát, ki azt számára elkészité, a kemenczébe dobatta.

Tizenkilencz éves korában lépett a trónra (180. mart. 17.). Ámbár sem vetélytársaitól nem volt mit tartania, sem nagyravágyást vagy emlékeket nem kellett kiirtania: mindazon kegyetlenségekre vetemült, mellyeket csak a gonosz tanácsadók által táplált vad indulata sugallhatott neki. Az emberek kinzásában igen nagy gyönyörét lelte; tapasztalt sebésznek tartva magát, a szerencsétleneken gyakorolta e mesterséget, kiket arra kényszeritett, hogy segélyt nála keressenek. Éjjel az utczákon járva, az egyiknek lábát vágta el, a másiknak szemét ásta ki tréfából; egy valakit pedig a vadállatoknak vettetett, mivel azt mondá, hogy ő és Caligula egy napon születtek. Egy kövér emberrel találkozva az utczán, hogy erejét megmutassa, azt egy csapással kétfelé szelte. Herkulesnek öltözve jelent meg nyilvánosan, s irtóztató buzogánynyal verte főbe a vadállatok bőreibe bujtatott embereket, s a szörnyetegek legyőzőjének czimét igényelte magának.

[1]) **Hegewisch** leirta azt e czim alatt: *Über die für die Menschheit glücklichste Epoche in der röm. Geschichte.* Hamburg, 1800.

Valójában bámulandó erővel és ügyességgel birt. Lándzsájával az elefántot keresztülütötte; egy napon száz oroszlánt ölt meg a circusban, mindegyiket egyetlen nyillövéssel; a szaladó nyargáknak nyakát keresztüllőtte; egy párduczot keresztüllőtt, a nélkül, hogy az embert, kire az rohant, megsértette volna. Ne hogy a császárnak mulatságaira hiányozzék a fenevad, megtiltotta Afrika lakóinak az oroszlánok pusztitását, vagy azoknak elkergetését, midőn az éhség által kényszeritve, az emberi lakok közelébe mentek. Hogy érdemeivel annál inkább kérkedjék az emberi-nem előtt, egészen meztelenül lépett az arenába, honnan elődjei kitiltották a senatorokat, s 735 viadalban egyetlen sebet sem kapva, önmagát ezer gladiator legyőzőjének nevezte. A népnek tapsaitól elragadtatva, hogy azt magának lekötelezze, kereskedelmi társaságot alapitott, s uj flottát állitott föl, melly Afrikából szállitsa a gabonát, midőn az egyptomi flotta hátráltatva volna. Egykor azonban azt képzelve, hogy a nép őt gunyolja, általános mészárlást rendelt a városnak fölgyujtása mellett; a praetorianusok főnöke csak nagy bajjal birhatta rá ismét e kegyetlen, őrült parancsnak visszavételére.

Épen ugy kitünt a fajtalanságban is. Még anyja életében bordélyt alakitott a palotából; annak halála után pedig egész háremet tartott 300 ágyassal, s ugyanannyi kéjfiut; megszeplősitette saját nővérét, a többire legjobb lesz fátyolt vonnunk [1]).

Illy őrültségek mellett sok pénzre levén szüksége, minden adót fölemelt; a hivatalokat pénzért osztogatta; a gonosztevőknek pénzért megkegyelmezett, sőt illy áron még az orgyilkosságot és a bosszut is megengedte. Hosszu dolog volna elszámlálni itten a sok ártatlan áldozatot; az őrjöngő, miután az atyja által hagyott gyámokat csak hamar eltaszitotta magától, minden hatalmat az ő czimboráinak kezébe adott, kiktől, a midőn jónak látta, meg is szabaditá magát. Perennis, ki, mivel szenvedélyeit fokozni tudá, nála nagy kegyelemben állott, a capitoliumi játékokon volt a császárral együtt, midőn egy cynicus bölcsész megjelenvén a szinházban, Commodushoz kiáltja: „Mig te a kéjelgésben töltöd idődet, addig Perennis gyermekeivel együtt életedre tör.“ Miért is Perennis azonnal tüzbe vetteté a bölcsészt; a császár azonban folyton gyanakodott rá, hogy csakugyan az uralomra törekszik, minthogy arra képes is volt. Midőn a brit legiók 1500 embert kül-

[1]) Sororibus suis constupratis, ipsas concubinas suas sub oculis suis stuprari jubebat, nec irruentium in se juvenum carebat infamia, omni parte corporis atque ore in sexum utrumque pollutus *Hist. Aug.* p. 47.

döttek Romába a tanácsosnak halálát kívánni, ez csakugyan, méltán-e vagy méltatlanul, nejével, nővérével és három fiával együtt meggyilkoltatott; a távollevő hadsereg előtt pedig a kormány gyöngesége föltedeztetett.

Perennis helyét Cleander foglalta el, ki hazájából, Phrygiából, mint rabszolga kerülvén Romába, először Marcus Aureliust, azután Commodust uralta, ki a szabadság mellett egy ágyasát adta neki feleségül; azután, mivel sem ügyességétől, sem erélyétől tartania nem kellett, korlátlan hatalommal ruházta föl őt. Ezen ember állásával visszaélve, mindent pénzen adott: hivatalokat, tartományokat, jövedelmet, igazságot, ártatlanok életét. Ha valaki panaszra ment a császárhoz, vakmerőségeért életével lakolt. A gabona-szállitmányt elfogván, éhségre juttatá a várost, hogy a kiosztások által gyarapodjék vagyonában, s a nép kegyét megnyerje. Számos rabszolgákat, kik alig szabadultak föl a lánczokból, patriciusokká nevezett, s a senatusban helyezett el; egy év folytán 25 consult is választott. Azonban egykor, midőn a circus játékai tartattak, bement egy csapat gyermek, élükön egy nagy s erős nővel, és kegyetlen lármát ütöttek Cleander ellen; a nép viszhangozva a kiabálásokat, s a külvárosi palotához tódulva, hol ez a császárral tartózkodott, annak halálát kívánta. A lovasság kivonult; de a nép tégla darabokkal és kövekkel megszalasztotta a praetorianusokat. Commodus, ki legocsmányabb fajtalanságba merülve, az esetről mit sem tudott, megrémülve, a lázongók közé vetteté kegyenczének fejét, kinek teste, feleségének, gyermekeinek s barátainak holttestével együtt az utczákon végig hurczoltatott.

Egy másik tanácsadója a gonoszságban a szabados, nicomediai Anterus volt. A midőn a praetorianusok, Cleander által gyámolitva, őt megölték, a császár azzal bosszulta meg magát, hogy közülök, a mennyit csak lehetett, megöletett. Maguk a praetorianusok főnökei, ugy szólván, naponkint változtak; némellyeknek hivatala csak hat óráig tartott; a hivatallal együtt többnyire éltöket is veszték.

Minden végzendőt az illy emberekre bizva a henye császár, még csak aláirni sem akarta a rendeleteket; a barátaihoz intézett levelek alá restelte irni e szócskát: v a l e. Mégis ezen alávaló, gyalázatos ember az érmeken b o l d o g n a k czimezte magát, s azt akarta, hogy a századot Commodus századának nevezzék, Roma pedig ‚Colonia Commodiana' legyen. A hizelgő senatus, gyülései helyét C o m m o d u s h á z á n a k nevezte el; a hónapok nevei őt magasztaló melléknevekre változtak el. A senatushoz ekképen irt: „Imperator Caesar Lucius Commodus

Aelius Aurelius Antoninus Augustus, boldog, oroszlán, kegyes, sarmaticus, britannicus, germanicus, békéltető, győzhetetlen, romai Hercules, a haza atyja, főpap, consul VII-, imperator VIII-, tribun XVII-ik izben, a dicső commodianus senatoroknak üdvözletet".

Magán-dicsvágy által indittatva nővére, Lucilla, fordulatot akart adni a dolgoknak, s a főbb senatorokkal összeesküvést forralt (185.); az orgyilkos azonban, midőn a dőfés alkalmával azt mondaná: „Ezen ajándékot a senatorok küldik", elfogatván, czinkos társaival együtt kivégeztetett; a fejedelemnő Capreae szigetére számüzetett, s ott meggyilkoltatott; ugyanide számüzetett, s itt is halt meg Crispina császárné, ki az ő férjének kicsapongásait és fajtalanságait utánozni akarta.

A gyilkosnak szavai, kinek nyelve megelőzte a tettet, egészen felbőszité Commodust a senatus ellen. Mig azelőtt nem számitásból, hanem hajlamból engedé át magát a kegyetlenségnek, néha megbocsátani is tudott, s atyja példáját követve, a bitorló Avidius Cassius titkára, Manilius által neki átnyujtott névjegyzéket a tüzbe vetette: jelenleg ujra fölélesztő a felségsértési pereket az annak kiséretében járó kémkedésekkel, az ártatlanok-, ugy szintén azoknak kivégeztetésével együtt, kiknek erényei, a császári udvar romlottságával élénk ellentétet képeztek. Ezek közt emlitendők Quintilius Maximus és Condianus két testvér Troasból, kik két testben egy lelket képeztek; együtt kormányozták a tartományokat, vezérelték a seregeket, együtt viselték a consulságot s egyéb méltóságokat Antoninus és Marcus Aurelius alatt, s együtt gyilkoltattak meg Commodus által. Emesai Julius Alexander a császár által meggyilkoltatására küldött katonákat megölte, azután a barbárokhoz kivánt menekülni; de utközben egy nagyon is lassan haladó barátja által föltartóztatva levén, először ezt, azután maga magát megölte.

Bár legalább a határok megvédésére tudta volna használni kegyetlen hatalmát Commodus. De már trónra lépte után azonnal a quadoknak területén levő minden erősséget átengedett, azon föltétel alatt, hogy öt mérföldnyi távolságra tanyázzanak a Dunától, fegyvereiket lerakják, a romaiaknak segédhadakat adjanak, s havonkint csak egyszer tartsanak gyülést egy centurio jelenlétében. A többi germanoktól is megvásárolta a békét; s elnézte, hogy a saracenok, kik most emlittetnek először, a birodalom fölött előnyöket vivjanak ki maguknak. Bizonyos Maternus nevü közkatona egy csapat szökevénynyel fölzavarta Spanyolországot és Galliát; de minden oldalról bekeritve,

föloszlatta seregét (188.), s néhányad magával Olaszországba ment, hogy Commodust ottan meggyilkolván, magát császárnak kiáltassa ki. Néhánynak sikerült már a palota őrei közé vegyülni, midőn Maternus clárultatván, lefejeztetett. Mindazáltal a hadvezérek ügyessége visszanyomta a frizeket és caledonokat, kik átlépték Traján sánczait; minek következtében Commodus diadalmenetet tartott, s a nélkül, hogy valaha csatatért látott volna, imperatornak czimezte magát. Csupán csak egyszer mutatott kedvet átmenni Afrikába; de a mint a temérdek pénzt e czélra összegyüjtötte, azt utolsó fillérig elpazarolta.

Gonosz uralkodásához járultak még a természeti csapások: földrengések, döghalál, a mi naponkint két három ezer embert söprött el Romában; kigyuladt a Békének Vespasián által épitett temploma, hol Judaeának zsákmányai, a legjelesebb tudományos kincsek, s Arabia és Egyptom becses termékei valának lerakva. Elharapóztak már a lángok Vesta palotájába és templomába is; honnan menekülve a szűzek, a birodalom védőrét, a Palladiumot, először tevék ki profán szemeknek látványul.

A magán-veszély ez alkalommal előidézte azt, a mit a közbosszu létrehozni nem tudott. Marcia ugyanis, Commodus ágyasa, Laetus a testőrség kapitánya, s Eclectus kamarása halálra levén kijelölve Commodus által, őt közakarattal megmérgezték (192. dec. 31.), életének 31-ik, uralkodásának 13-ik évében [1]).

A senatus azelőtt a legvégső aljasságra vetemedve iránta, most ismét visszanyerte bátorságát. Szobrait lerontatá, nevét a föliratokból kitörölteté, megtagadta a temetést az aljas gladiator, atyagyilkos és Neronál is vérengzőbb zsarnoknak. Azonban Severus csakhamar az istenek sorába iratta őt, áldozatokat és születése napjára évenkinti ünnepélyeket rendelt.

Pertinax (193.).

Az összeesküvők Publius Helvius Pertinax, egy öreg consularis senator, s akkoriban a város prefectusa házához futottak, kit midőn épen éjfélkor szólitottak volna föl, azon véleményben volt, hogy Commodus részéről jöttek az ő meggyilkolására; bebocsátva az illetőket, kijelenté előttök, miként már régóta várakozott rájok, minthogy ő és Pompejanus azon egyedüli barátjai Marcus Aureliusnak, kik még életben hagyattak.

---

[1]) Magán-életét megirta Lampridius a *Historia Augusta* czimü müben; az ő uralkodásával veszi kezdetét Herodianus története.

Pompejanus a szerencsétlen Lucilla-, Commodus nővérének jólelkü férje volt, ki mindig az illedelmet tartva szem előtt, soha nem jelent meg az amphitheatrumban, nem akarván látni, miként alacsonyitja le Marcus Aurelius fia saját személyét és méltóságát; többnyire falun lakott, folytonos betegséget szinlelve, s csupán utódjának rövid uralkodása alatt érezte magát egészségesnek.

Pertinax Alba mellett született Monferrato tartományban egy szénégető rabszolgától, ki e nevet azon makacsság miatt adta neki, mellynél fogva atyjának mesterségével fölhagyni, s Romában görög és latin nyelv tanárává lenni szándékozott. E kereset mellett azonban nem igen boldogulhatván, katonaságra adta magát; centurio lett, azután pedig csapatvezér Syriában és Britanniában. Marcus Aurelius hamis vád következtében letette őt hivataláról; később azonban senatorrá emelte, s az első legióval a germanok ellen küldötte harczolni. Elfoglalva ezektől Rhaetiát, consullá neveztetett; később Commodus uralkodása alatt fölváltva emelkedett és alászállott, mig végre Roma kormányával megbizatnék. Becsületes, szorgalmas, komoly minden fölfuvalkodás, szelid gyávaság, bölcs ravaszság, mértékletes fukarság, magasztos jellemü minden gőg nélkül s a régi romai egyszerüség kedvelője levén, Laetus és az összeesküvők előtt legalkalmasabbnak tetszett arra nézve, hogy a Commodus által ütött sebeket megorvosolja.

Elvitték tehát őt a praetorianusok táborába, kik, habár az adományok miatt Commodusnak hivei voltak is, az uj császárt elfogadták, mivel háromezer drachmát igért nekik fejenkint. Babérágakkal vitték őt a senatusba, hogy ez a választást megerősítse. Itten (január 3.) a tapsok fojtották el Pertinax szavát, ki mindenkép rimánkodott a senatusnak, mentené fel őt e tehertől; az augustus, haza atyja, senatus fejedelme czimmel megtiszteltetvén, a consulok azonnal dicsérő beszédet tartottak fölötte. Nem engedte meg, hogy neje ‚augusta' czimet nyerjen, a mit nem érdemlett meg; sem hogy fia Caesarnak neveztessék, mig arra érdemet nem szerez. Átengedé ezeknek minden vagyonát, ne hogy az államnak terhére legyenek; s hogy fia az udvarnak pompája által meg ne romoljék, anya részről nagyatyjához nevelésbe küldötte őtet.

A magán-erényeket a trónon is megtartá. Életmódjában egyszerü levén, miként azelőtt, a jobb senatorokkal tartott; meghivta őket barátságos vacsorákra, mellyeket kinevettek azok, kik Commodus vérengző pazarlásait többre becsülték. A kincstár annyira kimerült volt, miként Pertinax annak helyreállitása végett pénzzé verette elődjének

lerombolt szobrait, clárvereztette fegyvereit, lovait, selyem öltönyeit, butorait, mellyek közt egy kocsi az órát és hátratett utat jelölé [1]), az ágyasokat és rabszolgákat, kivéve csupán azokat, kik szabadon születve, erővel vitettek el. A zsarnok kegyenczeit a jogtalanul szerzett vagyon egy részének visszaadására kényszeritette, s az igy bejött összegekből fizette a praetorianusokat és a károsultakat; eltörölte a terhes vámokat, mellyek a kereskedésre nyomasztólag hatottak, s tiz évre adómenteseknek nyilvánitá azokat, kik Olaszországnak elpusztult telkeit mivelés alá veendik. Kijelenté, miként hagyományokat a törvényes örökösök kárával el nem fogad; a számüzötteknek visszaadá hazájokat és javaikat, az árulkodókat büntette, s nem engedé, hogy nevét a szokott helyekre fölirják, azt mondván: „Azok ugyan nyilvános helyek, de nem a császáréi."

Ha bár megnyerte is ez által a jobbaknak szeretetét, kik Trajánt és Marcus Aureliust szemlélték benne: más részről igen sokan gyülölték őt, kik azelőtt a zavarban halásztak. A praetorianusok, restelve a fegyelem helyreállitását, már is Commodust ohajtották vissza; leginkább pedig szitotta az elégületlenséget Laetus, ki az ő teremtményének uralma alatt mindenhatóságra vágyott. Harmadnapra Pertinax trónra emeltetése után Maternus Lascivius senatort akarták kikiáltani, ki alig menekülhetett kezeik közől Pertinaxhoz, bevallani ez ügyben ártatlanságát. Sokkal inkább hallgatott rájok Falco consul, miért a császár őt be is vádolta; elitéltetésébe azonban be nem egyezett. Nyolczvanhatodik napon az ő fölemeltetése után (mart. 30.) néhány száz praetorianus tódult Roma utczáin keresztül a palota felé, mellyet az őrök és hütelen szabadosok megnyitottak nekik. A császár a lázongók elé állván, az innen támadható szerencsétlen zavarokról szólott nekik, ugy annyira, hogy némellyek szégyenkedve dugták hüvelybe kardjaikat, midőn egy bataviai átszurta őt a kelevészszel, s a többiek utána tevék. A császár togájába burkolva, könyörgött az éghez bosszuért, s temérdek seb következtében kiadta lelkét; testét a megrémült városon végig diadalmenetben hurczolták a praetorianusok.

A birodalom árvereztetése.

Most egészen uj jelenet adta magát elő. A praetorianusok kijelenték, hogy a ki többet igér, annak fogják adni az uralmat. Sulpicianus, a császárnak ipja, kit ez a lázadás lecsillapitása végett a táborba küldött, aljas dicsvágyból nem irtózott árverezni az illy rokonvérrel fertőzött trónnak elnyerésére. Azonban mások is jelentkez-

[1]) *Pertinax élete*, 56. l.

tek. A minek hire eljutván egy társas körbe, hol bizonyos Didius Julianus, igen gazdag ember Milanoból, a köznyomorral mit sem gondolva, barátjainak lakomát adott, ezek őt az árverésre ösztönözték. Miután egy kissé habozott volna, az öreg a táborba elment; vetekedni kezdett Sulpicianussal, s a dolgoknak helyreállitását igérte, miként Commodus alatt; a fejenkint megajánlott 5000 drachmáról 6,250-re szállott föl, melly összegnek tüstönti kifizetésére ajánlkozott.

A mit Jugurtha előre megjövendölt: Roma vevőre talált!

Didius Julianus.

Didius közakarattal császárnak választatván, praetorianusok körében Romának elhagyatott utczáin keresztül a senatusba viteték; hol midőn saját érdemeit elszámlálná, s megválasztatásának szabadságát földicsérné, szerencse-kivánatokkal halmoztaték el. Ugyanazon harczias kisérettel vitetvén a palotába, ott látta Pertinax trónját és a szerény vacsorát, melly az ő számára készitteték el. Mindazáltal sem dicsvágyával, sem pazarlásával alább nem hagyva, még fényesebb lakomákat rendezett, mint valaha; egész éjjel dőzsölt, koczkát hányt és a tánczos Pyladest bámulta.

Didius, kit Marcus Aurelius az ő anyjának ajánlatára emelt föl, csapatvezér volt Németországban, megvédte Belgiumot és Illyriát, consul és élelmezési gondnok volt Romában; Commodus kimélte őt, Pertinax pedig szerette. Különféle utakon szerzett temérdek kincseit oktalanul pazarolta; csak most vette észre, milly terhes rá nézve a pénzen vásárlott kormánybot. Midőn a praetorianusok a senatusba kisérték őt, egyetlen-egy helyeslő szózat sem tört ki a nép közől; sőt némellyek még bántalmakra is vetemedtek. Bármennyire nyájasnak mutatkozott is a nép iránt, s osztogatta neki a pénzt, a választásnak emez utálatos módja által csak megvetést aratott.

A néptömeg csakhamar lázongani kezd, s ingerülten az ellentállás miatt fegyverhez kap; a circusban, hol a császár a játékot nézte, ujra szitkokat szór ellene, s a birodalom lealázott fölségének megbosszulása végett a távolban tanyázó legiókat hivja meg.

A fölhivás viszhangra talált: a britanniai, syriai, illyriai hadseregek Claudius Albinus, Pescennius Niger és Septimius Severus vezérlete alatt részint gőg, részint a katonák irigysége vagy a vezérek dicsvágya miatt az engedelmességet fölmondák. Claudius Albinus Afrika Adrumetum városában igen előkelő szülőktől származott; könyvet irt a földmivelésről, későbben pedig a tollat karddal cserélte föl. Rendkivüli szigoruságánál fogva soha meg nem bocsátott; a centuriókat

minden ok nélkül keresztre feszitteté; gyanakodó volt saját házában s mindenki irányában; mint nagy faló, egy ebéd alatt elköltött 500 fügét, 100 baraczkot, 10 dinnyét, 100 fügemadarat s 400 osztrigát. A britanniai seregnek vezére volt, midőn Commodus halálának álhirére a köztársaság visszaállitását inditványozta. Ez által kedvessé lett a senatus s gyülöletes Commodus előtt; csak is az összeesküvők tőre mentette meg őt a haláltól. Most megtagadva Didiustól az engedelmességet, a szigeten könnyen daczolhatott, a nélkül, hogy az augustus czimet fölvette volna.

Pescennius Niger, Aquinumból, csekély vagyonnal s még kevesebb miveltséggel, mint bátor katona s jó hadvezér főtisztségekre emelkedett a hadseregnél. A fegyelemnek szigoru föntartója levén, nem türte, hogy a tisztek rosszul bánjanak a katonákkal; két tribunt megköveztetett, mivel a katonák zsoldjából valamit elcsentek, s az egész hadsereg könyörgésére alig hogy megkegyelmezett tiz embernek, kik baromfit loptak. A táborban nem türte a boritalt; megparancsolta, hogy saját szolgái batyut hordjanak utazás alkalmával, ne hogy henyéknek tartassanak; ő maga is gyalog és födetlen fővel utazott. Syriának szintolly fontos, mint jövedelmező kormányán nyájas bánásmóddal párositott szigora által mindenkinek szeretetét megnyerte. Miért is alig hogy Pertinax halálának hire oda megérkezett, mindenki sürgölte őt, ragadná meg az uralmat; a keleti határszéli legiók mellette nyilatkoztak, ugy szintén az Tigrisen és Euphratesen tuli tartományokból királyi üdvözleteket fogadott.

A kikiáltás ünnepélye alatt, midőn a szokásos magasztaló beszédet mondanák előtte, félbeszakitá Pescennius a szónokot, ki őt Marius-, Hannibal- s más hadvezérekhez hasonlitá, mondván: „Mondd el inkább azt, a mi követésre méltót tettek ezek. Dicsérni az élőket, főleg pedig a császárt, a ki jutalmat oszthat, vagy büntethet, hizelgésre mutat. Mig élek, tetszeni ohajtok a népnek, halálom után majd dicsérhettek.“

Középszerü erényekkel birt, mellyek nem voltak elegendők arra, hogy elfoglalja az első helyet. Pescennius a helyett, hogy lekötelezné magának a nyugoti seregeket, s egyenesen Olaszországba indulna, a hová őt meghivták, a kéjelgő Antiochiában késlekedett azon meggyőződésben, hogy vetélytársa ugy sem akad, s polgárvér nem fogja jelölni lépteit.

Septimius Severus.

Azonban hatalmas vetélytársa támadott Septimius Severusban, ki Tripolis vidékén Leptisben született senator-családból, jártas levén a tudományok-, ékesenszólás-, bölcsészet-, szépmüvészetek- és jogtanban, tisztségeket viselt, s legiókat vezérlett. Test- és lélekben egyiránt erős, a fényüzésnek és torkosságnak nagy ellensége, szintugy a szeretet-, mint gyülöletben heves és makacs, a jövőre és czélszerü eszközök megválasztására nézve előrelátó, hirnevet és becsületet föláldozni a dicsvágynak kész levén, a kapzsiságra s még inkább a kegyetlenségre hajlandó volt. Az astrologia, az ő honfiainak kedvencz szenvedélye, birodalmat igért számára; bizonyos Julia Syrát csak azért vett nőül, mivel a csillagzatok jósolták számára, hogy férje uralkodó leend. Commodus alatt azzal vádoltaték, hogy a jósokat megkérdezte az uralkodás végett.

Pannoniában vezérlett sereget, midőn Pertinax haláláról értesült: miért is összegyüjti a katonákat, eléjök terjeszti a praetorianusok gonoszságát, ékesenszóló beszédben s Didiusét kétszeresen meghaladó ajándék igéretével bosszura ingerelte őket. Ezután az események kivánta gyorsasággal irt Albinusnak, igérvén, hogy őt fiává fogadja, caesarnak fogja kineveztetni. Niger irányában minden csábitást haszontalannak tartott; s a nélkül, hogy magának és seregeinek pihenést engedne, Olaszországnak tartott.

A sok kedvezőtlen hir hallatára megrémülve Didius, a várost és saját palotáját védelmi állapotba helyezé, mintha ez rajta segithetett volna. A praetorianusok azonban, kik csak lázongani tudtak, a pannoniai győzhetlen legiók- s az illy hadvezérnek puszta nevétől is reszkettek. Midőn a circus mulatságai s a fürdőkbeni kéjelgés után fegyverhez nyultak, azt még csak forgatni sem tudták; az elefántok levetették nyakukról ügyetlen vezetőiket; a misenumi hajóhad nem értett a mozdulatokhoz, a nép nevetett, a senatus örvendett.

Didius ingadozva, egyszer a haza ellenségének nyilvánitá Severust, majd ismét kormánytársul akarta őt nevezni; egy nap követséget, más nap orgyilkosokat küldött hozzá. Megparancsolta, hogy a Vesta-szüzek s a papi testületek vonuljanak ki a legiók elé; a mit azonban ezek megtagadtak tőle. Fölfegyverzé a capuai gladiatorokat; büvészi szertartások s számos gyermekek vérével [1]) iparkodott elháritani magától a veszélyt.

---

[1]) Dio, LXXIII. — *Didius életrajza*, 62. l.

De az umbriai katonák, kik az Apenninek szorosait őrzék, Severushoz pártoltak, szintugy a praetorianusok is, miután nekik azon föltétel alatt, hogy ha Pertinax gyilkosait kiadják, bünfeledést igért. Midőn a senatus ezeknek befogatása iránt biztositva volt, Didius fejére halált mondott, az uralkodást Severusra ruházta, Pertinaxnak pedig isteni tiszteletet rendelt. Előkelő senatorok indultak el üdvözleni Severust; orgyilkosok keresték föl Didiust, ki siránkozva kérte őket, hagynák meg életét: „Mi rosszat tettem, ugy mond, bántottam-e valakit?“ Ő azonban (junius 2-án) életével fizette meg a 66 napi uralkodást, mellyet aranyokkal vásárolt.

Severus 40 nap alatt 800 mértföldnyi utat tevén meg hadseregével Vindobonaból Romáig, ohajtása szerint minden egyéb vérontás nélkül elnyerte az uralmat. Mielőtt Romába lépne, összegyüjté egész diszben a praetorianusokat, s körülvéve katonáitól szószékre lépett, hogy megdorgálja őket hütlenségök és gyávaságuk miatt; lovaik- és jelvényeiktől megfosztva őket, mint hüteleneket elbocsátá, s Rómától százmérföldnyire számüzte. Azután Pertinax gyilkosait kivégeztetvén, hozzá méltó gyász-szertartást rendelt, s a népének és senatusnak hizelgett; mig némellyek őszinteséget kerestek szavaiban, mások Tiberiust gyanitottak benne.

Az eltörlött praetorianusok helyébe négyszer annyi testőrséget választott, nem csupán Olasz-, Spanyolország- és Macedoniából szemelve ki őket, hanem legbátrabb katonái közől, bármelly tartományból származtak légyen. Ez ötvenezer ember a romai hadsereg magvát képezvén, az összes legiókat képviselte, s minden lázadás elnyomására vala kiszemelve. Ekképen tehát minden harczosnak reménye lehetett belépni a praetorianusoknak sorába, mig ez által a kiváltságától megfosztott olasz ifjuság rablásra vagy pedig a gladiatorok mesterségére adta magát.

A praetorianusok főnöke mindig nagyobb tekintélyre vergődött, s nem csak a hadseregnek feje, hanem egyszersmind a pénzügynek és törvényeknek kezelője volt. Később hálából vagy politikai számitásból megengedte Severus a katonáknak az arany gyürü hordását, zsoldjokat fölemelte, s ez által a fényüzést és elpuhultságot közöttök előmozditotta; minek következtében a hadi fegyelem mindinkább tágult, s a tisztek pompában és kéjelgésben töltve az időt, a katonákat is a kényelemre csábitották.

Mindezen következmények csak később állottak be. Most pedig az ő vitéz seregeivel megindult biztositani magának az olly köny-

nyen szerzett uralmat, s két vetélytársa ellen megkezdé a csatát, hol nem többé barbárok leveréséről, hanem olly seregek legyőzéséről volt a szó, mellyek erő-, fegyverzet- és kiképzettségre nézve az övéivel minden tekintetben vetekedhettek. Severus ügyét előmozditotta a gyorsaság, ravaszság és szószegés; a másik kettő hitt neki, és elárultatott. Keletre indulván, egy szóval sem emlitette, hogy vetélytársával akarna megküzdeni, hanem hogy helyreállitsa a rendet ama tartományokban. Niger felől mindig mézes szavakban nyilatkozott, mint a ki már régóta barátja, s Pertinaxnak nagylelkü megbosszulója; sőt még utódjává is szándékozott őt nevezni; ennek gyermekeit tisztjeinek gyermekivel együtt elfogatván, saját fiaival neveltetè. Mindamellett a senatus által számüzetést mondatott ki rá. Tovább haladva, nem messze Cyzicustól ellenfelének hadvezérét, Aemilianust (194.) legyőzve, őt magát is Nicaea mellett leverte. Niger ujra seregeket gyüjtött, s a Taurus szorosait megerősité; az Issusnál azonban ujra megveretvén, Darius sorsáról megemlékezett; s midőn a parthusoknál menedéket keresne, Antiochia mellett meggyilkoltatott.

Régi barátjának hivein kegyetlen bosszut állott Severus. A senatorokat, kik mint tribunok vagy hadvezérek szolgálták őt, megölette, a többieket számüzte, s javaikat elkobozta, számos alsóbb rendüeket kivégeztetett; a tiszteknek tuszok gyanánt tartott fiait atyáikkal együtt megölette, s vetélytársának egész családját kiirtotta. A részére pártolt városoknak kiváltságait megsemmisitette, főleg pedig Antiochiát Laodicaea alá vetette; azoktól, kik önszántukból vagy kényszeritve pénzzel segiték Nigert, négyszeres birságot követelt. Hiában hangzottak a panaszok, azokra nem hallgatott.

A győzelem hevében átlépte az Euphratest, leigázta Ostroene és Adiabene lakóit, kik az utóbbi viszályok alatt meggyilkolván a romaiakat, lerázták a jármot. Behatolt Arabiába, mivel ez Nigernek ügyét pártolta; a parthusokkal szintén csatába keveredve, Mesopotamia egy részét elfoglalta, s Nisibis fővárosával együtt tartománynyá alakitván, Byzant ostromára indult. Thraciának eme legnépesebb és legnagyobb városa csodálatos erődítvényei és ötszáz hajója mellett rendkivüli bátorsággal védte magát, s még az istenek és hősök szobrait is védszerek gyanánt használta föl. Három évi ostrom után azonban éhség által magát föladni kényszerülvén, a császár sem az épületeknek, sem az embereknek nem kegyelmezve, a birodalomnak egyik legfőbb bástyáját a barbárok ellen lerontatá.

Albinusnak mozogni kellett volna, mig Severus keleten elfoglalva

volt; azonban a caesar czim s Severus egyéb igéretei elaltaták minden tevékenységét. Most egyedül állott szemközt a diadalokhoz szokott sereggel. Severus jól tudván, miként Albinus épen olly kedves a senatus előtt, a mennyire ő maga gyülöletes, nem mert ellene nyiltan föllépni; hizelgő leveleket intézett hozzá, egyuttal azonban orgyilkosokat is bérelt föl ellene. Fölfedezve a hitszegést Albinus, kikiáltatta magát (197.) császárnak, s átmenve Galliába, tekintélyes egyénekkel környezte magát.

Severus ekkor egy hajadont áldozott föl, s ennek beleiből a harcznak kimenetelét megtudandó[1]; azután pedig nevezetes haderővel Albinus ellen megindult, Lyon körül 150,000 romai csatázott (febr. 17.) egymás ellen hosszu ideig egyforma vitézség mellett változó szerencsével. Severus élete veszélyben forgott, végre azonban részére hajolt a győzelem. Albinus halálra sebesitve, vetélytársának lábaihoz rogyott, ki barbár örömmal tiportatta le őt lova által, s tetemét sátora küszöbénél az ebeknek eledelül hagyta.

Severusnak elég volt elfoglalni Romát, hogy a birodalmat hatalmába keritse; két csatában legyőzte Niger pártját, egy csatában Albinusét, a nép mit sem törődve vele, kinek engedelmeskedjék. A katonák maguk is zsoldért, nem pedig meggyőződésből harczoltak; ha egyik vezérök elesett, a másiknak ajándékai után sóvárogtak, s versenyt pusztiták a tartományokat, mellyek a kegyelmet szorgalmazni elmulasztották.

A fényes diadal Severus bosszuvágyát nem csillapitotta. Mindamellett, hogy Albinus feleségének és fiainak megbocsátott, őket megöletvén, tetemeiket a Rhodanusba vetteté, ugy szintén minden rokonaikat és barátaikat, kiknek vagyonával önmagát és harczosait gazdagitotta.

Albinus fejét a senatushoz küldvén, levelében szemökre hányta, hogy olly jó indulattal viseltettek iránta; magasztalta Commodus kormányát. „Ezen főben, ugy mond, ti, kik őt szerettétek, haragom következményeit szemlélhetitek.“ Romába érkezve, szenvedélyes beszédet tartott Albinus ellen, ehhez intézett leveleket olvasott föl; helyeselte Sylla, Marius és Augustus óvatosságát; Pompejus és Caesar veszedelmét tulságos kegyességöknek tulajdonitá. Szavaival öszhangzásban állottak tettei, s néhány nap mulva 42 consularis egyén vagy praetor esett áldozatul más számtalanokkal együtt az ő bosszujának,

[1]) **Suidas**, 257. l.

féltékenységének és fukarságának. Commodusnak isteni tiszteletet rendelt; ennek gyilkosát, Narcissust kivégezteté, azután pedig ujabb harczokra megindult.

Brundusiumból Syriában, és Nisibis Mesopotamia városában termett, hogy visszanyomja onnan a parthusokat. Az Euphrates folyamon átkelve, az elhagyott Seleuciát és Babylont (198.) elfoglalta, Ctesiphon fővárost pedig hosszu ellentállás s az eleség-hiány okozta nyavalyák és veszteségek után végre bevette. Romának örömünnepet kellett ülni e diadalok következtében; mialatt fiait, Caracallát és Getát, caesaroknak neveztette ki.

Kipihenve magát Syriában, meglátogatta Arabiát és Palaestinát, hol a zsidó és keresztény vallást számüzeté, a miből ujabb üldözés támadott. Egyptom emlékeit is szemügyre véve, Alexandria lakosinak az eddig megtagadott köztanácsot engedményezte; s összeszedve minden templomból a titkos tanokra vonatkozó könyveket, Nagy-Sándor sirjába záratá azokat, hogy egyiket se láthassa többé halandónak szeme.

E közben nem feledé böngészetet tartani, miként Tertullián mondja, Niger és Albinus hiveiben, s kinek irányában ő gyanut táplált; azután határtalan bizalmát Flavius Plautianusra, a practorianusok főnökére ruházta, kit ő a házi körben és a senatusban még jobban magasztalt, mint Tiberius valaha Sejanussal tette. Senatorok és katonák szobrokat emeltek neki, fogadalmakat tettek, áldozatokat mutattak be, miként a császárnak tevék, s Plautianus boldogságára esküdtek. Egyedül ez által lehetett csak a császárhoz és a hivatalokra eljutni. Annyira visszaélt hatalmával, hogy előkelő egyéneket a császárnak tudta nélkül kivégeztetett, ki őt a legbecsületesebb embernek tartván, minden tisztelettel tetézte, s annak leányával, Plautillával, fiát Caracallát összeházasitá (202.). Ennek hozománya, miként Dio mondja, ötven királynénak is elég lett volna; nemes családokból származott száz egyén, köztök néhány családatya is heréltetett ki az ő szolgálatára. Egyszer a féltékenység gyötörvén Plautianus iránt a császárt, az ő szobrait mind ledönteté; a mit kegyvesztésre magyarázva némelly kormányzók, midőn a tartományokban ugyanazt cselekednék, némellyek hivatalaikról letétettek, mások számüzettek, s Severus szigoru büntetést szabott azokra, kik Plautianus iránt a tiszteletlenség legkisebb jelét mutatni bátorkodnának.

De nem soká tartott ez igy. Caracalla Plautilla gőgjét megunva, őt és ipját teljesen meggyülölte, s vesztöket elhatározta. Plautianus

észrevevén a változást, Caracalla és Severus meggyilkolásáról s a trón elfoglalásáról gondolkozott; a miről értesülve Severus, őt magához hivatá. Alig hogy a terembe lépett, Caracalla rá rohant, s ugyanazon a helyen meggyilkoltatá (204.), miután tiz évig, ugy szólván, uralkodó volt. Leánya és hivei részint számüzettek, részint lefejeztettek; testőrségi főnök lett a hires jogtudós Papinianus, ki hogy annál igazságosabban intézhesse el a peres ügyeket, Paulus és Ulpianus törvénytudókat csatolta magához.

Ezek segélyével a császár igazságos, de szigoru törvényeket hozott, s azokat mint kényur végre is hajtotta. Ő ugyanis mint a csatáknak embere, s jól tudva, hogy a senatus őtet gyülöli, megvetette és eltiporta még árnyékát is ama hatalomnak, melly közte és az alattvalók közt közbenjáró vala. Soha senkinek meg nem bocsátott; de miután ellenségeit leverte, a birodalmat virágzásba hozta. Szabadosok tanácsára nem hallgatott, sem tisztségeket rájok nem ruházott. A Marcus Aurelius halála után becsuszott visszaéléseken javitott; a kincstárt üresen találta, s ő tele töltötte azt; a magtárakban hét évre elegendő gabonát halmoztatott föl [1]), olajat pedig öt évre valót. Elrendelte, hogy minden polgárnak örök időkre osztassék ki némi olaj, a mit Libya tripolitana önként szolgáltatott részint tiszteletül a körében született császárnak, részint hálából, hogy megfékezte a barbárokat, kik a tartományt pusztitani szokták [2]).

Uj emlékeket állitott, s a régieket kijavittatá Roma, Antiochia, Alexandria s minden nagyobb városban, mellyek a polgárháboru viszályait feledve, többnyire mint gyarmatok az ő nevét vették föl. A népet ajándékokkal és látványokkal kötelezte le maga iránt, s a belbékét föntartani tudta.

Háboruk Britanniában.

Már akkor, midőn keleten táborozott Severus, a caledonok berontottak Britanniába, s a kormányzó, Lupus, csapatok hiányában kénytelen volt pénzen vásárolni meg a békét. Később föllázadt a szigetnek egész éjszaki része; a legiók futottak, a tartomány elpusztittatott. Most már Severus maga jelent meg a csatatéren (208.), magával hozván két fiát, hogy kiragadja őket a kéjelgésből. A megrémült britannok hasztalan kérték a békét; jóllehet nagyobb ütközetre soha nem került a dolog, a caledonok folyton zaklatták a romaiakat, kik illy módon s a háborunak fáradalmai által 50,000 embert vesztettek [3]).

[1]) Évenkint 75,000 modiust számitva.

[2]) Constantinus szabaditá föl később ezen rémitő teher alól.

[3]) Ezen hadjárathoz kötötte Macpherson Ossian énekeit s a képzelt Fingalt,

Daczára annak, hogy köszvényben szenvedett, s már öreg is volt Severus, fáradhatatlanul tüzzel-vassal üldözte az ellenséget legtitkosabb rejtekeiben, s azt békére kényszerítette; mi után, hogy elkülönözze a meghóditott tartományt a független népektől, falat huzatott egyik tengertől a másikig a földszoroson, a Forth és Clyde között. A caledonok azonban nem soká pihentek, s annak tudatában, hogy Severus betegen fekszik, uj betörést kisértettek meg; minek következtében fiát, Caracallát irtó háboruval küldötte ellenök.

Betegségét Caracalla idézte elő becstelen magaviselete által. A dicsvágy annyira vitte őt, hogy atyjának öreg napjait megröviditendő, őt a csata hevében meggyilkolni elhatározta; most egy seregnek élén állva, nagyon is kedvezőnek találta az alkalmat istentelen szándékának kivitelére. Már mielőtt Yorkból elindulna, számos katonák és tribunok megtagadták az engedelmességet a beteges öregtől. Severus megdorgálta a sereget, a nagyobb bünösöket kivégeztette; fiának azonban megbocsátott. Ezen egyenetlen kegyelmi ténye sokkal többet ártott a világnak, mint összes kegyetlenségei. A bánat azonban mindegyre emésztette őt. Halálát (211.) közel érezvén, fölolvastatá fiai előtt ama beszédet, mellyet Sallustius Micipsa ajkaira ad, hogy egyességre intse örököseit; szivökre kötötte azt, a mi legfőbb a zsarnoknál, hogy tudnillik bőkezüséggel kötelezzék le maguknak a katonaságot, a többivel pedig ne gondoljanak. Az arany Fortunát először Caracalla, azután Geta szobájába viteté, s fölkiáltott: „Minden voltam, és mit sem használt!“ [1]) azután pedig a hamvainak készitett urnát előkérve, megjegyzé; „Beléd zárják azt, kinek a föld kicsiny volt.“ A kiállhatatlan görcsök miatt mérget kért; a mi tőle megtagadtatván, annyit evett, hogy meg kelle fuladnia (febr. 4.).

Hatvanhat éves volt már, s uralkodott 17 évig és 8 hónapig. Viaszból készült képe egy arany szövettel bevont elefántcsont nyoszolyára helyeztetvén, hét napon át tisztelegtek előtte a senatorok

---

melly annyi beszédre adott alkalmat a mult században, s egy középszerü költő által Homerhez és a szentiráshoz hasonlittaték. Midőn ő Malvina vak atyja által magasztaltatja Morven király diadalait a Carun partján, hol *Caracul, a világ királya, az ő gőgjének táborain keresztül* futott, nem jutott eszébe, hogy a Caracalla név csak később hozatott be, s csak is e császárnak halála után használtatott, kit akkor csak Antoninus név alatt ismertek. E megjegyzést Gibbon tette. Caracalla néven neveztek a gallusok bizonyos öltönyt; mivel Antoninus azt hordozta, s a nép közt is ollyat kiosztatott, nem is bocsátotta magához azokat, kik föl nem vették: innen származott az ő mellékneve.

[1]) Omnia fui, et nihil expedit. *Hist. Aug.* 71.

gyászban, a hölgyek pedig fehérben; az orvosok rendes látogatásokat tartottak, a nyavalyának sulyosbodását jelentve; míg végre a hetedik napon kihirdették halálát. A gyász-nyoszolyát a ‚szent ut'-on lovagok vitték vállaikon a forumra, kisérve a senatorok és az ifjuság által, melly hymnussal dicsőitette a megholtat. A Mars-mezőn emelkedett a pompás fa-gula négy emeletre, négy egymásra helyezett s mindegyre szükülő szobával; a másodikban tétetett le az illatszerekkel és virágokkal behintett viaszkép. Miután a lovagok körös-körül versenyt lovagoltak: tüzet raktak alája, s a lángok közepéből egy sas röpülvén fölfelé, Severusnak az istenekhez fölszálló lelkét jelképezte.

Midőn már megszünt félelmes lenni, akkor kezdették magasztalni igazságos törvényeit, s utódjának gonoszsága volt az oka, hogy Augustushoz hasonlittaték. De ha meggondoljuk, miként a köztársaságnak még árnyékát is megsemmisité az által, hogy eltiporta a senatust, s szintugy a törvények, mint a gyakorlat által az önkény rendszerét állitotta föl: csak is őt teszszük felelőssé azon visszaélésekért, mellyeket utódai követtek el e rendszerrel, s a birodalomnak bukásáért, mellyet az előidézett.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Caracallától Alexanderig. — A persa birodalom helyreállitása.

Caracalla.

Ama Julia Domna, kit Severus azért vett nőül, mivel a csillagok királyi férjet jósoltak neki, szépsége mellett élénk képzelő tehetséggel, szilárd lélekkel s helyes itélő tehetséggel is birt; a müvészetek- és tudományokban kiképezve, a tudósokat rendkivül pártfogolta, kiknek dicséretei azonban még sem birtak homályt vonni némi botrányos kalandjaira. Komor és féltékeny férjére soha nem gyakorolt befolyást; utódja alatt azonban bölcsen és mérséklettel kormányzott.

Fiai, Caracalla és Geta, egyik 23, a másik 21 éves, a biborban született ifjaknak olly természetes henyeségével szörnyü gonoszságokat s kölcsönös gyülöletet párositottak. Atyjok mindent fölhasznált, oktatást és dorgálást, hogy elfojtsa bennök ez elkeseredést. E végre mindkettőt egyenlővé tette; söt, a mi eddig hallatlan dolog volt, mindkettőnek ‚augustus' czimet engedett. Caracalla meggyaláztatását látta e dologban, Geta pedig a népet és hadsereget igyekezett megnyerni maga részére. Severus tehát, a nélkül, hogy próféta lett volna, el-

mondhatta fiairól: „A ki erősebb lesz a kettő közől, megöli a másikat, azután saját gonoszságaiban fog elmerülni önmaga.“

Alig hunyta be szemeit Severus, a két augustus odahagyva a már meghóditott tartományt, Romába siettek. Mindkettő császárnak kiáltatván ki a hadsereg által, mindegyik független hatalommal birt. Hogy lehetett volna tőlök egyességet várni? Már az uton szorosan elkülönözték magukat egymástól; a városban megosztották a palotát, melly nagyobb volt az egész városnál [1]); a maga részét mindegyik megerősité, s őröket állitott ki. Soha nem találkoztak, hogy egyik a másiknak gunyszavakat nem mondott, s kardjának markolatát kezében nem tartotta volna A két testvér közt kitörhető harcznak megakadályozása végett a birodalom megosztása inditványoztatott. A császárné azonban ellene szegült e tervnek, melly a birodalomnak szilárd egységét megdöntve, vagy polgárháborut s valamellyik résznek tulnyomóságát, vagy mindkettőnek meggyengitését idézné elő. Caracalla végre, anyjának kivánatára, ennek lakában kiengesztelés végett megjelenvén, anyjának karjai közt testvérét átszurta (212. febr. 27.).

A szörnyeteg gyilkos a praetorianusok táborába futott, hol az istenek előtt leborulván, kijelenté, miként testvére fondorlataitól szerencsésen megszabadulva, hü katonáival akar élni és halni. A katonák ugyan Getának hivei voltak inkább; de mivel már egyszer a csapás megtörtént, tanácsosabbnak tarták a szinlelést, annál is inkább, mivel 2500 drachma fejenkint lecsillapitá az elégületlenséget. Hiszen Caracallának mondta az anyja: „Kenyerezd le magadnak a katonákat, a többivel ne gondolj.“ A senatustól nem volt mit tartania; hogy pedig a népnek is konczot vessen, Getát istenitteté, azt gondolva magában: „Miattam isten lehetsz, csak e világon ne légy.“ Serapisnak szentelé föl a kardot, mellyel őt átszurta.

A testvérgyilkost azonban a bosszuló furiák mardosták, ki foglalkozásai, kéjelgései s a hizelgések közepett atyjának és testvérének árnyait szemlélte. Hogy a megholtnak minden emlékét eltörölje a földről, anyját, ki a meggyilkoltat siratá, halállal fenyegette. Megölette Fadillát, Marcus Aureliusnak még életben levő leányát, s Getának szobrait ledönteté, s pénzeit beolvasztatá; 20,000 egyént végeztetett ki hivei közől. Papinianustól, kit már csak azért is gyülölt, mivel Severus a birodalom igazgatását s családjában az egyesség föntartását szivére kötötte, azt kivánta, hogy a testvérgyilkosság igazolását irja

[1]) Herodianus. Nem lehetetlen, ha a kerteket is oda számitjuk.

meg, miként Seneca tette Neróval; ki azonban válaszul adá: „Könnyebb elkövetni, mint sem igazolni a bünt", s rettenthetlen halállal pecsételte meg a hirnevet, mellyet tudománya, müvei és hivatalkodása által szerzett magának.

A vérontáshoz szokott Caracalla mindig ujabb kegyetlenségekre vetemedett; a senatornak legfőbb büne volt vagyonossága vagy jólelküsége. Egy évre Geta halála után ott hagyta Romát, nem levén szándoka visszatérni oda; főleg a keleti tartományokat járta be, hol a gyilkolást már nem csak a nagyok és gazdagok, hanem az egész emberi-nem ellen folytatta.

Akárhol megjelent, a senatorok kötelesek voltak rémitő költséggel lakomát és mulatságokat készitteni számára, mellyekben testőreit részesitette; palotákat és szinházakat emelni neki, mellyeket pillantásra sem méltatott, vagy leromboltatott. Hogy népszerüségre tegyen szert, a tartomány szokása szerint öltözködött. Macedoniában Sándor iránti bámulatot tanusitva, hadseregének egy részét a phalanx módjára rendezte; s a tisztek neveit a nagy hős tisztjeinek neveire változtatta. Ásiában Achillest bálványozta, mindenütt bohócz és hóhér szerepet játszott. Galliában patakokban ontotta a vért, s még az orvosokat is meggyilkoltatá, kik őt meggyógyitották. Egy gunyirat miatt Alexandria lakóinak lemészároltatását megrendelte; Serapis templomából igazgatta a sok ezer szerencsétlennek meggyilkoltatását, kik, miként a senatushoz irt levelében mondá, mindnyájan bünösök. Eltörölte ottan az irodalmi társulatokat, kiüzte a városból az idegeneket, csupán a kereskedőket hagyta meg; a város-negyedeket falak és őrök által választotta el. Szemfényvesztőkre, kocsisokra, szinészekre, gladiatorokra pazarolta a pénzt; anyjának, ki czért szemrehányást tett neki, kardjához kapva, felelé: „Mig ezt viselem, pénzben hiányt szenvedni nem fogok." S mégis, elpazarolván Severusnak tömérdek kincseit, hamis pénzt is veretett. Egyébiránt sem a közigazgatással, sem az igazság szolgáltatásával nem gondolt. Szabadosokat, bohóczokat, herélteket emelt a legfőbb méltóságokra. — Mit gondolt ő az egész világnak panaszos könyeivel? hisz a katonaságot lekötelezte magának. A katonákra ugyanis még atyjánál is többet költött Caracalla, a nélkül, hogy annak szilárdságával őket fékezni birta volna. Évenkint 70 millio drachmát osztott ki köztök, ide nem számitva fölemelt zsoldjokat; henye életmódjokat eltürte, s ruházat-, életmód-, gonoszságban utánozva őket, hajlamukat megnyerte.

Természetes dolog volt tehát, hogy a hadsereg őt szerette, és ol-

talmazta. A praefectura praetorii, melly akkor a kormányzatnak minden ágát magában egyesitette, a hadügyet illetőleg Adventus, a polgári kormányzat tekintetében Opilius Macrinus kezében volt. Ez utóbbinak az uralmat jósolta meg egy afrikai büvész; a miről értesülve Caracalla, midőn Edessában időzött volna, magával Macrinussal közölte a sürgönyt, kinek most már nem maradt egyéb hátra, mint meghalni, vagy a császárt utjából eltenni. Miért is egy fölbérelt katona által Caracallát, mig ez a Luna templomához Carrhaeba zarándokolna, meggyilkoltatá (217. april 8.). Caracalla 29 éves volt ekkor; s anyja, Julia, a hatalom elenyésztét tulélni nem akarván, éhhalállal végezte életét.

E szörnyetegről megemlitendő, hogy a birodalomnak minden alattvalóit romai polgároknak jelentette ki [1]), nem ugyan nagylelküségből, hanem hogy a tartományok lakóival megfizettesse a huszadrészt az örökségtől, mit egyedül csak a polgárok szoktak eddig fizetni [2]). Némi háborukat is viselt: először a cattok és alemannok ellen, kiknek neve most fordul csak elő a történelemben; noha személyes bátorságának jeleit ádta, mindazáltal szégyenteljes békére lépett velök. Néhány német asszony foglyul esvén a romaiak kezébe, midőn magukat eladásra kitéve látnák, gyermekeikkel együtt mind meggyilkolták magukat. Ekkor a német népek egy lélekkel föltámadtak, örökös háborúval fenyegetőzve, ha kincseit meg nem osztaná velök; ő ez utóbbi föltételre állott. A követeket azonban nem fogadta el, csupán a tolmácsokat, kiket azonnal legyilkoltatott, mivel szégyenének tanui valának. Megöleté szintén a quadok királyát; a rhaetiai ifjuságot fegyverbe szólitván, valamennyit fölkonczoltatá. E részben nagy hős volt.

A magok közt viszálkodó parthusok megtámadását is tervezte; a helyett azonban Armenia és Osroene ellen indult, melly tartományok a romaiakkal békében éltek, s királyaikat Antiochiába hivatván, ezeket ottan börtönbe vetette. Osroenet romai tartománynyá átalakitotta, de Armeniával nem boldogulhatott. És igy minden hadizenet nélkül a parthusok földére lépvén, ennek lakóit kiirtotta, még fenevadakat is bocsátott a futamlók után. Jóllehet ellenséget nem látott, a senatus előtt, mint kelet meghóditója magasztalta magát, s a diadalmeneten kivül még a germanicus, geticus és parthicus czimeket is fölvette.

[1]) Fecisti patriam diversis gentibus unam,
Urbem fecisti, quae prius orbis erat. **Rutilius**, *Itinerarium.*

[2]) Találkoznak, kik e törvényt Marcus Aureliusnak tulajdonitják (**G. Mahneri** *Commentatio de M. Aur. Antonino constitutionis de civitate universo orbi data auctore.* Hala, 1772.). Talán ő megszoritásokat tett, mellyeket Caracalla megszüntetett.

Helvius Pertinax, a meggyilkolt császárnak fia, a megölt Getára célozva, azon megjegyzést tevé, miszerint csupán csak a geticus czim illeti meg őt; ezen élczeskedés életébe került.

Macrinus (apr. 12.).

Három napig uralkodó nélkül volt a világ; a negyedik napon más nem találkozván, Macrinust kiáltották ki a praetorianusok, ki ez ellen tiltakozni s Caracalla halálán szomorkodni látszott; de csakhamar ajándékokat osztogatott, igéretekkel állott elő, s bünbocsánatot hirdetett. Született Algirban; mivel a törvénytudományban nagy jártassággal birt, birtokának kezelését rá bizta Plautianus. Severus által Afrikába számüzve, ügyvédséggel kereste élelmét; mig végre, mint praefectus praetorii, olly igaz lélekkel itélte az ügyeket, a mint csak zsarnok kormány alatt ezt tenni lehetséges volt.

Midőn a senatusnak megirta, hogy Caracallát azon sors sujtotta, mellyre méltóvá tette magát, s hogy a hadsereg őtet választotta meg utódjául": az eddig ingadozó testület átkokat szórt Caracalla ellen, s meggyalázta emlékét, sokkal több tisztelettel halmozva el Macrinust, mint bárkit is valaha, s fiának caesar, nejének augusta czimet tulajdonitva; megkérte őt, büntetné meg Caracalla tanácsosait, s irtaná ki az árulkodókat. Macrinus megengedé számüzni némelly senatorokat és polgárokat, megfesziteni a rabszolgákat vagy szabadosokat, kik uraiknak árulói voltak; azután pedig eltürte, hogy a hadsereg isteni tiszteletet adjon Caracallának; a mit a mindig engedékeny senatus szintén jóváhagyott.

Az előbbi kormány alatt elharapózott rendetlenségeket megszüntetni szándékozván, eltörölte a romai törvényekkel nem egyező rendeleteket; a házasságtörőket minden különbség nélkül máglya-halállal büntette; a szökevény rabszolgákat a gladiatorokkali küzdésre kényszeritette; néha éhhalállal vesztette el a gonosztevőket; a föladókat, ha a vádat bebizonyitani nem tudták, halálra itélte; ha pedig bebizonyiták, átengedte ugyan nekik a negyedet az elkobzott javakból rendes jutalom gyanánt, de egyuttal becsteleneknek nyivánitotta őket; az ellene összeesküvőket egyszer büntette, máskor ismét megbocsátott nekik. Eme szigor, ugy szintén azon eljárása, hogy néha tekintélyes egyéneket a hivatalokról elmozditván, nemtelen és érdemtelen emberekkel töltötte be azokat, elégületlenséget szült. Méltatlan dolognak tartaték olly egyént látni a trónon, ki még csak senator sem volt, s alacsony születését semmiféle szép tulajdonnal nem takarhatá.

Akár igazság-érzetből, akár pedig félelemből történt légyen, a

Caracalla által elragadott foglyokat visszaküldé a császár; mire IV. Artabanus, ki a gyalázatot ugy is megbosszulni készült, a romaiak hunnyászkodására még inkább fölbátorodva, azt követelte a romaiaktól: épitenék föl az elpusztitott helységeket, adnák vissza Mesopotamiát, s fizetnének birságot a parthus királyok sirjainak megbecstelenitéseért. Miről a romaiak tudni sem akarván, őket Nisibis mellett megtámadta, megverte, s csak is 50 millio drachma lefizetése mellett hajlott a békére. Az örmények megnyugtatására Tiridates a trónra visszahelyeztetett.

A megveretésnek főokát a hadseregek fegyelmetlenségében lehetett keresni. Miért is Macrinus a kényelmes városi szállásokról falura tette át őket, megtiltva nekik még a közeledést is azokhoz, s a legcsekélyebb kihágást szigoruan büntette. Midőn pedig a katonák zsoldját is leszállitani akarná, zugolódásban törtek ki ezek, szemére vetve a költséges henye életet Antiochiában, s a képmutatást, mellyel Caracallának tőle eredett meggyilkoltatása fölött siránkozott.

Heliogabalus.

Az elégületlenséget leginkább szitotta Moesa, Julia Domna testvére, ki a női ravaszsággal férfiui bátorságot egyesitett; kire Macrinus temérdek kincseit hagyta, számüzve őt Phoeniciának Emesa városába Varius Avitus Bassianus 13 éves, és Alexianus 9 éves unokáival együtt; amaz Julia Sooemias, emez pedig Julia Mammaea leányaitól született. Az idősbik fiut a nap-isten szolgálatára szentelte, melly ottan feketekő-kup alakjában imádtatott; s miután annak főpapja lett, amaz istennek nevéről Heliogabalnak nevezteték [1]). Szelidsége és nyájassága által megnyerte a katonák szeretetét Macrinusnak közellevő táborában, annál is inkább, miután Moesa, a dicsvágynak áldozva föl hirnevét, azon hirt terjesztette el, hogy Caracallától nemzette a fiut, s e véleményt dus ajándékokkal támogatta. Minek következtében Marcus Aurelius Antoninus Heliogabalus név alatt őt császárnak kikiáltották (218.). Ulpius Julianus, praetorii praefectus, ellene küldetvén, meggyilkoltatott. Macrinus a szigor és engedékenység közt ingadozva, végre őt a haza ellenségének nyilvánitá; saját fiát, Opilius Diadumenust augustus czimmel ruházta föl, s a katonáknak fejenkint ötezer drachmát, a népnek 150-et igért. Mindamellett a katonák az ifju mellett nyilatkoztak; tisztjeiket meggyilkolván, az igéret következtében

---

[1]) Vita volt a fölött: valljon Elagabalnak mondandó-e az *ela* — isten, és *gabal* — alkotni szótól; vagy Heliogabalnak a görög *helios* — nap szótól?

ezeknek javait fölosztá, állomásaikat elfoglalták. Midőn a Syria és Phoenicia határain csatára került a dolog, Heliogabal nagyanyja, a nők, a heréltek bátorságot és erőt fejtettek ki; mialatt Macrinus kora futás által a csata kimenetéről határozott. Archelais mellett Cappadociában elfogatván, s midőn a győztes elé vitetnék, értésére esvén, hogy tiz éves fia nyilvánosan lefejeztetett, a szekérről levetette magát, s fájdalmainak és életének az őrök véget vetettek (218. jun. 1.). Az ellentállás csakhamar legyőzetett; husz nap alatt az egész lázadásnak vége szakadt.

Heliogabalnak több hónapba került a pompás utazás Syriából Olaszországba, hová az igéretek mellett előre küldötte arczképét selyem- és aranyból készült, keletiesen bő papi ruhában, fején a tiara, aranylánczok- és drágakövekkel ékitve minden oldalról; szemöldei feketére, két arcza pirosra festve; a miből Roma észrevehette, hogy a durva katonai uralmat elpuhult keleti önkény váltandja föl jövőre.

S valóban a nap-isten főpapja istentelenség, pazarlás, szemtelenség és kegyetlenség tekintetében valamennyi szörnyeteg elődeit fölülmulta. Négy év alatt hat feleséget vett, s üzött el, vagy gyilkolt meg, kik között, eddig hallatlan bün, egy Vesta-szüz is volt. Lakteremei arany kelmével vonattak be; drágakövekkel kirakott arany kocsijába félig meztelen nőket fogatott, s ő maga meztelenül hágott föl oda; azon helytől kezdve, honnan a kocsihoz megindult, csupán aranyport tapodtak lábai. Aranyból voltak edényei; éjjel vendégeinek osztogatta el azokat, mellyek nappal használatban voltak. Öltönyei drágakövekkel kirakott legfinomabb kelmékből készültek; ugyanazt kétszer magára nem vette, egy gyürüt kétszer nem hordott. A népnek és katonáknak arany és ezüst edényeket, drágaköveket, s különféle összegről szóló jegyeket ajándékozott; a halas tavakat rózsavizzel, a tengeri harczjáték csatornáját borral töltette meg; teremeit, csarnokait és ágyait virágokkal ékesitette. Asztalára csupán páva- és fülemile-nyelvek, kajdács- és fáczánvelő, teveláb és hattyuemlők kerültek; halat csak akkor evett, midőn nagyon távol volt a tengertől, s ekkor a legjobb és legdrágább halakat a nép között osztatá el; az ebeket ludmájjal, a lovakat szőlővel, a vadállatokat fáczánok- és foglyokkal táplálta. A ki valamelly étvágyat ingerlő eledelt gondolt ki, nagyszerü jutalmat kapott; de ha a császár izlését el nem találta, mindaddig csak azon eledelből kellet ennie, mig valami jobbat nem állitott helyébe. Ezenkivül még aranyszemekkel vegyitett borsó, ambrával kevert bab, gyöngyökkel kevert rizskása is adatott föl asztalára; a rózsabor ma-

stixxal vegyitteték, a szarvasgombát és halakat ambra porával hintették be. Az asztalok és edények ezüstből készültek szemérmetlen alakra; nardus égett a lámpákban; rózsa és jáczint olly nagy mennyiségben hullott néha a vendégekre, hogy megfuladtak tőle, a császárnak mulatságára.

A legnagyobb fajtalanságokra hivta meg barátait palotájába, kiket ő aljas társalkodásukért pajtásainak nevezett. Kedvenczei a fajtalanságban a birodalomnak legfőbb méltóságait nyerték el. Hirtelen elhajtá valamennyi kéjhölgyeit, ifjakkal helyettesitve őket. Egy tiszttel és egy rabszolgával jegyeztette el magát, s a baromi házasságot nyilvánosan hajtotta végre. Gannis nevü szolgát annyira szerette, hogy saját anyját akarta nőül adni hozzá, őtet pedig caesarnak tenni; midőn ez őt az illedelem megtartására figyelmeztetné, meggyilkolta azt; másokat nagy számmal végeztetett ki Syriában és másutt, mivel nem helyeselték magaviseletét. Midőn először jelent meg a curiában, azt kivánta, hogy anyja szavazatjoggal a senatorok közé vétessék föl; sőt ennek elnöksége alatt külön nő-senatust alakitott, melly a romaiak öltözete, rangfokozat, látogatások s hasonló tárgyak fölött határozzon.

Heliogabal istenség.

Egészen beleszeretve az istenbe, kitől nevét és trónját nyerte, pompás templomot emeltetett neki a Palatin hegyen, idegen szertartásokkal. Jupiter és a többi istenek csak szolgái lettek volna, s az imádás csak őtet illette meg. Ekképen tehát megszentségtelenittetvén és kifosztatván a templomok, Vestának örök tüze, Cybele szobra, Ancus paizsai, a Palladium az ő templomába vitettek át. Carthagoból áthozatta Astarte istennőt minden ékességeivel, s összeházasitá azt a maga istenével nagyszerü pompa közt. Ez isten tiszteletére nem csak hogy a sertéshus evésétől tartózkodott, s magát körülmetélteté, hanem előkelő családoknak gyermekeit is föláldozta neki. Midőn a durva követ körmenetben hordoztatá, aranyporral hinteté be az utat, mellyen a hat fehér ló által vonatott kocsi haladott; a császár tartotta a zablát, s hátrafelé ment, ne hogy szemeit a kegyelt istenségről elforditania kelljen. Az áldozatok alkalmával igen finom borok, különös ritka áldozatok, drága illatszerek pazaroltattak, s a fajtalan tánczok közt, mellyeket syriai hajadonok barbár hangszerek zenéje mellett jártak el, a legtekintélyesebb polgári és katonai egyének nevetséges és aljas szerepeket vittek.

Moesa hiában igyekezett fékezni ez őrültet. Előre látva, miként a romaiak, vagyis a katonák nem soká fogják őt türni, rávette őt (221.),

hogy fogadja örökbe unokaöcscsét, Alexianust, ne hogy, ugy mond, a közügyek vezetése a magasztos papi hivatástól vonja el őt. De a midőn látná Heliogabal, hogy öcscse nem vesz részt a kicsapongásokban, s a népnek és senatusnak szeretetét megnyeri, azt meggyilkolni szándékozott; a praetorianusok azonban föllázadtak, s meggyilkolták volna a császárt, ha csak siránkozva meg nem kéri őket, hagynák meg életét és férjét; mire kicsapongásainak egyéb részesein bosszujokat töltötték.

Miután a következett évben ujra Alexianus élete ellen tört, ismét föllázadtak a praetorianusok, s Heliogabal kénytelen volt magával vinni őt azoknak táborába, hol emez tapsokkal, Heliogabal pedig szidalmakkal fogadtaték. Ingerültségében néhánynak kivégeztetését parancsolja, kiket társaik a hóhér kezeiből kiragadván, czivakodásra került a dolog. A császár egy gödörbe rejté magát; onnan előhurczoltatván, anyjával együtt meggyilkoltatik (222. mart. 10.), életének 18-ik évében.

Alexander Severus.

A 13 éves Alexianus, Alexander Severus név alatt császárnak kiáltatott, s augustus, haza atyja, nagy — czimeket nyert, mielőtt tehetségének valami jelét adta volna. A nyájas és szerény ifju anyja, Mammaea által [1]) vezéreltete magát, ki valódi hatalomra vágyva, miként nővére a czimre, korlátlan hatalmat gyakorolt fia fölött; s féltékeny levén a szeretet- és tiszteletre, mellyel az neje és ipja iránt viseltetek, ez utóbbit fölségsértés miatt elitélteté, amazt pedig Afrikába számüzte. Mindazáltal fiát jó utra térité, s 16 bölcs senatorból álló tanácsot adott mellé (223.), ezeknek élén a hires Domitius Ulpianust, kiknek föladatuk volt helyreállitani a rendet a közigazgatásban és a pénzügyben, elmozditani a sok méltatlan tisztviselőt, főleg pedig kiképezni mindenben a fiatal császárt.

A szelid és jólelkü császár nagy tisztelettel viseltetett anyja és Ulpianus iránt; utálta a hizelgőket, szerette az erényt, oktatást, munkásságot. Hajnalban fölkelve, miután a házi kápolnában, mellyet jótékony hősök képeivel ékitett föl, ajtatosságát végezte volna, az államtanácsban jelent meg, vagy magán-ügyeknek szentelte idejét; azután kellemes olvasásban lelte örömét; tanulta a költészetet, történelmet és bölcsészetet, főleg Virgil, Horácz, Plato és Tullius müveiben gyönyörködött, a nélkül, hogy elhanyagolná a testgyakorlatokat, mely-

[1]) Eusebius püspök Mammaeát igen vallásosnak s rendkivül ajtatosnak nevezi (VI. 21.); a honnan némellyek azt következtették, hogy ő keresztény volt.

lyeknél erő és ügyesség dolgában a magához hasonló ifjakat mind fölülhaladta. Ismét az ügyekkel foglalkozva, leveleket és emlékiratokat készitett egész a vacsoráig, melly elég mértékletesen adatott föl csekély számu jóbarátok, tudós és erényes férfiak körében, kiknek társalgása, vagy az olvasás pótolta a tánczokat és gladiatorokat, a romai lakomák eme megszokott füszerét. Öltözete megszabott, beszéde nyájas volt; bizonyos órákban mindenkit elfogadott, s a hirnök által az eleusini mysteriumok ama formuláját ismételteté: „A kinek lelke nem tiszta és ártatlan, be ne lépjen ide.“ A palota ajtajára pedig föliratta: „A mit magadnak kivánsz, másnak is azt cselekedd.“ Keresztények számosan voltak udvarában; némellyek azt mondják, hogy titokban Krisztust és Ábrahámot imádta, s templomokat is emelt volna az igaz Istennek, ha az oraculumok azt nem jósolják vala, hogy ez esetben mind elpusztulnak a többi templomok. A keresztények példájára a papok választásában, a tartományok számára választott helytartók neveit kihirdetvén, észrevételeinek megtételére mindenkit fölhivott.

Csakugyan illyen fejedelemre volt szükség, ki a negyven évi zsarnokság alatt kimerült birodalomba uj életet öntsön. A kormányzók meggyőződve arról, hogy csak az alattvalóknak szeretete által nyerhetni meg a császár tetszését, a tartományokat virágzásra segitették. A mérsékelt fényüzés a gabona árát és a pénzkamatot csökkenté, a nélkül, hogy a nép az ajándékokat és mulatságokat nélkülözte volna.

Fegyelem hiánya a hadseregnél.

Legnagyobb baj volt azonban a fegyelem teljes hiánya a hadseregnél. Alexander ajándékokkal s némi teherkönnyitéssel igyekezett őket megnyerni magának; igy például egyik legnagyobb teher volt rájok nézve, hogy tizenhét napra való eleséget hordott magával mindegyik a hadjárat ideje alatt. Hajlamukat a fényüzésben a lovakra és fegyverekre irányozta; fáradalmaikban maga is osztozott, a betegeket meglátogatta, semmiféle szolgálatot elismerés vagy jutalom nélkül nem hagyott; ismételve kijelenté, hogy a sereg föntartására több gondot fordit, mint saját magára, a közbátorság föntartása egyedül tőle függvén. De hát van-e orvosság az elhatalmazott rákfene ellenében?

A praetorianusok megunták annak erényét, kit saját teremtményöknek tekintettek; főnöküket, Ulpianust vádolták, mint a ki szigoruságra oktatja a császárt. Miért is felbőszülve, három napon át dultak Romában, mintha ellenséges város lett volna, sőt több helyen föl is gyujták azt; mig végre Ulpianust elfogván, a császárnak szeme lát-

tára meggyilkolták. Hasonló sors várakozott a császárnak bármelly hü tanácsosára; a történetiró, Dio Cassius, csak az által mentette meg életét, hogy Campaniában nyári lakaiban elrejtőzött. A legiók szintén követték a szomoru példát; a minden oldalról kiütött lázadások s a főbb tisztek meggyilkoltatása annak bizonyságául szolgáltak, hogy a féktelenség olly nagy fokra hágott már, miként az szelidséggel többé épen nem orvosolható. Antiochiában némelly katonák azért, hogy a nők fürdőjébe lopóztak, büntetésre vonatván, az egész csapat föllázadt. Ekkor Alexander a szószékre lépve, komoly beszédet tart hozzájok a visszaélések megszüntetése és a fegyelem helyreállitása tárgyában, a miben a birodalomnak egyedüli biztossága rejlik. Borzasztó zaj és fenyegetések szakiták félbe a császárt, ki azonban tovább folytatá: „Majd akkor lármázzatok, ha szemközt fogtok állni az ellenséggel. A ti császártok előtt, ki ellát titeket gabonával, pénzzel és ruhával, hallgassatok, vagy polgároknak s nem többé katonáknak nevezlek benneteket. Megölhettek ugyan, de megrémiteni nem fogtok; az igazság meg fogja bosszulni halálomat.“ S mivel a legio tovább is folytatta a zajongást: „Polgárok! fölkiálta, rakjátok le fegyvereiteket, s vonuljatok vissza lakaitokba.“

Miként egykoron Caesar eme szavakkal csillapitotta le a lázadást, ugy történt jelenleg is. A katonák igazságosnak találták a büntetést, s minden katonai jelvényt letéve, a városban szállásaikra visszavonultak. Harmincz napig tartott az épületes sanyargatás, mialatt Severus halállal büntete a lázadót, vagy hanyag tribunokat; azután ujra szervezé a legiót, melly mindig a legnagyobb hüséggel viseltetett iránta.

A többi seregek is föllázadtak részint saját szeszélyökből, részint másoknak ösztönzésére. Ovinius Camillus senator az uralomra vágyott; Alexander őt magához hivatván, megköszönte neki, hogy a kormányzás terheit vele megosztani akarja, s kormánytársul nevezve őt, lakot rendelt számára a palotában. Azután kiütvén a háboru, magával vitte őt; s midőn látná, hogy a gyalogolás terhére van, lóra ülteté. Midőn ez is kifárasztotta, szekeret rendelt számára; melly bánásmód annyira megalázta Camillust, hogy a méltóságról önként lemondott, s Alexandert biztositotta, hogy nincs többé mitől félnie [1]).

[1]) A ki a *Historia Augustá*ban Alexander Severus életét megirta, inkább regényt készitett abból a *Cyropaedia* mintájára. Herodianus, ugy látszik, több figyelmet érdemel, s Dio töredékeivel egyezik.

Parthusok.

Ezen időszakban igen nagy változás érte a parthus birodalmat, s uj persa birodalom támadott. Midőn Vonones letétele után [1]) Artabanus, Mediának arsacida királya, Parthiában uralmát biztositva latta (18.), annak zsarnokává vált. Miért is alattvalói az iber Mithridates vezérlete alatt s Tiberius által gyámolitva, őt az országból kiüzvén, helyébe Tiridatest emelték a trónra (36.). Artabanus csakhamar visszatért, ujra kiveretett, ismét elfoglalta a trónt; s bölcs mérséklettel meg is tartá azt, mig végre 30 évi uralkodás után meghalálozott.

Hét fia közől utódja lett Vardanes (44.), ki azonban csakhamar meggyilkoltatván, helyébe testvére Gotarzes lépett (47.). Szigora miatt gyülölték őt a parthusok, Claudiustól királyul kérték Meherdatest; ez azonban barátai által elárultatván, és leveretvén, Gotarzes foglya lett, ki annak füleit vágatta le a romaiak gyalázatára.

Gotarzes után következett II. Vonones (50.), s rövid időre Vologeses, ki betört Armeniába, elfoglalta két fő városát, Artaxatát és Tigranocertát, s királyul adta neki Tiridatest, Mediában pedig Pacorust, az ő testvéreit. Midőn Domitius Corbulo a döghalál pusztitásai közt Tiridatest elkergette, Vologeses hatalmas sereggel a romaiakra csapott, s némi előnyt vivott ki magának. De mivel eldöntő csatába bocsátkozni nem akart, testvérét, Tiridatest Romába küldötte, hogy Nero kezeiből fogadja el a koronát; a mit meg is nyert, s Vologeses a romai néppel barátságban élt. Utódja, Artabanus, Vespasián iránti gyülöletből az ál Nerót pártolta; ki azonban nem tartá tanácsosnak megtámadni a hatalmas parthus fejedelmet, s annak hatalmas országát.

I. Pacorus (Fyruz) békében élt a romaiakkal (90—107.); de az ő testvére és utódja, Chosroes, elüzve Armeniából a Traján által behelyezett Exedarust, s saját fiát, Partamasirist ültetvén helyébe, háborura szolgáltatott okot [2]). Traján hirtelen berontott Armeniába, az uj királyt elfogta; azután elfoglalta Mesopotamiát (114.); habár több izben visszaveretett, végre átkelt az Euphratesen, s a romai sasokat olly tartományokba vezette, mellyek soha nem érezték azoknak körmeit. Elfoglalta Chaldaeát és Assyriát, bevette Parthia fővárosát, Ctesiphont, s Parthamaspatest a királyi vérből trónra emelte (116.).

Traján halála után a parthusok lerázták az igát, s visszahivták Hyrcaniából Chosroest (117.). De mivel a békeszerető vagy irigy

[1]) Lásd fönebb 66. lapon.

[2]) Lásd fönebb 176. lapon.

Hadrián elődjének minden hóditmányát az Euphratesen tul földadta, s a hadi foglyokat is minden váltságbér nélkül visszaküldötte, kik közt Chosroesnek egy leánya is találkozott, ez a barátságot a romaiakkal mindvégig föntartá.

II. Vologeses alatt (121—150.) egy csapat alán nép tört be a parthusoktól függő Mediába, de az ajándékokra visszavonult. Megmenekülve e bajból, III. Vologeses Armeniába rontott (161.); a romai katonákat fölkonczolva, Syria kormányzóját leverte, s Antiochia ellen indult. Verus császár, vagyis inkább hadserege visszanyomta őt Armeniából; daczára annak, hogy 400,000 embere volt, több izben le is verte; négy év alatt visszaszerezte Trajan hóditmányait, Babylont és Ctesiphont környékével együtt pusztitotta és fölperzselte. A döghalál azonban, mellyet onnan Olaszországba hozott, nagyon megkeseritette neki a diadalt. Antoninus Vologesesnek minden tartományát visszaadta azon föltétel alatt, hogy azokat, mint romai hübért tartsa meg.

Unokája, Ardawan [1]) (192—207.), Nigernek pártolása által Severus bosszuját vonta magára, ki Ctesiphont ostrommal bevette. De alig hogy az Euphratesen átkelt, Vologeses Mesopotamián kivül minden tartományát visszafoglalta. Romának be kellett látni, miként eme távoli s az arsacidák nevéhez ragaszkodó vidékeken nem soká tarthatja meg hóditmányait; s talán érezte annak szükségét, hogy megvivjon velök, ne hogy ezek támadják meg a birodalmat. E végre szitotta köztök folyton a viszályokat, s IV. vagy V. Vologeses ellenébe állitá testvérét, IV. Artabánt (209.), ki annak halálával elfoglalta a trónt (216.). Ő alatta vitte véghez Caracalla ama hitszegő betörést, mellynek megbosszulása végett Artabanus tüzzel-vassal pusztitá Syriát; Macrinussal találkozva, két napig tartó véres csatát vivott vele, s azt mindaddig szándékozott folytatni, mig csak egy parthus, vagy egy romai életben marad. De a mint Caracalla haláláról értesült, a foglyok visszaadása s a költségek megtérítése után országába visszatért.

Az utolsó arsacidának államai magukban foglalták Persiának nyugoti tartományait, ugymint: Irak-Agemi, Adyrbeizan, Irak-Arabi és Mesopotamia nagy részét. Utóbbi csatái azonban elsöpörték vitézeinek javát, s az ország nagyon meggyengült. A magusok, jóllehet a parthusok által legyőzve és elnyomva, egy perczig sem vesztették el reményöket, hogy Zoroaster tiszteletét ismét helyreállitandják; ezzel táplálták a persákban a függetlenség érzetét. A legyőzöttek minden ösz-

[1]) Artabanusnak és IV. Vologesesnek is mondatik.

szetartás nélkül tehetetlen panaszokat hallattak, mig végre vágyaiknak határozott irányt adott Artaxarxes (Ardeshir). Ez alacsony származásu persa, házasságtörésből születve [1]), s csillagjóslatok által fölbátoritva, miután harczi ügyességét bebizonyitotta, honfiait az elvesztett fensőség visszaszerzésére s a Dariusok dicsőségének megujitására tüzelte. Alig hogy a lázadás zászlóját kitüzte, a persák mind részére állottak; IV. Artabán ellenök indulván, a számra ugyan nem nagyobb, de rendkivül föllelkesedett persa sereg által három csatában legyőzetett, elfogatott és lefejeztetett (226.) És igy a parthusok adózói lettek a népnek, melly fölött 475 évig uralkodtak. Egyedül Armeniában tartották fön magukat romai segélylyel, vagyis inkább saját erejökkel az arsacida eredetü satrapák, ugy hogy majd győzve, majd legyőzve, de soha meg nem hóditva, függetlenségöket egész Justinián koráig megvédték.

Miután tehát Cyrus birodalmát [2]) föltámasztották, Artaxarxes a koronát s a királyok királyának (schah in schah) czimét vette föl, s első gondja volt fölélesztení a nemzeti szellemet Zoroaster régi vallásával, melly a szolgaság alatt sárba tapodva volt. A birodalomnak minden részéből összehivta a magusokat a bálványozás kiirtására; a Zendavesta értelmezéséből keletkezett hetven felekezetet egy közgyülekezetben egyesitette, mellyen, mint mondják, 80,000 tűzimádó pap jelent meg. Ezen szám felére, azután négyezerre, négyszázra, negyvenre szállittatott le, s végre tudományuk- és jámborságukról ismeretes hét egyénre szoritttatott. Ezek közt volt az ifju szent Erdavirab, ki, miután a társai által neki nyujtott altató borból három csészével megivott volna, mély álomba merült. Fölébredvén, elbeszélte az égben tett utazását, s a mit ott látott és hallott; ezen fölfedezései által elenyészett minden kétely a Zendavesta valódi értelme iránt. Balch lett ismét a főmagus székhelye; a papi kormány az egész tartományban elterjedt, számos birtokainak jövedelméből s a termékek- és iparra kivetett tizedből tartva fön magát. Eltiltatott minden egyéb vallás; a parthusok templomai bezá-

---

[1]) *Babec* timárnak feleségétől és egy *Sassan* nevü katonától. Artaxar vagy Artaxerxes az előbbitől *Babecan*, az utóbbitól *Sassanida* czimet nyert, a mi utódainak megadatott.

[2]) Azon korbeli saját történetirók hiányoznak, s egy részről a görögök és latinok esetlegesen emlitik a dolgot, kiknek töredékeit összeszedte **Petrus Bigarus** Sentinates, *Rerum persicarum historia.* Frankfurt, 1601. Azután következnek a keletiek, kikre nézve lásd: **D'Herbelot**, *Bibliotèque orientale.* Paris, 1697.; **Richter**, *Historisch-kritischer Versuch über die Arsaciden und Sassaniden Dynastie.* Lipcse, 1804.

rattak, istenitett királyaiknak szobrai lerontattak, kegyetlen üldözés érte az eretnekeket, zsidókat és keresztényeket.

A hitegység helyreállitása után erőteljes, egyforma közigazgatásra volt szükség. Az arsacidák a birodalom legfontosabb tartományait és méltóságait örökségi czimmel ruházták át fiaikra és testvéreikre. A főbb 18 satrapa (v i t a s s i) királyi czimet viselt; a barbárok szintén függetlenségben éltek hegyeik között, ugy szintén a különféle görög városok felső Ásiában. Minek következtében a parthus birodalom nem annyira monarchia volt, mint inkább hübér-rendszert képezett.

E rendszernek megszüntetése végett hatalmas sereg élén bejárta Artaxerxes a tartományokat, mindenütt fogadva és követelve a hódolatot, s megszilárditva mindenütt tekintélyét, ugy hogy közte és a nép között semmi közbenjáró hatalom meg nem maradott. Ekképen tehát egyeduralkodója volt minden népeknek az Euphrates, Araxes, Oxus, Indus, a Kaspi-tenger és Persa-öböl között. A birodalomnak bölcs és egyforma kormányzatot adott; törvénykönyve a persa monarchiával együtt enyészett el. „A fejedelemnek hatalmát, ugy mond az ügyes hóditó, a hadsereg ereje tartja fön; ennek föntartására ismét adó kivántatik; az adó utoljára is a földmivelésre nehezedik; ez pedig csak ottan virágzik, hol az igazság és mérséklet oltalmazza azt.“

A csatázásban elveszték a persák a barbároknak hevességét, a nélkül, hogy a görögök és romaiak hadi tudományaiban jártasok lettek volna; a várak védelméhez és ostromához sem sokat értettek. A gyalogság gyülevész népből állt, mellyet a zsákmány reménye hozott együvé, s mellynél a bátorságot és fegyelmet a nagy számnak kellett pótolnia: nők, heréltek, lovak, tevék akadályozák a tovább haladást, s fogyasztták az élelmi készletet. A lovasság azonban, miként mai napig is a legszebb s leggyakorlottabb keleten, minthogy a nemesség tagjaiból áll, kik már gyermekkoruk óta megszokták a lovaglást, nyilazást, mértékletességet és engedelmességet; a királytól földbirtokot nyertek a hadi szolgálat kötelességének terhe alatt: miért is a fölhivásra gyorsan megjelentek, rettenthetlenek levén az összecsapásnak első hevében.

Ezekkel tehát Artaxerxes fenyegető állást foglalt el a szomszédok irányában, s nem csupán az volt szándéka, hogy őket kiüzve tartományaiból, a határokat megerősitse, hanem Cyrusnak egykori birodalmát akarta ismét helyreállitani, kinek utódjául tekintette magát. Mit sem gondolva Alexander Severussal, átkelt az Euphrates folyamon (232.); a szomszéd tartományokat meghóditotta. A császárhoz, ki hadseregével

közeledett, 400 legválogatottabb vitézét küldötte ezen izenettel: „A királyok királya parancsolja a romaiaknak s azok fejedelmének, hogy üritsék ki Syriát és Kis-Ásiát, s adják vissza a persáknak az ő őseik által az Aegaeumi-tengeren és Pontuson innen birt tartományokat.“

Daczára minden szelidségének, Severust ingerültségbe hozta eme hetvenkedés, s megfosztva ékességeiktől a követeket, Phrygiába számüzte őket, s ezután Mesopotamiát kardcsapás nélkül visszafoglalta (233.). Megindult ellene Artaxerxes 120,000 lovassal, 10,000 nehéz gyaloggal, 1800 hadi szekérrel és 700 elefánttal; mindamellett vereséget szenvedett. Alexander három csapatra osztotta seregét, mellyek három oldalról támadják meg Parthiát; s ezen jól kiszámitott terv a persa hatalmat megdönthette volna, ha a romai sereg, megunván a fáradalmat, tisztjeit meg nem gyilkolja. Romába térve (234. sept. 23.), s hadjáratát magasztalván a senatusban, Alexander pompás diadalmenetet tartott négy elefánt által vonatva, s parthicus és persicus mellékczimekkel tiszteltetett meg. A győzelem azonban Artaxerxes részén maradott, ki mindazt visszavette, a mit a romaiak elfoglaltak, s tizenöt évi uralkodása alatt annyira megszilárditotta hatalmát, hogy még a romai birodalom lételét is veszélylyel fenyegette.

Háboru a germanokkal (235. mart. 19.).

Alexander uj háborura készült a persák ellen; de megakadályozták őt abban a germanok, kik a Rajnán és Dunán átkeltek. Ő mindenekelőtt a Rajnához sietett, s őket visszanyomta; a tovább nyomulástól nem a félelem tartóztatá vissza, miként ezt Herodianus elhitetni akarná, hanem a rendetlenség seregeiben, mellyek megunták már a fáradalmakat, fegyelmet és szigort, mellyel a császár utközben elkövetett minden kihágást büntetett, s hirnökei által szünet nélkül hirdetteté: „A mit magatoknak kivántok, mással is azt cselekedjétek.“

Maximinus, góth eredetü, és egy pannoniai hadtest vezére, mindegyre gunyolta a syriai császárt, ki csak azt teszi, a mit a senatus és anyja parancsolnak neki. Pártot alakitva magának, Siklingennél Mainz mellett megtámadta őt, s a 26 éves ifjut anyjával, Mammaeával együtt meggyilkolta. A kotonák megölték a gyilkosokat, de a főnököt életben hagyták; a nép és a senatus érdeme szerint megsiratá Alexandert, s születése napját évenkint ünnepélylyel dicsőitette meg.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

Maximinustól II. Claudiusig.

Maximinus.

Midőn Severus császár keletről visszatérve, Geta születését hadjátékokkal ünnepelte Thraciában: egy óriás termetü ifju jelent meg előtte, barbár nyelven kérve engedelmet, hogy a versenyben ő is részt vehessen. Minthogy testalkata igen nagy erőre mutatott, ne hogy ő, a barbár, a romai katona fölött dicsőséget arasson, a táborbeli legerősebb rabszolgák állittattak vele szembe. Ő egymásután tizenhatot vert le. Némi ajándékokkal megjutalmazva, s a seregbe fölvétetve, másnap az ő hazája szokása szerint ugrálva, mulattatá társait. Belátva azt, miként Severus figyelmét magára vonta, jó darabig futott annak paripája nyomában, a nélkül, hogy a fáradságnak legkisebb jelét is mutatná; ezután a császár kivánságára még hét erős katonával küzdött, s ezeket is szintén legyőzte. Severus aranyláncot ajándékozott neki, s felvette őt testőrei közé kettős zsold mellett, minthogy az egyszerü zsold táplálására elegendő nem volt.

Ezen óriás neve volt Maximinus, ki Thraciában góth atyától és alán anyától származott. Magassága volt nyolcz láb; inaktól duzzadozó karjaival szekeret vontatott, mellyet két ökör helyéből megindítani nem birt; a fákat gyökerestől kitépte, egy rugással ketté törte a lónak lábszárát, ujjai között a kavicsot szétmorzsolta, rendes életmód mellett naponkint 40 font hust evett s 24 pint bort ivott meg.

Ezen óriás ember másokkal érintkezésben fékezni tudta természeti vadságát; s a következő császárok kegyében föntartotta magát. Alexander a IV. legio tribunjává nevezte őt; s mivel a fegyelmet szigoruan föntartá, főparancsnokságra emelte őt, senatorrá tette, és saját nővérét az ő fiának, Julius Verusnak, ki nem kevésbbé gőgös, mint szép, erőteljes és bátor volt, feleségül adni szándékozott.

Ennyi jótétemény nem hogy hálára kötelezte volna Maximinust, sőt inkább arra ösztönözte, hogy erejével mindent merjen. Miért is Alexander életére tört, s ennek meggyilkoltatása után azonnal császárnak kikiáltatván, fiát kormánytársul nevezte, kinek nem csak kezeit, hanem még térdeit és lábait is csókolták a katonák. A senatus jóváhagyta, a mit megváltoztatni nem birt; s a bosszu és kegyetlenség azonnal kezdetét vette. Mint a ki alacsony sorsból magasra emelkedik, Maximinus szintén félt a megvetés- és hasonlitgatástól: miért is az

előkelő születés, vagy az érdem bün volt előtte, valamint az is, ha valaki őt gunyolta, vagy gyámolitotta, midőn még szegény volt.

Magnus, consularis férfiu, arról vádoltatván, hogy a hidat, melyet ő a Rajnán bevégzett, lerontani, s azt tulról a barbárok kezében hagyni akarta, négyezer társával együtt minden kihallgatás nélkül meggyilkoltatott. Puszta gyanu elegendő volt, hogy helytartók, hadvezérek, consularis férfiak szekerekhez lánczolva, vitessenek a császár elé, ki nem elégelve meg az elkobzást és a halált, vagy a barmoknak fris bőreibe varratva tétette ki a fenevadaknak, vagy halálra vereté őket. Kegyetlenségétől a keresztények is eleget szenvedtek (236.).

A kegyetlenséggel karöltve járt nála a kapzsiság. Elfoglalta ama független jövedelmeket, mellyek minden városnak sajátjai voltak, s nyilvános kiosztások- és ünnepélyekre valának szánva; kifosztotta a templomokat, s az istenek és hősök szobraiból pénzt veretett. Mindenütt csak zugolódás mutatkozott iránta, néhol lázongásban is kitört. Afrikában a kapzsi procurator által minden javuktól megfosztott néhány leggazdagabb ifjak a rabszolgákat és parasztokat fölfegyverzik, a tisztviselőt meggyilkolják, s Marcus Antoninus Gordianust, a tartomány proconsulát császárnak kikiáltják (237. april.).

Gordianus.

Eme gazdag és jótékony senator a Gracchusoktól és Trajántól származva, Pompejusnak diadaljelek- és festvényekkel ékesitett palotáját foglalta el Romában. A praenestei ut mellett nagy kiterjedésü nyári laka volt, 100 láb hosszu háromrendbeli teremmel, s négy legbecsesebb faju márványból faragott 200 oszlop által környezett csarnokkal. A nép számára rendezett játékokban soha sem léptetett föl kevesebbet 150 pár gladiatornál, néha 500 párt is; egy napon 100 sicilliai, ugyanannyi cappadociai lovat és 1000 darab medvét szuratott le, ide nem számitva az apróbb vadakat. E játékokat, mint aedilis, minden hónapban ismételte, s mint consul, Olaszországnak főbb városaira kiterjesztette.

Ennyiből állott minden dicsvágya; különben nagyon békeszerető ember levén, ne hogy a zsarnokok féltékenységét fölingerelje, a tudományokra szentelte idejét, s harmincz könyvben énekelte meg az Antoninoknak erényeit. Nyolczvan éves volt már, midőn hirtelen az uralommal megkináltatott. Miután könyörgései és könyei semmibe sem vétettek: látva azt, hogy saját hiveitől vagy Maximinus bosszujától menekülnie máskép lehetetlen, az ajánlatot elfogadta, s Carthagot székhelyeül választotta. Vele együtt imperatornak neveztetett fia is, Gor-

dianus, ki 22 ágyast tartott, s 62,000 kötetből álló könyvgyüjteménynyel birt. Mindegyik ágyasától három vagy négy fia volt; a könyvekből pedig dolgozott, s némelly müvei reánk is maradtak.

Választatásukról értesitve a senatust az uj császárok, egyuttal azt is kijelentették, miként csak annak beleegyezésével fogadandják el e méltóságot; rendeleteiket előbb a senatus jóváhagyása alá terjesztették; a számüzötteket visszahivták; a hadseregnek és a népnek nagylelkü igéreteket tettek, s barátaikat fölhivták, hogy a zsarnoktól szabaduljanak. A consulnak határozott föllépése bátorságot öntött a senatusba, melly Maximint párthiveivel együtt a haza ellenségének nyilvánitá, jutalmat tüzött ki fejeikre; s igy egész Olaszországban elterjedt a lázadás nagy vérontás kiséretében. A durva góth által annyira lealázott senatus összeszedte minden erejét s méltóságát, a védelemről és a háboru folytatásáról intézkedett; küldöttek által szólitotta föl a kormányzókat a haza védelmére. Ezek mindenütt kedvező fogadtatásra találtak; csupán Capelianus, Mauritania helytartója s Gordianusnak magán-ellensége támadta meg egész erejével az uj császárokat Carthagóban (238.). Az ifju a csatában esett el; a minek hirét vevén az atya, alig 36 napi uralkodás után megfojtotta magát. Carthago bevétetett, hol a bosszuálló Maximin patakokban ontotta a vért.

A lázadásnak első hirére a császár vadállat módjára felbőszülve, a földön hentergett, s fejét a falhoz verte, a körülötte levőket rendre keresztülszurta, mig végre erőszakkal vették el tőle a kardot; azután megindult Olaszország felé. Teljes bocsánatot hirdetett ugyan, de ki bizott volna benne? A kétségbeesés olly bátorságot öntött a senatusba, mellyet az ész alig ha tanácsolt volna. Összegyülve az ‚Egyesség' templomában, császároknak kiáltott ki két öreg senatort, Maximus Pupienust és Balbinust; amazt a háboru vezetésére, emezt pedig a városnak igazgatására.

Maximus és Balbinus.

Maximus, egy ácsnak fia, meglehetősen durva, de bátor és értelmes ember, lassankint a legmagasabb méltóságokra emelkedett, s Románák kormányzója lett. A sarmaták és germanok fölött kivivott győzelmei, szigoru életmódja, emberséges magaviselete miatt tiszteletben tartotta őt a nép; valamint Balbinus, tekintélyes szónok és költő, számos tartományoknak becsületes jellemü kormányzója, dusgazdag és adakozó férfiu, az élveknek minden kicsapongás nélkül barátja, általánosan szeretteték.

De alig hogy a Capitoliumban bemutatták az első áldozatokat, a nép zajongani kezdett; maga részéről is választani akart, s Gordianusnak unokáját, egy 13 éves fiut kivánt még császárnak fölvétetni. Amazok elfogadták az ajánlatot, s lecsillapitva a lázadást, hatalmuk megalapitásához láttak.

Maximinus a seregnek élén, mellyel a germanokat több izben legyőzte, s a birodalmat az Éjszaki-tengerig kiterjeszteni akarta, boszszutól lángolva jött Olaszország ellen, mellyet császárrá választása óta nem látott. A Julius-Havasokról leszállva, a tartományt elpusztitva, a hidakat lerontva találta; ekkép akarván a senatus kimeriteni az ő erejét a jó védelmi karba helyezett várak alatt. Először is Aquileja tartóztatta föl utjában, melly nagy elszántsággal védte magát azon reményben, hogy Belenus isten falai közt harczol. Ha Maximinus a varost magára hagyva, egyenesen Romának indult volna, minő ellentállásra találandott Maximus részéről, ki Ravennáig jött elejbe, őt feltartóztatni? mit használtak volna Balbinus politikai szónoklatai a belső zavargások ellen? Maximinus seregei azonban a tartományt elpusztitva s váratlan ellentállásra találván, föllázadtak. Ő tulságos szigorral büntette őket; mig végre egy praetorianus csapat az albai táborban maradt feleségeiket és gyermekeiket féltve, fiával és legbuzgóbb párthiveivel együtt a zsarnokot meggyilkolták (238. mart. 7.).

Levágott fejeik láttára megnyitotta a kapukat Aquileja; ostromlók és ostromlottak a visszanyert szabadság fölötti örömükben összeölelkeztek. Ravennában, Romában, mindenütt öröm, háladás az isteneknek; azon arányban, a millyen nagy volt előbb a rémület, föléledt mostan a bizalom. Az uj császárok eltörölték, vagy mérsékelték a Maximin által behozott adókat; helyreálliták a fegyelmet; a senatus jóváhagyásával czélszerü törvényeket hoztak, s a vértől párolgó sebeket megorvosolni törekedtek. Maximus kérdé Balbinustól: „Mi lesz a jutalmunk, hogy Romát egy szörnyetegtől megszabaditottuk?“ — ‚A senatusnak, népnek s mindenkinek szeretete‘, — felelé Balbinus; de a másik előbbre látó megjegyzé: „Sőt inkább a katonák gyülölete, s az ő bosszujok.“

És helyesen itélt. Még tartott a háboru, midőn a nép és a praetorianusok Romában föllázadtak; az utczákat vérrel boritották, a raktárakat és boltokat fölperzselték. A zajongás ugyan elfojtatott, de elnyomva nem volt; a senatorok csak gyilokkal ellátva, jelentek meg az utczákon, a praetorianusok pedig alkalomra várakoztak, hogy magukat megbosszulhassák; mindannyian gunyolódva nyilatkoztak, milly

gyenge gátokat tudnak vetni a császárok a pártok rohanó árjának. Legmagasb fokára hágott a forrongás, midőn a praetorianusok mind összegyültek ismét Romában, nem türhetve, hogy az általok választott császárok meggyilkoltattak, hogy mostan a senatus teremtményei uralkodnak; s a törvények és fegyelem fölötti hatalmat maguknak visszakövetelék. A szavakra tettek következtek: a palotát megrohanták, a két császárt meggyilkolták, s az ifju III. Gordianust táborukba vivén, őt egyedüli uralkodónak kikiáltották.

III. Gordianus.

Valóban e gyermek arra látszott teremtve lenni, hogy a zajongó kedélyeket kiengesztelje. Szép volt és szelid, két császárnak ivadéka, kik, mielőtt gonoszokká válhatnának, éltöket veszték; kedves volt a senatus előtt, melly őt fiának nevezte, valamint a katonák is; a nép pedig eddig nem tapasztalt szeretettel csüggött rajta. Misitheus, oktatója a rhetorikában, később ipja és testőr-kapitány, eltávolitva a fondorkodókat, kik az ifju császárnak bizalmát bitorolták, ezt megnyerte az által, hogy szintugy békében, mint háboruban bölcsen és erélyesen igazgatta az államot.

Háborut idéztek elő a persák, kik Sapor [1]), Artaxerxes utódjának vezérlete alatt (242.) elfoglalták Mesopotamiát, Nisibist és Carrhaet, Syriát pedig pusztiták. Gordianus, ellenök indulva, a góthokat és sarmatákat, kik Moesiában utját állották, leverte; s daczára annak, hogy Philippi emlékezetes térein az alánok által megveretett, tovább folytatta utját, s a persákat visszaszoritván, megérdemlette, hogy a senatus neki és Misitheusnak diadalmenetet rendelt.

Philippus.

Ez utóbbi azonban csakhamar meghalálozott, s a praetorianusok vezérlete Marcus Julius Philippusra lőn bizva; ki állását keveselve, a katonákat föllázitotta, s Gordianust arra kényszeritette, hogy őt kormánytársának nevezze, azután pedig leköszönjön a trónról; mig végre jótevőjét az Euphrates partjain meggyilkolta (244. mart. 10.).

Philippus arab volt, Idumaea Bostra városában született az arab karaván egyik vezérétől; némellyek kereszténynek tartják, holott tettei ellenkezőt tanusitanak. Kiegyezkedvén Saporral, visszatért Antiochiába, hol a husvét ünnepét akará (245.) megülni; de az ottani püspök, Babylas, méltatlannak nyilvánitá őt erre, mig bünbánatot tartani nem fogna. Megérkezve Romába, szelidség által nyerte meg magának

---

[1]) *Schah-pour*, a király fia.

a népet, megalázta a Mysiát pusztitó carpokat, s Roma épittetésének ezredéves ünnepét (247.) játékokkal ülte meg, mellyekben 32 elefánt, 10 medve, 60 oroszlán, 1 tengeri ló, 1 orrszarvu, 10 fehér oroszlán, 10 szamár, 40 vadló, 10 párducz, számos apróbb vadállatok s 2000 gladiator küzdöttek egymással. A hős városnak emlékünnepe csak vérengző lehetett.

Hirtelen azonban minden oldalról uj császárok teremtek elő, s ezek közt legszerencsésebb volt Cnejus Decius Sirmiumból, Moesia és Pannonia helytartója; ki ellen megindulva Philippus, öt évi uralkodás után Veronában meggyilkoltatik (249. octob.).

Decius. — VII. üldözés a keresztények ellen.

A kereszténység terjedését nem akadályozta Philippus; Decius ellenben szigoru rendeleteket bocsátott ki (250.) az ellen. A ki keresztény volt, annak minden vagyona elfoglaltatott, s ő maga halálra hurczoltatott. Az üldözésnek minden borzalmai megujultak ekkor: testvér testvérét, fiu atyját árulta el; a ki csak szerét tehette, erdőkbe és pusztaságokba menekült.

Deciust a régi fegyelem iránti szeretet vitte e lépésre, mivel a régi intézményeket akarta ujra életbe léptetni. A birodalom szerencsétlen állapotát az átalános romlottságnak tulajdonitván, föl akarta ismét állitani a censorságot, ezen elavult s most már lehetetlenné vált intézményt, a mennyiben annak az egész mivelt világra kiterjesztetni s a védtelen birónak fölfegyverzett erkölcstelenség fölött kellett volna itéletet mondani. De mivel a censor-választást erőteljesen sürgette, a senatus egyhangulag Valerianust kiáltotta ki e tisztségre; kihez, a megerősités alkalmával, a császár igy szólott: „Boldog vagy, ki a közhelyesléssel találkoztál! Fogadd el az emberi-nem fölötti censorságot, s itéld meg erkölcseinket. Ki fogod szemelni az érdemeseket, kik a senatusban üljenek; visszaadod fényét a lovagi rendnek; növelni fogod a közjövedelmeket, mindazáltal az adónak csökkentésével; osztályozni fogod a polgároknak töméntelen sokaságát; számbaveszed mindazt, a mi Romának erejére, gazdagságára, erényére és hatalmára vonatkozhatik. Törvényszékednek alávetvék az udvar, a hadsereg, az igazság kiszolgáltatói, a birodalom méltóságai, kivéve csupán a rendes consulokat, a város kormányzóját, az áldozatok királyát, s a Vesták legfőbbikét, mig szüz.“

Mielőtt e szándék valósitásának lehetetlensége kiviláglanék, a góthok betörtek (251.) Alsó-Moesiába, azután Thraciába és Macedoniába. Majd fegyverrel győzve, majd ismét árulások által segittetve, any-

nyira szoritotta őket a császár, hogy a foglyoknak és a zsákmánynak visszaadását igérték, csakhogy szabadon mehessenek. Decius azonban őket egészen kiirtani szándékozván, utjokat állta. Szerencsétlenségére; mert kétségbeesésökben a góthok kemény csatát vivtak vele, mellyben midőn fiát elesni látná, fölkiáltott: „Csak egy embert vesztettünk még, e csekély hiány ne hangolja le bátorságunkat"; s oda sietvén, hol legnagyobb hévvel folyt a küzdelem, maga is halálát lelte.

Trebonianus Gallus.

A szétvert hadsereg maradványai Trebonianus Gallus csapataival egyesültek, kit ő a végett küldött el, hogy a góthoknak elvágja a visszavonulást. Ez, ki hihetőleg a csatavesztésnek oka volt, annak megbosszulását szinlelte, s ekképen megnyerte magának a hadsereget, melly őt császárnak kikiáltotta. De alig hogy a senatus a választást megerősíté, gyalázatos békét kötött a góthokkal, sőt évenkinti adót is igért nekik. Egyedül a keresztények üldözésében tanusitotta bátorságát.

Aemilianus.

Másfél évi uralkodása alatt (252.) döghalál és szárazság pusztitott; góthok, boranok, carpok, burgundok rontottak be Moesiába és Pannoniába; szittyák pusztitották Ásiát; a persák egészen Antiochiáig elfoglalták Syriát. A mór Aemilius Aemilianus, Moesia helytartója, elbizakodva, hogy a barbárokat legyőzte, s megvetéssel szólva Gallusról, ki Romában kéjelgésbe merült, magát császárnak kikiáltatta. Mielőtt Gallus észrevenné magát, Aemilianus Olaszországban terem, s Terni mellett találkozván vele, Gallus fiával együtt saját katonái által meggyilkoltatik (253. máj.). Azután pedig Aemilianust gyilkolja meg a hadsereg, s egyességre lép a senatussal és a gall[illegible]ai s germaniai csapatokkal, mellyek Licinius Valerianust kiáltották ki császárnak.

Valerianus. — VIII. üldözés a keresztények ellen.

Előkelő származás, párosulva szerénység- és bölcseséggel, mindenki előtt kedvessé tették Valerianust, ki a kornak uralkodó büneitől magát megóva, minden üres idejét a tudományoknak szentelte; a régi szokásokhoz ragaszkodva, utálta a zsarnokságot, ugy hogy az uralomra méltónak látszott. De a mint trónra jutott, gyöngének mutatkozott a nagy teher elviselésére; segéd gyanánt sem tudott jobbat választani, mint saját fiát, Gallienust, egy elpuhult, romlott fiatal embert. Mindazáltal szelid és czélszerü rendszabályokat alkotott, midőn a birodalom egyszerre minden oldalról megtámadtatott. Germanok és frankok [1]) a

[1]) Első emlités a frankokról, mint népről vagy német szövetségről, melly az Ocean, Rajna és Weser közt, vagyis Westphaliában és Hassiában székelt.

Rajnán át Galliába, góthok és carpok Moesia-, Thracia- és Macedoniába ütöttek; a szittyák a Fekete-tenger partjain Chalcedon-, Nicaea-, Apameáig kalandoztak; mialatt Sapor elfoglalta egész Armeniát, pusztitotta Syriát, s bevette Antiochiát bizonyos nemes eredetü és becstelen életü Cyriades ifju ember buzditására és vezérlete mellett, ki atyjának szemrehányásait nem türhetve, nagy összegek eltulajdonitása után a persákhoz futott, s a meghóditott tartományok kormányzásával megbizatván, augustus czimet vett föl.

Valerianus legyőzve a góthokat, a szittyák ellen már későn érkezett, kik mindent elpusztitva, gyorsan visszavonultak; megtámadta Saport (259.) Mesopotamiában, ki őt legyőzte és foglyul ejtette. A királyok királya rendkivül elbizakodva a nagyszerü diadal következtében, lánczokba verve viteté a császárt államainak főbb városain keresztül, s hátára hágva ült föl a nyeregbe. Miután több évig tartó fogsága után meghalálozott, bőrét lenyuzatta, s a romaiaknak örök gyalázatára egy templomban emlék gyanánt kiteritteté. Igy mondják némelly történetirók; mások pedig azt állitják, hogy a persa király épen nem kegyetlenkedett foglya irányában, kinek legnagyobb kinja abból állt, hogy fia nem csak nem szorgalmazta az ő kiszabadulását, sőt inkább megörült atyja szerencsétlenségének; minek következtében ő hamarább trónra juthatott. A keresztények Isten büntetését szemlélték ez eseményben az üldözések miatt, mellyekre bizonyos Marcianus nevü egyptomi büvész ösztönözte őt, elhitetvén vele, hogy mindaddig, mig a hazai istenek előtt utálatos istentiszteletet meg nem semmisiti, a birodalom jólléte veszélyben forog.

Gallienus.

A veszteség hirére Romának összes ellenségei, mintegy összebeszélve, föltámadtak: a góthok és szittyák Pontust és Ásiát pusztitják; a quadok és sarmaták elfoglalják Daciát és Pannoniát; mások Spanyolországba nyomultak egészen Tarragonáig; alemannok és frankok elözönlik Rhaetiát, s egészen Ravennáig nyomulnak elő. A veszély erélyre tüzelvén a senatust, a praetorianusokat, közéjök sorozva a legerősebb plebejusokat, a barbárok ellen meginditotta, kik is megfutamodtak. Gallienus, miután trónját biztositva látta, nem nagy rokonszenvvel viselteték eme harczias lelkesedés iránt, attól tartva, hogy az egykor a zsarnokok ellen fordulhatna: miért is a senatorokat minden katonai hivataltól eltiltá, sőt még a legiók táborához közeledni sem engedte őket. A gazdag és elpuhult senatorok e tilalmat kegyelmi tény gyanánt fogadták tőle.

Visszaveretvén a barbárok Daciából és Olaszországból, Gallienus még rokonsági kötelék által is igyekezett őket megnyerni, nőül vevén a markomannok királyának, Pipasnak leányát; melly házasság ellen a romai hiuság mindenkor tiltakozott. Illyriában legyőzte és megölte Ingenuust, ki császárnak vetette föl magát, s Moesia lakosait, mit sem gondolva az ártatlanokkal [1]), fölkonczoltatta. „Nem elég, ugy mond Verianus Celerhez irt levelében, hogy te csak egyszerüen azokat végeztesd ki, kik fegyvert fogtak ellenem, s kik a csatában elveszhettek volna; azt akarom, hogy minden városban öld ki a lakosokat mind, ifjakat és öregeket, egyet se kimélj, ki nekem rosszat kivánt, vagy tiszteletlenül szólott rólam, ki fejedelmek fia, atyja és testvére vagyok. Gyilkolj, pusztits minden könyörület nélkül, cselekedjél ugy, miként én cselekedném, ki neked sajátkezüleg irok“ [2]).

Regillus.

A dühöngő rendelet már foganatba is vétetett, s kiknek élete veszélyben forgott, kétségbeesésből Nonius Regillust császárnak kiáltották ki (261.). Dák eredetü s Decebalnak, ki Trajánnal harczolt, utódja, olly vitéz volt, hogy Claudius (később császár) neki szerencsét kivánva, ezeket irná: „Volt idő, a midőn a diadalmenet rendeltetett volna meg számodra; most pedig azt tanácslom, hogy nagyobb óvatossággal használd a győzelmet, s ne feledd, hogy van, a kiben a te győzelmeid gyanut ébreszthetnek.“ Ezen vitézségnek köszönheté a trónt; de nem soká tarthatta magát azon, mert csakhamar saját katonái által meggyilkoltatott (262.).

Posthumius.

Egy másik császár ütötte föl fejét Galliában. Cassianus Posthumius, alacsony származásu egyén, de jeles hadvezér, Gallienus fiát, Saloninust, Kölnben (259.) ostrom alá vetvén, azt meggyilkolta, s Gallia, Spanyolország és Britannia hódolatát fogadta. Hét évi uralkodása alatt kiüzte Galliából a germanokat, a békét helyreállitotta, s mindenki szeretetét megnyerte.

Ennyi zavargások közepett a persák kedvök szerint pusztiták keletet. Sapor Ciciliáig hatolva, kifosztotta Tarsust, elfoglalta Caesareát (260.), ennek lakóit kiirtotta, s azzal fenyegetőzött, hogy a két hegy közti völgyet holttestekkel töltetvén ki, ugy fog átmenni egyik hegyről a másikra; a foglyokat naponkint ittatásra hajtotta, mint a nyájakat

---

[1]) Lásd, *Script. Hist. Aug.*, **Trebellius Pollio**, *Valerianus, Gallieni duo, Triginta Tyranni*; **Manso**, *Die dreissig Tyrannen*, Constantin életrajza után folytatás.

[2]) *A harminez zsarnok életrajza.* c. VIII.

szokás, s csak annyi élelmet engedett nekik, a mennyi nyomorult éltök tengetésére elegendő volt.

Ballstus.

Balistus, Valerián alatt a praetorianusok főnöke, összeszedve a sereg maradványait, szembeszállott a persa hatalommal; gyors mozdulatok- és ügyes fogásokkal pótolva az emberek hiányát, fölmentette Pompejopolist Ciliciában, fölkonczolta a persákat Lycaoniában, számos foglyokat ejtett hatalmába; ezek közt Sapor feleségeit. Mielőtt ez őt utolérhetné, hirtelen visszavonulva, mint a villám Sebaste és Corissa alatt termett Ciliciában, s itt is tönkre verte az ellenséget.

Odenatus.

Odenatus, Palmyrából, némelly saracen törzsek főnöke (sheik), gyermekkorától fogva vadászat- és csatákra neveltetvén, midőn látná, hogy Sapor a Valerián fölötti diadal által borzasztó hatalomra vergődött, hódoló iratot küldött neki ritka ajándékokkal terhelt számos tevéknek kiséretében. A királyok királya igen nagy sérelmet látott benne, hogy egy ismeretlen irni merészelt hozzá. Eltépve a levelet, az ajándékot a folyamba vetteté, s azt izente vissza: majd megtanitja őt, miként viselje magát ura irányában, s el fogja őt veszteni övéivel együtt, ha el nem jön hátrakötött kezekkel lábaihoz borulni.

Eme meggyaláztatás föltüzelte a saracen gőgjét, ki megesküvék, hogy a fölfuvalkodást meg fogja alázni, vagy veszni kiván. Ő tehát a romaiak mellett nyilatkozott, kiknek akkoriban Palmyra gyarmata volt, s minden erejéből támogatá Balistust. Sapor különben is feleségeinek elvesztésén megszomorodva, s még gonoszabbtól tartva, ellenfelei elől visszavonult; de midőn Euphratesiana tartományon keresztül vonulna, nem messze Palmyrától, Odenatus rajta üt, s utóseregét semmivé teszi (261.); minek következtében minden rend nélkül kelve át az Euphratesen, nagy veszteséget szenvedett, s az Edessában állomásozó romai őrségtől csupán csak a Syriában rablott összes zsákmánynak átengedésével vásárolta meg a szabad visszavonulást.

Odenatus beütve Mesopotamiába, Nisibist és Carrhaet visszafoglalta, s Valerián megszabaditása végett tovább nyomult a birodalom belsejébe. Saport nyilt csatában megverte, s egész családjával együtt Ctesiphonban körülvette. Az egész birodalomból sereglettek ekkor a persa főurak a főváros védelmére, kiket azonban Odenatus mind szétvert; végre is jó siker koronázta volna törekvéseit, ha csak a romai birodalomban kitört nyugtalanságok minden nagyobbszerü vállalatot lehetetlenné nem tesznek.

Érdemeinek jutalmául Gallienus által minden romai hadcrő főparancsnokául neveztetvén keleten, Palmyra királyának czimét vette föl Odenatus (263.). E városnak története mintegy keleti episod gyanánt tünik ki a latin zsarnokok és barbár betörők nyomorteljes története közben. Emlitettük már, milly bölcs előrelátással alapitá Salamon e várost a pusztában, három napi járásra az Euphratestől, hogy az Európából Indiába vonuló karavánoknak pihenést nyujtson. A seleucidák alatt kincsekben, talán boldogságban is gyarapodott, minthogy a történet nem emlékezik róla. Strabo még csak nem is emliti; Plinius helyzet, dus terület és kellemes patakok tekintetében nevezetesnek mondja. Az azt környező nagy pusztaság által a világtól elszigetelve, Roma és a parthusok közt, kik egymással vetekedve keresték barátságát, megőrizte függetlenségét.

Mialatt bámulandó dolgokat miveltek itten Odenatus és Balistus, azalatt Gallienus kéjhölgyek ölében töltötte idejét. A kegyetlenséget nem a senatorok irányában gyakorolta, miként elődei, hanem főleg a katonák ellen intézte, 3—4000-et végeztetvén ki egy nap alatt. Egykoron nevetséges diadalmenetet tartott góthok-, sarmaták-, frankok- és persáknak öltözött álfoglyokkal; mire némelly gunyolódó egyének ez utóbbiakat tetőtől talpig megnézve, midőn kérdeztetnének, mit vizsgálnak olly nagy gonddal, válaszul adták: „A császárnak atyját keressük.“ Gallienus ezért őket máglyára itélte, s ezzel mutatta meg, hogy neki igaza van. Szeretett továbbá vitatkozni Plotinus bölcsészszel, s egy várost akart rá bizni, hogy ottan a Plato köztársaságát tényleg foganatositsa. Szép verseket és gyönyörü szónoklatokat is készitett; szintugy értett a kertészethez és a főzés mesterségéhez; beavattatá magát Görögország mysteriumaiba, az athenei areopagban állomásért esedezett; a meg nem érdemlett diadalünnepekre és az udvartartás fényüzésére kincseket pazarolt, mellyeket a köznyomor enyhitésére, vagy a háboruk folytatására fordithatott volna. A közügyekkel épen semmit sem gondolt. Midőn atyja halálát jelenték neki: „Tudtam, ugy mond, hogy ő halandó.“ Midőn Egyptom elveszéséről értesitették, felelé: „Az ő vászna nélkül ellehetünk.“ Gallia elfoglaltatására megjegyzé: „Hát az arrasi kelmék nélkül elveszne Roma?“ Midőn a szittyák Ásiát pusztiták: „Nem fürödhetünk-e, ugy mond, salétrom nélkül is?“

Harmincz zsarnok.

Éme tétlenség következtében minden oldalról bitorlók támadtak, kik a történelemben harmincz zsarnok nevezet alatt

ismeretesek, jóllehet számuk korán sem ment annyira. Nagyon bajos volna unalom és zavar nélkül követni valamennyit rövid pályájokon a tróntól a sirig.

Fluvius Macrianus, vitézsége által az első katonai méltóságokra emelkedve, föllázadt Valerián fia ellen, s Balistus segélyével császárnak kiáltatá ki magát. Ennek hallatára Valerius Valens, Achajában proconsul, ugyanezen czimet vette föl (261.); hasonlóan cselekvék Calpurnius Piso, ki ellene küldetett. Ez utóbbi dicső családból származott igen jeles férfiu volt, ugy annyira, hogy halálának hirére maga Valens fölkiáltott: „Hogy adjak én számot az alvilági biráknak olly ember haláláért, kinek nincs párja a birodalomban!“ A senatus istenitést rendelt számára annak elismeretével, hogy jobb és szilárdabb jellemü ember még nem létezett a világon.

Macrianus, Gallienus ellen indulva, Thracia határain leveretett, és meg is öletett. Ekkor Balistus Emesában császárnak kiáltatta ki magát, s mindazt, ki neki hódolni nem akart, meggyilkolta (264.). De a Gallienus által küldött orgyilkos csakhamar véget vetett életének. Bizonyos Sempronius Saturninus, azt sem tudni hol, szintén fölvette e czimet; Egyptomban Aemilianus igyekezett rendbe hozni a szétdult tartományt, mig végre a Gallienus által küldött egyptomi Theodotus őt legyőzvén, mint foglyot Romába küldötte, s ott az ősök szokása szerint a börtönben megfojtatá. Kis-Ásiában az isaurok Annius Trebellianust kiálták ki császárnak; midőn ez a csatatéren maradt, magukat alávetni nem akarták, s Kis-Ásiát és Syriát Constantin koráig pusztitották. Cornelius Gallus Afrikában kiáltatott ki, s hét nap mulva megfeszittetett.

Cassianus Posthumius még mindig föntartva magát Galliában, Aurelius Victorinust csatolta magához, s Gallienus ismételt támadásait visszaverve, Lucius Aelianust is legyőzte, ki magát Mainzban császárrá kiáltatta ki. Minthogy azonban e városnak földulását katonáinak megengedni nem akarta, fiával együtt meggyilkoltatott (266.). Utódját, Servilius Lollianust, Victorinus gyilkoltatá meg, ki most már egyedüli ur maradt Galliában, mig egy megbántott férj őtet is megölte. Utódjául fiát rendelte; a gallusok azonban gyermek uralmat türni nem akarván, Marcus Aurelius Mariust, rendkivül erős és vitéz fegyverkovácsot választák császárnak; három nap mulva azonban egy legénye e szavakkal: „A te mühelyedben készült,“ szivébe döfte a kardot. A katonák Pesuvius Tetricust, senatort és consularis férfiut választották (268.) helyébe, ki Gallia, Spanyolország és Britannia

birtokában maradott. Mindezen mulékony fejedelmeket Victorinus anyja, Victoria emelte föl, és buktatta meg ismét, ki Gallienus ellen férfias bátorságot fejtett ki, s tetemes kincsekről rendelkezhetett.

Odenatus, azon érdemeért, hogy a keleti tartományokat megtartotta a birodalom számára, Gallienus által kormánytársul fogadtatván, jó sikerrel harczolt a persák ellen; ostrom alá vette, s hihetőleg be is vette Ctesiphont. De midőn a betörő góthok ellen sietne, uralkodásának negyedik évében Emesában meggyilkoltatott. Az ő második neje, Zenobia (talán büntárs, férje meggyilkoltatásában) három kiskoru fiának nevében megragadta a kormányt, s mint kelet királynéja a császári sasokkal Gallienus ellen fordult.

Emez, akarata ellen is kényszeritve levén szünet nélkül harczolni a birodalomnak bel- és külellenségei ellen, jelenleg Olaszországba sietett. Acilius Aureolus, Illyriában hadvezér, a hadsereg által kényszerittetett elfogadni a biborpalástot, s átkelve a Havasokon, a császári sereget Bergamo és Milano közt az Adda mellett megverte, hol hidat veretvén, melly mai napig is (Pons Aureoli, Pontirolo) az ő nevét hordja, elfoglalta Milanot (268. mart. 36.). Itten ostrom alá vetette őt Gallienus, kinek életét azonban összeesküvés oltotta el, uralkodásának 15-ik, életének 35-ik évében. Kezdetben bosszut akartak állani érte a katonák; de pénz által megvesztegetve, zsarnoknak kiáltották őtet. A senatus haza ellenségének nyilvánitá őt, barátait és rokonait a tarpeji szikláról vetteté le; de csakhamar isteni tiszteletben részesitette.

Valóban Gallienus kora volt a legszerencsétlenebb, mellyről a történet emlékezik. Egyptom annyira forrongásban volt, hogy Alexandriában egy város-részből a másikba sem lehetett küldeni levelet; a leghaszontalanabb ürügy, köszöntés, vagy egy pár czipő véres összekoczczanásokra szolgáltatott alkalmat, s a Nilus és a tenger gyakran piroslott a vértől. Éhség, döghalál olly nagy pusztitást vittek végbe, miként Alexandriában kevesebb volt az egyén 14 és 80 év között, mint szokott lenni 40-től 70-ig [1]). Tizenkét évig tartottak eme zavargások, mig végre Bruchium, Alexandriának legszebb és legerősebb része a tenger mellett, melly a királyi polotát, muzeumot, könyvtárt, raktárakat foglalta magában, a Theodotus császárt uraló romaiaktól ostromoltatván, kiéheztetés által magát megadni kénytelenittetett.

---

[1]) **Eusebius**, VII. 23. Ugy látszik a népesség jegyzékbe vétetett, s gabona is osztatott ki.

A szittyák, melly nevezet gyakran a góthokra értendő, Bithyniát pusztitva, számos városokat leromboltak; bejárták Thraciát, Macedoniát, fenyegették Görögországot, melly ujra megerősité a Thermopylaeket, falakkal vette körül Athenet, s a peloponnesusi földszorost elzárta. A Hellesponton átkelve a barbárok, számos városokat s müvészeti és történeti emlékeket lerombolva, Diana templomát sem kiméltek Ephesusban, melly hét rendbeli pusztitást tulélve, a görög müvészetnek és az ásiai bőségnek kincseivel ellátta magát. Az uralkodók 127 darab, 50 lábnyi magas joniai márványoszlopot ajándékoztak eme templomnak; az oltár, Praxitelesnek müve, Apolló és Bacchus tetteit ábrázolta. Most pedig a góthok a babonaság és szépnek érzete iránt egészen közönyösek levén, azt egészen hamuba boritották.

Daciában is Trajánnak összes hóditmányai elvesztek. A Pyrenaeusok sem mentheték meg Spanyolországot. A frankok ugyanis oda betörve, pusztiták a tartományt, s Tarragona földulása után, Afrikába mentek át. Siciliában a föllázadt rabszolgák és földmivelők ujra előidézték a szolgaháboru borzalmait a romai senatoroknak roppant kárával, kiknek birtokai főleg e szigeten feküdtek.

A védők és támadók által elkövetett kegyetlenségeket leirni nem lehet. Gallienus megtámadta Byzantot, melly megadván magát, az őrséget a polgárokkal együtt kardra hányatta, hogy, miként egy iró mondja [1]), élő lélek nem maradt abban. Minden ujonnan támadott zsarnoktól pazar ajándékokat vártak a katonák; s a pénzt csak a néptől kellett szedni. Minden ujabb kormánynyal ujabb zaklatások és kegyetlenségek állottak elő; a zsarnokok hirtelen bukása a hadseregre és a tartományokra is veszélyt hozott. Néha ezen pillanatnyi uralkodók, hogy vetélytársaik ellen tarthassák magukat, a barbárokkal szövetkeztek; az egyenetlenség még jobban fölbátoritá őket a kalandozásra. A 250-től 265-ig tartó éhség és döghalál által tetőpontját érte a nyomor; továbbá földrengések, napfogyatkozások, földalatti tompa dörgések teljesen elcsüggeszték a megrémült népeket.

---

[2]) **Pollio**, *Gallienus életrajza*, p. 179.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

II. Claudiustól Diocletianusig.

II. Claudius.

E perez óta a birodalomnak szétbomlását vitéz császároknak egész sorozata késlelteti. A hadsereg megválasztja Marcus Aurelius Claudiust (268. mart. 24.), mint legméltóbbat a császári név és méltóság föntartására. A senatus készséggel erősiti meg a választást, állitva, hogy mindenkor Claudiust ohajtá császárnak, vagy legalább hozzá hasonlót. Ezen illyr, ki gonoszság közbenjötte nélkül nyerte el a trónt, Milano ostromát folytatá, mig kezébe ejthette Aureolust, kit a sereg kivánságára lefejeztetett. A Garda-tóig előnyomult germanokat leverte, s ezután Romában az előbbi zavargások által okozott rendetlenségeknek véget vetni törekedett. Gallienus barátait és családját a senatus által halálra itélteté, azután pedig kegyelmet eszközölt számukra.

A góthok ellen (269.) indulva, kik a tartományok pusztitása után Felső-Moesián át vonultak vissza, következőleg irt a senatushoz: „Jelenleg 320,000 főnyi ellenséggel állok szemközt. Ha győzni fogok, számolok hálátokra; ha pedig a siker nem felel meg a várakozásnak, ne feledjétek, hogy Gallienus uralkodása után a birodalmat kimerülve találtam az ő és a zsarnokok hibája miatt, kik tartományainkat pusztitották. Lándzsák, kardok, paizsok, mindenünk hiányzik; a két Gallia és Spanyolország, a birodalom szive, Tetricus kezében vagyon; ijászainkat Zenobia tartja elfoglalva. Bármi keveset eszközöljünk is, nagy nyereség lesz ránk nézve.“

Néhány nap mulva azonban ujra ezeket irta: „A góthokat levertük, s 2000 vitorlás hajóhadukat megsemmisitettük; a térség paizsok- és tetemekkel van boritva; s annyi a fogoly, hogy két-három nő is jutott egy katonának.“ Szükség is volt az illy győzelmekre az ingadozó birodalom támogatása végett. Claudius azonban alig két évi uralkodás után ragályos nyavalyában meghalt. A senatus istenitiszteletet rendelt számára, s az ő arczképével ellátott arany-paizst függesztett föl a curiában; a nép pedig hat láb magas arany-szobrot és 1500 fontot nyomó ezüst-szobrot emeltetett számára. Utódjául egyhangulag testvére, Marcus Aurelius Quintillus választatott meg; ki azonban 17-ed napra a sereg által meggyilkoltatott, vagy maga magának vette el életét.

Aurelianus.

Helyébe Domitius Aurelianus kiáltatott ki (270.), pannoniai alacsony származásu, de erő- és vitézségre kitünő, annyira, hogy katonái őtet e néven: manus ad ferrum nevezték, s tiszteletére dalokat énekeltek, mellyeknek végverse igy hangzott: „Ezeret, ezeret, ezeret ölt meg.“ Ugy mondják, hogy a különféle csatákban, saját kezével, 950 ellenséget gyilkolt meg. Utóbbi leveretésök óta megrémülve a góthok, békét kértek tőle; a mit ő szivesen megadott nekik, minthogy az alemannok, juthungok és markomannok kacsingattak Olaszországra; sőt daczára minden intézkedésének, oda be is nyomultak, s őt Piacenza mellett megszalasztván, egyenesen Romának tartottak. Ekkor a rémület tetőpontját érte; a Sybilla-féle könyvekhez folyamodtak Rómában, s maga a császár megdorgálta a senatust, hogy a vallási szertartásokat elhanyagolta. „Azt hiszitek, ugy mond, hogy keresztény templomban vagytok, s nem valamennyi istenek templomában? Jól vizsgáljátok meg a dolgot; bárminő áldozatot, állatot, vagy embert kivánjanak is a szent könyvek, azt én előállitom nektek.“ Fehérbe öltözött papok körmenetileg hajadonok- és ifjaknak kiséretében járták be a vidéket, s megszentelve azt mystikus szertartásokkal, fölélesztek a romaiak bátorságát. Mi közben Aurelianus összegyüjtvén a hadsereg maradványait, Fanum mellett a germanokat megverte, a többi csatákban pedig megsemmisitette. A Dunán átkelt vandalokat szintén legyőzte (271.), s két királyuk fiait tuszokul fogadta tőlök. Azonban a való hasznot a kecsegtető látszatnál többre becsülve, Trajan hóditásait a Dunán tul földta; s a függetlenségét visszanyert Dacia jó szolgálatot tett a birodalomnak, részint az által, hogy földmivelésre szoktatta, részint hogy visszaszoritotta a barbárokat; mialatt Aurelián Daciája, miként Moesia nevezteték, a másikból kiszoritott romaiakat vette föl magába.

Rómában olly nagy volt a zavar, hogy kénytelenittetett a legszigorubb rendszabályokhoz nyulni; több senatort kisebbszerü s be sem bizonyitott vádak következtében kivégeztetett. A városnak falkeritését helyreállittatá mintegy 21 mérföldnyi körületben; a mi egy részről hizelgett ugyan a romai gőgnek, de más részről a romaiak önérzetét sértette annak tudatában, hogy a birodalom fővárosa saját biztossága végett erődités re szorult. Aurelián visszaállitotta a hadi fegyelmet[1]);

[1]) Azon aprólékosságoknak bizonyitására, mellyekre Aurelián a hadi fegyelem tárgyában vetemedett, szolgáljon eme levél, mellyet egyik helytartójá-

a katonák legcsekélyebb kihágásait a legnagyobb szigorral büntette. Egyike azoknak gazdájának feleségén erőszakot követvén el, két meghajtott fához köttetett, s ugy ketté szakittatott. Ez oknál fogva a katonák az elsőtől egészen ellenkező értelemben énekelték róla: „Több vért ontott, mint a mennyi bort mások megittak.“ Egyébiránt ő maga magát is alávetette a fegyelemnek; a pompától idegen levén, nem türte, hogy felesége selyem ruhát viseljen, mellynek értéke az arányéval volt egyenlő[1]).

Zenobia.

Elintézve a béke és háboru ügyeit, Zenobia ellen indult. Odenatus özvegye, midőn kelet királynéja volt, talált hizelgőre, ki őt a Ptolemaeusoktól származtatta le. Annyi bizonyos, hogy jeles vérből eredett; értette a latin, görög, egyptomi nyelvet; a történelmet nem csak tudta, de maga is történetiró volt, s Longinus iskolájában tanult vitatkozni Plato és Homer fölött; a vadászaton férjével, a háboruban a legjobb hadvezérekkel vetekedett. Fiait, Herennianust, Timolaust és Valballatest kormánytársakul fogadván, a görög nyelv helyett a latinnak elfogadására szoritotta őket, s mint gyámanyjok öt vagy hat esztendeig kormányzott. Mint nagy fejedelem, s ha kellett, nagy hadvezér, bölcs a tanácsban, határozott jellemü, rendkivül nagylelkü, ment minden hizelgéstől és a nőkormánynak egyéb gyarlóságaitól, majd palotájában a persa uralkodók pompáját utánozta, s földre borulva imádták őt alattvalói; majd ismét hadi sisakkal és császári palástban gyalogolt, lovagolt, vagy harczi szekéren ment a sereg előtt; máskor ismét lakomát adott, s hasonlóan a caesarokhoz a hadsereg tisztjeivel s az örmény és persa követekkel mulatozott.

---

hoz irt: „Ha tribun akarsz lenni, sőt ha életedet szereted, tartsd féken a katonák kezeit. Senki közülök el ne tulajdonitsa másnak baromfiát, senki másnak juhaihoz ne nyuljon. Ne legyen szabad lopni szőlőt, kárt tenni a vetésekben, olajat, sőt, fát csikarni ki a néptől; mindenki elégedjék meg azzal, a mit a fejedelemtől kap. A katonák az ellenségtől elvett zsákmánynak örvendjenek, nem pedig a romai alattvalók könyeinek. Mindenkinek fegyvere tiszta legyen, kardja hegyes és éles, sarui pedig jól megvarrva. Az elszakadt ruhák helyett ujakat kapjanak. Zsoldjokat rakják zsebre, s ne vigyék a korcsmába. Mindegyik viselje nyaklánczát, gyürüjét, karpereczét, s ne adja vagy cserélje el azokat. Gondjokat viseljék, és vakarják meg a lovakat és a málha-vivő marhákat, hasonlóképen a csapatnak közös öszvérét; a nekik szánt táplálékot el ne adják. Egyik a másiknak segitsen, mintha szolgája volna. Van orvosuk ingyen; tehát ne szórják el a pénzt a büvészekre. Legyenek folyton szállásaikon; ha pörlekedni kezdenek, jól rájok kell veretni.“

[1]) Absit ut auro fila pensentur, libra enim auri tunc libra serici fuit. **Vopiscus**, in *Aurel.*

Heraclianus leveretésével hatalmában maradt Syria és Mesopotamia; azután mig Claudius a góthokkal harczolt, meghóditotta Egyptomot, Ásiának nagy részét elfoglalta, s szemeit Bithyniára vetette.

Aurelián tehát megjelent (272.) eme tartományban, később Cappadociában. Tyana mellett ellentállásra találva, megesküvék, hogy még a kutyákat is kiirtja; a mint azt árulás által bevette, azt mondá, hogy Apollonius, a hires tyanaei thaumaturgus (?) jelent meg neki álmában, s megtiltá, hogy legkisebb rosszal is illesse honfitársait. A katonák csupán csak az ebeken s Heraclammonon tölték bosszujokat, ki hazáját elárulta.

Miután Zenobiát Palmyrában körülvette, minden faltörő gépet fölhasznált Aurelianus; az ostromlottak pedig a legnagyobb elszántsággal védték a várost. „Hihetetlen, igy ir a császár, mint hull ránk a dárda és a kő zápor gyanánt szünet nélkül; de bizom az istenekben, kik mindenkor gyámolitották igyekezeteinket.“

Zenobia persáktól és saracenoktól várta a segélyt: de amazok elől az ut elzáratott, ezek pedig megvesztegetve valának. Miért is eltökélte magában személyesen kérni segélyt a persáktól, s midőn gyors tevékre rakva kincseit, az éj leple alatt menekülni akarna, Aurelián által utoléretve, elfogatott; kinek azon kérdésére: miképen bátorkodott ő, mint nő, daczolni a romai császárokkal? azt felelte, miként egyedül csak őtet ismeri el augustusnak, és sem Gallienust, sem a többieket e névre méltóknak nem tartotta.

Palmyrába őrség helyeztetett, s minden kincsét kiadni tartozott; mindazáltal többen a királyné hivei közől a tengerbe vettettek, vagy megfojtattak; ezek közt Longinus bölcsész, Zenobia oktatója. E győzelem után vetekedve jöttek Aurelián barátságát keresni a blemmyek, az oxumiták, az arabok, a bactriánok, az iberek, a saracenok, az albánok, örmények, aethiopok, hinduk és chinaiak.

De alig hogy visszavonult, hirül hozták a császárnak, miként Palmyra lakói fölemelve fejöket, a helytartót az őrséggel együtt meggyilkolták. Mielőtt a védelemre elkészülhetnének, visszatért, a lakosokat minden különbség nélkül fölkonczolta, s a várost összerombolta.

Palmyra romjai.

Palmyra neve annyira eltünt a történelemből, hogy annak még létéről sem tudtak semmit Europában, midőn (1690.) némelly angol kereskedők Aleppóban csodákat hallván beszéltetni a beduinok által a pusztában létező óriási romokról, a valóról meggyőződni kivántak. Kezdetben rablók által megtámadva és akadályozva, ujra hozzáláttak

a vállalathoz, s fölfedezték az óriási városnak maradványait (1694.), miről aztán a világnak hirt adtak. Európában üres képzelődésnek tartaték a dolog; mig végre két angol, Dawkins és Wood a romoknak pontos leirását adták rajzokkal együtt, mellyek 5772 meternyi térségen terjednek el, s Olasz- vagy Görögország minden emlékét fölülmulják [1]). Egy pompás diadalivnél három utvonal foly össze, mellyeknek hossza összesen nem kevesebb 1229 meternél, szobrok és föliratok által ékitett csarnokokkal; s hol az 1450 oszlop közől még most is 129 áll fön, kettő husz meternyire emelkedik, ember magasságu talapzattal. A megcsonkitott oszlopszárak, tetejökön még némi gerendázattal, s ugy szólván, fal nélkül, a pusztaság végtelen látkörével különös ellentétet képeznek. Eme csarnokok nagyszerü sirboltokhoz vezetnek, mellyek négy-öt emeletes, fehér márványból készült ábrák- és arabeszkekkel ékitett négyszögü tornyokból állanak. Legnevezetesebb mindenek közt a Napnak temploma, 679 □ láb területü udvarral, körülvéve 364 oszloppal kettős sorozatban, mellyeknek magassága 15½ meter, átmérőjök 1 meter s 40 centimeter. Középen áll a templom, mellynek homlokzata 47 láb, oldalai 124', körülvéve 16 metert meghaladó, fehér márványból készült 41 oszloppal köralakban. Gerendák, párkányok, tetőzetek, ajtók bámulandó faragványokkal vannak ékitve, mellyeknél az arány csinos és izletes, noha tulhalmozott a rajz. Mindezen müvek a keresztény időszámitás három első századának tulajdonittatnak, midőn a keleti utánzás az ékességekkel pazarul bánt. Későbbi adalékok arra mutatnak, miként e templom először Krisztus, azután Mahomed tiszteletére volt szentelve.

Balbek.

Egyuttal a közeleső Balbek vagy Heliopolis városáról is szólunk, hol látható még két templom: az egyik 38 meter hosszu, 37 meter széles; a másik 96 meter hosszu s 47 meter széles 298 meter hosszaságu s 136 meter szélességü előpitvarral; egy csarnokkal, egy tágas nyolczszögü s egy másik négyszögü udvarral, mellyhez galleria tartozik. Még most is épen áll ottan 6 darab corinthi oszlopból álló csoport 19 meternyi magassággal s 7 meter körülettel, mellyeknek egyes darabjai olly szilárdul összetartanak, hogy némellyek még ledőltökben sem töredeztek szét. Egészen 11 meter hosszu s 3 meter vastag darabok falat képeznek, fölül három darab kővel, mellyeknek terjedelme 57 meter; egyéb kövek 23 meter hosszaságot s 4 meter vastagságot ha-

[1]) *Ruines de Palmyre.* London, 1753. — *Ruines de Balbek*, u. o. 1757.

haladnak meg, vagy is az obelisknél is nagyobb tömeggel birnak. Ezen városnak története, melly az ő jóllétét szintén a kereskedésnek és a karaványok átvonulásának köszönte, egészen ismeretlen előttünk, s csak annyit tudunk róla, hogy még az Antoninusok alatt is virágzott.

S mindez a pusztaság közepett, hol egyetlen kőbánya nem létezett. E terület nélküli városok lakói azonban, miként Velencze, Genua és Pisa lakói, szeretet és hála jeléül szülővárosuk fölékitésére teljes gondjokat forditották. Minő érzelem lepheti meg az utast, midőn a nagy homokpusztában, hol egyetlen kunyhót, vagy fát nem pillanthatott meg, a költői nevezetü városnak maradványai tünnek szemébe, melly a kereskedésnek köszönhette minden élénkségét, s mellyet a romai fegyver nagyszerü temetővé változtatott! Jelenleg 30—40 család lakja a piszkos kunyhókat Palmyra templomának keritésén belül, körülvéve a felséges romoktól, mellyeknek eredetével mit sem gondolnak, dicsőségét föl nem foghatják; s mellyeknek szemléletéből meritette Volney a szivrepesztő dalokat, ugy állitván elő a népeket, mint valamelly nyomorult fajt, melly terjeszkedik, és ismét elenyészik, zsákmánya levén a sorsnak, s játékszere az erőhatalomnak és a csalásnak

Egyptom.

Egyptom szintén föllázadt bizonyos Firmius Syrus fondorlatai által, ki az arabokkal, aethiopiai blemmyekkel és hindukkal üzött kereskedés által olly tömérdek kincseket gyüjtött, hogy, a mint mondá, pusztán a papir és enyv jövedelméből egy egész hadsereget élelmezhetett. Hogy Zenobiát gyámolithassa, augustus czimet vett föl, a gabnakivitelt megtiltá, mi által Roma nagy inségbe jutott. Aurelián azonban szokott gyorsaságával és szerencséjével (273.) rá törve, őt kivégezteté. Azután visszatért Europába, hogy Spanyolországot, Galliát és Britanniát Tetricus kezeiből visszafoglalja. Ez utóbbi, ki öt év alatt nem annyira parancsolt, mint inkább engedelmeskedett a zavargó katonáknak, önkényt megadta magát (274.): miért is 13 évi elszakadás után eme tartományok a birodalomhoz visszacsatoltatának.

Aurelián diadala.

Aurelián diadalmenete rendkivül pompás volt. Elül ment 20 elefánt, 4 tigris, 300 darab igen ritka vadállat a keleti és déli tartományokból, s az amphitheatrum számára rendelt 160 gladiator. Következtek Ásia s Palmyra királynéjának kincsei rendben és rendetlenségben, s tömérdek szekereken hadi jelvények, sisakok, paizsok, vértek. Távol tartományok követei, aethiopok, arabok, persák, bactriánok, hinduk, chinaiak sajátszerü dus nemzeti öltönyeikben magukra vonták

a közfigyelmet. Minden tartománynak termékei s a háladatos városok által ajándékozott arany-koronák tanusiták a világ engedelmességét és tiszteletét Roma iránt, melly már az örvénynek szélén állott.

Ezután jöttek hosszu sorban a meglánczolt góthok, vandalok, sarmaták, alemannok, frankok, gallusok, syrusok, egyptomiak; tiz góth harczosnő, kik fegyverrel kezökben fogattak el, s amazonok neve alatt valának ismeretesek; Tetricus császár és Zenobia királyné. Az előbbi gallus nadrágban, sárga tunicával és bibor köpenynyel fia és a gallus udvaronczok kiséretében; kelet királynéja egészen fölékszerezve, kezein és nyakán aranyláncokkal, persa rabszolgák által támogatva, mögötte a pompás kocsi, mellyet a végre készittetett, hogy diadalmenetben vonuljon azon a Capitoliumba, s két más pompás kocsi, egyik Odenaté, a másik a persa királytól. A negyedik kocsiban állott Aurelián négy szarvas (iram?) által vontatva, mellyeket egy góth királytól foglalt el. Bezárták a menetet a senatorok és jelesebb polgárok ‚éljen' kiáltásokkal; végezetre szinjátékok és circusi mulatságok, gladiatori csaták, fenevadak küzdelmei és tengeri harczjátékok emelték nagyobb tekintélyre az ünnepélyt.

Jóllehet a hadsereg hangosan követelte Syriában Zenobia halálát: Aurelián mégis földbirtokot ajándékozott neki Tibur környékén, hol méltóságához képest élhessen; leányát illően kiházasitotta, s a még egyetlen fönmaradt fiának kis fejedelemséget ajándékozott Armeniában. Tetricust kormánytársul fogadta, s Lucania kormányát bizta rá.

Ekkor a közügyek javitására szentelve magát, törvényeket hozott a házasságtörés és az ágyasok ellen, kivéve ha talán rabszolganőkkel történt meg. Szabadosait és szolgáit szigoruan büntette, s ha bünt követtek el, a rendes tisztviselőnek kezébe szolgáltatta őket. Rómában a Napnak templomot épitett, nemes érczekkel és gyöngyökkel s 1500 fontot nyomó arany-edényekkel ékitve föl azt. A Capitoliumot s a többi templomokat az idegen fejedelmek által küldött ajándékokkal ékitette föl, s a papok és az istentisztelet számára jövedelmet rendelt. Olaj- és kenyéren kivül sertéshust is osztott ki a népnek; még bort is akart mellé adni, ha a praetorium főnöke azon megjegyzést nem teszi rá, hogy majd csakhamar csirkéket is fog követelni a nép. Meghatározta, mennyi gabna, papir, len és üveg szállitandó évenkint Egyptomból; a magán-egyéneknek minden adósságát a kincstár irányában elengedte, s a fölségsértési esetek tárgyában átalános bünbocsánatot hirdetett. Egy lázadás azonban, mellyet nem tudni, minő reform a pénzrendszerben idézett elő, s mellyet alig lehetett elfojtani

vérpatakokban, fölkelté Aureliánnak kegyetlen indulatát, ki leginkább senatorokkal rakta meg a börtönöket s a bitófát ; gőgje annyira látszott vinni őt, mintha egyedül csak fegyverjogot ismert, s a birodalmat meghóditott tartomány gyanánt tekintette volna.

A senatus most már épen annyira gyülölte őt, mint a hadsereg szerette ; pedig mégis ez utóbbi okozta halálát. Mig Valerián megbosszulása végett Persia ellen készületeket tett : szabadosa és titkára, Mnestheus, kit zsarolások miatt büntetéssel fenyegetett, ennek elejét veendő, a hadsereg előkelőbb tisztjeinek egy a számüzöttek neveit tartalmazó hamis jegyzéket mutatott elő, s arra ösztönzé őket, hogy a nekik szánt halált a császár kivégzése által kerüljék ki. Csakugyan Heraclea és Byzant közt testőre által a császár meggyilkoltatott (275. január.). Később a névjegyzéknek hamis volta kiderülvén, az összeesküvők Mnestheust a vadállatoknak vetették, s a „birodalom helyreállitójának" templomot emeltek. S valóban öt évi uralkodása alatt Aurelián meg is orvosolta a tétlen Gallienus által ütött sebeket. Olaszországot a barbároktól megszabaditá, a birodalom egységét helyreállitá, Sapor utódjától, Hormisdastól hódolatot fogadott. Ha bár a tulságos szigor miatt nem számithatjuk is őt a jó fejedelmek sorába : egyike volt a hasznos uralkodóknak olly korban, midőn csak a fegyver menthette meg a fegyver által alapitott birodalmat. A keresztényeket kezdetben türte, azután pedig kiirtásukra törekedett, melly szándékát a halál meghiusitotta.

A csapatvezérek abbeli szégyenletökben, hogy Aurelián vérével mocskolták be magukat, nem merték megválasztani utódját ; a senatushoz irtak tehát, választana ő egyet, ki a jelen körülményekben megállja helyét, s a gyilkosságtól tiszta legyen. De a senatus főnöke, Marcus Claudius Tacitus ez ajánlat elvetése mellett szólott, ne hogy zavar keletkezzék, ha talán a választás nem tetszenék a hadseregnek ; három izben utasitá el magától mindegyik fél a választást, minek következtében nyolcz hónapig széküresség volt. A belbéke ugyan nem szenvedett ez által ; de annál jobban tombolt az ellenség az Euphratestől kezdve a Dunáig, mig végre (sept. 25.) maga Tacitus, 75 éves öreg, daczára minden mentegetésének kénytelen volt „fölvállalni a birodalom- és a világnak gondját, mellyet a senatus hatalmánál nyert, s állásánál és tetteinél fogva meg is érdemlett."

Tacitus császár.

A történetiró Tacitus ivadéka levén, ennek müveit évenkint tiz másolatba vétetni elrendelte ; természeténél fogva szelid, a régi egy-

szerüségnek bámulója volt. Átengedte minden vagyonát az államnak; a rabszolgákat Romában mind fölszabaditotta, s az ő mértékletessége- és takarékosságából gyüjtötte az eszközöket a bőkezüséghez. A kéjházakat egészen s a nyilvános fürdőket éjjelre bezáratta; a jó császároknak templomokat és áldozatokat rendelt; a rabszolgákat uraik ellen tanuskodni nem engedte; a fémek aranyzását és vegyitését megtiltá [1]). Visszaadta a senatoroknak régi előjogaikat: miért is örömükben körmeneteket rendeztek, s minden városnak és szövetséges népnek tudtára adták, hogy ezután ne a császárhoz, sem a praetorium főnökéhez, hanem hozzájok intéztessék a fölebbezés a proconsuloktól; ők nevezték ki a helytartókat, s osztogatták a tisztségeket olly szabadon, hogy még Tacitus testvérétől is megtagadták a consulságot, kit a császár maga ajánlott; ők erősitették meg a császári edictumokat. Ez volt a senatori tekintélynek végcsillámlása.

A hadsereget is megnyerte magának Tacitus bőkezüség s az által, hogy ellenség elé vezette azt; egy részről azonban a hideg éghajlat, más részről az ő szelidsége által neki bátorodott katonák zajongása alig hat hónap mulva (276. april.) sirját ásta meg Cappadociában.

Probus.

Testvére, Florianus, fölvette a bibort, s az europai és afrikai tartományok részéről engedelmességgel találkozott. De három legio Ásiában Probus mellett nyilatkozván, kiütött a polgárháboru, s amaz meggyilkoltatott. Sirmiumból származván Probus, egy jó fejedelemnek minden tulajdonával birt. Galliából a barbárokat a Rajnán tul üzte, a góthokat és persákat békekérésre kényszeritette, az isaurokat meghóditván, a legtávolabbi tartományokban szétosztotta; leverte az Aethiopia és Egyptom közt tanyázó blemmyeket, s a külbékét helyreállitotta. Azon szép, de kivihetetlen tervről gondolkozott, hogy lefegyverzi a germanokat, s réveszi őket, hogy vitáik elintézését a romaiak itélete alá terjeszszék; mindazáltal védvonalt huzott ellenök, most már nem fatörzsek- és czölöpökből, mint egykor Traján, hanem kőfalból, melly Neustadt és Regensburg szomszédságától kezdve a Duna mellett hegyek-, völgyek-, folyamok- és mocsárokon keresztül egész Wimpfenig terjedett a Neckarnál, s 200 mérföldnyi vonalban a Rajnáig huzódott. Rászoritotta még a németeket arra is, hogy 16,000 erőteljes katonát adjanak neki, kiket ő a hadseregben szétosztott, miután Olaszország és a

[1]) II. Claudiustól Diocletiánig nem vertek pénzt ezüstből, hanem ezüstözött rézből Az arany pénzek továbbá is finomak voltak; mert az adó aranyban fizettetett.

beltartományok elpuhult népessége közt ujonczozni kissé bajos föladattá vált.

Vetélytársa, Sextus Julius Saturninus, a nyugtalankodó alexandriaiak által támogattatva, csakhamar legyőzetett, és meg is öletett (280.). Galliában albengai Proculus lázadt föl, kinek ősei és maga is tengeri rablásból annyira meggazdagodtak, hogy 2000 rabszolgát, mind sajátját fegyverbe állithatá; de Probus által leveretvén, a frankok által elárultatott. A spanyol Bonosus iskolamesterből a rajnai hajóhad parancsnokságára emelkedvén föl, miután vigyázatlansága miatt hajóit az ellenség fölperzselte, büntetéstőli félelmében föllázadt, s jó ideig tartotta magát; végre legyőzetvén, maga magát megölte. Valamint Proculus Venusnak, ugy ő Bacchusnak kicsapongásaiban elhirhedt.

A háboruk megszüntével hasznos munkában foglalkodtatá Probus a katonákat: szőlőt ültettek Gallia, Pannonia és Moesia dombjain; számos lerombolt városokat fölépitettek; csatornákat nyitottak. Miután azon szándékát nyilvánitotta, hogy helyreállitva minden oldalról a békét, a katonaságot nélkülözni fogja, meggyilkolták őt (282. aug.); a mi, ugy látszik, minden császárnak kikerülhetlen sorsa lett, akár megvetést érdemlett, miként Gallienus; akár bölcs, igazságos és tevékeny volt légyen, miként Probus.

Carus, Numerianus és Carinus.

Ekkor megválasztották a praetorianusok főnökét, Carust, ki fiait Carinust és Numerianust caesaroknak nevezte; a sarmatákat Thraciában legyőzte; Illyriát és Olaszországot biztosságba helyezte, s erélyesen készült a persák ellen, a most már szükségessé vált védelem miatt.

II. Varanes, persa király, betört már Mesopotamiába; de a romaiak közeledtének hirére visszavonult, s Carushoz követeket küldött. Ezek őt hadi öltönyben, durva bibor-köpenynyel találták, a mint a gyepen ülve, egy darab szalonnát és borsót evett. Midőn követségöket előterjesztették, lefödve kopasz fejét, válaszul adá: „Hogyha fejedelmetek meg nem hódol a romaiaknak, ugy kipusztitom Persiában az élő fákat, miként fejemen látjátok kipusztulva a hajszálakat.“

Ne hogy hiu kérkedésnek vegyék a dolgot, a pártok által szétszaggatott, s a hindukkal háborut viselő Persiába berontott (283). Elfoglalta Seleuciát és Ctesiphont, s győzelmei közepett, mint mondják, villám sujtotta őt (284. jan.). A hadsereg szerencsétlen jelet látva ez eseményben, Numerianust, Carusnak fiát kényszeritette, hogy a

Tigristől, a romai hóditmányok végzetszerü határairól vonuljon vissza. Ez igen ritka tulajdonokkal fölékesitett fejedelem, korának legnagyobb költője s a senatus állitása szerint leghatalmasabb szónok volt; de a visszavonulás alkalmával ő is meggyilkoltatott.

Carinus Galliából, hol a barbárok ellen nem minden siker nélkül vitte a harczot, Romába jövén, elfoglalta a trónt; de arra méltatlannak mutatá magát. Néhány hónap alatt kilencz feleséget vett és taszitott el, s még többet meggyalázott; zene-, táncz- és fajtalanságban pazarolta az időt; atyjának barátjait és tanácsosait, s mindazt, a ki őt gonosztetteire figyelmezteté, vagy azelőtt társai valának, meggyilkoltatá. A senatorok iránt megvetéssel viseltetve, kijelenté, hogy azoknak javait kiosztja a nép között, mellynek számára ünnepélyeket rendezett, s mellynek köréből kegyenczeit és czinkosait választotta, kiket a kormányzás minden gondjával, sőt még a rendeletek aláirásával is megbizott.

Diocletianus.

Carinus henyélésben és kéjelgésben töltötte idejét, mig alatta a mélység tátongott. A hadsereg, melly az ő atyjával Persiában diadalt aratott, a mint visszajövet Chalcedonba érkezett Ásiában, a házi testőrség főnökét [1]), Diocletianust császárnak kikiáltotta. Ez Dalmatiában nagyon alacsony sorsból született; vitéz volt a háboruban, szintolly ügyes a kormányzásban; a tudományok és müvészetek barátja, noha ő maga a hadtudománynál egyébhez nem értett; ellensége vala a puhaságnak és pompának. Midőn a kétes hir kezdett szárnyalni, hogy Numerianus meggyilkolásában neki is része volt, magát ártatlannak nyilvánitá, s Apert, a meggyilkoltnak ipját, e szavakkal: „Ő volt a császárnak gyilkosa!“ — saját kezével keresztülszurta. [2])

E tény által nem csupán a hadsereg előtt kivánta igazolni magát, melly czélját el is érte; hanem egy druidanő jövendölését is teljesdésbe vette, melly szerint a császárságot csak egy ‚a p e r‘ nek elejtése által nyerhette el, a mi annyit jelent, mint vadkan Ez oknál fogva folyton csak vadkanokra vadászott, s midőn vetélytársát leszurta, fölkiáltott: „Csakugyan elejtém a végzetszerü vadkant!“

[1]) Egy darab idő óta behozott *házi* testőrök a praetorianusoknál alábbvaló őrök valának, s a fejedelem személyét őrizték. Justinián 3500-ról 5500-ra szaporitá őket, különféle osztályokba (*scholae*) osztva föl őket, egy *comes domesticorum* vezérlete alatt, melly a IV. században igen fontos hivatallá vált.

[2]) A megválasztatás napjától (284. aug. 29.) számittatik Diocletián és a *vértanuk* aerája, mellyet az egyház sokáig használt, s jelenleg is használatban van a coptusok- és abyssinusoknál.

A hadsereg most már hajlandó volt polgárháboruban védni meg ártatlanságát s a jóslatnak teljesedését. E harcz sikerét biztositandó Diocletián, ő maga szitotta az elégületlenséget Carinus seregei közt, s nem csekély haszonnal. A Duna mellett ugyan megveretett általa, de miután egy tribun, feleségének elcsábittatását megbosszulandó, Carinust megölte volna, Diocletiánnak maradott a világuralom (285.), s ő nagylelküségből vagy számitásból az ellenfél hiveinek bocsánatot adott.

92 év alatt Commodustól Diocletiánig 25 izben ürült meg a trón és pedig 22-szer az uralkodónak erőszakos halála által; 34 császár közől 30-at utódjai gyilkoltak meg. A katonák választók, hóhérok és sajátképi urak valának. És igy épen nem képzelhető, hogy a barbárok a birodalom emez állapotát még gonoszabbá tehették volna.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

Társcsászárok.

Diocletián megszilárditva uralmát Romában, a germanok és britek ellen indult, azután keletre fordult (286. 1. april.), hol legnagyobb szükség volt jelenlétére. Előbb azonban kormánytársul nevezte Maximianust, szerémségi parasztot, ki azon korban a legderekabb katona, de egyuttal olly gonosz és kegyetlen ember volt, hogy Diocletián nagylelkünek tünhetett föl mellette, midőn annak kegyetlen tetteit, mellyek hihetőleg tőle eredtek, mérsékelni igyekezett. Maximián Herculeus, Diocletián pedig Jovinus czimet vett föl: amaz valami felsőbb lénynek tartotta Diocletiánt; emez az ő kormánytársának erélyét annyi sok ellenség között nélkülözhetlennek találta. Sőt hogy mindenütt hatályosan müködhessék, még tovább is megosztotta (292.) a hatalmat Diocletián, s caesaroknak választott két tapasztalt hadvezért: Galeriust, egy korábbi pásztorembert, és Constantiust, előkelő dardaniai férfiut, ki halvány szinéről Chlorusnak is nevezteték. Ennek Maximián, amannak pedig Diocletián adta feleségül leányát; és igy ha nem is a közigazgatást, legalább a birodalom védelmét osztották föl maguk közt. Gallia, Spanyolország, Britannia Constantiusnak jutott, ki Belgium Trier városában, vagy a nagy Caesariana tartomány Eboracum (York) városában székelt; Galerius a Duna melletti illyr tartományokat, Felső-Moesiát, Macedoniát, Epirust, Achaját tartotta meg Sirmium fővárossal; Olaszország, a két Rhaetia, a két Noricum, Pannonia s Afrika része Maximiánnak esett; Diocletiánnak pe-

dig Thracia, Egyptom és Ásia. De azért nem bomlott föl a birodalom egysége; mert a kormánytársak önkénytesen is elsőnek s mintegy nagy istennek tekintették azt, ki őket megválasztotta. E hatalmasok ritka egyetértéssel, melly származás-, életkor- és jellemre nézve különböző négy harczfi közt a maga nemében egyetlen volt, tanáccsal és tettel segitették egymást, a tartományokra közelről figyelhettek; a legiók több tisztelettel viseltettek a vezérek élete iránt, midőn az egyiknek vagy másiknak meggyilkolásából semmi hasznot nem arathattak.

Carausius Britanniában.

Maximián leverte Galliában a parasztokat, kik bagaudok neve alatt a gazdagok nyomása ellen lázadtak föl. Ellenben Carausius, ismeretlen polgár Menapiából, a gessoriacumi (Boulogne) hajóhad parancsnokságával megbizatván, Britanniát oltalmazta a frankok ellenében, s eltürte, hogy ezek a szigetet kizsákmányolják, azután visszatértökben elvette tőlök a prédát. Minthogy ezért büntetést várhatott, a szigetet föllázitván, augustus czimet ruházott magára (287.). Hét évig tartotta fön magát a caledonok és romaiak ellenében; a frank ifjuság virágát seregébe fölvette, a szárazon és tengeren begyakorolta. A hajóhaddal rablásokra rándulván ki, az Oceán partjait Hercules oszlopáig pusztitotta.

Hajók hiányában nem támadhatván meg őtet Maximián, egyességre lépett vele, uralmat engedvén neki a császári méltósággal együtt Britannia fölött. Constantius későbben megkezdé az ellenségeskedést ellene; s midőn a csata leghevesebben folyna, értésére esett, miként Carausius meggyilkoltatott Allectus által (294.), ki az ingadozó hatalmat bitorolta, s rövid idő mulva Asclepiodotus, Constantius hadvezére által legyőzetvén, Britannia a birodalomhoz visszacsatoltatott (297.).

Maximianus Galliából, Diocletián Arabiából érkeztek Milanóba tanakodni a védelem fölött, melly minden oldalról veszélyessé kezdett válni a barbárok betörései által. A góthok leverték a burgundokat, vandalokat, gepidákat; a blemmyek az acthiopiaiak- és mórokkal harczoltak. A persák, midőn megszünt köztök a testvéri viszály, Mesopotamiába és Syriába rontottak. Az afrikai törzsek Roma ellen szövetkeztek. Marcus Aurelius Julianus Olaszországban, Achilleus Alexandriában császároknak kiáltották ki magukat. De a négy uralkodónak egyesült ereje minden akadályt legyőzött. Constantius megszilárditá a romai uralmat Germaniában; Diocletián Achilleust és Egyptomot hóditá meg, szigoruan büntetve a tartományt [1]), s átengedve egy

[1]) Ptolemaeus hires oszlopa Alexandriában, egy darab vörös granit oszlop-

részt a nubiaiaknak, hogy a blemmyek ellenében korlátot huzzanak; Maximián Galliából Afrikába ment a móroknak meghóditására.

A legfontosabb és legdicsőségesebb volt a persák ellen irányzott vállalat. Midőn ezek Valerián uralkodása alatt Armeniát meghóditották: Tiridates, a meggyilkolt Chosroes fia, némelly barátai által megmentve, Romában neveltetett, s a balsorsnak hasznos iskoláján kivül a béke és had mesterségeivel is megismerkedett, s magának barátokat szerzett. Armenia e közben az idegenek igájába hajolt, kik bármennyire ékiték is azt pompás emlékekkel, gyülöletesekké váltak az örmények előtt azon gyanakodó zsarnokság által, mellynél fogva a kitörhető lázadásnak elejét vették, és a vallási türelmetlenség által, hogy a Napnak, Holdnak és istenitett királyoknak szobrait leverve, ezek helyett Ormuzdnak tüzet gyujtottak meg a Bagavus hegy csúcsán.

Uralkodásának harmadik évében Armeniát Tiridatesnek ajándékozta Diocletián; alig hogy ez a határokon megjelent, a nemesség zászlói alá gyülekezett, s elhajtva a persa őrséget, a nemzeti függetlenség védelméhez láttak. Velök együtt jött bizonyos Mamgo nevü szittya főnök, kinek törzse néhány év előtt a chinai birodalom határain tanyázott, melly akkor Sogdianáig terjedett. Az ottan uralkodó Vu-ti haragját magára vonva, visszavonult az Oxus felé, Sapor oltalmába ajánlva magát, ki hogy a vendégszeretet jogát meg ne sértse, őt a chinaiaknak kiadni vonakodott; de hogy más részről háborúba se keveredjék velök, a nyugoti határokra telepité le azt. A szittya törzsnek tehát tágas pusztaság jelöltetett ki Armeniában lakhelyül. Mamgo azzal hálálta meg a jó fogadtatást, hogy Tiridatessel egyesült, s őt a trón elfoglalására segitette.

Ennek segélyével az örmény király nem csak hogy kiüzte tartományából a persákat, hanem a Hormuz és Narses két testvér közti viszály által gyámolitva, még Assyriába is betört. Jóllehet amaz a Kaspi-tenger partjain lakó barbároktól is segitséget kért, Narses őt legyőzte, s egyenesen Tiridates ellen fordulván, ezt Armenia trónjáról elüzte (294.), ki most már Romában keresett menedéket.

---

szárral, 90 láb hosszu, 9 lábnyi átmérővel, egy talapzaton emelve, melly diszitményekkel van megrakva a III. század izlésében, föliratot tartalmaz, melly mindig olvashatatlannak tartatott, mig végre Leake és Hamilton annyit bizonyossággal meg tudtak határozni, miként az Diocletiánnak, Alexandria védistenének (πολιοῦχος Ἀλεξανδρείας) tiszteletére emeltetett, hihetőleg ez alkalommal, minthogy a népek kegyelmeseknek szokták nevezni a királyokat, kik nem gyilkolják meg őket. De azért a gyönyörü oszlop még nem ezen korból való. Lásd, *Classical journal*, XIII. 152.

A becsület és a biztosság háborut követelt, s Diocletián annak igazgatása végett Antiochiába tette át lakását, a sereg vezérletét pedig Galeriusra bizta. Ez a persa Narsessel találkozván Carrhae mellett, hol már egyszer Crassus kudarczot vallott, leveretett (296.). Diocletián szemrehányásai által azonban megszégyenülve, ujra összeszedte seregét, s győzelmet aratván, temérdek zsákmányt és foglyokat vett el Narsestől, a többek közt annak feleségeit és gyermekeit is. A persa ekkor békét kért; meg is nyerte olly föltétel alatt, hogy át fogja engedni Mesopotamiát, s öt tartományt a Tigrisen tul, ugy hogy Araxes képezte a határt. Tiridates Armenia trónjára visszahelyeztetett, a nők és gyermekei Narsesnek visszaadattak.

A béke egészen Constantin uralkodásának végeig tartott, s az által a rómaiak e részről biztositva valának, főleg midőn a cardukokat (kurdok) is szövetségesekkül megnyerték, kik épen ollyanok voltak akkor is, minőknek Xenophon találta őket, ugymint szabadságuknak vitéz oltalmazói; ugy szintén Iberiát is, eme kopár, vadon tartományt, mellynek lakói vad harczosok levén, korlátot huztak a sarmaták hordái ellenében, kiket a prédavágy időről időre a gazdag déli tartományokba hajtott.

A határok megvédése végett Diocletián Egyptomtól a persa területig a táboroknak egész vonalát állitotta föl, mellyek az antiochiai, emesai, damascusi ujan állitott arsenalokból láttattak el fegyverrel. Hasonló védvonalakat rendezett a Rajna torkolatától a Duna torkolatáig régibb táborok és ujabb erődök állitása által, mellyeket a barbárok soha sem merészeltek áttörni, miután a Diocletián által táplált testvérharczokban fogyasztották erejöket. Ha mégis a romai területre átcsaptak volna, Diocletiánnak gyors intézkedéseivel és a caesarok vitéz karjával találkoztak azonnal. A foglyok leginkább azon tartományokban osztattak szét, hol a háboru különösen megtizedelte a népességet, s pásztorok, földmivelők gyanánt, néha hadi szolgálatra is használtattak. Ez által Diocletián a birodalom keblében táplálta a kigyót.

Az alkotmányban történt változás.

Nem találván többé alkalmasnak Romát a védelemre Diocletián, kormánytársának Milanót rendelte székhelyül, melly a Havasok tövében igen alkalmas fekvéssel birt a németországi barbárok szemmel tartására. Népes, jól épült, circus-, szinház-, pénzverde-, palota-, fürdőkkel, szobrok- ékitette folyosókkal ellátva, s kettős falazattal volt körülvéve. A maga számára szintén elkészitteté Diocletián Nicomediát Europa és Ásia határain; a birodalom uj székhelye néhány év mulva

Romával, Alexandriával és Antiochiával vetekedett. Annál többre becsülte ő e várost, mennél jobban megutálta Romát, annak féktelen népét és a senatust, melly a fegyverek mindenhatósága közepett még jogokat igényelt magának. Román kivül akár a táborban, akár a tartományok kormányában korlátlan hatalmat fejthettek ki a császárok; törvényhozás tekintetében saját ügyéreiktől kértek tanácsot a nemzet nagy tanácsának minden befolyása nélkül. Hogy a tekintélynek végárnyékától is megfoszsza e testületet, eltürte Diocletián, hogy kormánytársa a képzelt összeesküvések büntetésében természeti kegyetlenségét fejtse ki. A practorianusok az illy erélyes igazgatás alatt tekintélyöket elenyészni látván, a senatorokkal akartak szövetkezni; számuk azonban megszorittatott, kiváltságaiknak is egy részét elvesztették, s Roma őrizete Jovianusok és Herculeusok nevezettel két illyriai legióra bizatott.

A consul, censor, tribun nevezetek sem látszottak többé szükségeseknek arra nézve, hogy köztársasági czimekkel gyakoroltassék a hatalom, melly a köztársaságot megsemmisitette. A császár többé nem a nemzeti hadseregek fővezére, hanem a romai világnak feje, d o m i n u s czimmel neveztetett nem csak a hizelgők által, hanem a nyilvános okmányokban is isteni czimek- és tulajdonságokkal.

Hihetőleg belátta azt Diocletián, miként a császári tekintély méltatlan kezekbe, vagy a hadsereg önkényére jutván, a közvéleményben nagyon is alásülyedett, s lehetetlen azt visszavinni a maga eredetére: miért is azt lényegében megujitani elhatározta. Miután nem volt olasz eredetü, nem is irtózott elvonni e néptől az annyi vérnek árán szerzett felsőbbséget. A táborban a vak engedelmességhez és az emberek lelkére ható pompához levén szokva, egészen keleties rendszert teremtett magának. Az egyszerüség helyett, mellyet szintugy az öltözetben, mint az udvartartásban és az elfogadásokban tanusitottak a jóindulatu császárok, pusztán csak első polgároknak tekintvén magukat, Diocletián ásiai pompát fejtett ki; diadémát tett fejére, a mi Caesarnak életébe került. Selyem, arany, drágakövek boriták tetőtől talpig az ő szent személyét; házi tisztek őrizték a palota bejáratait, hol a heréltek megkezdék a cselszövést. A ki mindezen s számos egyéb szertartásokon keresztülesve, a császárnak fölségéhez közelitett, az előtt imádásra kellett leborulnia, miként a persáknak az ő istenök földi képviselője előtt. Ime tehát az egyszerü Augustus trónján egy Cyrus vagy Sesostris, egy kényur ül jelenleg, ki az őt környező szolgálat és pompa által a katonáktól tiszteletet, a néptől hódolatot követel magának.

Két imperator és két caesar még inkább növelte a pompát, s szaporitá a fényüzést, a tisztségeket és szolgákat. A négy rendbeli udvar vetélkedvén egymással a pompában, egy részről a fondorlatok, más részről az adózás terhei szaporodtak: miért is az adózás terhe miatt folytonos volt a panasz a császárság korában. Ha bár gyorsabban s nagyobb erélylyel történtek is az intézkedések a birodalom belbékéjét s külvédelmét illetőleg: az egységnek öntudata mindegyre gyengült, s a kedélyek elkészültek a birodalomnak ketté osztására, a mi be is következett.

Jóllehet a hiba Diocletiánt, mint az uj rendszernek szerzőjét terheli: annyit azonban elmondhatunk róla, hogy minden reformjaiban mérsékletet tanusitott. A népnek továbbra is kiosztotta az ajándékokat, csakhogy midőn egy éhség alkalmával a gabona árát olcsóra akarta szabni, drágaságot idézett elő az által. Carthago- és Milanóban pompás épületeket emeltetett, nem is említve Nicodemiát s Románk bámulandó fürdőit, mellyek 3,000 embert foglalhattak magukban; ezen épülethez csatolta Trajan könyvtárát. Az ő emléke nem volna olly gyülöletes, hogy ha a kereszténveket olly irgalmatlanul nem üldözi.

Uralkodásának 21-ik évében megérdemlett diadalmenetet tartott (303. nov. 17.). A nép még eddig le nem igázott persa városok- és folyamoknak s Narses fiainak és feleségeinek képeit látván vitetni, még azon hiedelemben ringathatta magát, hogy Jupiter csakugyan örökké fog székelni a Capitoliumban.

De hát minő szemmel nézhették azt a romaiak, ki a világ uralmát elvette tőlök? Ugyanazon pompa, mellyel Diocletián környezte magát, Carinus és mások diadalaihoz hasonlitva, elenyészett: miért is rá nézve elviselhetetlen gunyt szórtak ellene; s hogy megbosszulja őket, ott hagyá nekik a hét halmot, be sem várva a következő napot, mellyen a consulságba kellett volna lépnie. Ekkor bejárva az illyr tartományokat, betegségbe esett, melly őt a sirnak szélére vitte. Fölgyógyult ugyan, de a birodalom kormányzására nem érezve magában elegendő erőt, elhatározá, hogy a trónról lemondand, nem bölcsészeti szempontból, miként az Antoninusok, sem élet-untságból, miként V. Károly, hanem a közjóllét iránti szeretetből.

Egy sikságon, Nicomedia közelében, pompás trónon ülve (305. máj. 4.), kijelenté szándékát a népnek és a katonáknak, caesaroknak nevezve Maximinust és Severust. Ugyanaz nap Maximianus is leköszönt Milanóban azon eskü következtében, mellyet már kezdetben társá-

nak tett. Diocletián Salonában, hol később Spalatro emelkedett [1]), egy pompás palotába vonult vissza; még kilencz évig élt itten magányosságban, tisztelve és tanácsért fölhiva a fejedelmek által, kiknek átengedte az uralmat. Gyakran fölkiáltott: „Most élek csak, most látom a napnak szépségét!“ — Midőn Maximianus, Lucaniába visszavonulva, sürgölné őt a kormánynak visszafoglalására, felelé: „Nem tanácsolnál illyesmit, ha látnád a szép saláta-fejeket, mellyeket sajátkezüleg ültettem Salonában.“ — Az uralkodókat környező veszélyről elmélkedve: „Milly gyakran megtörténik, ugy mond, hogy két vagy három tanácsos közakarattal megcsalja a fejedelmet, ki elszigetelve minden más embertől, ritkán vagy soha sem jut az igazság ismeretére! Egyedül csak mások szemeivel látva, s mások füleivel hallva, az állomásokat haszontalan vagy gonosz egyénekre bizza, az érdemeseket elhanyagolja, s minden bölcsesége mellett az udvaronczok romlottságának zsákmánya lesz.“

A birodalomban kiütött zavargások, nejének és leányának szerencsétlensége, utódjai részéről tapasztalt némelly sérelmek annyira elkedvetleniték őt a magányban, hogy, a mint mondják, 80 éves korában magát megölte.

Constantius és Galerius.

Alig hogy megszünt mozogni az erőteljes kéz, melly a kormány gyeplőit tartotta: az eddig csodaszerüen elnyomott viszályok ujra kitörtek, s 18 évig szaggaták a birodalom egységét. Constantius és Galerius uj augustosok közől amaz, mint öregebb, Galliát, Spanyolországot és Britanniát nagylelküen és szerény nyájassággal kormányozta, ugy vélekedvén, hogy inkább az alattvalók legyenek gazdagok, mintsem az állam. Azt mondják [2]), hogy Diocletianus egykoron követeket küldött hozzá azon szemrehányással, miszerint pénztára mindig üres mire Constantius megkérte a küldötteket, térnének vissza néhány nap mulva válaszért. E közben tudtára adta a tartomány előkelőinek, miként neki pénzre volna szüksége; s azok vetekedve hozták neki a pénzt. Ekkor megmutatva a küldötteknek a kincseket, megizente álta-

[1]) Spalátróban a székesegyház Aesculáp templomának helyét foglalja el. Jupiter temploma szintén keresztény templommá alakittatott át. Diocletiánnak igen szilárd palotájából granit-oszlopok által támogatott csarnok látható, mellynek bejárásánál egy sphinx létezik sienitből. Láthatók még egy nagy vizvezetőnek maradványai rémitő tömegekből, s három gyönyörü kapu. Az austriai császár 1828-ban némi összegeket utalványozott egy muzeum alapitására az itten és Salonában talált régiségekből.

[2]) **Eusebius**, VIII. 13. 17.; és *Constantin életrajza*, II. 13.

lok Diocletiánnak, hogy a négy fejedelem közt ő a leggazdagabb; csak hogy ő kincseit letétemény gyanánt a nép kezében hagyja, minthogy ennek szeretetét a fejedelem legbiztosabb s legdusabb kincstárának tartja. A küldöttek eltávozta után a pénzt az illetőknek visszaküldötte. Midőn az üldözés (303.) tetőpontjára hágott, menedéket adott a keresztényeknek, kik őt e végett nagyon magasztalták; sőt ha Eusebiusnak hitelt adunk, ő maga is ugy tettetvén magát, mintha a kereszténveket üldözni akarná, a palotatiszteknek és tartományi helytartóknak szabad választást engedett hitök mellett maradni, vagy tisztségeikről lemondani. Azokat, kik az előbbit választották, megdorgálta, és letette; mert, ugy mond, azok, kik elárulták az Istent, még könnyebben el fogják árulni a fejedelmet; azokat pedig, kik lelkismeretöket a magán-érdeknél többre becsülték, bizalmával ajándékozta meg, s legfőbb tisztségekre emelte. A codexbe is beigtatott egyik rendeletében, mellyet elfogadhatnának azok, kik a zsarnok törvényeket onnan átvették, egyszerüen elutasitja a névtelen rágalmakat; mert „nem tudja, ugy mond, felfogni, hogyan lehessen gyanuba venni olly polgárt, kinek ellenségei vannak ugyan, de vádolója ninosen“ [1]).

Galerius ellenben a vitéz, de ravasz és gőgös férfiu, a mint mondják, aljas cselfogások által vette rá Diocletianust a keresztények üldözésére, azután pedig a lemondásra. Maximinus caesar, ennek unokaöcscse, szavaiban és tetteiben nyers, Egyptomot és Syriát kormányozta; Severus Olaszországot és Afrikát. Galerius, eme teremtményei s a betegeskedő Constantius fölött uralkodva, azon reményben élt, hogy magához ragadhatja az egész uralmat, s megörökitheti azt családjában. De az ő kormánytársának családjában született az, ki az ő terveit meghiusitandó vala.

Constantinus (sz. 274. febr. 27.).

Constantiusnak első felesége volt Helena, alacsony származásu nő, ki hihetőleg Felső-Moesia Naissus városában szülte neki Constantinust. Lehet, hogy figyelemből, lehet, hogy második felesége iránti tekintetből Diocletián udvarába küldötte őtet; ez az ifjunak ritka tulajdonai által elbájolva, gondos nevelésben részesité őt, ki termetére nézve szép, nagylelkü és nyájas levén, a fiatalság hevét férfias bölcseséggel mérséklé, s a nép és katonák által rendkivül szerették. A féltékeny Galerius rávette Diocletiánt, hogy másokat válaszszon caesaroknak a hadseregnek nagy elégületlenségére. Később, mint augustus, mindig szemmel tartotta Constantint, s őt meg is ölette volna, ha a félelem a

[1]) Cod. Theod. lib. VI. *De famosis libellis.*

hadseregtől vissza nem tartja, vagy az árulás meg nem hiusul. Midőn az atya vissza követelte fiát, ő mindenféle akadályokat gördített utjába; mig az ifju titkon atyjához futott, s vele együtt Britanniában a pictek és caledonok ellen szerencsésen harczolt (305.).

Constantius halála és istenitése után Constantinus (306. jul. 25.) császárnak üdvözöltetett, ki is a szokás szerint a másik augustusnak és a caesaroknak saját arczképét a császári jelvényekkel együtt megküldötte. Galerius ugyan haragra lobbant; de mégis hogy kikerülje a polgárháborut, elküldé neki a bibort, őtet egyedül caesarnak, Severust pedig augustusnak czimezve.

E közben Galerius kegyetlensége, hosszu távolléte, főleg pedig a vagyon-censusnak olly szigorral lett foganatositása, hogy az elrejtett vagyonnak kipuhatolására még a kinpad is használtatott, lázadást idéztek elő Olaszországban, hol Maxentius, Maximián fia s Galerius veje, magát augustusnak kikiáltatá (oct. 29.). Maxentius, kiről némellyek azt hitték, hogy anyjának nem igaz gyermeke, rut, gonosz indulatu és gyülölt létére is pénzzel vásárolta meg a praetorianusokat. A romaiak azon reményben, hogy Galeriustól őket megszabaditani, a pogányok pedig, hogy a kereszténységet üldözni fogja, örömest csatlakoztak hozzá. Maximián elhagyva magányát, ujra átvette a kormányt, s mint fiának kormánytársa, a néptől és senatustól hódolatot fogadott.

Severus Milanóból sietett elő, szembeszállani a bitorlókkal; serege azonban, melly ekkor Maximiánt uralta, ehhez átpártolt, s Ravennában az augustust ostrom alá vetette, ki kénytelen volt vetélytársának engedni át a bibort; ez őt daczára az egyezkedésnek kivégeztette. Ekkor Maximianus Constantin barátságát keresve, az augustus czimmel együtt leányát, Faustinát nőül adta neki.

Galerius benyomult Olaszországba; a nagy terjedelmü Romát azonban, melly minden erejét megfeszitette, hogy vagyonát a rabló ellenében megőrizhesse, ostromolni nem merészelte, s a legnagyobb barbár módjára pusztitva Olaszországot, visszavonult.

Maximián nem nagy tekintélyben állva fia előtt, ezt mellőzni ohajtotta volna; de mivel a terv nem sikerült, Galeriushoz ment, talán azért, hogy Maxentius ellen ingerelje, vagy talán hogy időt és módot leljen elárulni őt. Galerius azonban Severus helyébe barátját, Liciniust választotta, ki hozzá hasonlón vitéz és tudatlan, sőt a tudományoknak ellensége, azonkivül még fukar, és daczára vénségének, fajtalan életü volt. Ennek hallatára Maximinus, ki Egyptomot és Syriát nem annyira kormányozta, mint inkább kifosztotta, szintén augu-

stus czimet tulajdonitott magának. Ekképen tehát hat császár kormányozta a romai birodalmat: Constantin és Maxentius nyugoton, Licinius és Maximinus keleten; amazok Maximián, emezek Galerius pártján, kiket csak a kölcsönös félelem tartott vissza az egymás közti nyilt harczoktól. Maximián, visszautasitva Galerius által, Constantinhoz menekült, hol ujra letette a bibort. Mialatt azonban Constantin a frankok ellen küzdene, ennek holt hirét költötte; fölnyitva az arlesi kincstárt, vesztegetés- és a régi dicsőség emlegetésével lázadásra birván a gallusokat, Maxentiussal ujra kezet fogott. De Constantin hirtelen rajta ütött, s Marseilleben ostromolva őt, miután hatalmába ejtette, egyedül csak a halál nemére nézve engedett neki választást (310.).

Galerius császár-társánál kevésbbé szerencsétlen levén, közhasznu épitések-, élvek- és kegyetlenségekben töltötte idejét. Vérontáshoz szokva már a keresztények üldözésében, mások irányában annyira kegyetlenkedett, hogy boldognak tarthatá magát az, ki minden sulyosbitás nélkül egyszerüen lefejeztetett. Féltékenységgel viseltetve minden tudomány és őszinteség iránt, üldözőbe vette a jogtudósokat, ügyvédeket, irókat; az igazság-kiszolgáltatását tudatlan katonákra bizta. Azonban utálatos fekélyek és férgek emésztették testét; sem az orvosok, kiket gyakran kivégeztetett, sem Apollo vagy Aesculáp, kikhez rendesen folyamodott, nem voltak képesek megszabaditani őt a kinoktól. Az ég büntetésének tekintve ez állapotot, mivel a keresztényeket üldözte, saját, Licinius és Constantin nevében kiadott rendelet által az üldözést megszüntetvén, rövid idő mulva élni megszünt (311.).

Maximinus keletről sietett elő, hogy elfoglalja annak tartományait; szintugy sietett Licinius is, hogy amannak szándékát gátolja. Azután egyességre léptek, határképen állitván föl a Hellespontot és a thraciai Bosporust. Ez egyesség nem hozta létre a barátságot; mert mindegyik fegyveresekkel rakván meg a maga partjait, Licinius Constantinnak, Maximinus pedig Maxentiusnak barátságát kereste; a fejedelmek czivódásai borzalmas várakozással tölték el a népeket.

Valeria, Diocletián leánya s Galerius özvegye, Maximinusnál keresett menedéket, ki szerelemre gyulva iránta, saját feleségének eltaszitásával nőül akará őt venni; de mivel az tagadó választ adott, olly gyülöletet táplált iránta, hogy őt anyjával együtt Syria pusztáira számüzte, követőit és barátnéit még halállal is büntette. Diocletiánnak soha meg nem engedte, hogy nejét és leányát öregségének vigasztalására magához vehesse.

Maxentius Olaszország és Afrika fölött zsarnokoskodott. Egy ez

utóbbi tartományban támadt bitorló, ürügyöt szolgáltatott neki arra, hogy azt vérrel boritsa, Cirthát és Carthagót pusztitsa, s a kivégeztetéseket és elkobzásokat szaporitsa. Oktalan pazarlása kimerité Romát és a félszigetet; a senatoroktól több izben szabad ajándékokat követelt; a legkisebb gyanuból is bosszuját tölté rajtok, mig más részről csábitás- és erőszakkal becstelenité meg azoknak feleségeit és leányait. A város kormányzóját erővel kényszerité feleségének, Sophroniának átengedésére; ki azonban, keresztény és erényes nő, néhány perczet kért az átöltözésre, s imádságát végezve, megölte magát. Eltürte, hogy a katonák példáját kövessék minden gonoszságban; néha az egyiknek valamelly senator nyári lakát, másnak pedig annak feleségét ajándékozta; mialatt ő maga a kéjelgés palotájában büvészettel foglalkozva, s a jövőt a nők és gyermekek beleiben fürkészve, magát egyedüli császárnak, a többieket pedig helytartóinak nevezte. Az ellentét annál boldogabbaknak tünteté föl a Constantin kormánya alatti tartományokat, mellyek a barbárok betörései ellen biztositva valának, s az adózás tekintetében is némi könnyebbséget élveztek. Értésére esvén, miként Maxentius, atyjának megbosszulását hozva föl ürügyül, hatalmas sereget gyüjt ellene, őt megelőzte, s a nép és a senatus által ösztönöztetve, a világ királynéjának megmentésére sietett.

Maxentius, egyedül harczosaiban vetve reményét, azokat magának lekötelezte; a praetorianusoknak régi számát kiegészitette, 80,000 olaszt fegyverbe szólitott, ezekhez csatolt még valami 40,000 afrikai mórt, a siciliabelieken kivül; mi által serege 170,000 gyalogra s 18,000 lovasra szaporodott [1]). Constantin összesen 90,000 gyaloggal s 8000 lovassal rendelkezhetett, s ennek is egy részét országa védelmére visszahagyván, csupán 40,000-rel indult meg. E kisded sereg azonban vitéz, s a germanok elleni csatákban megedzett harczosokból állott, kik tapasztalt hadvezérökön a legnagyobb szeretettel csüggtek.

Mig az ő hajóhada (312.) Corsicát, Sardiniát s Olaszország kikötőit támadta meg: azalatt ő a Cotti-Havasokon átkelve, a Cenis hegy tövében Susánál termett, mielőtt Maxentius tudta volna, hogy a Rajnától megmozdult. Miután e várost bevette volna, a Dora sikságain egy nehéz fegyverzetü olasz hadtestet ugrasztott szét; megszállta Turint

---

[1]) **Romagnosi** (*Dell indole e de' fattori dell' incivilimento*, p. II. c. 2. §. 2.) némellyek véleménye szerint Maxentius seregét *fegyveres ellentállás* gyanánt tünteti föl *nemzeti értelemben*. Szorgalmasan kutattam, min alapulhatna ez állitás; de semmit nem találhattam annak támogatására.

és Milanót; Verona pedig a jeles parancsnok, Pompejanus leveretése után kegyelemre magát megadta.

Maxentius e közben gondatlan kéjelgések közt töltötte idejét, mig végre főbb emberei eltökélték magukban tudtára adni a fenyegető veszélyt. A harmadik sereg is lábra állittatott, s ő kedvetlenül, csupán a népnek panaszai miatt szégyenlve magát, annak élére állott, fölbátorodva még a Sybilla-könyvek két értelmü felelete által, hogy tudnillik e napon fog elveszni Romának ellensége. A két sereg a Saxa rubra nevezetü helyen Romától kilencz mérföldnyire találkozván egymással, midőn Maxentius seregét szétriasztva látná, futás közben a Milvius hidról a Tiberisbe vetette magát; és igy Constantin 58-ik napra Veronából történt kiindulta után a háborut teljesen befejezte.

Romának birtokába jutván, a zsarnoknak egész családját kiirtotta ugyan; azonban, daczára a nép minden dühöngésének, annak előkelőbb párthiveit üldöztetni egyátalában nem engedte. A kegyetlenséggel, midőn már nem volt rá szükség, fölhagyott; a multaknak feledését igérte; a praetorianusokat föloszlatta, s táborukat földulta; az árulkodókat elutasitotta; a Maxentius által elnyomottakat fölsegélte, s miként az ő magasztalói mondják, a hat évi zsarnokság ütötte sebeket két hónap alatt teljesen megorvosolta.

A senatus fényét és méltóságát helyreállitotta; miért is a legnagyobb tisztelettel halmoztatott el. Első helyet nyert a császárok közt; a még jelenleg is fönlevő diadaliv emeltetett neki; a Maxentius által megkezdett többrendbeli épületek az ő nevében fejeztettek be, s a fényes ünnepélyek temérdek népet csődítettek Romába. Nővérét Licinius császárnak adta feleségül. Minthogy Diocletián a menyegzőre megjelenni vonakodott, a császárok olly goromba levelet irtak hozzá, hogy az által hihetőleg halálát sietteték. Constantin ezután a frankok ellen indult meg (313.), kik a birodalom ellen támadást terveztek, s őket megelőzve, földjeiket pusztitá, s számos foglyokat a fenevadaknak vettetett.

Maximinus e közben nem szünt meg üldözni a kereszténeket, kik Isten büntetésének tartották az éhséget és ragályos nyavalyát s a háborut Nagy-Armeniával, melly föllázadt, mivel a zsarnok az igaz Isten tiszteletét akarta eltiltani ottan [1]). Licinius ellen gyanut táplálva, ezt megtámadta; de általa legyőzetvén, Cappadociába menekült, hol borzasztó kinok közt Tarsusban meghalálozott (máj. 1.).

[1]) Eusebius, IX.

Miután tehát Licinius a keleti s Constantin a nyugoti tartományok élén egyedül ketten maradtak: a közel szakadás előrelátható volt, csakhamar be is következett. Constantin leverte vetélytársát Pannoniában s Thracia rónáin, azután békét engedett neki (314. oct. 8.). De midőn Constantin a levert góthokat és sarmatákat Licinius birtokán is üldözné, nyilt háboruban törtek ki a megujuló viszályok. Licinius ujra megveretett Adrianopolnál, s hajóhada Gallipolis szorosában; mire ismét békét kért, és azt elnyerte. Constantinnak azonban tudomására esvén, hogy társa ujabb seregeket gyüjt, még a barbárokkal is szövetkezett, őt meglepve, annyira megverte, miként ez nem talált egyéb menedéket, mint amannak lábaihoz borulni, s a bibort letenni (323. jul. 3.). Constantin őt kegyesen fogadta, még asztalához is meghitta; azután a legnagyobb tisztelettel Thessalonicába küldötte, de nem sokára őt ugyanott megfojtatá. És igy a birodalom Constantin erőteljes kezeiben ujra egyesült.

HUSZONHATODIK FEJEZET.

A kereszténységnek hős kora [1]).

Midőn Constantin Olaszországba Maxentius ellen vezette seregét, mint mondják, neki és egész seregének a nap fölött egy fénytünemény mutatkozott kereszt-alakban eme fölirattal: „Ebben fogsz győzni“

[1]) Lásd: **Bollandi et Henschenii** *Acta Sanctorum quotquot orbe coluntur.* Antverp, 1643—1694.

Mosheim, *De rebus Christianorum ante Constantinum Magnum commentarii.* Helmstadt, 1753. 4-edr. *Dissertationes ad hist. ecclesiasticam.* Altona, 1767. *Instit. hist. ecclesiast.*

Baronius, *Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum* 1198., *cum critica Pagi.* Lucca, 1738—55. 38 köt. ivr. Ezen kiadás magában foglalja Raynald folytatását, melly 1565-ig megy, és Pagi folytatását Manso és Georgi javitásaival.

Le Nain de Tillemont, *Mém. ecclésiastiques des six premièrs siècles.* Paris, 1693. Megy 513-ig.

Tommasino, *Veteris et novae Ecclesiae disciplina.*

Mamachi, *Origines et antiquitates Christianorum*, 4 köt. ivr.

Montfaucon, *Bibliotheca Patrum*; s ennek kivonata **Guillon**tól, *Bibliothéque choisie des Pères de l' Église grecque et latine.*

Mabillon, *Acta Sanctorum* etc.

Petavius, *De ecclesiastica hierarchia.* Antverp, 1700.

J. Devoti, *Juris canonici universi publici et privati, libri quinque.* Roma, 1827.

(ταύτῃ νικᾷς). Később egy álom fejtette meg neki, hogy a keresztet fogadja el lobogó gyanánt: miért is a hadi zászlókra keresztet csi-

---

Augustus, *Christliche Archaeologie.* 5 köt. 8-adr.

Cellier, *Hist. des écrivains ecclésiastiques.*

Cave, *Storia letteraria degli scrittori ecclesiastici.*

Bingam, *Origines ecclésiasticae*, lib. IX.

Fleury, *Hist. ecclésiastique.* Paris, 1691—1720. 20 köt. egészen 1414-ig; és Fabre folytatta 1595-ig. **Fleury** irta még *Moeurs des Chrétiens.*

Natalis Alexander, *Hist. ecclesiastica.* Paris, 1699. 8. köt.; és Velencze, 1750. Megy a XVI. századig.

Berault Bercastel, *Hist. de l' Église.* Paris, 1778. 24. köt.

Gius. Agost. Orsi, *Storia ecclesiastica.* Roma, 1748. 20 köt. Magában foglalja a 6 első századot, s 1585-ig folytatta **Fil. Ag. Becchetti**, Roma, 1770.

Protestans kutfők a *Magdeburgi Centuriák*, vagyis *Ecclesiastica hist., congesta per aliquot studiosos et pios viros*, s ezek valának: *Flacius, Copus, Wigandus, Judex* és mások. Basel, 1559—74. 13 köt.; mindegyik egy századot foglal magában.

G. **Basnage**, *Hist. de l' Église.* Rotterdam, 1699. 2 köt. ivr.

Mosheim, *Institutionum hist. ecclesiasticae* lib. IV. Helmstadt, 1755. 4 köt.

A számos ujabbak közől emlitendők:

Stolberg, *Gesch. der Religion J. Christi.* Hamburg, 1806. 15 köt. 431-ig.

Walter, *Lehrbuch des Kirchenrechts.*

G. J. **Planch**, *Gesch. Der christlich-kirchlichen Gesellschafts-Verfassung.* Hannover, 1804.

De Potter, *Hist. philosophique, politique et critique du Christianisme et des Églises chrétiennes depuis Jésus jusqu' au dixneuvième siècle. — Esprit de l' Église, ou hist. des Conciles.*

Henke, *Allgem. Gesch. der christlichen Kirche.* Braunschweig, 1800. 6 köt; folytatta **Vater**, 8 köt.

M. J. **Matter**, *Hist. universelle de l' Église chrétienne.* Strassburg, 1822. 4 köt.

Münscher, *Handbuch der christl. Dogmengeschichte.* 4 köt. 8-adr.

Spittler, *Gesch. des kanon. Rechts.*

Staendlin, *Gesch. der Sittenlehre Jes.*

Schroeckh, *Christ. Kirchengesichte.* 45 köt.; a két utolsó **Tzschirner**től.

Münter, *Sinnbilder und Kunstvorstellungen der alten Christen.* 4-edr.

Kist, *De commutatione, quam Constantino M. auctore societas subiit christiana.* Utrecht, 1818.

Rüdiger, *De statu et conditione Paganorum sub imp. christianis post Constantinum Magnum.* Breslau, 1825.

Neander, *Allgemeine Gesch. der christlichen Religion und Kirche.* Hamburg, 1825—1830. 6 köt. 8-adr.

Döllinger, *Gesch. der christl. Kirche*, Landshut, 1833.

Gieseler, *Lehrbuch der Kirchengesch.* Bonn, 1827, 3 köt. Protestans.

Blumhardt, *Versuch einer allgem. Missionsgeschichte der Kirche Christi.* 3 köt. Basel, 1828—37.

Ezen kivül külön történettel birnak az egyes egyházak, ugymint: **Ughelli**, *Italia sacra*; **Sainte-Marthe**, *Gallia christiana*; **Flores**, Espana sagrada stb.

náltatott, Krisztusnak monogrammjával, s most már ez pótolta a bálványképeket, mellyek a hadsereg előtt vitetni szoktak [1]).

És igy a Golgothának gyalázatkeresztje kalauza lett most már a hadseregeknek. Ott ragyogott a királyok homlokán, s ujabb miveltségnek tárt utat. De mennyi küzdelem és szenvedés után!

A kereszténység terjedése.

Emlitettük már [2]) azokat, kik szóval, példájok, haláluk s a malaszt által először terjeszték a kereszténységet a legtávolabbi tartományokban. Az apostolok szava az egész világon hangzott; de mivel az ő alázatosságuk nem hagyta hátra minden megtéritett tartománynak emlékét, majd nem kizárólag a romai világra kell szoritkoznunk e részben. Sz. Justin vértanu a keresztények rendkivüli elterjedését fejezi ki, midőn mondja: „Nem létezik görög vagy barbár nép, vagy bármilly nevezetü és szokásokkal biró nemzet, legyen bár még olly idegen a földmiveléstől és müvészetektől, lakjék bár sátorok alatt, vagy vándoroljon födött szekereken, mellynél a megfeszitett Krisztus nevében könyörgések ne emelkednének a mindenek Atyjához és Teremtőjéhez“ [3]). Annyi bizonyos, miszerint a kereszténység olly gyorsasággal terjedett, daczára a temérdek akadályoknak, hogy annak isteni eredetét kétségbe vonni nem lehet. Judaea-, Olaszország-, Görögország-, Egyptomon kivül az Euphrates és Aegaeumi-tenger közti tartományokat sz. Pál vette gondviselése alá; az Apocalypsis hét ásiai egyházról tesz emlitést Ephesus, Smyrna, Pergamus, Thyatira, Sardes, Laodicaea, Philadelphia városokban; Syriában kitünők voltak a damascusi, bereai (aleppoi) és antiochiai egyházak; Cyprus, Creta, Thracia, Macedonia befogadták az apostolokat, kik Corinth, Sparta és Athenae régi köztársaságokban az üdvösség magvát hintették el.

Edessából, hol igen sokan elfogadták a kereszténységet, igen könnyen terjedett az a görög és syriai városokban, mellyek Artaxerxes utódjainak hódoltak, daczára a hatalmas papi kormánynak a persáknál s a magusok türelmetlenségének. Nagy-Armenia elég jókor kapta azt a szomszéd Syriából; de csak a IV. században tért meg egészen, midőn

---

[1]) Az igy fölszentelt lobogó *Labarum*nak neveztetett, melly szó már a császári lobogót jelenté.

[2]) Lásd fönebb VII. fej.

[3]) *Dial. cum Tryphone.* Gibbon a keresztények számát kevesbiteni szándékozván, azt mondja, miként azok a birodalom népességének csupán egy huszadrészét képezhették. Már ez is olly arányt adna, mellyel semmi egyéb felekezet nem mérközhetnék.

sz. Gergely (Illuminator) Tiridatest megkeresztelte. Egy keresztény fogolynő a Kaukazusba vitte e vallást, s Iberiának fejedelmét Krisztus istenségének ismeretére vezetvén, rábirta, hogy téritőket kérjen Konstantinápolyból.

Valamint az ó-kor városai félistenektől szerették leszármaztatni eredetöket, szintugy az egyházak is vágyódtak a dicsőség után, hogy az apostolok által alapittattak, még pedig olly egyházak is, mellyekre nézve ellenkező bizonyitványokkal birunk. Sulpicius Severus állitja, miszerint Krisztus vallása csak később hatolt a Havasokon keresztül, s egy népes városról tesz említést, hol az ő korában még senki sem ismerte Krisztust [1]). Galliában csak a lyoni és viennei egyházak tünnek föl az Antoninusok alatt; Decius alatt alakultak Arles, Narbonne, Toulouse, Limoges, Clermont, Tours és Páris városaiban. Jóllehet számos városok kétségkivül elfogadták a hitet, midőn még a vértanu-halál várakozott a keresztényekre: a nagy néptömeg leginkább az üldözések megszüntével lett kereszténynyé, midőn toursi sz. Márton, és utódja, sz. Bricius, quimperi sz. Corentinus és párisi sz. Marcell buzgalma nagyszerü diadalok által koronáztatott meg.

A nélkül, hogy hitelt adnánk, miként Eleutherius pápa már 180-ik évben bizonyos Lucius király kérelmére Britanniába téritőket küldött *), Tertullianusból tudjuk, miként „a cambrok és caledonok, hová a romai fegyverek elhatni nem birtak, Krisztus által meghóditattak“ [2]).

Sz. Jakab, az öregebb, kinek a spanyolok tulajdonitják megtérésöket [3]), ugy látszik, nem hagyta el Palaestinát, hol Krisztus halála után 9-ik évben még az apostolok elszéledése előtt vértanuságot szenvedett **). Hasonló bizonytalanság födi az afrikai egyházak eredetét,

---

[1]) *Nemo noverat Christum.* Dial. II. *Serius trans Alpes Dei religione suscepta.* Hist. eccl. II.

*) Tisztelendő Beda legalább ezt állitja. —s.

[2]) *Apolog.*

[3]) Ezt állitja D. **Enrico Flores**, *Espana sagrada*, t. IV. Sz. Pál szándékát nyilvánitja Spanyolországba menni (*Rom.* XV. 24 és 28). Azt mondják, hogy sz Péter is volt ottan, ha Terracinát Tarragonára változtatjuk.

**) Ha bár bebizonyitani nem lehet, hogy Jakab apostol, kinek sirhelyét a spanyolok Compostellában már az ős-korban fölkeresték, közöttök az evangeliumot hirdeté: mindazáltal egy fölfedezett fölirat (Gruteri Thesaur. inscrip. n. 9. p. 238.), mellynek valódiságát Walch (Persecutio Christi. Neron. Jen. 753.) védi, azt bizonyitja, miszerint a kereszténység Spanyolhonban már az első században terjesztetett. —s.

hol a jó mag szépen csirázott még az apróbb városokban is székelő püspökök s az ékesenszóló hitbajnokok, különösen Cyprianus buzgalma következtében. Aethiopiában már a II. század óta le voltak forditva a szent könyvek; később egyházat alapitott ottan Frumentius, ki a neguzt és a népet megtéritvén, az axumi püspökséget alapitotta. Romában már Nero alatt, 33 év mulva Krisztus után, nagyobb számmal fordulnak elő a keresztények [1]). Már ekkor világosan meg voltak különböztetve a zsidóktól; már csak oktalan rágalmak ráfogása által lehete őket elnyomni; már elterjedtek a legtávolabbi tartományokba, s az ő kiirtásuk diadalképen emlittetik [2]). Lucianus az ő hazáját, Pontust, epicureusok és keresztények által elárasztottnak mondja [3]); még csak 80 év mulva Krisztus után panaszkodik Plinius, hogy a templomok pusztán állanak, az áldozatokat senki sem akarja venni, a babonaságnak a falvak- és kunyhókba lett elterjedése miatt.

A keresztények már nem csupán a köznépből valók voltak. Plinius minden rend- és korbelieket emlit. Tertullianus kijelenté a proconsulnak, hogy ha a carthagoi kereszténeket kiirtani akarná, megtizedelhetné a várost, s a bünösök közt igen sokat találna, saját állásabeli egyéneket, senatorokat, urihölgyeket, jó barátokat. Valerián császár rendelete föltételezi, hogy romai senatorok, lovagok és tekintélyes hölgyek megkereszteltettek.

A kereszténységnek kedvező körülmények.

A kereszténység elterjedésének egy részben emberi körülmények is kedveztek [4]). Jóllehet Augustusnak egy rendelete az uj társaságokat (ἑταιρίαι) eltiltá, a kereszténység, mint zsidó felekezet türetett [5]). Minthogy a birodalom az egész mivelt világot magában foglalta, a nemzeti gyülölségnek minden akadálya megszünt a hithirdetők előtt, s a romaiak hóditásai csak hasznukra szolgáltak. Ehhez járult még, hogy az apostolok a görög nyelvet használták, melly Nagy-Sándor hóditásai óta a legmiveltebb és legelterjedtebb volt keleten, s

[1]) Multitudo ingens. **Tacitus.**

[2]) Spanyolországban találtatott egy kő eme fölirattal: Neroni El. Caes. Aug. Pont. Max. Ob Provinc. Ł atronib. Et His Qui Novam Generi Humano Superstition. Inculcab. Pvrgatam. **Muratori**, I. 99.

[3]) *In Alex.* 25.

[4]) **Dölinger**, id. m.

[5]) Messze mentek **Krafft**, *Prol. de nascenti Christi ecclesia sectae judaicae nomine tuta.* Erlang, 1771.; és **Seidenstucker**, *De Christianis ad Trajanum usque a Caesaribus et senatu romano pro cultoribus relig. mosaicae semper habitis.* Helmstadt, 1790; azt állitván, hogy a keresztények a zsidó név oltalma alatt terjeszkedtek.

azt Olaszországban és Galliában minden miveltebb egyén értette. Tudomány- és szép müvészetekben jártas férfiak csakhamar tekintélyt szereztek a galilaei halászok kezdetben megvetett tanainak a felsőbb osztályok előtt. Aristoteles és Plato nyelvén adatott elő a rendszer, melly a többi bölcsészeti rendszerek silányságát a maguk mesztelenségében kimutatta.

A Gondviselés még a legelhagyottabb népeknek is adott annyi belátást, hogy az igazságot megismerjék, s annyi ösztönszerü hajlamot, hogy legalább tiszteljék azt, a minek követésére elegendő erejök nincs. Bármennyire sülyedjenek is alá az emberek a gondok és kéjelgések közepett: lelkismeretökben el nem fojthatják a hatalmas ösztönt, mellynél fogva mindenki tudni akarja: mi az Isten? mi az ember? minő viszony létezik a kettő közt? miképen tisztulhat ki a bünös? mi történik a halál után? Már minő feleletet adhatna az illy kérdésekre a stoicusoknak gőgje, az epicureusok romlottsága, a cynicusok durvasága, az academicusok kétkedése! A legjobb tanitók is nem hogy kielégitették volna, sőt inkább ingerelték az igazság utáni vágyat; s midőn a lélek a bizonyosságban megnyugvást ohajtott, kételyekkel és szőrszálhasogatással állottak elő.

Vagy talán a pogány vallás kielégité ezen vágyat? Az oraculumok majd nem egészen elnémultak, mióta az államügyek a fejedelmek kabinetjeiben tárgyaltatván, a határozatokat előre gyanitani sokkal nehezebb, vagy azokat nyilvánosakká tenni veszélyes dolog volt; az istenek nevében ajánlani pedig hasztalanság lett volna, midőn a fejedelemtől származott a rendelet. A régi isteneket annyira megunta már a köznép, hogy mindig ujabbak behozatalát kivánta, a kiknek jelvénye még nem silányult el az anyagi értelmezés által; s ujabb szertartások által kellett némileg megeleveniteni a hitet, midőn a lelkismeret a babonaság és hitetlenség közt olly nyomorultan ingadozott. Ha volt is hite a népnek, az istenekben találta föl minden romlottság példáját; s attól tartva, hogy egyiknek adott tisztelet a másiknak sérelmére válhatik, babonás szertartásokban keresett menedéket. A miveltebb egyéneknél hogyan találhatott volna hitelre az isteneknek serege költött történeteikkel? Meghajolhatott-e a nemesebb lélek olly oltár előtt, melly egy Antinousnak s egy Drusillának vala szentelve? Ekképen tehát a bölcsész, a pap, az államférfiu a különféle vallásokat egyformán hasznosoknak és hamisaknak tartotta; a főpapnak tiarája, az augurnak hosszu tunicája s a tisztviselőnek togája az istentagadót takarta.

A kereszténynek ellenben egyszerü, világos, emberhez méltó tant hirdettek. „Az, a mi van, és a minek lenni kellene, a nyomor és a vágyakozás, a tökélynek és a rendnek mindig élénk eszméje, a mit szintén föltalálunk magunkban; a jó és rossz, az isteni bölcseség szavai s az emberek hiu beszédei, az igaznak élénk öröme, a töredelmesnek fájdalmai és vigasztalásai, a gonosznak rémülete és megrögzöttsége, az igazság- és gonoszságnak diadalai, az embereknek ezer akadályok közt végrehajtott, vagy előre nem látott akadály által meghiusult tervei, a hit, melly az igéretet várja és minden mulandónak hiuságát érzi; maga a hitetlenség, — mindez magyarázatot nyer az evangelium által, megerősitést nyer az evangelium által. A multnak kinyilatkoztatása, mellynek szomoru bizonyitványait lelkében hordja az ember, a nélkül, hogy a hagyományt és a titkot magától tudná; a jövőnek kinyilatkoztatása, mellyről csak a rémület- és vágynak zavaros eszméje maradt fön nála, megfejti nekünk a jelent, melly szemeink előtt van; a mysteriumok megegyeztetik az ellenmondásokat; a látható dolgok a láthatatlanok ismerete által válnak érthetőkké.“ [1]).

Ezen magasztos tanokra nem az által vezették az uj hiveket, hogy mysteriumokba avassák őket, mellyeknek physicai értelmezése fölfedezhette a papok csalfaságát, s a meggyőződést a külszertásokkal ellenkezésbe hozhatta volna; hanem a megtestesülés, megváltás, Oltári-szentség fölséges igazságait ismertették meg velök. Az iskolának egyforma és alapos tanai öszhangzásban állottak a predikálással, a mysterium a kültanokkal, a vallási szertartások az áldozatnak valódi bemutatásával. A vélemény, kétely és félelem helyébe három ismeretlen erényt állitott a kereszténység: a hitet, a reményt és a szeretetet. Mig a bálványozásnak ünnepei sajátkép csak természeti eseményekre tett czélzatok, vagy legfölebb hazafiui emlékezések valának, beszennyezve gyakran tisztátalanság és kicsapongások által: a keresztény ünnepeknél az öröm a lelki megujulásnak kifejezése volt. Mig ottan, mit sem tudva a Gondviselésről, szorongások közt iparkodtak leleplezni a jövőt: itten az isteni mindentudásban helyeztek bizalmat, s a baljóslatok félelmétől megszabadult lélek az életnek megfejtését az élet után történendőkben találta.

Romának mindennemü sors kijutott: a hatalom és dicsőség, később a gazdagság és a kéjelgés, s mindez nem elégité ki őt. Bölcsészei közől némellyek még most is a Pharsaliát gyászolták; a szenvedélyes

[1]) **Manzoni**, *Morale cattolica.*

ellentállás s a közügyek fölötti kétségbeesés közt ingadoztak. Az ifjabbak, korlátok közé szoritva a törvényesség, az atyai hatalom, a rabszolgaság s az idegenszerüség által, titkos forrongásban várták az oraculumok által megjósolt nagyszerü rejtélyes eseményeket. Szomoru időkben a szerencsétlen emberek könnyen a remény karjaiba vetik magukat, s igy az ügyesen hirdetett uj tanokat is hitték.

Az ő eredetében isteni, tanaiban egyszerü és igaz, erkölcsi tekintetben tiszta és magasztos vallásnak hirdetésére az értelem megnyilt, ha bár még ingadozott az akarat. Ha bár nem diadalmaskodott volna is a malaszt a szokások, az első nevelés és az érdek fölött: a kereszténységnek ismerete elegendő volt a helyesebb fogalmak terjesztésére. S valóban, midőn a régi hitnézetek fölélesztése megkisértetett, valami tisztát és magasztost kellett vegyiteni azok közé, a mivel azelőtt nem birtak. A durva polytheismus az egy Isten ismeretéhez közeledett; az istentisztelet majdnem egyedül Jupiter- és Apollóra szorittatott; ez utóbbi csak közbenjárónak tartatván az Isten és az emberek közt, hogy annak akaratát tolmácsolja az oraculumok által, s mintegy megváltójául az emberiségnek, ki miután megtestesült, mint szolga élt a földön, szenvedéseknek vettetve alá a kiengeszteles végett. [1]) Tyrusi Maximus állitá, hogy valamennyi népek, bármilly alakban is, csupán csak egy Istenben, mindeneknek atyjában hittek; ugyanezt mondá Prudentius [2]). A nép mindig ajkain hordta e kifejezést: „Isten tudja, Isten áldjon meg; ha Isten akarja" [3]). Mi több, maguk az oraculumok egy Istent ismertek el.

De bármennyire törekedett is az enyészetnek indult bálványozás uj életet önteni magába a katholikus dogmák által: mit használt neki a Megváltóról és bünök bocsánatáról szóló vigaszteljes tan? A lelkismeret által furdált ember csak véres áldozattal csillapithatá le a furdalásokat, fejére cseppegtetvén a leölt állatok vérét; vagy egyéb szertartásokkal, mellyeknek babonás hasztalanságát nagyon jól érezte. Milly örvendetes hir vala azt hallani, miként egy Isten vállalta ma

---

[1]) **Baur**, *Apollonius de Tyane et Christus.* Tübinga, 1832. p. 168,

[2]) Et quis in idolio recubans, inter sacra mille,
Ridiculosque deos venerans sale, cespite, thure,
Non putat esse deum summum et super omnia solum,
Quamvis Saturnis, Junonibus et Cytheraeis,
Portentis aliis fumantes consecret aras?

[3]) **Tertullian.**

gára a kérlelhetlen haragnak kiengesztelését; hogy a keresztfa áldozatának gyümölcseit az isteni Megváltóban helyzett hit által mindenki elsajátithatja magának! Ama vallásoknak és társulatoknak hivei, mellyek a bünös számára csak büntetéseket tudtak szabni, azon szemrehányást tették ugyan a kereszt énveknek, miként ezek a maguk keblébe veszik föl a bünösöket; mire azonban a keresztények bátran válaszolák, hogy az illy bünösök a bünbánat által ujjá-születtek.

Mindezen nézetekből indulva, ha nem követték is, legalább tiszteletben tartották a kereszténységet minden jobbérzelmüek. Főleg pedig, a mi ismét vádra szolgáltatott alkalmat, közönséges emberek és rabszolgák siettek annak elfogadására. A munkás osztálynak körében nem pusztitott annyira a romlottság; miért is hitelt adva annak, a miben atyáik hittek, gyakrabban látogatták a templomokat, s az istenség szükségét érezték. A rabszolgák közt is, ha bár sokan közülök uraik ocsmány eszközei voltak is uraik gonosz indulatának, a többiek távol esve az uri kéjelgéstől, tiszta életet éltek. Milly vigasztaló lehetett rájok nézve, midőn az Istenről hallottak szólani, ki rájok és uraikra nézve mindig ugy anaz marad, s hogy az itt alant szenvedett terhes fáradalmak és kegyetlen kinok türelem által kincsekké válhatnak a más világ számára, hol az elnyomókat szintugy, mint az elnyomottakat számadásra vonja a megvesztegethetlen biró!

Minő vigasztalás fekszik ez eszmében, azt minden szenvedő tudja. Rendkivül kedvező vala a kereszténységre nézve a temérdek szenvedés azon korban, midőn, mintha nem lett volna elég a fejetlenség és zsarnokság, az uralkodók baromi indulatának, a katonák durva kicsapongásainak, a tisztviselők zsarolásainak folyton megujuló jelenete, iszonyu pusztitásokat eszközlött még a a döghalál, földrengés, folyamok kiáradása, éhség, barbárok betörései s a világnak átalános fölfordultsága.

E szerencsétlen időszakban tünt föl a keresztény társadalom. Lehetett-e kigunyolni az apostolokat, s azt mondani nekik: „Más dolgunk van," vagy „Holnap beszéljetek erről"? midőn mindenkinek szemei előtt lebegett az erénynek példája, mellytől senki nem tagadhatta meg bámulatát; a testvériség, melly az ő tagjainak a belélet örömeit szerezte meg, melly az ő eszméi és érzelmei által eléggé foglalkodtatá az erős lelkeket, fölingerelte az eleven képzelődést, s az önkény és nyomor által elnyomva tartott, de el nem fojtott értelmi és erkölcsi szükségeket kielégité. Az egyesek erkölcseinek javitására törekedve, hogy a közerkölcsiséget emeljék ez által, nem

követték a keresztények a nagy bölcsészek példáját, kik a század romlottsága ellen zajt ütve, maguk is a sárban fetrengtek; hanem megzabolázták szenvedélyeiket, lecsillapiták gonosz vágyaikat, igaztalanságot nem szólottak és nem cselekedtek; a jótékonyság, erény és személyes sanyargatás tekintetében mintául szolgáltak; igénytelenség- és alázatosságban, minden tiszteletet és vigaszságot kerülve, láthatók valának a betegek ágyainál, a tömlöczökben, a bitófa körül. Midőn a döghalál nem sokára kiterjeszté öldöklő szárnyait, szünet nélkül a ragályos betegek oldalánál voltak, ápolták, táplálták és eltemették őket; mialatt mások csupán csak maguk biztosságáról gondoskodtak. A szegényeket arra tanították, hogy ne irigyeljék a gazdagok sorsát, minthogy Krisztus maga is szegény vala, s szegényekké a mennyeknek országa; a rabszolgáknak szivére kötötték, hogy uraikat el ne árulják, ezeknek pedig, hogy rabszolgáikkal kegyesen bánjanak. Mindenkinek hirdeték, hogy még más gazdagság és más élet is léteczik, mint a mellyet a császár hatalma elvehet.

Már jókor társulatot képeztek a keresztények, főnökök és törvények alatt, közös bevétel- és kiadásokkal, egyesülve önkénytes és erkölcsi, épen azért tartós kötelékek által, mellyek azt a régieknek gyönge és szétszórt vallási gyülekezetei fölé emelék. Ez utóbbiakban nem voltak egyező vélemények, egyforma szertartások; a mit Elisben hittek az emberek, azt kigunyolták Delosban, mellynek csodáit Epidaurus nevetségeseknek találta; a különféle templomok és istenek papjai nem csak hogy függetlenek, hanem féltékenyek és ellenséges indulatuak is voltak egymás irányában. A keresztényeknél ellenben egy volt a szellem, egy az erkölcstan, egy az istentisztelet; ugyanazon ügy mellett buzogtak mind halálig. „A hitnek egységében s az Isten Fiának ismeretében“ [1]) csalhatatlannak tarták az ő papjaik gyülekezetét; olly főnököktől függtek, kik magával az Istennel társalogtak, vagy legalább azokkal, kik a Megváltóval közlekedésben állottak. Látva eme legbensőbb közösséget, eme testvéri kötelékét, megszilárditva a hit, remény egységében a keresztényeknél, fölkiáltottak a pogányok: „Lám, miként szeretik egymást!“ S méltán bámulnak, ugy mond Tertullianus, ők, kik csak gyülölni tudnak.

A pogányság papjai közt, kivéve talán néhány egyptomi és syriai rajongót, valljon mellyik vetette magát alá, nem mondom, kinoknak, hanem csak nélkülözéseknek is az ő istenök miatt? Mellyiknek jutott eszébe nagyobb buzgalmat fejteni ki az oktatásban, mint a mennyi

[1]) Sz. Pál, *az Ephes.* IV. 13.

szükséges volt arra, hogy tekintélyt és kincseket szerezzen magának? Állásukat pusztán csak államhivatalnak tekintve, a senatus rendeletére Jupitert Tina, Mithrast Apollo helyébe emelni, a zsarnokot és a kéjhölgyet az oltárra helyezni mindenkor készeknek mutatkoztak.

A kereszténység kebelében azon emberek, kik nem esetlegesen születtek abban, hanem belső meggyőződésből, s hosszu küzdelmek és kemény áldozatok után léptek a papságba, legbensőbb bizalommal és természetes lelkesedéssel tartották fön, és terjesztették azt. Áthatva a meggyőződéstől, hogy ezen hiten kivül nincs üdvösség, leereszkednek a közönséges emberhez, a gyermekhez, a néphez, hogy bennök meggyőződést támaszszanak, kételyeiket megoldják, magukviseletét szabályozzák, a saját kötelességek legszükségesb ismeretére mindenkit megtanitsanak. A társadalmi rendre nézve hasznos okelvek a katekizmusok, homiliák, hitvallások, hymnusok, könyörgések által mindenkinek köztulajdonaivá válnak; ugyanazon hitnek és reménynek különféle formái a legközönségesebb felfogáshoz alkalmazvák. A megtért atya minden erejét megfeszíti, hogy egész családját a maga hitére vonja, melly egyedül vezet az üdvösségre; a katona csapatjának, a rabszolga a fegyházba zárt rabszolga társának, s néha saját urának hirdeti az uj tant. Eusebius tanusága szerint sokan elosztván vagyonukat a szegények közt, távol tartományokba zarándokoltak, s ottan egyházat alapitva, ismét tovább folytatták utjokat. Ez apostolkodásnak mikép állhatott volna ellen sokáig a pogány közönyösség?

Ama romaiak és görögök, kik nem akartak kétségbeesni hazájok elaljasodása fölött, örömmel emlegették a Leonidasokat, Scaevolákat, Brutusokat, Catókat, a szabadságért égett nagy lelkeket, melly szabadság annál ragyogóbb szinben tünt föl most előttök, minthogy elenyészett; titokban magasztalták a csekély számu hősöket, kik a császárokkal s rájok várakozó halállal daczolva, azokat utánozták vagy majmolták. Ime egy uj társadalmi család szabadságot hirdet; de nem olylyat, melly fölforgatja a rendet, s lázadás által szerezhető meg, hanem azon szabadságot, melly a lélek és a lelkismeret függetlensége ellen intézett minden támadásnak ellentáll, s mellyért a galilaeusok nem keresik ugyan a halált, hanem rendületlenül állnak szemközt azzal [1]). Midőn mindenki vetekedve omlik a porba az aljas lelkü uralkodók lábainál: a keresztények azt tanitják, miként az ember csak Istentől függ [2]); a hit- és vallásgyakorlat tekintetében világi tekintélyt

[1]) Ipsam libertatem pro qua mori novimus. **Tertullianus**, *ad Nat.* I. 1.

[2]) Solius Dei homo. U. o. *Scorp.* 14.

nem ismernek el; nem hogy hithagyók lennének, vagy egy szem tömjént égetnének Jupiter és Antinous istenségek oltárain, sőt, daczára a császári rendeleteknek, vallásos gyülekezeteikkel és szertartásaik gyakorlatával fölhagyni [1]), avagy szent könyveiket kiadni vonakodnak. Az ő cselekedeteiket őszinteség és türelem jellemzi, nem pedig erőszak vagy csalárdság, nem ügyesség, melly egyezkedik, vagy a melly a kedvező pillanatot bevárni szokta.

Midőn a császárok, a synedrium, vagy a proconsulok erőszakot használnak ellenökben: a kik gyengéknek érezték magukat, megfutottak, különben pedig türtek és nem engedtek; a legnagyobb kegyetlenség csak kettőzteté állhatatosságukat. Mig ezt a bölcsek őrültség- és makacsságnak nevezik [2]), másoknak buzditásul szolgál, ugy annyira, hogy a „martyrok vére magva lőn a kereszténveknek“ [3]). Annyi igaz, hogy a romaiak megszokták a naponkinti kivégeztetéseket, a gladiatorok küzdelmeit, véres harczokat a város falain belül és kivül, a stoicusok öngyilkosságát; ezek azonban vagy kényszeritve váltak meg az élettől, vagy elvetették azt, mint elviselhetlen nyügöt, vagy pedig egész közönyösséggel dobták el azt, mint olly dolgot, mellyel már jóllaktak. A keresztények közt ellenben gyermekek, öregek, nők voltak azok, kik nem az iskolának gőgös méltóságával, hanem egyszerüen s minden fitogtatás nélkül; nem holt tanokért, hanem az élet igéjeért; nem saját magukért, hanem az emberiségért haltak meg; a válogatott kinok közt nem jajveszékeltek, inkább örvendeztek, s hóhéraiknak megbocsátottak.

Az ekképen nyilvánuló természetfölötti erő szaporitá a meg-

---

[1]) **Origenes**, *adv. Cels*, azt vitatja, hogy a keresztények bátran megszeghetik a törvényeket, mellyek a vallásos gyülekezeteket tiltják.

[2]) *Κατὰ ψίλην παραταξιν*, **Marcus Aurelius** a monologokban. *Pervicaciam et inflexibilem obstinationem*, **Plin.** *Ep.*—*Εἶτα ὑπό μανίας μὲν δύναταί τις οὕτω διατεθῆναι πρὸς ταῦτα ὑπο ἔθους ὡς οἱ Γαλιλαίοι.* **Arrianus** epicureus.

[3]) A bátran kiállott kivégeztetéseknek hatását gyönyörüen rajzolja Lactantius, Instit. lib. V. c. 13.: „Nam cum videat vulgus dilacerari homines variis tormentorum generibus, et inter fatigatos carnifices invictam tenere patientiam, existimat id quod est, nec consensum tam multorum, nec perseverantiam morientium vanam esse, nec ipsam patientiam sine Deo cruciatus tantos posse superare. Latrones et robusti corporis viri ejusmodi lacerationes perferre nequeunt, exclamant et gemitus edunt; vincuntur enim dolore, quia deest illis inspirata patientia. Nostri autem, ut de viris taceam, pueri et mulierculae tortores suos taciti vincunt et expromere illis gemitum nec ignis potest. Ecce sexus infirmus et fragilis aetas dilacerari se toto corpore utique perpetitur, non necessitate, quia licet vitare si vellent, sed voluntate, quia confidunt in Deo.“

téréseket, s az uj tanok iránti szeretetet ébreszté. A csodák átalában bebizonyitvák, s apologiákban emlittetnek föl, mellyekben hazugságot föl nem hozni igen fontos dolognak tartaték; maguk az uj vallás ellenségei sem tagadják azokat, sőt inkább a büvészetnek tulajdonitják; ugy hogy az egészen még el nem fajult hitetlen is jól megfontolja, mielőtt azokat elvetné, vagy nevetségesekké tenné. S ha tagadná is valaki, még nagyobb csodának kellene tartania, hogy megtért a világ, olly sok tudatlan avattatott e legmagasztosabb titkok ismeretébe, a tudósok alázattal megadták magukat, s annyi sok hitetlen vezettetett a megfoghatlan dolgok elfogadására, s mindez daczára a leghathatósabb akadályoknak.

A kereszténység terjedésének különös akadályai.

A legnagyobb akadályok közé számitandó a szokás. A pogány már az első fogalmakkal szivta magába a polytheismust. Az istenek nagyon összeszövődtek az ő ifjuságának benyomásaival, mellyek az egész életre olly hathatós befolyást gyakorolnak; azok körül forgott egész nevelése, azokhoz csatlakoztak az előitéletek, azokkal voltak tele minden iratok, mellyek az ő lelkét képezték, mellyekkel üres idejét töltötte, gondjait elüzte. Az élet szükségeiben az istenekhez fordult, kétségben azok oraculumaihoz folyamodott; nekik teljesitette fogadását, miután valamelly betegségből, hajótörésből, Caligula haragjától vagy Sejanus bosszujától megmenekülhetett.

A mythologiai képek olly nagy elevenséggel birnak, hogy még jelenleg is, annyi századok után, midőn senki sem hisz azokban, varázserővel hatnak képzeletünkre. Mennyivel nagyobb lehetett ezen inger akkor, midőn a szépnek eme kimerithetlen forrásából meritett valamennyi müvészet! A kereszténynek, ki a zenészet, költészet, ékesenszólás védisteneiben csupán csak daemonokat látott, mindezen müvészetektől meg kellett válnia. Minthogy minden lépten-nyomon veszélytől és megszentségtelenitéstől tarthatott [1]), nem vehetett részt a kölcsönös szerencsekivánati napok vagy emlékünnepek örömeiben; nem aggathatott föl ajtajára borostyánágakat és lámpákat, sem virágfüzérrel nem koszoruzhatta föl magát, midőn azt az egész nép tevé; sőt inkább minden tényt, melly a bálványozásra emlékeztetett, kárhoztatnia kellett. Ha menyegző alkalmával Talassiust és Hyment dicsőitették; ha a temetéskor kiengesztelési szertartás fordult elő; ha a lakomákon a vendégszerető isteneknek áldoztak; ha a családi tüzhelynél a házi isteneket tisztelék: a kereszténynek mindezeket kerülnie

[1]) Recogita sylvam, et quantae latitant spinae. **Tertull.** *De cor. militis.* 10.

s azok iránt borzalmat mutatnia kellett. Ez oknál fogva nem közlekedhetvén a keresztény a pogánynyal, köteleztetett, megválva a legkedvesebb mulatságoktól, önmegtagadásban és elszigeteltségben élni. „Rendkivül nehéz dolognak tetszett nekem, ugy mond Cyprián, ujjászületni s uj életet vinni ugyanazon testben, s más embernek lenni, mint voltam azelőtt. Miképen lehetséges az, gondolám magamban, levetkezni hirtelen a léleknek megrögzött szokásait, mellyeket a természet, vagy hosszu gyakorlat ünt az emberbe? Miképen legyen az ember mértékletes, midőn már a pogányoknak buja lakomáihoz szokott? Miképen mutassa magát az ember közönséges öltönyben, midőn eddig drága kelmékkel, aranynyal és biborral fedte testét? A consuli méltóság- és tiszteletthez, a jó barátok és védenczek seregéhez szokott egyén miképen határozta el magát, hogy magán-életet éljen? Nem kin-e mindig csak egyedül lenni? Illyes gondolatokkal foglalkoztam én; s minden kilátás nélkül valami jobbra, szeretettel csüggtem azon, a mi második természetemmé vált“ [1]).

Az ifjuság, mindig a jövőre tekintve s azért hajlandó levén a mozgalmakra, viszályba jött az atyákkal, kik csupán a jelennel foglalkozva, az ellenszegülésre készek valának. A keresztény, ki hogy a kedélyeket megnyerje magának, főleg az ifjusághoz fordult, arról vádoltaték, hogy lázadást hirdet, mivel az uj nemzedéket eltávolitani igyekezett ama ledér, elkorcsosult nemzedéktől, melly a valódi jónak ismeretével nem birt. Az atyák tehát kitagadák az örökségből gyermekeiket, eltasziták feleségeiket, megbünteték rabszolgáikat, ha keresztényekké lettek; s fölhomolván a családi kötelékek, megingattatott a tekintély, melly a romai társadalom alapját képezte.

Egyedüli eszköz hivatalokra és méltóságokra eljutni volt a fejedelmi kegy; a fejedelem megégette a kereszténeket, s szurokkal bekenve, fáklya gyanánt állitotta föl őket kertjeiben. Számos kereskedők és mesteremberek tömjén és áldozati állatok eladásából, a játékok rendezéséből s bálványképek készitéséből éltek; papok, augurok, áldozók, büvészek, csillagjósok az életnek eddigi szokásaihoz s nyereséges foglalkozásaihoz makacsul ragaszkodva, gyülölettel viseltettek azok iránt, kik az ő keresetöket megrontották, s azon iparkodtak, hogy ujra föléleszszék a buzgalmat a régi istentisztelet iránt, s az oraculumok tekintélyét növeljék. Az erkölcsi érzelem hiányában a nyilvános életnek minden mozzanata vallásos szertartásokkal volt övezve. A keresztények tehát mi-

[1]) Ep. 59. *ad Corn. Cypr.*

képen tehették le az esküt, mint tisztviselők? miképen áldozhattak? miképen jelenhettek meg a senatusban, melly egy templomban gyült össze, s mellynek ülései az istenségeknek hozott libatióval végződtek? miképen vehetett részt a játékokban?

Láttuk, minő szenvedélylyel csüggtek a játékokon a romaiak és ásiaiak. Már pedig a keresztény vallás kárhoztatta az olly látványokat, mellyek vérontással valának egybekapcsolva, s az uj kereszténveket már onnan is meg lehetett ismerni, hogy a circus mulatságait kerülték. Ez oknál fogva mondotta Tertullián, miként a látványok iránti szenvedély sokkal több embert távolitott el a kereszténységtől, mint a félelem a haláltól. Szent Ágoston egy barátjáról, Alypiusról mondja, hogy megtérése után lemondott a vérengző látványokról. Egy napon barátjai unszolásainak ellen nem állhatva, elment a circusba; lesütött szemekkel, mozdulatlanul ült ottan a küzdelem alatt. Midőn a néma csendet hirtelen viharos tapsok váltják föl, minthogy egy gladiator a másikat leteritette: a kiváncsiságtól ingerelve Alypius, fölnyitja szemeit, s a vérnek szemlélete olly kegyetlen kéjjel töltötte el az ő szivét, hogy akarata ellen sem fordithatá el szemeit a haldoklóról, s lelke a küzdelem dühétől, a circusnak gonosz élveitől egészen megittasodott. „Nem volt ő többé azon ember, kit erővel hurczoltak oda; hanem maga is a tömeghez tartozott, miként ez, megindulva szivében, kurjongatva, ittas az örömtől, s türelmetlenül várva, hogy ujra élvezhesse a circusnak dühöngő mulatságait.“ Ennyire tudott uralkodni a szokás a legjobb határozatokon!

A nemzeti és a császári ünnepélyek alkalmával a közistentiszteletnek egész pompáját kifejtette a bálványozás; a kereszténység csak szegény és egyszerü szigort tüntetett föl. Amaz a nemzeti történet kezdetéhez csatlakozva, istenité az állam alapitóit és törvényhozóit; emez letaszitá őket az oltárokról, hogy egy ácsnak fiát helyezze azokra. Maga a köznép a hazai istentiszteletben saját dicsőségének tiszteletét látta, s igy a kegyelet összeolvadott a hazafisággal; s már most minő szemmel nézhette azokat, kik örök kárhozatra itélték a legnagyobb tiszteletben álló embereket, a nagy bölcsészeket s nagy fejedelmeket?

S kik voltak azok, kik fölforgatni akarák a régi hitet, melly majd nem olly régi volt, mint maga a világ, s elterjedt, miként az emberinem? Nem a görög bölcsek, nem pythagoricusok vagy gymnosophisták, hanem azon zsidó nép kebléből valának, melly hiszékenységéről

ismeretes, a szolgaságra született, istentagadó vagy pantheista nép [1]), különcz szokásai s önmegtartóztatása miatt átalános gunynak volt kitéve. Az ő Mesterök nem viselt, miként a többi vallások alapitói, koronát, sem kardot, még csak lanttal vagy tollal sem müködött; tanitványai az evező padokról vagy mühelyekből összeszedett tudatlan egyének valának [2]), kik szegény rabszolgákat, tapasztalatlan ifjakat, vagy gyönge elméjü öregeket maguk köré gyüjtve, beszéltek nekik Istenről, ki emberré lett, megfeszittetett és föltámadt; minden vitatkozást az imádás és a hit indokai fölött eltiltottak; a világ bölcseségét gonoszságnak, annak bolondságát pedig jónak tartották; a bölcseséget pedig abban helyezték, hogy (miként Julianus szemökre vetette) ostobául minduntalan mondották: „Én hiszek."

Ez oknál fogva ruházták a latinok Krisztus vallására az insania, amentia, dementia, stultitia, furiosa opinio, furoris incipientia czimeket. A romai gőg nem türhette, hogy közösségbe lépjenek a mesteremberekkel, rabszolgákkal és más aljas néppel. A tudósok nevetségeseknek találták azon titkokat, mellyeknek fenségét csupán csak a malaszt segélyével lehet fölfogni. A tanitványok szegénysége és kinoztatása bizonyitványt nyujtottak az alapitó gyengeségéről olly társadalomban, melly mindent a sikertől föltételezett, s e világon mindent befejezettnek tekintett. Azután nagyitva és meghamisitva a tényeket, azt mondák, hogy a nazarenusok napot, bárányt, keresztet, szamárfőt imádnak [3]); a mindenkor legszámosb köznép kaczagott, s nem annyira rosszlelküeknek, mint inkább bolondoknak tartotta őket.

Mindazáltal a gonoszságot is elhitte felőlök. Minthogy a keresztények kénytelenek voltak titokban tartani gyülekezeteiket, e körülmény mindenféle vádakra szolgáltatott ürügyöt; az ő szertartásaik nagyon is balértelemben magyaráztattak. A mértékletes agapae-k szemérmetlen dobzódások valának; a catacombák csendjében a szemérmet és természetet gyalázzák meg; lisztlel behintett gyermeket vezetnek az uj kereszténylhez, ki azt sem tudva, mit csinál, átszurja őt:

[1]) Diodorus (Fragm.) mondja, miként a zsidók egyedüli főistennek tekintették az eget vagy a világegyetemet. Strabo szerint egyedüli Isten gyanánt imádták az eget, a világot és a lények természetét: *οὐρανὸν καὶ κόσμον καὶ τὴν τῶν ὄντων φύσιν.*

[2]) *Ὄχλος ἀφιλόσοφος.* Ab indoctis hominibus scriptae sunt res vestrae. Arnobius, I. 39.

[3]) Audio eos turpissimae pecudis caput asini consecratum, inepta nescio qua persvasione, venerari," — mondatja Minucius Felix Caeciliusnak.

a vér kelyhekbe gyüjtetvén, kézről kézre jár, s még husát is megeszik. Ha visszavonulnak a tisztségektől, mivel az isteneknek kellene hódolatot tanusitani, naplopóknak neveztetnek; a csodák boszorkányságok; a kinok szenvedésében tanusitott állhatatosságuk gonosztett; sőt még istentagadóknak is neveztetnek, mert nem tesznek áldozatokat, nincsenek templomaik [1]).

Valljon e gonoszoknak vélt embereknél miben áll az erkölcstan? A legtisztább és legszigorubb erkölcsöket tanitják: szegénységet hirdetnek a kincsszomjas világnak; alázatosságot a gőg századának; tisztaságot és szemérmet a fitogtatott fajtalanságoknak közepette. A nép, melly a sok rossz fölött kétségbeesve, a kéjelgésbe merült, még csak nem is gyanitva, hogy ez által megbánthatja a magával hasonszőrü isteneket, most már nem csak a tetteket eltiltva, hanem még a vágyakat is kárhoztatva látja; kárhoztatva a paráznaságot még a szabad, még a rabszolga nőkkel is; kárhoztatva a bosszuállást, melly azelőtt kötelesség s vallás volt; kárhoztatva a nagyravágyást; boldogoknak nevezve azokat, kik szenvednek, boldogoknak az alázatos lelkűeket; kizárva az örök dicsőségből az elpuhultakat, házasságtörőket és himfertőztetőket. A szenvedélyeknek izent eme harcz, a természeti hajlamoknak eme fékezése, hány embert vont el a kereszténységtől!

Nagy akadályára voltak a kereszténveknek maguk a zsidók. Az Istennek nyilvánvaló csodákkal választott népe, kiemelkedve a legnagyobb viszontagságokból, az ellenséges világ közepett csodálatosan megmenekülve, a patriarchák és próféták igéreteivel kecsegtetve, most egyszerre meghazudtolva látta a gőgös várakozást, s fölhiva érzé magát, hogy uj hitben egyesüljön, egy ollyannak hitében tagjai közől, kit ők üldöztek, és megöltek.

A mint kezdetben a zsinagóga árnyékába rejtette magát az egyház, a birodalom csakhamar irtó háborut izent a zsidóknak, kik minden oldalról föltámadtak az idegen iga ellen. Ezeknek üldöztetésébe s a gyülöletbe, mellyet támasztottak, a keresztények is bele sodortattak.

Ide járulnak még a csakhamar támadott eretnekségek, hogy a hitnek és erkölcsnek egységét és tisztaságát megzavarják. A pogányok nem birván megkülönböztetni eme szőrszálhasogatások közt azon rendkivül finom vonalat, melly az igazat a hamistól szétválasztá, a

---

[1]) *Αἶρε τοὺς ἀθεους*, volt a kiáltás, melly Hadrián alatt ellenök emelkedék. Minucius Felix párbeszédében a pogány vitatkozó fölkiált: „Cur nullas aras habent? templa nulla? nulla nota simulacra? ... Unde autem, vel quis ille, aut ubi, Deus unicus, solitarius, destitutus?

meddő hasztalanságok fölötti makacs czivódásokat kinevették; a katholika vallást hiu fecsegések tárházának tartották. Midőn az eretnekek a katholika egyház által kárhoztatott rendetlenségek- és gonosztettekre vetemedtek: a rosszat emennek tulajdoniták a pogányok, kik a tévelyt és az igazságot a kereszténységnek közös neve alá foglalták.

Simon magus

Ugy látszik, még a pokol is megfeszité utoljára minden erejét az által, hogy szaporitá a gonosz lélektől megszállottakat, és előmozditá a szemfényvesztést, a mit a keresztények is tanusitának. Samariai Simon, Mózes és a próféták ellen harczolva, igen nagy hirre vergődött hazájában, a két nemzet között létező régi vetekedés miatt, mellyekre a választott nép oszolva vala. Midőn tudtára esett Fülöp diaconusnak predikálása Samariában, ki annyi sok embert téritett meg, valami babonaságot vélt a dologban rejleni: miért is az uj hivek közé állott, megtértnek szinlelve magát, hogy a csodatevés titkát kivegye belőlök. Az uj vallás nem nyujthatott neki titkokat; ő pedig meggyőződve arról, hogy eme titkok felsőbb rendü proselytáknak vannak föntartva, megkisértette Pétert, pénzzel kinálván meg őt, ha megadná neki a hatalmat, hogy a Szentlelket kézföltevés által másokba önthesse [1]).

Megdorgálva őt Péter, elvált az egyháztól, s előbbi életéhez viszszatért. Valamint a keletiek s némelly szemlélődő zsidók a világegyetem eredeti eszméjét személyesitették, szintugy ő is egy Isten ellenébe egy Istent emelve, önmagát isteni nyilatkozásnak jelentette ki. Midőn a földre leszállott, különféle egeken ment keresztül, az ottan székelő különféle értelmiségekre változván át; itt alant pedig emberi alakot öltve, megjelent Jerusalemben, hol csak látszólag feszittetett meg; azzal végezte beszédét, hogy ő az Isten igéje, annak szépsége, a paracletus, a mindenható s mindaz, mi az Istenben létezik [2]). Az egyptomi Isis és Osiris, s a keleti vallásokkal közös egyéb istenpárok harmonlatosságára egyik társnéjának lenni mondá az Istennek első értelmiségét (ἔννοια), mellyre való tekintetből alkotta az Atya az angyalokat. Ezen értelmiség alábbszállva, nemzé az angyalokat, a nélkül,

---

[1]) Azok tehát, kik az egyházi méltóságokat, s az azokhoz kapcsolt javakat vagy hatóságot eladják, avagy megvásárolják, *simoniakusok*nak neveztetnek; melly szó vérbetükkel van beirva a történelembe, s jelöli az első eretnekséget, melly jelentkezett, és az utolsót, melly el fog enyészni.

[2]) **Justinus**, *Apologia.* — **Eusebius**, *Hist. eccl.* — *Apost. cselekedetei.* **Sz. Irenaeus, sz. Epiphanius**, stb.

hogy az Atyának bármelly ismeretét velök közlötte volna. Ezek teremték a földi dolgokat; de attól félve, hogy eredetök fölfedeztetik, magukkal hurczolák emez értelmiséget, ezerféle kinoknak vetve azt alá egy testből a másikba való vándorlás által.

A világkormány nagyszerü rejtélyének eme megoldása, az okfő dualismusának elvetése mellett, valóban eredeti lett volna, ha az Istennek emez őseszméjét bizonyos Helena nevü szintolly szép, mint fajtalan tyrusi rabszolganőben meg nem testesiti. Előadta, minő vándorlásokon ment ez keresztül; nevezetesen ő volt ama Helenában, ki miatt Troja elveszett, mig végre most ő (Simon) kiszemelve érezte magát a tyrusi kéjhölgy személyében megváltani utolsó átváltozását a leesett Ennoiának, a kialudt igazságnak, hogy méltó legyen visszatérni oda, a honnan leszállott, ugymint a legfőbb Atyának kebelébe.

A Plato-féle, evangeliumi és cabalisticai eszméknek illyetén vegyülete által igyekezett elvonni az elméket az igazi Megváltótól, s tartományról tartományra járván, nem kevés embert csábitott el. Számos müvekben, mellyek közől egy sem jutott el hozzánk, megtámadta Krisztus istenségét, azt állitván, hogy Isten, a minden fönállónak eredete és okfeje, mindenkinek nyilatkozik, a ki őt keresni tudja; hogy Jehova, Krisztus és a Szentlélek csak is ugyanazon egy Istennek erőnyilatkozatai gyanánt tekintendők.

Valamint Pharao büvészei Mózes csodamüveit, szintugy ő is az apostolok csodatetteit büvészi mesterségekkel akará megerőtleniteni, s azzal kérkedett, hogy repülni tud, tetszése szerint láthatatlanná válik, a köveket kenyérré változtatja, a hegyeket áthelyezi. Ugy mondják, Claudius uralkodása alatt Romába utazott [1]), hol midőn repülni próbált, leesvén, összezuzta magát.

Tyanaei Apollonius (Kr. e. 4.?).

Egy másik ál-csodatevő, Apollonius, Tyana Cappadocia városából, ki Ásiának nevezetesebb iskoláiban főleg a pythagoreusok közt tanult, a régi tiszteletreméltó olasz hagyományokra akará épiteni az ő tanait, valamint a keresztény tant is a Plato-féle tanokkal kapcsolatba hozták. Családjának engedve át minden vagyonát, s egyedül csak a bölcsészetre forditva minden figyelmét, jó ideig Aesculáp templomában tartózk-

[1]) Sz. Justin mondja, hogy itten csodákkal dicsőitette meg magát, annyira miként a Tiberis szigetén szobrot is emeltek neki e fölirattal: „Simonnak, a szent istennek.“ Justinust azonban tévedésbe hozta eme fölirat: **Semoni Sanco Deo Fidio Sacrum**, melly csakugyan egy a Tiberisből kihalaszott szobortöredéken volt olvasható, s kétségkivül valamelly ó-olasz istenségre vonatkozott.

dott Ciliciában, hol a betegeket gyógyitá; egy erkölcsileg eltévedt testvérének javitásához fogott, azután egészen a bölcsészetre adta magát; a mi iránt legnagyobb hajlamot érezett.

A pythagoreusok módjára öt évig hallgatott. Egy lázadás kitörése alkalmával annak lecsillapitására szólittatván föl, meg nem törte a hallgatást, hanem jelek által parancsolt csendességet a népnek; meghallgatta ennek panaszait, a tisztviselőknek mentségeit; azután ismét jelek által adta tudtára a népnek, miszerint az igazság a tisztviselők részén áll, s a nép e néma határozatban megnyugodt.

Az idealismus forrásához is elment, a babyloni magusok közé Ninivébe. Husz hónapot töltött a parthus király udvarában, hol az állatok nyelvét tanulta meg, s hol, midőn a királynak képét imádás végett nyujtanák neki, felelé: „Az is elég lesz, ha az, kit imádtok, meg fogja érdemelni tiszteletemet és dicséretemet.“ Indiában a braminokkal érintkezett; onnan visszatérve Joniába, az eszmék, az értelmiség tiszteletét, a tiszta idealismust hirdette. Itt seregenkint gyülekeztek körülte az emberek; a kézmüvesek abban hagyva munkájokat, utána futottak; az oraculumok az ő dicséretét viszhangozták; a városok követségek által hivták meg őt vendégnek és tanácsadónak; szobrokat és oltárokat emeltek neki, mint ollyannak, ki természetfölötti hatalommal bir.

Ephesusban, melly város csupán a táncznak, zenének és hiuságnak élt, fölkelté a bölcsészet iránti szeretetet, s a javak közösségének behozatalára buzditotta a lakókat. Beszéd közben egy kis madár szállott le más madarak közé, mintha valamit mondana nekik, s amazok seregestül fölrepültek. Apollonius ügyelni látszott a dologra; azután előadta nekik, miként a madárka ezen hirrel lepte meg a többit, hogy egy gyermek bizonyos helyen elesvén, a magával vitt magot szétszórta, s ennek fölszedésére madártársait meghivta légyen. Az ephesusiak azonnal utána láttak a dolognak, s a mondottakat szóról szóra igaznak találván, csodaszerü képzelettel voltak Apollonius iránt, ki továbbra is intette őket, adnák össze javaikat, miként ama kis állatok cselekesznek egymás közt.

Azt is megjósolta nekik, hogy a döghalál fölkeresi őket; miután ez megtörtént, ő azt megszüntette. Ki kételkedett volna tehát az ő istenségéről? Atheneben nem akarván őt beavatni a nagy titkokba a hierophant, Apollonius azt mondá neki: „Majd a te utódod fölavat engem.“ Valóban négy év mulva, annál nagyobb elismeréssel fogadtatott el. Ezután Romába ment, hol Nero, a bölcsészek ellensége, Mu-

soniust, ki bölcseség tekintetében Apolloniussal vetekedett, börtönbe záratta. Hasonló sorstól tartva tanitványai, odahagyták Apolloniust, ki a consul és Tigellinus előtt olly ügyesen tudta védeni magát, hogy megengedtetett neki Rómában maradni, s szokása szerint a templomokban lakni. Megjárta Syriát és Egyptomot, hol a császárrá választott Vespasiánnak jó tanácsokat adott a kormányzás dolgában. Aethiopiában a papok szemrehányást tettek neki, mivel hamarább ment Indiába, mint hozzájok, holott ők azokat a miveltségben fülülhaladják.

Ezen uj Zoroasternek, a pogányság helyreállitójának jelleme sokkal nagyobb összhangzásban áll azon korral, midőn története iratott, mint sem azzal, a midőn élt. Oktatást adott az emberi életről s a dolgok értelméről, megfejtette a szent képek rejtélyes okát, a libatiok- és áldozatoknak módját és idejét; korholta a bacchanaliák utálatosságát; megutáltatá az athenaiekkel a gladiatorok küzdelmeit; az alexandriabelieket megdorgálta, hogy olly őrülten rohannak a kocsiversenyekre; ördögöket üzött ki, és a jövőt előre hirdette. A corinthusi földszorosról azt mondá: „Átvágják és nem vágják.“ Próféta gyanánt tekinteték, midőn Nero a csatorna ásatásához fogott, s azt ismét félbeszakitá. Máskor ismét megjövendölte, miként bizonyos dolog be fog és nem fog következni; azt mondják, a villámra czélzott ez által, melly Nerónak oldala mellett csapott le minden kár nélkül, csakhogy a serleg kiesett kezéből.

Egy görög által bevádoltatván Domitiánnak, a maga igazolása végett Rómában megjelent. Ugyanegy napon látták őt Puteoliban és Ephesusban; e városban tartózkodván azon perczben, midőn Domitián meggyilkoltatott, hirtelen félbeszakitá az előadást, s gondolatokba merülve mondá: „Szurd, szurd!“ Azután bámészkodó hallgatóihoz fordult e szavakkal: „A zsarnok nincs többé“ [1].

---

[1]) Egy Michel nevü franczia, 1838-ban, Parisból látta Constantine ostromát, s Damrémont tábornok elestét. Ez egyike a delejesség ama számos csodáinak, mellyeket a positiv tanok százada a tudatlan századok csodáinak ellenébe állit!

Apollonius életrajzát megirta Philostratus. De ha meggondoljuk, miként egy férfiu, ki nyilván olly csodálandó dolgokat mivelt, s kinek a Flavius-család az uralmat köszönheté, csupán 100 év mulva említtetik Lucianus és Apulejus által, valóban kétkedni lehet, nem képzelt egyéniség-e? Tekintve azt, minő gonddal igyekszik Philostratus kiemelni bizonyos pontokat, ugymint Apolloniusnak Proteus által előre hirdetett születését, az ő megtestesülését, az ő születésekor és életében történt csodatetteket, mennybemenetelét, nagyon hajlandók vagyunk elhinni, miként ő Krisztus parodiáját akarta megirni. E tekintetben védi őt **Meiners** *Gesch. der Wissenschaften in Griechenland und Rom.* I. 158. l.; és **Tiedemann**, *Geist der*

Nervának barátja levén, a mint ez császárnak kikiáltatott, azonnal meghivta őt magához; de ő nem jött el, hanem küldött maga helyett jó tanácsokat, és tanitványát, Damist; azután eltünt, és sem élve, sem halva meg nem találtatott. Tyana lakói templomot emeltek neki, más templomokban képe állittatott föl. Hadrián összegyüjtötte leveleit; Caracalla istentiszteletet adatott neki; Alexander Severus Krisztus és Ábrahám közt tartotta képét; Aurelianusnak megjelenve, vagy legalább, ugy mondá ez, visszatartá őt Tyana lerombolásától. Akár létezett valóban, akár költött egyéniség volt követői által, sokan hittek benne. Mindezekből könnyü belátni, mennyire ártottak illy szemfényvesztések a kereszténységnek; mert a kik hitték azokat, keresztények nem lehettek, s a kik nem hitték, párhuzamba állitották azokat az evangelium igazságaival s a szentek által eszközlött csodákkal, kik illy módon szintén büvészeknek és szemfényvesztőknek tekintetének.

Ez utóbbiak faja e korban rendkivül megszaporodott. Mint Apollonius- és Pythagorasnak tanitványai azt hirdeték, hogy az isteni természetben különféle mértékben részesülő temérdek geniusok töltik be a tért az Isten és ember közt, ki bizonyos szertartások, böjtölések és tisztulások által velök közlekedhetik. A nép félt tőlök, és jól megfizette őket; a nagyok hittek nekik, s nem csupán Caracallát, hanem magát M. Aureliust is körülfonták; a rosszakarat gyakran összezavarta őket a keresztényekkel, kik pedig az ő csalfaságukat utálták.

Általános akadályok.

A legnagyobb szemrehányás a keresztények ellenében az volt, hogy az emberiséget, vagyis a romai gőg nyelvén, a birodalmat gyülölik [1]). Maecenas, a kormányzásra vonatkozólag tanácsot adva Augustusnak, igy szólott hozzá: „Tiszteld mindig és mindenütt az istenséget az ősi törvények és szokások szerint, s erre mindenkit kötelezz. Azokat, kik valamelly idegenszerüt akarnak behozni az istentiszteletbe, gyülöld és büntesd, nem csupán az istenekre való tekintetből, hanem mivel ez ujitók számos polgárokat a nemzeti szokások megváltoztatására birnak; a miből veszélyes összeesküvések, egyetértések, tár-

---

speculat. Philosophie, III. 116. l. — Vopiscus is meg akarta irni Apollonius életét, ki „nagyhirü bölcs volt, az isteneknek valódi barátja, méltó, hogy közéjök fölvétessék"; hozzá teszi: „Élt-e valaha a földön szentebb, tiszteletre méltóbb s istenibb ember? A holtakat föltámasztá, természeti erőket meghaladó dolgokat mondott és cselekedett." *Historia Augusta.*

[1]) **Gruner**, *De odio humani generis Christianis a Romanis objecto.* Coburg, 1755. *Genus humanum* ezen értelemben használtatik Tacitusnál kiválólag. Piso

sulatok keletkeznek“ [1]). Különösen tiltva valának a gyülekezetek, még akkor is, ha a közjóllétet czélozták; még inkább, ha vallásos nézetből történtek. A jogtudósok, „mint az isteni és emberi dolgok őrei“, kijelenték, hogy a régi istentisztelet minden áron fönntartandó, s Domitius Ulpianus az erre vonatkozó törvényeket összegyüjtötte [2]). A törvényszerüség iránti nagy előszeretetnél fogva, a mi a romaiakat jellemzé, elég volt a fönálló törvényekhez ragaszkodni a keresztények üldözése végett. A hithagyó Julianusnak jelszava, melly annyiféle alakban ismételtetett és ismételtetik, volt: „Mellőzni minden ujitást.“

A latinok vallása egészen nemzeti volt, s a köztársasággal összeszövődött. Roma, a szent város, egész büszkeséggel az istenekhez vitte föl eredetét; a birodalom fönállását hét rendbeli szent dologhoz kötötte; a Sibylla-féle szent könyvekben foglaltattak a jóslatok, mellyek a vész napjaiban menedéket mutattak; auspiciumok nélkül gyülések nem tartattak; fecialisok nélkül háboru nem izentetett, béke nem köttetett; áldozatok nélkül imperator vagy consul hivatalát el nem foglalta; közös ünnepélyekre gyültek össze a szövetséges népek, s a távol gyarmatok évenkinti hódolatot hozva az anyavárosnak, a kettő közti kapocs még inkább megszilárdult. A valláshoz nyulni tehát annyi volt, mint magát az államot veszélyeztetni.

Láttuk már, a köztársaság hanyatlásával mennyire csökkent a vallásos érzelem. Augustus azonban a birodalom alapitása alkalmával szükségesnek látta fölélesztení ujra a régi vallásos eszméket, s megszilárditani a templomokat, az isteneknek döledező képeit [3]), hogy az egyességet az államintézmények és a vallás közt szorosabbra füzze. A szövetség jeléül a főpapságot a császári hatalommal egyesitette, s a senatusban a győzelem istennőjének oltárát állitotta föl. Elnémultak akkor ama szózatok, mellyek a köztársaság korában hetykén hirdették, miszerint el kell vetni minden istenfélelmet. Még soha nem keletkez-

---

mondja: „Galbam consensus generis humani, me Galba caesarem dixit. *Hist.* I. Ez értelemben mondatott Titus „az emberi-nem gyönyörének.“

[1]) **Dio**, lib. 36. A kifejezés határozott: *ἀπήγαγε .... τοὺς δὲ δὴ ξενίζοντας .... μίσει καὶ κόλαζε.* Ne feledjék ezt azok, kik a régieknek vallási türelmét magasztalják, s nem gondolnak arra, miképen dühöngött Cambyses, perzselte föl a templomokat Xerxes; minő üldözésnek valának kitéve Protagoras, Diagoras, Socrates, Anaxagoras, Stilpo, nem is emlitve az egyptomiakat. Maga Plato és Cicero sem akarják megtürni az idegen vallásokat az ő eszményi köztársaságaikban.

[2]) Domitius Ulpianus rescripta principum nefaria collegit, ut doceret, quibus poenis affici oportet eos, qui se cultores Dei confitentur. **Lactantius**, Instit. V. 2.

[3]) **Horatius.**

tek olly nagy számmal áldozatok, fogadalmi föliratok, templomok, mint a császárság első éveiben; mintha nem érték volna be a nemzeti és görög istenekkel, mintegy ujakat oltottak be az elavult törzsbe, majd az egyptomi Isist, majd a persa Mithrast. Illy eszközökhez folyamodott a kormány a vallásosság hiányában [1]).

Mig a romai polytheismus, az államintézmények természetével egyezőleg, olly könnyen elfogadá az idegen isteneket: a vallásra nézve semmi különbséget nem tett, valljon az istenek száma 20 volt-e, vagy 200. Különben is a legyőzött népek isteneinek elfogadása politikai eszköz volt azoknak egybeolvasztására. Máskép állott a dolog azon vallással, melly minden egyebet kizárt, s átalánosnak hirdette magát azon rendeltetéssel, hogy a többi vallások romjain épitse föl templomát [2]).

Ez uj vallás hivei Krisztustól, az ő Mesteröktől tanulták tisztelni a világi hatalmat; a császárok alatt, kik az emberi természetet megbecsteleniték, tanitóik azon engedelmességre intették őket, melly-

[1]) Különösen Romáról szólok, minthogy Görögország, politikai függetlenségétől régóta megfosztva levén, nem érezte annyira a hatást, mellyet a vallásos hitnézetek megváltoztatása a polgári intézményekre nézve eredményezhetett.

[2]) Uj szempontból vizsgálva az emberiségnek ama nagy válságos pillanatát, midőn a romai birodalom, az ő bukásában, egészen uj miveltségnek engedett helyet, s uj népek keletkeztek abból, a ‚Föliratok academiája' Franczia országban 1830-ik évre jutalomkérdésül tüzte ki: „Adassék elő a pogányság hanyatlásának és megszüntének története a nyugoti birodalom tartományaiban Constantin korától kezdve; s a pogány és keresztény irók, emlékek és föliratok segélyével gyüjtessenek össze minden adatok az ellentállásra vonatkozólag, mellyet a kereszténység irányában tanusitottak a pogányok, főleg Olaszország- és Romában; határoztassék meg gondosan az időpont, midőn a görög és romai istenségekhez intézett könyörgések megszüntek nyugoton."

Ezen nagyszerü eseményről mellékesen számos történetirók szólottak; de tüzetesen senki sem tárgyalta azt. A németek, kik a történeti és criticai kutatások terén, első helyen szoktak állani, temérdek tényeket, adomákat és megjegyzéseket szedtek össze e tárgyban. Tzschirner lipcsei tanár, ki Schroeckh egyházi történetét is befejezte, könyvet irt arról e czim alatt: „Der Fall des Heidenthums" (Lipcse, 1829.); de csak az első kötet jelent meg belőle, melly csupán Diocletiánig terjedve, a fölvett tárgyat még csak alig közeliti meg.

A fönebb érintett kérdésre Beugnot nyerte meg az academiától a jutalmat „Histoire de la décadence du Paganisme en Orient. Páris, 1853. 2 köt. 8-adrét XVI. 496." czimü iratával. Mindamellett, hogy az e munkában előadott számos nézetei katholikus szempontból nem helyeselhetők, s a történelem által megczáfoltatnak, tisztán látható ottan a küzdelem a kereszténység és a pogányság, a multnak vallása és a jövő polgárisodása közt.

re okvetetlen szüksége volt a kevés tagokból álló társaságnak, melly nemzeti véleményt képviselni nem birt, s a kormányforma megváltoztatására nem vala elegendő. Sz. Victor az őt kérdőre vett praefectusnak válaszolá: „A császárnak vagy a köztársaságnak becsülete, vagy érdekei ellen mit sem tettem; nem vonakodtam védeni őket, midőn a kötelesség azt tőlem ugy kivánta; naponkint mutatok be áldozatot a császár és a birodalom jólléteért, naponkint szellemi áldozatot mutatok be Istenemnek a köztársaságért.“

Ugyanis a kereszténységnek ujabb érdeme abban áll, miként olly magas polczra állitotta a vallást, hogy a társadalomnak esetleges és változandó része az ő szempontjából egészen elenyészik, s csakis azt veszi tekintetbe, a mi lényeges és maradandó benne, minélfogva az ember bármilly éghajlat és kormány alatt is a tökélyre, a mennyország elnyerésére törekedhetik. A kegyetlen, kicsapongó fejedelmek alatt nem lázad föl a társadalom ellen, mellynek gonoszságaitól irtózva fordul el; aláveti magát, a nélkül, hogy fölforgatná azt, noha azt javitani törekszik; harczol a század bünei ellen, de magát attól el nem szakitja.

Illy eszmék mellett a kezdetben figyelembe sem vett, vagy csupán türt keresztényeknek száma rendkivül szaporodott, annyira, hogy a fejedelmek és hatóságok kénytelenek voltak ama félénk engedményekre bocsátkozni le irányukban, mellyeket a legszigorubb törvényszerüség sem tagadhat meg a mindinkább szilárduló közvéleménytől.

E közben a rabszolgák urai szintén észrevették a változást, melly a társadalomban, és pedig nem a magasabb, hanem az alsóbb osztályoktól kezdve beállott. Némelly sophisták okoskodni is kezdtek az uj tanok fölött; a papok azt vették észre, hogy a templomok megürültek, az adományok megritkultak. Szemeiket többé be nem hunyhaták az uj tünemény előtt; az alig tegnap támadott uj társadalom betölté már a forumokat, törvényszékeket, legiókat; fegyver és védelem nélkül megtagadá az engedelmességet a látszatra olly egyszerü rendelettől, hogy egy tömjénszemet égessen valamelly istennek vagy császárnak oltárán, s örömestebb választá a halált. A romaiakat, a törvényesség bálványozóit, kik valamelly rendeletnek ellene szegülni gonoszságnak tartották, milly nagyon elkeseritheté emez engedetlenség! Az államférfiak jól érezték azt, miként a minden erkölcsiségtől megfosztott s a durva erőszaknak odavetett Roma többé nem gyarapodhatik; azt mégis tudták, miként a nagy álladalomnak holttestében a régi intézmények föntartják még az életet, hogy ha az aristocratia régi fényének

öntudatával bir, hogy ha a hadsereg bizonyos fegyelemhez, a nép bárminő közigazgatáshoz szokott, s ha a hatalom és közvélemény a fejedelemben központosul. Innen a makacs ragaszkodás a régi formákhoz, melly épen a leggyengébb kormányoknak szokott sajátja lenni; innen a romai államférfiak gyülölete a kereszténység irányában.

Romának intézményei a családi szellemből, melly a nagy városnak alapját tevé, s ennél fogva a régiek iránti tiszteletből meriték erejöket. Ime a kereszténység meggyengité amazt az által, hogy az atya és fiu, testvér és testvér közt viszályt támasztott; a másikat pedig egészen megsemmisité, midőn egészen más dicsőséget és más erényeket állitott föl követésre. Mig Roma, kardjára támaszkodva, hősöknek nevezé azokat, kik legtöbb embert irtottak ki a világból, s nagyságát abban helyezte, hogy számos népeknek függetlenségét rabolta el: a háborut a hatalom és dicsőség egyedüli eszközének, a hóditást pedig egyedüli czéljának tekinté. A keresztények ellenben békét, testvériséget, igazságot hirdettek, s ez által Romának régi és ujabb politikáját kárhoztaták; hazugoknak és daemonoknak nevezék az isteneket, kiknek oltalma alatt gyarapodott a romai ügy, s emelkedett a Capitolium; a földi hazának bálványozásától a láthatatlan hazának szeretetére irányozták az elméket, mellynek minden ember egyenlő polgára, a legyőzött, a barbár s még a rabszolga is Megtagadva a törvényektől az engedelmességet, a dolgoknak ama rendje fenyegetteték, mellynek oltalma alatt védhette csak régi kiváltságait az aristocratia. A templomok, papok, jelvények, áldozatok megtámadása által szétbomlandó volt az egész szervezet, melly a vallásos érzet elenyészte után fönmaradt ürességet nyomoruságosan takarta.

A keresztények tehát az államnak nyilvános ellenségei valának. Nem volt elég, hogy a zsidók Krisztust azzal vádolták, miszerint királyságra törekszik, Pálra pedig ráfogták, hogy nem a császárnak, hanem más uralkodónak hive: a keresztények maguk vádolták magukat, Krisztusnak jövendő országát s az istentelen Babylon elpusztulását hirdetve. A császártól, mint a tribuni hatalom, főpapi tekintély s nemzeti nagyság, szóval az egész társadalom személyesitőjétől megtagadák a hódolatot, tömjént és az Ur nevet. Az ő nevére esküdni, vagy érettök az istenségnek másokkal együtt fogadalmat bemutatni nem akartak. Ekképen tehát nem kellett-e minden jó polgárnak gyülölni őket? nem volt-e kénytelen a kormány gátot vetni ez ujabb bálványozásnak?

E közben mindig ujabb és ujabb csapások érték a birodalmat. A keresztények az ég büntetésének hirdették azokat, sőt a gonoszságok

tengerébe merült Romának és világnak még nagyobb büntetést jósoltak. A pogányok tomboltak dühökben az illy nyilatkozatok hallatára; az államférfiak annál nagyobb ellenséget láttak bennök; a nem épen vallástalanok ugy vélekedtek, miszerint a keresztények káromlásai ingerelték föl az istenek haragját, kik eddigelé Romának nagysága mellett buzogva, most azt végromlásnak engedik át. Ennek elháritása végett tehát az istenek haragját kell megengesztelni az ujitók föláldozása által. Igy a keresztény már nevénél fogva „az istenek, a császárok, a törvények, szokások s az egész természet ellenségének tekintetett.“ [1]).

HUSZONHETEDIK FEJEZET.

Üldözések.

Az első üldözés Nero alatt, ugy látszik, nem csupán azért lépett életbe, hogy elégtétel szolgáltassék a népnek, sem Romára egyedül nem szorittatott [2]). Midőn Domitián Jupiter Capitolinus templomát ujra épitené, e végre a zsidókat fejenkint megadóztatá. A keresztények is ezen nevezet alá foglalva, miután a pogány templom épitéséhez járulni egyátalában nem akarnának, ebből uj üldözés támadott, mellyben Flavius Clemens, a császárnak unokaöcscse s a consulságban tiszttársa feleségével és unokája Domitillával együtt halálát lelte. János, Krisztusnak kedves tanitványa, Patmos szigetére számüzetett, hol titkos látása volt. A többek közt Judaea helytartója elé állittattak unokái sz. Judás apostolnak is, ki testvére, vagyis unokaöcscse volt Krisztusnak, azzal vádoltatván, hogy törzsatyjok, tudnillik Dávid háza régi nagyságának visszaállitására törekesznek. Azonban öltözetök és feleleteik egyszerüsége, s a kemény bőr, melly a kis szántóföld mivelésében képződött tenyerökön, a nagyravágyásnak minden gyanuját elháritá rólok.

Plinius, az ifjabbik, mint Bithynia és Pontus tartományokban proconsul, nem egyeztetheté meg lelkismeretével ama kötelességet, hogy a törvénynek engedelmeskedve, elitélje a keresztényeket: miért

[1]) **Tertullianus**, *Apol.* I. 21. A keresztények ellen hozott egy itélet ekképen hangzik: „Miután Speratus, Cittinus... keresztényeknek valljàk magukat, s megtagadják a hódolatot és tiszteletet a császártól, lefejeztetésöket rendeljük.“ **Baronius**, ad ann. 202. §. 4.

[2]) Lásd a föliratot 444. lapon a 2. jegyzetben.

is következő szavakban irt Trajánnak: „Szokásom, uram, előterjeszteni neked kételyeimet; mert senki sem volna képes jobban vezetni és oktatni engemet. Soha nem tartottam még itéletet keresztények fölött; azért nem is tudom valóban, mire vonatkozzék tulajdonképen a nyomozás, vagy miképen fokozandó a büntetés, s még az életkor különbsége is aggaszt. Meg kell-e büntetni valamennyit, öregét, apraját? Vagy megbocsássak a bünbánónak? Vagy nem használ neki semmit, ha valaki lemond a már egyszer elfogadott kereszténységről? Vagy a puszta keresztény nevet érje büntetés, s az attól elválaszthatlan gonosztetteket? Eddigelé az elömbe állitott keresztények irányában következő eljárást követtem: megkérdeztem őket, s ha keresztényeknek mondották magukat, büntetés terhe alatt kétszer-háromszor is figyelmeztettem őket. Ha vallomásukhoz továbbá is makacsul ragaszkodtak, elitéltem őket; mert bárminő természetü volt légyen azon tény, mit bevallottak, az engedetlenséget és fékezhetlen makacsságot büntetésre méltónak találtam. Másokat ugyan e felekezetből, minthogy romai polgárok, Romába küldeni szándékozom. Egyébiránt e gonosztett számos egyebeket szült elterjedése által. Névtelen jegyzék nyujtatott be hozzám, mellyben különféle egyének keresztények gyanánt vádoltattak; kik azonban a vádat tagadták, s annak bizonyságául az én jelenlétemben s az általam meghatározott kifejezésekben segitségül hivták az isteneket, s tömjént és bort áldoztak a te képed előtt; azután Krisztust káromolták, a mit a valódi keresztények soha nem tennének. Ezeket tehát elbocsátottam. Mások szintén vádoltatva, először bevallották, hogy ők keresztények, azután pedig tagadták azon kijelentéssel, hogy már három, némellyek pedig husz év óta megszüntek azok lenni. Mindannyian imádták a te képedet s az istenek szobrait, és káromolták Krisztust. Ugy mondák, hogy minden hibájok vagy gonoszságuk abban állott, miként bizonyos napon hajnalban összegyülnek, s hymnusokat énekelnek fölváltva Krisztus dicséretére, mint ha ez Isten volna; esküvel kötelezik magukat, miképen tolvajságot, házasságtörést vagy más gonosztettet elkövetni nem fognak, s a rájok bizott jószágot el nem tagadják. Ezután ismét elválnak, s ujra összegyülnek közösen elkölteni az ártatlan eledeleket; a mivel azonban fölhagytak, midőn kihirdettem rendeletedet, melly mindennemü gyülekezetet tilt. Szükségesnek láttam mindazáltal az igazság kipuhatolása végett kinzáshoz folyamodni két fiatal rabszolganőt illetőleg, kik azon vallás szolgálatához tartozóknak mondák magukat; egyebet azonban nem fedezhettem föl nálok, mint tulságig vitt babonaságot: miért is fölfüg-

gesztve az eljárást, további rendeleteidet várom. Tekintetbe véve, milly sokan vannak e veszélynek kitéve, ez ügyet a te megfontolásodra méltónak találom. Minden állapot- és nembeli számos egyének vannak és lesznek még vizsgálat alatt, minthogy a ragály nem csak a városokat fogta meg, hanem a falvakon és vidékeken is elterjedett."

A császár válaszolá: „Kedves Plinius! Te az itélő-széked elé vitt keresztények ügyeiben eltaláltad az igaz utat, minthogy az illynemü ügyekben határozott, átalános szabályt fölállitani nem lehet. Nem kell a dolgot nyomozni; de ha valaki bevádoltatik, és a vád rá bizonyul, meg kell őt büntetni. Ha a vádlott tagadná, hogy keresztény, s ezt az istenek segitségül hivása által bizonyitaná, akkor bocsánatot érdemel, bárminő gyanu terhelje is őt. Egyébiránt semmiféle vádra nézve sem fogadandó el a névtelen föladás; ez igen veszélyes például szolgálhatna, s szándékunkkal korán sem egyezik."

Sajátszerü nyilvánitása az ellentétnek, mellyet a törvényszerüség s az igazság közt annyiszor kiemeltünk! A proconsul, különben becsületes ember, csupán nevökért tartja bünösöknek a kereszténye-ket, mégis kinzásnak veti alá őket, hogy fölfedezze gonosztetteiket; s nem az az ohajtása, hogy szabadon bocsáttassanak, hanem hogy minő mértékben büntettessenek. A császár, egyike a jobbaknak, maga is ingadoz saját érzelme s a törvényeknek vas-szigora közt. Hogy ha tehát gonosztevők: miért nem nyomozzák a dolgot? miért nem kell elfogadni a föladást? miért föláldozni őket egyszerü tagadásra? Ha ártatlanok: miért büntettessenek annak bevallása miatt, a mi nem gonosztett? [1]) Minő törvényhozás az, melly még azt sem kivánja, hogy a vádlott megnevezze magát? minő miveltség, midőn nem tény büntettetik, hanem az érzelem? minő uralkodó, ki elrendeli az üldözést, kijelentve előbb, hogy az illy ügyekben átalános szabályt fölállitani nem lehet? minő tisztviselő, ki elismeri azoknak ártatlanságát, kikre nézve utasitást kér, valljon csupán a név miatt s korkülönbség nélkül kivégeztesse-e őket, s két nőt azért vétet kinzás alá, hogy tőlök fölvilágositást nyerjen?

Ha a törvényszékek önkényére egy Plinius és Trajan alatt enynyi bizatott: mi történhetett ama zajos és dühöngő gyülekezetekben, midőn a köznép az isteneknek szentelt napokon, vagy ittasan az am-

[1]) Természeti erélyével fölkiált Tertullián: „O sententiam necessitate confusam! negat inquirendos ut innocentes, et mandat puniri ut nocentes; parcit et saevit, dissimulat et animadvertit..... Si damnas, cur et non inquiris? si non inquiris, cur et non absolvis? *Apolog.*

phitheatrum vérétől fölkiáltott: „Dobjátok a kereszténeket a fenevadaknak! Máglyára a keresztényekkel!“ Más Kaiphás is „czélszerünek találta, hogy a nép üdveért egy igaznak vére ontassék“; a lázadás lecsillapitása végett, vagy népszerüség elnyerése tekintetéből a proconsulok még könnyebben engedték át a gyülölt vagy megvetett galilaeusokat áldozatul. Hadrián és Antoninus rendeletei megtilták ugyan puszta hirre itélni el valakit; de hiszen a vádlottak maguk ismerték el a dolgot, sőt még dicsekedtek is vele. Mennyire sérthette az a császároknak s a főbb tisztviselőknek gőgjét, midőn egy gyermek, egy nő, egy alacsony származásu polgár nyiltan bevallotta a ráfogott bünt; s minden igéretek, csábitások és fenyegetések daczára, makacsul vonakodott végbevinni nem valamelly bünt, hanem a nemzeti istentisztelet legegyszerübb tényét! Ekkor a kinpadra vitték őt, nem azért, hogy valamelly gonosztett bevallását csikarják ki tőle, hanem hogy tagadja azt; néha igen sikamlós próbának tették ki az ifjaknak önmegtartóztatását s a szüzeknek szemérmét. Ha mindez nem használt, a hóhérnak vagy a néptömegnek átengedték őket, mellynél a kivégeztetések és a circus játékai által táplált vadságot a fanatismus még inkább nevelte.

Néha az emberségesebb kormányzók visszautasiták a vádakat, vagy mindenféle mentségek által segitettek a vádlottakon; máskor ismét a határokra számüzték őket: de voltak ollyanok is, kik őket börtönbe vetették, vagy bányákba zárták [1]), vagy a törvénynek egész szigorát fölhasználták ellenök, melly épen határozatlanságánál fogva volt igazságtalan Hogy ha a vádlott a kisértetnek engedett, tapsokkal halmozták el őt a pogányok, a keresztények pedig borzalommal és szánalommal tekintettek rá. Ki szerencsésen kiállotta a kinokat, nagy tiszteletben állott; a hivek az általok viselt lánczokat, a sebek helyeit csókolgaták, a megholtakért évenkint emlékünnepek tartattak; a gondosan összegyüjtött csontok és vér oltárok alatt őriztettek, mellyek Urvacsora asztala gyanánt szolgáltak azoknak, kik a példa követésére készeknek mutatkoztak [2]). Kik nemes buzgalmukban annyira vágytak a vértanuságra, hogy önmagukat jelenték föl, megzavarták a bálvány-

[1]) In metalla damnamur, in insulas relegamur. **Tertull.** *Apol.* 12. — Cyprianus leveleket ir 9 püspök-, számos áldozárok- és hivekhez, kik Numidia bányáiban zárva tartattak. *Ep.* 76. 77.

[2]) Certatim gloriosa in certamina ruebatur, multoque avidius tunc martyria gloriosis motibus quaerebantur, quam nunc episcopatus pravis ambitionibus appetuntur. **Sulpicius Severus, II.**

tisztelet szertartásait, a kegyelmet visszautasiták, s a vadállatok és hóhérok dühét ingerelték föl az amphitheatrumokban [1]).

Az egyházak bölcs előljárói mérsékelték a buzgalmat, melly nem ütött ki mindenkor legjobban; és igy ha valaki vádoltatott, menekvést tanácsoltak neki, ha nem érezne magában elegendő erőt a vértanuságra. Némelly keresztények a fukar tisztviselőktől pénzen vásárolták meg a bizonyitványt (libellus), hogy az eléjök szabott szertartásokat teljesitették; melly hazugságot penitencziával hozta helyre az egyház. Még azok is, kiknek szilárdsága a kisérleten megtört, gyakran az üldözés megszüntével ujra könyörögtek, hogy bünbánat által a hivek

[1]) Azoknak megczáfolására, kik az áldozatok számát kevesbiteni szeretnék, Visconti (*Memo. romane d' antichità.* Roma, 1825.) összegyüjtötte a vértanukra vonatkozó föliratokat. Számos föliratok nem is tartalmaznak neveket, csupán csak számot, például:

Marcella Et Christi Martyres CCCCCL
Hic Requiescit Medicus Cum Pluribus
CL Martyres Christi.

Hihető, hogy azon számok is, mellyek némelly sirköveken, minden fölirat nélkül, koronával és pálmával láthatók, a vértanukra vonatkoznak; melly szokásról Prudentiusnak következő epigrammája is tanuskodik:

Sunt et multa tamen, tacitas claudentia tumbas
Marmora, quae solum significant numerum.
Quanta virum jaceant, congestis corpora acervis,
Scire licet, quorum nomina nulla legas.
Sexaginta illic, defossa mole sub una,
Reliquias memini me didicisse hominum.
Carm. XI.

Egy fölirat például igy szól:

N. XXX. Surra et Senec. Coss.;

s ezt azért idézzük, mert 1) kitetszik belőle, hogy a szelid Traján kormánya alatt 30 vértanu végeztetett ki egyszerre; 2) megczáfolja azon véleményt (**Burnet**, olaszországi levelek, 224 l.), mintha a keresztényeknek a IV. század előtt nem lettek volna catacombáik: ezen fölirat, 107-ik évből, egy catacombából ásatott ki.

Gibbon, ki elég makacsul csak néhány tizesre akarná leszállitani a vértanuk számát, a keresztény iróknak tanuskodását egészen elveti, s saját rendszerének kedveért elhallgatja még a pogányok tanuságtételeit is, kik az általa tagadott kivégeztetésekről szólanak. Celsus szemrehányást tesz a keresztényeknek, hogy titkon tartják gyülekezeteiket, „mert, ugy mond, ha fölfedeznek titeket, halálra vitetnek, s mielőtt kivégeztetnétek, mindenféle kinokat kell kiállanotok" **Origen.** *adv. Celsum* l. II. VI. VIII. *passim.* Libanius, Juliánt magasztalva, igy szól a keresztényekről: „A romlott vallásnak eme követői folytonos rettegésben éltek, ne hogy Julián még válogatottabb kinokat gondoljon ki ellenök, mint a minőknek azelőtt kitéve valának, hogy megcsonkittattak, elevenen megégettettek stb.; mert a császárok mindezen kegyetlenségeket elkövették irányukban." *Parentalia in Jul.*

közösségébe fölvétessenek. Ezekre nézve Péter, alexandriai püspök (306.) következő szabályokat birdetett ki: A ki hosszu szenvedések után csüggedett, negyven napot töltsön szigoru böjtben s ajtatos tettekben, azután a közösségbe fölveendő; egy évet azok, kik nem szenvedtek, s puszta félelemből futásnak eredtek. Ki az üldözőket hamis bizonyitván vásárlásával, vagy maga helyett pogányok föltolásával kijátszotta, hat hónapig tartson penitenciát; egy évig, ha keresztény rabszolgákat küldött maga helyett, kik uraik hatalmában vannak; három évig azon urak, kik megengedték vagy megparancsolták rabszolgáiknak, hogy áldozzanak. Azok, kik egyszer elcsüggedve, a küzdelemhez visszatértek, és állhatatosan kiszenvedtek, bocsánatot nyernek. Kik oktalanul a küzdelembe rohantak, kitéve magukat üldözésnek, vagy fölidézve azt, megfeledkezve az evangeliumnak eme szavairól: „Ne tegyétek ki magatokat a kisérteteknek.—A törvényszék elé fognak állitani titeket az emberek," hol nem áll az: „Magatok adjátok föl magatokat,—"a közösségből ki ne zárassanak; de ha áldozárok, az egyházi szolgálattól fölfüggesztessenek. Ki pénzzel háritotta el magától a faggatásokat, büntetést nem érdemel.

Daczára Trajan aggodalmainak, annyi bizonyos, hogy ő alatta sokan szenvedtek vértanuságot, a többi közt Ignácz, antiochiai, és Simon, jerusalemi püspök. Clemens pápa székéről elüzetett.

Hadrián a babonaság és büvészet iránti buzgalomtól ösztönöztetett a vérontásra, s mivel összezavarta a kereszténységet a zsidókkal, kiket Bar-Cocheba lázadása miatt akart büntetni; miért is legkegyeletesebb emlékeiket gunyolta ki az által, hogy a Krisztus születése és halála által megszentelt helyeken bálványokat állittatott föl, s igen sokat kivégeztetett, a többek közt Sándor, Sixtus (Xistus) és Telesphorus pápákat.

Az Antoninusok, „a legjobb fejedelmek és legjobb emberek" kormánya alatt, miként Gibbon nevezi őket, nem hiányoztak a vértanuk [1]). Ha bár Pius nem kegyetlenkedett is a keresztények ellen, annál jobban dühöngtek a tisztviselők a régi törvények alapján. Marcus

[1]) Az Antoninusok korában egy catacombában találtatott eme fölirat, melly az üldözötteknek mély szomoruságát s egyuttal reményét fejezi ki:

Alexander mortuus non est, sed vivit super astra et corpus in hoc tumulo quiescit Vitam explevit cum Antonino imp., qui ubi multum beneficii antevenire praevideret, pro gratia odium reddit. Genua enim flectens vero Deo sacrificaturus ad supplicia ducitur. O tempora infausta, quibus inter sacra et vota ne in cavernis quidem salvare possumus. Quid miserius vita? Sed quid miserius in morte, cum ab amicis et parentibus sepeliri nequeant? (**Aringhi**, *Roma subterr.* II. p. 685).

Aurelius minden erénye mellett sem volt képes ellentállani a bölcsészeknek, kik őt a keresztények ellen ingerelték; s mint ollyanokat, kik az állam-vallást támadják meg, a köztársaság ellen gonosz indulattal viseltetnek, üldözőbe vette, s üldöztetni engedte, mig végre, a mint mondják, a ‚legio fulminatrix' — kérésére történt csoda minden vérontást megszüntetett.

Commodus és utódjai alatt az üldözés megszünt: miért is ezen időszakban a keresztény vallás még a magasabb osztályok körében is szépen terjedett. Severus csak uralkodásának vége felé vette gyanuba a keresztényeket, s összezavarva őket a nyugtalankodó zsidókkal, rendeletet bocsátott ki, melly valójában csak az uj hiveket sujtotta, de igen könnyen kiterjeszthető volt másokra is, különösen azokra, kik másokat megtériteni szándékoztak. Megkezdődvén Egyptomban az üldözés, csakhamar elterjedett az egész birodalomban. Proconsularis Afrikában tizenkét scillitei keresztény, sem hizelgések-, sem fenyegetésekre nem hallgatva, a fájdalom legkisebb jele nélkül vértanuságot állott ki; a gyülekezetekben tisztelettel emlitett nevök bátorságot öntött a keresztényekbe, s számos pogányokat az igaz hitre téritett.

Severus halála után olly erőre kaptak a keresztények, hogy mig ezelőtt magánházakban és rejtekekben gyülekeztek, most már templomokat épithettek, telkeket vásárolhattak, s a választásokat nyilvánosan teljesitheték. Alexander császár, mint papokat és bölcsészeket, udvarába fogadta őket, s püspökök és keresztény tudósok kegyelmében állottak. De midőn utódja, Maximinus, elődjének barátjait bünteté, számos keresztényekre is kiterjesztetett a büntetés, másokra pedig egy földrengés alkalmával, melly Cappadociát és Pontust megrázkodtatá, minthogy a szerencsétlenségek rendszeresen a hiveknek tulajdonittatának.

Mig Philippus császár, hihetőleg Origenes buzditására, annyira kedvezett a keresztényeknek, hogy maga is annak tartatnék: annál gonoszabb ellensége volt a kereszténységnek Decius. Egy fanaticus költő nyilvánosan panaszkodott a vallás elhanyagoltatása miatt; mire a fölingerlett néptömeg az istentelenek vére után kiáltozott, s a tisztviselők a keresztények üldözése által kerestek népszerüséget. Még a döghalál is, melly ezen időtájban pusztitá a birodalmat, fokozta a nép dühét s a papok babonaságát ezen ártatlan áldozatok ellenében, kik imádsággal s a szeretet müveivel hálálták vissza a bánásmódot. Ekkor végeztettek ki, vagy számüzettek a legjelesebb püspökök. Fa-

bianus meggyilkoltatása után tizenhat hónapig akadályoztatott a romai papság az uj pápa választásában.

A kegyetlenségek nagyon válogatottak valának. Miután már a legnagyobb kinokat kiallották a szerencsétlenek: az egyiket mézzel kenette meg a biró, s ugy tétette ki a verőfényre, hogy a legyek prédája legyen. Egy másik erőteljes férfikorában gyönyörüséges kertbe vezettetvén, puha ágyban egy kéjhölgy mellé kötöztetett le; hogy legyőzze a kisértetet, nyelvét ketté harapván, azt a szemtelen hölgynek arczára kipökte [1]). Mások nem birták kiállani a kinokat, s ezek közt Numeria és Candida, romai hölgyek. Bizonyos Lucianus a carthagói börtönből ekképen válaszolt Celerinusnak ama kérdésére, valljon bocsánatot érdemelnek-e az illetők: „A szent vértanu, Paulus, még midőn e világon járt, magához hiván engemet, igy szólott hozzám: ‚Lucianus, azt mondom neked Krisztus előtt: ha ő egyszer engemet magához szólitott, s valaki békét kiván tőled, add meg neki azt az én nevemben; s mi valamennyien, kiket Isten ez üldözésben magához szólitani méltóztatott, közakarattal béke-iratot adtunk az elesetteknek.‘ Tudd meg tehát kedves testvér, miként én hajlandó vagyok teljesiteni Pál rendeletét, s igy határoztuk azt, mióta eme sanyaruságban létezünk, minthogy a császár megparancsolta, hogy éhhel veszszünk el két rendbeli borzasztó tömlöczben, hol kiállhatatlan volt a hőség; s most egy kis világosságot látunk. Kérlek tehát, üdvözöld Numeriát és Candidát, kiknek legyen béke Pál és a többi vértanuk akarata szerint, kiknek nevei következők: Bassus, ki a kőbányában halt meg; Mappalicus kötéllel mult ki; Fortunio börtönben halt meg; Paulus a kinzás után adta ki lelkét; Fortuna, Victorinus, Victor, Herenia, Credula, Herenus, Donatus, Firmus, Ventus, Fructus, Julia, Martialis és Ariston, kik Isten akaratából éhen haltak a börtönben. Nem sokára fogjátok hallani, hogy mi is utánok mentünk; mert már nyolcz nap óta ujra be vagyunk zárva, miután öt napon át egy kevés kenyeret és vizet kimérve kaptunk. Ohajtásom az, hogy miután az Ur visszaadta egyházának a békét, Pál rendelete és a mi határozatunk szerint az eltévedtek, miután a püspök előtt bünüket bevallották, s penitenciát tartottak, békét nyerjenek; és pedig nem csak ők, hanem mindazok, kikre a mi szándékunk a ti tudományotok szerint kiterjed.“

Uralkodása vége felé Valerián az egyptomi tudós büvész, Ma-

[1]) A hét alvóról szóló legenda ezen korba tétetik, kik testvérek levén, Ephesusból az üldözés elől futottak, s egy barlangba huzódva, az Urban ott elaludtak. Testeik később megtaláltattak, s a köznép azt hitte, hogy ekkoráig aludtak.

crianus praefectus ösztönzéséből ujra üldözni kezdte a keresztényeket, kik közt jeles áldozatok gyanánt hullottak el Stephanus és II. Sixtus pápák, és Cyprianus. Lőrincz, ki az egyháznak kincseit őrizte, azoknak fölfedezése végett fölszólittatván, egy sereg szegényre mutatott; mire őt parázson sütötték meg.

Gallienus megszüntette az üldözést. Daczára annak, hogy még Aurelián alatt is estek áldozatok, az egyház megszerzé magának a törvényszerüség ama tekintetét, mellyet az idő megadni szokott.

A hivek száma olly nagy mértékben szaporodott, hogy a templomokat mindenütt tágitani kellett; a keresztények tisztségeket viseltek, a püspökök nagy tiszteletben állottak. Leginkább kitünt ez samosatai Pál, antiochiai patriarcha esetéből (260.), ki megválva az evangelium szellemétől, behozta a pogány pompát az istentiszteletbe, pénzt zsarolt, az egyházi tisztségeket pénzért adogatta, az ügyeket rosszul kezelte, inkább sophista mint apostol módjára tanitott, puhaságban élt, s eretnekségre vetemedett. Az összegyült püspökök (270.) hiában igyekeztek őt visszatériteni a jó utra: miért is letették, s a nélkül, hogy a papságot és a népet megkérdezték volna, utódját megválasztották. E miatt panaszt emelt ő Odenat- és Zenobiánál, kiknek pártfogása által mindaddig föntartotta magát, mig ezek hatalma Aurelián által meg nem töretett. Ez a két félt maga elé idézvén, miután maga határozni nem akart, az olaszországi püspökökre bizta a dolgot, vagy azért, mivel nem tartotta őket annyira részrehajlóknak, vagy mivel a főváros befolyását a tartományok fölött növelni akarta.

Az embernek természetében fekszik, hogy az olly hitet, mellyet senki meg nem támad, ellankadni engedi magában; ha pedig ostromoltatik, uj erővel éled föl benne. A pogányok, kik azelőtt közönyösséggel vagy megvetéssel viseltettek vallásuk iránt, midőn a keresztények annak hamisságát és ildomtalanságát bebizonyitani kezdették, ellenhatásból még inkább ragaszkodtak hozzá. Azt álliták, hogy azon dolgokat, mellyeket okszerüen helyeselni nem lehet, csupán a köznép gondolta ki, vagy pedig titokteljes bölcseségnek s magasztos erkölcstannak jelvényeit képezik. Ujra fölélesztek tehát a tiszteletet a régi mesék iránt, s bosszankodásukban, hogy az uj hitnek követői fitymálták azokat, mindent elkövettek azok támogatására. Ekkor tehát gyakrabban s nagyobb ünnepélyességgel mutattatának be az áldozatok; ujabb szertartások hozattak be; beavatások és kiengesztelések gondoltattak ki annak teljesitésére, a mit az egyház a keresztség és peni tenczia szentsége által igért a hiveknek; ezután szaporodtak még a cso-

dák, profétáik, oraculumok s a gyógyitások Aesculáp és Hygia templomában; mi által a nép annyira fanatizáltatott, hogy a városok és testületek vetélkedve kérték a császárokat a régi törvények betöltése, vagyis a keresztények kiirtása végett.

E tekintetben igen nagy gyámolitásra találtak Maximián és Galerius részéről. Ez utóbbi értekezletet tartván Diocletiánnal a persa háboru befejezése után, minő eljárást kövessenek a keresztények irányában? mindketten, ugy szintén a tanácskozásba vont államférfiak azon meggyőződést nyilvánitották, hogy minden áron kiirtandó azon felekezet, melly az államban függetlenül terjeszkedve, annak haladását gátolja, sőt még fönállását is veszélyeztetheti. S valóban a növekedésnek indult kereszténység a törvényeknek és hitnézeteknek annyira szükséges egységét fenyegette; ezen egységet csak az által lehetett volna megszilárditani, ha az uj vallás uralkodó vallássá emeltetik, vagy gyökerestül kiirtatik. Amazt tenni hiányzott Diocletiánnál az értelem vagy az akarat; ő tehát a másodikra tökélte el magát.

A keresztények üldöztetése Diocletián alatt.

A ‚Terminalia' ünnepén (303. febr. 23.) a praetorianusok főnöke s az előkelő tisztviselők erővel betörve a nicomediai templomba, az istentisztelet egyéb tárgyainak hiányában elégették a szentirást, néhány óra alatt lerombolták a templomot, melly a városnak legmagasabb és legnépesebb részében a császári palota fölött emelkedett. Másnap általános üldözés hirdettetett ki: hogy a templomok minden tartományban leromboltassanak; halálbüntetés érje azokat, kik titkos gyülekezeteket tartanak; a szent könyvek ünnepélyesen megégettessenek; az egyházi javak elárvereztetvén, a fiscusra szálljanak, vagy testületeknek és udvaronczoknak ajándékoztassanak. A ki Roma isteneinek hódolni vonakodnék, ha szabad ember, a polgári jogokból és hivatalokból kizárassék; ha rabszolga, a szabadság minden reményétől megfosztassék; a törvény oltalmában ne részesüljenek; a birák mindennemü vádat elfogadhatnak a keresztények ellen, s ezek javára semmi fölebbezésnek vagy mentségnek helye ne legyen. Hogy ha ezen igazságtalan, zsarnoki rendeletről egyhangulag nem tanuskodnának annyi történetirók, alig hinné az ember, hogy mivelt nemzettől eredett. Ugyanis a legféktelenebb üldözést idézte elő a világnak olly nagy részében, szabad tért engedve minden erőszaknak és magán-szenvedélynek, a nélkül, hogy a sértetteknek szabad lett volna e miatt panaszt emelni. A birónak kötelességül tétetett nem a vád alaposságát vizs-

gálni, hanem fölfedezni, üldözni és kinozni a keresztényt, vagy a ki a keresztényt meg akarná menteni.

Egy kevésbbé eszélyes, mint nagylelkü keresztény [1]) letépte a Nicomediában kifüggesztett rendeletet, s keserü kifakadásokat szórt a kormányzók ellen. Minthogy az igaztalan uralkodók azokat, kik az ő hibájokat korholják, büntetni szeretik: ama szerencsétlent, jóllehet tekintélyes, mivelt egyének sorába tartozott, lassu tüz mellett sütötték a fölségsértésnek megbosszulása végett, a nélkül, hogy megakadályozhatták volna a mosolyt, melly a vértanu ajkain a legnagyobb kinok közepett is mutatkozott.

Eme látvány, a kereszténveknek a hőst dicsőitő tapsai zavarodást és félelmet okoztak Diocletiánnak. Minthogy ama napokban két izben gyult ki a császári palota Nicomediában, ez eseményt a keresztények bosszujának tulajdonitá, kik, a mint mondák, a palotának legbensőbb tisztjeivel lettek volna összeköttetésben. Galerius mindenütt veszélyt akarván látni, a városban többé maradni nem akart; a gyenge császár a legkegyetlenebb üldözésnek szabad folyamot engedett. „A papok, ugy mond Lactantius, a vallásnak összes szolgái bebörtönöztettek, s minden kihallgatás vagy szó nélkül halálra hurczoltattak. A keresztények minden kor- és nem-különbség nélkül máglyára itéltettek. Mivel nagy számmal valának, nem egyenkint végeztettek ki, hanem seregestül vitettek a máglyára; a rabszolgák nyakukra kötött kővel dobattak a tengerbe. Senkit nem kimélt az üldözés; a birák, a templomokban ülve, mindenkit áldozni kényszeritettek; a börtönök zsufolva valának, a kinzásnak uj nemei gondoltattak ki; ne hogy valaki megmeneküljön a kegyetlenség elől, oltárok állittattak föl a börtönök rostélyai s a törvényszékek előtt, hogy a vádlottak, mielőtt ügyök eldöntetnék, áldozatot mutassanak be; és igy nem csak a birák, hanem az istenek elé is állittatának.“

A nicomediai jelenetek a tartományokban nagyszerü utánzásra találtak; az egyházak kifosztattak [2]), azután fölperzseltettek. Phrygiának egy városába, hol a nagyszámu kereszténveknek ellentállásától tartottak, egy csapat katonaság küldetett; mellynek megérkezte-

---

[1]) „Etsi non recto, magno tamen animo,“ — ugy mond **Lactantius**, c. 12.; valóban bámulandó ezen méltányos itélet a jámborok bámulata és az ellenfelek kigunyolása közt.

[2]) A cyrrhai templom-eszközök leltára Numidia tartományban fönmaradt. Találtaték ottan: 2 aranykehely, 6 ezüstkehely, 6 urna, egy serpenyő, 7 lámpás, mind ezüstből; azonkivül réz-eszközök és öltözetek.

kor a hivek mind a templomba menekültek, védelemre vagy halálra tökélve magukat. A katonák tüzet vetve a templomra, azt a benne levőkkel együtt fölperzselték.

A keresztényeknek tulajdonitottak még némi lázadásokat Syriában s Armenia határain: miért is Diocletián egymásra bocsátotta ki a rendeleteket, abbeli szándékát nyilvánitván, hogy a keresztény nevet el fogja törölni [1]).

Spanyolország, jóllehet Constantius igazgatása alatt állott, Datianus helytartóban az igazságtalan rendeletnek igen vad foganatositójára talált. Szelidebben ment a dolog Galliában és Britanniában. De annál kegyetlenebbül dühöngött Afrikában, hol Adauctus, a császárnak magán-kincstárnoka szintén áldozatul esett. Eusebius tudtára Egyptomban olly sok fő hullott el egy nap, hogy a bárd megtompult, s a hóhérok kifáradtak a munkában; ő maga látta, hogy, a mint némelly keresztények elitéltettek, mások a törvényszék elé siettek, bevallva hitöket, a halálért könyörögve, s végleheletökig hálaénekeket zengedezve. Az olasz egyház dus aratást szolgáltatott a vértanukban: Romában Genesius színész, a 14 éves Pancratius, a 12 éves Ágnes, milanoi Sebestyén, Marcellus pap és Péter exorcista; Beneventóban Januarius püspök, a nápolyiak védszentje; Bolognában Agricola rabszolgájával, Vitalissal együtt; Milanóban Nazarius, Celsus, Nabor, Felix, Gervasius, Protasius; Aquilejában Cantius, Cantianus és Cantianilal az Anicia-családból—ujabb dicsőségei azon tartománynak, hol eddig a dicsőség nem a szenvedésben, hanem a gyilkolásban állott.

A gallus egyház számos egyének vére által termékenyitve, csodák által is megdicsőittetett. „Krisztusnak Vienne és Lyon városokban lakó szolgái ásiai és phrygiai testvéreiknek (irták), kik ugyanazon hit- és reményben éltek", ekkép adva elő szenvedéseiket: „A pogányok gyülölete olly nagy volt irányunkban, hogy a házakból, fürdőkből, piaczokról elüztek minket; átalában nem türték, hogy valaki közülünk nyilvánosan mutassa magát. A gyengébbek megfutottak, a bátrabbak üldözésnek tették ki magukat. Kezdetben a nép minden terv nélkül s tömegestül támadt föl ellenök, zajongva és dühöngve,

---

[1]) Romai Agathangelus leirta, és valószinüleg látta azon korbeli üldözéseket Armeniában, hol Ripsima és Gajana szüzek Tiridates szilaj indulatának valának kitéve; velök sokan szenvedének, de az ő vértanuságuk Armenia megtérését okozá. Agáthangelus története, melly örményből olasz nyelvre fordittatott, egyik gyürüjét képezi azon történeti láncolatnak, mellyet a Mechitaristák kezdének Velencze szigetén.

vonszolta, kifosztotta, kövezte, bebörtönözte őket, s minden gonoszat elkövetett velök, a mi csak a felbőszült néptől kitelik. A köztérre vonszoltatva, s itt a tribun és városi előljárók által kihallgatva, a kormányzó megérkeztéig börtönbe vettettek. Később ez elé állittatának; s minthogy ő kegyetlenül bánt velök, Vesius Epagatus, ártatlan jellemü s buzgalommal teljes fiatal ember, nem türhetvén a szenvedést, azt kivánta, hogy hallgattassék meg védelme annak bebizonyitására, hogy mi nem vagyunk istentelenek. Mindazok, kik a törvényszéket környezték, ellene fölzudultak; a kormányzó a helyett, hogy kérelmére hajolna, egyszerüen csak azt kérdezte tőle, ha ő is keresztény-e? Vesius fönhangon bevallá, s a ‚keresztények ügyvéde' nevezet alatt a vértanuk sorába iratott. Mintegy tizen nem éreztek magukban erőt az ellentállásra, minthogy azelőtt nem készültek a küzdelemre. Nagy bánatot okozott nekünk az ő elestök; mert azoknak bátorságát csökkenték, kik, még el nem fogva, a vértanukat ápolták, s értök mindent szenvedtek Mi az ő vallomásaik bizonytalansága miatt nyugtalankodtunk; a kinok ugyan nem rémitének el minket, hanem a dolog végkimenetelére gondoltunk, attól tartva, hogy némellyek közülök állhatatosságukat elvesztendik."

Azoknak dicső seregéből, kik négy századon át méltó követői voltak Krisztusnak a szenvedésekben, némellyeket különösebben megemliteni szándékozunk.

Szent Ignácz.

Midőn Traján a parthusok ellen megindult, Antiochiában maga elé állittatá Ignácz püspököt, az apostolok tanitványát, igy szólván hozzá: „Ki vagy te, nyomorult, hogy daczolsz rendeleteimmel, s még másoknak is romlását okozod?" Ignácz azt felelvén, miként az ő neve Theophorus, vagyis Isten-hordozó, a császár hozzátette: „Kit nevezhetni Isten-hordozónak?"—‚Azt, ki Krisztust szivében hordja.'—„Te azt hiszed, hogy mi nem hordjuk szivünkben azon isteneket, kik velünk együtt verik le ellenségeinket?" — ‚Te csalatkozol, midőn a pogányok ördögeit isteneknek nevezed. Csak egy Isten van, ki teremté az eget, földet, tengert, s mindent, a mi van; csak egy Krisztus Jézus van, az Istennek egyszülött fia, a kinek országába vágyódom.' — S Traján: „Arról beszélsz-e, a ki megfeszittetett Pontius Pilatus alatt?" — Ignácz: ‚Arról, ki megfeszité az én bünömet szerzőjével együtt, s ki az egész természetet és az ördögi csábitásokat alávetette azoknak, kik őt szivökben hordják.'

Traján, Krisztus istenségének eme határozott vallomására, Ro-

mába küldötte Ignáczot, hogy ottan kivégeztessék. Minden oldalról jöttek püspökök, diaconusok, hivek, az egyházak küldöttei, hogy őt gyámolitsák, érte könyörögjenek, áldását fogadják. Uj látvány volt a világra nézve egy lánczokkal terhelt egyénnek diadalmenete. A fővárosba érkezve, attól félt, hogy a hiveknek kegyelete megkegyelmezést eszközölhetne számára [1]), s kérte őket, engednék neki elnyerni a dicsőség pálmáját. A hivekkel együtt térdre borult, Isten fiához könyörögve az egyházért, az üldözések megszüntetéseért s a viszonszeretetért a hivek közt; azután az amphitheatrumba vitetve, a fenevadaknak tétetett ki, hogy mulatsága legyen a népnek, a ‚Sigillariák' ünnepe alatt. A pogányok megtapsolták az oroszlánokat, mellyek Ignáczot szétszaggaták; a hivek pedig könyörögtek érte, s tudtul adták a dolgot minden tartománybeli testvéreiknek, hogy e napot mindörökre megünnepeljék.

Szent Polykarp.

Marcus Aurelius uralkodása alatt szenvedett vértanuságot Polykarp, hetven év óta smyrnai püspök. Értésére esvén, hogy őt halálra keresik, visszavonult nyári lakába, s a csekély számu hivekkel éjjel-nappal imádkozott az egyetemes anyaszentegyházért. Ijászok és lovagok jöttek ide a gyámoltalan öregnek letartóztatására, ki vacsorát adatott nekik; mialatt ő buzgóan imádkozott, ugy hogy maguk a poroszlók is megilletődtek. Egy szamárra ültetve őt, a városba vitték. Herodes békebiró (εἰρηναρχης) atyjával, Nicetással együtt elejbe indult, s fölvéve őt maguk mellé a kocsiba, engedékenységre intették: „Mi van abban, ha valaki urnak nevezi a császárt, áldozik és megmenekül?" Mivel pedig tagadólag válaszolt, levetették őt a kocsiról; mi közben egyik lába megsérült. De azért nem panaszkodott, s gyalog ment az amphitheatrumba a népnek zajongása közt. A proconsulnak sürgölő buzditásaira felelé: „Ha becsületbeli dolognak tartod, hogy én arra esküdjem, a mit ti a császár szerencséjének neveztek, s ha nem akarsz engem ismerni, megmondom, ki vagyok. Keresztény vagyok; s ha tudni akarod nézeteimet, csak egy napot kérek, hogy előadhassam azokat." — Mire a proconsul azt felelvén, hogy a néptömeget győzze meg nézeteiről, folytatá: „Hozzád örömest intézem szavaimat, minthogy tör-

[1]) Alig lehetne a vértanuság utáni vágyat élénkebb szavakkal rajzolni, mint Ignácz tevé azt, miként sz. Jeromosnál olvasható, *Catal. script. eccl.*: „Utinam fruar bestiis, quae mihi sunt praeparatae! quas et oro veloces esse ad comedendum me, ne, sicut aliorum martyrum, non audeant corpus meum attingere. Quod si venire noluerint, ego vim faciam, ut devorer."

vényünk tanitja, hogy kellő tiszteletet adjunk az Istentől rendelt hatalomnak; e népet azonban nem tartom méltónak arra, hogy előtte igazoljam magamat.“ — Amaz pedig folytatólag: ‚Esküdjél a császár szerencséjére, s mondd: Töröltessenek el a világról az istentelenek.‘ Polykarp a tömegre tekintve, kiterjeszté fölötte kezeit, s szemeit az égre emelve, sohajtva fölkiáltott: „Töröltessenek el a világról az istentelenek.“ Mire a proconsul a hirnök által az amphitheatrumban kikiáltatá, miként Polykarp kereszténynek vallotta magát; a pogányok és zsidók orditották: H a l á l r a v e l e, h a l á l r a! Elkészülvén a máglya, nem engedé magát a czölöphez lánczoltatni, igy szólván: „A ki nekem erőt ad kiállani a tüzet, arra is fog adni erőt, hogy szabadon álljam ki azt.“ Imádkozva s a népet megáldva lépett föl a máglyára; s midőn a lángok őt megkimélnék, oda jöttek azok, kik a sebesült vadakat ölték meg a circusban (confectores), s átszurták.

Smyrna lakói, philadelphiai testvéreiket tudósitva a kivégeztetésről, ekképen fejezték be a levelet: „Összeszedtük a hamuból a csontokat, mellyek becsesebbek előttünk minden drágaköveknél és aranynál, s illő helyre raktuk azokat, hol az Ur kegyelméből összejövendünk megünnepelni az ő vértanuságát, s megemlékezni mindazokról, kik már kiszenvedtek, s azoknak előkészitésére, kik még csak ezután fognak szenvedni.“ És igy a halálnak tisztelete az élet reményéhez csatlakozott.

Más hit- s vértanuk.

Acax, egy keleti egyháznak püspöke, Marcianus consularis férfiu elé állittatván, ez igy szólott hozzá: „Te a romai törvények szerint élve, bizonyára szereted a mi császárainkat.“ Mire ő felelé: ‚Ki szereti jobban a császárt a keresztényeknél? Mi imádkozunk érte, a hadseregért, az egész világért.‘ — „Jól van — folytatá Marcianus — de hogy érzelmeid annál szembetünőbbek legyenek, mutass be velünk együtt áldozatot.“ A püspök embernek áldozni egyátalában nem akarván, vitatkozni kezdettek az istenségek fölött; minek folytában Acax Apollo fertelmességeiről szólva, megjegyzé: ‚Ha bár életembe kerülne is, kivánhatod-e, hogy imádjam azokat, kiket utánoznom nem szabad, sőt a kiknek utánzóit magad is büntetnéd?‘ — Marcianus: „Már ez a keresztényeknek szokása, hogy rágalmakat gondoljanak ki a mi isteneink ellen. Áldozzál, vagy meghalsz.“ — Acax válaszolá: ‚A dalmatiai rablók is azt mondják: Pénzt ide, vagy életedet. Tehát nem arról van a kérdés, kinek van igaza, hanem ki az erősebb.‘ Sokáig tartott a vita, mellyet hirül vittek Decius császárnak, ki jóizüt nevetett rajta, s Marcianusnak egy tartományt, Acaxnak pedig szabadságot adott.

Hippolytus, romai áldozár, Novatus szakadár tanait követte. Midőn halálra vitetnék, szünet nélkül kiabálta az őt környező népnek: „Térjetek a katholika hitre.“ A romai praefectus Ostiában, ki már számos keresztényt megöletett, az áldozár nevének hallatára megparancsolta, hogy hasonlóan a mesebeli Hippolythoz két szilajlóhoz köttetvén, ezek által ketté szakittassék.

Genesius, ügyes szinész, gunyból keresztelési jelenetet játszott el a szinpadon A Szentlélek azonban megszállván őt, a játék végével komolyan kijelentette, hogy ő valódi keresztény, s saját vértanuságának látványát nyujtá a népnek.

Sapricius áldozár és Nicephorus világi férfiu Antiochiából, azelőtt legjobb barátok, annyira meggyülölték egymást, hogy még az utczán sem akartak találkozni. Nicephorus kereszténytelen dolognak tartván e gyülöletet, több izben küldött embert Sapriciushoz kiengesztelés végett. Ő maga is elment hozzá, de mindig hiában. Bekövetkezvén az üldözés, Sapricius elfogatott, s miután kereszténynek vallotta magát, halálra itéltetett. Nicephorus egész uton követte őt, könyörögve neki, fogadná vissza kegyelmébe; mialatt a hóhérok gunyolódtak, hogy bocsánatot kér egy haldoklótól. Sapricius azonban válaszra sem méltatta. És igy hiányozván nála a szeretet, hiányzott nála az állhatatosság is az igaznak bevallásában; a bitófához érkezve, késznek nyilatkozott áldozni az isteneknek. Mit nem mondott, mit nem tett Nicephorus, hogy a megérdemlett koronát el ne veszitse! de szavai mit sem használván, magát is kereszténynek vallotta be, s az ohajtott halált azonnal el is nyerte.

Hadrián pompás nyári lakot épitvén Tivoliban, nagyszerü áldozatokkal akará fölavatni azt; azonban az auspiciumok, auguriumok, áldozatok semmi jóra sem mutattak. Erőteljesebb fölhivásra azt válaszolák az istenek: „Miképen adhatnánk oraculumot, midőn Symphorosa hét fiával naponkint meggyaláz bennünket, a maga Istenét hiván segitségül?“ A császár magához hivatá a nőt, ki a hozzá intézett kérdésekre ekképen felelt: „Férjem Getulius, testvérével Amantiussal együtt, kik hadi tribunok valának, Krisztus Jézusért szenvedtek; s hogy sem az isteneknek áldoznának, inkább fejöket veszték, gyalázatot szerezve maguknak a földön s dicsőséget az angyalok közt.“ Tudtára adván a császár, hogy vagy fog áldozni, vagy föláldoztatik az isteneknek, a választás nem esett nehezére, minthogy férjével egyesülni ohajtott. A császár tehát Hercules templomába viteté őt, ott arczul vereté, hajánál fogva fölakasztatá. Mivel szilárdságát megtartotta, a Hora-

tius kéjdalairól nevezetes zuhanyba vetteté. Gyermekei követték példáját.

Midőn Symphorianust a vértanuságra vitték Autunban, anyja az erkélyről kiáltá neki: „Fiam, emeld az égre szivedet; nem veszik el a te éltedet, hanem csak jobbra változtatják.“ Szintugy Felicitas, nemes származásu hölgy, a szeplőtlen halálra buzdítá hét fiát, s jelen volt kivégeztetésökön, maga is csakhamar követvén őket az égbe.

Valens kegyetlenkedéseinek szolgája Edessában kérdezte egy nőtől: „Hová olly sietve?“ — ‚A templomba.‘ — „Nem tudod, hogy mind a halál fiai, kiket ottan találnak?“ — ‚Épen azért sietek.‘ — „És ezen gyermek?“ — ‚Azt akarom, hogy ő is részt vegyen a vértanuságban‘ [1]).

Diocletián üldözése alatt az alig hét éves Barulas nevü gyermek csupán egy Istent vallott, s többet imádni nem akarván, a biró véresre korbácsoltatá őt anyja jelenlétében, ki, mig a körülállók könyeket hullattak, rendületlenül buzdítá őt. Midőn pedig a halálos itélet kimondatott fölötte, maga vitte öt a kivégeztetés helyére, s adta át a hóhérnak, miután őt megcsókolta, s magát imáiba ajánlotta volna; azután pedig ruháit kiteritve, fölfogta vérét és fejét, mellyet magával elvitt.

Orillus, kis gyermek Caesareában, mindig csak Jézust emlegette; miért több társa megutálta, atyja pedig elüzte a házból, megfosztván őt minden segélytől. A biró tehát magához hivatá őt, hizelgést és fenyegetést fölhasznált ellene. Ő azonban azt felelte: „A szemrehányásoknak csak örvendek, mert Istentől dicséretet nyerek azokért; házamból kiüzve, annál jobbat találok.“ A birónak értésére esvén, hogy a tűznek láttára épen nem ijedt meg, kivégeztetését elrendelte; a mit ő bátor lélekkel fogadott.

Azt mondják, hogy Diocletián alatt az egész thebai legio vértanuságot szenvedett Valesiában, szemközt a bámulandó Pissevache vizeséssel, mivel a kereszténeket üldözni nem akarta. „Mi a te katonáid vagyunk, ugy mondák, töled kapjuk a zsoldot; de Isten ajándékozza az életet, ártatlanságunkat neki megőrizni tartozunk. Az ellenség ellen mindig készek vagyunk használni fegyverünket, de nem az ártatlanok ellen. A fegyver kezünkben van, de mi nem akarunk ellentállást gyakorolni, s inkább akarunk ártatlanul meghalni, mint mást

[1]) **Sozomenus**, l. VI. c. 18. **Socrates**, l. IV. c. 18. S mind ezen adatokra nézve lásd **Ruinart**, *Acta primorum martyrum sincera et selecta*. Paris, 1689.

megölni“ [1]). A régi katonák előtt ismeretlen elvek, s mintegy előjelei azon időknek, midőn az engedelmesség okszerü leend.

Sebasteben, a Licinius alatti üldözéskor, különféle tartománybeli negyven katona, őszintén kereszténveknek vallva magukat, ujabban kigondolt kegyetlenséggel egy egész éjen át a legnagyobb hidegben egy befagyott mocsárban állva hagyattak, mig közelökben langyos fürdő kinálkozott számukra. De csak egy vesztette bátorságát közülök, a többiek egymást buzditák, mint csata napján szokás; másnap mind a lángok közé vettetének. Egyet a hóhérok szándékosan a piaczon hagytak azon reményben, hogy megtagadandja hitét; de saját anyja ösztönözte őt, mondván: „Siess, és végezd be testvéreiddel a jól kezdett pályát, ne hogy utolsó jelenj meg Istened szine előtt.“

Midőn Afra rhaetiai kéjhölgynek előbbi aljas életmódját a biró szemére vetné, azt felelte, hogy a gonoszul szerzett pénzt elosztotta a szegényeknek, kiket csak igen nagy bajjal tudott rávenni, hogy a gyalázat bérét elfogadják tőle. Most már valóban elhiszi, miként Krisztus megjelent, hogy magához szólitsa a bünösöket, minthogy megengedé neki, hogy szent nevét a halállal szemközt vallhassa, s ez által gonosz tetteinek bocsánatát elnyerhesse.

Potamianát, igen szép egyptomi rabszolganőt, saját gazdája vádolta be, mint keresztényt, minthogy fajtalanságainak ellentállott. Aquila praefectus nem iszonyodott a legaljasabb tiszttől, hogy őt ura számára elcsábitsa. Mivel egyátalában nem engedett: őt előbb a hóhér által megszeplősittetni, azután forró szurokba mártatni parancsolta. Potamiana csak azért könyörgött, hogy a büntetésnek előbbi része maradjon el: „A császárnak életére kérlek, ugy mond, szemlére ne tedd ki meztelenségemet; mártsatok lassankint ruháimmal együtt a forró szurokba.“

Nagyon szent életü hét ancyrai szüz, mielőtt megfojtatnának, erős ifjak szemtelenségeinek tétettek ki; azonban a legöregebb köztök, Thecusa, fölemelve fátyolát, s ősz haját mutatva annak, ki őt meggyalázni akarta: „Talán neked is van, ugy mond, hozzám hasonló ősz anyád. Hagyj továbbá is könyezni minket; te pedig élj azon reményben, hogy Krisztus megadja érte a kellő jutalmat.“

---

[1]) Milites sumus imperator, tui, sed tamen servi, quod libere confitemur, Dei. Et nunc, non nos haec ultima vitae necessitas in rebellionem coegit; tenemus ecce arma et non resistimus, quia mori quam occidere satius volumus. **Ruinart**, *De ss. Maur. et soc.* t. 4.

Aglae olly dusgazdag romai hölgy volt, hogy három izben adott nyilvános látványokat a népnek; 63 ügynök kezelte jövedelmeit. Főfelügyelője, Bonifacius, könnyelmü, de különben vendégszerető s a szegények iránt adakozó ember, bünös társaságban élt vele. Aglae megbánva tettét, elküldötte barátját keletre: hozna neki onnan vértanuk ereklyéit, hogy azoknak közbenjárása által büneinek bocsánatát elnyerhesse. Bonifacius magával vitt tizenkét lovat, három lectikát, tömérdek illatszereket. Utközben komolyan kezdett gondolkozni a dologról, mellyet kezdetben csak tréfának tartott; imádkozott és böjtölt. Tarsusba érkezve, több keresztény vértanuságának szemtanuja lett: meghatva azoknak állhatatossága által, megölelé őket, s közbenjárásukért könyörgött. A kormányzó őtet is elfogatá, s a legnagyobb kinokkal gyötörteté; a mit ő előbbi életének helyrehozása végett legnagyobb türelemmel szenvedett. Aglae kedvesének vértanu-haláláról értesülve, ennek holttesteért nagy összeg pénzt fizetett; s magába térve, minden vagyonát a szegényeknek ajándékozta, rabszolgáinak szabadságot adott, kevés számu szolgálóival a világtól visszavonult.

Szent Perpetua és Felicitas.

Carthagóban szent hősiesség által tünteték ki magukat (167.) Perpetua és Felicitas. Az előbbi 22 éves nemes hölgy, atyjával, anyjával, két testvérével és egy szopós gyermekkel; a másik rabszolganö, viselős állapotban. Perpetuának atyja, buzgó pogány, mindenkép erőltette leányát, hogy áldozzék az isteneknek. „Miután egy ideig nem láttam atyámat (igy adja elő saját vértanuságát), hálát adtam az Urnak, mert távolléte alatt kissé szabadabban lélekzettem. E rövid napok alatt megkeresztelkedtünk; midőn a vizből kijöttem, türelemért esedeztem a testi szenvedésekben. Néhány nap mulva börtönbe vitettünk; a mitől egészen elborzadtam, mert soha nem láttam illyen sötétséget. Milly borzalmas napok! milly hőséget okozott a sok nép! A katonák rosszul bántak velünk; én gyermekem miatt nyugtalankodtam. Ekkor az istenfélő diaconusok, Tertius és Pomponius, kik mellettünk voltak, pénzért kieszközölték számunkra, hogy néhány órát szabad levegőn tölthessünk. Midőn kimentünk, mindenki csak magáról gondoskodott; én gyermekemet szoptattam, anyámnak oltalmába ajánlottam őt, bátyámat vigasztaltam; de elkeseredtem, látva, milly nagy bánatot okoztam nekik, s ebbeli szorongatásban több napot töltöttem . . . .“

„Hire futamodván, hogy minket ki fognak hallgatni, atyám a a városból a börtönbe jött, a legnagyobb bánattal igy szólva hozzám: ‚Leányom, kiméld ősz hajamat! kiméld a te atyádat! Ha megérdem-

lem e nevet, ha már ennyire fölneveltelek, többi gyermekeimnél többre becsültelek: ne tetézd gyalázattal fejemet. Gondolj anyádra, gondolj gyermekedre, ki anyját tul nem élheti; hagyj föl e makacssággal, s ne idézd elő valamennyünknek romlását, mert ha szerencsétlenség történik, senki közülünk nem fogja többé merészelni fölemelni fejét.'

„Igy szólott hozzám, egészen elérzékenyülve, s kezeimet csókolva, lábaimhoz borulva, siránkozva, nem leányának, hanem urnőjenek nevezve engem. Megilletődtem, látva azt, miként az egész családban egyedül ő az, ki nem fog örvendeni vértanuságunknak, s vigasztalólag mondám neki: Legyen meg Isten akaratja, mert mi nem magunk, hanem Isten hatalmában vagyunk. Megszomorodva távozott tőlem. Másnap épen az étkezés ideje alatt hivtak minket a kihallgatásra. A hir azonnal elterjedt a szomszéd városn egy edekben, s temérdek embert gyüjtött oda. Fölmentünk a törvényszékhez .... Flavianus procurator igy szólott hozzám: Kiméld öreg atyádat, kiméld gyermekedet, áldozzál a császárnak jólléteért. — Azt nem cselekszem, — felelém rá. Ő pedig: Keresztény vagy? — Igen az vagyok, mondám. S minthogy atyám erővel el akart vonni a törvényszéktől, Flavianus megparancsolta, hogy hajtsák el őt, s egy vesszőütést kapott; a mit ugy éreztem, mintha engemet vertek volna, annyira fájt nekem, hogy atyámmal öregségében gonoszul bántak. Ekkor Flavianus kimondá az itéletet, hogy a vadállatoknak fogunk kitétetni. Örömmel tértünk vissza a börtönbe, s Pomponius diaconust azonnal elküldöttem atyámhoz gyermekem után, ki hozzá volt szokva ölemben lenni, s emlőimet szopni; de nem nyerhettem meg, s Isten kegyelméből a gyermek nem kérte az emlőt, s nekem sem okozott semmi bajt a tej."

A jámbor hivek következőleg irták le halálukat: „Felicitas már a nyolczadik hónapban volt viselős. Midőn a látványra kitüzött nap közeledett volna, attól tartott, hogy vértanuság a továbbra halasztatik, minthogy a viselős asszonyoknak meggyilkolása tiltatott. Szenvedésének társai a fölött bánkódtak, hogy közös reményeik ösvényén egyedül ötet kell hátrahagyniok. Három nappal tehát e látvány előtt mindnyájan összegyültek közös imádság- és könyörgésre. Alig végezték a könyörgést, előfogta őt a fájdalom; minthogy nyolczadik hónapban természet szerint mindig nehezebb a szülés, fájdalmak közt vált meg terhétől és jajgatott. Mire egy börtönőr igy szólott hozzá: ‚Ha már mostan is jajgatsz, mit fogsz majd tenni a vadállatok előtt?' Leányt szült, kit egy keresztény nő sajátja gyanánt nevelt föl..... A testvérek s a többiek mind szabadságot nyertek a börtönbe menni, egymást

bátoritani; a börtönör is megtért. A küzdelem előtti napon a szokás szerinti szabad lakomához ültek nyilvánosan; a vértanuk azonban szeretet lakomájává változtaták azt, s szokott állhatatossággal mondák a népnek: „Jól megnézzetek minket, hogy ismét ránk ismerjetek az itélet napján.“

„Elérkezvén a küzdelem órája, a vértanuk olly örömmel indultak az amphitheatrum felé, mintha csak a mennyekbe sietnének. Perpetua derült arczczal és nyugodt léptekkel követte őket, mintegy Krisztus jegyese; szemeit a földre sütötte, hogy azoknak ragyogását a nézők elől elrejtse. Felicitas örvendett, hogy a szülés után képes már megküzdeni a vadállatokkal. A bejárathoz érkezve, kényszeríteni akarák őket, hogy az illy látványra kitetteknek ékességeit öltsék föl magukra: a mi a férfiakra nézve Saturnus papjainak vörös köpenyéből, a nőkre nézve pedig Ceres papnőinek fejszalagjából állott. A vértanuk azonban a bálványimádás jelvényeit el nem fogadták...“

„Midőn Perpetua és Felicitas levetköztetve, hálókba takartattak, hogy egy felbőszült tehén elé állittassanak: a nép elborzadott, látva, milly gyöngéd az egyik, a másik pedig mennyire el van gyengülve a szülés fájdalmaitól; miért is visszavitetvén, bő öltönyök adattak rájok. Perpetuának rohanva először is a tehén, hanyatt esett; miután fölült, s meghasogatva látta ruháját, igyekezett elfödni czombjait, a szeméremmel inkább, mint fájdalmával gondolva. Szétbomlott haját rendbe szedte, ne hogy gyászolni látszassék; midőn Felicitast földre terülve megpillantotta, kezét nyujtá neki, hogy fölemelje őt. Igy mentek együtt a ‚Sana-Vivaria‘ ajtó felé, hol Perpetuát Rusticus nevü catechumenus fogadta. Ekkor mintegy mély álomból fölébredve, körültekintett, s kérdé: ‚Mikor vezetnek hát a tehén elé?‘ Midőn a történeteket elmondák neki, nem akarta hinni, míg a küzdelem nyomait testén és öltönyén meg nem szemlélte.“

„Oda jövén hozzá testvére, ennek és Rusticusnak mondá: ‚Állhatatosak maradjatok a hitben, szeressétek egymást, szenvedéseinkben meg ne botránkozzatok.‘ A nép visszakivánta őket az amphitheatrumba; hová a két vértanu önkényt visszatért, miután egymásnak békecsókot adtak. Felicitas a sors által egy tapasztalatlan gladiator kezébe jutott, ki őt oldalcsontjaiban találta, mire ez fölsikoltott; a haldokló szenvedők kivégezése ugyanis a gladiatorok iskolája volt. Perpetua maga vezette torkához a gyilkosnak ügyetlen karját.“

Ily hősi halállal készíték elő több más nagylelkü áldozatok a nő szabadságát, s mentették meg nemöket a gyalázatos szolgaságtól, fölemelve azt a keresztény nőnek méltóságára!

Szent Cyprián.

A legutolsó üldözés alatt a keresztények száma annyira növekedett, hogy némi tekintetet kellett irányukban tanusítani. Gyakran csak a püspököt vették üldözőbe, s békét hagytak a nyájnak; a keresztényeknek az elitélteket gyámolítani s ereklyéiket összeszedni megengedtetett. Caecilius Cyprianus, carthagoi püspök, sokáig kivonta magát az ő buzgalma által fölidézett üldözések alól, vagy az által, hogy elrejté magát, vagy hogy menekült: miért is a romai egyháztól szemrehányással illettetett. De midőn Paternus proconsul neki tudtára adta a császár abbeli rendeletét, hogy a ki régi vallását elhagyta, térjen vissza annak gyakorlatára, Cyprián nem habozott tagadólag felelni; de egyuttal polgári kiváltságaira s a császárok iránti hódolatára hivatkozott. Ő tehát számüzetett, ujra visszahivatott, s végre halálra itéltetett. Két előkelő tisztviselő vette föl őt maga mellé a kocsiba, s az egyikök házához vivén, jó vacsorával tartották, sőt némelly barátjait is bebocsátották hozzá; mialatt a hivek sokasága ellepte az utczát. Midőn halálos itélete kihirdettetett, valamennyien fölkiáltottak: „Vele együtt akarunk halni!“ Midőn a vesztőhelyre vitetnék, diaconusai és áldozárai követték őt, levetköztetni segitették, s lepedőket teritettek ki vérének fölfogására; azután, lefejeztetvén (258.), a szentnek rendeletéből 25 darab aranypénzt fizettek le a hóhérnak, s diadallal vitték a temetőbe holttestét. Ki ne illetődnék meg az illy bárány- és oroszlán-féle magasztos vegyületre?

Diocletián rendeletei az ő utódjai alatt ezeknek jelleme és politikája szerint módosulást szenvedtek: Constantius szelidité, Maximianus, Galerius, Maximinus sulyosbitá azokat; Maxentius némi nyugalmat engedett Afrikának, talán hogy megnyerje a maga részére azon pártot, mellynek erejét maga az üldözés leginkább tanusitotta. Uralkodása alatt Marcellus, romai püspök, szigoru penitenciát szabott azokra, kik az előbbi üldözésben elcsüggedének; melly szigor következtében egyenetlenségek és zavarok támadtak, miért is Maxentius őt számüzte [1]). Mensurius, carthagoi püspök, egy diaconust rej-

[1]) Lásd az ő siriratát **Gruter**nél, *Inscr.* 1172. Ugyancsak Gruternél, 280. lap, két rendbeli fölirat olvasható következő tartalommal: „Diocletianus Jovius, Maximianus Herculeus, caesarok és augustusok, miután a romai birodalmat keleten és nyugoton kiterjesztették, s a keresztények nevét, kik a köztársaságot veszélyezteték, kiirtották.“

„Diocletianus, caesar augustus, miután elfogadta Galeriust keleten, Krisztus babonaságát mindenütt lerontván, az istenek tiszteletét kiterjesztette.“

Nevezetesebb még a következő fölirat **Masdeu**nál, *Hist. de Espagna*, V. 372.;

tett el, ki a császár ellen irt, s kiadatását megtagadta: miért is számadásra idéztetvén Romába, onnan ismét szabadon haza bocsáttatott [1]).

Sokkal nagyobb szigort fejtett ki Galerius Illyriában, Thraciában és Ásiában, ugy szintén Syria-, Palaestina- és Egyptomban. Még akkor is, midőn nyugalmat engedett az egyháznak, helytartója Maximinus kegyetlenség- és babonaságból a keresztényeket tovább is üldözte, s meg akarta adni a pogányságnak, a minek hiányával volt, ugymint az egyház mintája szerinti alkotmányt. A főbb városokban helyreállitván, vagy fölékesitvén a templomokat, a különféle istenségek papjainak fölébe főpapok at emelt a bálványozásnak igazgatására és előmozditására, s kik, valamint a püspökök a metropolitáktól, a főpapoktól függöttek; ezek pedig a császárnak közvetlen helytartói valának, fehérbe öltözve, s a legelső családok tagjai közöl választva. Kihirdetteté továbbá minden városban, hogy az átalában utált keresztények kivégeztetésében ne a kegyelmet, hanem az igazságot tartsák szem előtt. Rendeleteinek végrehajtását papokra és tisztviselőkre bizta, kik a keresztényekkel igen kegyetlenül bántak. Ez által akarta talán lekötelezni maga iránt a pogány pártot; de midőn Galerius élete végéhez közeledett, ne hogy felbőszitse maga ellen a kereszténeket, az üldözéssel alábbhagyott, s 310-ik évben Syriában már ujra fölépültek az egyházak [2]).

Most már tehát nem vallásos érzetből folyt, vagy szüntettetett meg az üldözés a keresztények ellen, hanem politikából [3]). Ugyanis egy pártnak megsemmisitéséről vagy fölemelcéséről volt szó, melly elég hatalmas volt arra, hogy eldöntő befolyást gyakoroljon a birodalomnak sorsára.

„III Invicti Caesares — Matri Deum — Sacello — In Durii Amnis Ancone — Instructe Sub Magnae Pasiphaes Numine — Privatum Dianae Sacrum — Fordam Vaccam Albam — Immolavere — Ob Christianam — Eorum Pia Cura — Suppressam Extinctamque — Superstitionem — Dioclec — Maximian — Galerius — Et Constantius — Imper. Augggg. Perpetui."

Itten a jámbor Constantius Chlorus szintén az üldözés részesének állíttatik.

[1]) **Optatus**, *Contra Donatistas*, I. 17—18.

[2]) **Eusebius**, *De martyr. Palaestinae*, c. 13.

[3]) **Mosheim** mondja: „talem fuisse Christianorum statum, qualem reipublicae;" p. 955. —

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET.

Védiratok és hitvitályok.

Az igazság terjesztőire nézve minden üldözés- és halálnál fájdalmasabb dolog a rágalom és a közönyösség. Mind a kettő kemény próbára tette ki az első keresztények türelmét. Juvenalis leirja egyikét a keresztények kivégeztetéseinek egész közönyösséggel, minővel egy szabadszellemü ember a tulbuzgók irányában viseltetni szokott [1]). Tacitus tudatlanságból vagy gonoszságból utálatosaknak nevezi a kereszténye-ket azon felekezetek közt, mellyek Romát nyugtalaniták, minden mocsok és szemet gödrének [2]). Plinius, az ifjabb, nem tartja ugyan bünösöknek, de azért bünteti őket. Plinius az öregebb, Plutarchus, Seneca, Quintilianus nem is nevezik őket. Dio Cassius hosszu történeti müvében említést sem tesz rólok; szintén igen keveset mond rólok a terjedelmes Historia Augusta; Lucianus oktalan tréfákba bocsátkozik felettök [3]). A tudósok azzal vádolják az evangelium hirdetőit, hogy nők-,

---

[1]) Pone Tigillum; taeda lucebis in illa,
Qua stantes ardent, qui fixo gutture fumant,
Et latum media sulcum deducit arena.

Sat. I. 155. Nero kertjeinek fáklyáira céloz.

[2]) *Annal.* XV. 44.

[3]) Ha csak egy régiebből nem vétetett a *Philopatori* czimü párbeszéd, hol a keresztények egyik gyülekezete ekképen rajzoltatik:

Critias. A városnak egy kis utczáján menve, láttam sok embert, kik egymásnak füleibe suttogtak. Kiváncsi voltam ismerőst találni köztök, s megpillantám a politicus Cratont, kivel már gyermekkorom óta barátságban élek.

Tryphon. Nem tudom, kiről beszélsz. Talán arról, ki az adókivetés főnöke? Tehát mi történt?

Critias. Áttörve a tömegen, mellé állottam, s köszöntém őt. Ekkor egy Charicenus nevü öreg ember, fojtott hangon, az orrán át beszélve, sok köhögés és pökdösés után mondá: „A kiről neked szólottam, megfizeti a hátralevő adókat; eleget tesz minden közés magán-adósságaimért, s mindenkit elfogad, a nélkül, hogy annak állapotával törődnék.“ Charicenus még egyéb hasztalanságokat is beszélt; mit a körülállók szintén megtapsoltak, rendkivül figyelve az uj dolgokra. Egy másik testvér, Clevocharmus, lábbeli és föveg nélkül, rongyos köpenyben, fogai közt dörmögött valamit..... Egy szegény öltözetü ember, ki a hegyekről jött borotvált fővel, mutatta meg nekem őt..... Ekkor egy vadtekintetü ember a körülállók közöl meghuzta köpenyemet, azt vélve, hogy én is a társasághoz tartozom; szerencsétlenségemre rábeszélt, hogy ezen büvészek gyülekezetében részt vegyek. Átléptük már „a bronz-küszöböt és vas-ajtót,“ miként a költő mondja, midőn egy szük csigalépcsőn a háznak felső részébe fölmászva, nem Menelausnak arany- és elefántcsonttól tündöklő teremébe, hanem egy hitvány padlásra

gyermekek- és rabszolgákhoz fordulnak, a tudósokat pedig kerülik. „A magánházakban, ugy mond Celsus, durva, nyers embereket és gyapju-szövőket láthatni, kik az öregek és családatyák előtt mélyen hallgatnak; de ha gyermekekre vagy nőkre akadnak, azonnal beszédbe ereszkednek velök, s értésökre adják, hogy sem atyjokra, sem tanitóikra nem kell hallgatniok, mert ezek oktalanságokat beszélnek össze, s nem képesek megismerni és megizlelni az igazságot; rábeszélik a gyermekeket, rázzák le magukról az igát, s jöjjenek a gynaeceumba, valamelly mosónak vagy foltozó vargának boltjába, megtanulni ottan azt, a mi tökéletes.“

Ekképen gunyolják a keresztényeket. A fölkelő nap azonban mindig fölebb emelkedik a láthatáron, habár némellyek behunyják is előtte szemeiket. Az elfojtott vagy kigunyolt ige minden oldalról visszhangzott; behatott az iskolákba, jeles iratokban s hathatós védokokkal támogattatott. Most már a tudósok sem fitymálhatták az uj tant, melly a gondolkodást fölébresztvén, igazságot követelt magának.

Elég hatalomra vergődött már valamelly vélemény, midőn a párt, melly erőszakkal nyomhatná el azt, kényszeritve érzi magát védvekkel harczolni ellene ! Miután a vitatkozás terére vitetett át a kérdés, a keresztények bátran belebocsátkozhattak a harczba. Mig a vértanuk vérökkel, a védirók (apologista) észszel védelmezték az igazságot; az igazság pedig sokkal inkább terjed csaták, mint békés közlekedések által.

értünk. Itten halvány arczu, földig hajló embereket láttunk, kik alig hogy megpillantottak, nyájasan jöttek elömbe, tudakozódva: nem hozok-e nekik valami rossz hirt? Ugy látszott, hogy borzasztó eseményeket ohajtottak, s mint furiák örvendettek a szerencsétlenségnek. Egymás fülébe susogva, kérdezték tőlem: ki vagyok, honnan és kitől? Azután, mintha csak léglakók volnának, kérdezgették: hogy áll a világ, mi történik a városban?.. Midőn azt mondtam, hogy „az egész nép örvendez, s ezután még jobb kedve lesz,“ szemöldöküket összevonva, fejöket rázták, azt mondván, hogy nem lesz ugy mindig, hogy nagy szerencsétlenség van készülöben, a vihar nem sokára kitör.... Kedvencz eszméjökről kezdettek beszélni: hogy minden megváltozik, Romát felforgatják a pártok, s a mi seregeink szét fognak veretni. Ekkor már tovább nem állhatván, ott hagytam őket, fenyegetőzve: „Ah nyomorultak! szálljon fejetekre a gonosz, a mit jósoltok, minthogy olly kevéssé szeretitek a hazát.“

Tryphon. Mit válaszoltak azok, kiknek nem csak fejök leborotvált, hanem eszök is háborodott?

Critias. Békével hallgattak mindent, s szokott módjokhoz folyamodtak, azt állitván, hogy mindezen dolgokat álmukban látták, miután tiz napig böjtölve, az éjt hymnusok éneklése közt töltötték... Ekkor ravasz mosolygással leszálltak a hitvány nyoszolyákról, mellyeken pihentek stb.

Aristides és Quadratus.

Az első védiratot (apologia) Aristides bölcsész, és Quadratus athenei püspök nyujtották be Hadriánnak, midőn ez Athenebe (125.) jött, hogy az eleusini titkokba beavattassék. Már Serenius Granianus, ásiai proconsul, a császárhoz fordult, előadván neki, milly igazságtalan dolog a köznép gyülöletének engedni át annyi ártatlan embert, kik csupán névszerint bünösök. Mire a császár visszafelelt, miként az ügyet vizsgálat nélkül hagyni nem lehet, ne hogy zavargások támadjanak belőle; de azért ne hallgasson a kósza hirekre, határozatlan vádakra. Azon esetben, ha a keresztények törvénysértésről vádoltatnak, vagy ők, vagy a rágalmazók bünhödjenek [1]). Ez által csak csökkent, de nem szünt meg az üldözés. Ugyanezen rendeletet Marcus Aurelius is megerősité, hihetőleg Melito sardesi, és Apollinaris hierapolisi püspökök előterjesztéseire.

Szent Justin (103—167.) apologiája.

Justinus, Samaria Sichem városából, miután valamennyi bölcsészek iskoláiban tanulva, hiuságnál ott egyebet nem talált, a bálványozástól a kereszténységre térve, apologiát intézett Antoninushoz, Lucius Verushoz, a romai senatushoz és néphez; mellyben panaszkodik, hogy mig annyi képtelen vallások, annyi csalók türetnek a birodalomban, egyedül a keresztények vannak kitéve üldözéseknek, kik arról vádoltatnak, miszerint nem követik a pogányok szertartásait; holott maguk a pogányok sem egyeznek maguk közt, s arról vitatkoznak: az állatok közől melyik az áldozat, mellyik az isten?

Noha a gyülekezetek titkát a profanusok előtt rejtegették, Justinus előadja azt a császároknak, a keresztség és Oltári-szentség formáját irván le. „Azok, kik tanainkról meggyőződnek, s kik azokkal egyező életre kötelezik magukat, kénytelenek nálunk böjtölni, imádkozni, előbbi büneik bocsánatát kérni Istentől; mi velök imádkozunk, böjtölünk, azután elvezetjük őket oda, hol vizet találhatni, s ujjászületnek épen ugy, miként mi is ujjászülettünk.“

„Leöntés után az uj hivő, miként mondani szoktuk, a többi testvérek közé bocsáttatván, ezeknek gyülekezetébe vezetjük be őt, hogy közösen és áhitattal imádkozzunk szintugy értök, mint a megtértért s valamennyi hivekért, bárhol tartózkodjanak is, hogy megismervén az igazságot, a jótettek, a parancsok megtartása által az örök boldogság helyére juthassunk. A könyörgés befejeztével csókkal üd-

[1]) **Eusebius**, *Hist.* IV. 8—9.

vözöljük egymást. Ekkor az elé, ki a testvérek közt elnököl, kenyér és pohár tétetik borral és vizzel. Előáll, dicsőiti az Atyát a Fiunak és Szentléleknek nevében, s hálákat ad neki a tőle vett jótéteményekért. Elvégezve az imádságot és a hálaadást, a körülállók fönhangon Amen-t mondanak. Azután az ugynevezett diaconusok kiosztják a háladásból megszentelt kenyeret, bort és vizet, s azt a távollevőkhöz is elviszik."

„Ezen eledelt mi eucharistiának nevezzük; nem szabad annak közeliteni hozzá, ki a mi tanaink igazságában nem hisz, s nem kereszteltetett meg az ő büneinek bocsánatára és az uj életre, s hogy ha nem él Krisztus Jézusnak tanitása szerint. Mert mi nálunk az nem tartatik közönséges kenyérnek, vagy mindennapi italnak; hanem valamint az Isten igéje által Krisztus Jézus megtestesült, s a mi üdvösségünkért testet és vért vett magára: szintugy az ő Igéjének szava által megszentelt étel is ugyanezen megtestesült Krisztus Jézusnak testévé és vérévé válik, s azon változás által, melly az ételben történik, a mi testünkké és vérünkké is változik. Ezen dolgokról beszélgetünk egymás közt. A kinek módjok van, a szegényeket gyámolitják; mi tehát mindenkor egyesülve vagyunk, s minden áldozatunkban áldjuk a Teremtőt az ő Fiában és a Szentlélekben."

„Vasárnap mindazok, kik ugyanegy városban vagy faluban laknak, egy helyen gyülnek össze. Ha az idő engedi, az apostolok és próféták iratai olvastatnak. Megállapodván az, a ki olvas, az elnök beszédet tart a néphez, buzditva öt az olly világos példák követésére; azután fölemelkedünk, imádkozunk, s ennek végeztével, mint mondám, kenyeret, bort és vizet áldozunk. A főpap hálaadó könyörgést tart, a mint tőle kitelik, s mindnyájan rá felelik: Amen. A megszentelt dolgok kiosztatnak a jelenlevők közt, s a távollevőkhez is elküldetnek a diaconusok által. A vagyonosabbak szabadon és tetszésök szerint adóznak másoknak. A mi illy módon összegyül, azt a főpap őrzi; abból gyámolitja az árvákat, özvegyeket s mindazokat, kik betegség-, vagy bármi más okból elszegényedtek; segiti a foglyokat és idegeneket; szóval: minden szükölködőre gondot visel. Többnyire vasárnapon gyülünk össze; mert ezen a napon kezdette meg Isten a világteremtését, s Krisztus e napon támadt föl és jelent meg tanitványainak, tanitván őket arra, a mit most előadtam."

Tovább folytatva, elmondja azt is, miképen vélekednek a keresztények a szent dolgokról. Az általuk várt ország nem e világról való; mert ez esetben bizonyára ez életben várnák azt, holott ők örvendenek a halálnak, melly az Isten országát sietteti. Ennek várakozásában tar-

tózkodnak a gonosztól, s jót cselekesznek. A férfiu vagy megtartóztatja magát teljesen, vagy ha nőt vesz, tiltott dolognak tartja kitenni a gyermekeket, miként ez a pogányok szokása, mit helyeselnek a bölcsészek, a fejedelmek pedig tűrnek. „Mi azt hiszszük, hogy csak gonosz emberek teszik ki gyermekeiket; mert látjuk, hogy a nagyobb rész csak a gyalázatra neveli föl őket; mindenütt csak gonosz célokra szánt gyermek csoportokat láthatni, mellyek nyájak módjára tápláltatnak. Ti, a helyett, hogy illyenektől a birodalmat megtisztitnátok, még adót vesztek tőlök; azok, kik visszaélnek eme szerencsétlenekkel, azonkivül, hogy bünt követnek el Isten ellen, történetesen saját gyermekeikkel is visszaélhetnek."

Illyen erkölcsökkel birtak a romaiak egy császár alatt, ki a bölcsebbek közé tartozott; pedig még nem mondtam el mind, a mit sz. Justin fölhoz. Ekkép folytatja: „Abbeli félelmünkben, hogy valamelly kitett gyermek elveszhetne, s ne hogy gyilkosok legyünk, csak akkor veszünk feleséget, ha képesek vagyunk fölnevelni a gyermeket; ha pedig a házasságról lemondunk, tökéletes megtartóztatásban élünk." Ismét tovább: „Hogy ha szokásainkat józanoknak tartjátok, tiszteljétek azokat; ha pedig nem czélszerüek, forduljatok el azoktól. De azért ne itéljetek halálra olly embert, ki semmi rosszat nem cselekedett; mert azt bizonyossággal mondhatjuk, hogy ezen igaztalanságban tovább is megmaradva, Isten itéletét ki nem kerülitek. Részünkről csak azt mondjuk, hogy teljesedjék az Ur akarata."

Szép dolog azt is hallani, midőn e rágalmazott nép fölkiált: „Szerettük egykor a kicsapongásokat, most pedig a tisztaságot; büvészethez folyamodtunk, most pedig Isten jóságában bizakodunk; mindent elkövettünk, hogy mását eltulajdonithassuk, most pedig minden vagyonunk közös; egymást gyülöltük, jelenleg barátságban élünk, s ellenségeinkért is imádkozunk .... Sokan, a kik ezelőtt kegyetlenek és megvetésre méltók valának, jelenleg rendes életmódhoz folyamodtak."

Az erényesség azonban kárára lett a kereszténeknek. Egy megtért nő férjének kicsapongását magáévá tenni nem akarja, s a férj bevádolja a térítő Ptolemaeust. Ez a város kormányzója, Urbicius elé állittatván, halálra itéltetett; erre bizonyos Lucius megdorgálja a kormányzót, hogy halálra itélt olly embert, ki sem házasságtörő, sem rabló, sem gyilkos nem volt; ez nem lehetett a császárnak szándéka, sem a senatusé. Urbicius válasz helyett azt kérdi tőle, ha ő is keresztény volna-e? Ennek igenlő válaszára őt is halálra itélte. Lucius megköszönte neki, hogy megszabaditván őt a gonosz uraktól, az Istenhez, legjobb

atyához és királyhoz küldi. Közbe jött egy harmadik is, ki szintén kereszténynek vallotta magát, s halálra ítéltetett.

Ekkor Justinus a második apologiát irta Marcus Aureliushoz az olly eljárás ellenében, melly szerint rabszolgák, gyermekek, nők borzasztó kinok közt kényszerittettek a képzelt vétkeknek bevallására. Engedelmet kért a keresztény tanok kihirdetésére, hogy a józan gondolkozásu emberek világosan láthassák, mennyivel mulják fölül azok a többi vallási rendszereket. Ugy látszik, nem sokat használtak az egyház békéjére ez iratok, mellyeket szerzőjök vérével megpecsételt.

Athenagoras.

Athenagoras szintén panaszlevelet intézett Marcus Aurelius- és Lucius Verushoz, mivel a kereszténységtől a mindenkinek megadott türelem megtagadtatott. „Az üldözőknek, ugy mond, nem elég, hogy elveszik vagyonunkat, jól tudva, hogy önkényt lemondunk arról; hanem életünket is megtámadják olly vádakkal, mellyek jobban illenének a vádlókra. Deritsék ki ránk a legcsekélyebb hibát, s nem irtózunk a legsulyosb büntetéstől. De a mit eddig ránk fogtak, az csak kósza hir vala; keresztény még bünténytől nem győzetett meg, s ha gonosz lett, bizonyára képmutató volt.“

A három bün, mellyeket különösen elutasit a keresztényektől: az istentagadás, a vérfertőzés és emberhussal élés. „Köztünk, igy folytatja, találhattok munkásokat, öreg asszonyokat, kik a mi tanaink igazságát nem tudnák bebizonyitani szóbeli előadással, hanem érzelmeiknek hasznos voltát az eredmények által igazolhatnák; okoskodni nem tudnak, hanem jótetteket visznek véghez; a kegyetlenkedésre föl nem lázadnak; fölszólitva mindent adnak; másokat, mint önmagukat szeretik. Valljon olly nagy gonddal iparkodnánk-e jók lenni, ha nem volnánk meggyőződve, hogy Isten lát minket, hogy ezen mulandó élet után egy sokkal szebb élet várakozik ránk, mellynek reményében megvetjük a jelent, s a bünnek még csak gondolatát is utáljuk? Az évek különbsége szerint felebarátainkat ugy tekintjük, mint gyermekeinket, fi- vagy nővéreinket, atyáinkat vagy anyáinkat; ügyelve azoknak tisztaságára, kiket rokonainknak tartunk, óvakodva csókoljuk egymást, mintegy vallásos ténynek tekintve ezt, melly, ha csak vágy által volna is beszennyezve, az örök élettől fosztana meg minket. Mindegyikünk azért nősül, hogy gyermekei legyenek, s a földmivest utánozza, ki elvetve földjébe a magot, türelmesen várja a gyümölcsöt; sokan megőszülnek a nőtlenségben, remélve, hogy igy szorosabban egyesülendnek az Istennel. Nekünk tiltva van ellentállani annak, ki minket bánt, s átkozni

azt, ki minket átkoz; minthogy nem érve be az igazsággal, melly hasonlóval fizet vissza, jóknak és türelmeseknek, kell, hogy mutatkozzunk. Lehetséges-e az, hogy mi emberhussal éljünk? Nekünk szolgáink vannak, kik minden tettünket látják; még egy sem lépett föl ellenünk vádlóként. Hogy is gyilkolhatnánk mi embereket, kik még csak látni sem akarjuk a kivégeztetéseket; kik nem türjük, miként ti, a gladiatorokat s a vadállatok látványait, és azt hiszszük, hogy semmi különbség sem létezik a között, ki a meggyilkoláson jelen van, és a között, ki azt elköveti; s mi, kik gyilkosságnak tartjuk a magzat elhajtását és a csecsemők kitételét?"

Minutius Felix.

Octavius és Caecilius, az előbbi keresztény, a másik még pogány, Ostiában tartózkodván, hol Minutius Felix, hires ügyvéd tartotta lakását, egy szép reggel a tengerparton sétáltak. Serapis bálványa előtt Caecilius ajkait érintve kezével, szokás szerint imádás jeléül, megcsókolta azt; a mit Octavius, mint egy hozzá épen nem illő babonaságot helytelenitett. Megállapodva továbbá a gyermekek mellett, kik kaviccsal hajigáltak a vizbe, mig a többiek ezen gyönyörködtek, Caecilius a hallottak után mély gondolatokba merült, s elhatároztatott, hogy a dolgot maguk közt vitatás tárgyává teszik. Ez a tárgya Minutius Felix párbeszédének [1]), melly ollykor a platonicusok tanát árulja el. Caecilius az isteneket, a régi közhitet védelmezi az uj, utálatossággal beszennyezett s üldözésnek kitett nép esztelensége ellen; a másik kettő azonban olly hatalmasan okoskodik, hogy végre egészen megadja magát, és megtér.

Tertullianus (160—245.).

Quintus Septimius Florens Tertullianus, Carthagóból, ki latin nyelven a legékesebben szóló egyház-atyának tartatik [2]), szintén irt apologiát a keresztények mellett, kik akkor Afrikában üldöztettek, Trajánnak Pliniushoz irt hires leveléből bizonyitgatván: miszerint igaztalanság csupán nevökért büntetni őket; megtagadni tőlök a védelmet, az ügyvédeket, a mit egy gonosztevőtől sem szokás megvonni; tisztába nem hozni a bevallott bünt, a minőséget, az időt, a módot, a büntársakat. „A többieket a végett vallatjátok, ha valljon bünösök-e? minket pedig, hogy tagadjuk bünös voltunkat. Egy valaki azt mondja:

---

[1]) **Minutii Felicis** *Octavius.* Leyden, 1672. 8-dr.

[2]) *Q. Sept. Florentis Tertulliani opera, cum adnotationibus Rigaltii jurisconsulti.* Paris, 1634—1664. Tertullián az *Apologeticus*ban, c. V., irja, miként Tiberius, midőn

keresztény vagyok, és igazat mond; ti a törvényszékben ültök, hogy minket hazugságra kényszeritsetek. Ezen fonák eljárás meggyőzhetne titeket arról, miszerint csak valamelly titkos erő kényszerithet titeket, hogy a törvények és a nyilvános rendeletek ellen cselekedjetek. A zsarnokok kinzás alá vetik azokat, kik hamisan vallanak; ti pedig, mert mások igazat mondanak. Ha valaki még a kinzás előtt vall, arra többé szükség nincs; ekkor csak itéletet kell mondani. Ti azt hiszitek, hogy a keresztény minden gonoszsággal van tetézve, hogy ellensége az isteneknek, császároknak, törvényeknek, jó szokásoknak s magának a természetnek is; ti ezeknek tagadására kényszerititek őket, hogy ártatlanoknak nyilvánithassátok. Ez annyi, mint a törvények ellen cselekedni. . . .“

Az eljárás törvénytelensége mellett föllhozza még azon oktalanságot, hogy annyi egyének büntettessenek. „Mit fogtok tenni a minden állapot- és korbeli férfiak s nők ezreivel, kik karjaikat nyujtják oda a láncoknak? Mennyi máglyára, mennyi kardra lesz szükségtek? Meg fogjátok-e tizedelni Carthagot?“

Sőt még a hatalom forrásához is közeliteni bátorkodik, mondván, hogy a törvények nem csalhatatlanok, némellyeket el kell törölni, másokat pedig módositani. Azon vádra, hogy a gyermekeket szokták megenni, föllhozza az Afrikában divatozott szokást, hol azok Saturnusnak áldoztattak föl Tiberius proconsulságáig, ki az áldozókat a templom körül árnyat terjesztő fákra feszitteté. Ha bár megszünt is nyilvánosan a szokás, titokban mégis gyakoroltatott. A gallusok embereket konczoltak föl Mercur tiszteletére, még Romában is ontatott embervér Jupiter tiszteletére; holott a keresztények vért soha nem izleltek [1]).

A szentségtörés vádjára válaszolva, leleplezi a pogány istentisztelet észszerütlenségét, összehasonlitva azt a keresztény tisztelettel: „Mi csak egy Istent imádunk, ki az ő igéjével, akaratjával és hatalmával semmiből hozta létre az egész világot, azzal együtt, a miből ez áll,

---

a Krisztus által tett csodákról hallana, a senatus által őt Istennek akarta elismertetni; de a senatus bele nem egyezett. Ezen állitást nem csak a könnyenhivők, hanem hiteles történetirók is elfogadták. Megjegyzendő azonban, miként Tertullián semmiféle tekintélyre sem támaszkodik; hogy a senatusnak nem lett volna bátorsága megtagadni Tiberius kérelmét; hogy ez csak kevéssel azelőtt törölte el Isis tiszteletét, s négyezer zsidót számüzött Sardiniába.

[1]) E szabályt az apostolok gyülekezete állitotta föl, s sokáig megtartatott; a keresztények tudnillik a vértől és fojtott állatoktól tartózkodtak. A zsidó szokás maradványa.

ugymint az elemeket, a testeket és szellemeket, hogy ékei legyenek az ő nagyságának. Akarjátok őt müveiben ismerni? akarjátok-e a mi lelkünknek tanuságtételét, melly, daczára a ferde nevelésnek, a szenvedélyeknek s a hamis istenek szolgálatának, midőn fölébred, azt egyedül csak Istennek nevezi, mondván: „Oh nagy Isten! oh jó Isten! ha az Isten is ugy akarja; Isten látja; Istennek ajánlom; Isten megfizeti.“ Ez a mi lelkünknek tanubizonysága; mig ezt mondja, nem fordul a Capitolium felé, hanem az éghez. Hogy mind róla, mind akaratáról tökéletes ismerettel birjunk, a szentirást segitségül adta nekünk. Kezdetben ugyanis embereket küldött a földre, kik az ő igazságuk- és szentségökért méltók legyenek Istent megismerni, s öt másokkal is megismertetni. Telve voltak ők az ő szent lelkével, hogy hirdessék a világnak, miként csak egy Isten vagyon, ki mindeneket teremtett, az embert földből képezte, a világ folyamát szabályozta, s parancsokat adott, mellyeknek megtartása által tetszését elnyerhessük; melly parancsokat ti nem ismeritek; egy Isten, ki a világ végével meg fogja itélni azokat, kik öt szolgálják, hogy jutalmul adja nekik az örök életet; az istenteleneket pedig örök tüzre kárhoztatja, valamennyi holtaknak föltámasztása után. Egykoron mi is gunyoltuk ezen tanokat, s osztoztunk a ti véleményetekben; az emberek nem születnek keresztényeknek, hanem lesznek azokká.“

A fölségsértési rágalmakra határozottan feleli, hogy, habár a keresztények nem nyilvánitják is esküvések és dobzódások által az ő hódolatukat, mindazáltal ők is kérik, nem ugyan a képzelt istenségeket, hanem az igaz Istent: engedjen a császárnak hosszu életet, nyugalmas országlást, biztosságot a palotában, erőt a hadseregnél, hüséget a senatusban, becsületességet a népnél, s békét az egész világon. „Nem nagy tisztelet a fejedelmek iránt, ha nyilvánosan tüzhelyek és asztalok állittatnak föl, az utczákon esznek, az egész város tivornyává alakittatik át, a bor sárral vegyittetik, s tömeges szaladgálással szemtelenségek követtetnek el. A közörömet tehát csupán csak nyilvános szégyennel fejezhetni ki? azért volnánk-e bünösök, mivel a császárok iránti ohajtásainkat szemérem-, józanság- és szerénységgel teljesitjük; mivel ajtainkat nem ékesitjük borostyán ágakkal, és mivel fényes nappal nem gyujtunk lámpásokat, miként az szokás a becstelenség helyeinek kijelölése végett?“

Kimutatja továbbá, hogy azok, kik leginkább igyekeztek olly hiu módon tanusitani ragaszkodásukat a császárhoz, épen a legkevésbbé hü alattvalók, nagyon is hajlandók a lázadásra. Ellenkezőleg az üldözött

keresztények engedelmeskednek; még akkor is, midőn a nép, megelőzve a felsőbb rendeleteket, meggyilkolja őket, sőt még a holttesteken is erőszakot tesz, ők nem gondolnak a bosszuállásra. „Még csak tegnapiak vagyunk, már is mindent betöltünk: a szigeteket, városokat, várakat, mezőket, a palotát, a senatust, a forumot; egyedül a templomokat hagyjuk üresen. Illy nagy számmal levén, harczot kezdhetnénk, vagy elhagyhatnók az országot; hitünk azonban minden dicsvágytól és vérontástól visszatart minket. De azért nem igaz, hogy tétlenségben élünk; mert foglalkozunk kereskedéssel, hajózással, fegyverviseléssel, földmiveléssel; megfizetjük az adót; ha nem gazdagitjuk is a templomokat, a gonosz nőket és a csillagjósokat, de azért a törvényszékeknek foglalkozását sem szaporitjuk."

„Jól tudom, hogy a mi szegény vacsoráink nem csak a bünösség, hanem a dobzódás hirében is állnak, s a temérdek pogány gyülekezetek lakomáiról ellenben mélyen hallgatnak az illetők. A mi vacsoránk megfejti saját eredetét az ‚agapae' nevezet által, melly görög nyelven szeretetet jelent, s a szegények gyámolitásául szolgál. Nem fér meg azzal sem aljasság, sem szerénytelenség; addig nem ülünk az asztalhoz, mig könyörgést nem intézünk az Urhoz; annyit eszünk, a mennyire szükségünk van, s iszunk, a mint illik, a nélkül, hogy az illedelmet sértenők. Este mértékletesen eszünk valamit, mint ollyanok, kik éjjel is kérik az Istent; ugy beszélünk, mint a kik folyton Isten szine előtt állunk. Miután kezeinket megmossuk, s a lámpákat meggyujtottuk: mindenki Isten dicséretét hangoztatja a szentirás, vagy pedig valamellyikünk által készitett forma szerint; ebből látható, minő áldomáspoharak ürittetnek itten. Az étkezés szintén imádsággal végződik; végre megválunk egymástól, nem követve el semmi szemtelenséget, hanem szemérem- és szerénységgel. Illyenek a keresztények gyülekezetei; mi egyesülve és elválva, mindig ugyanazok maradunk; senkit nem bántunk, sem nem zaklatunk."

„Inkább lehetne pártosoknak nevezni azokat, kik összeesküdnek a keresztények ellen azon haszontalan ürügy alatt, miszerint ők az okai minden nyilvános veszedelemnek. Hogyha a Tiberis kiönt, ha a Nilus áradása elmarad, ha szárazság van, földrengés mutatkozik, éhség áll be, vagy döghalál dühöng: azonnal fölkiáltanak: ‚Oroszlánok elé a keresztényekkel.' Mennyi hasonló szerencsétlenség mutatkozott Tiberius országlása s Krisztus eljövetele előtt? Mindezek az Isten haragjának következményei, kit méltán fölingereltek a bünös és háladatlan emberek. Mindazáltal, midőn a szárazság rossz termést jósol, ti Jupiternek áldoztok, fürdőkbe, vendéglőkbe, egyéb fajtalan helyekre jártok. Mi ellenben

önmegtartóztatással, mértékletességgel, böjtöléssel, szőrzsák- és hamuban igyekezünk megengesztelni az eget; s midőn irgalmasságot nyertünk, dicsőitjük az Istent. E szerencsétlenségek azonban nem vernek le minket; nem is ohajtunk egyebet ezen a világon, mint hogy lehető leghamarább megválhassunk attól."

Tertullián egész erélyességgel fakadt ki a látványok s főleg a szinházak ellen, mellyeket pogány eredetök-, a velök járó veszélyek- és az általok felizgatott szenvedélyeknél fogva rendkivül ártalmasoknak tartott. Értekezett a bálványozásnak különféle eseteiről, a női öltözetről, a vértanuk-, keresztség-, penitenciatartás- és imádságról, a becsuszott visszaéléseket és babonaságokat korholva. Igen nagy fontossággal bir az ő müve De praescriptione haereticorum, mellyben törvényes védokkal támadja meg az eretnekeket, mint a kik nem képesek vitatkozni a szentirás fölött, mellyet ők nem ismernek; legjobban leveri őket azon bizonyitással, hogy az ő tanaik ujabbak, holott az egyház szakadatlanul hiszi azt, a mit az apostolok s az általok alapitott egyházak mindenkor hittek.

Annyit azonban meg kell jegyeznünk Tertulliánról, hogy ő szenvedélylyel vitatta saját véleményét; nem akart leereszkedni a korhoz, s az emberi gyarlósághoz; nem volt ment minden gőgtől, s nagyon is önkényü levén, daczára annyi ismereteknek eltántorittatni engedé magát a montanisták tévelyeitől, mellyek az ő hajlithatlan szellemével, tulszigoru elveivel öszhangzásban állottak. Ekkor tulságig hajtva a tanokat, tagadta, hogy szabad volna menekülni az üldözés elől; ujabbakkal toldotta meg a kötelező böjtnapokat; azt, a ki becstelenségbe esett, vezeklésre bocsátani nem akarta; még ujabb saját felekezetbelieitől is elvált, az által, hogy a lelkek anyagiságát és nemiségét vitatta, támaszkodva azon sugallatokra, mellyekhez folyamodnia kellett, miután az élő egyháznak tekintélyét megtámadta volna. E tévelyekhez mindvégig makacsul ragaszkodott.

A keletiek symbolismusától egészen ment s mindenben határozott levén, müveiben komoly- és szigoru, de pontatlan s egyszersmind mesterkélt szintugy irmodorában, mint eszméiben *), fárasztó

*) Tertullián, sajátszerü s ollykor erőszakolt kifejezéseinek daczára, első vetette meg alapját a ker. hitágazatokat gyakran igen jól jellemző latin nyelvnek. Előtte senki sem fejtegette a theologiai tárgyakat latin nyelven; nem csoda tehát, ha irmodora még nem eléggé határozott, sem annyira nem tiszta és szabatos, mint a későbbi időkben. S habár Tertullián nem mondható is egészen mentnek minden hibától, főleg miután a montanismushoz szegődött: mindazáltal mind a régi, mind pedig az ujabbkori tudósok által gyakran

tuláradozó bősége miatt, s homályos a tulhajtott szabatosságnál fogva. [1])

Szent Cyprián.

Szintolly szenvedélylyel, csakhogy nagyobb megfontolással jár el irataiban Caecilius Cyprianus, Carthagoból, kinek müveiben semmivel sem kevesebb a kellem, mint az erő. Számos müveket irt kellemes és világos bőséggel, mellyekben másoknál többet tett arra, hogy elválassza egymástól a hitnek és vizsgálatnak, a kinyilatkoztatásnak és a fölfogásnak két rendjét, mellyeknek összevegyitése az értelemnek szolgaságát vagy eltévedését idézi elő; holott a megkülönböztetés megnyitja az emberi értelem előtt a végtelen korlátait, midőn a jelvénytől a valóságba vonja azt. Különösen a Bálványozás hiuságáról s az Egyház egységéről irt értekezéseiben a régi vallást, és az ujabb szakadásokat támadja meg, a hitnek egységét a romai szék egységében állapitva meg határozottan [2]). Értésére esvén, miként a pápa engedményeket készül tenni a szakadár Felicissimusnak, ekképen irt hozzá: „Szeretett testvér! egy püspököt meg lehet ugyan ölni, de nem legyőzni. Én gyöngéden szoritok magamhoz minden töredelmes bünbánót; de ha valaki azt hiszi, hogy rémités által nyithatja meg az ajtót, tudja meg, miként Krisztus táborát fenyegetéssel be nem vehetni.“ Tele ér-

---

tulszigorral lőn megitélve és kárhoztatva; minek főoka leginkább abban keresendő, hogy nem fordittatott elegendő gond sem az ő szaggatott, s mondatok-, kihagyások- és elhallgatásokkal teljes irályára, sem pedig az ő hirtelen és heves okoskodásmódjára, mellynél fogva egyik eszméről a másikra sebesen átmegy, az olvasókra bizva utángondolását annak, a mit elhallgatott. — s

[1]) Az egyházi irókon kivül lásd **Neander**, *Antignostikus Geist des Tertullianus und Einleitung in dessen Schriften.* Berlin, 1825.

Charpentier, *Étude historique et litéraire sur Tertullien.* Paris, 1838.

[2]) „Sz. Pál a szent egységnek alapjait e szavakban rakja le: ‚Igyekezvén megtartani a léleknek egyességét a békeségnek kötele által; egy test és egy lélek vagytok, miképen hogy a hivatalotoknak egy reménységére is hivattatok. Egy az Ur, egy a hit, egy a keresztség, egy az Isten, ki mindeneknek atyja, ki mindenek fölött vagyon, és mindeneken áthat, és tibennetek mindeniktekben munkálkodik (*Ephes.* 4, 3—6). Illyen a kezdete azon egységnek, mellyhez föloldhatlanul kell csatlakoznunk, főleg nekünk püspököknek, kik elnökölünk az egyházban.“

„Valamint csak egy a Krisztus, szintugy csak egy az egyház, egy a Krisztus szava által sz. Péterre alapitott tanitó-szék; tehát egy az oltár, egy a pap; nem is lehet kettő, nem is különbözhetik egyik a másiktól. Csupán csak a bünös esztelenség, a szentségtörő istentelenség tulajdonithat jogot magának az Isten által ohajtott rend fölforgatására.“

„A püspöki méltóság csak egy, mellynek egy részét közösségben mindegyik birja. Mivel csak egy a püspökség, az egyház is csak egy, elterjedve az azt alkotó tagoknak

zelem- és hévvel, Fenelon itélete szerint, léleknagyság- és elevenségre Demostheneshez hasonlitható. Ha nem volt is egészen ment a tévelytől, dicső vértanusággal kiszenvedett érte, miként azt fönebb emlitettük.

Arnobius.

Arnobius szintén Afrikából vette eredetét, ki miután sokáig küzdött a pogányság mellett, végre megadta magát az egyháznak, mellynek kivánatára szavának minden erejével a bálványozás ellen fordult. Valamint tehát azelőtt a profán irókat értelmezte, szintugy a Pogányok ellen irt (303.) hét könyvében [1]) teljesen megczáfolta a régi vallást, s e részben a tanult emberekhez fordult, kik a régi és ujabb tanok közt sulyegyent tartani képesek valának. Buzgalmában nem csak a szinházak lerombolását, hanem a költők müveinek megsemmisitését is követeli. Mint a rhetorikának oktatója, áradozó és mesterkélt levén, mélyebb belátás nélkül az igazságba, az uj testamentomot ritkán, az ó-szövetséget pedig soha sem idézi, s minden erejét a bálványozás és azok megczáfolására forditja, kik azt mondák: „a kereszténység behozatala után elveszett a világ, s az emberi-nem minden gonosznak zsákmányává lett.“

Lactantius.

Arnobius érdeme, hogy a kereszténységnek egy másik hatalmas bajnokát nevelte föl Lactantiusban (318.) kit, Constantin az ő fiának, Crispusnak oktatójává választott azon tudományokban, mellyeket Ásiában tanult. Az Üldözők haláláról irt értekezésében nem annyira történeti igazságot, mint szónoki képzelődést tüntet elő. Midőn az igazság ellen fegyverrel küzdöttek, s két bölcsész könyveket irna ellene: ezen ő annyira megbosszankodott, hogy föltette magában megczáfolni nem

---

nagy sokaságában. A napból temérdek sugár jön ki, de csak egy a világosságnak gyupontja; a fának sok ága van, de csak egy törzsből sarjadnak, melly a földben mély gyökeret vert; egy forrásból számos patak fakad, de a forrás mégis csak egy.“

„A sugár nem válhat el a naptól; elmult a fény, midőn nem létezik már viszony annak okfejével. A fától elválasztott ág nem hajt többé gyökeret; a forrástól eltéritott patak csak hamar kiszárad. Ez az egyháznak képe; az isteni fény, melly azt körülveszi, sugaraiba foglalja az egész világot; de csak egy pontból osztja fényét mindenhova, a nélkül, hogy az okfőnek egysége megbomlanék; annak kimerithetlen termékenysége szaporitja az ágakat az egész földön, messzire ömleszti ki bő vizeit; de mindenütt ugyanazon okfő, ugyanazon eredet, ugyanazon anya nyilvánitja erejét számtalan gyermekeivel.“ *De unitate.* — *Epistola ad plebem.*

[1]) **Disputationum** *adversus Gentes* libri VII... Leyden, 1651. *Africa Cristiana* Morcelli Istvántól (Brescia, 1816.) bámulandó pontosságot és türelmet tanusit, de semmi egyebet. Sehol nem szur eszmét a tények közé, s az egyes állitásokból általános következtetést nem von.

csak e két bölcsészt, hanem a kereszténységnek valamennyi ellenségeit, a mit Institutiones divinae czimü müvében teljesitett is [1]) Constantin uralkodásának vége felé. Mint gyenge theologus, visszautasitja ugyan a tévelyeket, a nélkül, hogy kerülni tudná azokat ; nem annyira magasztos ékesszólás, mint pontos kifejezés által tünteti ki magát, s ha bár a legcsinosabb irmodora van is minden latin egyházi irók közt, azért még nem érdemli meg a keresztény Cicero czimét. Távol attól, hogy Julius Firmicus haragjában osztoznék [2]), ki a bálványozást a törvény szigora szerint kivánta büntetni, határozottan kijelenté, miként a vallás az akarattól függ [3]). „Távol legyen tőlünk, ugy mond, a gondolat, hogy üldözőinken bosszut állani akarnánk ; bizzuk ezt az Istenre ; a keresztények vére annak fejére száll vissza, ki azt ontotta.“

Pantaenus és alexandriai Kelemen.

A szent atyáknak vértanuság által is támogatott igéi okvetlen megtermék gyümölcsüket, s még az ellenséges táborban is viszhangra találtak. Már Marcus Aurelius korában említés tétetik bizonyos keresztény iskoláról, melly Alexandriában alapittatott, mint ellentéte a pogány akademiának, hogy bajnokokat neveljen az igazság számára. Ez iskola azonban csak is a II. század végével vergődött fontosságra, midőn a stoicus Pantaenus, az igazság ismeretére eljutván, igazgatója lett a szent igék iskolájának (*Διδασκαλεῖον ἱερῶν λόγων*) ; s első volt, ki keresztény tanszéken az alexandriai muzeum metaphysicai tanait adta elő, s a vallást rendszerbe önteni szándékozott.

Utódja lett alexandriai Kelemen [4]), a legjártasabb egyén Plato bölcsészetében. A Paedagogus-ban rövid foglalatát adja a keresztény erkölcstannak a catechumenusok számára, s nem mindig illendő részletezéssel az életmód és az öltözködés legaprólékosabb szabályaira ereszkedik le, azt ajánlván, hogy legyen az öltözet fehér, minden szin és uszály nélkül, a nőknél rendesebb ; ezek czipőben járjanak, a férfiak mezitláb, de se aranyat, se drágakövcket ne használjanak, arczukat vagy hajokat ne fessék ; rendkivül ne piperézzék magukat ; számos rabszolgákat, főleg herélteket, törpéket, szörnyetegeket ne tartsanak ; állatokat a szegények helyett ne tápláljanak ; fürdőkbe, leginkább a

---

[1]) **Caelii Lactantii** *opera*, edit. Gala ei et variorum. Leyden, 1660.

[2]) *De errore profanarum religionum.*

[3]) Nihil est tam voluntarium quam religio. V. 20.

[4]) **Clementis Alexandrini** *opera graece et latine, quae exstant*, edidit Potter. Oxford, 1715. 2 köt., ivrét, ujra nyomva Velenczében.

két nemmel közös fürdőkbe ne járjanak; testöket küzdelmekben, laptajátékban, sétálásban s leginkább házi foglalkozásokban gyakorolják, ássanak, fát vágjanak; koczkajátékra s egyéb mulatságokra ne adják magukat; a circust és szinházat kerüljék; fenszóval egymást az utczán ne üdvözöljék, nehogy a pogányok által ok nélkül magukat megismertessék.

Ezen szemrehányásaiból is kitetszik, milly nehezen birta a kereszténység megváltoztatni a rossz szokásokat. Bámulattal hallja az ember, miként engedék át magukat némellyek a pogány ledérségeknek és gonoszságoknak, környezve fiatal gyermekek, jóillatu, fölpiperézett, mértékletlen egyének által; a nők gyöngyökkel és drágakövekkel megrakva, a férfiak előtt vetköztek le, s ugy mentek a fürdőkbe, mellyeknek nagyszerüségét alig képzelné az ember. [1])

S t r o m a t a, vagyis ‚szőnyegek' czimet adott egy keresztény bölcsészeti értekezésnek. Különféle, egymásból nem folyó történeti ismeretek gyüjteménye ez, mellyben igen fontos, különben ismeretlen adatok foglaltatnak; a logikai ismeretek a hit és tudomány közti különbséget s az okoskodás szabályait tárgyalják; az elméleti nézetekben bölcsészetileg mérlegeli az evangeliumi tanokat s az emberi ismeretek bizonyosságát.

A p o g á n y o k h o z intézett i n t e l m e k b e n igen nagy tudományossággal, gyönyörü s néha ékesenszóló fejtegetéssel igyekszik bebizonyitani, hogy az Istennek egységét s a főbb igazságokat minden században hitték a bölcsészek és a költők, s hogy azokat a zsidó néptől tanulák [2]).

Erőteljesen kikel a pogányság ellen. „Föllebbentem, ugy mond, a fátyolt, melly a ti mysteriumaitokat takarja, s azoknak, kik az igazságot látni akarják, földeritem a ti titkos szertartásaitok bübájos voltát... Féktelen szemtelenség! Egykoron az éj a mérsékelt emberek élveinek rejteke volt: jelenleg a mértékletlenségnek szentelve, a beavatottak utálatosságait fedi föl, s a fáklyák a bünt és a szenvedélyt világ-

[1]) „Az ő fürdőjök bámulandó mesterséggel készült, hordozható, átlátszó, sátorral boritott szoba, tele székekkel, arany- és ezüsttel, s hason-anyagu edényekkel, némellyekben ital, másokban étel áll, ismét mások fürdőképen szolgálnak. Még a rostélyok is ezüstből vannak. Mértékletlenségök annyira megy, hogy eme nők csak részegen lépnek a fürdőbe, s ott drágaságokat fitogtatnak, a mi legdusabb és legpompásabb levén, kielégitheti hiuságukat."

[2]) Ugyanazt szándékoztunk bebizonyitani mi, de azon föltevéssel, hogy azok a még szét nem oszlott embereknek ősi hagyományából veszik eredetöket.

gitják meg... Énekeld el nekünk, oh Homer, a te szép dalodat ‚Mars és Venusnak tolvajszerelméről'. De ne, hallgass! nem lehet szép a dal, melly házasságtörést hirdet; mi nem akarjuk beszennyezni füleinket még csak a parázna szavak hallásával sem.... A ti kegyetlen s az emberek iránt könyörületlen isteneitek nem csak hogy elhomályositják ezeknek elméjét, hanem még gyönyörrel is látják a vérontást a circus és arena vad küzdelmeiben; a gyilkos csatákban, hol segitségül hivatnak; az áldozatokban, mellyeket a városoktól és népektől kivánnak. Messeniai Aristomenes a férfiaknak hármas hecatombeját áldozza ithomei Jupiternek, kik közt Theopompus a lacedaemonok királya is volt. Chersonesus Taurica lakói Dianának áldozzák föl mindazokat, kiket a hajótörés partjaikra vetett; s ezen áldozatok Euripides tragoediájában lőnek megénekelve. Monimus a csodálatos dolgokban mondja, miszerint Thessalia Pella városában egy achaeus áldoztatott föl Peleus- és Chironnak. Anticles és Dosidas emlitik, hogy a Krétából származó lyciaiak emberáldozatokat mutatnak be Jupiternek, a lesbosiak Bacchusnak, taurisi Dianának a phocaeabeliek. Athenei Erechtheus és a romai Marius saját leányaikat konczolták föl: amaz Proserpinának, emez az Averruncok-, vagyis a gonoszt eltávoztató isteneknek. Igy mutatják az ördögök, mennyire szeretik az embereket. Az illy babonaságok még követőkre találnak! s nem veszik észre, hogy az illyesmi nem áldozat, hanem gyilkosság; hogy a név és a hely nem változtathatja meg a dolgok lényegét; hogy Dianának és Jupiternek áldozni épen annyi, mint áldozni a haragnak, bosszuállásnak, fukarságnak, egyéb hasonló ördögségeknek; hogy egyre megy, oltáron vagy utczán konczolni föl az embert."

A haladás eszméjét ellenébe állitja a mozdulatlanságnak, mellyhez a fenyegetett pogányság folyamodott. „Azt mondjátok, nem szabad felforgatni az ősi szokásokat? miért nem táplálkoztok tehát azon tejjel, mellyhez titeket, mint csecsemőket szoktattak a dajkák? miért szaporitjuk vagy kevesbitjük az ősi vagyont a helyett, hogy föntartanók azt, a mint átvettük? miért hagyjuk el azon dolgokat, mellyeket mint gyermekek undor és kaczagás közt vittünk végbe? Mi magunk oktató nélkül is megjavitottuk magunkat. A mi az életmódot illeti, nem ragaszkodtok olly féltékenyen az ősi intézményekhez: a sokkal fontosabb ügyben nem válnátok meg a kárhozatos erkölcstelenségtől?... Hogy ha a hamis istenségek tiszteletében öszültetek meg, most ifjodjatok meg az igaz Isten tiszteletében... Szép hymnus az, melly fölemeli az embert a halhatatlan Istenhez igazságos tettek végbevitele által, s abban az igaz-

ságnak minden szava viszhangzik... Az atheneiek Solonnak, az argivusok Phoroneusnak, a spartaiak Lycurgusnak törvényeit követik: de ha te keresztény vagy, a te hazád az ég, törvényhozód az Isten... Üdvözlégy, égből alászállott világosság, tisztább a napnak világánál s kedvesebb mindennél ez életben!.. Ki azt követi, megismeri hibáit, Istent és felebarátját szereti, betölti a törvényt, és jutalmat nyer... Krisztusnak kürtje az evangelium, ő fujt abba, mi pedig hallottuk hangját, s fölvéve az igazság vértjét és a hitnek paizsát, fölkészültünk a bün legyőzésére."

Minthogy gyakran rosszul alkalmaztatott az evangeliumi tan a szegénységről vagy az által, hogy tulfokoztatott, vagy mivel a társadalomra nézve veszélyesnek találtatott: lássuk, minő magyarázatát adja annak Kelemen a ‚Melly gazdag üdvözülhet' czimü értekezésében. „A parancs, ugy mond, betöltve vagyon, midőn a gazdagság a jótettek tárgyává és eszközévé válik. Természetöknél fogva közönyösek levén a kincsek, ok nélkül sem becsmérelni, sem pedig megvetni nem kell azokat; minden csak azok használatától függ. Nem is azoknak kell tulajdonítani a gonoszt, mit előidéznek, hanem a bünös hajlamoknak és szenvedélyeknek, mellyek a Teremtő ajándékait természetökből kivetkeztetik, azoknak használatát elferditik, s rosszra forditják azt, a mi ránk és másokra nézve uj érdemek forrásává válhatnék."

Számos egyéb apologeták közt nem mellőzhetjük Apollonius vértanut, ki hitét a senatusban védelmezte [1]); Dionysius korinthusi püspököt, ki többbrendbeli levelekben fejtegette a katholikus tanokat, s ostromolta az eretnekségeket; és az assyriai Tatianust, platonicust, sz. Justin tanitványát, ki a hellenek[2]) tudomány-hiuságával s főleg az ő bölcsészetök ellenmondásaival az Isten természetéről és a szabad akaratról szóló katholikus igazságot állitá szemközt. „Mig, ugy mond, némelly cynicusok, kiknek egyedüli érdeme abban áll, hogy hanyagul betakart egyik vállukat, szétzilált hajokat, hosszu szakállukat és körmeiket láttatják, és azt mondják, hogy nincs semmire szükségök, kétszáz darab arany dijt is huznak a császároktól: arra akarnák kölelezni a keresztényeket, hogy a pogányok szokásait kövessék?" Itten kiterjeszkedik annak bizonyitására, miként a jóság nem párosulhat a bálványozással, a becstelen nőknek emelt emlékekkel, a szinház gyalázatosságával,

---

[1]) Cum judex multis eum precibus obsecrasset, petiissetque ab illo, ut coram senatu rationem fidei suae redderet, elegantissima oratione pro defensione fidei pronuntiata. **Eusebius**, V. 21.

[2]) E néven neveztettek keleten a pogányok.

mint a melly az éj köpenyével eltakart bünöket hozza napvilágra; az athleták hasztalanságával, s a gladiatorok kegyetlenségeivel, kik épen azért tartatnak, hogy haláluk által szerezzenek élvezetet. Minthogy azonban a keresztények bölcsészete nem csupán a gazdagoknak szól, helytelenül gunyolják öket, ha gyermekek- és nökkel ereszkednek vitába. Keresztény értelemre akarta Tatian visszavinni a keleti bölcsészetet, mellyet hasonlithatlanul fölebbvalónak tartott a görögnél, habár megrontva a bálványozás által; néha azonban tulment, meg akarván egyeztetni az emanatiot a katholika hitigazsággal; továbbá tévedett, midön tulságos szigorból kárhoztatta a házasságot, a husételt, borivást; a miben az encratiták és hydroparastatok eretneksége állott.

A görög bölcsészet tévelyeit megtámadta még Hermias a II. században [1]), a keleti bölcsészet tévelyeit pedig sz. Irenaeus, Gallia apostola és lyoni püspök, ki vértanu-halállal mult ki a III. század kezdetén.

Dionysius Areopagita.

Dionysius Areopagita neve alatt tétettek közzé némelly iratok, mellyeket helytelenül tesznek át némellyek az V. századra, minthogy már Origenes hivatkozik azokra. Beavatva a keleti bölcsészetbe, a keresztény hitigazságok által átalakitva mutatja be azt, s legmagasztosabb könyvei a Hierarchiáról és az Isteni nevekről megmagyarázzák, a mennyire embertől telik, az Igének és az eszméknek származását, s a középkori scholasticismusnak bő forrását képezték.

Athenagoras visszautasitja azon képletes magyarázatokat, mellyeket a pogányság védelmére vagy mentségére az időtájban kezdtek fölállitani. „Legyen bár, ugy mond, Jupiter a tüz, Juno a föld, Pluto a lég, Thetis a viz: mindez csak elemeket állit elő, de nem képez isteneket. Az istenség parancsol, az elemek engedelmeskednek; ugyanazon hatalmat tulajdonitani ama lénynek, melly parancsol, és annak, melly engedelmeskedik, annyi, mint összetéveszteni a változó, veszendő romlandó anyagot a nem teremtett, öröktől fogva való s magához mindig hasonló Istennel.“ Justinus pedig: „Én magára hagyom Platót; nem azért, mivel tanitása ellenkezik Krisztus tanitásával, hanem mivel egészben nem hasonlit hozzá; ugyanezt mondhatom Zeno tanitványairól, a költök- és a történetirókról. A mindenütt elhintett igazságnak ők csupán egy részét szedték össze; azt, a mit ők felfogni birtak, bámulandóképen fejezték ki. De minő ellenmondásba jutottak a legkomolyabb pontokra

[1]) Irrisio gentilium philosophorum.

nézve, mivel nem tudtak fölemelkedni ama legfőbb tanhoz, az isteni tudományhoz, melly soha nem téved! A mi bámulandót ők mondottak, az nekünk kereszténveknek sajátunk, kik imádjuk, és szeretjük az Atya Isten után az isteni Igét, a nem teremtett, kimondhatatlan Istentől származott Igét... Az ész által, mellyet becses mag gyanánt rakott le bennünk, láthatták a ti bölcsészeitek az igazságot, de mindig csak gyönge pitymallatként világítani. Ezen egyszerü csirát, eme gyönge sarjat, melly arányban áll gyarlóságunkkal, összehasonlithatja-e valaki magával az igazsággal, melly az ő egész teljében és kiterjedésében közöltetett velünk a m a l a s z t által?“

Origenes (185—253.).

A keresztény bölcsészek között első helyet foglal el alexandriai Origenes. A vértanuságra vágyván, miután atyja, Leonidas, a Severusféle üldözés alatt Egyptomban azt elnyerte, meglátogatta a foglyokat, elkisérte őket a vitatkozásra és a kivégeztetésekre, mit sem törődve a nép kiabálásaival és a tisztviselők büntetéseivel. Folyton a nőkkel társalkodva, kiket oktatott, nehogy ifjusága által gonoszra vetemedjék, testén csonkitást tön, a megölő betü szerint értelmezve az evangeliumot *). Látni akarta a romai egyházat; végre megállapodott Caesareában. Ambrosius, kedves gazdag barátja által gyámolitva, a szentirás értelmezéséhez fogott; hét jegyző irta azt, a mit ő toll alá mondott, ugyanannyi másoló s néhány fiatal nő ujra leirta azt.

Decius alatti üldözés korában Origenes börtönbe vettetett, és kinoztatott; de azon reményben, hogy talán elpártol, s példájával másokat is megront, életben hagyatott. Mindazáltal ő szilárdul megmaradt hite mellett, sőt lelkesitő irataival másokat is buzditott. Decius halála után egy nagy könyvtárral ellátott ajtatos nőhöz menekült; itten irta a H e x a p l a-kat, s a bebörtönzött Ambrosiushoz intézett B u z d i t á s t a v é r t a n u s á g r a; azután a szentirást értelmezte, elkülönözve a hasitottakat. Lemásolta a különféle forditásokat három példányban, egyet három, egyet hat, s egyet nyolcz hasábbal, s ismét különösen a H e t v e n e k forditását, apró vonalakkal jelölve meg azt, a mit ezek a zsidó szöveghez csatoltak. Huszonöt kötetet irt Máté evangeliuma fölött, még többet a kisebb profétákról.

Temérdek müveit tekintve, valóban bámulatra méltó, hogy egy ember annyit irhatott, sőt csak szerkeszthetett is [1]); pedig még azon-

*) Azaz: Máté evangeliuma 19. fejezetének 12. versét. Később e tettét Origenes maga is kárhoztatta *(Homil. 15. in Matth. n. 1. s köv.)*. —s.

[1]) Quis nostrum tanta potest legere, quanta ille conscripsit? **S. Hier.** *Canone.* —

tul értekezéseket tartott a hivekkel, vitatkozott az eretnekekkel, levelezett igen sokkal, majd azért, hogy mentegesse magát, vagy hogy tanácsot adjon Fülöp császárnak, majd ismét, hogy föléleszsze a keresztények buzgalmát, különösen a végre, hogy vasárnap és pénteken a szentirás szövegét és magyarázatát hallgassák. Arabia kormányzója, s Alexander császárnak anyja, Mammaea, tőle kértek oktatást a lelki dolgokban, s egy sereg tanitvány mindig vele volt reggeltől estig. Igen szeretetteljesen viselvén magát irányukban, azoknak hajlamát tanulmányozta; sz. Gergely, neo-caesareai püspök leirja, miképen nevelte őket eme mesterök: „Miután ellenállhatlan beszédekkel elkészitette őket, oktatást adott nekik a logikában, hozzá szoktatva őket, hogy a bizonyitékokat ne csak ugy esetlegesen fogadják és vessék el, hanem vizsgálják meg figyelmesen, a nélkül, hogy a látszathoz, vagy a szavakhoz ragaszkodnának, mellyeknek vagy fénye vakit, vagy egyszerüsége untat, s ne utasitsanak vissza ollyan dolgokat, mellyek első tekintetre képtelenségeknek látszanak, gyakran mégis nagyon igazak; végre mindenről ép észszel és előitélet nélkül hozzanak itéletet. Azután a természettanban oktatá őket: vennék tekintetbe a világ Alkotójának mindenhatóságát és végtelen bölcseségét, melly annyira alkalmas a mi megaláztatásunkra. Előadta nekik a mathematikai tudományokat is, főleg a mértant és a csillagászatot; végre az erkölcstant nem hiu beszédekben, meddő meghatározások- és osztályozásokban, hanem gyakorlati oktatásban, hogy ügyeljenek a szenvedélyek fejlődésére, miként a lélek mintegy tükörben szemlélve magát, gyökerestül kiirthassa a bünöket, s megszilárdithassa az észt, melly minden erényt létrehoz. Az előadáshoz példákat is csatolt, ő maga minden erénynek példánya levén. Mindezek után bevezette őket a theologiába, azt állitván, hogy a vég okfőnek ismerete a legszükségesebb. Elolvastatá velök a régi görög vagy barbár költök és bölcsészek iratait, kivéve azokét, kik az atheismust szándékosan taniták, hogy minden véleménynek erejét és gyöngeségét megismerve, az előitéletek ellen magukat megóvhassák. Ez olvasás közben mintegy kézen fogva vezette őket, nehogy valamiben fönakadjanak, s kimutatta nekik azt, a mi sajátképen hasznos minden felekezetnél, miután ő azokat bámulandókép ismerte. Figyelmeztette őket, hogy semmiféle bölcsészhez, bármilly nagy hire legyen is, ne ragaszkodja-

---

Nemo mortalium plura; ut mihi sua omnia non solum non perlegi, sed ne inveniri quidem posse videantur. **Vincent. Lirinensis,** *Comm.*

Párisban, 1733. De la Rue maurinus 4 kötetben nyomatta **Origenis** *opera omnia, quae graece vel latine tantum exstant.*

nak, hanem egyedül csak Istenhez és az ő profétáihoz. Végre megmagyarázta nekik a szentirást, mellynek ő egyik legtudósabb értelmezője volt."

Origenesnek leghasznosabb müve volt az, mellyet az epicureus Celsus ellen intézett, ki Hadrián korában Értekezést irt az igazságról, mellyben megtámadta a zsidókat és a kereszténveket; s azzal dicsekedve, hogy könyveiket olvasta, ürügyöt látott azokban gunyés rágalmakra, a mit a XVIII. század bölcselői gonosz indulattal utánmásoltak. Origenes nem annyira védokokkal, mint tényekkel a vallást megszilárditja, vitatkozva a jövendölésekről, Krisztus csodáiról, mellyeket Celsus nem tagadott ugyan, hanem a büvészetnek tulajdonitott, s azokról, mellyek olly gyakran megujulnak az egyházban. Különösen pedig az erkölcsök megváltozását, az önmegtartóztatást, a mások megtérítésére irányzott buzgalmat hozta föl Celsus ellenében.

Valamint az alexandriai iskola az ő átalános bölcsészetében akarta elnyelni a kereszténységet: szintugy az első századoknak eme Leibnitza a platonismust a keresztény valláshoz igyekezett idomitani. Ő az evangeliumi történetekben kettős értelmet nyomozott, mystikusnak tartva az egyiket, ugy hogy kétféle igazság állhatna meg egyszerre, ugymint a történeti és az erkölcsi igazság. Első lépés a jelenkori német exegeták protestans iskolája felé, melly azt vitatja, hogy az egyszerü elbeszélési tényekben sem fogadható el mindig a betüszerinti értelem. Azonban mindig igen nehéz dolog marad rendszert alakitani mélységes titkokkal teljes anyagból; minthogy a hit sokkal magasabb polczon áll, mint a tudomány, s a kereszténység, a milly véghetetlen, nem szoritható korlátolt formák közé, a nélkül, hogy a kinyilatkoztatás vagy értékében, vagy szellemi hatalmában ne veszitsen.

Az eretnekségek lecsillapitása végett Achajában utazva (230.), áldozárrá szenteltetett. De mivel tudva volt róla, hogy megcsonkitá magát, s ennélfogva az egyházi törvények szerint az egyházi rendekből ki volt zárva: nagy lárma támadott a dologból. Részint ez okból, részint az irataiban elszórt némelly tévelyek miatt Demetrius, alexandriai püspök, egy zsinatban megtiltá neki a tanitást s a városbani lakást, sőt ki is zárta őt az egyházból.

Origenes leginkább tévedett egy értekezésében az alapelvekről (*Περὶ ἀρχῶν* [1]), hol a dolgok okfejének dualismusát tagadva, azt vitatja, miként az Isten jó és változhatlan, a teremtmények szabadok s

[1]) Ennek csak fordítása maradt fön Rufinustól, saját vallomása szerint gyakran megmásitva, miként a *követ. Könyv* XI. fej. előadandjuk.

jóra és roszra egyiránt képesek ; azután pedig tulhajtva a következtetésekkel, azt állitja, hogy a teremtmények közti egyenlőtlenség az ő érdemökből származik. Az Isten, mint mindenható ur, szükségképi teremtő levén, már öröktől fogva és azonnal, kellett, hogy teremtsen lényeket, mellyek neki engedelmeskedjenek ; először is valami szenvedőleges dolgot teremtett, a mi a formáknak tárgya volt, vagyis az anyagot. Kezdet óta a szellemek [1]), mint tökéletes értelmiségek, isteni életet éltek ; minthogy változó szabadsággal voltak fölruházva, később a szeretetben alábbhagyva, némellyek visszaéltek a szabadsággal, lényegök megsürüdött ; miért is az ő vétkeik arányához képest különféle testekbe szoritott lelkek állapotába estek [2]). A kevésbbé vétkesek alakitották a planetákat, mások az angyalokat, mások az embereket : miért is az egész teremtés, a világok teméntelen sorozata által kifejlődve, nem egyéb, mint nagyszerü esés, mellyből ismét különféle állapotokon átmenve, igyekszik fölemelkedni, mig végre maga az anyag is dicsőséges átalakuláson megy át. A büntetésnek nem levén egyéb célja, mint annak javitása, kire alkalmaztatik : a büntetés örökkévalóságát tagadja, minthogy a világ végezetével visszatér minden az egységbe, a honnan kiindult (apocatastasis). Ezen tévelyei az előlétezésről és a személyes esésről, mellyeket talán maga is észrevett, később ismét védőkre és czáfolókra találtak, midőn az arianusok illy nagy mesternél kerestek támaszpontot ujabb szőrszálhasogatásaiknak. E közben nem tudta, mit csináljon a testekkel a föltámadás után : miért is azokat szellemi állományra oldja föl.

Ezen férfiu, ki feddhetetlen életet élt, s az ész hatalmában mindenkor hitt, kortársai által majdnem a hamvaiból föltámadt Plato gyanánt, az egyház által pedig egyik legjelesebb tanárnak tekintetett. Sz. Jeromos nem habozott őt az ‚egyház legnagyobb tanárának' nevezni az apostolok után, s azt mondani, miként magára vállalná a neki tulajdonított tévelyeket, ha annak tudományával birna. Később azonban alábbhagyott a magasztalással, miként látni fogjuk. Mert habár az elburkolt modor miatt, mellyel Origenes magát kifejezni szokta, a látszólagos czáfolat-,

---

[1]) A szellem nála nem testnélküli dolog. *Contra Celsum*, l. 1., irja : „Isten természete az egyetlen, melly függetlenül él a testi állománytól.... A láthatatlan s természetére nézve testnélküli lélek testi helyen nem létezhetik, a nélkül, hogy ezen hely természetéhez alkalmazott testre ne volna szüksége."

[2]) Jóllehet egyéb müvekben ellenmond magának, itten azt állapitja meg, hogy az anyag annál inkább finomul, mennél jobban szereti Istent ; és igy a pantheisticus örvénybe logicailag vezettetik.

a szentirási nyelvezet- s a nagy férfiu iránti tiszteletnél fogva nem tüntek is föl mindjárt a tévelyek, később azonban az ő irataiban fölfedeztettek az eretnekségek csirái, az Ariusé az Igére, Macedoniusé a Szentlélekre, Pelagiusé a malasztra, Nestorius- és Eutychesé a megtestesülésre vonatkozólag. Mindezek ő rá támaszkodtak, hihetőleg mivel nem volt meg nála ama szabatosság, melly csak a hosszu vitatkozások és ellenmondások által szerezhető meg *). Az origenismus, a dogmákon kivül, a keleti szemlélődő kereszténység ellentétét képviseli a nyugotnak tevékeny és gyakorlati kereszténységével.

Különbség a görög és latin egyházatyák közt.

A különbség már is észrevehető a latin és görög egyházatyák közt. Jóllehet a kelet az ő miveltségének és hitnézeteinek nagy részét a nyugotra átvitte, s ettől törvényeket és kormányformát nyert: mindazáltal a kettőnek jelleme, szokásai és hitnézetei nagyban különböztek. Mindegyiknek más hivatalos nyelve volt saját irodalmával; ugyanazon isteneket, csakhogy különféle módon imádták. A mivelt egyének tehát egészen más alakban fogták föl a kereszténységet Romában, Nicomediában és Alexandriában, s nem egyforma fegyverekkel harczoltak ellene. Romában soha nem virágzott a metaphysica és a fensőbb bölcsészet, a minek egy részben a nyelv is oka volt; ellenben a józan értelem és a gyakorlati ész a törvényhozásban különösen nyilatkozott. A latin védirók tehát nem mutatnak valamelly nagy tehetséget, sőt a romai büszkeséget is megtartják némileg; makacsul vonakodnak egyességre

*) Origenest illetőleg ma szintugy, mint hajdan, szétágazók a vélemények. Bayle, Le Clerc, Beausobre, Mosheim, Brucker s mások, kik, mialatt minden eretneket mentegetni igyekeznek, az egyházi atyák ellenében vádakkal lépnek föl, epésen támadják meg Origenest. A tudós katholikus itészek közöl némellyek mérsékeltebbek és engedékenyebbek iránta másoknál. A mi leginkább tiszteletre méltóvá teszi Origenest, az azon mérsékeltség, mellyel ellenei irányában viseltetett. Rufinus és sz. Jeromos fölemlitik egy levelének töredékeit, mellyet akkor irt, midőn az alexandriai püspök által kiközösittetett. „Nekem elég, ugy mond, elleneimet és rágalmazóimat az Isten itéletére bizni; ugy vélem, nagyobb kötelesség rám nézve szánni, mint gyülölni őket, s inkább kérem az Istent, hogy irgalmas legyen iránt ok, semhogy valami rosszat kivánjak nekik, miután a mi hivatásunk áldást nem pedig átkot mondani.“ Ezek után panaszkodik, hogy iratait meghamisitották, s ollyanokat tulajdonitának neki, miknek ő nem szerzője stb. (Tillemont, *Mem.*, t. III. p. 164.) Az illy hangulatu nyilatkozat koránsem mutat konok eretnekre! — Birálói, kivétel nélkül, magasztalják lángelméjét, s ismereteinek terjedelmességét: már mikép egyeztethetők meg az ő mivelt s mély belátásu elméjével ama durva tévtanok, legyenek bár azok bölcselmiek avagy theologiabeliek, mellyekről vádoltatik? Csak igaz az, hogy a nagy hirnév gyakran igen nagy szerencsétlenség! —s.

lépni az ellenféllel, s a magukén kivül más fegyvert nem is akarnak használni ellenök; ez oknál fogva az ékesenszólás ékességeit, a logikának segédforrásait s az általuk gyülölt irodalomnak multját elhanyagolják. Görögországban még virágzott a miveltség, midőn a kereszténység ott jelentkezett, miért is ez ott erőteljes ellenszegülésre talált; de midőn ott védőik támadtak, ezek az iskolák növendékei levén, azoknak szokásait és hiányait megtartották. Sokan az egyházatyák közől, miként sz. Kelemen, egyik bölcsészi rendszerről a másikra mentek át, az életszabályokat keresve azokban; mig végre a kereszténységben találták föl az igazságot, s Dávid módjára, az óriástól kicsikart karddal övezve, jelentek meg a csatatéren.

Mindkettőnek más és más ellenséggel kellett megküzdenie. Roma, mellyre nézve a vallás és az állam ugyanegy dolog volt, a kereszténységet mindenekelőtt az emberi-nem, vagyis a birodalom ellenségének nyilvánitja; az ő törvényszerü szelleme határoz, gyilkol, de vitatkozásba nem bocsátkozik; az apologeták szigort szigorral támadva meg, elegendőnek tartják előadni a dogmát, s ragaszkodni az irott szavakhoz. A görögök ellenben ősi intézményeikből kivetkőztetve, a régi dicsőségnek csupán emlékeit örizték meg; ekképen tehát a vitatkozások és szörszálhasogatások iránti előszeretet különösen meggyökerezett nálok, s megunva már a régi sophisticai és metaphysicai kérdések föléleventését, mohón kaptak az uj éltetőbb táplálék után. Ugyanazért az iskolai tanokhoz vakon ragaszkodó rhetorok és sophisták oktalan vagy veszélyes ujitóknak tekintették a kereszténveket, kik az átalánosan elfogadott nézeteket és a hagyományok tekintélyét elvetve, az emberek lelkismeretét bizonytalanságba taszitják. Mig tehát a tisztviselők Romában gyilkoltak: a görög tudósok vizsgáltak és vitatkoztak; minek következtében az apologeták kénytelenek valának aprólékos részletekbe bocsátkozni, elfogadni az éles ellenvetést, visszatorolni a finom képtelenségeket, vagy fogárd syllogismusokat. A szabad szólásnak hatalmát érezve, egyedül csak azt kivánták, hogy az igazság vitatásába az erőszak bele ne avassa magát.

A szemlélődő, az értelmi miveltségbe szerelmes görög szellem a bölcsészet által tett szolgálatokat hozza napfényre; a romai alapitó szellem pedig a bölcsészet visszaéléseit deriti föl, s azt valódi rend alapitására képtelennek tartja; a szellemi társadalmat, annak kormányát, intézményeit fölmagasztalja. Ez az oka, hogy a pápák leginkább a keresztény alkotmánynak föntartását és fejlesztését, s a szellem élénkségének mérséklését veszik czélba, mig a hit rendje meg nem szilárdult.

Néha-néha a görögök és latinok nem annyira az ellenség fölvilágositására, mint leverésére törekesznek, s nem kerülik az olly védveket és tényeket, mellyeket a critica elvet. Nem nehéz azonban, vagy fölfedezni valamelly gyönge részöket, vagy guny tárgyává tenni azt, hogy gyermekies ellenvetésekkel bibelödnek [1]), vagy kijegyezni a részletes nagyitásokat, mellyekre minden nagyobbszerü vitatkozás vezetni szokott. Még inkább vádolhatja öket az, ki nem gondolja meg, minő ellenfelekkel volt nekik dolguk, s gyáváknak tarthatná öket, midön az ellenfélnek sajátságos fegyvereit használják. Némellyek köztök, görög módra, mindent tagadtak; mások, keleti módra, bizonyos régi hagyományokra támaszkodtak épen ugy, mint a XVI. századbeli protestansok, kik a katholikusok ellenében ostromolták a tekintélyt, mig maguk közt azt megalapitani akarták. Az atyáknak tehát föladatuk volt megmutatni a görög rationalistáknak, miszerint a független bölcsészettel nem lehet az igazság ismeretére eljutni; a keletieknek pedig, miként nem a pogányság, hanem a kereszténység nyugszik a hagyomány tekintélyén. Ekképen tehát az okoskodásban különbség volt, s ha nem veszszük tekintetbe, kihez intézik szavaikat, könnyen ügyetleneknek nevezhetnök öket.

A bölcsészet, melly legtágasabb szempontból tekinti a dolgokat, tapasztalni kénytelen, miként törnek a szent atyák ösvényt az uj társadalomnak, a nélkül, hogy elhagynák a régit. Midön ezt megtámadják, egyuttal annak gyarlóságait és titkait is föltárják, s megmutatják, milly ingadozó s ellenmondó alapokon nyugszik ama bölcsészet; a keleti hieroglyph helyébe a keresztény rationalismust állitják, melly az ő magasztos pályáján mindent magában foglalva, semmit nem állit bizonyitás nélkül; az oraculumok- és kárhozatteljes beavatásokról lerántják a leplet; földeritik az embernek tudatlanságát azon igazságokra vonatkozólag, mellyek az ő miheztartására nézve legszükségesebbek, szivének legdrágábbak s reményeinek leghizelgöbbek.

És ök csakugyan diadalmaskodtak. Ez idő óta a fejedelmek megszüntek gyilkolni a kereszténveket; de sem ök, sem a tudósok nem szüntek meg ostromolni öket. A jobbaknak ohajtása még most is a lelkismeret szabadságára van irányozva, miként azt Tertullián már nem csupán a senatus, vagy egy város, avagy egy nemzet, hanem az egész világ számára kivánta. Az általok vitatott kérdések már feledés-

[1]) Minutius Felix azt igyekszik bebizonyitani, miszerint nem igaz, hogy a keresztények szamárfejet imádnak.

nek adattak át; ők azonban azért küzdöttek, hogy mi, jogok, hatalom és istenek nélküli nép, valahára megszünjünk rabszolgák lenni a ketreczekben, vagy eledele az oroszlánoknak a felséges nép vérengző mulatságára, vagy játékszere a bölcsészek sophismáinak, az uralkodók önkényének. Ők azért küzdöttek, hogy mi az egyenlőségnek érzetében azt jog gyanánt követelhessük magunknak mindaddig, mig az idő azt tettleg szentesiteni fogja.

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET.

Az egyház békéje és szervezete.

Sok éven át tartott már a Diocletián által megindított üldözés, midőn Galerius, hihetőleg betegsége által szelidebb érzelmekre vezettetve, saját, ugy szintén Constantin és Licinius nevében következő tartalmu rendeletet bocsátott ki (311. mart. 1.):

„A közjóra irányzott gondos törekvéseinknek egyike volt az ó romai fegyelem szerint állapitani meg a dolgokat, s jobb utra téríteni a keresztényeket, kik az ó-kornak szokásait gőgösen megvetve, atyáik vallásától megváltak, s bizonyos eszmékhez makacsul ragaszkodva, önkénytesen szabtak maguknak törvényt, gyültek össze különféle helyeken. Mi rendeletet bocsátva ki, melly szerint mindenki ősei vallását kövesse, sokan közülök szenvedtek, mások pedig elvesztek. Azonban látva azt, miként a nagyobb rész makacsul ragaszkodik elébbi véleményéhez, és sem az illő tiszteletet nem akarják megadni az isteneknek, sem a keresztények Istenét szabadon nem szolgálhatják, saját kegyelmünkből, s minthogy jóakaratunkat mindenkivel éreztetni kivánjuk, megengedjük nekik, hogy magán-nézeteiket szabadon vallhassák, az ő rejtekeikben összegyülhessenek minden félelem vagy akadály nélkül, föltéve, hogy megtartják a törvények iránti tiszteletet, s a rendes felsőségnek engedelmeskedni fognak. Reméljük, miszerint a mi engedékenységünk rá fogja birni a keresztényeket, hogy Istenökhöz könyörögjenek a mi saját és a birodalom jólléteért“ [1]).

Az eddig üldözőbe vett vélemény iránt megvetést ugyan, de egyszersmind türelmet tanusit e rendelet. Most már a hitvallók kiszabadultak a börtönök- és bányákból, az elestek bünbánatot tartottak, a menekvők visszatértek családjaik körébe, nyilvános hitvallás s isteni-

[1]) Föntartatott ez számunkra görögben **Eusebius** által, VIII. 17; latinban **Lactantius** által, *De morte persecutorum.* 34.

tisztelet által dicsöitették a hatalmas Istent, ki a sziklákból is Ábrahám fiait teremteni képes.

Mindazáltal II. Maximinus, az antiochiai pogányok kérelmére, megszoritá a keresztények szabadságát, azután ujra megkezdette az üldözést nem csak kinzásokkal, hanem még káromlásokat is fogott Krisztusra és követőire. Habár nem mondott is halált a keresztényekre, legmagasabb kegyelemből csak valamelly tagjokban parancsolá öket megcsonkittatni: a végrehajtók e rendeletet nem egyszer tulhágták.

Ellenkezőleg Constantin kétségkivül megérdemlé a „nagy“ nevet mindenki szemében, a ki tudja, milly nagy érdem egy fejedelemnek, ha a sokáig ostromlott uj eszméket érvényre emelni képes. Meglehet, hogy ő még nem is ismerte a keresztény tanokat; annyi igaz, hogy tettei egészen ellenkezőt mutattak. A frankok fölött nyert diadal után 308-ban nagyszerü áldozatokkal tisztelte meg Apollot [1]). Eusebiustól, ki őt szüntelen magasztalja, tudjuk, hogy midőn Olaszországba akarna indulni, a részben ingadozott, valljon mellyik Istenhez folyamodjék [2]); hogy, miután a labarum csodája megtörtént, keresztény hittanárokat hivatott, hogy tölök oktatást nyerjen. Előtte állott azonban anyjának, a jámbor Helenának és atyjának példája, ki habár Diocletián iránti tekintetből eltiltotta is a nyilvános istentiszteletet, a keresztényeket mégis türte, és nekik menedéket nyujtott. Mig vetélytársai a pogányok pártfogása által népszerüséget hajhásztak: a politika tanácsolta Constantinnak, hogy a nem annyira számos, de teljes ifju erőben diszlő keresztényekre támaszkodjék. A tisztán gondolkozó ész előre láthatá, miként a henye pogányságot mozgásba hozandja, s a pogányság romjain diadallal fog megállani a kereszténység. Constantin, ki öket közelebbről ismerte, sem az ő dicsvágyuk-, sem gonoszságaiktól nem tarthatott, miként mások csupa hirből vagy bosszuból itélték meg öket. —

Constantin harczát Liciniussal vallási háborunak szerette volna rajzolni Eusebius, tényleg azonban mindegyik magán-uralomra vágyott; noha Licinius Constantint, mint az ősi szokások és régi alkotmány veszélyes ellenségét tünteté föl embereinek. Constantin győzött, s a diadal fényében a keresztet fölmagasztalta.

Constantin türelmes szelleme.

A pogányságnak azonban még mindig támasza volt a papság, a

[1]) *Panegyrici veteres*, p. 215.

[2]) *Vita Constantini*, c. 28.

főnemesség, a helytartósági testületek, mellyek gyakran fölingerelték a császárt a keresztények ellen, a tisztviselők és a hadvezérek. Roma, mellyhez a régi auspiciumok emléke és a papi méltóságnak hosszu sorozata miatt az elökelő egyének kiválólag, a szabadosok és rabszolgák pedig tiszteletből ragaszkodtak, a vallás magasztos központjának tartaték. A szertartások, játékok a népnek nem annyira időtöltésére, mint inkább foglalkozására és föntartására szolgáltak. A birodalom minden részéből összegyült ottan az ifjuság, melly az összes babonaságnak fertőjéből, miként sz. Jeromos mondá, a keresztény név gyülöletét szivta a templomokban, szinházakban, az iskolákban. Az már tehát jelentékeny dolog volt, hogy a császár az uj vallást megtürte, egyenlő szabadságot engedvén annak a régivel, a nélkül, hogy változást akart volna előidézni, melly az államnak felforgatását eredményezhette volna [1]). Mindazáltal, hogy a kedélyeket elökészitse, némelly nemzeti szertartásokat egészen elhanyagolt: nem tartotta meg a százados játékokat 314-ben; a capitoliumi játékokat, mellyekre, a főpapok és senatus által környeztetve, a hadsereg élén kellett volna megjelennie, nem akadályozta ugyan, de kigunyolta [2]).

Minő borzalmat idézhetett elő a romaiaknál annak látása, hogy Augustus utódja a csak imént üldözött vallást a pogány vallással egyenlővé tette. A papokat hasonlóul a pogányság papjaihoz a helytartósági terhek alól kivette [3]); megtiltá, hogy vasárnap dolgozzék valaki, s a birák és más tisztviselők a családfiak és rabszolgák fölszabaditásán kivül más ügyekkel foglalkozzanak [4]). Midőn Constantin kormány- és vetélytársak nélkül szemlélte magát, s székének Byzantba áttétele a romaiak gyanakodó ellenkezésétől megszabaditá öt: nyiltan pártolta a keresztényeket, az egyházakat jótéteményekkel halmozá el, a püspökök homiliáit fönállva hallgatta, a zsinatokon megjelent, a vitatkozásokban részt vett.

Szó vagyon egy törvényéről is, mellyel a bálvány-imádást eltiltotta volna; de hihetőleg csak a kihágások (τὰ μύσαρα τῆς εἰδωλο-

---

[1]) Constantin irta Ariusnak: „Meg vagyok győződve, ha olly szerencsés lehetnék, hogy az embereket mind ugyanazon Isten imádására vezérelhetném, a vallásnak eme változtatása más változást hozna létre a kormányban.“ Hozzáteszi, miként ezen tervet „minden zaj nélkül“ létesiteni törekszik. **Eusebius,** *Vita Constant.*, II. 65. —

[2]) Nagy bünül rójja föl ezt neki Zosimus, II. 7. és 30.

[3]) Cod. Theod. XVII. tit. 2. 2.

[4]) Cod. Justin. III. 12. 3.

λατρείας) s a magán-házakban tartott áldozatok ellen volt intézve. Egyébiránt egy rendeletében mondá: „Azok, kik még a pogányság tévelyeibe kevervék, a keresztényekkel egyforma nyugalmat élvezzenek; az irányukban tanusitott méltányosság s az egyenlő bánásmód mindkettővel a jó ösvényre fogja tériteni őket. Egyik a másikát ne nyugtalanitsa; válaszsza mindegyik a vallást belátása szerint; azok, kik nektek engedelmeskedni nem akarnak, ha ugy tetszik nekik, emeljenek templomot a hazugságnak; vallása miatt senki ne háborgattassék. Ki a világosságban van, tehetsége szerint igyekezzék megvilágitani másokat; ha nem sikerül neki, hagyjon nekik békét. Egészen más dolog a halhatatlanság koronájának elnyerése végett küzdeni, más ismét erőszakot használni, hogy valakit valamelly vallás elfogadására kényszeritsünk“[1]). Mindamellett nem hogy hadat izent volna a pogányságnak, sőt inkább elődjeihez hasonlóan, megtartá a főpapi czimet. E minőségben határozta meg, mimódon kelljen kikérdezni az augurokat, midőn a villám valamelly középületbe ütött. Venus templomait a Libanus mellett, s Syria Heliopolis városában, mint a kicsapongásnak iskoláit bezáratta; a XII táblás törvény szigorát a titkos jóslók ellen fölélesztette[2]); a titokban kért vagy adott auspiciumokat és jóslatokat eltiltotta, s az ünnepélyes szertartásokat ajánlotta[3]); az örökös flaminokat és duumvi-

[1]) **Eusebius**, *Vita Constant.*, II. 56.

[2]) Jamblichus értekezése az egyptomiak mysteriumairól folytonos különbséget föltételez a törvényes és nyilvános, ugy szintén a titkos és profán jóslat közt. Egyenlő czél mellett, a módban különböztek. Az előbbit a görögök *theurgia* néven nevezték, a másikat *goetia* néven. A theurgiai büvészet a szellemnek tökéletesitésére, vagyis a léleknek az akkori eszmék szerinti megtisztitására törekedett; a ki azok által az *autopsiá*-ra eljutott, vagyis benső közlekedésbe lépett az istenekkel, ezeknek mindenhatóságában részesülni képzelte magát. A goeticát vagyis boszorkányságot a gonosz szellemekkel érintkező emberek gyakorolták, s ez gonosznak, bünre ingerlőnek tartatott. Annak tisztelői (hir szerint) földalatti üregekben laktak, s az éj sötétében fekete áldozatokkal, holtak csontjaival, vagy egész tetemeivel teljesiték a profán szertartásokat; néha a gyermekek és emberek beleiben is kutatták a jövőt.

Igy ment ez Görögországban. Romában is volt ehhez hasonló; mert a törvény és közvélemény által tisztelt nyilvános augurokon kivül voltak még boszorkányok, magusok, jósok, astrologok, kik a törvény által kárhoztatott bünös mesterségekkel tartották fön a babonaságot. Ez utóbbiakat a XII. táblás törvény halállal büntetteté. Tiberius „haruspices secreto ac sine testibus consuli vetuit“ (Svet. 63.); Diocletianus kimondotta, miként az „ars mathematica damnabilis est et interdicta omnino“ (Cod. Justin., IX. 8. 2.) S épen ezek ellen intézvék Constantin törvényei.

Lásd, a *Föliratok academiájának Évkönyveiben* VII. köt. **Bonnamy**, *Du rapport de la magie avec la théologie païenne.*

[3]) Adite aras publicas atque delubra, et consvetudinis vestrae celebrate sole-

reket bizonyos terhek alól fölmentette [1]); a bálványozás czimeivel s istenek képeivel ábrázoltatta magát az érmeken. Halála után a régi szokás szerint áldoztak neki, midőn az istenek közé soroztatott; annyira nem hitték a pogányok, hogy ő aláásta a nemzeti vallást, s koránsem gyanitották, hogy az igazságnak, a mint a tévely ellen egyenlő fegyverekkel harczolhat, diadalmaskodnia kell.

A küzdelem folytatása.

Maga részéről az egyház sem tartá bevégzettnek a győzelmet; sőt még nagyobb buzgalommal törekedett mint valaha, leküzdeni az ellenkezést, mellyet nyugoton a politika, keleten a bölcsészi tanok gördítettek utjába. Csoda-e, ha soká tartott a küzdelem? A görög bölcsészet, tudományos modorában, sokkal inkább az igazság fürkészése, mint az életszabályok fölállitása után törekedett. Még azok is, kik ez utóbbi czélt tüzték ki maguknak, miként a stoicusok és az ujplatonicusok, csak is a kisebb számot vették tekintetbe. A kereszténység ellenben nem tudományos szemlélődések, hanem lényegileg a gyakorlat tana levén, az erkölcsi állapot megváltoztatását, az akarat és élet kormányzását tüzte ki czélul. És igy nem a társadalom által akart hatni a közvéleményre, hanem megforditva, előbb a véleményre, s ez által a törvényekre, mint el nem rontható elemre. Illy változások mellett a mozgalom nem áll meg a felszinen, hanem minden tett- és eszmébe behatol, kiterjeszkedik szintugy a családra, mint az egész társadalomra, a családi és állami kötelékeket megszilárditja. Mi által az ujabb nézeteknek föladata volt a törvényes rendet fölforgatni, a hajlamokkal megküzdeni, megrögzött szokásokat eltörölni, a meggyökerezett itéleteket vitatás alá vonni.

Mindezt foganatositani nem olly nehéz akkor, midőn az ujitók egészen kész, bevégzett alkotmánynyal állanak elő, s az általuk tanitott vallási elvekkel egyező törvényhozásra támaszkodnak, mint például Darius, midőn Zoroaster vallását a medusok, vagy a spanyolok, midőn a katholika vallást az amerikaiak közt terjeszték.

A kereszténység azonban, mint szellemi társadalom, melly az értelmet meggyőződésre vezetni, s a szivet javitani akarja inkább, hogysem az emberek viszonyain és külhelyzetén változtatna, midőn az egyházak szük köréből kilépett, a nélkül, hogy a megtért császároknak

---

mnia; nec enim prohibemus praeteritae superstitionis officia libera luce tractari. Cod. Theod. IX. 16. 1.

[1]) *Cod. Theod.* XXII. 1. 21.

valamelly kész társadalmi rendszert mutathatna elő, a tanitási kisérlet elkerülhetlen ingadozásainak látta kitéve magát.

De már Constantin utódjai az evangelium parancsaiban s az egyház tanácsaiban elég anyagot találtak a törvények javitására erkölcsi tekintetben, a házassági kötelék fölbonthatlanságának megállapitására, az atyák és férjek hatalmának korlátozására, az irgalom müveinek pártolására, a rabszolgák sorsának enyhitésére. Mig azonban a polgári törvényhozás szelleme keresztény lett, a birodalom közigazgatása pogány maradott. Mint azelőtt, a fejedelem most is az állammal ugyanazonositva, korlátlan hatalommal birt; mi az ő gonosz hajlamait végtelen befolyásra emelte. Az udvarnál gonosz erkölcsök, heréltek és udvaronczok fondorlatai uralkodtak; az evangelium tanai koronázott theologusok önkénye által lőnek meghamisitva.

Adjuk még hozzá sokaknak meggondolatlan makacs ragaszkodását atyáik vallásához, kikerülhetlen szükségét némi kormányzási formák épségben hagyásának, mellyek az alapjaiban megingatott alkotmány egyedüli támaszainak tekintetének; a birodalomra nehezült temérdek szerencsétlenségeket; az egyház keblét szaggató viszályokat: könnyü belátni, miért késett ennek végdiadala olly soká, miért vegyültek idegen elemek az ő szemlélhető alakulásába e földön.

Midőn azután a barbárok Roma elavult intézményeire a végcsapást mérték, nem maradt fön abból egyéb, csupán a keresztény társadalom s az egyházi hierarchia. S minthogy az apróbb törzsek szükségei által igényelt törvényes rend a hóditókat, annyi tartományok urait ki nem elégitette: a kereszténység gondoskodott egy uj rendről. Csak ekkor emelkedhettek érvényre a kormányoknál is az evangeliumi tanok a felebaráti szeretetről, az emberek testvériségéről, a minden positiv jogon fölülemelkedő igazságról és erkölcstanról, az engedelmességről, mellyel szintugy alattvalók, mint uralkodók a Teremtő irányában tartoznak.

Nem akarom megelőzni az időket olly események fölemlitése által, mellyek a jó sikert hátráltatták, s a pogány önzés és önkény ujra fölsarjazó csiráinak kitépését akadályozák. A mi föladatunk itten, miután már másutt a kereszténységnek bellényegét tárgyaltuk, az abból létrejött külformára, vagyis az egyházra forditani figyelmünket [1]).

[1]) Sz. Ágoston meghatározza az egyházat: „populus fidelis per universum orbem dispersus.“ (In Ps. 49.) A keleti szakadás után „olly egyének gyülekezetének neveztetett az egyház, kik ugyanazon ker. hit vallásában s ugyanazon szentségek részesülésében egyesülvék a pápának, Krisztus első helytartójának legfőbb vezérlete

Egyházi hierarchia.

A valóban katholikus tannak, mellynek ugyanazonossága a közös hittőli legkisebb eltérés által elrontathatnék, okvetlen szüksége volt ollyképen rendezett papságra, hogy a hitnek szigoru egysége az egymástól független hely, lakók és nyelv szerint különböző államok végtelen sokaságában, mellyekben a lelki közösség megoszlik, örök időkre föntartathassék. Hogyha a világi kormányok nagy számához képest minden népnek saját külön papsága volna: miképen egyeznének meg ezek a szentirás értelmezésében és a hagyományok megállapitásában, a nélkül, hogy nemzeti hiuság, szeszélyes önkény, vagy az elszigetelésből eredő tudatlanság által tévedésbe ne vitessenek? A papság egységének kellett tehát eszközölni azt, hogy a különféle polgári községek egy lelki társulatba egyesüljenek, szintugy tényleg, mint név szerint általános miveltség hozassék létre.

Ekképen biztosittatott az egyházi hatalom léte a világi hatalom mellett, a nélkül, hogy egyik a másiknak kárára volna. A lelki társadalomnak egy testté egyesült tagjai, bárhol létezzenek is, valahányszor közös jogokról és kötelességekről van szó, különös éberséggel támogatják egymást. Ha valamelly tartományban a félelem vagy romlottság tévelybe vinné őket: azonnal előállanak a többiek mind, emlékeztetve őket az ősi hagyományokra, megszilárditva az ingadozó lelkismereteket, s a hatalmasok akaratának és önkényének a legszilárdabb, legtörvényesebb korlátot állitván ellenébe, melly egyedül képes arra vezetni őket, hogy a test fölött uralkodjanak, a léleknek és értelemnek pedig tökéletes szabadságot engedjenek.

Mi a népeket illeti: ezek hatalomnak vannak alávetve, mellyet nem az erőszak tolt rájok, hanem ollyannak, melly előtt a lélek meghajol, a nélkül, hogy a sziv lealjasitaná magát; melly kötelez ugyan, de nem kényszerit.

Az egyháznak külszerkezete az izraelitáknak tökélyre vitt szerkezetéből veszi eredetét. Az ó-törvény levitáit az uj papság váltja föl, melly a Szentlélek ihletése által az apostolokkal kezdődik, s utódaikban folytattatik. Ezen papság clerus-nak, vagyis osztályrésznek,

---

alatt.“ Majdnem hasonló meghatározást ad a görög egyház, elhallgatva az egységet a látható fő alatt. A protestans egyház neveztetik „congregatio sanctorum, in qua evangelium recte docetur, et recte administrantur sacramenta. *Conf. Augustana*, art. 7-o. A socinianusok: „Ecclesia visibilis est coetus eorum hominum, qui doctrinam salutarem tenent et profitentur.“ *Catech. Cracoviensis*, p. 108.

örökségnek nevezi magát, minthogy hasonlóan Levi törzséhez egyedüli örökségét az isteni szolgálat képezi *).

Püspökök.

A papsággal együtt a görögök és romaiak előtt ismeretlen különbség áll be a laicusok és clerus, a világiak és egyháziak között; melly különbség a kereszténynél kezdet óta föllelhető. A papok, Istennek különös szolgálatára rendelve, küldetésöket és méltóságukat kézfölvétés által a püspököktől nyerik. Nem minden papra ruháztak egyenlő hatalmat az apostolok; hanem némellyeket presbyterek (öregebbek), másokat püspökök (felügyelök) czimmel neveztek; jóllehet az utóbbiak is néha presbyter név alatt fordulnak elő, minthogy czeknek foglalkozásait gyakorolták: az ellenkezőt soha nem tapasztaljuk, daczára azok állításának, kik a püspöki méltóságot dicsvágyó bitorlásnak tekintik. **) Hogy a hierarchia már kezdet óta megalapitva volt, sz. Ignácz szavaiból tudjuk, ki a magnesibelieket inti: működjenek egyetértésben a püspökkel, ki Jézus Krisztusnak helytartója; a papokkal, kik az apostoloknak képviselői, és a diaconusokkal, kikre az oltárok körüli szolgálat bizatott; melly fokozat a következő korbeli iróknál is határozottan fölállittatik.

Minden községnek csak egy püspöke volt, kinek egységében az egyháznak egysége visszatükröződött[1]). Mig az apostolok éltek, a püspökök az ő segédtársaik valának az evangeliumi munkákban; azután pedig utódjaik, mint a tanok tisztaságának és a papság teljhatalmának letéteményesei. „Magukra nézve keresztények, a többire nézve püspökök" valának [2]), kiktől még öltözetben sem különböztek, szokott mesterségeiket folytatták. Mértékletesen éltek, saját kézi munkájokkal keresve élelmöket [3]), fölügyelve a szertartásokra és az oktatásra, ki-

*) Ez értelemben nyilatkozik sz. Jeromos, mondván: „Propterea vocantur Clerici, vel quia de sorte sunt Domini, vel quia ipse Dominus sors, idest pars Clericorum est: qui autem vel ipse pars Domini est, vel Dominum partem habet, talem se exhibere debet, ut et ipse possideat Dominum et possideatur a Domino; quodsi quidpiam al ud habuerit praeter Dominum, pars eius non erit Dominus." *Epis. ad. Nepotian.* — E szó: *laicus*, világi a λαός-ból eredt s népet jelent. — s.

**) A Krisztus által rendelt hierarchiának harmadik fokozatát képezik a diaconusok, kik utódai a népgyülekezetek által választatott s az apostolok által fölszentelt jó hirü, nevü, Szentlélekkel és bölcsességgel teljes férfiaknak a szeretet asztala körüli fölszolgálatra stb. (Apost. cseleked. 6, 3.). — s.

[1]) Unde scire debes episcopum in Ecclesia esse, et Ecclesiam in episcopo; et si qui cum episcopo non sint, in Ecclesia non esse. **Cyprian**, *Ep.* 69.

[2]) S. **Augustinus**, Serm. 359.

[3]) S. **Epiphanius**, in haer. lib. 4.

egyenlitve a viszályokat, mellyeket a hivek a pogány formákkal beszennyezett világi törvényszékek elé vinni nem akartak; a papságnak legcsekélyebb foglalkozásai alól sem vonták ki magukat, vigasztaltak, gyámolitottak, oltalmaztak, s megtettek mindent, a mit a keresztény vallás azokra szab, kiket fölemel. Minden uj püspök az ő megválasztását pásztori körlevelekkel (γράμματα κανονικά) tudatta testvéreivel, mellyekben az ő hitvallása foglaltatott; azután egymással közölték a kiközösitettek jegyzékét, ne hogy valaki közülök más egyházba furakodjék. Ajánló leveleket (litterae formatae) adtak az utra a saját megyéjökbeli hiveknek. Ekképen tehát az egyetemesség szaporitá a viszonyokat, a mi a polgárisulásnak leghatalmasabb eszköze. *)

Pápa.

A romai egyház, azonkivül hogy a világnak legelső városában alakult, magának tulajdonitá a dicsőséget, hogy mindenek előtt alapittatott nyugoton a legfőbb apostol által, ugyanennek és sz. Pálnak vérével öntöztetett: miért is annak püspöke, mint sz. Péter utóda, a hierarchia fejének tartatott, daczára annak, hogy más patriarchák nem egyszer vetélytársak gyanánt akartak föllépni.

A katholika egyházalkotmány legjelentékenyebb pontját képezi a romai püspöknek elsősége (primatus). E kérdésnek megoldását más tudományra bizva, mi csak azt emlitjük meg, miként Péternek Róma-

*) A városok közelében keletkezett egyházi községek a városi pöspök megyéjéhez szoktak csatlakozni (Justin. Apol. I. 67.), a távolabbiak részére saját presbyter- s diaconusról kellet gondoskodni (Cypri. ep. 10.), kiket a városi püspök rendelt elöljáróul, s kik ideiglenesen, vagy mindenkorra is nálok maradtak. Az antiochiai zsinat (269.) szomszéd helységek püspökeiről is tesz említést, az ancyrai zsinat pedig (314.) a tájpüspökök (χωρεπίσκοποι) illetékeiről különös határozatokat hoz (Mansi, t. II. p. 517.). Ezeknek, miként irja Alzog, többnyire számosb községeket kellett egyszerre kormányozni, mindazáltal a városi püspököktől függtek, s ettől be is igtattattak. Ezzel kapcsolatban tekintve azt is, miszerint a tájpüspökök csak az alsóbb rendeket adhatták föl, valószinü, hogy többnyire csak áldozárok voltak.

Valamint egy vagy számosb községek hivei püspökeikhez csatlakoztak, szintugy már az első időszakban a helyzetileg legközelebb fekvő megyék szorosabban egyesülének közönségesen a tartományi főváros, vagyis anyaváros (metropolis) pöspökével. E metropolitáknak tisztében állott a tartomány megyéinek egyházügyei fölött felügyelni, a tartományi zsinatokat összehivni s azokon elnökösködni. Az anyaszékhelyek közt már korábban kitünő tekintélylyel birt a romai, alexandriai s antiochiai, mellyeknek kormánya alatt több főmegye is volt. Ez előnyük a nicaeai zsinat által megerősittetett (can. 6.). Miután emez fölosztás szék-, vagy fővárosokra a politikai fölosztáson alapszik egy részt, a metropolita a politikai főnök nevétől *exarcha*-nak is, továbbá érseknek, főpüspöknek nevezteték. Később a *patriarcha* nevezet jött használatba, melly nem sokára az öt kitünőbb anyaszék püspökeinek czimévé vált. — s.

ban létele már az első századok óta bizonyittatik, hogy már akkor a romai püspökök hatóságot gyakoroltak a többiekre némelly esetekben, a miről a szent atyáknak számos helyei tesznek tanuságot, különösen a sardicai zsinat (347.), melly a főpapoknak megengedi a fölebbezést a zsinat itéletétől a romai püspökhöz [1]). Az elsőségi jogok azonban határozottabb kifejlődést csak idővel nyertek [2]). Midőn az egyetemes egyház törvényesen elismertetett, képviselőit összegyüjtheté s rendeleteket bocsáthatott közre az egész birodalomban: a szent szék tekintélye törvényszerü tényeken alapult, mellyek az egyházi hatóságtól egyetértésben a polgárival származtak. I. Valentinianus és Gratianus meghagyták, hogy minden püspök hivatkozhassék a romai pápához a metropolita itéletétől, ki ezen esetben az ő itéletének indokait előadni tartozott. III. Velentinian, daczára sz. Hilarius, arlesi püspök ellenkezésének, azt akarta, hogy a püspökök az örök város püspöke határozatainak legyenek alávetve [3]). A chalcedoni zsinat, határozatainak megerősitését kivánta Leo pápától; a keleti püspökök Symmachus pápának irtak, elismerve azt, hogy Krisztus juhai Péter utódjának gondjaira bizattak „az egész világon". Az epirusi püspökök Hormisdastól az általok választott püspök megerősitését kivánták. E pápa formularet adott ki, mellyet a püspökök aláirva a metropolitákhoz tartoztak küldeni az egységnek jelvénye gyanánt; a mit a keleti egyházak elfogadtak (518.), mindenkép igyekezvén kiérdemlení a közösséget a szent

[1]) Can. 3. 4. 5.

[2]) La suprématie monarchique du souverain pontife . . . . n' a point été sans doute dans son origine, ce qu' elle fut quelques siécles après: mais c' est en cela précisément qu' elle se montre divine; car tout ce qui existe légitimement et pour des siècles, existe d' abord en germe et se développe successivement. **De Maistre**, Du pape, c. 6.

[3]) „Hoc perenni sanctione decernimus, ne quid tam episcopis gallicanis quam aliarum provinciarum, c o n t r a c o n s v e t u d i n e m v e t e r e m, liceat sine papae urbis aeternae auctoritate tentare, sed illis omnibus pro lege sit quidquid sanxit vel sanxerit apostolicae sedis auctoritas; ita ut quisquis episcoporum ad judicium romani antistitis evocatus venire neglexerit, per moderatorem ejusdem provinciae adesse cogatur." Cod. Theod. anno 445. — Illy felsőbbség képezvén alapját a kath. egységnek, mindazok, kik attól elváltak, szükségképen megtámadták azt. Ellenvetésül hozták föl, hogy Gratián rendelete Ursicinus szakadására vonatkozik, ugy hogy csupán ezen külön körülmény tekintetéből terjesztette ki a császár a romai püspöknek hatóságát, a hol csak a szakadás terjedett. A sardicai zsinatot, és III. Valentinian rendeletét illetőleg, miután lehetetlen nem látni abban a pápai fensőbbség elismerését, arra támaszkodnak, miként az előbbi csupán nyugoti püspökökből állott, s hogy azon császár nem hirdethetett ki törvényeket, melyeknek a kelet engedelmeskedni tartozott volna.

székkel, „hol a keresztény vallásnak igaz és teljes szilárdsága székel“. Később majd látni fogjuk, miképen szilárdult meg külsőleg is a pápai fensőbbség.

Patriarchák.

Az egyház az első századokban nem ismert más patriarchákat, mint a romai, alexandriai és az antiochiai püspököket. „Eme három régi püspök, igy ir Nagy-Gergely, ugyanazon egy apostoli széken ültek; fensőbbséget gyakorolnak, mert Péter székén következtek, s az ő egyházában, mellyet Krisztus az egységben alapitott, mellynek egyetlen főt adott, hogy a három királyi városnak három főszékén legyen első, miként ezek az egységnek föloldhatatlan kapcsa által egyesüljenek, s szorosan füzzék össze a többi egyházakat is a fővel, ki istenileg van rendelve az egész egység tetőpontjául.“ Ezek a romai patriarchától függöttek olly formán, hogy sz. Evodius és sz. Ignácz sz. Péter által rendeltettek antiochiai patriarcháknak, sz. Márkot pedig ő maga küldötte az alexandriai szék alapitására. Ezen patriarchák hatóságot gyakoroltak az egész tartomány metropolitái és püspökei fölött [1]), azokat fölszentelték, itéleteiktől fölebbezést fogadtak el, a zsinatokat összehivták, fontosabb ügyekben határoztak. A dicső emlékek alapján később Jerusalemben is patriarchalis szék alapittatott, mellynek elpusztulásával Caesareába vitetett át, honnan a chalcedoni zsinat alkalmával ismét Jerusalembe visszaállittatott, s Köves-Arabia és a három palaestinai kerület tartozott hatósága alá. A konstantinápolyi szék akkor emeltetett e méltóságra, midőn a császári udvar oda áttétetett. A szakadás korában a ‚Három Capitulum‘ által hasonló czimet nyert az aquilejai püspök; honnan e czim Velenczére ment át.

Keleten más k a t h o l i k u s czimü méltóságok kormányozták a birodalmon kivül eső nagyobb egyházakat, ugymint az armeniai, persiai, abyssiniai egyházakat, és Sis, Seleucia és Axum városokban székeltek. Az egyházi beruházást (investitura) az antiochiai vagy alexandriai patriarcháktól kapták; s azonnal hatóságot gyakoroltak, miként a patriarchák, zsinatokat hirdettek, püspököket szenteltek és itéltek, vitákat intéztek el, a távolabbi tartományokba helytartókat vagy exarchákat rendeltek.

Apostoli helynököknek neveztettek a pápa által rendkivüli hata-

[1]) „Mi ugy gondolkodunk, hogy a mint ti szentelitek föl a metropolitákat ‚autoritate vestra propria‘ ‚nem kellene megengednetek, hogy mások a ti tudtotok és jóváhagyástok nélkül püspököket nevezzenek.“ I. Incze levele Sándor antioch patriarchához.

lommal küldött követek, hogy a rendet és egységet valamelly egyházban föntartsák, vagy helyreállitsák, az ujabban megtéritett tartományokban püspököket rendeljenek, és kolostorokat alapitsanak. Az exarchák ugyanezen hatalommal küldettek a patriarchák által; s hol ezek nem léteztek, helyöket az egész tartomány vagy ország metropolitái fölé emelt primások pótolták, minők valának a császár helytartói, ezekkel egy városban székelve. 417-ben Zosimus pápa a galliai primásságot arlesi Patroclusra ruházta azon joggal, hogy Narbonne és Vienne tartomány püspökeit fölszentelhesse, pörös ügyeikben határozhasson, az ügyek eldöntését az általa választott egyénekre bizza, a fontosabb ügyeket a szent széknek tartva föl. Később más egyházak is függetlenségre törekedtek: miért is Franczia országnak időjártával nyolcz primása volt: Arles, Vienne, Narbonne, Lyon, Sens, Bourges, Bordeaux és Rouen városokban. Olaszországban fő primási székek valának Roma és Milano. Innenső Spanyolországban Tarragona, tulsó Spanyolországban Sevilla; a svevek tartományában; később Portugalban Braga; Angliában Canterbury, Irlandban Armagh, Scotiában Sz.-András; Németországban Mainz, Lengyelországban Gnesen, Svédországban Upsala, Daniában Lund külön időben nyerték a primásságot különféle egzházi és politikai kiváltságokkal.

Presbyterek és diaconusok.

Kezdetben a presbyterek, kizárva a szent foglalkozások- és vallási oktatástól, a püspökök által a jó erkölcsök és anyagi érdekek fölügyelésére rendelt vének valának; csakhamar azoknak segédjei és tanácsosai lettek, kik kézföltevés által rendelték öket a könyörgések rendezésére, és az áldozatok bemutatására. A püspökök távollétében kereszteltek, a sürgős esetekben vezeklést rendeltek, a szent igét is hirdették [1]), szóval a püspökök segédtársai voltak. *)

A fölszentelést nem szokták ugy kérni mint a kerestséget vagy penitenciatartást; hanem a nép kérte annak számára, kit méltónak tartott, vagy pedig ennek beleegyezésével választá öt a püspök [2]).

---

[1]) Sacerdotem oporret offerre, benedicere, praeesse, praedicare, baptizare. A r o m. P o n t i f i c a l e.

*) A presbytereknek adott eme hatalom nem volt csupán ideiglenes, melly alapos okok nélkül tőlök visszavétetett volna; sőt inkább az áldozárok abban különböztek csak a püspököktől, hogy hivataluk gyakorlatában ezektől függtek (Tim. I. l. 5, 17.) s papokat nem szentelhettek. — s.

[2]) Quod plebs ipsa maximam habeat potestatem vel eligendi dignos sacerdotes, vel indignos recusandi. **Cyprianus**, Ep. 67.

Az apostolok hét diaconust választottak Jerusalemben, kiknek kötelességökben állott a szegényekre felügyelni, a közös asztalnál intézkedni, és mivel a szeretet-lakomával együtt járt az Oltári-szentség vétele is, ezt is kiosztották a hiveknek, továbbá, az Isten igéjét is hirdették, és kereszteltek.

Alsóbb rendek.

Midőn az egyház békét nyert, s munkásságának köre kiterjedettebb lőn, állittattak föl az alsóbb rendek: a subdiaconusok, acolythusok, lectorok, exorcisták, ostiariusok. Eme rendek kezdetben nem képeztek szükséges fokozatot, mint mai napon, s mindegyik megmaradt a maga állomásában, mig a püspöknek ugy tetszett; minthogy az Isten házában többféle a foglalkozás. A Constantin által a birodalomba behozott igen bonyolodott kormányzási rendszer példájára az alsóbb rendü clericusok tulságosan megszaporodtak, ugy annyira, hogy Alexandriában hat ezer parabolanus létezett a betegek látogatására, s Konstantinápolyban 1100 copiatok vagyis sirások; mig más részről archipresbyterek, archidiaconusok, cartulariusok, notariusok és syncellusok (a püspökök házi papjai és segédjei) hozattak be. A rangfokozat szabályoztatott, külön öltöny és tonsura állapittatott meg; a nőtlenség szigorubban követeltetett; az egyháziak bizonyos mesterségek- és foglalkozásoktól eltiltattak.

Egyházi javak.

A szükebb körben lehetséges vagyonközösségnek az egyház terjeszkedésével meg kellett szünni; a hivek megtarthatták javaikat, s növelhették azokat az ipar, kereskedés, örökség által, kötelezve levén csak szegény testvéreik gyámolitására s némi adakozásra a heti vagy hónapos gyülekezetek alkalmával az istentisztelet és az ő szolgáinak föntartására, s a szeretet müveinek gyakorlására. Egy gyüjtés alkalmával Carthagóban hirtelen 100,000 sestertius gyült össze a numidiai testvérek megváltására, kiket a puszták fiai, a berberek, rabszolgákká tettek [1]). Mivel pedig a császári törvények értelmében collegiumok vagy testületek a senatus vagy a császár engedelme nélkül fekvő javakat nem birhattak; az egyházak csak is a III. század végével jutottak illyenekhez. Az összegyüjtött pénzt a püspök vette örizet alá, ki a diaconusok által osztatta ki azt a szükség szerint. E pénz rendesen három részre osztatott föl: az első rész a püspök és a papság föntartására szolgált; a második az istentiszteletre és a szeretet lakomáira; a harmadik a szegények, a jövevények, a rabszolgák, és foglyok gyámolitására, a kitett gyermekek életének és lelkének megmentésére, főleg azoknak javára

[1]) **Cyprianus**, *Ep.* 62.

fordittatott, kik az igazságért szenvedtek és károsultak meg. Sem a távolság, sem a nemzetiség, még csak a vallásküllönbség sem korlátozta a szeretetet; a romai egyház a legtávolabbiakról is gondoskodott [1]). A hittagadó Julián szemrehányásképen mondotta övéinek, hogy nem cselekednek ugy, miként a keresztények, kik még a pogányok szegényeit is gyámolitják [2]).

Kiközösítés (excommunicatio).

A fölfegyverzett társaságnak közepette eme fegyvertelen társadalom minden kényszerités nélkül csak az által büntetheté tagjait, hogy öket a községből kizárta, miként ehhez joga van minden egyesületnek azok irányában, kik a megállapitott szabályokat megtartani nem akarják. Az első kiközösitést Chorintusban tevé sz. Pál [3]). A botrányos életü, hittagadó, gyilkos, eretnek a hivek áldozatai- és könyörgéseiből kizárva valának; mindenki kerülte öket, mint ragályos fekélyt, mig hosszu bünbánat által le nem rótták a bünt; mi által maguk megjavultak, másoknak pedig üdvös intelem gyanánt szolgáltak. Kezdetben a püspökök nem tettek egyebet, csupán bejelentették a kiközösitetteket, s minden érintkezést megtiltottak velök; később az ékességeitől megfosztott oltár, és a földre helyezett kereszt előtt, jelenlétében tizenkét papnak, kik égő gyertyát tartottak kezökben, a püspök a kiközösitést (anathema kimondotta, mialatt megszólalt a halálharang. Ha egy illy kiközösitett a templomba lépett, az isteni szolgálat azonnal félbeszakittatott; ha nem akart távozni, a pap az oltártól távozott.

Nyilvános vezeklés.

Ki a nyilvános vezeklésnek magát alávetni akarta, a nagybőjt első napján bünbánó öltözetben jelent meg a templom küszöbénél, hol a pap hamut hintett fejére; s az időt siránkozásban és böjtölésben töltötte. Négy osztályba soroztattak a vezeklők: voltak *siránkozók*, *hallgatók*, *leborulók vagy térdelők* és *állók*. Az elsők a templomajtón kivül siránkozva, a hivektől elszigetelten állottak, s a bemenőket kérték, hogy érettök esedezzenek; a hallgatók a templom hátterében maradhattak, de csak a fölajánlásig; a leborulók az Isten igéje után leborulva jelen lehettek az imádságokon; az állók állva jelenhettek az egész áldozati cselekményen, de az Urvacsora vételétől eltiltattak. A vezeklők gyászruhába valának öltözve, szétzilált hajjal, hamuval be-

---

[1]) Corinthusi Dénes, **Eusebiusnál**, IV. 23.

[2]) *Ep.* 49. és **Lucianus**, *Peregr.*

[3]) I. *ad Cor.* V. 4—5.

hintve, távol minden kényelem-, fürdő-, kenetek- s lakomáktól, bőjtölés, sanyargatás és imádkozás közt kelle tölteni büntetés idejöket.

A püspök rendelte a penitenciát, s részben föloldozást adhatott, de nem egészben. *) A mérték az egyházak szerint változott; többnyire két esztendő szólott a lopásra, hét a paráznaságra, tizenegy a hamis esküvésre, tizenöt a házasságtörésre, husz a gyilkosságra; a hithagyás csak a halál órájában oldatott föl **).

A büntetés kiállása után, vagy ha az a vértanuk érdemei s a hivek könyörgése által megrövidittetett (az ideiglenes büntetésnek emez elengedése indulgentiának bucsunak neveztetett), a bünbánó esedező állapotban jelentkezett az egyháznál. A püspök tizenkét áldozár környezetében az ajtóhoz érve, kérdé a bünbánótól, ki akarja-e állani a szabályszerü penitenciát? miután az bünét bevallotta, penitenciát kért és javulást igért, a püspök elmondta a hét bünbánati zsoltárt, közbenközben megütve őt a vesszővel; azután kimondta a föloldozást, és a megjavult egyén hitsorsosi közé visszatért. A hivek száma rendkivül megszaporodván, s buzgalmuk is lankadván, a szigoru penitenciát többé alkalmazni nem lehetett. A bünök tehát nyilvánosok- és titkosakra osztályoztattak: amazokat a közvélemény hirdette, az utóbbiakat maga a bünös vallotta be; amazokra nézve folytattatott a nyilvános bünbánat és föloldozás, ezekre nézve pedig a titkos gyónás. Később a püspökök a zsinatok által nekik engedett bünbánat mérséklési- és átváltozási jogot kegyesen gyakorolták; minek következtében a vezeklési gyakorlat szelidült. A VI. század után alig fordul elő a szigoru vezeklés példája, kivéve a főbenjáró bünökre nézve. Eleinte a püspök maga kezelé egyedül a penitenciai fegyelmet; de miután Decius irtózatos üldözése alatt a hittől igen sok eltántorodott találtaték a püspökök saját törödelem-áldozárt (presbyter poenitentiarius) rendelni kényszerültek.

Szerzetesek.

Önkénytes bünbánók, s a vértanuknál nem kevésbbé bámulandók valának a szerzetesek, kik először is keleten tüntek föl. Ezek négy osztályba sorozhatók; illyenek: a coenobiták, kik közösen laktak,

---

*) Az egyházi büntetések teljes elengedésének egyes, noha kevés példái is előfordulnak. Igy a 3-ik században Maximus áldozár, ki a Novatián-féle szakadárokhoz pártolt, később megtérvén, egészen tölmentetett. (Ep. Cornelii ad Cypri. inter ep. Cypr. 46.) — s.

**) A nyilvános házasságtörők, vagy Istennek szentelt szüzek, kik magukat elcsábittatni hagyták, halálig tartó vezeklésre köteleztettek; ismételt bálványáldozat, fajtalanság, házasságtörés még halálos ágyon sem vala föloldozandó. — s.

étkeztek és imádkoztak; az eremiták — remeték, kik barlangok- és magán-hajlékokban egyedül laktak; az anachoreták, kik a puszták magányában Istennek éltek; a vándorlók, kik faluról falura jártak, koldulásból éltek, az áhitat jeleit, a vértanuság eszközeit, később az ereklyéket is osztogatták*).

Therapeuták.

Már a zsidó vallásban találkoztak egyének, kik különösen lelkökkel foglalkozni ohajtván, vagyonuk- és hazájoktól megválva magányba vonultak; ők az esseniusok felekezetéhez tartoztak, s görögül therapeutáknak, vagyis lelki gyógyitás alatt levő szolgáknak neveztettek. Különösen Moeris tavánál gyültek össze Egyptomban, külön lakokban ugyan, de hogy a rablók ellen mégis segíthessék egymást. Itten éltek ők mértékletes életet, nap nyugta utánig nem ettek semmit, némellyek csak minden harmad vagy hatodnap, akkor is csak kenyeret s hozzá legfölebb sót és izsópot. Az öltözet szintén megegyezett eme szigoru életmóddal; reggel és este imádkoztak, egyébiránt a szentirást olvasták, s e fölött elmélkedtek, keresve abban a képleteket; hymnusokat készitettek, s azokat elénekelték. Szombaton közös imahelyen gyültek össze, hol a nőktől fal által elválasztva, életkor szerint foglalták el helyeiket, mellökön keresztbe vetett kezekkel, bal kezöket a jobbra téve. Köztök a legöregebb és legtanultabb fölállva, egyszerü és nyugodt beszédet tartott.

Minden hét hétben ünnepet tartottak, s fehérbe öltözve együtt ettek, és imádkoztak; körükbe bocsátván a nőket is, ezekkel vegyest telepedtek le. A köztök uralkodó mély csendet egyik vagy másik félbeszakitá valamelly egyszerü kérdéssel, mellyet egyszerüen a képlet fátyola alatt fejtegetett, minthogy ők a szavakat a szentirás testének, az értelmet pedig lelkének tekintették. Beszédét bevégezve s helyeslést aratva, a szónok éneket hangoztatott, mellyet a többiek karban ismételtek; azután asztalhoz ültek a szokott viz, kenyér, izsóp és só mellé; mi után ismét ének következett s egy táncz, melly az átmenetet a Vörös-tengeren ábrázolta. Ekképen töltötték az ünnep előestéjét; hajnal hasadtakor pedig keletre fordultak, Istent kérni, engedjen nekik sze-

* Sz. Benedek, szabálya kezdetén, a coenobiták- és anachoretákon, vagyis remetéken kivül említést tesz még a sarabaitákról, kik ketten vagy hárman önkényüleg éltek, semmi szabályt nem követve, és a csavargókról (gyrovagi), kik egyik kolostorból a másikba vándorlának. Az utóbbiak azonban nem voltak igazi szerzetesek, hanem romlott erkölcsü emberek, kik a szerzetesi fegyelmet utálták; soha nem ismertettek, kivált nyugoton (l. Migne, Encycl. theologique).

— s.

rencsés napot, igazságot s ennek fölfogására képességet; ezután mindenki szokott foglalkozásához visszatért.[1])

Voltak legyen bár ez egyének megtértek, vagy csak utánozták az első kereszténveket, annyi bizonyos, hogy sz. Márk idejében számos hivek éltek illy módon Alexandria közelében. Thebais pusztái illy önkénytes martyrokkal valának benépesitve. Első példaként említtetik thebai sz. Pál (228. körül született). A Decius üldözése még mint ifjut arra birta őt, hogy egy távoli hegy barlangjába vonult; a pálmafa adott neki táplálékot és öltözetet. Ezen elszigeteltségében élt ő egészen ismeretlenül 90 évig; halála előtt (340.) találkozott vele sz. Antal.

Szent Antal (251—356.).

Sz. Antal felső Egyptom Coma városában elökelő szülöktől származott, Kereszténvileg neveltetve a vagyonos családban, ne hogy a többi gyermekekkel érintkezzék, nem küldetett iskolába: miért is sem olvasni, sem irni nem tudott. Szülöinek halála után megemlékezve arról, miszerint Krisztus mondotta: „Ha tökéletes akarsz lenni, menj, add el mindenedet, mivel birsz, és oszd ki azt a szegények közt, s leszen kincsed mennyekben; és jöjj, kövess engem!“ — elosztá szomszédjai közt ingatlan javait, ingóságait eladta, s elajándékozva a pénzt a szegényeknek, a magányba vonult, munkában, imádságban töltve idejét, a remetékkel társalkodva, kik szentség hirében állottak, s azok erénypéldái után tökéletesité magát. Egyikében ama számtalan barlangoknak, mellyek Egyptomban találhatók, ütötte föl tanyáját, küzdve a test és a tisztátalan szellem ellen; azután sok éven át Thebaisnak egy romladozott várába zárta magát, hol évenkint csak kétszer vetettek be neki kenyeret. Barátjainak kérelmére elhagyva e helyet, a magasztosabb javak leirásával annyira gyönyörködteté őket, hogy sokan vele mentek a pusztába; ekként a remete élet közös szerzetes élette változott. Egyptom csakhamar megtelt kolostorokkal; s mindannyi városokhoz hasonlitottak, nök s család nélkül, elszigetelést keresve az egyesülésben.

A kereszténység azonban, ha gyámolitja is a szerzetes szellemet, leginkább a társadalomban hatni törekedett: miért is maguk a szerzetesek időnkint elhagyák a magányt, hogy oktassanak másokat; azonkivül még szigoru példájokkal az emberek javulását eszközlék. Fölmentve minden világi, sőt családi gondoktól, s egyedül csak lelkökkel foglalkozva, a tökélyt keresték az által, hogy testöket sanyargatva, a lelket dicsőitsék meg. Thebais pusztaságain emez önkénytes vértanuk mindegyik a maga cellájában gyakorolta az ajtatosság és bünbánat

[1]) **Philo**, *A szemlélődő életről.*

müveit; tanulmányozák az erkölcstant minden vitatkozás nélkül; sokan köztök olvasni sem tudtak. Azután összegyültek együtt táplálkozni a pusztaság gyökereivel, gyékényt fonni, hallgatni a decanusoktól a szent könyvek olvasását, mi fölött magányukban elmélkedhessenek. Alamizsnát nem kértek, de meg sem vetették; mások némi földbirtokot tartottak meg számukra, szükségesnek tartván a munkát, ne hogy másoknak terhére legyenek. Minden községnek megvolt a maga apátja, s többen együttvéve néha egy archimandritától függöttek.

Antal atyaként kormányozta eme kolostorokat, s majd az anachoreták közt élt munka, ének, tanulmány és böjtölés, könyörgés és a jövő élet szemlélete közt; másoknak beszédeit hallgatta, s ha valami hasznos dolgot hallott tőlök, annak megörülve, fölkiáltott: „Tanultam"; néha pedig Alexandriába ment vigasztalni az üldözés idején, vagy barlangokba vonult, vagy a földet mivelte, vagy kosarakat font cserében az ajándékokért, mellyeket azok hoztak neki, kik tőle tanácsot vagy csodákat vártak.

A birák maguk is eljöttek, vagy elküldöttek hozzá a városból véleményét kikérni. A császár és fiai szintén irtak neki. A remetéknek, kik az illy fejedelmi leereszkedésen szerfölött csodálkoztak, Antal mondá: „Ha egy császárnak leereszkedésén is csodálkoztok, ki csak por, mint mi, és porrá lesz: mennyivel inkább kell álmélkodnotok azon, hogy Isten törvényét adta az embereknek, s az ő sz. Fia által szólott hozzánk!" [1]) És igy a méltóság érzetét azon alázatosság költötte fel benne, mellyet ő legfőbb erénynek hirdetett. Tanitványainak mondá: „Midőn hallgattok, ne tartsa ezt valaki közületek erénynek, hanem hogy nem vagytok méltók szólani." Egy álomlátásban a világot csupa cselekkel behintve látván, azon kérdést tette az Urnak: „Ki kerülheti ki mindezen cseleket?" — Mire azon választ nyerte: „A ki valóban alázatos szivü."

[1]) Ugyanezen érzelmet találjuk föl Chrysostomusnál: „Ha a világnak valamelly nagya látogatja meg őket, akkor érezhető leginkább mindannak semmisége, a mi pompát a világ fölmutatni tud. Látni fogsz itten egyszerü anachoretát, ki a föld mivelésére szokott, a világnak dolgairól mit sem tud, ott ülve a gyepen egy hadvezér mellett, ki gőgös az ő hatalmára, minélfogva roppant hadseregnek parancsol. A remete ajkairól nem hallani aljas hizelgéseket, hanem üdvös tanácsokat, magasztos beszédeket, mellyek nem hizelegnek a gőgnek, s hasznosak arra nézve, ki rájok hallgat, legalább azon idő alatt, mig ama szent társaságban marad; ő maga is az előtte kitárt nagyszerü gondolatok által fölmagasztalva távozik el onnan. De ah! csakhamar vissza fog térni az ő világi eszméinek aljasságába. Ezen ajtatos remetékre nézve a világ nagyainak és fejedelmeinek nevei nem egyebek értelemüres szavaknál; nevetik ezeknek gőgjét és pompáját, miként mi is kinevetjük azon gyermekeket, kik királyosdit játszanak."

Antal azonban előre látta a kolostori életnek leendő hanyatlását: „Eljön a nap — ugy mond szomoruan — midőn a szerzetesek pompás épületeket emelendenek maguknak a városokban, meg fogják kedvelni a kényelmes életet, s a világiaktól csupán öltözet által fognak különbözni. Mindazáltal az átalános romlottságban lesznek majd, kik állapotuk szellemét meg fogják őrizni; ezeknek koronája annál dicsőségesebb lesz, mivel a temérdek botrányoknak nem fognak engedni.“ Meghalt 105 éves korában.

Szent Pachomius (292—348.).

Illymódon folytatták életöket az anachoreták 336-ig, midőn Pachomius, ki, mint katona, Constantin alatt ismerte és bámulta a keresztényeket, s Antalnak tanitványa lett, a szerzetes életet tökéletesité az által, hogy az anachoretákat közös lakokba (coenobia) gyüjtötte, vagy elszigetelve őket (monasteria), vagy bekeritve a lakot (clausura); némelly nő-kolostorokat is alapitott.

Különös népesség következett Egyptom régi népességére! Munka, józanság, szeretet képezték életöket; az alázatosság legtöbbre becsült erény volt, különben nagyon szükséges és lényeges az apró köztársaságok állandóságára, hol minden egynek parancsa után történt, követve az evangelium ama mondását: „Ne az én akaratom teljesedjék, hanem atyámé.“ Minden rokonsági kötelék megszünt; semmi közlekedés vagy emlék sem csatolta a puszták emberét az elhagyott világhoz. Ez oknál fogva lemondtak minden tulajdonról, hajlamról, önakaratról, semmi egyébbel nem gondolva, mint az örökkévalósággal. Ezen szigort öntötte elméletbe Origenes, hogy az embernek állati eredetét eltörölve, csupán csak egészen angyali czélját föntartsa.

Cassianus (—440.).

Cassianus János, szittya eredetü, Germanussal, az ő szerzetes társával meglátogatva eme jámbor szerzeteseket[1]), Egyptomban Archebius által fogadtaték. Harminczhét évig az anachoreták közt maradott; azután, a mint ő mondá, mint méltatlan elhajtatott általuk, mivel panephysisi püspökké neveztetett ki. Elővéve a kecskebőrt és a botot, elvezette őket az elárasztott tartományon keresztül más remetékhez, kikkel az erény és szigoru életmód fölött tanakodtak. A völgyek telve valának ezen ajtatoskodókkal, kik a régi troglodyták barlangjaiban, vagy Thebais sirboltjaiban tartózkodtak. Öltözetök széles vászon-tunica volt (colloba), melly térdig alig ért, s a karokat a könyöktől

[1]) **Gennadius**, c. 60; **Cassianus**, *Collat.* XXIV. 1; s valamennyire nézve **Rosweyde**, *Vitae Patrum.*

kezdve nem takarta; összetartotta azt egy gyapju-övezet vagy szalag, melly a nyaknak két oldaláról ereszkedve alá, a hónok alatt menve át, az ágyékokat szoritá össze, ugy hogy a két kar szabadon maradott; hátul kis csuklya függött le; a tunica fölött szintén vászonköpenyt (maforte) viseltek, melly a nyakat és vállakat fedte, e fölött pedig kecskebört (melote). Ciliciumot nem viseltek, testi sanyargatást nem fitogtattak; mezitláb vagy csak harisnyában, s mindig bottal jártak. Cellájokban nem volt egyéb, mint nád- vagy pálma-gyékény a lefekvésre, s egy csomó papyrlevél éjjel vánkosnak, nappal pedig ülésnek. A vizet és kenyeret tapasztalásnál fogva többre becsülték a szeszes italok- és gyümölcsöknél. Naponkint csak 12 lat kenyeret ettek, két részletben (paximacia), délben és este; több napig egy huzomban böjtölni nem szoktak. Cassianust különösen megvendégelni kivánván, olaj- és sóból készült levest tettek elejbe, három olajbogyót, öt szem borsót, két szilvát és egy fügét mindegyik számára. Béketürelmök bizonyitványaképen fölhozza Cassianus, miként a főnök, hogy a jövevényeknek példát nyujtson, egy coenobitát arczul csapott, ki azonban az elégületlenségnek legcsekélyebb jelét sem mutatá előttök.

Melania, kit majdan mint sz. Jeromos tanitványát fogjuk bemutatni, 22 éves korában Nitria pusztájára megy, s ott találja a leghiresebb anachoretát, Pambot, ki kosárfonásból élt. Hozott neki 300 font ezüstöt, a mi jelenleg 200,000 lirát tenne. Pambo legkevésbbé sem zavartatva magát foglalkozásában, nyugodtan mondá: „Isten fizessen meg érte!“ — s megparancsolta egyik tanitványának, osztaná ki a pénzt a libyai anachoreták közt, kik még jobban rá vannak szorulva. ‚Azt vártam, ugy mond Melania, hogy talán valami áldással fog megtisztelni érte, vagy legalább dicséretet mond a nagy ajándék fölött.‘ S midőn látná, hogy ismét hallgatásba merült: ‚Atyám, ugy mond neki, kérem, vegye szemügyre, 300 font ezüst van itten.‘ Amaz pedig meg sem mozditva fejét, s még csak pillanatra sem méltatva a szekrényt, mondá: „Leányom, a kinek ezt az ajándékot hozod, nincs szüksége arra, hogy tőled tudja meg az értékét; a ki a hegyeknek sulyát tudja, s mérlegében tartja a dombokat erdőségeikkel együtt, náladnál sokkal jobban ismeri ez ezüstnek sulyát.“

Ephraem, a remete-életnek magasztalója és példánya, egy szerzetes szomszédjánál az Isten és Krisztus neveket mindenütt kitörölve találta a könyvekben. Ennek okát kérdezvén, válaszul nyerte: „A bünös nő könyeivel áztatá a Megváltó lábait, s hajával törlé meg azokat. Én a hol csak látom a szent nevet, könyekkel öntözöm azt, hogy büneim bocsánatát elnyerjem.“ A mire Ephraem megjegyzé: ‚Isten

jutalmazza meg jámbor szándékodat! azonban kérlek, kiméld meg némileg a könyveket is.'

Este és éjjel könyörgésre gyültek össze, mindannyiszor két zsoltárt mondván el, miként ezt közéjök leszállt két angyaltól tanulták. E részben, ugy szintén az imádságban és magatartásban a főnöknek utasitását pontosan követték. A kürt hangja hivta őket az imára; egyikök pedig a csillagokat vizsgálta, hogy éjjel a kitüzött időben felkölthesse őket. Nappal csak vasárnapon gyültek össze közös imára, szombaton pedig a szent áldozásra. Egyébként cellaikban imádkoztak, kézi munkával tölték az időt, s szerezték meg maguknak az élelmet.

Ötezer szerzetes lakott a Colsim hegyen; 500 csak egy kolostorban, hol a hagyomány szerint a gyermek Jézus lakott; 1000-en Thebaisnak egy másik kolostorában, hová csak azok léphettek be, kik örökös fogadalmat tettek le; mintegy 2000-en Antinoopolis mellett. Oxirincában a szerzetesek fölülmulták számra a polgárokat, elfoglalván a középületeket, kitisztitott templomokat, kapukat, tornyokat; 20,000 apácza s 10,000 szerzetes éjjel-nappal hangoztatá az Urnak dicséretét, s gyakorlák a vendégszeretetet és az irgalmasság müveit. Nem emlitve a csekélyebb fontosságu kolostorokat, Nilus Tabenna nevü szigetén levő kolostorban 1400 szerzetes élt; midőn husvétkor minden oldalról összegyültek, számuk 50,000-re ment. Egyébként minden kolostor több lakházból állott, s 20 vagy 40 szerzetes lakott mindegyik házban, ugyanazon mesterséggel foglalkozva, mint gyékényfonók, szövők, szabók, posztókészitők; mindegyik ház az alphabetumnak valamelly betüjével volt jelölve, s e betüt minden szerzetes az ő öltönyén hordotta.

Egyptomból elterjedt a kolostori élet Palaestinába, Syriába s az egész keresztény világba. Később sz. Basilius és sz. Ágoston külön szabályokat alkottak számukra, a nélkül, hogy fogadalmakra kötelezték volna őket; mig végre szent Benedek szigorubb fegyelmet hozott be. A szerzetesek eredetileg laicusok voltak, azaz papokká nem szenteltettek föl; de nem sokára Isten igéjét is hirdették, s az egyházi rendeket is fölvették. Kezdetben nem tetszett ez ujitás a világi papságnak; azonban a II. nicaeai zsinat hatalmat adva a kolostorok apátjainak az alsóbb egyházi rendek föladására, a szerzeteseknek papi méltóságát biztositotta. Utóbb a kolostorok kitünő növeldéi lőnek a clerusnak föl a püspökig.

I. Napoleon azt mondá, hogy a nagyszerü szerencsétlenségnek, a fölizgatott képzelődésnek menhelyre van szüksége; azonban az imádsággal, oktatással, betegápolással, téritéssel foglalkozó szerzetesek a mult században félelmet öntöttek a zsarnokság szabad pártolóiba. A

mi korunk megszabadult tőlök; boldog; igy tehát félelem nélkül vizsgálhatja, valljon tettek-e valami jót, egyeztek-e a korszellemével. Olly emberek, kik a vér és a gőg szenvedélyeit megunták, kik Isten és embertársaik iránt olly szeretettel viseltettek, melly őket önmaguktól elszakitotta; buskomoly lelkek, az igazság nyugodt bámulatában találva gyönyörüket, s a csendes életnek édes költészetét és az önmegtartóztatás férfias élvezetét keresve, a pusztába vagy a kolostorokba, az üldözések előli menedékhelyre vonultak, bizonyos állandóságot keresve ott az átalános bomladozás s a világróli teljes megfeledkezés közepett, vagy pedig bátorságot a visszatérésre, hogy a bajok- és tévelyekből kigyógyitsák azt.

Sokáig tartott keleten azon csodaszerü vezeklés, mellyet az egyház bámulat, nem épen követés gyanánt állit föl. Némellyek álmatlanoknak (acematici) neveztettek, mert éjjel-nappal nem szüntek meg hangoztatni a zsoltárokat; mások Persiába mentek osztozkodni a vadállatok eledeleiben; alexendriai Macarius egy egész bőjtön át állva maradt, s nem evett egyebet, mint vasárnap némelly tüskés leveleket; mások egész életökben egy szót sem szólottak; Simeon Stylites 30 évet egy oszlop tetején töltött.

Mi ezt őrültségnek nevezzük; ámde akkor az életnek és önszeretetnek eme rendkivüli megtagadása vonzó erővel hatott a durva emberek képzeletére, a miveltekre pedig magasztos fogalmat nyujtott azon vallásról, melly a léleknek az anyag fölötti tökéletes diadalát megalapitani képes. Seregestül tódultak a zarándokok Simeon oszlopához; Arabia és Persia királynéi közbenjárásáért folyamodtak; II. Theodosius tanácsát kérte ki; éltében a saracenok áldása után esengtek, halála után ereklyéi után kapkodtak.

Dániel Stylites még nagyobb bámulatot keltett maga iránt a rideg éghajlat alatt éjszakra a Fekete-tengertől egy szeleknek és fagynak kitett hegyen. Oszlopa körül fölkeresték őt a barbárok és romaiak; Leo császár birodalma védnökének tekintette őt, s az ő jóváhagyása alá terjesztett bizonyos egyezkedést némelly idegenekkel. Midőn az antiochiai egyházat szakadás fenyegette: a konstantinápolyi patriarcha Dánielt küldötte annak megszüntetésére, ki hosszu ellenkezés után végre engedett a meghivásnak, s lecsendesitve a kedélyeket a sajátszerü penitenciához visszatért.

Azt mondják a szent irók, miként Theodosius, az ifjabb, egy napon elhagyván a királyi palotát gyakorlat végett, Konstantinápoly egyik külvárosába ment egy szent életü remetét ottan meglátogatni. A szegény cellába ismeretlenül belépve, elkezdett vele okoskodni a

szerzetes életről s Egyptom csodaférfiairól. Maga körül tekintve, midőn egyebet sem látna, mint egy darab kenyeret a kosárkában: „Atyám, ugy mond, add rám áldásodat, azután együnk.“ A remete vizet hozott, néhány szemer sót s kevés kenyeret vetett bele, azután együtt ettek és ittak. A császár megismertetve magát, fölkiáltott: „Oh ti boldogok, kik a magányban, a világ unalmaitól menten, csendes és nyugodt életet éltek, csupán csak lelketekkel gondolva, tökéletességre törekedve, hogy méltók legyetek az örök jutalomra! Én a trónnak pompája közt születve, igazán elmondhatom, hogy míg eddig csak gondoktól elnyomott lélekkel ültem az asztalhoz.“

Hogy az illy dolgok hallásában gyönyörködjék némelly olvasóm, szükség volna, hogy az illy embereket Crates, Diogenes, Fabricius néven nevezzem. S méltán gunyolják ezen erényeket az ollyanok, kik a gyilkoló hősöket, a nemzetektől elrablott szabadságot, s annak dicsőségét bámulják, ki minél nagyobb számmal gyilkolja meg felebarátjait. De midőn egynémelly kegyetlen indulatu ember, saját erejének határain kivül egyéb féket nem ismerve, a jámbor remeténck látására és szavára abbanhagyta egy atyának fölkonczolását, vagy egy nőnek meggyalázását: csak áldhatom az Istent, ki az ő irgalmának az időkorhoz alkalmas eszközöket választ.

Zsinatok.

Midőn vita támadt az iránt, valljon a megtértek kötelesek-e megtartani a körülmetélést és egyéb zsidó szertartásokat: Jerusalemben őt apostol összeült. Péter elnökölt a gyülekezetben, előterjesztve a kérdéseket, s először mondotta ki véleményét; a többiek utána, a szentirásra s az általános megegyezésre alapítván a határozatot, s ezen szavakkal fejezve ki: „Tetszett a Szentléleknek és minekünk.“ Azután megküldötték azt a külön egyházaknak, nem megvitatás végett, hanem hogy egész hódolattal fogadják el azt [1]). Ezen gyülekezet a többieknek előképe lett. A püspökök nem bizva saját itéletökben, másokét is kikérték; közösen tanácskozva, a testvérek hajlandóbbak valának végrehajtani azt, a mit közösen határoztak el. Néha az áldozárok, diaconusok s papság előkelőin kivül kikérték az egész nép véleményét, főleg a közérdekü tárgyakban, minő például a rendek föladása volt.

---

[1]) *Apost. csel.* XV. fej. — Az 50 vagy 84 *Canon*, mellyek az apostoloknak tulajdonittatnak, s a Labbe által fölhozott *Constitutiones apostolicae* azon korból eredhetnek, de nem az apostoloktól. A 47 szabály, mellyek az eretnekek ujrakeresztelésére vonatkoznak, későbbi korból erednek; mivel soha nem találjuk idézve azokat az ama pontokra vonatkozó vitákban.

Görögország és Asiában, hol az amphictionok szövetségének és a Panioniaknak maradványai vagy emlékei voltak fön, tartattak az első tartományi zsinatok*), mellyek később határozott időponthoz valának kötve egy vagy két izben évenkint, a metropolita elnöklete alatt, kinek, ugy szólván, tanácsát képezték. Valamint Anglia az ő képviseleti kormányának első korában, midőn az alsóház alakult, rendelkezett, hogy gyakrabban és rendesen tartassanak meg a parlamentek: szintugy tett az egyház is a zsinatokkal, azt határozván, hogy évenkint kétszer tartassanak, s az egyik szét ne menjen addig, mig a másiknak helyét és idejét meg nem határozta. Ezen intézkedés föntartá az egységet a papok közt, s megszilárdítá a fegyelmet; ha pedig az üldözések az összejövetelt gátolták, levelek által pótoltaték az. A határozatok (canones) a püspökök közös megegyezése által erőt nyerve, a népképviselet és isteni jog által támogatva, a tartomány körében törvény erejére emelkedtek.

Hogy ha az antiochiai zsinat valótlannak tartatik is, az első zsinat Pergamosban volt (152.), egy másik Hierapolisban (173.) Valentinus, Montanus és Theodotus eretnekségei ellenében. Másokra alkalmat nyujtott a husvét megtartásának ideje körül fölmerült vita. Ásiában a husvét a martiusi holdjárásnak 14-dik napján tartatott meg, bárminő napja volt is a hétnek, miként azt János és Fülöp apostolok rendelték; Péter és Pál azonban vasárnap tartották azt közvetlen ezen hónapnak holdtölte után, a mit a pápák követtek. Vita támadván tehát (196.) e kérdés fölött, különféle zsinatok a második vélemény mellé állottak; azonban Polycrates, ephesusi püspök, az első véleményt vitatta oly makacsul, hogy Victor pápa őt kiközösitette; jóllehet később sz. Irenaeus rábirta őt, ne törné meg a közösséget illy csekély pont miatt, s mindegyik egyház a régi hagyomány mellett megmaradott.

A többi zsinatok közt megemlitendő a carthagói harmadik zsinat (252.), melly 66 püspökből állott sz. Cyprián elnöklete alatt, hol az ujdonszülöttek megkeresztelése elhatároztatott; az arlesi (arelati) zsinat (314?) hol (a többi carthagoi zsinatok ellenében) megállapíttatott, miként a rendesen megkeresztelt eretnek, ha az igazságnak ismeretére eljutott, ujra meg ne kereszteltessék, hanem csupán kézföltevést nyer-

* De azért e zsinatok korántsem mondhatók az amphictioni gyülekezetek utánzásainak; az egyházi közszellemből, s az apostolok jerusalemi gyülekezetének előképe szerint keletkeztek azok; mi abból is kitünik, hogy a zsinati végzetek és határozatok ugyanazon kutfőre, mint apost. cselek. 15. r., vitetnek vissza. Miként az apostolok mondák: „Tetszett a Szentléleknek és minekünk“: ugy történt ez a Cyprián alatt tartott zsinatban (252). — s.

jen; az ancyrai zsinat (315?), hol elhatároztatott, hogy ha a diaconus a fölkenés alkalmával kijelenti, hogy a nőtlenséget meg nem tarthatja, és azután feleséget vesz, a szent foglalkozásoktól el ne tiltassék; de ha azt nem tette, és házasságra lép, hivatalát nem gyakorolhatja.

Ezen gyülekezetek az elsők a világon, mellyekre a nép is meghivatott, hogy saját nézetei fölött vitatkozzék; határozataikon kivül igen érdekesek a történetiró előtt a fegyelem és a szokások megismerése tekintetéből, minthogy az egyház olly bámulandó szerkezettel bir, hogy míg a dogma tárgyában ingathatlanul áll, a fegyelmet illetőleg a kor szükségeihez s a társadalom változó szokásaihoz alkalmazkodik.

E tekintetben különös említésre méltó nézetünk szerint az elvirai (Illiberis) zsinat Spanyolországban (300?), hol 19 püspök, 26 áldozár, számos diaconus a nép jelenlétében 81 fegyelmi szabályt alkotott. A legelső szabályok a bálványozásra vonatkoznak, előrelátva a számos eseteket, mellyeket a szokás a mindennapi életben előidéz s nem csekély penitenciát szabva azokra, kik a Capitoliumba mennének áldozni, vagy látványokat adnának, vagy öltönyöket szolgáltatnának pogány ünnepélyekre, vagy türnék a bálványokat, kivéve ha azon czélból tennék ezt, hogy lázadásban ne törjenek ki a rabszolgák; a ki a bálványok lerontása közben meggyilkoltatnék, nem fog számittatni a vértanuk közé, minthogy az evangeliumban illyesmi nem parancsoltatik. Az urnő, ki a rabszolganőt veréssel meggyilkolja, hét évet töltsön penitentiatartásban; az árulkodó még halála óráján se nyerjen föloldozást; a házasságtörő csupán halála óráján nyerjen bocsánatot, s még akkor sem, ha a bünbánat után ismét visszaesett, vagy ha feleségének gyalázatában megegyezett, vagy a nő, ki magzatát elhajtotta, vagy a ki a fiukkal visszaélést követ el, vagy rossz utra vezérli saját leányait [1]). A házasak elválása tiltatik; keresztény nő pogánynyal vagy zsidóval össze ne házasodjék; az egyházi rendeket ne nyerhessék el egy tartományban azok, kik a másikban vették föl a keresztséget, sem a pogány uraknak szabadosai. Püspökök, áldozárok, diaconusok tartózkodjanak a nőktől, ne tartsanak magoknál más nőket, mint növéreiket, vagy Istennek szentelt leányokat; székhelyeiket elhagyva vásárokra ne járjanak. A kéjhölgy, a circusbeli kocsis, a színész, ha megkeresztelkedni kiván, mondjon le mesterségéről; a nők ne töltsék az éjet imádságban a temetők körében, honnan rendetlenségek származhat-

[1]) Az egyháznak joga van oldani és megkötni. A romai egyház azonban mindig szelidebb volt, s Novatiánnak nézete rosszaltatott, ki Isten irgalmának határt akart szabni.

nak ; a templomokban festmények ne láttassanak. A diaconus, ki fölszenteltetése előtt titkos bünt követett el, ha azt önmagától bevallja, három évet töltsön penitenciatartásban ; ha más adta föl, öt évet ; miből az tünik ki, hogy a papok nyilvános bünbánatnak vetteték alá, s később állapittatott meg, hogy előbb a hivatalaiktól megfosztassanak.

A császárok a papságnak kiváltságokat engedtek. Mindenekelőtt Constantin rendelete (321.) adta meg az egyházaknak a jogot, hogy fekvő jószágot birhassanak, s most már nem a hivek alamizsnáiból nyerték egyedül elláttatásukat ; az ajándékok- és hagyományokból mind az istentiszteletnek, mind a szegényeknek kijutott, s még az egyház szolgáinak tisztességes föntartása is kitelt. Ezek azonban a szerzett vagyonról halál esetére nem rendelkezhettek, sem az egyházi javakat el nem idegenithették.

Öltözet.

Miután az egyház mindazokat, kik születés-, tudomány-, értelem-, ügyesség-, tapasztalás- és erényre kitünök valának, a maga keblében egyesitette, s külsőleg is állást foglalt a társadalomban : szolgáinak meg kellett adnia ama fényt, melly az embernek belső erkölcsi értékét nem neveli ugyan, de azért tiszteletet és tekintélyt szerez neki, egyenlő álláspontra emelve öt a világ hatalmasaival. Ha még ezek is, kiknek pedig kezökben van a hatalom, szükségesnek látják a külszint : miért tagadnók azt meg olly hatalomtól, melly csupán erkölcsi befolyással bir? A szemrehányásnak csak ugy volna helye, ha az eszköz czélnak, a mellékes dolog fődolognak tekintetnék ; s a helyett, hogy a külkiváltságok a belélettel szellemittetnének, e belélet világi érdekekkel terhelve, egészen anyagivá tétetnék.

Az áldozat, melly kezdetben a vértanuk börtönében vagy sirjain, vagy magán-helyeken a püspök vagy áldozár által egyedül a diaconus segédlete mellett mutattatott be, később ünnepélyesen tartatott meg valamennyi püspökök vagy áldozárok s mindennemü papság részvéte mellett, kiket csak összegyüjteni lehetett ; ekkor jöttek használatba az arany és czüst edények is a templomok ékességére.

Kezdetben az egyházi férfiak viselete nem különbözött a világiakétől, minthogy állapotukat az üldözők előtt titkolniok kellett [1] ; a keresztényeknek szokott öltözete vala a tunica fölött bölcsészi köpeny, miként csekély változással mai napig is használtatik. A férfias toga már Augustus korában kiment a divatból [2] egyedül bizonyos

[1] Erről bővebben a VII. könyv. XIX. fejez.

[2] **Svetonius**, *in August.* 40.

ünnepélyes alkalmakra szoritva, jóllehet maga Augustus s később Hadrián mindenkép törekedtek annak viseletét föléleszteni; a barbárok betörése alkalmával egészen elenyészett, s a régi öltözet nyomait csak is egyházi férfiak tartották fön, kik ekként öltözetre nézve a többi polgároktól különböztek.

Egyházi foglalkozás közben a püspökök már a IV. században biretummal vagy mitrával fedték fejöket, hihetőleg az egyptomi, görög és zsidó papok tiarái és infulái vétetvén e részben mintául; a VIII. század előtt azonban a magas, két csucsra nyilt süveg [1]) ismeretlen volt, s a pápák sem hordták a X. század előtt a tiarát. Eleinte ez egyszerü volt; III. Sándor pápa koronával vette körül, VIII. Bonifácz a másodikat, V. Urban a harmadikat csatolta hozzá.

A gyürü, a romai lovagok kitüntető jele, csakhamar az egyházi méltóság jelvénye lett. A pásztorbot, azon botnak alakjára, mellyel a pásztor nyáját tereli, még a legelső korból ered; fából volt, mankó alakjára, miként a görög főpapok használják, vagy fölül bekanyaritva, középett sima, alul hegyes [2]).

A p a l á s t (pallium) a vállak közt és a mellre lehajló s keresztekkel jelölt szalag, az érsekek megkülönböztető jeléül; a s t o l a hihetőleg a hasonnemü felöltönytől vagy az orariumtól vete nevét; a fehér vállkendő, mellyet a nyak körül használtak, ne hogy az izzadság az öltözetet bemocskolja, az istenszolgálatnál is megtartatott *); a kartyu (manipulus) azon törülő-kendőt jelképezi, mellyet karján hordott az, ki a szent asztal körül szolgált; a c a s u l a vagy d a l m a t i c a a régi p e n u l a, hajdan lábig lenyuló, kerekded, csupán közepén a fő kidughatása miatt kissé felhasitva vala. Midőn a fonalat aranyszálak pótolták, s az öltöny drágakövek- és himzésekkel boritatott el, a papnak terhes lett volna karjára fölvetve tartani azt: miért

---

[1]) 847-ben engedte ezt a pápa különös kiváltság gyanánt.

[2]) In baculi forma, praesul, datur hace tibi norma:
Attrahe per primum, medio rege, punge per imum.
Attrahe peccantes, rege justos, punge vagantes.
Attrahe, sustenta, stimula, vaga, morbida, lenta.
Glossa, in cap. un. de sacra unct.

*) A vállkendő (humerale), mivel a papok azelőtt valamint a közéletben, ugy az egyházban is meztelen nyakkal voltak, 8-ik században, főleg az illedelem, egészség, s annak tekintetéből fogadtatott el, hogy az által torkuk a hideg- és rekedtség ellen védve levén, ők az éneklésbeni kötelességöket akadálytalanul is teljesithessék. Hajdan azzal a papok fejöket is befedék, s mint még ma is némelly szerzetesek, fedett fővel járultak az oltárhoz (l. *Lonovics*, Népsz. egy. arch. II. k. 89. l.) —s,

is oldalain fölhasittatott, s alakult belőle a mai misemondó-ruha. A szokás, minélfogva mai napig is fölemelik azt hátul, midőn a pap fölmutatja az Urat, nyoma ama szolgálatnak, mellyet akkor az oltárszolga szükségből végzett.

Ekképen tehát az egyház választó és képviseleti monarchiává alakult, mellynek keblében a nép közől választott főnök iránti föltétlen engedelmességgel a szabadság és egyenlőség párosul. Semmi egyéb istentisztelet a világon nem volt képes olly hierarchiát teremteni, melly az ő szerkezeténél fogva határtalan fejlődésre volna képes, holott egy legfelsőbb, mind jogilag mint tényleg csalhatatlan előljáróság alatt áll. Királyok és alattvalók, egyesek és gyülekezetek csupán Isten törvényének vannak alávetve, mellyet az egyház hirdet és értelmez, mellynek ő maga mondá: „A ki titeket hallgat, engem hallgat; — legeltessétek juhaimat; — a mit föloldoztok, föl leszen oldozva, a mit megkötöztök, meg leszen kötözve a mennyekben is.“ Ekképen tehát a tekintély és engedelmesség itt egyformán magasztos.

A pápáknak erkölcsi hatalma, mellynek olly nagy hatása volt a középkorban, tagadólagos oltalomra s arra van szoritva, hogy az igazságnak és erkölcsiségnek elnyomása megakadályoztassék. Hasonlóan a romai praetorhoz a békés, fegyvertelen pápa az igazság szerint intézi el az önzés vagy dicsvágy által támasztott viszályokat; mint censor megdorgálja az igaztalanokat és erőszakoskodókat; mint tribun az elnyomottak mellett fölszólal.

Szolgái, a világi hatóság szolgáitól egészen különbözve, kötelesek mindenkit oktatni, a mindenki előtt ismeretes rövid hitvallás szerint, melly papnak, világinak és hitetlennek egyformán adatik elő; a mi által a keleti castok kizáró szellemének s az ujabbkori reformatusok ingadozásainak eleje vétetett. A pap a világi uralkodót az emberek közti egyenlőségre s a szegények iránti előzékenységre figyelmezteti; a népet pedig az okszerü engedelmességre tanitja.

Nőtlenség.

A nőtlenség követelése által az egyház mintegy hadserget teremtett magának, melly egy intésre kész legyen elvinni az igazságot a föld legvégső határaig, kitenni magát minden veszélynek, őrködni a haldokló ágyánál, vagy a fogolynak börtönében, a nélkül, hogy a házastárs- vagy atyaszeretetnek az emberi természetben gyökerező hathatós érzelmei által e részben visszatartatnék. Gyermekeinek állapota, az ellátás iránti gondoskodás nem aljasitja a nőtelen papot a hatalom rabszolgájává, mellynek tulkapásai ellen fölszólalnia kötelessége. A remény, hogy tekintélyét és javadalmait családjának biz-

sitsa, a legbarbárabb korszakban sem fogja öt arra vezethetni, hogy azokat családjában megörökitve, a keleti castokat a keresztény egyenlőség fölé emelje. A nötlenség nélkül az 1000-ik év táján a pápák, és püspökök a hübér korszakában papi zsarnokság alá vetették volna Olaszországot, s vele az egész világot; ezen erőteljes és bölcs intézkedés nélkül a kereszténység az embert és a társadalmat ujjá nem teremthette volna.

HARMINCZADIK FEJEZET.

Vallási syncretismus [1]).

Daczára annak, hogy a birodalomnak egysége fönállott, a szakadás jelei már is mutatkoztak, mellyet először Constantin, azután a görögök, latinok és barbárok közti harcz idézett elő. A barbárok csupán csak erőszak által gyakorolhattak amazokra befolyást; a gondolat terén kelet és nyugot küzdöttek egymással, s hogy különböző fegyverekkel harczoltak egymás ellen, már fönebb emlitettük. Keleten, hol kevesebb vér folyt, de annál hevesebben folyt a vitatkozás, gyorsan terjedett a kereszténység; de egyuttal kételyek, ujitások is támadtak a viszályoknak ama sorozatával, mellyek igen könnyen fölsarjadoznak az emberek közé elvetett igazságból, minthogy az igazságot szintugy a barát, mint ellenség és azon eszközök is elhomályosithatják, mellyeket az ember annak terjesztésére kénytelen használni, ugymint: az élőbeszéd és az irás. Ebből ujabb s nem ritkán véres üldözés támadott Krisztus jegyese ellen, melly mostan a vértanuk állhatatosságában megnyugodva, a tévelynek csábitásaitól félhetett, s minden erejét meg kellett fesziteni, hogy a kinyilatkoztatásnak ama terjedelmes symbolumát, mellynek minden része, minden szava tökéletes öszhangzásban áll az egészszel, apostoli épségében megőrizhesse.

Az igazság, a bölcsészetnek czélja, a kereszténységnek is egyedüli elve, de nem csak mint egyszerü, természetes, hanem mint tökéletes, átalános, hathatós világa az elmének. Mind a kettő ugyanegy czélra törekedve, rendszer tekintetében egymástól eltérhet. Az emberi értelem, magasztos méltóságának érzetében, abbeli örömében, hogy munkássága által eljuthat azon magasztos okfőhez, honnan minden lét eredetét veszi, s leleplezheti az életnek titkait, fölháborodik, midőn

[1]) Συγκρητισμὸς kezdetben Creta különféle népeinek szövetségét jelenté; később különféle felekezetek egyesülésére alkalmaztatott. Ki fogja már egyszer a szavak történetét megirni?

valaki hitet akar kényszeriteni rá olly tárgyban, a minek megismerésére saját erejét is elégségesnek érzi; ha pedig minden ismeretnek legfőbb forrását látja kijelölve, azzal dicsekszik, miszerint maga magának elegendő, hogy elkülönözze a sötétségtől a világosságot, s a jó és a rossz között saját független itéletével választást tehessen.

Innen erednek a minden igazság elé gördített akadályok. Különösen pedig a kereszténység, sem időre, sem nemzetre nem szoritkozván, hanem a népeknek átalános nevelésére törekedve, szükségképen ellentállásra talált kivülről s izgatásokra belülről. Isten az ő fia, Krisztus által kinyilatkoztatja az igazságot; némellyek ezt tagadják, mások pedig őt is csak egyiknek tartják azon bölcsek közöl, kik időről időre megjelentek, hogy uj világot deritsenek az emberiség megoldhatatlan talányára; mások őt utnak, igazságnak, életnek tekintik, de csupán saját itéletök és akaratuk mértéke szerint, s a mennyiben azt az emberi értelem elfogadhatja. Mennél inkább növekszik és terjeszkedik e magasztos intézmény, annál inkább igyekszik a gög abban találni valamelly gyenge oldalt, s aláásni az egekig érő épületnek alapját. Mások ismét igen sokat helyezve a külformákban, ugymint az istentisztelet- és a hierarchiai szervezetben, s az isteni Alapitónak szószerinti kifejezéseihez vagy puszta tetteihez alkalmazkodva, a szertartások és egyházkormányzat birálóivá vetik föl magukat, sőt buzgalmukban annyira tulmennek, hogy a dogmáknak is ellenségeivé válnak.

És igy az egyháznak belellenei közöl némellyek az általa egyedül igazaknak hirdetett tanok, mások ismét a külformák ellen intézték a támadást. Minthogy pedig minden lényeges változás a tanokban, változást von maga után a külformában is, s viszont a forma ellen intézett minden kisérletnek a tanokra kell okvetlen támaszkodnia: az egyik ellenfél a másikkal könnyen összeforrott. S igy, miként a pápák gyakran ismételték, a viszály különféle alakban ugyanazon egy vala alapjában.

Előadásunkban nem mellőzhetjük az egyházban fölmerült különféle eretnekségeket, minthogy az eszmék sorozatát állitják elönkbe, mellyek tizennyolcz századon át mozgásba hozták az emberiséget. Azóta a bölcsészeti szemlélődések két fő-ágazatra oszthatók. Az egyik alávetve az észt a hitnek, a keresztény symbolum nyomain jár; a másik ettől eltérve, a hitet rendeli alá az okoskodásnak. Ennek következtében mindenek előtt ama bölcsészeti rendszereket veszszük vizsgálat alá, mellyek az igazságtól eltértek az által, hogy 1) meghamisitották a Mózesféle hagyományokat; vagy 2) a kereszténységet keleti tanok bevegyitése által megmásitották, s annak valódi értelmét elcsavarták; vagy pedig 3) a görög bölcsészet legjelesebb tanait állitották

ellenébe, hogy közte és a keletkező vallás közt meghasonlást idézzenek elő. Előadjuk végre a legelső egyházatyáknak tanait, egy fensőbb tudománynak engedve át a föladatot, hogy a kinyilatkoztatás bizonyitványait és bevégzését keresse fel azokban.

Emlitettük már, miként a templomnak lerontatása után a zsidó tanoknak tisztasága változást szenvedett, hihetőleg az összevegyülés által a keleti tanokkal; a honnan három felekezet keletkezett, mellyek minden, hanyatlásban levő vallási rendszernek megoszlását jelképezik: szolgai ragaszkodás, critica és mysticismus. Igy támadtak a farizeusok, makacsul ragaszkodva a formához; a sadducaeusok, kik minden törvényt vagy hitnézetet elvetettek, ha az a szent könyvekben megirva nem volt; és az essenusok, kik asketai életet éltek [1]).

Alexandriai zsidók.

Egy másnemü iskolának tekinthető az, melly Alexandriában alapittatott azon szándékkal, hogy a nemzeti tant minden helybeli szinezettől megfoszsza, s alkalmas formák alatt mutassa be azt a görög világnak, mellynek nyelvén az előadatott, kitüntetve egyuttal a gyülöletet is, mellyel jerusalemi testvérei iránt viselteték, mióta Onias főpap uj szentélyt állitott föl Leontopolisban.

Már II. Evergetes uralkodása alatt ujitást hozott be a zsidó tanokba Aristobulus, az egyes tényeket rejtett értelmü képleteknek tartva a szentirásban; ekképen eszméket keresett Mózes könyveiben, mellyek a görögök nagy bámulatára az ő jelesebb bölcsészeik eszméivel egyeztek [2]). Annak bizonyitgatása mellett, hogy Plato minden magasztosabb eszméjét a szentirásból vette, zsidó tanokkal megrakott hymnusokat készitett Orpheus, Linus, Homer, Hesiod nevei alatt [3]), mellyek a zsidó tanok elsőbbségét tanusitanák a bölcsészeti iskolák fölött. E részben mind ő, mind pedig követői összehasonlitást tettek a Mózesféle törvényeknek magasztos erkölcsisége és a pogányság erkölcstelen irányzata közt; gyakran azonban meghamisitották a hitigazságokat azon czélból, hogy a pogányokat a zsidó tanoknak megnyerjék.

Philo.

Aristobulus művét a sokkal eszesebb és tanultabb Philo folytatta. Szerinte a szentirás, mint az összes bölcsészeti és vallási tanok-

[1]) Lásd a IV. könyvet, 14. fej.

[2]) **Origenes**, *contra Celsum*, IV. 4.

[3]) **Eusebius**, *Praep. evang.* XIII. 12.

nak kutfeje [1]), kettős értelemmel bir: az egyik betüszerinti értelem a köznép számára; a másik képletes, mellyben az allegoriák, jelvények és szertartások alatt titkos tudomány, igazi vallási bölcsészet rejlik, csupán annak értelméhez mérve, ki a tudomány fölött elmélkedett, erény által megtisztult, s szemlélődés által Istenhez és az értelmi világba fölemelkedett. Philo azt hiszi, hogy ezen fokra már eljutott; Mózes és Jeremiás nagyszerü titkaiba beavatva, előadja azt, a mit közölhetőnek tart. „Vonuljanak vissza a kurta eszü emberek; dugják be füleiket; isteni titkokat közlünk azokkal, kik a szent beavatásban részesültek, kik a valódi áhitatot gyakorolják, kiket a szavaknak hiu készülete, a pogányság babonája leláncolva nem tart.... Ti beavatottak, kiknek fülei tiszták, fogadjátok be mindezt lelketekbe, s avatatlannal ne közöljétek; őrizzétek meg elrejtve, mint romolhatatlan kincset, az arany- és ezüstnél is drágábbat, mert ez a nagy oknak, az erénynek, és annak tudománya, a mi az egyik- vagy másikból származik“ [2]).

Egyezőleg a szabálylyal, néha oly burkoltan beszél, hogy csak nagy bajjal érthető; mindazáltal tanainak rövid foglalatát elő fogjuk adni. Isten a világnak lelke, ki a tétlen anyagnak formát kölcsönözve, teremté a világot. Istennek képe az Ige (λόγος), a tüznél is ragyogóbb alak, minthogy ez nem tiszta világosság. Ige kettő volt, ugymint: az első az isteni értelmiség, melly magában foglalja minden dolgoknak typusait, vagyis az eszményi világot, melly, mint az Isten munkássá-

---

[1]) Azon értekezésében, *Hogy a világ romolhatlan*, említi, miként Aristoteles a zsidók könyvéből meritett: μήποτε εὐσεβέως καὶ ὁσίως ἐπιστάμενος; még világosabban könyvében a *Bíróról*: — τῶν παῤ Ἕλλεσιν ἔνιοι νομοθετῶν μεταγράψαντες ἐκ τῶν ἱερωτάτων Μωσέος στήλων etc. Értekezésében: *Hogy minden jó ember szabad*, Zenot Mózes utánzója gyanánt állítja föl: Ἔοικε δὲ ὁ Ζήνων ὁρμᾶσθαι τὸν λόγον ὥσπερ ἀπὸ τῆς πηγῆς τῆς Ἰουδαίων νομοθεσίας.

[2]) *De cherubim.* Philonak fönmaradt értekezései: A világ teremtése. — A Genesis képletei. — A cherubinok. — Kain és Abel. — A lelkek földmüvelése. — Noe vagy a részegség. — Az óriások. — Istennek változhatlansága. — A nyelvek összezavarodása. — Ábrahám, vagy a bölcsnek élete. — József vagy az álmok. — Mózes élete. — Az emberek szeretete. — A fejedelem teremtése. — A biró. — A valódi bátorság. — A tiz parancsolat. — A részletes törvények. — Isten monarchiája. — Az áldozók. — Az áldozatok. — Hogy a jó ember valóban szabad. — A szemlélődő élet. — A nemesség. — A jutalmak és a büntetések. — A világnak romolhatlansága. — A gondviselés Flaccus ellen s a követség Cajus Caesarhoz.

Mai csalatkozott, midőn azt hitte, hogy az ‚Ambrosiana‘ könyvtárban egy értekezését födözte fel az erényről és annak részeiről, melly müvet Gemisthus Pletho adta ki.

gának első eredménye az ő egyszülött fia; a második az ige, vagyis az isteni tulajdonságok összege, a mennyiben a természeti világra hatnak, röviden szólva, Istennek befolyása az anyagi világra. Az atya Isten, mint teremtő, nőül vette anyját, a bölcseséget, ki neki szeretett fiát, vagyis a physicai világot szülte. Az Ige, mint a Teremtőnek elsőszülöttje, azon eszköz, mellyet ő a teremtésnél használt; azon typus, melly szerint formát adott az anyagnak [1]); főpap, s magasztos közbenjáró az istenség és ember közt; Istennek szelleme, melly az emberiséget oktatja, neveli.

Jóllehet a világ a legfőbb Lény eszméje szerint alkottatott, ennek sajátképi ismerete nem származhatik a világtól, hanem bizonyos neme a szemléletnek, csupán azok számára engedve, kik a földi dolgoktól elválni képesek; melly állapotban az ember közvetlen érintkezésre vagy besugárzásra tett érdemet Isten részéről, vagy pedig elragadtatásában (extasis) a legfőbb Lény elé állíttatik. Ennek természetét azonban senki nem képes fölfogni, csupán azon gyanitásra vezéreltethetik, miként eszményileg az emberi szellemhez, lényegének legtisztább valóját tekintve pedig a napnak finom anyagához hasonló.

E különös gondolkozásu tudós, kinél a cabbala, platonismus, s Mózesféle orthodoxia összevegyülve lelhető föl némi színezetével a Pythagorasféle tanoknak, a teremtés magyarázatára tér át, mellyben szerinte az Isten, a négy elem, az Ige és az isteni jóság vettek részt. A látható teremtményeken kivül számos láthatatlanok töltik be a léget, semmi betegségnek vagy halálnak alá nem vetve, s az ő fokozatuk szerint angyalok, geniusok, vagy daemonok; néha testekbe vannak zárva, vagy a csillagoknak lelkét képezik. Nem csupán az Istennek volt müve az ember, minthogy az erényre és a rosszra egyfolmán képesnek kellett lennie. A rossz egy részben szükséges az égésznek föntartására; részben pedig az elemek megrömlásának kikerülhetlen következménye; részben a büntetés eszköze; részben maga az ember idézi azt elő.

Az ember test- és lélekből áll; a lélek ismét részint eszes, részint esztelen részből áll: az előbbihez tartozik az értelem, érzés és beszéd; az utóbbihoz a testi szenvedélyek. Az Istentől teremtett első ember jeles másolata volt az isteni Igének; de midőn a nőnek szemlélete a szaporitás vágyát gerjeszté föl benne, megízlelte a kéjelgést,

[1]) Ő az anyagot οὐκ ὄν-nak nevezte, nem azért, mivel nem létezik, hanem mivel nincs alakja, a mi nélkül nem lehet valóságot képzelni. Ugyanezt tevék Plotinus s más uj-platonicusok és keresztények.

mi által szerencsétlenné lett, s mindinkább növekedő romlottságba esett. Azoknak, kiket vissza akar az erényre vezetni, saját szellemét küldi Isten; a mire érdemet szerezhetni elmélkedés, az isteni Igében helyzett bizodalom, az érzékiség legyőzése s a léleknek az anyagtól elkülönzése által.

A megtisztult lelkek az aetherféle regióba emelkednek, melly „nem végetlen pusztaság, hanem halhatatlan és romolhatlan lelkü polgárokkal van népesitve, kiknek száma a csillagok sokaságával vetekedik. Némelly lelkek közelebb levén a földhöz és ennek gyönyöreihez, leszállanak ide, egyesülendők a halandó testekkel, mellyeket szeretnek. Mások pedig elválnak a földtől, hogy magasabbra szálljanak, a természet által megszabott határ szerint; azonban a földi élet utáni vágytól visszatartatnak. Mások megunva a földi hiuságokat, a testet, mint valamely börtönt kerülik, s könnyü szárnyakon emelkednek az aetherféle vidékekre, hol az örökkévalóságot töltik (*μετεωροπολοῦσι τὸν αἰῶνα*). A legjobbak valamennyi közt, bölcsebb és isteniebb gondolatok által vezéreltetve, megvetve azt, a mit a föld nyujthat nekik, a legfőbb istenségnek szolgáivá, a nagy királynak szemei- és füleivé lesznek; ők mindent látnak, és mindent hallanak. A bölcsészek d a e m o n o k nak nevezik őket, a szentirás pedig a n g y a l o knak, vagyis isteni követeknek, mivel a fiaknak az atyának parancsait, az atyának pedig a fiuk könyörgéseit viszik meg; leszállanak a földre, s ismét fölszállanak az égbe, nem azért, mintha annak, ki mindent tud, szüksége volna az értesitésre, hanem mivel rendén van, hogy a halandóknak közbenjáróik és tolmácsaik legyenek, miszerint annál inkább tiszteljék sorsuknak legfőbb biráját“ [1]).

Minden népek között különösen gondot forditott Isten az izraelitákra. Ezek jelenleg az ő büneik miatt ugyan szétszórva élnek; de majd ha visszatérnek az erény utjára, Isten a patriarchák könyörgése által kiengesztelődve, visszavezeti hazájokba, s boldogokká teendi őket; Palaestinában nem lesznek idegenek; egy nagy férfiu a jólelkü emberek élére állva, számos népeket fog meghóditani szeretet, tisztelet és félelem által; az emberek minden zavar- és szenvedélyektől menten, egyedül Isten szemléletében fognak gyönyörködni.

Erkölcsi tekintetben nagy figyelmet érdemel eme bölcsész, akár előkészületet lássunk benne az evangelium tanaihoz, akár pedig azt állitsuk, hogy az első apostoloktól tanulhatta az általa hirdetett igazságokat. Ő ugyanis minden esemény-, szabály- vagy egyéniségnél majd

[1]) *Az álmokról*, 586. l.

józan észszel, majd ismét sophista módjára lehozni törekszik azt, a mi az emberi erkölcsiségre nézve leghasznosabb [1]).

Azon nagy férfiu, kitől Philo az ő nemzetének ujjászületését várta, meg is jelent az övéi között; de az övéi nem ismertek rá, mert világi szabaditót, a győzelem és bosszu királyát várták ő benne: miért is eltaszittatván, az Ur szőlejének mivelése más népre bizatott. Hihetőleg ekkor fogadták el az essenusok a kereszténységet, s a szerzetes életnek első példáját nyujtották; a másik két felekezetnek viszályai akkor szüntek meg, midőn Krisztus jövendölését Roma betöltötte rajtok. A farizeusok azonban a synedriumnak árnyékát megtarták Galilaeában, s Tiberiasban magyarázó-iskolát állitottak föl, melly a zsidók közt világhirüvé vált, s folytatása volt az Esdras után fönállóknak, mellyek föntartották a Cabbalát vagyis hagyományt, tiszteletre méltó töredékeit az őstudománynak, melly régi mint az ember, ha nem fogadjuk is el hiteleseknek a Könyvet az emberről s a Tiz levelet, Ádám müveit, és az Ishiraht Ábrahámtól. „Tudjátok meg (ugy mond Maimonides előbeszédében Seder Zerahimhoz), hogy az Isten által Mózesnek adott parancsok magyarázattal valának kisérve, s Isten előbb a szöveget nyujtotta, azután a magyarázatot. Midőn Mózes sátorába visszatért, először is Áronnal találkozott, kinek elmondotta a szöveget és a magyarázatot, miként azokat átvette. Midőn Áron Mózes jobbjára ült, beléptek az ő fiai, Eleazar és Itmar, kiknek Mózes ismét elmondá azt, a mit Áronnak előadott. Miután Eleazar és Itmar egyik jobbjára, a másik baljára ült Mózesnek, beléptek Izrael hetven vénei, kiket Mózes ugyanekképen értesitett. Eljött aztán az egész nép, keresve az Urat, s elmondatott előtte ugyanazon do-

---

[1]) Szemrehányást érdemel, ki a nemességet mint legfőbb jót és nagy jónak okát magasztalja, s nemesnek tartja azt, ki jeles, gazdag családból származott.... Nemeseknek mondhatják magukat csak a bölcsek és igazságosak, habár szolgáktól származtak volna. . . . Miért is a nemesség, ha emberi nyelvet adna neki az Isten, ugy hiszem, mondaná: „A jó születés nem becsültetik csupán a vér, hanem a tények és hajlamok szerint; ti ellenben azt szeretitek, a mitől én irtózom, rosszaljátok azt, a mi nekem tetszik.“ **Philo**, *Περὶ εὐγενείας*.

„Bármilly hosszu élet nem elegendő az egyenlőség és az abból származó igazság dicséretének hangoztatására. Mert az egyenlőség az igazság anyja. . . . Az államban democratiát hoz létre, vagy is népszerü kormányzást, a legjobb és legtökéletesebb kormányformát . . . a nélkül, hogy az ochlocratia által izgattatnánk, melly mellett a néptömeg mindent fölforgat.“ *Περὶ καταστάσεως*, és *Περὶ γεωργίας*. — A zsidók közt nem volt születési nemesség, hanem csak az, melly a tudományból és a fegyverekből ered, s mellynél fogva a legutolsó egyén is a synedrium és az állam fejévé emelkedhetett. Lásd **Matter**, *Hist. crit. du Gnostic.* sect. I. c. I.

log, mig valamennyinek tudtára adatott. Mózes ekkor visszavonult, s Áron ismételte azoknak, kik ott maradtak, azt, mit már négy izben hallottak. Áron is elment, s Eleazar és Itmar ujra elmondák a véneknek és a népnek, a mit négy izben hallottak. Eleazar és Itmar visszavonulása után a vének ujra elmondák a népnek, a mit már négy izben hallottak. Josue és Phineas megtanitották eme dolgokra utódjaikat, kik által a hagyományok lánczolata szakadatlanul folyt Jehuda Hakkadosh koráig, ki phoeniciai és korának főékessége volt, ki azokat összegyüjtötte és leirta.“

Rabbi Akibha.

Palaestinán kivül a régitől eltérő Cabbala alakult, mellyet Akibha, az emlitett iskolának főnöke, a legtudósabb rabbi hozott be. Bar-Cocheba lázadását pártolta, igazi Messiásnak tartva őt, vagy azért, hogy annak hitte, vagy mivel nemzetét minden áron megszabadithatni reménylette; s jóllehet már a száz évet meghaladta, fegyverhordója lett. Elfogatván, kivégeztetett (135). Örömmel ment a halálnak eléje, a szertartásos könyörgést hangoztatva a hóhér pallosa alatt, melly azt félbeszakitotta. 24,000 tanitványa közt tetemettetett el, s „halálával a törvénynek dicsősége elveszett.“

Jehuda.

A szóbeli törvény legutolsó értelmezőjének halála napján született Jehuda, a szent vagy a fejedelem (h a n a s s i vagy h a k k a d o s h) azon Hillelnek maradéka, ki az ő vallásának alapelvéül állitotta föl: Szeresd felebarátodat, mint tennen magadat. Jehuda kétségbeesve nemzetének föltámadása iránt, mellynek maradványaira Roma fegyveres kézzel nehezült, az egész világon szétszórt honfiainak vigasztalására, s ne hogy materialismusba essenek, a mire a zsidó szövegnek betüje könnyen vezethette őket, irásba gyüjtötte a hagyományokat, mellyek csak szóval föntartva, elvesztek vagy megmásittathattak volna, s igy készitette a M i s h n á t vagyis másodrendü törvényt [1]). Utána egy sereg értelmező következett, kiknek müvei teszik a G e m a r á t, vagyis a nagy magyarázatot, melly a Mishnával együtt a T a l m u d o t, vagyis a tankönyvet képezi.

---

[1]) A Mishna gyalázóinak ellenébe állithatjuk a kereszténveknek hathatós tekintélyét, kik magasztalják azt, mint igen alkalmas magyarázatot a szent könyvek némelly homályosabb helyeinek megértésére. Lásd **De Rossi** prof. *szótárát.*

A Talmudnak fordiiását készíti Chiarini áldozár, varsói tanár, mellynek előkészitőjeül nyomatta *Théorie du judaisme.* Paris, 1830.

Gemara.

Kettő a Gemara: a jerusalemit egy kötetbe gyüjtötte rabbi Johanan, ki 279-ben halt meg; a babyloniait pedig kezdette rabbi Ashe, ki meghalt 427-ben, s befejezte 12 kötetben, 73 év mulva, rabbi Jose. Ez a leghiresebb és teljes gyüjtemény, mint a XII. századig virágzott iskoláknak megérett gyümölcse; de a jerusalemi Gemara tisztább levén a hamisitásoktól, az ó-kort jobban fölvilágositja. A rabbinusok a Bibliát a vizhez, a Mishnát a borhoz, a Gemarát a gyümölcsborhoz hasonlitják; másutt pedig az elsőt a sóhoz, a másodikat a borshoz, a harmadikat az illatszerekhez. Eliezer halálos ágyán azt mondá tanitványainak: „Olvassátok az irásokat, s tartsátok magatokat a Talmudhoz.“ Egy másik rabbinus irta: „Maga az Isten olvassa a Talmudot, aláveti magát rendeleteinek, s az előtte annyira kedves fejezet a vörös tehénről szól.“

Mózes által Istentől eredvén szintugy az irott törvény, mint a hagyomány, melly amannak értelmezése vagy alkalmazása, mindkettő egyforma hitellel bir. A szóbeli törvény az irott törvényt értelmezvén, öt sarkra támaszkodik: 1) a hagyományos értelmezésekre, mellyeket gyenge okoskodással a szentirásban föltalálhatni; 2) a Mózes által megszabott törvényekre; 3) azon törvényekre, mellyeket okoskodás által következtethetni az irott törvényekből; e részben a különféle vélemények összegyüjtendők, hogy a valószinü kiszemeltethessék; 4) következnek a próféták és a századok főbbjei által a törvény bástyája gyanánt adott rendeletek, vagyis olly szabályok, mellyekre nincs ugyan elkerülhetlen szükség, de a hit hanyatlásának és az erkölcsi romlottságnak meggátlására nagyon is czélszerüek. Végre 5) ide tartoznak az emberi megállapodások, mellyek a lélek fölmagasztalására, a szenvedélyek fékezését s azoknak fenséges czél felé irányzását eszközlik.

A Gemarának megértésére a szójárások vegyületének tekintetéből a zsidó nyelvnek pontos ismerete kivántatik meg; szintolly hasznos, mint gyönyörködtető dolog olvasni a mondatok ama sorozatát, mellyek közt igen sok elmés s itt-ott magasztos mondat is találtatik.

Simon, az igazságos, azt mondá: „Három alapja van a világnak: az isteni törvénynek tanulmánya, az igazság és a szeretet.“ Antigonus, az ő tanitványa pedig mondá: „Ne legyetek az Isten irányában, mint cselédek, kik a jutalom reményében szolgálják az urat, hanem ugy, mint a ki nem tüz ki magának illyen czélt; s az égnek félelme legyen rajtatok.“

Josue Ben Perahia, ki Jézus Krisztus oktatójának tartatott, azt

mondá: „Légy tanitó, szerezz magadnak jó barátot, vélekedjél jól minden emberről.“ Jose Ben Joazar: „Alakitsd át házadat a bölcsek iskolájává; hintsd be magadat az ő lábaik porával; igyad mohón az ő szavaikat.“ Jose Ben Johanan: „A te házad legyen nyitva bőkezüséggel, a szegények legyenek meghittjeid, s ne enyelegj a nőkkel.“ És Shammai: „Szeresd a mesterséget, gyülöld a nagyságot, ne ismertesd meg magadat a hatalmasokkal.“

Hillel favágó volt, pénzt szerezve naponkint, melynek felét saját magának és családjának föntartására, másik felét pedig tanulmányra forditotta. Egy napon, megfosztva minden eszköztől, az academiának padlásán ült, ottan hallgatva a magyarázatot; s mivel hó esett rá, a hidegtől didergett. Itten találtatva, hires tanitó vált belőle, s mondá: „Ki uj hir után kapkod, az előbbit is elveszti; ki folyton nem tanul, az feled; a ki nem tanult, halálra méltó; ki az isteni törvényt fegyver gyanánt használja, meghal. Ha én nem vagyok magamért, ki lesz értem? Midőn itt vagyok, mi vagyok? ha most nem vagyok, mikor leszek?“ És fia Simon: „A bölcsek közt nevelkedtem, s a hallgatásnál jobb dolgot nem találtam. Nem a beszéd, hanem a tanulás teszi az embert. Ki sokat beszél, gyakran vétkezik.“

Rabban Gamaliel: „Okosak legyetek a hatalmasok irányában, kik csak akkor hizelegnek az embernek, midőn rá szorulnak, s elhagyják őt, midőn neki van szüksége rájok. Legyen a te akaratod az Isten akaratja s ő a te akaratodat magáévá teszi; fojtsd el akaratodat az övé miatt, s ő te végetted megsemmisiti másnak akaratját. Ne különözd el magadat a többi emberektől; ne bizzál magadban halálod napjáig; ne mondj ollyasmit, a mit nem akarnak tudni. Ne mondd: ‚Majd ha időm lesz, tanulok,‘ mert talán nem lesz rá időd. A tudatlan nem fél a büntől; a közönséges ember nem lehet valóban ajtatos; a gyávalelkü nem tanulhat, a haragos nem oktathat. A hol nincsen ember, igyekezzél te lenni az.“ Egy emberfőt látván uszkálni a vizen, mondá: „Vizbe merülve vagy, mert alámerittetél; a te elmeritőid el fognak merülni. A kövérnek több férge van, mellyek őt rágják, a gazdagnak több fájdalma; a többnejünek több büvöléstől kell tartania A kinek sok rabszolgálója van, annak kéjvágya is nagyobb; a kinek sok rabszolgája van, sok tolvajt tart; ki a törvényt sokat tanulmányozta, sokat él. A ki ülő-életet él, nagyobb tudományt szerez; a ki sokat tanácskozik, nagyon okos lesz; a ki jótevő, békében él. Ki hirnevet szerez, magának szerezi azt; ki Isten törvényét megtartja, örök életet nyer.“

Rabban Johanan Ben Zaccai öt tanitványától kérdezte: „Minő

ösvényt kell választani az embernek?" — Az első felelé: ‚Mindenkit jó szemmel kell néznie.' — A második: ‚Válaszszon jó társat.' — A harmadik: ‚Jó szomszédot.' — A negyedik: ‚A jövőnek előlátásával birjon.' — Az ötödik: ‚Jó szivü legyen.' Johanan az utóbbi véleményt helyeselte, mivel mindent magában foglal [1]).

A Talmud a dogmákon és fegyelmi szabályokon kivül szép számu kérdéseket foglal magában a természettan, gyógyászat, történelem, csillagászat, törvényszéki csillagjóslat, földirat köréből. Van még egy része a Talmudnak, mellynek czime B a r a y t h a vagyis k ü n n; mert midőn a Talmudot készitették, némelly irástudók, élökön Isaak rabbival, jelen levén a theologiai vitákon, kimentek a szabadba, hogy annál terjedelmesebben vitathassák meg a dolgot, s vitatkozásaikat többnyire a b a r a y t h a vagy s a v r i, vagyis h i s z i k szóval kezdették leirni. A rabbik tehát, kik a Talmud szerkesztésében részt vettek, négy osztályba tartoznak, ugymint: a mishnisták (t a n a i m), előadók (e m o r a i m), talmudisták (s e v o r a e) és hivők (b a r a y t h a) osztályába. Továbbá betüzőknek (c a r a i m) neveztetnek azok, a kik a Talmudnak magyarázatát elvetve, a szentirásnak szabad értelmezéséhez tartják magukat.

Bölcsészeti Cabbala.

Eme könyveken vagy irókon alapul az uj cabbalisticai bölcsészet, mellyet gyakorlati- és szemléletire oszthatunk; az utóbbit ismét irodalmi- és bölcsészetire. Az irodalmi cabbalisticai bölcsészet a szent könyveknek mesterséges és jelvényszerü magyarázata a versek szavainak és betüinek áttétele által; a másik, vagyis bölcsészeti Cabbala nem egyéb, mint fensőbb metaphysica, s a mennyiben az Isten tulajdonságainak és a fensőbb értelmiségeknek megismerésével foglalkozik, M e r c a r a vagyis szeker nevet visel, Ezechiel látványára czélozva; ha pedig a hold alatti világra vonatkozik, a Genesis első szaváról B e r e s h i t h néven neveztetik. Illy módon találják föl a természettan és metaphysica rendszerét, melly alapjában nem egyéb, mint a keleti pantheisticus fogalmakból átvett s regék alakjába öltöztetett probabilismus.

Eme rendszer szerint O r-H a e n s o p h, fénytenger, az ősanyag, melly egy leplet állitván maga elé, ráirja a tárgyak alakjait, s ekképen teremt. Első emanatioja volt Ádám Cadmon, az Istennek képe s az embernek typusa, ábrázolva egy vénnek alakjában, bámulandó fölség-

[1]) A Mishna IV. szakaszának IX. fejezetéből *Pirke Avot* (az atyák alapelvei) vétettek.

és erőben, tömérdek világokból álló hajzat- és szakállal [1]), a kitől mindinkább kicsinyedő emanatiok származnak, minők a tiz Sephiroth vagyis fényes körök, s a négy világ: Aziluth, Briah, Jezirah, Asiah. Az anyag azonban, az isteni sugaraknak elhomályositása, csupán képzeletben létezik. Isten a zsidó népet közvetlenül vezérli, s az angyalokra bizza a többi hetven nemzetet, mellyek a földnek közepe, Jerusalem körül helyezvék el.

Mózesnek az emberre vonatkozó egy kifejezését [2]) a világegyetemre alkalmazva, a világnak átalános keringését föltételezték, vagyis hogy az ősanyag temérdek csatornákon át sugározta be magát az egész térbe, s végtelen kanyarulataiban fejlesztette ki mind a lehető világokat s azoknak tulajdonait, megállapitva azoknak viszonyait és egymás iránti hajlamait, s a végnélküli egységet.

A haensoph-féle állomány kezdet óta betöltött mindent, mindenütt ugyanazonos volt, magában hordva a tehetséget, hogy külre a tulajdonok és sajátságok véghetetlen számát létesitse. Ugyanazon állomány magában összehuzódott, s utána kerek üresség maradott, s ebben semmi egyéb mint fénypontok különféle távolságra, a jövendőbeli világok helyzetét jelölve. Teremtve levén ekképen a tér, az állomány ujra kiömlött abba mint valamelly hullám, melly a belkeringésnek első csatornája volt. Idáig azonban azonos maradott magával, a nélkül, hogy létesitene valamit; de a cabbalisták azt tanitják, hogy az ősállomány szaporithatja magát s tizes csoportonkint megoszolhatik. Sajátszerü természetének tizrendbeli tehetségei sephiroth néven neveztetnek, s ezek által kellett nyilatkozni a külváltozatosságoknak. A sephirák nevei: korona, értelem, bölcseség, erő, könyörület, szépség, diadal, dicsőség, alap, birodalom; s mindegyik, ugy szintén mindegyiknek emanatioi ismét tizes csoportokra oszolhattak föl.

A haensoph-féle állománynak őshulláma, a kerekded tér mélyébe vetve magát, másodrendü csatornákat (kelim) bocsátott magából; mellyek ismét vég nélkül osztva és tovább osztva, ezeknek bonyodalma ujra betölté a tért, de már egészen eltérőleg az első mozdulatlanságtól, vagyis mozgás által fejlesztve ki minden tulajdonságot, hatalmat és fényt, miből a világegyetem veszi eredetét.

---

[1]) In quadraginta millia mundorum extenditur album calvariae capitis senioris... in cranio quotidie consistunt tresdecies mille myriades mundorum, qui accipiunt ab eo, et fulciuntur super eo. *Zohar*, Idra Rabba, vagyis nagy jelvény, III. szakasz.

[2]) Anima omnis carnis in sangvine est; unde dixi filiis Izrael: Sangvinem universae carnis non comedetis, quia anima carnis in sangvine est. *Levit.* XVII. 14.

S mennél közelebb van forrásához a keringő anyag, annál több tulajdonsággal bir; mennél több világon megy át, annál többet veszit fénye-, tisztasága- és erejéből. Az embernek tehát törekednie kell, hogy a gondolat erejével s a lélek szentsége által csökkentse a távolságot, s választott edény legyen belőle.

Ezen nézetekre alapitotta a hires zsidó, Spinoza (sz. 1632.) a maga véleményét, azt mondván: „A természet Isten; az ember nem születhetik mint gonosz, különben azt kellene következtetnünk, hogy maga az Isten is gonosz; s minden az Istenben olvad össze.“ [1])

Az emanatiok tanához egy sereg képzelődés csatlakozik a daemonokról, a léleknek négy eleméről, azoknak alakulása- és eredetéről, a microcosmosnak tekintett emberről; mindez áttörhetlen ködbe van beburkolva. Zoroaster tanaiban [2]) tökéletes hasonlatosságot találunk a Cabbalával, melly hihetőleg akkor furta be magát a zsidók közé, midőn a rabszolgaság alatt folytonos érintkezésben állottak a persákkal. Ime ezen az uton is hatottak át nyugotra a keleti eszmék.

Gyakorlati Cabbala.

A gyakorlati Cabbala még inkább szaporitja Mózesnek különben is aprólékosságokra terjeszkedő rendelkezéseit, s tulnyomóságot kölcsönöz azoknak az erkölcstan fölött. A daemonologia különös nemét hozza létre a büvészetnek, melly a könyvek szavainak és értelmének mesterséges alkalmazása által csodadolgokat mivel. A neveket, ugy mondják, Isten adta a tárgyaknak, ki azok összekapcsolása által nagy hatást tulajdonit azok egyesülésének. Az emberek nevei a szentirás szerint az égben vannak irva, s Dávid zénéje csodákat mivelt. A szavakban tehát titkos erő rejlik, s még nagyobb a szentirás szavaiban vagy a mellyek az istenséget jelölik. Minthogy Mózes és Dániel ismerték e szavakat, Pharao és Cyrus büvészein tultettek. A többi próféták csodatételei is az által mentek teljesedésbe, hogy az Isten nevét és az ő tökéletességeit kifejező szavakat, vagy az angyalok és daemonok neveit elrendezni tudták. A dolgok lánczolat által emelkednek a földről az égbe; bizonyos szóhoz vagy számhoz van kötve a test valamelly részének, növénynek, állatnak, gonosztettnek, erénynek, csillagnak, angyalnak fogalma, ugy hogy a szavak és számok összetétele által rokonszenves mozgalom áll be, melly a dolgok elemeinek megfelel.

---

[1]) A Cabbalára s annak két alapkönyvére, vagyis a *Zohar*- és a *Jezirah*-ra vonatkozó fölvilágositást olvashatni a „Memoires del' Académie royale des sciences morales et politiques de l'Institut de France. Savants étrangers. 1842.“ első kötetében. A cabbalisticai bölcsészetre vonatkozólag lásd okmányainkat a *Bölcsészetről*.

[2]) Lásd III. könyv. 3. fej.

Innen erednek a theurgiai alkalmazások, a babonás gyakorlatok és esztelenségek, mellyekre eme tudomány később az elméket vezette, midőn Reuchlin, Zorzi szerzetes, Cornelius Agrippa és Lulle Raymund korában főleg a theurgiával foglalkozott [1]).

Ekképen tehát a zsidó nép, melly urat nem türve, inkább elpusztittatni engedé hazáját, a számkivetésben babonás tanitók igájába hajolt. A bölcsebbek azonban kerülve őket, a hagyományokat megőrizték a maguk tisztaságában, jóllehet imádságaik sem valának mindenkor tiszták ezen mysticusoknak rajongásaitól.

Zsidó-keresztények.

Mig némelly zsidók a kereszténység minden befolyását visszautasitották: mások elfogadván azt, alakra nézve különféle, de ugyanegy természettel biró eretnekségeket hoztak be abba. A megtért zsidók az uj egyházban is meg akarták tartani a zsinagogának némelly szertartásait és gyakorlatait, mellyektől a hivők fölmentve valának. Mivel Krisztus maga is magát azoknak alávetette, s Jerusalemnek első püspökei szintén körülmetélve valának, a távolabbi egyházak is ezt tekintették főegyháznak, mig más számos keresztény községek nem alakultak meg Antiochia, Corinthus, Ephesus, Alexandria és Roma városokban: ennélfogva a zsidó-keresztények, vagyis nazaraeusok törvény gyanánt akarták volna a katholika egyházra föltolni azt, a mi kezdetben náluk csak türetett.

Szándékuk rosszaltatván; visszavonultak Pellába, mig végre, hogy a Hadrián alatti üldözéstől meneküljenek, s pogányságban született püspöküket, Marcust utánozzák, a mózesi szertartásokról lemondottak, s a katholika egyház szokásaihoz alkalmazkodtak. A kevés számu dissidensek egy kisded egyházat képeztek Berocában, vagyis Syria Aleppo városában, s ebioniták, vagyis szegények neve alatt a zsidók által hithagyóknak, a keresztények által pedig eretnekeknek tartattak. Ezek sz. Pált, mint eredetére pogányt s hitehagyott zsidót, megvetették; sz. Péter neve alatt tévelyeket hintettek, minők valának: hogy Isten a világ birodalmát Krisztus és az ördög közt osztotta meg, ez mindenható itt a mulandóságban, amaz az örökkévalóságban; Krisztus csak emberileg született [2]), később erényei által lett méltóvá arra, hogy Isten fia legyen; az üdvösségre nem elegendő ő benne hinni, hanem a

---

[1]) A Cabbala nevet, ugy látszik, Pico della Mirandola alkalmazta ezen tanokra. Némellyeket a temérdek commentatorok közöl, kik eme sötétséget fölvilágositani ohajták, összegyüjtötte Knorrius Rosenwohl a *Megfejtett Cabbalában* (1677.).

[2]) Tryphon sz. Justinnál világosan mondja: „*Πάντες ἡμεῖς τὸν Χριστὸν ἄνθρωπον ἐξ ἀνθρώπου προσδόκωμεν γενήσεσθαι.*“

mózesi törvényt is meg kell tartani; megházasodni mindenki köteles, s a többnejüség megengedtetik.

Simon Magus szintén követőkre talált, kiknek élére ő utána Menander lépett, ki saját nevében keresztelt, s halhatatlanságot igért. A kevésbbé dicsvágyó Cerinthus sem Isten hatalmának, sem prófétának nem tartotta magát, hanem az angyalok kinyilatkoztatásából tudta meg, hogy a világ nem Isten müve, hanem egy a legfőbbtől elvált erő hozta létre azt; Krisztus nem született, se nem szenvedett, hanem Jézus, kibe ő egy időre leszállott. A nemzeti előitéleteknek és régi reményeknek hódolva, azt hirdeté, miként Jerusalemben ezer évig tartó földi uralom fog fönállani, midőn a testnek minden kivánsága kielégitést fog találni [1]).

Gnosticusok.

Mindezen tévelygők csak előpostái valának a gnosticusoknak, kik nem elégedtek meg azzal, hogy némelly dogmákat töröljenek ki a katholika hitvallásból, hanem az egész kereszténységet az előbbi tanok alá rendelték, mellyekkel azt összeolvasztván, egészen uj rendszert alkottak. Gnosis volt az iskolákban használt kifejezés a közönséges hiten fölülálló tudomány jelölésére [2]), s a gnosticus nevezet azon keresztényekre alkalmaztaték, kik tudósoknak tartották magukat. [3]) Később e nevezetet némelly szabadelmüek tulajdoniták maguknak,

---

[1]) Ezen tant az ezer évről (Chiliasmus) némelly igazhivők is elfogadták (csak hogy nem olly aljas érzéki értelemben), ugymint: Justinus, *Dial. cum Tryph. jud.* és Lactantius, lib. VIII.

[2]) *Γνῶσις* ismeret, ellentétben a *πίστις* vagyis hittel.

[3]) Átalában az egyházi irókon kivül lásd:

Münter, *Die kirchlichen Alterthümer der Gnostiker.* Anspach, 1790.

Lewald, *Commentatio de doctrina gnostica.* Heidelberg, 1818.

Neander, *Genetische Entwicklung der vornehmsten gnost. Systeme.* Berlin, 1818.; és a *Tertullianus antignosticus.* Berlin, 1825.

Hahn, *Antitheses Marcionis,* és *Das Evangelium v. Marcion.* Königsberg, 1823. és 1824.

Fuldner, *De Carpocratianis.* Lipcse, 1824.

Bellermann, *Versuch über die Gemmen der Alten m. d. Abraxasbilde.* Berlin, 1820.

És mások, kiket jelesen fölhasznált **Matter,** *Hist. critique du gnosticisme et de son influence sur les sectes religieuses et philosophiques des six premiers siècles de l'ère chrétienne.* Paris, 1828. 2 köt. táblákkal.

A gnosticusok könyvei elvesztek; de legujabban Delauvrier a londoni *British museum*-ban talált egy VII. vagy VIII. századbeli kéziratot, mellyről azt állitja, hogy Valentinus *Hü bölcsészetét* foglalja magában, ki Egyptom egyik leghiresebb gnosticai iskolájának főnöke volt; coptus nyelvre van az forditva, dramaticai formában, azt állitván, miként Krisztus feltámadása után 12 évet töltött volna tanitványaival, egy fensőbb kinyilatkoztatást s a világnak és értelemnek tudományát terjesztvén eléjök.

kik azt állitották, hogy az ő tudományuk, függetlenül minden kinyilatkoztatástól, fölüláll minden pogány hitnézeteken, mellyeknek jelvényeit magyarázta; fölüláll a zsidó valláson, mellynek tökéletlenségeit és hiányait fejtegette; fölüláll még a keresztény egyház közönséges hitén is.

A gnosticusok syncretismusa különféle tanok- és vallásokkal foglalkozott. A zsidó vallásba a bölcseségnek uj nyereményei vétettek föl, módositva a kor, a köznép és a tudósok által. Persia is jelentkezett Zoroaster-féle tanaival, mellyek szerint (hogy ujra ismételjük) határozatlan időben (Zervan-Akerene) ömlött ki az ősvilágosság; ebből Ormuzd, a fény királya, ki az Ige (Honover) által teremté a tiszta világot, mellynek ő fentartója és birája. Ezen teremtésben az időnek elsőszülöttje fokozatosan haladott, először is előállitva a hat amschaspand-ot, kik trónja körül állva, az ő organumai az alsóbb szellemeknél és az embereknél; továbbá a 28 ized-et, a világ jóllétének őreit s az emberek könyörgéseinek tolmácsait; azután a ferwer-eket, a demiurgus eszméit. Ugyanakkor Ahriman, az örökkévalónak másodszülöttje, féltékeny gőgje miatt kétezer évi sötétségre kárhoztatva, ennek segélyével akart megküzdeni a világossággal; Ormuzd teremtményeivel ellenkezésben, hét fő-dewet s temérdek deweket hozott létre, kiknek küzdelméből a jó szellemekkel keletkezett a jónak és rossznak vegyülete, melly mindenben itt alant mutatkozik, s melly addig fog tartani, mig Ormuzd müve teljes diadalt nem aratand.

Ezen eszmékkel vegyültek a csillagászati tanok, a csillagzatok befolyása, s mindaz, mi a parsok vallását képezte; a mi a zsidó tanokba beoltva, a Cabbalát nemzette.

Phoenicick.

Egyéb módosulást szenvedtek az ásiai fogalmak a phoenicick részéről, kik szintén azon véleményben valának, hogy egy isteni szó, a csillagokban megirva, félistenek által közöltetett az emberi nem magasabb osztályaival. E szerint minden dolognak okfeje egy félig anyagi, félig szellemi lény, melly saját maga okfőibe (τῶν ἰδιῶν ἀρχῶν) szerelmes levén, a világegyetemet előállitotta. Először is az anyagot (mot) szülte, honnan eredt minden teremtménynek magva, mig az érzékek fölötti lényektől eredtek az égnek szemlélői; és igy fokonkint az égi testek, a fény- és széltünemények s minden egyéb. A szellem, Isten szava, az éjjel együtt (baau) nemzette Aeont és Protogenost, az első embereket, kiktől származnak Phoenicia lakói; a genosok, kik páronkint szaporodtak, szülték a különféle földi iparágak oktatóit, kik isteni tiszteletben részesültek.

Hasonlóképen Ásiából jött, a Közép-tenger körül rendkivül elterjedett a szellemekről szóló tan, összekapcsolva a theologia-, anthropologia- s gyakran a cosmogoniával, ez által értelmezve amaz öszhangzását a világegyetemnek, mellynek titkát megoldani bajos, mellyben a főszerepet viszi az értelmi világ. Hogy tehát átléphessék a végetlen tért, melly a Teremtő és az ember közt létezik, a lényeknek eme lánczolatos alászállását gondolták ki, ugy szintén hogy Isten folyton nyilatkozik azoknak, kik őt keresik, csakhogy különféle nevek és formák alatt.

Egyptomiak.

Egyptomban, a mennyire a titokteljes Isis leplén átláthatni, Amon-Rha, titkos istenség, ismeretlen homály, az ő szava által egy nőlényt (Neit) hozott létre, ki általa termékenyitve, előállitá Cneph demiurgot, vagy teremtő hatalmat. Ez az ő szájából egy tojást, vagyis a világegyetem anyagát bocsátotta ki, melly magában foglalta az isteni működő erőt, a rendező értelmet, Phthát. Ettől és Buto nagy anyától származik Phre vagy a nap, és az ő nőtársa Tiphe (Urania).

Az isteni emanatiok itten is három egymásra következő fokozatra oszlanak el: az első 8, a második 12, a harmadik 10 vagy 365 istenségre. Ezek közt nevezetes Thoth vagy Hermes, ki földi és égi alakjában ismeretes; trismegistos mint isten; mint ember, megváltó s a mysteriumok és tudomány kinyilatkoztatója az elfajult emberi-nem számára, mellyet Osiris és Isis által nevelt, hogy az égnek méltó lakosává válhassék [1]).

A gonosz szellem volt Typhon, összezavarva az anyaggal; kinek ellenében az év minden napjának védgeniusaihoz kellett folyamodni, kik az istenségek harmadik sorozatát képezik. Ezen daemonoknak föladata volt föntartani a közlekedést a két világ között.

Mindezen rendszerek pártolókra találtak; s minthogy nagyon érezhető volt annak szüksége, hogy a hitnézetek a látható világ határain tulemelkedjenek, a görög mythologia elé tátettek, mellyben a hellenek aesthetikai szelleme költőileg alakitá át mindazt, a mit Ásiától tanult, s a mysticismust formák és hagyományok alá temette. Megtisztitani amazt ettől, a bölcsészi rendszereket is mindattól, a mi a dogmákkal ellenkezhetnék, főczélja volt a gnosticusoknak, kik habár tisz-

[1]) Az oszlopokon kivül, mellyekre tudományát irta, Thoth 20,000, némellyek szerint 30,000 könyvet irt; néhány fönmaradott, hihetőleg akkor találtatva fól az ujplatonicusok által. A leghiresebb a Poemander, vagyis a dolgok természetéről. (L. I. köt. 608. l.) Más könyvek kerültek ki később az ő neve alatt, mellyek leginkább az alchimiára vonatkoznak.

telve az evangeliumi tanok felsőbbségét, nem fogadták el azokat eredeti tisztaságukban; nem fogva föl érdemét ama határozott bizalomnak, melly által az erkölcsiség érdekében legfontosabb talányok megoldása szerezhető meg, e végre bölcsészi rendszernek fölállitását vélték szükségesnek, ugy gondolkozván, hogy a mindenki előtt tárva-álló (exoterica) és a keveseknek föntartott (esoterica) tudomány közt különbségnek kell lenni. Mig a keresztény theosophia, ténynek ismervé a hitet, a kérdéseket isteni tekintély által oldja meg, ugy hogy a tanoknak alapját nem vitatja, hanem csupán azoknak kihirdetését, a szöveggel és törvényes magyarázókkal egyezését igazolja: a gnosticismus a hiteles kinyilatkoztatás helyett részletes, némileg természetes kinyilatkoztatásokat fogad el, vagy csatol amahoz; saját erejével ohajtja, az észnek elérhetetlen, a hitnek ki nem nyilatkoztatott magasságot elérni, az ihlettség jellegét és tekintélyét követeli mysticus szándékainak, mellyek által megoldja a legmagasztosabb talányokat, ugymint a rossznak eredetét, a teremtést, a megváltást, az értelmi és erkölcsi világ közti viszonyokat.

Ezen szempontból a gnosticismus a legátalánosabb eretnekség; Ásiában és Európában közönkint felmerült, részint Pythogoras és Plato fölélesztett iskoláiban, részint a XVI. század transcendentalisainál, kik az ő mysticismusokhoz alchimiát, astrologiát és büvészetet csatoltak.

Némelly gnosticusok tettleg elvetették az apostoli tanokat; mások azt mondák, hogy titkos utakon fedezték föl a valót azon tökéletlen, vagy romlott öltöny alatt, mellyel a köznépnek bemutattatott; mások még tiszteletben tartották a canonszerü könyveket, föntartván maguknak azok magyarázatát az egyháztól eltérő módon. A nagyobb rész tanult és vagyonos ember volt Syriából és Egyptomból, kik a szegény köznépnek engedve át az evangelium alázatteljes gyakorlatát, azt vélték, hogy számukra van föntartva a mysteriumok mélységes ismerete, s a kereszténységet mysticai mélység által akarták fölülmulni. Mindnyájan megegyezőleg egy felsőbb világot különböztettek meg tiszta fénynyel és örök boldogsággal, egy másikat pedig mint a sötétség-, nyomor- és halálnak világát. Létezik egy véghetetlen, láthatatlan lény, ismeretlen atya, a véghetetlen éjnek mélysége (προών, βύθος), miként a hindu Brahma és az egyptomi Pyromis, ki tétlenségben nem élhetvén, emanatiokban ömlött szét.

A felsőbb, nem teremtett kiömlések (emanatiok), mellyeket az örök mélység bocsátott ki, s az isteni lényeg tulajdonaiban részesültek, aeon-oknak vagy lényeknek [1]) neveztetnek, számra különfélék, s

[1]) Sokat irtak már arról, miképen lehetne megfejteni ezen szónak értelmét s

osztályokba sorozvák, hetes-, nyolczas-, vagy tizenkettesével, egyezőleg a jelvényes számokkal, mellyeket majd minden theogonia- és cosmogo-

---

annak alkalmazását az Istentől kifolyt értelmiségekre. Mondottuk, hogy az értelem megfelel az עלם szónak, a mi nem csak a *századot* jelenti, hanem a *világot* is, és *azt, a mi a világban foglaltatik.* A ki azt állítja, hogy αἰῶνες a zsidó szónak fordítása, hogy ezen elnevezés szükségképen a keleti nyelvekből ered, mivel a gnosticusok nézetei a keleti rendszerekből meritettek, az csak közelitett az igazsághoz. Mindenekelőtt nem igaz az, hogy a gnosticismus egészen máshonnan vétetett; továbbá az *aeon* szóval a gnosticusok sem a *századot*, sem a *világot* nem akarják jelenteni, sem *azt, a mit a világ magában foglal*, sem *a világ fönnaradásának idejét*, sem *bárminemü időközt*, hanem értelmiségeket, Istennek kiömléseit, hypostaticus lényeket Istennek saját természetével. A cabbalisták minden felsőbb értelmiségnek, különösen a sephiráknak az El, Jehova, Elohim vagy Adonai neveket adták, jelöül, hogy *a mi Istentől kifoly, az maga is Isten.* Ugyanezt tartották a gnosticusok is, azért αἰῶνες néven nevezték minden belőle kiömlő értelmiségeket. Ők az *örökkévalóságot*, mint a legfőbb lénynek legjellemzőbb sajátságát tekintették; ez óknál fogva használták annyira híres kifejezést. Irenaeus, az első könyv 1. fejezetében, nyilván kijelenti: Λέγουσι γὰρ, ugy mond, τινα εἶναι ἐν ἀορἀτοις καὶ ἀκατονομἀστοις ὀνόμασι τελειον Αἰῶνα πρόοντα ... τοὐτον δὲ καὶ βύθον καλοῦσιν — mivel ők (a valentinianusok) azt mondják, hogy a láthatlan és kimondhatatlan magasban egy mindenben tökéletes *aeon* létezik ... azt *abyssus*nak is nevezik." A főlénynek neve volt még náluk: *aeon, örökkévaló*, s ugyanazon néven neveztetett *az, a mi még ő volt.* Ugyanezen értelemben találjuk használva a hasonértelmü עלמים szót a Norberg által kiadott nazaraeusok könyvében, az *aeonok*hoz egészen hasonló lények osztályának jelölésére.

Az αἰὼν szó gyakran használtatik az uj-szövetségben különféle értelemben. Hihető, hogy a valentinianusok, mivel sz. Pál leveleit el nem vetették, az ő értelmökben vették a zsidókhoz irt levelének eme szavait: δι οὐ (Χριστοῦ) καὶ τοὺς αἰῶνας ἐποίησε. (cap. I. v. 2.); — *ki* (Krisztus) *által a századokat is létesitette*; melly szavak megegyeztek rendszerökkel a νόος-ra vonatkozólag, miként az Isten képére és minden teremtés közlönyére. Azonban nem szenved kétséget, miként amaz iratnak szerzője az αἰῶνας szót a világok értelmében használta; minthogy az igazhivők tanai szerint az angyalok teremtése épen nem tulajdonittatik Krisztusnak; de sz. János a világ teremtését világosan neki tulajdonitja.

Cerinthus és Basilides, Valentinus eszméihez hasonló eszmékkel birtak; azonban kétkedünk, hogy ők az *aeon* kifejezést az isteni értelmiségekre használták volna. Saturninus az angyalokat *elohim* néven nevezte; Bardesanes, ki Valentin után következett, syrus nyelven hason szót használt. Az *aeon* szóhoz hasonlatosságot kerestek még egy hindu szóban, melly, ugy látszik, a עלם szónak megfelel (**Mignot**, *India régi bölcseszeiről*, a *Föliratok Academiája évkönyveinek* I. k. 227. l.). Jóllehet mi nem akarjuk elvetni Mignot kutatásait, e helyen nem nagy bizalommal viseltetünk iránta; mert a mint ő az עלם szót (אלים-vel) irja, arra látszik mutatni, hogy a zsidó nyelvet nem érti. Folyamodtak még a chaldaeusok *ingi*-eihez (**Brucker**, *De ideis*, pag. 5.) és Plato *ideá*ihoz (u. o. 36. l.); mi a véleményeket illeti, találtatik azokban némi hasonlatosság, de nyelv tekintetében semmi. **Alcinous**nál, *De doctrina Platonis*, c. 9., valóban némi csalékony hasonlatosság található, hol a Plato-féle bölcsész azt mondja: Ὁρίζονται δὲ τὴν ἰδέαν παράδειγμα τῶν κατὰ φυσιν αἰώνων, — az eszmét mintának

niában találunk; az állománynyal együtt képezik a pleromát, vagyis az értelmiség teljét. A mint a kutfőtől távoznak, a tökély is csökken, a pleroma utolsó kiömléseig, melly a demiurgos, a világosság és tudatlanság, az erő és gyengeség sulyegyene; melly az ismeretlen Atyának akarata és segélye nélkül hozza létre a világot, ezen annyira zavart és hiányos dolgot, hogy soha nem tartaná azt az ember Isten művének.

Itt vannak elhelyezve az anyagba zárt lelkek, vagy mivel ugy kivánta ezt a demiurgos szeszélye, vagy mivel eredeti bün sujtotta le őket. A demiurgos nem volna képes ujjászülni őket. Azonban ugy kellett lenni, hogy a pleroma egyik magasztosabb hatalma, az isteni eszme, az értelmiség, a szellem személyesen szálljon alá a teremtés legalsóbb fokáig, hogy az embert a pleromába visszavezesse. Ez Krisztus, ki a demiurgosnak gonosz szándékát meghiusitja, a teremtést megsemmisiti.

Mivel pedig az anyag romlott, Krisztus csupán annak látszatát öltötte magára; s mig a természeti és a mózesi vallás a tökéletlen demiurgos, Jehova müve, ellenkezőleg az evangelium az ismeretlen Atyának értelmiségét fejezi ki.

Egyezőleg ezen fogalmakkal a gnosticusok megirhatták volna az emberiség történetét két korszakban, mellyeknek elsejében az a demiurgos törvényét, a másodikban Isten törvényét követte. Maguk az emberek három osztályba sorozvák az életnek azon alapoka szerint, melly bennök uralkodik, ugymint: a hilicusok, kiknek alapoka az anyag (ὕλη), alávetve az alsóbb világnak; a pneumaticusok, kik a szellem (πνεῦμα) szerint a pleromába visszatérni igyekeznek; a psychicusok kik egyedül emelkednek föl a demiurgosig, kinek megfelel a lélek (ψυχή), melly se nem anyag, se nem szellem. A zsidók psychicusok voltak, alávetve a demiurgos Jehovának; hilicusok a pogányok, az alsóbb életnek adva át magukat; pneumaticusok a valódi keresztények[1]).

Mire van tehát rendeltetve az emberi-nem? Hogy a hilicus és psychicus élettől a szellemi, vagy isteni életre fölemelkedjék. A hilicus, okfő a halálnak van alávetve, s lehetőleg azok, kik azt követik egész

---

mondják az aeonok természete szerint.“ Ugyanigy áll a dolog a Mosheim által fölhozott hasonlatokkal (*Comment. de rebus christ. ante Constantinum*, p. 29.), kinek a gnosticismusra vonatkozó kutatásait igen sokra becsüljük. S ezen müveinek annál nagyobb érdeme van, mivel a gnosticusok tanait rendetlen képzelődés ábrándjainak tekintette. L. **Matter.**

[1]) Ez elméletet különösen kifejté Valentinus.

éltökön át, a semmiségbe esnek; a psychicusok tökéletlen jutalmat fognak kapni, mellyet a demiurgos osztogathat; a pneumaticusoknak megengedtetik bemenni az örök pleromába.

E részben megegyeznek a gnosticusok; de saját eszök képzelgéseire hagyatva, nem csoda, ha több mint ötven felekezetre bomlottak föl, mindegyik püspökök- és gyülekezetekkel, tanárok-, csodák- és evangeliumokkal. Mert ha az ember az Isten lételének és egységének dogmáihoz emelkedhetik föl, ezer meg ezer kérdés merül föl előtte, midőn elmélkedik a szükséges Lény természetéről, azon tulajdonokról, mellyek nem származnak közvetlenül az ő legfőbb tökélyéből, a belőle kiömlött állományokról, a felsőbb vagy alsóbb szellemek különféle rendeiről, a világnak eredeti állapotáról, az okok és okozatok lánczolatáról, az eszméknek átalános typusairól, a dolgoknak valósága-, látszata-, vagy átalakulásáról. Innen származik a gnosticusoknak határtalan fölosztása, minthogy a képzelődő emberek ritkán hagyják magukat más, mint saját fogalmaik által vezéreltetni. De ezen földarabolás hozta magával, hogy az egyházban egy egész rakás metaphysicai koholmány hozatott be, mellyek a hinduk, persák és cabbalisták tudományos mythologiájához és költői theologiájához nagyon hasonlitanak.

A szerint azonban, a mint az egyptomi vagy persa nézetekhez inkább közeledtek, két fő családba sorozhatók: vagy pantheisták, mint például Apelles, Valentinus, Carpocrates, Epiphanes; vagy dualisták, mint Saturninus, Bardesanes, Basilides.

Dualisták.

Saturninus, ki Hadrián uralkodása alatt Antiochiában élt, úgy látszik, örökkévalónak tartotta a sátánt is, a gonosznak okfejét, ki szellem és anyag egyszersmind. Azonban a két elem közöl mellyik előzte meg a másikat? Edessai Bardesanes, Marcus Aurelius korából, azt mondja, hogy az anyag az, a mi eredetileg a gonoszban találtatott, a sátán pedig ezen gonosznak szellemi nyilvánulása. Valamint a jónak mélysége (βυθος) nemzé az értelmiséget, s általa tekintetre különféle kiömlések egész sorozatát: szintugy a gonosznak mélysége, vagyis az anyag, nemzé a sátánt, s általa hason kiömlések lánczolatát, ellenséges öszhangzásban az előbbiekkel, úgy hogy a világegyetem kettős ismeretlennek nyilvánulása lett [1]). Tanait szilárdul vitatta; Verus császár

[1]) Bardesanes, az Indiából a birodalomba küldött követek értesitése után, *Commentárokat* irt Indiáról, mellyeknek két töredéke maradt fön. E tant tehát Capila tanából vonhatta ki (lásd I. köt. 513. l.), melly szerint a *Prakriti*, anyag nemzé az értelmiséget, s az által kezdett nyilatkozni.

nevében fenyegettetve, válaszolá: „A haláltól nem tartok; akkor is utolér, ha a császárnak engedni fogok.“ Készitett még 150 hymnust, mellyekben szintugy a költői kifejezés, mint a sajátságos dallam dicsértetik; ezek által kedveltette meg a gnosisnak külrészét.

Különösen foglalkodtatá őt a sorsnak kérdése, azaz: ha valljon a világi dolgok változhatlan rendeletek által kormányoztatnak-e, a nélkül, hogy emberi ohajtások, vagy erőködések megváltoztathassák a hatalmat, melly azokat intézi? Bárha az atyának szép nevével tiszteli is meg az Istent; de föltéve azt, hogy a világot közvetlen nem ő teremtette, annak kormányát sem bizhatta rá. „Minden megeshetik, ugy mond, Istennek jó akaratával; semmit sem lehet kikerülni, a mit ő akar, mert senki sem képes daczolni az ő akaratával. Ha valaki ellenkezhetik vele, az csak jóságának tulajdonitható, melly mindenkinek megadja azt, a mi saját természetével és független akaratával egyezik.“ Ekképen törekedett megegyeztetni a szabad akaratot az astrologiával, azon föltételezéssel, hogy a végzetszerü működésnek csak a külső ember van alávetve, s az értelmi élet tekintetében teljes szabadsága van.

Basilides, szintén syrus, és Alexandriában tanár, a két okfőnek örökkévalóságát föltételezve, megjegyzi még, miként a sötétség szellemének kiömlései, a világosság szeretetétől áthatva, egészen a pleroma kebléig emelkednek; ellenkezőleg más gnosticusokkal, kik azt hiszik, hogy a pleroma a sötétség birodalmába csap át, ellenkező módon törekszik megfejteni a talányt, melly annyira gyötrötte az emberi észt, tudnillik: a jónak és gonosznak titokteljes vegyületét, melly eredetileg a jónak hatalmához csatolva volt; az erkölcsi rossznak együttlétezését a jó Istennel. Az ő pleromája, egyptomi módra, 365 értelmiségből volt összeállitva, mellyek e szóval: ΑΒΡΑΞΑΣ fejeztettek ki; mi aztán tanitványainak jelvénye és ismertető jele lőn [1]).

Nem nagyitotta, mint mások, ez életnek bajait; söt az isteni eszméknek nyilvánulását látván abban, mondá: „Minden egyebet tennék inkább, hogy sem a Gondviselést vádoljam.“ Ennek igen elmés meghatározását adta, tudnillik: ama hatalom, melly a dolgokat a bennök természetesen foglaltató erőknek kifejlésére vezeti [2]). A megváltást ugy tekinti, mint a Gondviselés eszközét, hogy az emberi-nemet magasabb állapotra vezérelje, mint a mellyet természetileg elérhet. Ha itt alant valami rosszat látunk, az nem egyéb, mint kisértet, kiengesztelés (οἰκονομία τῶν καθαρσιῶν), azt állitván, hogy a kételyek, mellyeket a mi

[1]) Innen az *abraxas* kövek, mellyek akkor s azután is hiresek valának.

[2]) **Clemens Alex.**, *Stromat.* lib. IV.

tudatlanságunk Isten igazsága iránt magának teremt, önkényt megszünnének, ha az okok és okozatok hasonlatát láthatnók.

Rendszerével megegyez a lélekvándorlásról szóló tan, a gnosticusok módjára módositva s kiterjesztve egész nemzetekre, az ő miveltségök fokának magyarázatára.

Valentinus.

Tekintve azt, hogy a dualismusban a mi létezik, nem egyéb, mint a jó vagy gonosz lény formája, visszacsik a pantheismusba; a mire egyenes léptekkel halad Valentinus (—161), az anyagot durvább kiömlésnek, a szellem formájának, vagyis csalódásnak tekintve. Ezen egyptomi, a leghiresebb gnosticus, egy egész sorozat aeont számitott elő, mellyeknek elseje előlétezőnek (προών), kimondhatlan mélységnek, βύθος [1]) néven neveztetett; jó ideig ismeretlenül maradt nyugalomban ennoia-val (képzelődés), ettől nemzette a magához hasonló nous-t (értelem), melly minden lényeknek atyja lett; egyszülött s mégis az ő testvére aletheia (az igazság). A két pár négyszöget képezett, melly minden dolognak alapja. Nous nemzette a másik két aeont, logos-t és zoe-t (ige és élet); ezek anthropos-t és ecclesia-t (ember és társadalom). A két első öt uj aeon-párt hozott létre, mellyek mind együttvéve képezték a pleromát, s a harmincz évben ábrázoltatnak, mellyeket Krisztus ismeretlenül töltött. A pleromát teljessé tette az uj pár, Krisztus és a Szentlélek, mellyel egykorulag ugyanazon természettel biró számos angyalok alkottatának.

Mellőzve ezen rejtélyes nyelvet, ugy látjuk, hogy itt az anyag a szellemtől származik, s fényes, midőn mosolyog, nedves, ha sir, sötét, ha buslakodik; a léleknek tehát csupán csak alakja, megfinomulva az örömtől, megsür üdve a szomoruságtól. A rossz hamis iránya a jónak, származva az ellentétből az aeonok vágya közt, mellyszerint a nagy mélységgel egyesülni kivánnak, és a tehetetlenség közt, mellynél fogva az nekik nem sikerül. „Ti kezdet óta halhatatlanitva vagytok (mondá az övéinek); az örök élet fiai vagytok; magatokra vontátok a halált, hogy azt legyőzzétek, elrontsátok és kioltsátok magatokban és magatok által. Ha elválasztjátok a világot az anyagtól, a nélkül, hogy attól magatokat elválasztatni engednétek: a teremtménynek urai vagytok, uralkodtok minda fölött, a mi veszendő“ [2]).

---

[1]) **Irenaeus**, *adversus haeres.* lib. I. c. 1. **Theodoretus**, *Haeret. fab.* lib. I., c. 7. Mindig és mindenütt ugyanazon alapeszmék találtatnak, tudnillik a legfőbb Lény örökkévalósága- és megfoghatlanságáról; az a *Zervan-Akerene*, *Hensoph*, a πατὴρ ἄγνωστος, πατὴρ ἀνονόμαστος.

[2]) **Clemens Alex.**, *Stromat.* lib. IV.

A valentinianismus alapeszméje a legtisztább orthodoxia, hogy tudnillik a megváltás és a kereszténység által minden szellemi lénynek vissza kell vitetnie az eredeti állapotra; s Valentinusnak utolsó dogmája épen az igazhivőknek dogmája, hogy tudnillik a dolgok jelenlegi rendje meg fog szünni, midőn a földön teljesen be fog fejeztetni a megváltás müve; akkor a világon elszórt és lappangó tüz minden oldalról kiömlik, az anyagnak még kérgét, a gonosznak utolsó menedékét is elrontja [1]). A szellemek ekkor teljes érettségre jutván, fölszállanak a pleromába, élvezendők ott minden gyönyöreit benső egyesülésöknek az ő társaikkal, miként az aeon Jézus, ki ottan az ő Syzygos-ával, Sophia-Achamoth-thal egyesül [2]).

A valentinianusoktól származtak az ophiták, kainiták s egyéb felekezetek.

Erkölcstanuk.

Mi az erkölcstant illeti: abban állott, hogy adják meg a testnek a szükségest, zárják ki abból a fölöslegest; táplálják a szellemet azzal, mi azt fölvilágosithatja, erőt adhat neki, hasonlóvá teheti Istenhez, a kitől származik; de gyakran hibáztak. Habár a gnosticusoknak némelly elvei az embernek erkölcsi tökélyét czélozták, rendszeresen vezettek

---

[1]) Valentinus itten Zoroasterhez közeledik, kinek nézetei szerint érczfolyamok tisztitják meg a gonoszt, a daemonokat és Ahrimant (*Bundehesch*, XXXI. 416. Anquetil kiadása).

[2]) Valentinus nem fogadja el a rossznak örök okfejét; e részben különbözik Basilidestől, ki a persa tanokat követte, s a ὕλη tárgyában inkább a görög tanokhoz közeledett. Ő egy alaktalan anyagot ismert el, megfosztva az isteni életnek minden elemétől, következőleg a miben semmi valóság nem volt. De minthogy az isteni élet okföre mindent áthat, a mi csak létezik, az anyag pedig az istenség minden működésének ellentáll: annak elemében valódi hiány, antagonismus, gonosz létmód vagyon, s ez vagy a gonosznak szelleme, vagyis a sátán, vagy létrehozza azt. — Nem nehezebb ezt felfogni, mint a Sophia vágyai által létrehozott teremtéseket, s az alapos különbséget Valentinus és azon gnosticusok közt, kik öt megelőzték. Ezekre nézve, miként Zoroaster, ugy a judaismus és a cabbala tanaiban a sátán egy megesett angyal, vagy a gonosznak szelleme; Valentinus theoriája szerint pedig az anyagnak terméke. E vélemény nem volt uj, hanem azon régi nézetből származott, hogy az anyagnak természete hibás; s minthogy gonosz természettel bir, a gonoszság geniusának életet adhatott. Az igaz, hogy az ujabb bölcsészet elvei szerint okoskodva, illy következtetésre nem jutnánk el. Tényleg az, a mi üres, Istentől meg vagyon fosztva. Isten természetével ellenkezik, s saját állapotának hatásánál fogva Isten működésének okvetetlen ellentáll, a nélkül, hogy az illy ellentállásban hibát, vagy gonoszságot kellene látnunk. Bajosan képzelhető, hogy a bármennyire hibás anyagnak ellentállása miképen hozhat létre értelmi okföt; ha ezt képzelhetnők is, végelemzésben annak tulajdonitanók azt, ki az illy ellentállást előidézi; a miből rettenetes következmények eredhetnének. **Matter.**

az erkölcstelenségre. Valójában, föltéve azt a pantheistákkal együtt, miként egyedül Isten müködik, minő való különbség marad fön a bün és az erény közt? Föltéve a dualistákkal, hogy az ember kettős okfőből veszi eredetét, a szabadsággal együtt az erénynek fogalma is megszünik. Föltéve továbbá, hogy a teremtés tökéletlen és csalatkozható lénynek müve, az általa fölállitott erkölcsi törvény is tökéletlen lesz, attól megszabadulni kell az embernek. A kinyilatkoztatásnak továbbá két része leend, megfelelőleg a szellemi és anyagi két okfőnek: az első betüszerinti, melly a kültényeket parancsolja, a másik szellemi, melly Isten fiainak szabadságát idézi elő; amahoz tartják magukat a tökéletlenek, a másikra fölemelkednek a valódi gnosticusok, kikre nézve a jó és gonosz tényeknek látszólagos különbsége a pleroma fényének özönében elenyészik.

A társadalomra alkalmazva e tanokat, vagy határozott egységet kellett teremteni, megsemmisitve a tulajdont és a házasságot; vagy kettős eredetet föltételezve, alsóbbak- és felsőbbekre különböztetni meg az embereket: az első esetben fejetlenséget, a másodikban szolgaságot idézve elő, mint az emberi együttlét szükséges törvényeit.

A viszony az értelmi világgal azon kérkedést sugallta, hogy az e földi ügyekre használható; innen eredtek a büvészet esztelenségei. Ezenkivül még azt is tanitották, hogy a psychicusok (kik közé számiták a katholikusokat) nem képesek elérni a tökéletes tudományt, csak az egyszerü hit és jó cselekedetek erejével üdvözülhetnek; a testiekre nézve nincs üdvözülés; a szellemieknek még csak nem is használnak a jó cselekedetek, minthogy természetöknél fogva tökéletesek levén, semminemü esetben sem vesztik el a malasztot.

Némelly gnosticusok, főleg a főnökök, az erény tükrei valának; az erkölcsi törvényhozás azonban, ha elegendő is a vallásos bölcsésznek, nem bir hatással a tömegre, melly azonnal kirug, a mint a gonosznak ellenébe vetett gátak eltávolittatnak. Nem volt tehát vétek, a mellyet tiltottnak véltek volna; nem csak a bálványoknak áldozott állatoknak husából ettek, a pogány ünnepélyeken és szinházakban megjelentek, hanem mindennemü élveket is szabadoknak tartottak. A mennyire ezen kornak romlottságát ismerjük, alig hihető, hogy nagyitva nem valának ama becstelenségek, mellyek nekik tulajdonittatának, s mellyekkel a pogányok tudatlanság- vagy gonoszságból valamennyi keresztényt vádoltak. A vértanuságot nem helyeselték, azt állitván, hogy Krisztus az ő halála által minket attól fölmentett; s az Isten, ki az áldozati állatok vérétől irtózik, annál kevésbbé örvendhet az ember vérének.

Marcus, ugy tettetve magát, mintha jó genius által ihlettetett volna, leginkább a nöket csábitotta el, hizelegve ezek hiuságának, fölingerelve képzelődésöket, olly annyira, hogy a velök közlött tisztánlátás jutalmául tőle semmit többé megtagadni nem tudtak [1]). Alexandriai Carpocrates, a zsidó vallásnak s minden korábbi iskolának ellensége, a törvények megvetését, továbbá a javak és nők közösséget tanitotta, Zoroaster és Pythagoras képzelt szabályaira alapitván tanitását [2]); minthogy a szenvedélyeket Isten adta, minden áron ki kell elégiteni azokat; s ennek jutalma az örök élet. Nicolaustól, ki egyike volt a hét diaconusnak Jerusalemben, vette nevét a nikolaiták felekezete, melly a dolgok közösségét minden mérték nélkül kiterjesztve, a társadalmat alapjaiban, ugymint a tulajdont és a családot támadta meg.

Montanisták.

Ellenkező tulságba estek más gnosticusok, ugymint az encratisták vagyis öntartózkodók. Phrygiai Montanus (— 212.) a Krisztus által hirdetett erkölcstan tökéletesitésére kiválasztottnak tartva magát, elvetett minden élvezetet, a csinos öltözetet, a müvészeteket, bölcsészetet. Nem annyira bölcsészeti tehetséggel, mint inkább dus képzelődéssel fölruházva, mysticus, a tudomány ellensége levén, mint Rousseau, hitelt adott, miként Cronwell, a sugallatnak (inspiratio), mellynél fogva minden ember király és próféta lehet, mig a magánkivüli elragadtatás (extasis) megszüntével ismét közönséges emberré válik; s ez által hozta létre a régi Pythonissa és az ujabbkori magnetismus csodaszerüségeit. E részben olly nagy áhitatot tanusitott, hogy még a nagy Tertulliánt is csalódásba hozta. A valesianusok és origenisták még inkább tulnagyitották Mon-

---

[1]) Irenaeus ezen beszédjét idézi: „Participare te volo ex mea gratia, quoniam pater omnium angelum meum semper videt ante faciem. Locus autem suae magnitudinis in nobis est; oportet nos in unum convenire. Sume primum a me et per me gratiam; adapta te ut sponsa sustinens sponsum suum, ut sis quod ego, et ego quod tu. Constitue te in thalamo tuo... Ecce gratia descendit in te, aperi os tuum et propheta."

[2]) Hihetőleg a carpocratianusoknak tulajdonitandó azon phoeniciai-görög föliratmelly 1824. Cyrenaicában találtatott, hol a phoeniciai értelem vita alatt van, a görög igy hangzik: „A javak és nők közössége forrása az igazságnak (δικαιοσύνη) és békének (εἰρήνη) a becsületes embereknél, kik nem a köznéphez tartoznak, kiknek, a hierophantok főnökei, Zorades és Pythagoras nézetei szerint, közösségben kellene élni."

Egy másik ugyanott talált föliraton olvasható: „Cyrenei Simon, Thoth, Saturnus, Zoroaster, Pythogoras, Epicurus, Masdax, János, Krisztus és a cyrenaicusok, a mi főnökeink egyformán taniták, hogy tartsuk fön az (ősi) törvényeket s ezeknek áthágása ellen küzdjünk." Különös syncretismus!

tanus szigorát, s az érzékek megfékezése végett még csonkitáshoz is folyamodtak.

Marcionita.

A dualismus- és pantheismusra, eme két legátalánosabb külföre vihetők vissza a többi, azon korbeli eretnekségek is, jóllehet ezt sokszor még azok sem vették észre, kik azokat vitatták. A dualismushoz tartoznak számosan, kik a bünbecsés dogmája- s a lélek és test közti küzdelemmel visszaélve, a teremtés egy részét gonosznak hitték. Marcion, a sinopei püspöknek fia, elcsábitva egy hajadont, s atyja által bünbánatra nem bocsáttatván, megzavarta az egyházat, két okfőt hirdetve, s igen keserü szigort szabva meg a gonosz okfőnek lerontására. A legjelesebb gnosticusok közé tartozik; az ő szigoru és okoskodó iskolája a VI. századig tartotta fön magát. Ő nem akarta, miként a többiek, Görögország, Egyptom és Persia tanaival finomitani az evangeliumot; sőt azt mondá, hogy az ó-kor illy magasztost soha nem hozott létre, mivel az Isten Krisztus előtt soha magát ki nem nyilatkoztatá. Krisztus azonban igen sok dolgot elhallgatott az apostolok előtt, mellyeket ők megfogni képesek nem voltak; később utódjaik meghamisitották irataikban az igazságot. És itten kezdődött a critica müve, hasonló merénynyel, miként a jelenkori német exegetáknál láthatjuk; mert Lukács evangeliumán kivül minden egyebet elvetve, ebben is változtatásokat és kihagyásokat tett, s maga állitott össze egyet, melly Marcion evangeliuma név alatt ismeretes. Illy módon rendezte és javitotta (?) a többi szent iratokat is; elvetette a hamisakat, mellyek Egyptom gyáraiban készültek.

Elvetette továbbá az ó-testamentomot, mint a gonosz szellemek müvét; s hogy az uj-testamentom felsőbbségét bebizonyitsa, amabban hibákat és vétkeket fedezett föl, mellyeket a mult század szabadelmü bölcsészei olly örömest ismételtek; kimutatá, mennyivel alábbvaló volt a régi demiurgos által igért Messias a valódi Krisztusnál, kinek tana egészen tökéletes.

A priscillianisták szintén rendszerök élére állitották a két egyformán örök okfőt; a jó szellem által teremtett lélek jó, csakhogy a gonosz szellem bemocskolja azt, ugy hogy elvál Istentől s égről égre száll alá a földig, hol megtisztul, hogy visszatérjen a világossághoz. A lelkekre nagy befolyást gyakorolnak a csillagok.

Némellyek a dualismust az Ige megtestesülésére is kiterjesztették. Miként az előbbieknél megoszlott a Teremtőnek állományi egysége, szintugy Nestorius két egyénre osztotta föl a Megváltónak személyi egységét; e részben nem indult ki ugyan dualisticus fogalmak-

ból, hanem csak ugy jutott el arra, föltételezve két akaratnak, két természetnek, isteni- és emberinek, ellentétét, mellyeket Krisztusnak egy személyében megegyeztetni nem tudott.

Manichaeusok.

Bizonyos Scitianus, eredetére saracen, Aristoteles bölcsészetét tanulva, négy könyvet irt a kereszténység ellen, mellyeket pénzével együtt Terebinthusnak hagyományozott. Ez mesterének tévelyeit Palaestinában nem terjeszthetve, elment Persiába, hol magát Buddhának nevezte [1]); itt azonban Mithra papjainak ellenkezésével találkozván, Chtesiphonba egy özvegyhez menekült, s a háztetőről leesvén, meghalt. Az özvegy, kire könyvei és pénzei maradtak, egy Cubricus nevü egyptomi szolgát vásárolván, ezt fiának fogadta, s oktatást adott neki, ki az ő halála után Manes nevet vett föl, a mi persa nyelven d i a l e c t i c á t jelent, melly mesterségben ő nagyon jártas volt. Miután azon tartományokban, hol a két okföben hittek, hivekre talált a kereszténység: ő az uj vallást a régi tanokhoz igyekezett idomitani [2]), Krisztusra alkalmazni Mithra tetteit s a sabacismus dogmáival magyarázni az evangelium titkait. Paracletusnak (Szentlélek) és csodatevőnek hirdeté magát, s e s t e n g e t vagyis evangeliumot szerkesztett saját nézetei szerint. A kereszténységet tehát a Zendavestára alapitotta, azt állitván, hogy Messias a Zoroaster tanait elevenitette föl. De valamint Krisztust a mozaisták, akképen üldözték őt a magusok, mintha tudnillik lerontaná a tanokat, mellyeket inkább fölemelni szándékozott. Varanes, a persa király, nád hegyével öt megnyuzatván a vadállatoknak vetteté (274.).

Tizenkét apostol folytatta az ő tanitását, melly egészen e két okfő közti különbségre támaszkodik: a világosság, tiszta és finom anyag, mellyet jótékony istenség kormányoz; a durva és gonosz anyag, a rossz szellem uralma alatt. Emez egymástól különböző és független két hatalom közöl mindegyik teremtett saját természetével biró más lényeket, s azokat a világon szétosztá. A sötétségből öt elem származott: füst, homály, tüz, viz, szél; a füstből származtak a kétlábuak, a homályból a kigyók, a tüzből a négylábuak, a vizből a halak, a légből a madarak. Isten más öt jó elemet küldött ezeknek megtámadására, s a küzdelemben összevegyültek. Az emberi testet a rossz, a lelket a jó szel-

---

[1]) Ezen figyelmeztetés némi világosságot vethet a buddhisták viszonyaira a keresztény eretnekekkel.

[2]) Sz. Ágoston mondja, hogy a manichaeusok könyörgéseikkel a naphoz fordultak, éjjel pedig a holdhoz, midön ez a láthatáron föltünt; ha pedig nem tünt föl, éjszakfelé fordultak. A gebrek szertartásainak maradványa.

lem alkotta; innen az örökös ellenmondás a lélek és a test közt, s annak erkölcsi szüksége, hogy az érzéki vágyak elnyomassanak, s a lélek a testi buroktól megszabadittassék. A hivőknek lelkei, megtisztulva a gonosz elemektől, a holdba vitetnek át, onnan a napba kerülnek, melly azokat Istenhez küldi át, hogy ezzel egyesüljenek; a többiek a pokolba kerülnek, hol addig gyötörtetnek, mig megtisztulva, más testekbe átmennek. A ki állatot öl meg, azzá változik. Miután a test tisztátalan, ne kivánja az ember azt házasság által szaporitani; nem is kell azt hinni, hogy Isten azt magára fölvette, sem az ereklyéket tisztelni nem kell.

Manes hivei választottak és hallgatók valának: amazok szegénységben és szigoru megtartóztatásban éltek; az utóbbiak tulajdont is birhattak; de valamennyien kerülték a bort, hust, tojást és sajtot. A manichaeus egyháznak főnöke Krisztus helytartója volt, kinek igazgatása alatt 12 választott, ugynevezett mester, képviselte az apostolokat, s 72 püspököt szenteltek föl, kik ismét határtalan számu áldozárokat és diaconusokat szentelhettek.

A manichaeusok tehát Zoroaster tanaival keverék a gnosticismust, ennek dualitását módositva, a mennyiben nem indulnak ki egységből, az ős mélységből, talán ugy vélekedvén, hogy ezen hasonnemü eredet a két okfőnek örök különbségével nem egyezik. A jó és a rossz, ugy mondák némelly gnosticusok, azért vegyültek össze, mivel a sötétség szellemeinek eszökbe jutott összekapcsolódni a világosság szellemeivel; de miképen ismerhette egyik a másikát, ha idő nélkül voltak elosztva? Erre azt felelte Manes, miként a rossz, vagyis az anyag, viszályban van; a viszály szüli a háborut, ez ismét mozgalmakat idéz elő a térben, mellyek következtében a sötét hatalmak átlépték a közt, melly őket a világosságtól elválasztotta [1]). Ebből, a mit Manes nem tett, a jó lénynek tulnyomóságát kellett volna következtetni; mert a rossz is kénytelen a jó felé terelni a lényeket.

Még más nem állitotta olly merészséggel, hogy az isteni lényeg a belőle kiömlött lelkekben beszennyezte magát, s hogy az emberi akarat az Istennek és anyagnak kettős végzetszerü működése alatt áll; ugy hogy a megváltásban Isten saját magát ujitja meg. Milly kárhozatos erkölcstelenségnek kellett ebből következnie!

Mig a gnosticusok fölfuvalkodott bölcseségökben elszigetelve, a nép előtt érthetetlenek maradtak, sőt arra nem is törekedtek: a nép-

[1]) Ezen tanokról szól sz. Ágoston két helyütt: *Liber contra epistolam Fundamenti.*

tömeg előtt kedvesekké váltak a manichaeusok kézzelfogható s költői magyarázatával a kételynek, melly a gondolkozó egyénben és a közemberben fölmerül, hogy miért létezik a rossz a jó Isten alatt; és azon elmésség következtében, mellynél fogva ez életnek bajait fölfedezték. Annyira elterjedt tehát, olly sokáig tartotta fön magát, miként ezer év mulva is izgatta még Franczia- és Olaszországot a patarinok és albigaiak neve alatt, s némelly havasi völgyekből mai napig sem lehetett azt kiirtani egészen.

Ezen eretnekségekké alakult át tehát a keresztény kérdésekre alkalmazott dualisticus fogalom. A pantheisticus eszmék Eutyches által a megtestesülésre alkalmaztattak, minthogy ő tagadta az emberi természet valóságát Krisztusban, az isteni természetbe olvasztván azt, s állitván, hogy az ő teste csupán csak látszat volt. Még határozottabb a pantheismus Sabelliusnál, kinek állitása szerint az Istennek csendes és nyugalmas, átalános egységéből ömlött ki Krisztus lelke, azután a Szentlélek, végre az embernek lelke és az egész erkölcsi világ.

A gnosticus pantheismusból és a fokozatos isteni kiömlések tanából származottnak tekinthető még az arianismus, melly az isteni Igét az Atyánál alábbvaló kiömlésnek s egyuttal teremtménynek tekintette; a teremtett tárgyakat pedig semmi egyébnek, mint a kiömlések sorozatának. Ezen eretnekségekről még bővebben fogunk szólani.

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET.

Válogató (eclectica) bölcsészet.

Csalódnék, a ki azt hinné, hogy a bölcsészet valaha fölhagyott müködésével, s a görög rationalisticus, vagy a hindu, egyptomi és persa papi tanoknak hagyománya megszakadt volna. Láttuk, miként Socrates törzsén öt ág hajtott ki, mellyek szerint a tárgyakon csupán csak a látszat és csalódás volt szemlélhető; vagy csupán a természeti tárgyaknak valósága ismertetett el; vagy tagadtatott minden létel az egyéni öntudaton kivül; vagy csupán egy tekintet alá vétetett az értelmi és a külső világ, a nélkül, hogy egyik a másik fölé emeltetnék; vagy végre fölemelkedtek az elmék a legbensőbb és legfelsőbb egységig, melly egyformán megeleveníti a lelket és az anyagot. Az epicureismus Olaszországba költözött által, megboszulandó Görögországot a szolgák és urak megrontása által. A scepticismus minden erejét megfeszité Sextus Empiricus, II-ik századbeli orvossal, ki a tanok utján akarta elérni azt, mit Lucián tréfával és gunynyal, tudnillik minden hit lerontását. Az ő Hypotyposes Pyrrhonicae czimü müve megdönt minden po-

sitiv bölcsészetet; s mig a dogmaticusok azzal dicsekednek, hogy a tárgyilagos igazságot birják, az academicusok pedig tagadják, hogy valaki arra eljuthatna: ő annak fürkészését tanitja. E tekintetben szabályul tüzi ki, hogy dogma gyanánt ne állittassék föl olly védok, mellynek ellenébe más hasonsulyut állitani nem lehetne. Miért is a scepticus mestersége abban áll, hogy egymás ellenébe állitja az érzékek látszatait és az észnek itéleteit, ollyformán, hogy az itélet felfüggesztése (ἐποχή), a teljes nyugalom forrása (ἀταραξία) következzék abból. Továbbá a mathematicusok, vagyis a positiv tudományok tanárai ellen intézett müvében megczáfolni igyekszik a grammaticát (melly nevezet magában foglalja a történeti tudományokat), a rhetoricát, mértant, számtant, astrologiát, a zenészetet; továbbá a logicusokat, physicusokat, moralistákat. Melly küzdelemben igen sok tudományt és elmésséget tanusit, ugy szintén világosságot és szabatosságo, mellyet nem értek utól mindig azok, kik időről időre az ő védokait fölélesztették.

Alig merülhetett föl valami rosszabb időben, mint a scepticus iskola Alexandriában, melly dogmákkal és theosophiával foglalkozott: miért is Sextussal kihalt az ő rendszere, nem hagyva egyebet, mint képtelenséget a tudományban, miután Aenesidemussal megelőzte Humet, tagadva még az okság eszmejét is.

Zeno erkölcstanát elfogadták föleg a jogtudósok, s annak alkalmazásait már láttuk; ezzel együtt tovább is fönmaradtak még a Pythagorasféle iskolának, s Plato és Aristoteles két rendbeli szemlélödö iskoláinak átalakult maradványai.

Uj-pythagoreusok.

Habár az uj-pythagoreusok bölcsészete nem állitotta is, miként a stoicusok, az erkölcstant ellenkezésbe az ember hajlamaival, nem is tette szépités által hozzáférhetlenné az erényt [1]: mindazáltal csodák és titkok fitogtatásával ingerelte a népnek érzékiségét; a mi könnyü utat nyitott a csalásra. Ezek közé sorozzuk larissai Anaxilaust, nyegle orvost, s azon tyanai Apolloniust, ki vagy a régi Pythagoras átvándorlásának, vagy a fenyegetett polytheismus Messiásának adta ki magát. Az olasz tanokat ascetismus- és mysticismussal módositotta, a mi az ő iskolájának valódi jellegét teszi; mi végre vallási szertartásokat, áldozatok és büvészet használatát hozta be; egyetlen Istent föltételezett, ki első a lények közt, de ezeknél nem sokkal fölebbvaló, mivel a lé-

[1]) Hoc quoque egregium habet, quod et ostendet tibi beatae vitae magnitudinem, et desperationem ejus non faciet. Scies esse illam in excelso, sed volenti penetrabilem. **Seneca**, Ep. 66.

nyek mind a végzetszerü rend bizonyos nemével lánczolvák össze; ez Istennek ismerete a jövendölésnek czélja.

Ezektől különböznek a jobbak: Sextius, Sotion, Nicomachus, Moderatus. Az első, ki Augustus korában a senatori méltóságot visszautasitotta, főnöke lett egy, romai erélylyel telt felekezetnek, miként Seneca mondja; ki ezen szép rajzot tartotta fön róla: „Valamint a minden oldalról fenyegetett sereg négyszögü csatarendbe alakul, szintugy a bölcshöz illő dolog, hogy oldalait erényekkel, mint megannyi örökkel vegye körül, hogy készen álljanak, a hol veszély mutatkozik, s eszközölje, hogy mindannyian zaj nélkül engedelmeskedjenek a főnökök rendeleteinek.“

Sotion Seneca oktatója volt. Moderatus Gadesből, Nero alatt, ismét divatba hozta Pythagorast, ugy tekintve annak számait, mint a dolgok okfejeinek kifejezésére szükséges nyelvet; a mit közönséges szavakkal kifejezni nem igen lehetne. Nicomachus és Jamblichus Chalcisból szintén a számok fölötti szőrszálhasogatásba bocsátkoztak; a mathematikai tanok helyett azonban, miként régente, annál hasztalanabb meséket, babonaságokat és allegoriákat vegyitettek azok közé, mivel azoknak gyakorlati jobb része átöntetett már a platonismusba.

Jamblichus az ő könyvében: Az egyptomiak és chaldaeusok mysteriumairól, becses ismereteket hagyományozott ránk a keleti tanokból. Pythagoras életrajzában igen jó tanuságot tesz nekünk az olasz bölcsészet számos részeiről; s a bölcsészetnek szép értelmezését adja e szavakban: „Mi akkor bölcselkedünk, midőn valóban s az érzékek és testi működések hozzájárulása nélkül (vagyis a nélkül, hogy ezek ábrázolatainak hitelt adnánk) a tiszta észt használjuk megismerésére az igazságnak, melly ugyanazon lényegekben áll, mellyekben a bölcseséget állani tudjuk“ [1]).

Uj-platonicusok.

Plato és Aristoteles, lángelmék, kik megoszták maguk közt a gondolat és a tudomány terét, nem adták meg tanaiknak a végbefejezést. Az előbbi az igaznak természetfölötti forrását fogadván el, nem érte el azon állandó pontot, mellyen a visszaemlékezés, vagy a sugallat a kinyilatkoztatás bizonyosságát éri el. Aristoteles az okoskodás- és tapasztalásból akarván levonni az igazságot, miután minden felsőbb

[1]) *Οὕτως δὲ τὸ φιλοσοφεῖν ὡς ἀληθῶς καὶ ἄνευ αἰσθητησίων καὶ σωματικῶν ἐνεργειῶν, καθαρῷ τῷ νῷ χρῆσθαι εἰς κατάληψιν τῆς ἐν τοῖς οὖσιν ἀληθείας, ἥπερ ἐπιγνῶσθαι σοφία οὖσα. In expos. symb.* 15.

kinyilatkoztatást elvetett, a külön észleletekkel nem karolhatta át az egészet, be nem hathatott a dolgok lényegébe. A kettőnek művét teljesen bevégezni, Plato rendszerét a másiknak tudományával pótolni, az alexandriai eclecticus iskola tüzte ki magának föladatul, melly uj-platonicus czimet is viselt; mert az előbbinek tanai kaptak itt tulnyomóságra, módositva és gyarapodva azzal, a mi legjobb található volt az Orpheus- s Pythagorasféle, az egyptomi, keleti hagyományokban és a kereszténységben, mellynek lényegét megtámadhatták ugyan a bölcsészek, de befolyását ki nem kerülhették [1]).

Nagy-Sándor és Roma fegyverei lerontották a korlátokat, mellyeken belül minden nép megtartotta saját nemzeti jellegét; most már nyelv, szokások, istentisztelet, kormányforma mind összevegyültek. Alexandriában különösen föltünő volt a vegyület a kereskedés által oda vont idegenek és a tudósok összesereglése által, kiket a lagidák vontak a trónnak árnyékába. Itten voltak a görögök az eddig ismeretlen zsidók és azon keletiek oldala mellett, kiktől saját vallomásuk szerint miveltségöket nyerték, s kikhez a főbbek fordultak, midőn az ő művészi tehetségök által megmásitott tanok forrásához kivántak visszatérni. Maguk az egyptomi papok, hogy uraik tetszését megnyerjék, a hazai szertartásoknak allegoricus értelmet tulajdonitottak, melly azokat a görög eszmékhez közelebb vitte.

E közben a keresztények is fölemelték szavukat annak bebizonyitására, hogy egyetlen bölcsészi rendszer sem hasonlitható az evangeliumhoz; minthogy egyik leveri a másikát, egyik sem tökéletes, valamennyinek erköl estana hiányos. Abban látszottak tehát megegyezni, hogy mindegyik bölcsészeti vagy vallási rendszerben kikeressék azt, a mi legjobbat magában foglal, s megmutassák, hogy, habár egyikben sem található föl a tökéletes igazság, töredékesen azonban valamenynyiben el vagyon szórva. Minthogy azonban nem mertek, vagy nem tudtak fölemelkedni azon pontig, hol a bölcsészet és vallás összevág;

[1]) Az eclecticismusnak legerélyesebb támogatója, Cousin, ekképen határozza meg az uj-platonicus bölcsészetet: L'eclètisme alexandrin n'était rien moins q'une tentative hardie et savante pour terminer la lutte des nombreux systèmes de la philosophie grecque, et faire aboutir ce riche et vaste mouvement à quelque chose de positif et harmonique, qui pût passer des écoles dans le monde, servir de forme à la vie, et raffermir la société antique ébranlée. Ce système était le platonisme enrichi de tous les développemens que lui avaient apportés six siècles de gloire et de contradiction, les lumiéres de plusieurs sciences nouvelles ou nouvellement agrandies, et toutes les idées des autres écoles, que l'on put combiner avec le platonisme, et en lui laissant toujours la suprématie. L'esprit général du temps y méla de fortes teintes de mysticité et de superstition théurgique."

a büvészetnek és mysticismusnak ábrándjait fogadák el, mellyek elrutitják különben bámulandó látványát a társadalomnak, melly saját hibáit elismerve, magát ujjászülni törekszik az által, hogy tanait a nép hitére alapitja, ezt lehetőség szerint erkölcsösebbé és okszerüebbé tevén, s a tudomány méltóságára emelvén.

Észrevéve azt, miként a polytheismust a durva erkölcstelenség vádjától megóvni nem lehet, eddigelé a formák alá szoritott jelvények felé akarták azt visszavinni. Összegyüjtötték mindazokat, mellyek a görög vagy keleti vallásban fönmaradtak, s az ős kinyilatkoztatásra forditva szemeiket, a régi hitnézetek tiszteletreméltó épületét igyekeztek ujra fölállitani, s azt Orpheus, Hermes és Zoroaster neveivel ékesiteni.

A Thalestől kezdve Ammonius Saccas-ig, tiz század folytán, fölhalmozott müveknek birtokában, s a legnagyobb könyvtár használatában levén, a kimerültség és levertség korában föltámadtak az alexandriabelick. Igy tehát a helyett, hogy a régi görögöknek eredeti hevével az igazságra küzdötték volna föl magukat, ugy látszott, mintha kétségbeesve az iránt, hogy hiában kisértettek meg minden utat az ész természetének megismerésére, csupán a magyarázatokra és alkalmazásra szoritkoztak. — Ezen nem annyira szabadon és biztosan gondolkozók, mint inkább tehetségdus tudósok, gyakran kivetkezteték természetökből a tanokat, hogy egy résznek diadalául szolgáljanak.

Az eclecticismus, melly ez iskolának érdemül tulajdonittatik, minden kornak véleményét magára szokta ölteni. Mig a kereszténység nem türte a vegyületet, miként ez a tekintélyen alapult vallásnak sajátsága szokott lenni, melly csalhatatlanságáról meg van győződve: az eclecticus iskola szabadságot, fölfoghatóságot ohajtott, s mindkettőt tulságig vitte. Az alexandriabelick elvetették a scepticus tanokat, s a sensualismust, melly azokat nemzi; Aristotelestől kölcsönözték a formákat; Platonak idealismusát mysticismusig vitték, a mi egyedüli ismertető jele ez iskolának, melly helyet engedett annak a gondolkozás és az emberiség történetében. Az alexandriabelick bölcsészeti rendszere a dialecticával kezdödik s mysticismussal végződik; elismerve az észnek tehetlenségét, ennél magasabb szemlélő tehetséghez folyamodnak. Mind ama bölcsészek azt állitották, hogy egyenes közlekedésben állanak az istenekkel, hogy az elragadtatás (extasis) az igazi bölcseség elérésére megkivántatik, s az embernek végrendeltetése az absolutnak ismerete s a legbensöbb egyesülés ezzel (ἕνωσις) a szemlélödés (θεωρία) által.

Plotinus (205—270.).

Ammonius Saccas, vagyis teherhordó, ki a II. század végén élt, s hihetőleg keresztény hithagyó vala, iskolát nyitott [1]), hogy összekapcsolja Platonak és Aristotelesnek iskoláját; a melly kisérletet már Polemo is megtette s még nagyobb sikerrel Plotinus. Ez Egyptom Lycopolis városában született; a bölcsészeti oktatás silánysága fölött elszomorodván, az igazság keresésére adta magát azon, lelkesedéshez hasonló tudománynyal, mellynél fogva azt állitotta, hogy az istenekkel közvetlen érintkezésben áll. Gordianus seregével meglátogatva keletet, 26 évig Romában lakott, s meghalt Campaniában.

Noha ábrándos és életmódjában különcz, mindazáltal nyájas, jóindulatu, tisztaéletü és igen mértékletes volt. Galienus császár Campaniának egyik szétrombolt városát jelölte ki neki, hogy ottan Plato köztársaságát valósitaná. Habár nem szabad is kisérleteket tenni az emberi társadalommal, mégis kár, hogy a császárok által véghezvitt annyi tulcsapongások között ez az egy nem foganatosittathatott. Tanitványainak megengedte, hogy bármiféle kérdést intézzenek hozzá; azután irásban adott feleleteket, mellyeknek gyüjteménye Enneades czimet visel. Minthogy e feleletek esetleges kérdésekből s nem az eszméknek szabatos lánczolatából származtak, homályos és burkolt előadásba öltöztetvék.

Igen magasztos az ő fogalma a szépről: „A szép dolgok nem csupán illyeneknek ismertetnek el, hanem abban, ki azokat szemléli, édes zavart, élv-, ohajtás- és szeretettel vegyes izgatottságot hoznak létre; nem valamennyiben egyformán, hanem inkább azon lelkekben, mellyek természetileg szeretetteljesek. Már pedig nem a szépség az, melly magában bir e vonzó erővel: az ő formáján tul észrevehető valami még a szépségnél is szebb, mellyre nézve a szépségnek szépnek kell lenni. Ez többé már nem az alak; mert a lélek, bárhol lát is alakot, érzi, hogy ezen tul ohajt még valamit, honnan maga az alak eredetét veszi; valamit, melly önmagától minden határ és mérték nélkül létezik. Ez az alaknak és a szépségnek okfeje és határa; a jó. Ennek sajátsága az, hogy létrehozza a szeretetet; a jónak ohajtása megzavarja a lelket; a jóval egyesülni törekszik. A tárgy önmagában egyedül az, a mi; ohajtandóvá válik, midőn a jó azt megvilágitja, kecsessé tevén a dolgokat, s szeretetet adva annak, ki azokat ohajtja. A lélek egy sugarat kap attól; akkor megmozdul, rejtett tövistől érzi magát érintve, ábrándba megy át, s szeretet támad benne. Némelly arcz tökéletes

[1]) Tanitványai voltak: Origenes, Plotinus, Herennius és az itész Longinus.

szépségü, még sem bir vonzó erővel, mert hiányzik abban a kecs. A valódi szépség nem annyira maga az arány, mind inkább ama valami, a mi az arányban visszatükröződik. Az élőnek arczán miért ragyog a szépség, s halál után csupán annak nyomai láthatók, jóllehet arczvonalai épen nem változtak meg? Számos szobrok közől miért szebbek az elevenebbek, mint egyéb arányos szobrok? miért szebb az eleven, mint a lerajzolt állat, habár ez a legtökéletesebb formákkal birna is? mert ezt inkább ohajtjuk."

Porphyrius (233—304.).

Az Enneadokat rendezte Porphyrius (M a l c h u s), eredetére syrus, ki sok utazás után Romában halt meg. A zsidók és keresztények tanait ismerte, s azok ellen küzdött; valamint Plotinus, az elméknek vakságán és az anyagnak sulyán szomorkodott, s azt hitte, hogy természetfölötti látásai vannak. Megirta Pythagorasnak életét, részint közzétéve azt, a mi előbb a mysteriumokban őriztetett, részint értelmezve, s olly czélzatot keresve a szertartásokban, minővel azok soha sem birtak. Ne gondolja tehát senki, hogy ott föllelhetni a régi hitnézeteket, sőt inkább némi erőködést kell ott tapasztalni azok támogatásában; mi néha őszinte szándékkal, átalában sok tehetséggel történik.

Porphyrius és tanitványa Jamblichus, Plotinusnál jóval alábbállók, az alexandriai iskolát a mysticismusba vonták, a dialectica fölé emelvén a hagyományt; s megkezdék ama tehetetlen harczot a kereszténység ellen, mellynél fogva az a régi világot föltünteté az uj világgali küzdelemben.

Proclus (412—485.).

Később föleleveníté ez iskolát byzanti Proclus, ki azt állitá, hogy ő utolsó karikája a Hermesnek szentelt emberek lánczolatának (σειρὰ ἑρμετική), kiknél a leszármazás utján örökült meg a mysteriumok titkos bölcsesége, a melly, ugy látszik, vele végződött [1]). Közlekedésben állott a daemonokkal, csodaszerü dolgokat mivelt, halála után az istenek közé soroztatott.

Ezek, a különféle elemeknek öszhangzatba hozatalára czélozván, kelettől vették át a fogalmakat, az eredeti egységet, a kiömléseket, az anyagot, az átvándorlást és a végső elenyészést illetőleg; Platotól a trias eszméjét, az eszményi és érzéki világ különbségére, a daemo-

[1]) A bálványozás egy commentatornál Cousin-nak ezen szavaiban szemlélhető: „Talem autem virum Proclum dicimus, in quo coire ac effulgere mihi videntur quaecunque variis temporibus Graeciam illustraverunt philosophicorum ingeniorum lumina, Orpheus videlicet et Pythagoras, Plato, Aristoteles, Zenoque, Plotinus, Porphyrius, atque Jamblichus." Előbeszéd Proclus müveihez.

nokra és a lélek tehetségeire vonatkozót; Aristotelestől a forma és anyag közti különbséget, s a kiömlésekre alkalmazott logicát. Igy tehát nem csekély föladat egyszerüsiteni a fogalmat. Kisértsük meg.

Kezdet óta létezik tiszta és absolut egység (*τὸ ὄν, τὸ ἕν, τὸ ἀγαθὸν*), mozdulatlan, minden tárgyilagos és alanyi, ismert és ismerő közti különbség vagy valamelly általunk fölfogható sajátságok nélkül. Ezen egységből, mint a sugárfény a világosságból, folyton ömlik az értelmiség (*νοῦς*), az ő okfejénél alábbvaló szükségből; ez ismét még alábbvaló értelmiséget hoz létre, vagyis az egyetemes lelket (*ψυχὴ τοῦ παντὸς*), a mozgásnak okfejét.

Az értelmiség magában foglalja minden esetlegesnek eszméit; s minthogy ezek az értelmiség, s ennek tárgya egyszersmind, ugyanazonosokká válnak a valósággal, az ismerő az ismerttel [1]). Tekintve azonban, hogy azok az értelmiségben, mint alanyban léteznek, különbség van a forma és az anyag közt: ez az értelmiségben, amaz pedig az eszmékben áll.

A lélek, az ő plasticai tevékenységében, ellenállhatlanul törekszik külre létesiteni az eszméket, s a létesitett eszmék a lelkek [2]). De azok csupán csak alanyban létezhetvén, a léleknek a formák (*εἶδος, μορφή*) létrehozásában az anyagot is létrehoznia kell. Ez utóbbi tehát közvetlenül az értelmi világtól származik, határozatlanul és homályosan tanitván eme bölcsészek, miként a lélek korlátolt mértékben részesül az értelemnek véghetetlen világából, mellynek határainál a sötétséget látja; s nem türve maga körül ollyasmit, a mibe gondolat ne volna nyomva, rá alkalmazza a formákat, ugy hogy azok az eszméket befogadják. Az anyag, határozatlan tárgy, megfosztva minden tulajdonságtól, s egyszerüen képes levén az eszméknek elfogadására, a mint azokat elfogadta, a tehetségből cselekvésre megy át; innen ered az összetett, a test.

Az érzékek alá eső világegyetem tehát a nagy lélek, melly az anyagot az eszmék által alakitja; öröktől fogva való, mert a lélek sohasem tétlen nem maradhatott. Ennek létrehozásában közremunkálnak mind

---

[1]) Miben különbözik ezen tan Schelling tanától, az iránt értekezett **Gott. Gul. Gerlach**, *De differentia, quae inter Plotini et Schellingii doctrinam de numine summo intercedit.* Wittemb. 1811.

[2]) Plotinus az eszméket *megérthető istenek*-nek nevezi, melly szavait a Pythagoras-féle tanok értelmezése végett fölhozzuk: *Γενόμενον δὲ ἤδη τὰ ὄντα αὖν αὐτῷ γεννῆσαι, πᾶν μὲν τῶν ἰδέων κάλλον, πάντας δὲ θεοὺς νοητοὺς* (melly nemzett Isten magával együtt nemzette valamennyi lényeket, az eszméknek minden szépségét, minden érthető istenéket). Vico azt vitatja, hogy *dii immortales*-eknek a régi latinoknál a dolgok lényegei, vagyis az eszmék neveztettek.

az értelmiség, mind a lélek: amaz az eszmék alapja, emez a mozgás okfeje, mellyek egyesülve képezik a világot, a lélektől tevékenység- és élettel fölruházott eszmék összegét. A tárgyaknak eme közvetlen okfeje a különféle tüneményekben részletezi magát, minthogy ugyananyi, mag gyanánt elvetendő ész van a világon, a mennyi eszme létezik az értelmiségben.

A szükség szabályozza a világot; valamint a nagy lélek nem mulaszthatta el annak létrehozását, szintugy azok, mellyek belőle ömlenek, hozzá hasonlóan saját lényegök ösztöne által müködnek, mellynek hatása az ö akaratjok. Az értelmi és érzékek alá eső világ csak egyet képezve, akár magukban véve, akár ábrázolatukban, az egyik a másikra párhuzamosan hat; egyik is, másik is az előtt, ki szólni tud hozzá, büvészet és astrologia által föltárul [1]).

A világ tehát csak jó lehet; a rossz a lelkeknek egyenlőtlensége, s ezen egyenlőtlenségnek nyilvánulása. Ime a végzetszerüség s az optimismus, az erkölcsiségnek meggyilkolói; jóllehet az alexandriabeliek a következmények alól ki akarták vonni magukat azon állitás által, hogy a szabad akaratnak elég ereje van legyőzni az erkölcsi rosszat.

Az érzékek alá eső világnak összes részei foglalnak magukban lelkeket, vagyis létrehozott eszméket, de különböző osztályzat szerint. Az első osztályba tartoznak az értelmi istenek, minden szenvedély nélkül, kik a létre nem hozott eszméket szemlélik, s az eget és a csillagokat kormányozák; következnek az aeonok, azután a daemonok, kik közől amazok a világegyetem teremtő erőit, emezek az életerőket és emberi dolgokat kormányozzák; azután jönnek az emberek, s még alantabb az állatok, növények s a többi természet lelkei.

Az értelmi világ lelkei csak akkor öltenek magukra testet, midön a földi világba lépnek. Midön valamelly lélek emberi terhet ölt magára, látatlanul egy részecskéjét a felsőbb világban hagyja; egészen jelen van a testnek minden részében, vagyis inkább a test van abban. Midön a kültárgyak benyomást tesznek rá, a lélek nem érzi a hatást, hanem csak figyelmét terjeszti ki rá, mint magán kivül levő dologra. Eltávolodva Istentől, a teremtés kifejlödése által, hozzá ismét visszatérni törekednek. Azok, mellyek visszaélve az érzékekkel, az érzéki életen alul szállottak, haláluk után barmok alakjában ujra születnek; ha emberileg éltek, ujra emberi testet öltenek; Istenhez fognak visszatérni, ha isteni életet éltek.

Ezen isteni életre kell közremunkálnia a felsőbb segélynek az

[1]) A spinozismus és Leibnitz Theodiceájának csirája.

emberi törekvésekkel, mellyek az értelem- és akaratra vonatkozólag a tudományt és erényt hozzák létre. A tudomány, logicai elveken alapulva, mellyek segedelmével az ember az eszméket egyeztéti, szükségképen tökéletlen marad, minthogy Isten minden formulánál fölebbvaló; csak is a közvetlen szemlélet (παρουσία) által szerezhető meg a tökéletes tudomány, melly, helyesebben szólva, Istennek belső jelenléte a lélekben, azon állapotba helyezve, mellyben létezett, mielőtt az értelmi világba alászállott volna.

Igy van a dolog az erényekkel is; némellyek csupán előkészületek az isteni erényekre, ugymint: a physicai, erkölcsi, politikai, tisztitó, elméleti erények, vagyis mellyek a testnek tökéletesitésére, az embernek és polgárnak kötelességeire vonatkoznak, mellyek a testi bajoktól föloldozzák, s önmagában tekintik a lelket. Az isteni erények, azt, ki azokkal bir, képessé teszik társalogni az istenekkel, elöszólitani öket és parancsolni a daemonoknak; sőt fölmagasztositva, az embert istenné alakitják át.

Az istenek segélye, szükséges levén, hogy erőt adjon az emberi törekvéseknek, vagy könyörgés által nyeretik meg, mi a lélekbe nyomott mozgás, hogy azt hozzájok fölemelje; vagy jelvények és külszertartások által, mellyek mennél elevenebben ábrázolják az isteni dolgokat, annál nagyobb erőszakot gyakorolnak az istenségeken. Innen eredtek az áldozatok, jövendőmondások, bálványozás és az egész pogány szertartás. Ki ezen eszközök által nem jut el arra, hogy az isteni lényeggel azonositassék, az átalakulások utján kell oda vonszoltatnia.

Ebben mi a régi hindu elvekkel találkozunk, valamint az Aristoteles-féle elveket találjuk föl a logicáról irt művekben, melly eszköze az ismeretnek, s a keleti sugallatot a tudománynak a tisztánlátás és szemlélet általi keresésében. Az alexandriabeliek a pogányságnak és minden hazug vallásnak hódoltak, a csillagok, elemek, daemonok, aeonok tiszteletét védelmezve az istenek-, emberek- és egyéb lényekben személyesitett eszmék tanával. A kereszténységtől vették át a tisztább fogalmat a Háromságról és a teremtésről, sőt a közbenjárás szükségét, a jelvényszerü szertartásoknak, mint az isteni malaszt csatornáinak utján [1]; sőt Proclus a tudomány fölé helyezte a hitet (πίστις), mint a legtökéletesebb egyesülést a Jóval és az Egygyel.

Az alexandriai iskola tehát előhaladás volt, a mennyiben megha-

[1]) Jamblichus különösen fölvilágositá a theosophia- és liturgiának emc részét; Plotinus a metaphysicát, Porphyrius a logicát. A kiengesztelés tekintetében, kitünők Olympiodorus szavai, mellyeket az I. köt. 753. lapján idéztünk.

tározta a peripateticus elemeket, mellyek Plato tanaiban föltalálhatók, s azokat megtisztitva, ezekkel olvasztá egybe, vagyis fölemelte az absolutra, mellyben egyesülnek a lehető és a létező, az egység, melly Platonál a legfőbb okfő, a különbséggel, melly ismét a legfőbb okfő Aristotelesnél. Azonban az uj-platonicus lénynek hatalma örökös és önkénytelen kiömlés által létesül; csupán csak a kereszténység, a szellemnek és erkölcsiségnek vallása, hozta létre a Teremtő szabad működésének valódi eszméjét, tanitva, miként a lény önmagától lép ki a nyugalomból, a tehetséget erővé, az erélyt tetté változtatván át.

A középkorban illy fogalom hullámzott a dialectica tekervényeiben s azon vitákban, mellyeket a realisták és nominalisták támasztottak a körül, a mit ők az egyénisités okfejének neveztek, megfejteni igyekezvén az egyetemesnek viszonyát a részletessel a valóságban, miben a két okfő központosul. A Cartes-féle iskola számüzte a másodikat, elenyésztetve a különbséget és minden részletességet az egyedüli tétlen állományban; végre Leibnitz földeritve azt, a mi Campanella empirismusában csillámlott, Aristoteles eszméjét tökéletesité, azt mondván: hogy minden állomány lényegileg tevékeny; ok, mellynek a tünemény okozata; erő, mellynek létele a fejlődésben áll. Fölfogván ekkép a hatalmat, mint személyes okfőt, a mi egészen Leibnitznak eszméje, következett abból a lények hierarchiájának és a világ harmoniájának ismerete. Innen leginkább kitetszett, mennyire tévedett Aristoteles, midőn a lényt az egyszerü formával összezavarta.

Azonkivül, hogy a bölcsészetet a nemzeti hittel összekapcsolni törekedett, s az észnek uj utat nyitni, a rejtélyes idealismusét, megkisérté, az alexandriai iskola kiterjedésben is tett haladást; minthogy romaiak és zsidók kezdtek megbarátkozni a görög s keleti tanokkal, s maguk az egyházatyák fölhasználták azokat a kereszténység védelmére és fölvilágositására. Nélkülözvén azonban a szilárd alapokat, s csupán átmenet levén a fölfedezett hamisságról az igazra, mellyet elfogadni nem merészeltek, soha népszerüvé nem vált. Proclus után elveszté minden fényét, jóllehet számos tanitványokat számlált, kik között valának a hires Hypatia, Sosipatra, Edesia, Asclepigenia; s mindinkább elárasztva magát a titkos társulatok által táplált keleti eszmékkel, büvészi szertartásokat fogadott el, mellyek nem csak tévutra vezették az értelmet, hanem kegyetlen tettekre is ingerlék az embereket.

Az alexandriai iskolának fölhibája volt, hogy Plotinus után a kereszténység ellensége lett, elfogadván a polytheismust, nem többé az elvetett közönséges alakban, hanem jelvényekbe átalakitva. Már pedig a bölcsészetnek nincs szüksége jelvényekre; s a népet nem ezekkel,

hanem érzelem- és szenvedélylyel lehet megnyerni. A bölcsészekből hithirdetőkké válván, eltévesztették a czélt; mint hitetlenek és babonások elfogadtak minden vallást, de megcsonkitva azokat, mindannyit kivetkeztették természetökből. Egyesiteni akarván a két szükségest, melly elválasztja az embereket, hogy tudnillik vakon higyenek, és hogy világosan lássanak; alávetvén magukat bizonyos dogmáknak, hogy még az észt is megtagadták, mások pedig féktelenül birálgatván, a tudomány kárukra vált, kimutatva minden bajt gyógyszer nélkül, s minden elvnek összegyüjtése által megfosztva magukat az erélytől, mellyet nyerhetni, ha egy mellett szilárdul maradunk.

Az uj-platonicusok közt megemlitendők: Joannes Stobaeus, ciliciai Simplicius, Aristoteles commentatora, továbbá Plutarchus és Maximus Tyrius. Plutarchus bölcsészeti vitákat kezdett könyvében az epicureus Colotes ellen, a Hét bölcs lakomájában, s értekezéseiben a delphii templomra irt a szócska, az oraculumok, a fatum, a bölcsészek nézetei, a Plato-féle kérdések, a lélek létrehozása és a stoicusok ellenmondásai fölött. Ő az anyagot öröktől fogva valónak tartja, mellyből Isten a testeket alakitotta, mellyekbe anyagtalan lelkek szállottak, különféle emberekben különbözők, ellátva isteni világossággal s némi maradványával ama tulajdonoknak, mellyekkel azelőtt fölruházva valának. Az egész görög bölcsészetnek, sőt még a keletinek is birván ismeretével, a különféle vélemények közt válogatott; de az epicureusok és stoicusok tanai ellen támadva, elsőbbséget adott a platonicusoknak. Egyik rendszerhez sem ragaszkodva szorosan, a szabad gondolkozásban akadályozák őt a babonaságok, mellyektől iratai hemzsegnek, főleg pedig Isis- és Osiris-ról irt értekezése, mellyet a delphii nagy papnőnek ajánlott. A divat után indulva, az ő mysteriumaikban bölcsészi értelmet keres, melly igazolhassa azokat az ész előtt. E részben a mellett, hogy az istenek fogalmában téved, maga magával sem egyezik, majd ugy tekintve azokat, mint egyetlen egy Isten sajátságait, majd mint a természeti erőknek vagy az eszméknek jelvényeit.

Maximus Tyrius a bölcsészet czéljának a boldogságot tartja, s legnagyobb gyönyörnek az okoskodást; egy Istent ismer, mindennek atyját, a kitől a lényeknek egész sorozata származik, mellyek mindig alább és alább szállva, az istenséget a legutolsó barommal összekapcsolják.

Theologusokat és bölcsészeket nevetségesekké tett Lucianus, ismerve minden rendszerből azon keveset, a mi elegendő arra, hogy gunyt üzzön valaki belőlök; mindazáltal előszeretetet mutatott az epi-

cureusok iránt, tagadva minden dolgot a valódi javakon kivül, s a cynicusok iránt az által, hogy valamennyit ostorozta.

Ide helyezendő lenne még Horus, vagy mint mások mondják, Horapollo, ki régibbnek tartatik Homernél. Ő bizonyára nem volt egyptomi, s azon korból való lehet, midőn az egyptomi theologia a göröggel összevegyült. Irt a hieroglyphokról, nem azért, hogy azoknak kulcsát adja kezünkbe, hanem hogy az istenek jelvényeit és jellegeit értelmezze; a mi által némi utmutatást nyujtott az ujabbkori tudósoknak a titkos irásmód fölfedezésére.

HARMINCZKETTEDIK FEJEZET.

Keresztény bölcsészet.

Csalódnék, ki azt hinné, hogy a theologia, vagyis ama tudomány, melly az isteni dolgokról az egyház által előterjesztett kinyilatkoztatott igazságok szerint értekezik, minthogy legfelsőbb hagyományhoz van kötve, fejlődést és változatosságot nem tür. Midőn az ember pusztán csak elfogadja az isteni állitásokat, ez esetben csak hivő és semmi egyéb; ha pedig a viszonyokat köztök és a világegyetem belső és külső tényei közt világositja meg, hite tudományossá válik. S igy a theologia az isteni elemhez az emberi elemet csatolja, melly egészen a bizonyosság határaiig emelkedik, néha még át is lépi azokat.

A theologiának tehát két szorosan megkülönböztetett tárgya van: előterjeszteni az adott és kinyilatkoztatott igazságokat, a szentirásban és a hagyományban foglalt dogmákat, mellyeket az egyház előterjeszt, s néha szigorun meghatároz; a theologiának eme része örök, s az Isten által nyujtott alapon változhatatlan. S ezen alapon emelkedik az emberi észnek épülete, a theologia második tárgya; alávetve az emberi müvek minden föltételének: fejlődésnek, változásnak, következésnek, haladásnak. Ennélfogva a theologiának van története, mellyet követni igen fontos dolog.

A legelső keresztény irók, nem annyira a tudománynyal, mint erénnyel foglalkozva, azon voltak, hogy a dogmákat, az erkölcstan szabályait, az istentisztelet szertartásait adják elő: miért is az ő müveiknek nagyobb része a meggyőződés hevével irt katekizmusokból áll. Azonban, hogy megszilárditsák az igazat, vissza kellett verniök az áltanokat, kimutatni a hitnek összhangzását az ésszel; nem csak az által, hogy a kinyilatkoztatás történeti bizonyitványaival álljanak elő, hanem hogy az azon alapuló észszerü vizsgálódásokat rendszerbe öntsék. A szent atyák tehát a bölcsészetet és a vallást ugyanazon forrásból

származottnak tekintve, eclecticismus által törekedtek megegyeztetni azokat, melly az uj-platonicusokétól abban különbözik, miszerint a helyett, hogy a különféle iskolák rendszereit megegyeztetni akarná, azokat egy felsőbb rendü törvény, ugymint a hit által szabályozza. Némellyek a keletiek felé hajoltak, miként Dionysius Areopagita, sz. Panthenius, Tatianus, Origenes; mások, ugy mint Justinus, Tertullianus, Lactantius, Augustinus a görögök felé hajoltak. Ezek nem igen sokat gondoltak az epicureusok-, scepticusok-, stoicusok- és peripateticusokkal, vagy azért, mivel hamis erkölcstant tanitottak, vagy mivel kételyt hintettek ottan, hol az ember leginkább ohajtaná a bizonyosságot. Annyi bizonyos, hogy midőn eretnekségek ellen küzdöttek, különösen Arius ellen, Aristoteles logicai módszerét fogadták el; általában czéljaikkal egyezőbbnek tartották a platonismust, mellyet némellyek a kereszténység előzményének, vagy előkészitésének tartottak [1]).

S valójában Plato, elvetve a kültapasztalatot és a közönséges dialecticát, a görögök előtt ismeretlen módon s az érzéki világon fölülálló eszmék által igyekezett visszatérni a természet Urához; őt a szemléletben, a belső visszaemlékezésben keresté; mi által talán az öntudat fölébredését, az isteni képnek az emberrel veleszületett előérzetét értette. Melly gondolkozásmód a mi ismereteink törvényszerüségének ontologiai kérdését megoldja, s a kinyilatkoztatás bölcsészetét alapitja meg. Isten a törvénynek alapja, Plato szerint, ki az ő eszményi köztársasága polgárainak a társadalom- és törvénynek következő alapjait nyujtja: „Isten, a régi hagyomány szerint, magában foglalva minden dolognak kezdetét, végét és közepét, a természet szerint folyton jót cselekszik; mindig az igazság kiséri őt, melly az isteni törvény áthágóit bünteti; a ki boldog életet akar biztositani magának, ezen igazsághoz alkalmazza magát, s annak alázatos tanulékonysággal engedelmeskedik. De a ki a vagyon, tisztelet vagy szépség miatt gőgössé válik; ki az ő ifjuságát szemtelen merészséggel föltüzeli, mintha sem urra, sem gazdára nem szorult volna, s mást vezethetne: azt elhagyja Isten, s magát, házát és az államot forgatja föl. Mit kell tehát csele-

[1]) Illyesminek neveztek azt sz. Justin (contra Gentes), alexandriai sz. Kelemen (Stromat. VI.), és Eusebius (Praep. evang. XI.). Numenius azt mondá, hogy Plato görögül beszélő Mózes. De azért ne mondja senki, hogy a szent atyák platonicusok voltak; némellyek közülök még meg is támadták Platot, s sz. Ágoston bánatát fejezi ki, hogy őt annyira dicsérte: „Laus quoque ista, qua Platonem, vel platonicos, vel academicos philosophos tantum extuli, quantum impios homines non oportuit, non immerito mihi displicuit.“ *Retract.* lib. I. A jezuita Fr. Balto irta a hires védelmet: *Defense des saints Pères accusés de platonisme.* Paris, 1711.

kedni és gondolni a bölcsnek? Keresse az eszközöket, miképen állhat meg Isten szolgái között. És minő dolog kedves Istennek s egyezik az ő akaratával? Csak egy, a régi és változhatlan elv szerint, melly arra tanit minket, hogy barátság csak hasonló lények közt létezik. Mindennek legfőbb mértéke tehát Isten legyen inkább, mint akármiféle ember. Akartok-e Isten barátjai lenni? kövessetek el mindent, hogy hozzá hasonlitsatok.“

Nem azt véli-e az ember, hogy szent atya szól belőle? Nem csoda tehát, ha Socratesnek ama nagy tanitványához szitottak a keresztény tanárok, nem ugyan azért, mintha szavainak föltétlenül hódolnának, hanem inkább ama kapocsnál fogva, mellyet az ő eszméi és a keresztény eszmék közt találtak; eltávozva tőle ottan, a hol nem épen az igaz ösvényen járt; a bölcsészetet mindenkor a theologia szolgálójának, a kinyilatkoztatást pedig minden gyakorlati és szemléleti ismeretek alapjának tekinték.

A kinyilatkoztatás elfogadása által minden logicai kételyre világosság derült. Az magában foglalja az erkölcstant, a mennyiben tudnillik az emberi cselekedetekre vonatkozik; azon kinyilatkoztatás szóval történt, tehát a nyelvnek eredetét fejti meg; lény tette azt lényeknek, igy tehát a lét különféleségét bizonyitja; csalhatatlan kutfőből ered, tehát a bizonyosságnak jellegét viseli magán. Igy okoskodott az egyház, jóllehet némelly atyák az iskolai szokások megtartásával a tudomány által akarták föllelni azt, a mit egyedül a hit képes megadni az embernek.

Állományi egység.

Ekképen tehát az Isten és az ő vallása a világgal és az emberrel együtt képezik fötárgyát az ő többé vagy kevésbbé okszerü spiritualismusuknak. Mindaz, a mit az Isten lényegéből fölfoghatunk, az állományi egységre, ama legmagasztosabb fogalomra vezet, mellyre az embernek lelke fölemelkedhetik; a melly egység, semmi különös nevezetet föl nem vehetvén, meg nem különböztetett, láthatatlan, elrejtett, semmi különös sajátságot sem nyujtva a mi értelmünknek, mellyet ez megfoghatna. Ezen fogalom, melly minden régi theologia élén jelentkezett, a szentirásnak eme szavai által fejeztetik ki: „Én vagyok, a ki vagyok“, vagy pedig: „Én vagyok a lény.“ Minthogy a lénynek általános fogalma minden értelmiségnek támasza, s nem is állithatunk valamit e szó nélkül: van, értelmünk csak annyiban van, a mennyiben Istent ismerjük.

Az atyák azonban, nem hogy ez által összezavartak volna minden dolgot az Istenben, a pantheismus, mint ollyan ellen küzdöttek,

melly lerontja a legfőbb Lény saját fogalmát azon kiömlések föltételezése által, mellyek az isteni állománynak lényeges egységét annyi töredékre bontják föl, a mennyi testeket a megoszlás által létrehoz: s ezekben aláveti azt a rossznak.

A dualismus ellen fölhozták, hogy a ki az anyagnak független és szükségképeni örökkévalóságot tulajdonit, Istennek fogalmát semmisiti meg, megtagadva tőle sajátszerü és nem közölhető jellegeit, mellyeknek okát nem találhatni föl az anyag lényegében; melly miután változó, oszlható és esetleges, nem foglalja magában saját létének okát, s egy előbbi változhatlan okfőt föltételez. A rossz okfejének együttléte sem fogadható el, mert Istennek hatalma, bölcsesége, szeretete korlátozott maradna; minthogy az elsőnek ellenében áll a tőle független okfő, a második nem tudja eloszlatni az anyagnak lényegesen áthathatlan sötétségét, az utóbbit pedig a gyülölség, viszály és rombolás határtalan szelleme rontja meg.

Teremtés.

Ebből azon következtetést vonták, hogy Isten szabad akaratánál fogva teremtette a világot semmiből; mit a másik két rendszer képtelensége által bizonyitottak.

A keleti vallások, a görög vallásoknak is azon része, melly amazokkal kapcsolatban állott, főleg a mysteriumok tanában, a kiömlés dogmáján alapultak, minélfogva minden lény Isten kebléből ered, s oda kell visszatérnie. De hát a boldog, öröktől fogva való lény miért bontakozott ki nyugalmából, hogy a világnak magát kinyilatkoztassa? Minden gondolkozó, minden vallás fönakadott e kérdésen, s hiában törekedtek annak megoldására; most a kereszténység a megtestesülés és megváltás dogmájára támaszkodva, megoldotta azt. Az Isten öröktől fogva elhatározta kinyilatkoztatni magát a világnak; a mi magában foglalja a világnak elválasztását Istentől, következőleg a bünt és a megesést is; de egyszersmind elhatározta magához fölemelni a világot [1]). Isten aláveti magát az emberi nyomornak, de nem a bünnek, hogy a győzelem ne legyen tökéletes, s meg ne szünjék az elválás Istennel. A legmagasztosabb szabadságnak ténye méltóvá tette, hogy még az Istenben lakjék az, a mi az Istenen kivül volt: az áldozat végbevitetett, a kiengesztelés teljes lett. S ez áldozatban mindenkinek van része, a ki keresztény, az Urnak fölkentje, Krisztushoz hasonló szent áldozat akar lenni; a visszatérés Istenhez mindenkinek szabad akaratától, erkölcsi erejétől és erényétől függ. Az isteni szeretetnek eme titoktelje

[1]) I. *Timoth.* III. 16.; *Ephes.* I. 4. 7.; *Coloss.* I. 14. 20.; II. *Timoth.* I. 9. 10.

törvénye, mellynél fogva a visszatérés a Teremtőhez a szent áldozatnak önkénytes föláldozása által eszközölteték, képes egyedül okát adni azon ténynek, minélfogva Isten elhatározta kinyilatkoztatni magát a világban, csak is az fejti meg egyedül a teremtésnek és világtörténelemnek talányát.

Ezt hiszszük mi abban föltalálhatónak; de átalában véve, a módot, minélfogva a véges lények a végetlenből származtak, az emberi ész által megoldhatlan titoknak tartották az atyák, mint a melly nem képes átkarolni a két határt, hogy a végesből végetlenné alakitsa át magát.

Bizonyos keresztény metaphysicus megkisértette ez örvényt, azt állitva, hogy a teremtés fölfogására nézve három dolgot kell megkülönböztetni: Istent, a külön lényeket, és a részesüléseket (participationes), a közbenső valóságok rendjét. Isten, mint végetlen, nem lehet részesült; az egyéni lények, szükségképen végesek levén, Istennek ellentétei; a részesülések, isteni erők, ugymint a hatalom, jóság, bölcseség, élet, a teremtményeknél csak korlátolt fokban léteznek. Mint isteni, véghetetlen, Istenben létező tulajdonságok maga az Isten; mint bizonyos fokban részesültek, Istennek müvei és teremtmények, tehát kivüle léteznek. Az egyéni lényeket tekintve, azoknak alkotó, teremtett okfői, egyszersmind minden külön teremtésnek kutfejei. Noha tehát az istenség módjára nem léteznek örökké, ugy képzelhetők mégis, mint idő előtt teremtettek, ha az idő az egyéni lények tartamának mértéke, mellyeknél előbbiek eme tulajdonságok. Eme tulajdonságok az egyéneken kivül, mint Istenben létezők, s Istenen kivül, mint minden korlátolt lénynek létokai, a kapcsot képezik a véges és végetlen között [1]).

Némellyek továbbá (Athanasius, Methodius, Augustinus) azt állitták, hogy a teremtés időben történt; mások (Clemens Alexandrinus, Origenes), hogy az egész örökkévalóságtól fogva, mert miként Isten egyéb tulajdonainak, ugy a teremtői tulajdonnak is örökkévalónak kell lenni. Az astrologusok és stoicusok fatalismusának ellenébe állitották az átalános és különös gondviselést, melly talán az angyalok szolgálata által gyakoroltatik.

A rossz.

Azonban a végesnek és végetlennek együttlételéből uj kérdés merül föl: a legfőbb jó mellett miképen létezhetik a rossz? Melly kérdés ellenében mindig megtörik az ész; nem is lehet azt okszerübben

[1]) Sz. Pál (a zsid. XI.) mondá: „A láthatatlanokból láthatók lettek.“ Szintugy az atyák is hitték, hogy Isten elméjében már előre léteztek a dolgok, mellyeket teremtve, csak a valóságot csatolta hozzájok, *állományositotta* azokat.

megoldani, mint az első bün titka által, melly bün megzavarta az ismeretet, szeretetet, tehetséget, és a kiengesztelés szüksége által. Az erkölcsi rossz azonban nem valami tényleges dolog, hanem a jónak hiánya; nem is a szükségből ered, hanem az értelmes teremtmények szabad akaratából és a gonosz lelkek sugallatából: miért is tökéletlen, s nem akadályozza, hogy a jó tulnyomó legyen az Isten felé törekvő világegyetem összegében. Szünjék meg tehát a kárhozatos szózat, melly a rossznak szükségességét, vagyis istenségét föltételezvén, ezt magasztalja, s a Teremtőt káromolva, a teremtményeket a bün törvényének ismeretére tanitja. Miképen egyeztethető meg a szabad akarat az eredendő bünnel, a malaszttal, a praedestinatióval: ez mindannyi titok, mellynek leplét fölemelni az atyák alig bátorkodtak.

Szent-Háromság.

A kinyilatkoztatás a Szent-Háromságnak legfönségesb fogalmát nyujtotta. Ámbár elég az embernek előadni a dogmát, tisztelve a titkot: mindazáltal az atyák, főleg sz. Ágoston [1]), hasonlatosságot kerestek abban a legtisztább- és legmagasztosabbal, mit az emberi ész föl-fogni képes. De e részben a szavaknak olly szabatossága kivántatik meg, hogy a ki annak rövid foglalatát adni akarná, könnyen azon tévelyekbe esésnek tehetné ki magát, mellyeket néha maguk a tanárok sem tudtak kikerülni, s mellyek annyi viszályt, botrányt és vérontást idéztek elő.

Az átalában (absolute) egy, mert végtelen isteni értelem, egységében foglalja a többségnek kutfejét és okát, vagyis minden teremtett természetek typusait, miként Plato és a keleti bölcsészek vélekedtek. Az atyák ezt minden bölcseség szükséges alapjául elfogadván, ugy tekinték az Igét, mint minden dolognak okát, együttlétezve az értelmiséggel, s melly a teremtményeket képezve, azoknak mintául szolgálva, azok állapotához alkalmazta magát. De a mit a természeti okoskodás utol nem ért, az vala ugyanazon Igének kettős minősége: az Istennek egyszülöttje, a mennyiben az maga az ő megismerése; és az ő elsőszülöttje, a mennyiben a teremtett dolgoknak typusa.

Szellem és anyag.

A gnosticusok az ember és Isten közti tért közbenső természetekkel népesiték be, mellyeket könnyen másodrendü istenségeknek tekinthetni; a keresztények nem ismertek el más, mint isteni és emberi természetet, s ez utóbbi anyag- és szellemből áll. Az anyag, a teremtésnek második átalános eleme, valami tehetetlen, szenvedőleges do-

[1]) *De Trinitate*, VI. 10.

log, a teremtmények közt legalsóbb, Istennek árnyéka; mialatt annak képe a szellem, a tevékenység, mozgás és értelmiség forrása. Némelyek azonban az anyagnak bizonyos, a testinél finomabb nemét különböztetik meg, mellybe az angyalok volnának burkolva, a tökéletes szellemiség csupán az Istenben létezvén; e föltevést szükségesnek vélték azért, hogy megmagyarázhassák, miként képes a lélek jutalmakés büntetésekre [1]). Az egyház azonban folytonosan elkülönözni igyekezett a lelket minden érzéki elemtől; Origenes lehetetlennek tartja, hogy a testi lélek anyagtalan dolgokat gondolhasson; végre a léleknek szellemisége, az eredeti és lényeges különbség a két állomány közt szilárdul megállapittatott. Sz. Ágoston igy határozza meg a lelket: „Észszel fölruházott állomány, melly kormányozza a testet“ [2]). E meghatározás arra emlékeztet, mellybe Proclus foglalta Platonak tanát: „Az ember lélek, melly a test által nyilatkozik“ [3]). Némellyek azt hitték, hogy a lelkek már a test előtt léteztek, mások, hogy akkor teremtetnek, a mikor a testek életre jönnek; egyátalában meg nem fejthető a mód, miképen hat egymásra két egymástól annyira különböző lény, minő az anyag és lélek [4]); melly titok épen nem nagyobb, mint a többi összes tényeknek titka a világegyetemben, mellyek kölcsönös egymásra hatásban állanak. Az anyagnak egyesülése a lélekkel kezdetben örökkétartó és gyönyörteljes volt; az eredeti bün mulandóvá és ollyanná tette azt, hogy a nemesebb rész szenved általa, a durvább rész képessé válik egykoron megizlelni a szemlélet kimondhatatlan örömélveit.

[1]) **Tertullianus**, *De anima*, V. 7. mondja: „A lélek testisége világosan kitünik az evangeliumból. Szenved a pokolban, a lángok közepett egy csepp vizet kér. . . . Mindez mit jelent test nélkül?“ És **Arnobius**, *Adv. gentes*, II.: „Ki nem látja, hogy az, a mi egyszerü és anyagtalan, nem ismerheti a fájdalmat?“ **Joannes Damascenus**, *De orthodoxa fide*, II. 3. 12.: „Isten testnélküli, természeténél fogva; az angyalok, a daemonok, a lelkek testnélkülieknek neveztetnek kegyelemből, s az anyag durvaságára való tekintetből.“ Annyira világosaknak látszanak e helyek, miként Tennemann, *A bölcsészet történetének kézi könyvében*, 230. §., határozattan állitja, hogy a lelket sok szent atya testi dolognak tekintette. Ezen álnézet, más történetirók által is elfogadva, onnan eredt, mivel nem gondolták meg, hogy számos régi iskolák megkülönböztették a testet, lelket, szellemet (σῶμα, ψυχή, πνεῦμα). A lélek alatt a létszerves életnek okfejét értették, melly közös az emberrel és állatokkal, s igen finom anyag, vagyis inkább közbenső az anyag és szellem közt. Erről értették a nevezett atyák, midőn a lelket testinek tartották; azt azonban mindig állitották, hogy a *szellem*, melly az emberben gondolkozik, az Istennek szellemi természetében részesül.

[2]) *De quantitate animae.*

[3]) *Comm. in Alcib.* Ezen meghatározás napjainkban fölélesztetett.

[4]) Modus, quo corporibus adhaerent spiritus, et animalia fiunt, omnino mirus est, nec comprehendi ab homine potest; et hoc ipse homo est. **Augustinus**, *De civ. Dei*, XXI. 10.

Az eszmék eredete.

Az atyák [1]) elfogadták az olasz iskola tanát, hogy „a tárgyak ismerete az érzékek alá nem eső változhatlan lényekben áll"; de visszautasitották ama Plato-féle föltevést, hogy az érzelmek egy előbbi életben szerzett tudomány emlékezetét keltik föl az emberben; csupán azt állitják, hogy a szellem ért, a mennyiben nem csak értelmes, hanem egyszersmind változhatlan lényekhez van kapcsolva, minők az eszmék [2]). Ha ezek elszigetelten léteznének, mindannyi istenségek volnának: miért is szükség hinni, hogy azok az isteni értelemben léteznek. Megtisztiták ekképen a platonismust a bálványozástól, s elválhatlanul összekapcsolták azt a keresztény theologiával.

Vizsgálva továbbá azt, miként léteznek ez örök és szükségképi eszmék az Istenben, belátták, hogy azoknak foglalata nem lehet egyéb, mint az Ige; de az Istenben sincs köztök való különbség, hanem a legtökéletesebb egységre vitetnek vissza magában az Igében s ennélfogva az isteni lényegben, a melly tehát maga a megérthető [3]), melly „megvilágositja mindazt, a ki e világra jön", mert az ember az Istenben az eszméket látja.

Módszer.

A mi illeti az atyáknak módszerét: meg kell különböztetni ama könyveket, mellyekben a katholikus dogmákat állapitják meg és adják elő, azoktól, mellyekben ellenfeleiket, legyenek bár azok pogányok vagy eretnekek, megczáfolják. Az előbbiekben a bizonyitások utján járnak el; az utóbbiakban gyakran használják az Aristoteles-, vagy Plato-féle módszert, a syllogismust, behozást, képtelenséget, mintegy saját fegyvereiket forditva ellenfeleik ellen. Abban, a mi sajátjok, mindenek előtt a kérdés alatti dogmát adják elő, többnyire a szentirás valamelly mondatát idézve. Azután abból hitvallást formulázznak, mellyben az értelmezendő tételt meghatározzák; erre fölidézik mindazon helyeket, a hol csak e dogma kifejezve van, egyiket a másika által támogatva, mig tételöket észszerü világosságba helyezik, s az ellenkezőnek képtelenségét bebizonyitják.

Az iskolai logicához olly kevéssé ragaszkodnak, hogy Tertullián fölkiált: „Nyomorult Aristoteles, ki (az eretnekeknek) mesterséges dialecticát készitett, melly képes mindennemü alakot ölteni magára szintugy az igenlésre, mint tagadásra; melly bővelkedik böles monda-

[1]) Főleg sz. Justin (contra Gent.), alexandriai Kelemen (Stromat. VI.), és caesareai Eusebius (Praep. evang. XI.).

[2]) Lásd különösen: **Augustinus,** *Rectractat.* I. 8.; **Rosmini,** *Mamiani ellen.* 487. l.

[3]) Per λόγον enim solum cognoscentia efficitur. **Marius Vict.**

tokkal, állitásaiban kérkedő, tépelődő, az okoskodásokban összebonyolult, önmagában veszélyes; melly mindenhez ujra hozzáfog, mintha semmi sem volna még megállapitva. Innen származnak a végtelen mesék és genealogiák, a rák módjára visszamenő vitatkozások, mellyeket az apostol eltiltott nekünk, kárhoztatva a bölcsészetet.“

Az ugynevezhető keresztény módszertől azonban csakhamar megváltak a szent atyák. Szent Ágostonnál már iskolai formák mutatkoznak, sőt egész dialecticai értekezések; talán azért, hogy az ellenfél saját táborában győzessék le. E tanár a tárgyat az Aristoteles-féle categoriák szerint osztotta el, nehogy a kérdésnek valamelly oldala kikerülje figyelmét; azután különösen syllogismussal, vagy Socrates-féle okoskodással élt a bizonyitásban. Ágoston kora óta hozatott be a hit tárgyában az élezes syllogisticus okoskodás, mellyel végre még a tévelyt is támogatni lehetett.

Mig a haldokló pogányság, megzavarodott elmével, a régi bölcseséghez folyamodott, mint a melly az istenekhez legközelebb áll: az atyák elnyomták azt az emberi-nem őshagyományai alatt, s minden tudományt egybehangzólag az igazság bizonyitására irányoztak. S valóban a régi tévelyek lerontásának müve igen nagylelküleg folyt; később azonban, midőn az összes tudományokat és az encyclopaediát az evangelium alapjára akarnák fektetni, bármennyire igyekeztek is azon, a közbejött balesemények által ez ösvényről eltérittettek.

Erkölcstan.

Az erény nem volt többé a közmegegyezés dolga, hanem a józan értelemmel fölfogott és megitélt igazságnak gyakorlata; jó tulajdonsága az észnek, mellyel vissza nem élhetni [1]). Bünt követ el, ki saját javát a legfőbb jónak, az alanyit a tárgyilagosnak eléje teszi [2]).

Miután a kereszténység a megváltás tana, föérdemnek tartatott életföláldozással is gyakorolni a szeretetet; s hogy felebarátunk javát növeljük, mindenkinek kötelessége ipart üzni, tanulni, előhaladni. Ekképen tehát a kereszténység egyszersmind a tevékenység és előhaladás tana; holott a régiek, a hanyatlásnak eszméjére támaszkodva, a rosszat és az egyenlőtlenséget az emberek közt szükségnek tekintették, azt türték és türni engedték.

Ebből következett még a szabadság, miután jog váltotta föl a té-

[1]) Sz. Ágoston hires értelmezése: „Virtus est bona qualitas mentis . . . qua nullus male utitur.“ S másutt: „Ille pie et juste vivit, qui rerum integer est aestimator, in neutram partem declinando.“ De doctr. chr. I. 27.

[2]) Voluntas aversa ab incommutabili bono et conversa ad proprium, peccat. **S. August.** *De libero arbitrio.*

nyeket; a gondolat és az emberi lelkismeret, szabadon alávetve Istennek, csupán Istentől függöttek, a valódi és legfelsőbb uralkodótól, ki a legfőbb hatalommal ruházta föl Krisztust. E szerint tehát csak Istentől és az ő Igéjétől ered az embernek azon joga, hogy másoknak parancsoljon; Istentől van a hatalom, de nem mindig az ember, ki gyakorolja azt, sem annak általa eszközölt használata; mind ez, mind amaz alá van vetve a legfőbb törvénynek, mellynek csalhatatlan értelmezője az egyház. Illy módon az engedelmesség a meggyőződésből származik; nem aljasitja le az embert az által, hogy őt más ember szeszélyeinek veti alá [1]). Szerinte a fejedelem Istennek szolgája a jóra; a kormányoknak főgondja, az igazságnak pontos kiszolgáltatása, semmi hatalmat és erőszakot nem gyakorolva a gondolat- és lelkismeretre. S minthogy ember önmaga által hatalommal nem bir, midőn az örök jog helyébe saját hatalmát emeli, bitorlóvá válik, az engedelmességre számot nem tarthat [2]).

Végre tehát mégis kiengesztelödött a tudomány és kötelesség, a bölcsészet és vallás, az erkölcstan és politika, mellyek mind ugyanazon kutfőből erednek.

A keresztény bölcsészetnek tehát legelső forrása Isten; és szükségképen egyesiti a gyakorlatot az elmélettel, amaz isteni kifejezés szerint: „Ha teljesititek az én parancsolatomat, megismeritek az igazságot.“ Ellenkezőleg a régi bölcsészeti felekezetek önzésével nem vágyódik a földi dicsőség után, hogy iskolákat alapitson; sőt nyiltan bevallja, hogy a tan, mellyet előad, nem az övé, soha el nem távozva az Istennel egyesült emberiség józan értelmétől, vagyis az egyháznak tekintélyétől. Az értelmi ujjászületést az erkölcsi ujjászületésre irányozták az egyházatyák, mindenek előtt a lelkeknek üdvét keresve. Mi végre szükség volt: mindenek előtt kiirtani a kételyt, melly az okoskodások erejével minden hitet aláásott; azután a kötelességnek összezavart fogalmait ujra rendezni. Az előbbit az által eszközölték, hogy a megdönthetlen hitnézeteket a hitre alapitották; a másikat pedig, hogy az egyformán kárhozatos pantheismust és duali-

[1]) „Az embernek joga van parancsolni az állatoknak, de csak az Istennek van joga parancsolni az embernek.“ **Gregorius Magnus**, lib. XXI. in Job. c. 15.

[2]) Regimen tyrannicum non est justum, quia non ordinatur ad bonum commune, sed ad bonum privatum regentis. . . . Ideo perturbatio hujus regiminis non habet rationem seditionis, nisi forte quando sic inordinate perturbatur tyranni regimen, quod multitudo subjecta majus detrimentum patitur ex perturbatione consequenti, quam, ex tyranni regimine. **S. Thom.** *Sum. theol.* Sec. II. q. 42. ar. 2, ad 3.

smust lerontották. Hogy ha az erkölcsi rendnek alkalmazásai a metaphysicai tanoknak legjobb bizonyitékaul szolgálnak: az atyák által most már nem csekély számu bölcsek közt, hanem valóban a népnél és az egész társadalomban elterjesztett tiszta morál leghathatósabb védve a tanok jeles voltának, mellyek az értelem törvényeit az akarat törvényeivel összhangzásba hozták.

Az ezen elvekből származott erkölcstan nem képezett valamelly tudományt; hanem annak alapjául véve az Istennek az ész és a kinyilatkoztatás által kijelentett akaratát, s az embernek abbeli kötelességét, hogy engedelmeskedjék annak, ki neki vagy átalános hatalmánál fogva, vagy hogy őt az ideiglenes és örök boldogságra vezérelje, parancsol, a keresztény tanárok szigoru s tiszta törvényeket hirdettek; ajánlották különösen a szeretetet, vagyis embertársunknak önzéstelen szeretetét, az őszinteséget, türelmet, mértékletességet; némellyek még szigoru ascetismushoz is folyamodtak, hogy elmélkedés és penitenciatartás által a bűntől megtisztuljanak, s az anyag kötelékeitől megszabadulhassanak.

HARMINCZHARMADIK FEJEZET.

Egyházi irodalom.

Nem csak uj bölcsészet, hanem uj és az előbbitől eltérő irodalom is támadott a kereszténységgel, mellynek forrásai valának a négy evangelium, a canonicus levelek és az apocalypsis; az uj-szövetségnek ezen huszonhét könyve az ó-szövetség 45 könyvével teszik a hetvenkét rejtélyes számot. Ezeknek egy része különösebben az örök élő igének kinyilatkoztatására vonatkozik; a többiek a hivek isteni közösségét állapitják meg, kimutatva az egyház alakulását, annak az apostolok által adott első szerkezetét és jövő sorsát. A mi az ó-szövetségben képlet, látás és jövendölés volt, az az uj-szövetségben megfejtve és befejezve van; amannak magasztossága szeretetteljes gyengédségre változik át, s Juda oroszlánja az evangeliumokban igen szelid bárány nak tünik föl, melly aztán az apostoli levelekben sas szárnyain emelkedik föl [1]).

Evangeliumok.

Az uj-szövetség minden egyéb szerzeménytől a népszerü és naiv kifejezés egyszerüsége által különbözik, melly alatt az eszmének utol-

[1]) **Schlegel**, *Geschichte der Litteratur*. VI. fölolv.

érhetlen magasztossága rejlik. Hogy annak mélységes értelme a közönséges fölfogáshoz leereszkedjék, a képlet példabeszéddé változik; ez az isteni parancsnak könnyen fölfogható értelmezése, melly, távol a keresett költészi képlettől és a titokteljes jelvénytől, a gyakorlati igazságokat egyszerü formákban s közönséges események alakjában terjeszti elő; melly, mint mesterség, mintája lett a számos legendáknak, az ujabb irodalom eme kizárólagos termékének.

Az első evangeliumot palaestinai származásu sz. Máté irta. Az ő elbeszélése a legnépszerübb, tények-, erkölcsi szabályok- és helybeli igazságokban bővelkedő; ő mindenek tudtára irt, s mint szemtanu, vagy illyeneknek bizonyságtétele után a dolgokat ismerte. Lukács, orvos, sz. Pál követője, és Márk, sz. Péter tanitványa [1]) görög nyelven adták elő a sz. történetet, a mint azt Páltól és Pétertől hallották, vagy Máténál olvasták: az első szabályszerü és elemező, a másik szabatos és rövid elbeszélő. Lukács nyelvtisztaság és méltóság tekintetében, mint a ki a tudományokban és társas életben jártas volt, leginkább kitünik. János, születésére zsidó, a megváltás jeleneteinek részese, bölcsész, theologus és költő, már claggott korában szerkeszté evangeliumát Ásia és számos egyházak püspökeinek kérelmére, kik nem érve be a másod kézbeli bizonyitvánnyal, azt a mindenek fölött kedvelt tanitványtól ohajtották birni [2]). Ő a Szentlélek sugallata alatt, nevezetesen olly szán-

[1]) Azt mondják, hogy Velenczében sz. Márk egyházában létezik sz. Márknak latin szövege, mellyet ő maga irt, s melly a négy evangelium Aquilejában föntartott codexének egy részét képezte. Midőn IV. Károly császár 1353-ban e városon átment, megkapta a patriarchától ez ereklyének két utolsó füzetét, mellyek a XII. fejezet 20-ik versétől kezdve a szöveget végig tartalmazzák; ezeket a prágai székesegyháznak ajándékozta, megrendelvén annak aranyba és gyöngyökbe foglaltatását; mi végre kétezer darab aranyat utalványozott, ohajtván egyszersmind, hogy az érsek a papsággal együtt menjen eléje a szent kéziratnak, s minden husvétkor ünnepélyes menetben körülhordoztassék. Az Aquilejában maradott többi öt füzet Mocenigo Tamás doge rendeletéből 1420-ban Velenczébe vitetett; a nedvesség azonban annyira megrongálta a kéziratot, hogy az többé nem olvasható. Még az is vita tárgya lett, valljon latin nyelven és pedig papirra vagy pergamenre vagyon-e irva? A kételyeket eloszlatta Lorenzo dalla Torre, a Bianchini-féle *Evangeliarium quadruplex* II. kötetében (Roma 1749.) 548 és követk. lap. Hogy ezen töredék az aquilejai kézirathoz tartozik, onnan is kitünik, hogy ebben, hol sz. Máté evangeliuma végződik, olvasható: „Explicit evangelium secundum Matthaeum, incipit secundum Marcum"; s utána semmi sem következik. 1778-ban Dobrowsky József e czim alatt: „Fragmentum pragense evangelii sancti Marci, vulgo autographi", kinyomatta Prágában a IV. Károly által ajándékozott 16 lapot, s kitünt belőle, hogy még csak a régi olasz fordítás sem volt, hanem az, mellyet sz. Jeromos javitott ki.

[2]) **Irenaeus**, III. 1.; **Eusebius**, III. 24. — A mi illeti az időt: első helyen áll

dékkal készitette munkáját, hogy megczáfolja azokat, kik, mint az ebioniták és Cerinthus, Krisztusnak istenségét tagadták [1]). Irálya érzelemteljes és kellemes.

Sz. Epiphanius jellemezve a négy evangelistát, mondja, hogy Isten mindegyiknek valami sajátságot adott, ollyképen azonban, hogy bizonyos pontokban megegyezznek egymással, ne hogy valami kétely maradjon fön a közös isteni forrás iránt, mellyből meritettek; egyuttal mindegyik hoz föl valamit, a mi a másiknak figyelmét kikerülte. Máté részletes körülményeket hoz föl a Megváltó születésére és származási táblájára vonatkozólag; ezekre támaszkodott Cerinthus annak bizonyitására, hogy Krisztus egyszerü ember volt légyen. Ekkor a Szentlélek Márknak sugallta egy uj evangelium készitését harmincz évvel az előbbi után. Ő egyike volt a hetvenkét tanitványnak, kik elszéledtek, a nélkül, hogy hallották volna a Krisztus által adott abbeli parancsot, hogy egyék az ő testét és igyák az ő vérét. Márk minden tehetségét oda irányozta, hogy a Megváltó istenségét bebizonyitsa; de mivel nem elég világosan fejezte ki magát e pont fölött, az eretnekek tévelyeikben megmaradtak. A Szentlélek ekkor mintegy kényszeritette sz. Lukácsot annak befejezésére, a mit a két előbbi tökéletlenül hagyott; de mivel ő neki sem sikerült megszüntetni a tévelyt, maga a Szentlélek ösztönözte Jánost, midőn Patmosból visszatért, szerkesztené a negyedik evangeliumot, mellyben ez a Krisztusnak, elődei által már leirt élete előadásával kevesebbet gondolva, inkább a Megváltó isteni természetére vonatkozó tévelyek eloszlatására forditotta minden tehetségét.

Apostoli levelek.

E levelek apróbb értekezések, intézve az egyházakhoz, vagy az apostolok legbuzgóbb tanitványaihoz, s dicséreteket, megrovásokat, utasitásokat, intelmeket, buzditást, magaviseleti szabályokat tartalmaznak. Nem szoritkoznak csupán egy tárgyra, hanem egy tételről a

---

sz. Máté evangeliuma, azután jő sz. Péter I. levele, sz. Márk evangeliuma, sz. Lukács evangeliuma, sz. Pál levelei a Thessalonikaiakhoz, a Galatákhoz, Korinthusiakhoz, Romaiakhoz, Philemonhoz, Colossabeliekhez, Ephesusiakhoz, Zsidókhoz, I. levele Timotheushoz, Titushoz, sz. Péter II. levele, sz. Pál II. levele Timotheushoz. Sz. Jakab levelének és az Apostolok cselekedetei könyvének kora bizonytalan. Sz. János majdnem egy időben irta evangeliumát leveleivel, s kevéssel sz. Judás levele előtt.

[1]) **Epiphanius**, *Haer.* II. 12. XXX. 3. Evangeliumának *initium*-a megczáfolása a gnosticus tanoknak, hol a különféle szellemi működések ama szavakkal magyaráztatnak, mellyeket ottan ismétel: ἀρχή, λόγος, μονογενής, ζωή, φῶς, principium, verbum, unigenitus, vita, lux, stb.

másikra mennek át, miként szokás a levelekben; még személyes viszonyokba is bocsátkoznak. Eme levelekben Péter sem mint iró, sem mint vitatkozó gyanánt nem tünik föl, hanem mint a hierarchiának feje, ki az egyházat az egység hatalmával igazgatja. Pál, a nemzetek apostola, a különféle népek véleményeit vizsgálja és mérlegeli. Jánosnak az oktatás harmadik módja jutott, tudnillik a hagyományokat őrző tanárnak szerepe, ki legmagasb szempontból tekinti a köteléket, mellynél fogva a világegyetemet mozgásba hozó tünemények és eszmék egymáshoz kapcsolódnak.

Apocalypsis.

Sz. János Domitián által Patmosba, a sporad szigetek egyikére számüzetvén, ottan természetfölötti látásai voltak, mellyeket Isten rendeletéből leirt, s Ásia hét rendbeli főbb egyházainak megküldött, ugymint: az állhatatosság- és türelemmel teljes, habár első buzgalmában meglanyhult ephesusi egyháznak; a szegény és balsetekben béketürő smyrnai egyháznak; az Aesculap közel temploma által beszennyezett pergamusi egyháznak; a hit-, szeretet- és türelemmel teljes tiatyrai egyháznak; a sardesi egyháznak, mellynek bünbánattal kellett helyrehoznia számos fiainak büneit; a philadelphiainak, melly az igazságban állhatatosan megmaradt; végre a lanyha és lélekben szegény laodiceai egyháznak, melly, minthogy némi anyagi hibáktól ment volt, tökéletesnek tartotta magát.

Ama nagyszerü dramában, mellyben a neki kijelentett titkokat titokteljesen adja elő, látja az egyháznak diadalát, a közelgő és távolabbi üldöztetéseit s viszontagságait, a báránynak titokteljes egyesülését mennyei jegyesével; továbbá a világ föloszlását s az örömélveket, mellyeket Isten a mennyei Jerusalemben tartott fön azok számára, kik őt szeretik, s mellyek tökéletesbek lesznek, midőn az eget és a földet megujitja. A homályos irály hosszu értelmezésekre és számos tulságokra nyujtott alkalmat.

Az apostolok cselekedetei.

„Az apostolok cselekedetei" uj neme a történeti előadásnak, magasztos az ő egyszerüségében, minő a hősökké lett halászokhoz illett, kik nem a maguk, hanem Isten nevében indultak ki a világ meghóditására. Igen érdekesen adatnak itt elő minden gyülölet nélkül a zsidók makacsságával és a pogányok közönyösségével vivott küzdelmek. „Midőn Pál őket Athenebe várná, felindul vala az ő lelke ő benne, látván, hogy a város bálványképek tiszteletében elmerült légyen. Azért vetekedik vala nem csak a zsinagogában a zsidókkal, és az Istennek tisztelőivel, hanem a közhelyen is naponkint mindazokkal, valakiket előtalál.

Némellyek pedig az epicureus és stoicus bölcselkedőknek felekezetéből valók beszélgetésbe ereszkedének vele; és mások ugyan kérdék: Valljon mit akar ezen szószaporitó mondani? Mások ismét mondának: Idegen istenekot látszik hirdetni, mivel tudnillik Jézust és a föltámadást hirdeti vala. És megragadván őtet, elvezették az areopagus főtanácsába, mondván: Lássuk, valljon megérthetjük-e azon uj tudományt, mellyről szólasz? Mert holmi újságokat beszélsz füleinknek. Akarjuk azért tudni: mi dolgok legyenek ezek? Itt jegyzésre méltó: hogy minden athenebeliek és a jövevények is, kik ott laknak, semmi egyébbel nem foglalatoskodának, hanem csak uj hirek beszélgetésével és hallgatásával. Megállván pedig Pál az areopagus közepett, imigyen szóla: Athenei férfiak! mindenből ugy látom, hogy ti egyebeknél mintegy szorgalmatosabbak vagytok az isteni tiszteletekben. Mert körüljárván, és a ti nálatok tiszteletben levő tárgyakat megtekintvén, találék olly oltárt is, mellyen irva vagyon: Az ismeretlen Istennek. Azon Istent tehát, kit ti, mint ismeretlent tiszteltek, ime, én hirdetem nektek. . . . Midőn pedig a holtak föltámadásáról szólott, némellyek gunyolták őt, mások pedig mondák: E felől ismét máskor hallgatni akarunk téged. Igy Pál kiméne közülök. Némelly férfiak pedig hozzája állván, hivének." (Apost. cselek. XVII. 16—23. 32—34.)

Apostoli symbolum és constitutiók.

Valószinü, miként már az első időktől fogva éreztetett annak szüksége, hogy rövid foglalatban fejeztessék ki a hit valamelly formulával, melly talán a keresztség fölvétele alkalmával mondatott el. S jóllehet nem állitható, hogy az apostolok valami symbolumot szerkesztettek volna magok közt, mielőtt a világ megtéritésére elindultak; de azért nem hihető, hogy a keresztségi formulához mindannyiszor ujabb czikket adtak volna, valahányszor egy ujabb eretnekség az óvást szükségessé tette. Annyi azonban történetileg áll, hogy idővel adalékok járultak ahhoz, a mi apostoli symbolum-nak neveztetik, s hogy valójában olly általánosságban van szerkesztve, miként a nagyban eltérő nézetüek is megtarthatták azt.

Számos leveleket irtak a kereszténység kezdetén Judas, Barnabás, Ignácz, Dénes, Kelemen: ez utóbbi annyira tiszteltetett, hogy mindazon müvek, mellyeknek szerzőjét nem ismerték, neki tulajdonittatnának. Ugyanezen alakkal birnak a Constitutiones apostolicae, hihetőleg egy syrus papnak müve a III. századból, ki azokban a világiak és egyháziak kötelességeit, az istentiszteletet és vallási tant, ellentétben az ő korának eretnekségeivel, terjeszti elő. Később járult hozzájok a VII. és VIII. könyv.

Hermas.

Hermas, az apostolok kortársa, fensőbb kinyilatkoztatásból sok igazság ismeretére jutott, s előadta azokat Pastor czimü könyvében, melly egy ideig canonicus könyvnek tartatott, s látásokat, szabályokat és hasonlatosságokat tartalmaz. Romában (ő maga mondja), egy nőre talált, kit gyermeksége óta testvére gyanánt szeretett; ugy tetszett neki, hogy a boldogság tetőpontját érné el, ha őt birhatná. Illy gondolatok közt szemei elhomályosodván, lélekben egy magányos helyre viteték; itt imádság közben megnyilni látta az eget, honnan köszönté őt a megkivánt nő, azt mondván neki, hogy Isten előtt vádolja őt a kivánság miatt, melly szivébe lopódzott; és hogy könyörögjön, miszerint ez neki megbocsáttassék. Hermas megijedve, s nem tudva magának tanácsot adni, arról gondolkozott, miképen kerülheti ki Isten haragját, ha még az egyszerü vágy is bünül rovaték föl neki. És ime megjelen előtte egy igen éltes nő, fénylő öltözetben, ki az ő szorongásáról értesülve, elmondja neki, miként semmi gonosz vágynak sem szabad férni az Isten szolgájának szivéhez; hogy az Ur megharagudott rá, mivel feddés nélkül eltürte gyermekeinek némelly erőszakoskodásait. Hogy tehát fölbátoritsa őt, egy, kezében tartott könyvből nagyszerü csodadolgokat olvasott neki, mellyeket ember megérteni alig képes, s mellyeknek vége illyforma volt: „Lám, a seregeknek Istene láthatatlan hatalma és véghetetlen bölcsesége által teremté a világegyetemet; az ő dicsőséges tanácsából szépséggel vette körül teremtményeit, s az ő szavának ereje által alkotta az eget, és helyezé e földet a vizek fölé, s alapitá az ő szentegyházát, mellyet megáldott. Ő át fogja helyezni az egeket, hegyeket, dombokat, tengereket; minden tele lesz az ő választottaival, miszerint ezekben beteljesedjenek az ő igéretei, miután törvényeit tisztelettel és örömmel megtartották.“ Ezután a nő, ki az egyház volt, eltünt, kiáltva: „Bátorság, Hermas! ez az első látás.“ Még három következett utána, mellyeket ő érdekes egyszerü irálylyal ad elő. A második és harmadik látásban az örök igazságról, az erkölcsi szabályokról és az egyház előhaladásáról értekezik az ő őrangyalával.

Apocryph evangeliumok.

Az evangeliumok és az apostolok cselekedetei, leginkább csak a tanokkal foglalkozva, korán sem elégiték ki egészen a hivők tudvágyát az ott emlitett egyénekre vonatkozólag. Ennek kielégitése végett némellyek Krisztus életéből elbeszéléseket irtak össze, részint összegyüjtve azt, a mit másoktól hallottak, módositva, miként történni szo-

kott, a hagyomány által; részint hozzáadva saját képzeletökből. Ekképen támadtak az apocryphus evangeliumok, mellyek, habár hivés végett nem terjesztettek a hivők elé, s a criticát sem állják ki, mindazáltal mint az egyszerüség mintái sajátságos ellentétet képeznek az ó irodalommal, főleg ennek hanyatlása korában [1]).

A Krisztusnak tulajdonitott különféle iratok közöl egyszerüségénél fogva legkevesebb kifogásra szolgáltat alkalmat azon levél, mellyet Abgarusnak, Edessa királyának irt, ki valamelly sulyos nyavalyában hozzá folyamodott, fölszólitván őt, jönne el városába, hol biztosságra és tiszteletre fogna találni. Jézus válaszolja neki, hogy küldetését meg nem változtathatja, halála után azonban egy apos-

---

[1]) Az evangeliumok ellen ujabb időben merész támadást intéztek a német protestansok, főleg Strauss tanár *Krisztus élete* (Tübinga, 1835.) czimü müvében. A mit Wolf tett Homerrel, Niebuhr a romai történelemmel, ugyanazt akarták tenni a német exegeták az evangeliumi előadással, különféle időkorból és szándékból eredő eszmék, találmányok, szabályok halmazának tartva azt; ugy annyira, hogy Krisztus nem is létezett volna, talán az evangelisták sem, minden csak metaphysicai mythusra vihető vissza. Ez már nem volt a gunyoló támadás, mellyet Voltaire intézett az evangeliumok ellen, fölelevenitvén az élezeket, mellyeket tizenöt századdal azelőtt mondottak Celsus, Porphyrius, Julianus, s mindenben hazugságot és csalást igyekezvén kimutatni; ez már allegoricus magyarázat, mint a melly a szemlélődő Németországhoz illik. Először az ó-szövetségi könyveken gyakorolták e tanulmányt. 1790-től Eichhorn jelvényszerünek tekintette a Genesis első fejezetét, mint töredékekből állót, mellyekben a Jehova különbözött az Elohimtól. 1803-ban adta ki Bauer a *Biblia mythologiáját*. Később ugyane szétbontást kisérlé meg az evangeliummal, *den Sohn analysiren*, miként Hegel mondá, valóban bámulandó nyugalommal az előtt, a ki tekintetbe veszi ama megmérhetlen ürt, melly szintugy a történelem-, mint a lelkismeretben maradna, ha Krisztus pusztán csak eszményi jelleggé olvadna föl. Schleiermacher, ki meghalt 1834-ben, hatalmas bölcsész és nyelvész, megfosztá az ó-szövetséget jövendöléseitől, az ujat pedig csodáitól, s a mi belőlök fönmaradt, azt a bölcsészettel és az emberiség fölötti saját elméleteivel igyekezett megegyeztetni. Észrevevén, hová vezetnek eszméi, szinte megrémült azon időtől, midőn egy részről a kereszténység a barbarsággal és babonasággal, más részről a tudomány az istentelenséggel fogna állani; s az általa készitett mélységbe pillantva, fölkiált: „Boldogok a mi atyáink, kik járatlanok levén még az értelmezésben, együgyüen és becsületesen hitték mindazt, a mi nekik előadatott! A történelem kárát vallotta, de a vallás nyert általa. A criticát nem én találtam föl; de ha már megkezdette müvét, be kell azt végezni. Az emberiség szellemo örködjék fölötte, ez el nem rabolja töle, a mi legbecsesebb. Mindenki tehát saját kötelességével egyezőleg cselekedjék.“

tolát fogja küldeni hozzá [1]). A történetiró Eusebius állitja, hogy e levelet Edessa levéltáraiban találta [2]).

Az apocryph könyvek közt Pilatusnak a császárhoz irt két levele fordul elő, értesitve ezt Krisztus haláláról. Az első az Anacephalaeosis-ból vétetett, vagyis azon öt könyvből, mellyeket az ál Hegesippus irt Jerusalem pusztulásáról, honnan több izben idéztetett. A második levél tudtomra először a régi romai, vagy jerusalemi Martyrologiumban adatott ki [3]). A Claudius czimzetet nem kell hibának tekinteni, minthogy maga Tiberius is a Claudius-családból származott. A görög kézirat, melly Lambecius szerint a bécsi könyvtárban létezik, igy szól: *Κρατίστῳ σεβασμίῳ φοβερῷ θειοτάτῳ Αυγούστῳ Πιλάτος Πόντιος ὁ τὴν ἀνατολικὴν διεπῶν* [4]).

---

[1]) Exemplar epistolae scriptae a rege Abgaro vel toparcha ad Jesum, et missae Hierosolymam per Ananiam cursorem:

„Abgarus, Uchaniae filius, toparcha, Jesu Salvatori bono, qui apparuit in locis Hierosolymorum, salutem. — Auditum mihi est de te et de sanitatibus, quas facis, quod sine medicamentis aut herbis fiant ista per te, et quod verbo tantum coecos facis videre, et claudos ambulare, et leprosos mundas, et immundos spiritus ac daemones ejicis, et eos, qui longis aegritudinibus afflictantur, curas et sanas, mortuos quoque suscitas. Quibus omnibus auditis de te, statui in animo meo unum esse e duobus, aut quia tu sis Deus et descenderis de coelo, ut haec facias, aut quod filius Dei sis, qui haec facis. Propterea ergo scribens rogaverim te, ut digneris usque ad me fatigari, et aegritudinem meam, qua iam diu laboro, curare. Nam et illud comperi, quod Judaei murmurant adversum te, et volunt tibi insidiari. Est autem civitas mihi parva quidem sed honesta, quae sufficiat utrisque."

Exemplar rescripti ab Jesu per Ananiam cursorem, ad Abgarum toparcham:

„Beatus es, qui credidisti me, cum ipse me non videris. Scriptum est enim de me, quia hi, qui me vident, non credunt in me, et qui non vident me, ipsi credent et vivent. De eo autem, quod scripsisti mihi, ut veniam ad te, oportet me omnia, propter quae missus sum, hic explere; et posteaquam complevero, recipi ad eum, a quo missus sum. Cum ergo fuero assumtus, mittam tibi aliquem ex discipulis meis, ut curet aegritudinem tuam, et vitam tibi atque his, qui tecum sunt, praestet."

[2]) *Hist. eccl.* I. 13.

[3]) Lucca, 1668. 113. lap;

[4]) „Pontius Pilatus Claudio salutem. Nuper accidit, et quod ipse probavi, Judaeos per invidiam se suosque posteros crudeli condemnatione punisse. Denique cum promissum haberent patres eorum, quod illis Deus eorum mitteret de coelo sanctum suum, qui eorum rex merito diceretur, et hunc se promiserit per virginem missurum ad terras: istum itaque, me praeside, in Judaeam Deus Hebraeorum cum misisset, et vidissent eum coecos illuminasse, leprosos mundasse, paralyticos curasse, daemones ab hominibus fugasse, mortuos etiam suscitasse, imperasse ventis, ambulasse siccis pedibus super undas maris, et multa alia fecisse, cum omnis populus Judaeorum cum filium Dei esse diceret, invidiam contra eum passi sunt principes Judaeorum, et tenuerunt eum, mihique tradiderunt, et alia pro aliis mihi de eo men-

Pilatus iratait az első apologeták emlitik, azonban a jelenleg fönlevők illyeneknek nem tekinthetők; egy másolat a párisi királyi könyvtárban őriztetik; egy másikat egy colberti codex után Fabricius bocsátott közre [1]).

Krisztus gyermekségének evangeliuma egész halmazát foglalja magában a Megváltó, még mint gyermek által eszközlött csodáknak, mellyek, ha igazak volnának, az igaz hit bámulandó elterjedésének minden csodáját megszüntetnék, s csak az lenne épen a csodálni való, miként lehete, hogy ő, ki övéi közé jött, általuk föl nem ismertetett [2]). József, a mint abban előadatik, a városba járt, s magával vitte az Ur Jézust is, valahányszor munkára hitták őt, hogy készitsen kis hordókat, szitát, ajtókat vagy szekrényeket; s midőn József keze alatt hosszura vagy rövidre, szélesre vagy szükre esett ki a készitmény, Jézus kiterjesztve kezét, mindent jóvátett [3]). Egykor a jeru-

---

tientes dixerunt, asserentes istum magum esse et contra legem eorum agere. Ego autem credidi ita esse, et flagellatum tradidi illum arbitrio eorum. Illi autem crucifixerunt eum, et sepulto custodes adhibuerunt. Ille autem, militibus meis custodientibus, die tertio resurrexit; in tantum autem exarsit nequitia Judaeorum, ut darent pecuniam custodibus et dicerent: *Dicite, quia discipuli ejus corpus ipsius rapuerunt.* Sed cum accepissent pecuniam, quod factum fuerat, tacere non potuerunt; nam et illum surrexisse testatisunt se vidisse, et se a Judaeis pecuniam accepisse. Haec ideo ingessi, ne quis aliter mentiatur, et aestimet credendum mendaciis Judaeorum."

„Pontius Pilatus Claudio salutem. De Jesu Christo, quem tibi plane postremis meis declaraveram, nutu tandem populi, acerbum, me quasi invito et subticente, supplicium sumptum est. Virum hercle ita pium ac sincerum nulla unquam aetas habuit, nec habitura est. Sed mirus exstitit ipsius populi conatus, omniumque scribarum et seniorum consensus, suis prophetis et more nostro sibyllis praemonentibus, hunc veritatis legatum crucifixere, signis etiam super naturam apparentibus, dum penderet, et orbi universo philosophorum judicio lapsum minantibus. Vigent illius discipuli, opere et vitae continentia magistrum non mentientes, imo in ejus nomine beneficentissimi. Nisi ego seditionem populi prope aestuantem pertimuissem, fortasse adhuc nobis ille vir viveret. Etsi, tuae magis dignitatis fide compulsus quam voluntate mea adductus, pro viribus non restiterim sangvinem justum totius accusationis immunem, verum hominum malignitate inique in eorum famam, ut Scripturae interpretantur, exitium pati et venundari."

[1]) *Codex apocryphus Novi Testamenti.* Hamburg, 1703.

[2]) Határozottan tagadja azokat sz. János, midőn azt mondja, hogy Krisztus az első csodát a kánai menyegzőn vitte véghez.

[3]) Sz. Márk evangeliumában (VI. 3.) Krisztus ácsnak, ὁ τέκτον neveztetik, ámbár némelly codexekben olvasható: *az ács fia*, ὁ τοῦ τέκτονος, miként sz. Máténál (XIII. 55.). Sz. Justin vértanu állitja, miként ekék, igák s egyéb τεκτονικὰ ἔργα kerültek ki Jézus kezeiből *(Dial. cum Tryph.)*; Libanius egy keresztény tanártól kérdezvén, mit csinálna az ácsnak fia, ὁ τοῦ τέκτονος, azon feleletet nyerte: „Koporsót készit Julianusnak." **Theodoretus**, Hist. III. 25.

salemi király hivatta őt: „Szeretném, ugy mond, József, ha te nekem trónt készitenél.“ József engedelmeskedett, azonnal a munkához fogván; két esztendőt töltött a királyi palotában, mig a munkát végrehajtotta. De midőn azt helyére állitaná, ime két arasznyi hibázott a kitüzött mértékből; mi miatt a király nagyon bosszankodott. Haragjától félve József, vacsora nélkül feküdt le. Midőn Jézus az ő nyugtalanságának okát kérdené: „Elvesztettem, ugy mond, két egész évi fáradságomat.“ A mire Jézus felele: ‚Bátorság, ne ijedj meg; te egyik oldalról fogod a királyi széket, én a másik oldalról, s igy a kellő mértékre emeljük azt.‘ E szerint cselekedvén József, a trón engedelmeskedett, s megütötte a kellő mértéket. A körülállók látva e csodát, bámultak, s az Urat dicsérték [1]).

Az illy gyermekségek, haszonnélküli csodák és együgyü megjegyzések mellett akad az ember iratokra, mellyek a classicai irodalomban ismeretlen érzelmekkel telvék. Mintha csak Sacontala panaszait hallaná az ember a Protevangelium ama helyén, hol Anna, Mária anyja, magtalansága fölött szomorkodva, fölemeli szemeit, s a babérfa ágai közt verébfészket pillant meg, és zokogva panaszkodik, hogy nem hasonlithatja magát „a madarakhoz, mellyek termékenyek az Ur szine előtt, sem a földi állatokhoz, sem a vizekhez, sem a földhöz, mellyek mind termékenyek, s téged, oh Uram! dicsérnek“ [2]).

Mária Magdolna, a bünös nő, kinek igen sok megbocsáttatott, mert nagyon szeretett, összetévesztetett Lázár és Mártha testvérével s ugyanazzal, ki a szüz Anyának kiséretében volt a kalvária hegyén. Mivel az ő büneit nagy penitenciával rótta le, azt mondák róla, hogy Provence-nak egy barlangjába vonult, alávetve magát mindazon szigornak és áhitatnak, a mit bünbánó szeretete sugallt neki.

A tizenkét apostol, Krisztus szenvedésének társai s tanainak örei, ezeknek hirdetése végett a legtávolabb tartományokba széled-

---

[1]) *Evangelium infantiae.* XXXVIII. 29.

[2]) *Καὶ ἠτένισεν εἰς τὸν οὐρανὸν, καὶ εἶδε καλίαν στρουθιῶν ἐν τῇ δάφνῃ, καὶ ἐποίησε θρῆνον ἐπ᾽ ἑαυτῇ, λέγουσα, „Οἴ μοι, τίς με ἐγέννησε, ποῖα δὲ μέτρια ἐξέφυσέ με, ὅτε ἐγὼ καταρὰ ἐγεννήθην ἐνώπιον τῶν υἱῶν Ισραήλ; . . . . . Οἴ μοι τινὶ ὡμοιώθην; οὐχ ὡμοιώθην ἐγὼ τοῖς θηρίοις τῆς γῆς, ὅτι αὐτὰ τὰ θηρία τῆς γῆς γόνιμα ἐστὶ ἐνώπιον σοῦ Κύριε. Οἴ μοι; τινὶ ὡμοιώθην ἐγώ; οὐχ ὡμοιώθην ἐγὼ τοῖς ὕδασι τούτοις, ὅτι αὐτὰ τὰ ὕδατα γόνιμα εἰσὶν ἐνώπιον σοῦ, Κύριε . . . οὐχ ὡμοιώθην ἐγὼ τῇ γῇ ταύτῃ, ὅτι καὶ ἡ γῆ προσφέρει τοὺς καρποὺς αὐτῆς, καὶ εὐλογεῖ σε, Κύριε.* — *Protevangelium Jacobi,* III.

tek. Utazásaikról nincs ugyan bizonyos tudomásunk; mindazáltal volt azokban valami csodaszerü: merész vállalatok, rendithetlen predikálások, támogatva nyilvános csodák által, átkelések a tenger szigeteire és barbár tartományokba. András bejárta Felső-Ásiát; Pál rhetorok- és tanitványoktól hemzsegő városoknak hirdette az evangeliumot; Máté az aethiopokat, Fülöp a szittyákat kereste föl; Bertalan messzebb hatott Indiába, mint maga Nagy-Sándor. Még a birodalom keblében is a hit behatott a császárok palotájába, a rabszolgák hajlokába; diadalmaskodott a synedrium- és areopagusban. Pál, a nemzetek apostola, saját kézi munkájával kereste élelmét; Péter, a halász, Romába jött megtámadni egy sophistát és egy zsarnokot, s utódjainak jövendőbeli székét Tiberiusnak királyi palotája mellett ütötte föl. Milly tág mező a jámbor képzelődésnek, annál szabadabb mozgással, minthogy az apostoloknak életéről az evangeliumnak hiteles eseményei közt alig tétetik említés! [1])

Szüz Máriával sokat foglalkoztak a zsidók. A Talmudban több helyütt a nők hajfodoritójának neveztetik. Krisztusnak a zsidók által e czim alatt: Sepher toledoth Jeschu (Jézus származásának könyve) szerkesztett két rendbeli életrajzában Pander József Bethlehemből bele szeret egy Mirjan nevü fiatal fodrásznőbe, ki Johanan felesége volt, s férjének tettetve magát, vele ravaszul visszaélt, a ki egy Jeschua nevü gyermeket hozott világra. Ezt Elcanan nevelte föl és oktatta a szent könyvekben. Egy napon, midőn számos vének a kapuban ülnének, két gyermek ment el előttök; az egyik levette süvegét, a másik pedig nem. Arról, ki makacsul, a bevett illemszabályok ellenére süvegét le nem vette, azt mondá Eliezer, hogy fattyugyermek. Elment tehát a gyermek anyjához, ki a piaczon főzelékeket árult; ekkor kitünt, hogy a gyermek nem csak törvénytelen, hanem tisztátalan nőnek a fia. A vének háromszáz trombita harsogása mellett tudtul adták, hogy a gyermek tisztátalan születésü.

Elfutott tehát Jeschua Galilaeába, visszatért Jerusalembe, bement a templomba, megtanulta és elsajátitotta az Isten nevét, azt hártyára irta; azután minden fájdalom nélkül oldalbordáját megnyitván, sebében az iratot elrejtette. A Schemhamephoras kimondhatatlan névvel tömérdek csodákat mivelt. Halálra itéltetvén a synedrium által, tövissel megkoronáztaték, megostoroztaték és megkövezteték; egy fára

---

[1]) Lásd: **Abdia**, *Historia certaminis apostolici.* Hihetőleg gyüjtemény, bizonyára régi, az apostolokra vonatkozó legrégibb hagyományokból. Lásd: **Grabe**, *Spicilegium Patrum primi seculi.* Oxford, 1698.

akarták őt fölfüggeszteni, de minden fa eltört alatta, mert megbüvölte azokat. A bölcsek nagy káposztát mentek keresni, a mi nem fa, hanem fü s arra akasztották föl őt. — Illy nyomorult történeteket gondoltak ki a zsidók az evangeliumi előadás egyszerü fensége ellenében.

Fönmaradt számunkra a legrégibb könyv Szüz Mária haláláról [1]), mellyet habár Gelasius pápa az apocryphok közé sorozott is, mindazáltal a hithirdetők, az adomagyüjtők és müvészek abból meritették Krisztus anyjának földi halálát és mennybemenetelét. Ki is, ez

---

[1]) *De transitu beatae Mariae virginis.* Ujra nyomatott a *Bibliotheca Patrum* II. köt. 163. lap. Párisban. Harminczkilencz apocryph evangelium vettetett el, melyek a következők: 1) a zsidók evangeliuma; 2) a nazarenusok evangeliuma; 3) a 12 apostol evangeliuma; 4) sz. Péter evangeliuma, melly nem egyéb mint Máténak a zsidó-keresztényektől megváltoztatott evangeliuma; 5) az egyptomiak evangeliuma; 6) három evangelium a bold. Szüz születéséről; 7) sz. Jakab evangeliuma, görög és latin nyelven, ifjabb Jakabnak tulajdonitva; 8) Jézus gyermekségének evangeliuma, arab és görög nyelven, tele csodákkal, mellyeket a Megváltó 12 éves kora előtt vitt végbe; 9) sz. Tamás evangeliuma, hasonló az előbbihez; 10) Nicodemus evangeliuma, zsidó nyelven, később az angolok által leirva, kik azt állitják, hogy Nicodemus vitte hozzájok az örömhirt; 11) az örök evangelium, egy XIII. századbeli szerzetes müve, ki ezzel akarta helyettesiteni az igazi evangeliumot, valamint ez lerontotta a régi törvényt; 12) András és 13) Bertalan evangeliumai, kárhoztatva Gelasius pápa által; 14) Apelles evangeliuma; 15) Basilides, 16) Cerinthus, 17) az ebionitak, 18) Tatianus vagy az encratisták evangeliumai; 19) Éva evangeliuma; 20) a gnosticusok evangeliuma eme felekezet használatára; 21) Marcion evangeliuma, melly Lukács evangeliuma elrontva; 22) sz. Pál evangeliuma, az előbbihez hasonló; 23) Máriának kisebb és nagyobb kérdései, a gnosticusok müve; 24) a könyv Krisztus születéséről; 25) sz. János evangeliuma, vagyis a bold. Szüz haláláról; 26) Mátyás evangeliuma, a carpocratianusok müve; 27) a tökély evangeliuma, a gnosticusok által; 28) a simonianusok evangeliuma, Simon magus tanitványai által irva, hogy megczáfolják a profétákat, és tagadják a teremtést; 29) a syrusok, 30) Tatianus, 31) Tádé és Judás, 32) a valentiniánok evangeliumai; 33) az élet, vagy az élő Isten evangeliuma, a manichaeusok müve; 34) Fülöp evangeliuma, szintén a manichaeusok vagy gnosticusok által; 35) Barnabás evangeliuma; 36) öregebb Jakab evangeliuma, 1595-ben találtatott Granada hegyén; áll pedig 18 ólom-lemez-könyvből, az apostolok egy miséjéből a szertartásokkal és egy evangeliumi történetből, mellyeket 1682-ben XI. Incze pápa kárhoztatott; 37) Iscariotes Judás evangeliuma, készült a kainiták által; 38) az igazság evangeliuma a valentinianusok számára; 39) Lucius, Lucianus, Seleucus, Hesychius stb. evangeliumai. Némellyek nagy részben hasonlitanak egymáshoz. Azonkivül még megirattak Péter és Pál, sz. Thecla, sz. Tamás, sz. András, sz. Fülöp életrajzai; az apostolok canonjai, sz. Clemens elismerései, sz. Pál levelezése Seneca bölcsészszel, és Abgarus király levelezése.

V. ö. **A. Fabricius**, *Codex apocryphus Novi Testamenti.* Hamburg, 1703, hol 50 apocryph evangeliumról tétetik említés (335. l.); s még inkább **Thilon**, halai tanártól *Nova collectio cod. apocr.* Lipcse, 1832.

irat szerint, a nagy titok befejezése után, mi alatt a szenvedéseknek részese volt, egész alázattal magánosan vonta meg magát szülői házában az olajfák hegyének tövében, s imádságban és elmélkedésben töltötte hátralevő napjait, mielőtt isteni fiával egyesülhetett volna.

Történt Krisztus föltámadása után 22. évben, hogy Mária egy napon visszavonult egyedül a háznak legelrejtettebb helyére, s könyezve várta a perczet, melly öt kedves fiával egyesitse. Megjelent neki egy angyal ragyogó fényöltönyben, s előtte állva, mondá neki: ‚Üdvözlégy, oh áldott szüze az égnek! Fogadd el annak üdvözletét, ki üdvöt jött hozni a patriarcháknak és a profétáknak. Ime pálmaágat hozok neked az égből. Vitesd ezt koporsód előtt, midőn három nap alatt lelked elhagyja a világot. A te fiad ugyanis a mennyeknek trónusaival, angyalaival és erősségeivel várakozik rád.‘ „Kérném (ugy mond Mária), ha e perczben valamennyi apostolok körültem egyesülhetnének.“ Az angyal felelé: ‚Az Urnak hatalmából még ma valamennyi apostol a felhőkből száll le te hozzád.‘ Mária folytatá: „Add áldásodat, ne hogy a pokolnak hatalmai ellenembe álljanak, midőn lelkem elhagyja a testet, s hogy ne lássam meg a sötétség fejedelmét.“ — ‚A pokol hatalma nem fog ártani neked‘ — válaszolá ujra az angyal, s igy szólva, fényes felhő közepett eltünt. A pálmaág pedig nagy világosságot terjesztett maga körül.

Ekkor Mária levetve ruháit, szebbekbe öltözött. Azután kiment, kezében tartva a pálmát, mellyet az angyal hozott neki, s az olajfák hegyére menvén, ottan imádkozott. „Istenem! — mondá — soha se lettem volna méltó, méhembe fogadni téged, ha meg nem könyörültél volna én rajtam. Hiven örködtem az általad rám bizott kincs fölött. Kérlek tehát, dicsőség királya, oltalmazz engem a sötétség hatalmai ellenében. Ha az egek és az angyalok reszketnek előtted: mennyivel inkább eme gyarló teremtmény, kiben csak az a jó, a mit te helyeztél abba!“

E könyörgés végeztével Mária fölemelkedék, s lakába visszatért. Ez három óra tájban történt, s azon perczben beszédet tartván sz. János Ephesusban, hirtelen nagy földrengés támadt; felhő takarta el az apostolt mindenkinek szemei elől, s átvitte öt Mária házába. Az ő láttára a Megváltónak anyja örömében fölkiáltott: „Fiam, emlékezzél a szavakra, mellyeket Ő hozzád intézett a keresztről, midőn engem neked ajánlott. Életemnek már vége van. Hallottam, midőn a zsidók egymás közt mondák: Várjuk be a napot, midőn a csábitónak anyja meghal, akkor megégetjük testét a mágyán.“

Ezután előadja a legenda, miképen adta Mária végrendeleteit

az apostolnak; s miképen érkeztek meg ezalatt legtávolabb tartományokból a többi apostolok, felhőkön vitetve; s velök egyesültek a jerusalemi keresztények és Mária magányának szüz társnői.

Itten leültek, s három napig vigasztalták egymást fáradalmaiknak s a hit terjedésének fölsorolásával. De a harmadik napon három óra tájban az álom fogta el mindazokat, kik a házban voltak, és senki lábán nem állhatott, kivéve az apostolokat és három szüzet, az Isten anyjának hü társnőit. Ekkor az Ur Jézus az angyalok és szeráfok karának közepette megjelent. Az angyalok éneket hangoztattak a Megváltó dicséretére, s nagy világosság tölté be a házat. E perczben az Ur Jézus igy szólott: „Jöjj kedvesem, drága gyöngyöm; menj be az örök élet szentélyébe!“ E szavak hallatára Mária földre borult, az Urat imádta, s fölkiáltott: „Áldott legyen a te neved, oh dicsőség királya, oh Istenem! mivel minden asszonyok közöl a te alázatos szolgálódat választani méltóztattad az emberi-nem megváltásának eszközlésére. Én, por és vér, nem valék méltó e megtiszteltetésre; de te hozzám jöttél, és én mondám: Legyen meg a te akaratod.“

Igy szólván, Mária fölemelkedék, lefeküdt az ágyra, s hálaadást rebegve, kiadta lelkét. Az apostolok hallották ugyan a szavakat, de csupán a vakitó fényt látták, melly betölté a házat, s mellynek kimondhatatlan ragyogása fehérségével a havat, fényével a legfénylöbb érczeket is fölülhaladta [1]).

---

[1]) Három levélről van tudomásunk, mellyek szüz Máriának tulajdonittatnak. Az első, sz. Ignácz levelével együtt, melly annak irására alkalmat szolgáltatott, régi ugyan, de hitelessége elismerve nincsen. Tartalma ez:

„Cristiferae Mariae suus Ignatius.

Me neophytum, Joannisque tui discipulum confortare et consolari debueras. De Jesu enim tuo percepi mira dictu, et stupefactus sum ex auditu. A te autem, quae semper ei fuisti familiaris et coniuncta, et secretorum ejus conscia, desidero ex animo fieri certior de auditis. Scripsi tibi etiam alias, et rogavi de eisdem. Valeas; et neophyti, qui mecum sunt, ex te et per te et in te confortentur. Amen.“

A Szüznek válasza:

„Ignatio dilecto condiscipulo ancilla Christi Jesu.

De Jesu, quae a Joanne audisti et didicisti, vera sunt. Illa credas, illis inhaereas, et christianitatis susceptae votum firmiter teneas, et mores et vitam voto conformes. Veniam autem, una cum Joanne, te et qui tecum sunt visere. Sta in fide, et viriliter age: nec te commoveat persecutionis austeritas; sed valeat et exultet spiritus tuus in Deo salutari tuo.“

Egy messinai püspök döghalál alkalmával levelet vont elő, mellyről állitá, hogy Mária irta légyen azt Messinába, hol még most is nagy tiszteletben tartatik. Legrégibb idők óta említtetik e levél; a critica azonban azt el nem fogadhatta, és a „S. Congregatio Indicis“ rosszalta a könyveket, mellyekben annak hitelessége nagyon határozottan kiemeltetik. Tartalma következő:

Még Krisztusnak ősei is csoda tárgyai lettek. Ezer év mulva az eredendő bün elkövetése után, Ábrahám kertjébe ültette át Isten az élet fáját, s azt mondá neki, hogy e fának virágából fog támadni egy lovag, ki nőnek hozzájárulása nélkül világra hozandja ama szüznek anyját, kit Isten az ő anyjául választani fog. Valóban Ábrahámnak egy leánya, azon fa virágának illatját szagolván, méhében fogadott. Hogy ártatlanságát bebizonyitsa, égő mágyára lépett, s az üszkök liliomok- és rózsákká változtak. Fiat szült a világra, ki király és császár lett, s az élet fájának birtokában volt, a nélkül, hogy annak tulajdonait ismerné. Ő azonban tudta azt, hogy a betegek meggyógyulnak töle; mi végre annak gyümölcsét több szeletekre vágta, s a kést czombjához törölte. Ekkor oh csoda! Fannel császárnak czombja földagadott, sem az orvosok vagy sebészek ki nem találhatták e bajnak okát, mig végre egy kedves leány jött elő abból. Azonnal egy hü emberére bizta, vinné az erdőbe s ölné meg a gyermeket; midőn ezt teljesiteni akarná, ime egy galamb visszatartja őt attól, megjósolván neki, miszerint e leány fog lenni az Istennek anyja. Letette tehát egy hattyufészekbe a gyermeket; Isten gondját viselte, s egy szarvas nevelte föl, mig tiz éves hajadon lett belőle. Fannel vadászaton meglátta a szarvast, üzőbe vette azt, és megsebezvén, rátalált a hajadon menhelyére, ki megjelentette neki, miként czombjából származott. Bámulat és örömkönyek közt vitte őt magával, nőül adá Joachimhoz, birodalmabeli lovaghoz, s ezektől született Mária.

„Maria virgo, Joachim filia, humillima Dei ancilla, Christi Jesu crucifixi mater, ex tribu Juda, stirpe David, Messanensibus omnibus salutem et Dei Patris omnipotentis benedictionem.

Vos omnes, fide magna legatos ac nuncios per publicum documentum ad nos misisse constat. Filium nostrum, Dei genitum, deum et hominem esse fatemini, et in coelum post suam resurrectionem ascendisse, Pauli apostoli praedicatione mediante viam veritatis agnoscentes. Ob quod vos et civitatem vestram benedicimus, cuius perpetuam protectricem nos esse volumus. Anno filii nostri XLII., III. nonas julii, luna XVII., feria quinta, ex Hierosolymis.“

A levél tartalma szerint a bold. Szüz még életében irta volna e levelet; de a tartomány hagyománya szerint az égből küldetett.

Savonarola Jeromos szerzetes hitelesnek ismerte el Mária levelét a florenczieknek, melly rendkivül régi; de szintugy az egyház, mint a critica kétségbe vonják azt, mint az előbbieket, annál is inkább, mivel tudva van, hogy csak 65-dik évben Kr. után vitték az igaz hitet Florenczbe Paulinus és Frontinus, sz. Péter tanitványai. A levél igy szól:

„Florentia, Deo et Domino nostro Jesu Christo filio meo, et mihi dilecta. Tene fidem, insta orationibus, roborare patientia. His enim sempiternam consequeris salutem apud Deum.“

Mártha, Lázár nővére, házi gazdasszony, ki a szemlélődő életnél többre becsülte a tevékenységet, föltámadt testvérével a pogányok megtérítésére indult, s Massilia partjára vettetvén, egy Leviathan és vadszamártól (onager) származott szörnyeteget megszeliditett, s bárány-türelmet öntött belé: miért is annak Tarascus nevétől nevéztetett az ottan épült Tarascona város.

Longinus, ama százados, ki Krisztusnak oldalát lándzsával átszurta, s őt valóban Isten fiának ismerte el, szintén elment Krisztus tanitását és föltámadását hirdetni. Egy, Rómából kiadott rendelet meghagyja Pilatusnak, üldöztesse őt mint szökevényt; de ő maga nyilatkoztatja ki magát az őt kereső katonáknak, s mivel hálából a vendégszeretetért nem akarják őt megölni, végre rábirta őket, hogy a vértanuság pálmáját kezökből elvehesse.

A jámbor nő, ki a szenvedő Jézus arczának veritékét letörölte, magával hordozta annak lenyomott képét (ἱερὸν εἰκόνα), s csodálatos megtéréseket eszközölt. Procula, bölcs felesége a gyáva romai proconsulnak, ki csupa politikából itélte el Krisztust, Pilatust jobb utra téríteni igyekezett; azután pedig, midőn a Megváltó halálakor mutatkozott csodák megrémiték lelkismeretét, bátoritotta őt. Midőn továbbá hagyomány szerint Rómába visszahivatott, és a Delphinatus Vienna városába számüzetett, Procula szintén vele ment, s végre őt az igazságra téritette.

És igy a kereszténynek jámbor gondolkozása még a birótól, ki Jézust elitélte, sem tagadta meg az irgalmasság kincseit; sőt még Judás is, kinek töredelméhez minden utat elzárt a kétségbeesés, talált a pokolban pihenést, minthogy a legenda szerint minden vasárnap, továbbá karácsontól vizkeresztig és husvéttől pünkösdig a kinok alól föl vala mentve.

Igen fontos szerepet játszik a hagyományokban, főleg a lovagvilág fölvirágzása idejében, arimathiai József. Az evangeliumból csak azt tudjuk, hogy ő Ephraim törzséből származott, egyike volt az elökelő polgároknak Jerusalemben, jelen volt Krisztus elitéltetésén, a nélkül, hogy az igazságtalan itéletben részt vett volna; hogy a fölfeszittetés után levette a keresztről az isteni Megváltót, s testét eltemette. Ezen egyszerü tény nyomán azt mondja a hagyomány, miként a föltámadás után József a Szentlélek sugallatából elhagyta szülöföldjét, s a nyugoti szigetekre ment hirdetni az evangeliumot. Miután sz. Fülöp rá tette kezeit, ő veszélyek és fáradalmak közt Angliába érkezett, azt megtéritette, egyházakat, püspökségeket alapitott; még akkor is levelezésben állott ezekkel, midőn a szárazföldre visszahivatott.

Mások hozzátevék, hogy magával vitte a kelyhet, mellyben megáldá Krisztus a bort az utolsó-vacsorán, s mellyben azután József a Megváltó ereiből folyó vért fölfogta. E kehely Szent-Graal-nak (S a n g r e a l?) nevezteték, jóslatokat nyujtott, mellyek széleire irva látszattak, s onnan azután eltüntek; azonkivül, hogy minden földi eledelt nélkülözhetővé tett, megorvosolta a sebeket, örökös ifjuságban tartotta meg, a ki azt birta.

E kincsnek megőrzése végett József lovagrendet alapitott; halálával azonban ez megszünt, s az angyalok az égbe vitték föl a szent kelyhet, mig ismét föltünt egy ága a hősöknek, kik méltók valának gondoskodni annak őrizete- és tiszteletéről. Illyennek találtatott az ásiai fejedelem, Perilius családja, melly Wallis földjén telepedett le; e családdal kezdődik hosszu sorozata a nagymestereknek, kik lovagi kalandjaikról elhiresedtek.

Bolygó zsidó.

Azon népre nehezedett átok, melly az Igaznak vérét saját fejére vonta, egy legnépszerübb s egyszersmind legjelvényszerübb legendában ábrázoltaték azok közől, mellyek az apocryph hagyományokból veszik eredetöket, ugymint a B o l y g ó z s i d ó által. Ahasverus ama népnek személyesítése, melly a perez óta, hogy a keblében született ember Fiát megtagadta, arra lőn kárhoztatva, hogy folyton és örökké bolyongjon a föld szinén, s minden országban végnélkül és nyugtalanul tengesse életét.

Az . . . évben, — azonban az év mit sem tesz, miután majd minden század magának igyekszik tulajdonitani a tényt, — a schleswigi püspök Wittembergán keresztül Hamburgba utazott, hogy a kis Salen városban Eysen Ferencz barátjával, jeles theologussal találkozzék. A tisztes és örömteljes fogadás után Eysen meghivta az ő barátját predikáczióra a következő hétfőn, mellyre vizkereszt napja esett. A püspök megjelent ottan, s a hallgatók tömegén jártatva szemeit, egy aggastyánt pillantott meg fehér szakállal, ki igen nagyon látszott figyelni a predikáczióra, s valahányszor Jézus nevét hallotta, mellét verte, és sohajtozott. A püspök azon hiedelemben, hogy valami nagy bánat nyomja lelkét, egy szolga által magához hivatá az öreget. Eljött az ismeretlen, s a püspököt nagy társaságban találva, egy ideig nem akart felelni; azután a német szivélyesség által meghatva, a püspök mellé ült, s ekképen adta elő a zsidó Odysseát [1]):

[1]) Lásd: **Thilo**, *Meletema historiae de Judaeo immortali.* Wittemberg, 1668. **Schultz**, *Dissertatio de Judaeo non mortali.* Königsberg, 1668.

„Nephtali törzséből születtem 3962-dik évben a teremtés után, három évvel előbb, hogy sem Herodes király Augustus császár parancsára két fiát megölette. Nevem Ahasverus; atyám ács volt, anyám pedig varrónő, a leviták részére öltönyöket pompás himzéssel készitett. Tanultam olvasni és irni; fölnövekedvén, kezembe adták a törvény és a próféták könyvét. Atyámnak volt még azonkivül egy régi, pergamenbe kötött könyve, mellyet őseitől örökölt, mellyben bámulandó dolgokat olvastam; illő, hogy azokat itt röviden előszámláljam.

„Midőn őszülőinknek, Ádám- és Évának két fia volt már, Káin és Ábel, azt hitték, hogy az egyik közülök a Messias lesz, ki meg fogja őket váltani az engedetlenség bünétől. E remény elenyészett, midőn Káin megölte Ábelt. Száz évig siratta őt Ádám; midőn számos fiai és leányai voltak már, s végét közeledni érezte, fiát, Sethet hivatván, igy szóla hozzá: ‚Menj a földi paradicsomba, Gábor angyalhoz, ki ottan tüzes karddal őrt áll, s kérd meg őt, ereszszen be engemet még egyszer halálom előtt.‘

„Seth, ki a dologból semmit sem tudott, elment az angyalhoz, elmondta neki e követséget; de ő felelé: ‚Sem atyád, sem te, sem maradékid nem fognak bemenni a földi paradicsomba, hanem a menynyeibe.‘

„Ezt mondván, messziről szemléltette vele a gyönyörnek ama helyét, hol atyja és anyja volt, s az engedetlenséget elkövették. Seth annyira elcsodálkozott, hogy sirni kezdett; de az angyal visszahivta őt, mondván: ‚Atyád nem sokára meghal. Itten adok három magot a tiltott fából; halála után tedd ezeket nyelvére, s ugy temesd el őt.‘

„Seth elment, a parancsot teljesitette. A hol Ádám eltemették, kis idő mulva három növény sarjadzott föl; mellyek idővel növekedvén, olly gyönyörü gyümölcsöt termének, hogy szemre kedvesebbet kivánni sem lehetett. A gyümölcs azonban keserü izü és fanyar volt, ugy hogy senki sem gondolt ezen fákkal.

„Midőn atyáink rabszolgák valának Egyptomban, Mózes egy égő erdőt látott, mellyből Isten szólott hozzá, s onnan vette a vesszőt, mellyel a szentirásban olvasható csodákat mivelte.

Anton, *Dissertatio, in qua lepida fabula de Judaeo immortali examinatur.* Helmstadt, 1756.

Bibliothèque bleue, és **Douhaire**, az *Université catholique*-ban.

Tressan báró a mult században könnyelmü gunyregényt készitett abból, miként a kor szelleme magával hozta; nem régiben Edgard Quinet bölcsészi költeményt, a történelem bölcsészetének formuláját képezve Ahasverusból; Sue Eugen pedig aljas gunyregényt.

„A mint az igéret földére beléptek atyáink, városokat és várakat kezdének épiteni, hogy az ellenség ellen megvédjék magukat. Az emlitett fák még ott voltak helyökön egy hegyen, hol Jerusalem épült, s a keritésen kivül maradtak, mig David királyi próféta körül nem vétette azokat falakkal, lakot nem épittetett magának körültök, annyira megtetszettek neki ama gyümölcsök.

„Egy izben leszakasztva hármat, az egyiket ketté szelte, s nem talált benne egyebet földnél; a másikban irva látta Chashecab, vagyis: Fogadd el azt szeretetben; a harmadikban pedig Krisztus szenvedését, a mint ő a zsoltárokban előremondotta.

„A bekövetkezett viszontagságos időkben elpusztulván egész Jerusalem, Dávid palotája és a három fa egy mérföldnyi távolságra maradt a várostól; mig végre Antipater, Herodes Ascalonita király atyja, 3930-ban levágatta azokat, hogy megtisztitsa azon helyet, melly a gonosztevők kivégeztetésére volt szánva, s Golgothának neveztetett. A fák bevitettek Jerusalem városába egy nagy keritès mellé, hol gyakran üldögéltem, s zajt ütöttem társaimmal együtt; ugyanezen fákból készült Krisztus keresztje.“

Ezek után elmondja Ahasverus, miként kilencz éves korában hallotta atyjától, hogy megjelent ottan három király, egy ujdon született király után tudakozódva, hogy azt imádnák; ő utánok futott, s utolérte őket, midőn Bethlehemhe bementek. Itten Ahasverus elmondja Krisztusnak gyermekkori életét és az Egyptomba menekvést, részint az evangeliumból, részint talán az apocryph iratok után.

„Elindulva a szent család Egyptomba, Mária vissza-visszanézett; katonákat látott jönni, s annyira megijedt, hogy, ha József nem támogatta volna, lecsik a szamárról. És láttak egy nagy tölgyfát, hol elrejték magukat; az ágak azonnal lehajolván, befödték őket. A katonák nem látták meg őket; midőn ezek tovahaladtak, az ágak visszahajoltak, s a szent család folytatá utját.

„Másnap a pusztába értek, hol messzire haladván, ujra megrémültek, midőn egy rejtekből két orgyilkos bujt elő, kik Józsefet és Máriát a gyermekkel megragadván, őket a tanyára vitték, s vagyonukat követelték. Mária egészen megzavarodott; de a gyermek olly mosolylyal pillantott a rablókra, annyira meghatotta szivöket, hogy Józsefet azonnal elbocsátották, Jézus számára takarót, szülőinek pedig eledeleket hoztak.

„Az egyik rabló feleségének fia vizkórságban szenvedett, s miután Jézust kezébe fogván, öt megmosta, s tisztába öltöztette, ugyanazt tevé saját gyermekével is, ki azon perczben meggyógyult. Ezen a

rablók nagyon elbámultak, József- és Máriával jól bántak, jobb szobába vetettek nekik ágyat, másnap pedig a jó utra igaziták őket. A rabló szerencsés utat kivánván nekik, igy szólt Jézushoz: ‚Uram, erősen hiszem, hogy több vagy embernél, mert nem volt bátorságom megölni téged, s te vagy az első, ki épen megy ki házamból; azért Uram, emlékezzél meg rólam, és nyomorult életemről.‘ És sirva vált meg tőlök. Ez ugyanazon lator, miként szüz Mária bizonyitá, a ki Jézussal együtt megfeszittetett.

„Utját folytatva a szent család, elhagyta már délfelé a pusztát. Mária, hogy pihenjen, leszállt a szamárról; mivel pedig fáradt volt, egy datolyafa árnyékában vonta meg magát, mialatt József füvet ment keresni az állat számára. Mária föltekintvén, látta, hogy a datolyák érettek; mivel szépek voltak, megkivánta azokat, de a magasról nem szakithatott belőlök. S ime egy ág keblére hajolván, ő tetszése szerint szedett a gyümölcsből.

„Utjokat tovább folytatták. Egyptom földje tizenhat nap járásra esik Judaeától. Ide érkezve, a hol csak a szent család áthaladt, a hamis istenek mindenütt összeomoltak, számos egyptomiak jöttek imádásukra; ki őket ezért megdorgálta, azt felelték neki: ‚A mi isteneink porba hullanak előttök: miért ne cselekednénk mi is hasonlót?‘

„Egy ideig Egyptomban maradván, egy angyal jelent meg álmában Józsefnek, parancsolva neki, térne vissza Judaeába, hol Herodes nyomorultan halt meg.“

Ahasverus tanuja volt Krisztus élete körülményeinek, s a családi részletes jeleneteket szépen fölsorolja. Mi ezeket mellőzve, a kinszenvedéshez közeledünk, hol az Ahasverusban fölmutatott jólelkü zsidóval a legenda ellentétbe helyezi a makacs és áruló zsidót, ki Judás Iscariotesben vagyon személyesitve.

„Elmondom, minő nemzetségből származott Judás. Atyja Ruben törzséből eredett, kertész volt, földdel és növényekkel kereskedett. Midőn felesége Judással teherben volt, azt álmodta, hogy gyermeket szült kezében arany koronával, ki ezt a földre vetvén, lábbal tiporta, azután atyjához közeledvén, ezt megölte; elment a templomba, s a drága ékszereket összetörte.

„Rémülve fölébredvén, elbeszélte az álmot férjének, ki annak jelentőségét mindenütt kérdezte. Végre azt mondák neki, hogy fia lesz, ki meg fog ölni egy királyt, azután atyját, s annyira fukar lesz, hogy pénzért mindennemü gonoszságot el fog követni.

„Judásnak atyja nagyon megszomorodott. Hogy ennyi szerencsétlenséget eltávolitson, feleségével együtt elhatározta, vizbe dobni a

gyermeket. Valójában tiz nap mulva atyja a gyermeket a Jordánba tette ki, melly folyó a Holt-tengerbe szakad. A kosár azonban, mellyben a gyermek volt, Candia szigetére vitetett, hol a király nejével sétálva, megpillantá azt uszkálni a habokon, s kihalásztatá; látva pedig a szép gyermeket, gondját viselteté, s Judásnak nevezte el, minthogy öltözete zsidóra mutatott."

„Judás a király fiának társaságában nőtt fel, ennél egy évvel idősebb volt. Később észrevették, hogy Judás pénzt és egyebet lopott; a mit az ifju király atyjának megmondott. Ez kutatást tartatván, Judásnál a királynétól és a fejedelemtől elorzott pénz, gyürük, drága ékszerek találtattak: miért is őt megostoroztatá, igy szólván hozzá: ‚Te nem vagy az én fiam, habár nevemet viseled; te elhagyatott gyermek vagy, kit a vizből megszabaditottam, irgalomból fölneveltem.'

„Judás annyira fölháborodott azon, hogy ő nem királyfi, miként bosszut esküdött; a királyfit tartva a dolog okának, módot és alkalmat keresett szándéka kivitelére. Együtt sétálván valamelly berekben, azt ugy főbe ütötte, hogy bele halt; s a tengerre szökvén, Egyptomba menekült, onnan Jerusalembe, hol egy előkelő urhoz állott szolgálatba, minthogy körülmetélve volt tudta nélkül, s a zsidók törvénye- és szokásaiban is oktatást nyert.

„Egy idő mulva gazdája elküldötte őt almát vásárolni; épen azon házhoz utasitotta őt, melly atyjáé volt. A pénz utáni vágyból fölmászott a kert falára, szedte a gyümölcsöt; a mit atyja meglátván, rá kiáltott: ‚Miért orzod el az én almáimat?' még egyéb szemrehányást is tett neki: a miért Judás megbosszankodván, ollyat ütött rá, hogy szinte halva maradt, s ő az almákkal tovább állott.

„Más nap az anyja panaszt tett Judás gazdájánál, ki őt a törvény kezeibe szolgáltatta, hol azon itélet mondatott rá, hogy ha a sértett meg találna halni, ő az özvegyet nőül venni tartozik; a mi meg is történt. Ezután Iscarioth-nak, vagy orgyilkosnak neveztetett, s jó ideig élt anyjával.

„Egykor azonban, midőn levetkeznék, észrevette az asszony, hogy lábának két ujja össze van növe. Minek következtében fölkiáltott: ‚Uram, látom, hogy az én álmom nagyon is való volt, és beteljesült; minthogy illyen lábujjai voltak azon gyermeknek is, kit mi kitettünk.' Mennél jobban nézte Judást, annál inkább meggyőződött arczvonásairól, hogy ő az, annyival inkább, mivel szürke folt volt halántékai körül, mint az ő gyermekének. És igy ismert rája."

Ekképen tehát a regélőknek képzelő tehetsége a zsidó és pogány hagyományokban kereste föl a szineket, mellyekkel a legnagyobb go-

nosztevőt feketére mázolja. Az áruló elkövette a gonosztettet; Krisztus halálra vitetett. Ahasverus, az irástudók és farizeusok nagy párthive, őt látni kivánta.

„Épen a ház kapujában állottam, midőn futott a népség, kiáltozva: ‚Megfeszitik Jézust.‘ Ekkor ölembe vettem gyermekemet, hogy ez is láthassa őt. Jézus megérkezett, tántorogva a kereszt sulya alatt. Kapum előtt megállapodott, hogy kipihenje magát; a mit én gyalázatnak tartván, durván rá kiáltek: ‚El innen, el az én kapumtól. Gonosztevőnek itt pihenést engedni nem akarok.‘

„Jézus szomoru arczczal tekintett rám, s mondá: ‚Én megyek és pihenni fogok. Te is elmégy, de soha megpihenni nem fogsz; vándorolni fogsz, mig a világ világ lesz, az itélet napjáig. Menj tehát; látni fogsz atyám jobbján ülve, midőn megitéltem a tizenkét törzset, mellyek megfeszitettek engem.‘

„A gyermeket letevén, követtem Jézust. Az első személy, kivel találkoztam, Veronika volt, ki Jézusnak arczát egy kendővel törölte le, mellyen az arcz kinyomva maradt. Távolabb láttam Máriát több siránkozó nővel, és egy kézmüvest, ki szegeket és kalapácsot vitt kezében, s az egyik szeget Mária orra elé tartván, mondotta: ‚Nézz ide asszony; ezzel fogjuk a te fiadat leszegezni.‘

„Vele mentem egészen a hegyre. Ide érkezve, fogták a keresztet s letették a földre, azután nagy lyukakat furtak rajta, mialatt a hóhérnak egyéb szolgái Krisztust vetkeztették. Igy mezitelenül állván mindenek láttára, némellyek elforditák róla szemeiket, ne hogy e nyomorult látványt szemlélni kénytelenittessenek; mások kaczagtak és gunyolódtak. Mária leemelve fejéről a fátyolt, odaadta azt Jézus mezteleuségének eltakarására.

„Megfeszittetvén, a kereszt épen azon helyen állittatott föl, hol Ádámnak teste feküdött, hol az emlitett fák valának. Krisztus, néhány szót kiejtve, meghalt. Az ég ekkor elhomályosult, vad szélvész keletkezett, a halottak föltámadtak, a sziklák megrepedeztek, s a kereszt tövében a föld megrepedt. Longinus oda jött egy lándzsával, Krisztusnak oldalát megnyitotta; a vér, melly belőle kifolyt, a kereszt tövében levő repedésbe folyt, s Ádám- és Évának fejét áztatá, kik itten temettetvén el, már egészen elporhadtak.“

A középkornak egyik legelmésebb és legvonzóbb eszméje, hogy Krisztus azon fára feszittetett, melly az egész emberi-nemre nézve kárhozatos fának magvából sarjadzott, összülőink poraiból kapta táplálékát; továbbá, hogy a kereszt ezeknek sirján emelkedett, és hogy az isteni vér azoknak hamvait áztatta, mintegy ujjászülendő azokat.

Mig a társaság tagjai egyenkint előadták érzelmeiket, Ahasverus hallgatott, azután folytatá:

„Alig hogy Krisztus behunyta szemeit, Jerusalemre függesztém szemeimet, hogy még egyszer lássam azt, mintegy ösztönözve érezvén magamat annak elhagyására. Igy kezdettem meg utazásomat, s nem tudtam hová indulni. Átmentem magas hegyeken; bár hová jöttem is, nem volt megállapodásom. Most is, e perczben, uraim (mély bókok közt mondá), ugy tetszik nekem, mintha izzó parázson állanék; noha ülök, lábaim mégis mozognak, s igen türelmetlen vagyok az elindulásra.

„Megjártam tehát keletet, nyugotot, délt, éjszakot. Körüljártam az egész világot, visszatértem Judaeába; de sem rokonokra, sem barátokra nem találtam többé, mivel már száz éve folytattam utamat; a hosszu élet már igen nagy terhemre volt. Ujra odahagytam tehát Jerusalemet, hol már senki sem ismert; s szándékom volt megkisérteni minden veszélyt, hogy életemet veszitsem. De bár mit miveltem is, Isten igéjének teljesedésbe kellett mennie. Számos csatákban harczoltam; többet kaptam két ezer csapásnál, de egy sem fogott rajtam, mert testem kemény, mint a szirt, fegyver nem hat be abba. Jártam a tengeren, gyakran hajótörést szenvedtem; de a vizeken hab gyanánt uszkálok. Étel- és italra szükségem nincs; nyavalyát nem ismerek, meghalni nem tudok. Négy izben láttam már a világot: mindenütt nagy változásokat, elpusztitott vidékeket, fölforgatott városokat láttam, a minek elszámlálása igen hosszadalmas volna."

Bevégezve a történetet a bolygó zsidó, indulni akart. A püspök kérte, maradna még egy kissé, s pénzt ajánlott neki az utra. A bolygó zsidó felelé: „Pénzre nincs szükségem; éveken és éveken át ellehetek étel és ital nélkül, habár ollyan ember vagyok, mint más. Ruházatra, harisnyákra, sarukra szintén nincs szükségem, mert soha le nem szakadnak rólam." Mélyen meghajtvá magát a társaság előtt, ötödik utjára elindult.

Ennyiből áll a népszerü legenda, melly szintugy a tudósok, mint a köznép előtt egyformán ismeretes. Emez száz meg száz helyen mutatja a bolygó zsidó nyomait, az ő átkait, jóslatait; mások nagyszerü hőskölteményi tárgyát látják e lényben, ki előtt minden elmulik, a nélkül, hogy maga is elmulnék, — magányos és érzéketlen tanubizonysága annyi viszontagságoknak és annyi szenvedéseknek.

Életrajzok.

Egy más és egészen uj tért nyitottak a keresztény irodalomnak a temérdek vértanuk és bámulatraméltó remeték életkörülményei.

Már azelőtt is készültek életrajzok, de mindig csak történeti egyénisé gekről; holott mostan az alázatos erény is magasztalójára talált, s az emberi szellem apró események előadásából táplálkozott, mellyek példaadás végett soroltattak föl. Ne keressünk azokban gyönyörködtető dolgokat, se bölcsészeti szemlélődéseket, hanem őszinte, természeti, családi előadást, mellyben habár a történeti hüség nem tartatik is meg szigoruan mindenkor, az erkölcsi elem annál valóbb és igézőbb vonásokban tünik elő. A romai világ, ha bár az örvény szélén állott, örökkévalóságában bizakodva, élveibe és foglalkozásaiba merült; a költők megénekelték isteneiket, észre sem véve, hogy azok már nem léteztek többé; a bölcsészek még mindig a hajnalpir fölött vitatkoztak, holott a nap már egész fényében ragyogott. Ezalatt a nép, mellyet ők figyelemre nem méltattak, a maga modorában készité a történetet, ismételve az apostolok predikálásait, vagy elszámlálva a vértanuk kinjait, vagy a remeték vezekléseit a körülmények ama kiékesitésével, melly a népszerü előadások jellegét teszi.

Innen a számos legendák, mellyeken a hivő századok jámborsága épült, s a későbbi idők criticája gyakorolta magát; de a mellyekben föl kell ismerni mindenkinek a bámulandó egyszerüséget, a néha talán megcsalatkozott, de soha csalni nem szándékozó hitet. A későbbi, iskolai gyakorlat végett készült legendák az emlitetteknek ügyetlen utánzásai valának.

Azonkivül, hogy a kevésbbé fölvilágosult áhitat a hamisat a valóval összezavarta, közbejött még a gonosz indulat, midőn az eretnekségek növekedésével minden felekezet saját evangeliumot ohajtott birni, s abba olly tényeket vagy szavakat igtatni, mellyek az ő tévelyeiknek igazolására szolgáljanak: miért is az egyház kénytelen volt elválasztani a való iratokat az apocryphoktól.

Exegeták.

A biblia már jókor lefordittatott különféle nyelvekre; mert a két mivelt nyelv nem volt elegendő, hogy a sz. könyv szétterjedjen a nép között. Már a II. században említés tétetik a syrus, copt, aethiopiai s olasz fordításról. A commentatorok ezeken gyakorolták a szőrszálhasogatást és buzgalmukat; főleg miután kezdet óta kettős értelmet fogadtak el a szentirásban, egy betüszerinti és egy titkos értelmet, mig végre sz. Irenaeus kimondá, hogy a szent könyvek értelmezése mindig a hagyományhoz alkalmazandó.

Az értelmezésen kivül az egyházi irodalom magában foglalta az apologiát, vitatkozást, dogmaticát, erkölcstant, az egyházi ékesenszólást és történelmet. Az apologeták és vitatkozók erélyét már láttuk; a

miből fölfogható, miként támadott valamelly uj dolog az elsatnyult nemzedékek közt. A fensőbb világosság, mellyet az evangelium terjesztett maga körül, egy néz- és cselekvés-pontba egyesité a görögöknek müvészeti értelmiségét és bölcsészeti finomságát az emberi tények gyakorlati ismeretével, a mi Romának vala sajátja, és a zsidóknak jövendölői mély értelmével, ugy hogy a tudomány szelleme s az ékesenszólás fénye támasz és fölvilágositás gyanánt szolgáltak az alapige szabatossága- és tekintélyének.

Kezdet óta azonban nem annyira az igazság rendszeres előadására, mint inkább a tévely visszanyomására szoritkoztak. — A hit legelső fejtegetését (symbolum seu expositio fidei) csodatevő sz. Gergely nyujtotta; Cyrillus, jerusalemi püspök hitelemzése (catechesis) az előbbieket mind fölülmulta.

A morált illetőleg is inkább annak gyakorlatával és terjesztésével, mint tudományos rendszerének megállapitásával foglalkoztak. Tertullián volt az első, ki erkölcsszabályokat állitott föl viszonyban a kereszténységgel, tulhajtva azonban a szigoruságot; a miben a keleti mysticismusra hajlandó Origenes és más görög atyák követték őt. De mindannyian megkülönbözteték a parancsokat a tanácsoktól: az előbbiek minden embert kötelesnek, az utóbbiak csak azt érdeklik, ki nanagyobb tökélyre törekszik.

A mellett, hogy a mivelt egyénekhez intézték irataikat a keresztény tanárok, a néptömeghez is fordultak predikációik által, mellyeket minden p r o f é t a tartott a gyülekezetekben. Ez intézkedést a pogányok nem ismerték, s egyike az egyházi szolgálat legkitünőbb kiváltságainak.

Megnyerve az egyház a békét, az ő történetének megirása is szándékba vétetett; s az összegyüjtött anyagból szerkesztetett össze a történet a következő korszakban.

HARMINCZNEGYEDIK FEJEZET.

Szépmüvészetek.

A történelem nem igazolja azoknak rendszerét, kik a szépmüvészeteknek a nagyobb politikai szabadság korában nagyobb virágzást tulajdonitanak. A romai köztársaság olly kevés szerencsével mivelte azokat, hogy dicsőségével nem tartá ellenkezőnek a görögöknek engedni át e részben a koszorut. A császárok és gazdagok fényüzése

alkalmat szolgáltatott a művészeknek, a nélkül, hogy jelesebbek váltak volna ki közülök [1]).

Agrippa pantheonja a romai épitészetnek legérdekesebb emléke marad. Már Augustus idejében idegen vegyületekkel indult hanyatlásnak az épitészet; sajátszerü bizonyitványa ennek az e császárnak cariai Milassoban emelt templom, a homlokzatokon romai, az oldalakon pedig joniai oszlopokkal, alól lombozattal ékitve. Az izlésnek folytonos romlása mellett, a szabályszerü mértéket kétszeresen is meghaladta az oszlopok hosszusága, tulzott ékességek alkalmaztattak, tündöklő szinek pazaroltattak. Ludius a házak falait tájképekkel, szüreti és mezei jelenetekkel terhelte; azokhoz szeszélyes izléssel épitészeti ékességeket kapcsolt. Ennek példáit láthatni Titus fürdőiben és Pompeji számos falfestményein. A császárok izlése ártott a művészeteknek: Tiberius csak fajtalanságokban gyönyörködött; Caligula leütötte az istenek fejeit, hogy saját fejét rakja rájok, s lemetszette két rajzról Jupiter arczát, Augustuséval pótolván azt; Nero megaranyoztatta Lysippus müveit és saját palotáit. Fenmaradt azonban az ő és Poppaeának igen szépen tervezett és kidolgozott feje.

Tiberius alatt a művészeknek alkalmuk volt gyakorolni magukat a 14 ásiai város fölépitésében, mellyeket a földrengés elpusztitott. Nero aranypalotájának fölékitésére ötszáz bronz-szobor vitetett át csupán csak a delphii templomból [2]), mellyek közt voltak hihetőleg a Belvederi Apollónak és Borghesi gladiatornak hires szobrai. Celer és Severus voltak az épitészek. Otho, rövid uralkodása alatt, 90 millio sestertiust rendelt annak folytatására; később Vespasián visszaadá a népnek ama palota által elfoglalt számos telkeket. Ezen császár temérdek szobrokat hozatott Görögországból, s ékességeket Jerusalemből a Béke templomába. A Colysaeum, hihetőleg a zsidók által épitve, kiket Titus rabszolgákképen hurczolt magával, hosszudad körvonalat képez, körülete belül 239 meter, külfalai 80 ivezeten nyugszanak, mellyek egymás fölé helyezett négy épitészeti rendben egészen 49 meternyi magasságra emelkednek; az egész márvány- és szobrokból áll. Belülről 40 sor ülőhely van köröskörül, tiszta márványból, mintegy 90,000 nézőnek befogadására; 64 nyiláson tódult be a néptömeg; a folyosók és lépcsők ollyformán voltak elrendezve, hogy saját rangja szerint mindenki könnyen eljuthatott a kijelölt helyekre. Ponyva (velarium) adott védelmet a nap heve és az eső ellen; szökőkutak frisiték föl s

[1]) Lásd az V. könyv XVII. fejezetét.

[2]) Pausanias, X.

gyakran illattal tölték el a léget; az arenába szintén vezettetett viz a kertek gyönyörét utánzó patakokban, vagy kiárasztatott tengeri harczjáték számára. Alul a vadállatok tartására tágas földalatti üregek terjedeztek, mellyek napjainkban kibontattak, de az állott viznek büzös kigőzelgései miatt ismét betömettek. Guiscard Robert, ezer év mulva, attól tartva, hogy fellegvár gyanánt szolgálhatna ellenében, a colysaeum fele részét lerontatá; a többi kőbányának tekintetett, honnan sziklák és kövek hordattak ki az épületek, főleg a farnesi, velenczei és a cancellariai paloták számára; mindamellett a fölséges romok mai napig is bámulatra ragadják az embert.

Domitianus számos épületeket emeltetett különösen Rabirius által; a diadaliveket azonban és egyéb ékességeket emléke iránti gyülöletből a nép lerombolta.

Trajan oszlopa s egyéb épitmények.

Trajánnak doriai oszlopa 44 meternyi magas, épen mint a Quirinalhegy, mellynek egy része lehordatott, s az igy elegyengetett forumon emeltetett; 34 fehér márványsziklából van összerakva, mellyek bronz-kapcsokkal foglaltatnak össze; átmérője 3.63 meter, csucsán vagyon egy terrasse a császárnak szobrával. A márványban csiga módjára kivágott s 43 apró ablak által megvilágitott 182 lépcső vezet föl, s 23 tekervényes dombormü köriti, mellyeken két láb magasságu, a távnézet arányához képest fölfelé mindinkább nagyobbodó 2500 alak látható. Ezen alakok Trajánnak két hadjáratát ábrázolják a dákok ellen, s Romának, ugy szintén szövetségeseinek és ellenségeinek szokásait tüntetik elő; szerkezetében remekmü, szem elé állitja a fontosabb hadi müködéseket, ugymint indulásokat, táborozásokat, csatákat, ostromokat. Ennyi változatosság és kicsindedség mellett különfélék az arczok, minden nép különbözik öltözetben és magán fegyverekben, a diadal vagy leveretés kifejezése mellett. Ott láthatók a seregek, miként kelnek át a Dunán a győzelem bizalmával; mint költöznek el a dákok gyermekeik- és vagyonaikkal együtt a térekről, mellyeket uj gyarmatosok foglalnak el; mint alázzák meg magukat másutt a legyőzöttek a császár előtt. A talapzatok diadaljelek-, sasok- és más diszitményekkel ékitvék. Az egész mü olly természetes és bevégzett, a részletek öszhangzása az egészszel olly nagy, hogy azt Ráfael, Julius Romanus és caravaggioi Polydorus bámulta és tanulmányozta. 1588-ban a császár szobra helyébe sz. Péter szobra állittatott. Két év mulva V. Sixtus kiásatta a talapzatot. I. Napoleon lehordatta az alacsony épületeket, mellyek környékét ellepték, s az utóbbi pápák a nagy tért helyreálliták.

Ezen tért pompás épitmények környezték; ezek közt egy dia-

daliv s az Ulpia basilica, melly olvasás-, sétálás-, igazságszolgáltatásra volt szánva. Négy sor oszlop öt hajóra osztá azt; a padolat sárga és violaszin márványból állott; a falak fehér márványnyal valának bevonva; a födlet bronzból s körülte remek szobrok. Verescsikos sárga márványból készült öt lépcső vezetett föl abba; délre néző három kapun át volt a bemenetel, mindegyik tornáczczal. Damascusi Apollodorus épitette azt, kinek tulajdonittatik még az anconai iv a császárnak lovagszobrával, és az általunk másutt emlitett hires hid a Dunán. Nem volt benne annyi eszélyesség, hogy Hadriánnak hizelkedjék, vagy ki ne nevesse abbeli erőködését, melly szerint müvésznek akar látszatni; ez neki életébe került.

Traján példájára magánosok és városok pompás épületeket emeltek. Emlitettük már az ifjabb Plinius pompás villáit, ki midőn proconsul vala Bithyniában, fürdőket, vizvezetőket, cloacákat emeltetett, vagy helyreállittatott; egy pompás szinházat Nicaeában, egy csatornát a nicaeai tó és a tenger közt. Cajus Julius Lucerus épitész Spanyolország Alcantara városában még most is fönálló igen diszes templomot épitett, s a Tajo folyamon bámulandó köhidat, 200 lábnyira a folyam szine fölött; mellynek hossza 670 láb, a hat ivezet 84 lábnyi nyilással bir, az oszlopok 28' vastagságuk, egészen granit, 4' hosszu s 2 láb magas darabokból, olly jól összeállitva, hogy az idő még csak egyet sem mozditott ki helyéből. A hidfőnél 23' magas, 14' széles kis templom emelkedik két oszlop- és egy ajtófélből egyszerüen összeállitott homlokzattal.

A hid Augusta Emeritában (Merida) a Guadiana folyamon 2575 lábnyira terjedett, 64 köralaku és egyenlőtlen ivezetekkel, egészen köből. Átnézve minden tartományi városnak történetét, többé vagy kevésbbé jeles emlékekre találhatni, mellyek többnyire a császárok korszakából erednek. Néhány még most is fönvagyon, mint például a már emlitett amphitheatrumok Verona, Arles, Nimes és Vienne városokban; istriai Polában, melly a Colysaeumhoz hasonló csodálatos mü; egy másik az alig ismeretes Orange városban, naumachia- és stadiummal, s az eddig ismeretes egyik legnagyobb szinházzal. Balbek és Palmyra csodamüvein kivül egyéb épitmények Palaestina Decapolis városában, Afrika partjain, Spanyolországban, a Gard-hid Galliában, nagyszerü parttöltések, s az arlesi, nimesi, narbonnei, autuni és egyéb kikötők [1]) e korszakba tartozók.

Igen soknak alkalmat nyujtott Hadrián, ki szenvedélyes elősze-

[1]) Ezen korból valók a Sz.-Lőrincz-templom oszlopai Milanóban s a Bresciában nem régiben fölfedezett templom. A romai müvészet haladásának és hanyatlásának általános átnézetét a következő *Könyvben* adjuk.

retettel viselteték azon müvészetek iránt, mellyekben maga is gyakorolta magát; mindazt elhordatta, vagy másoltatta, a mit folytonos utazásaiban látott. A világnak hét csodája közé számitották az ő parancsára épült cyzicumi templomot; bevégzé olympi Jupiter templomát, mellyet hét századdal előbb Pisistratus kezdett; szamos épitményekkel ékité Romát és Görögországot. Ő épitette az amphitheatrumot Capuában, s a Plotina basilicát Nimesben, melly a legjelesebb romai maradvány Galliában; Jerusalemben egy szinházat és különféle templomokat; Atheneben Pantheont kétsoros tizoszlopu csarnokkal, corinthusi oszlopokkal; Romában az Aelius-hidat, és Hadrián sirboltozatát (moles Hadriani), a jelenlegi Angyalvárat. Ez rézzel volt bevonva, negyvenkét oszloppal, mellyek mindegyike egy szobrot tartott, s csucsán egy négylovas fogatot a császárnak arczképével, olly nagyszerü mérvben, hogy egy lónak szemüregében egy ember elfért [1]). Azt mondják még, hogy egyetlen darabból állott; a mi azonban párhuzamba állitható az épitész Detrianus által eszközlött ama csodával, kiről azt mondják, hogy egy helyről a másikra vitte át a Bona istennő templomát s Neronak óriási szobrát, egyenes állásban s fölfüggesztve, 24 elefánt erejével.

Különös kedvét lelte Hadrián Tivoli nyárilakának fölékitésében, melly tiz mérföldnyi körületet foglalt magában két szinházzal. A márvány pazarul alkalmaztatott, még a tónak medre is azzal rakatott ki, hol tengeri csaták adattak elő. Az eclecticismusnak anyagi jelvénye gyanánt, melly akkor mindenben mutatkozék, Görögországnak leggyönyörübb tájai s legnagyobb épületei valának utánozva az elysiumnak látványával. Találtattak itt szobrok minden tartományból, babyloni istenségek, egyptomi sphinxek, görög istenek, hetrusk bálványok, corinthusi edények, s talán még indiai dombormüvek és chinai porczellán is.

Utánzásból készültek akkor szobrok ó-görög stylben, mások veres granitból egyptomi módra. Hogy remekül tudtak rajzolni, annak bizonysága Antinousnak két szobra a Belvederi szobron kivül, mellynek talán amannak neve hibásan tulajdonittatik.

Eme pillanatnyi fény után hanyatlásnak indultak a szépmüvészetek. Az Antoninusok elhanyagolták azokat a bölcsészet miatt. Pius Lanuviumban villát épittetett, mellynek fényéről fogalmat adhat egy 40 fontot nyomó ezüst kules, mellyel a fürdőknek vize záratott el. Ezen kornak szebb emlékei közé tartozik Marcus Aurelius lóháton a Capitolium előtti téren, és az Antonin-féle oszlop, jollehet Trajan osz-

[1]) Ioan. Antiochenus, *Περὶ ἀρχαιολογ.*; ap. **Salm.** *in Spartiano*, pag. 51.

lopának utána áll a csoportozatok elosztása és az alakoknak nem annyira gondos kivitele által; a mit koránsem pótolnak némelly szerencsés gondolatok, minő például a Hir, melly egy paizsra irva a történteket, a németek elleni harczokat a marcomannok harczaitól elválasztja.

A győzelmek, jótéteményekben, hizelgés következtében megszaporodtak a diadalivek; a dombormüvek azonban Severusnak ivezetén rosszul vannak kivive, habár igen gyönyörü az ő bronz szobra, jelenleg Barberini palotájában. Alexander Severusnak czélja volt föléleszteni a müvészeteket, szobrokat állitott föl a Forum Trajanum körül, számos épületeket emeltetett, ezek közt meleg fürdőket; ő maga is rajzolt, s a márvány különféle nemü kirakását találta föl [1]). Caracalla fürdőinek épitészete nagyszerü. Diocletian az ő fürdőiben minden eddig látottat felülmulni akart; azonban nem igen szigoru izlésre mutatnak az ékességek, mellyekkel a boltozat el volt árasztva, s mellyeknek leszakadása által sok ember életét veszté. Mindazáltal csodálatos az ő palotája Spalatróban, 705 angol láb hosszu minden oldalról, 35 láb széles négy utczával, s mindegyik hossza 226 láb, mellyek középen egy térre futottak össze, mind annyi ivezetekkel [2]).

Haldokló müvészetnek nevezi Plinius a korabeli festészetet [3]), jóllehet sokat dicsérettel halmoz el. Ugyanő és Vitruv panaszkodnak a tulságig vitt fényüzés miatt a márványok dolgában, minélfogva a teremek porphyrral, kigylával, zöld, vörös, sárga márványnyal, agát- s mindennemü jaspissal vonatnak be; sőt különféle szinü, mesterséges petyegetéssel emelik a márványnak fényét, vagy legalább szinmázzal vonják be a falakat: mindez a festést haszontalanná tevé. A rajzokban sokkal inkább ügyeltek a részletekre, mint sem az eszményire; a hajzatot lékeszszel (trepan) készitek, néha különféle szinü márványból, miként az öltözetet is, elfogadva az azon korbeli hölgyeknek idomtalan fodrászatát. Még az érmek is, mellyek e kornak kezdetével jobbak valának a görögökénél, durvább alakban tünnek föl; mindazáltal igen szépek is találkoznak főleg Gallienus és Posthumus korából, s Tribonianus Gallusnak egy nagy érme. Nem is csoda; annyi jeles mintáknak szemlélete után, időről időre csak támadhatott valaki, a ki azoknak tanulmányozására adva magát, azokkal vetélkedni igyekezék;

[1]) **Lampridius**, in *Alex.* 27. 28.

[2]) **Adam's** *Ruins of the palace of Diocletian at Spalatro.* 1764. **Ab Oya**, *Thermae Diocletiani.* Antwerp, 1558.

[3]) Lib. XXXV. 5.

a mi elszigetelt tény, s a művészet történetében meg kell különböztetni azt a valódi előhaladástól.

Herculanum és Pompeji.

Ezen maradványok, tulélve a természetnek és a háboruknak viszontagságait, minthogy az idő és az események következtében széttöredeztek, s elváltak azon apró részektől, mellyeknek megegyezése ad az egésznek értelmet, korántsem nyujtották tökéletes fogalmát annak, mik voltak akkor a művészetek és a fényüzés; s a köz- és magánélet szokásainak fölfedezésében csak tökéletlenül érintik azokat az irók, kik, mint valamelly ismeretes dologban, a czélzással beérik. A fogalomnak kiegészitésére egész városoknak kellett előbukkanni a föld alól, mellyek mindent elénk tárjanak. A Vezuv, melly azelőtt mindig tüzet okádott, századok óta csendes maradott, mig végre Titus uralkodása alatt megujitá kitöréseit, mellyekkel még mai napig sem szünt meg fenyegetni Nápolynak gyönyörü környékét. Az első veszély alkalmával számos falvak- és villákkal együtt Herculanum és Pompeji városok szintén el lőnek temetve, de különböző módon: az előbbit a láva és izzó kövecsek boritották el, mellyek kihülve, kökeménységre változtak, ugy annyira, hogy ezeknek szétrepesztésére lőport kell használni; a másikat földnemü por és gyenge kéreg födi, mellyet félre lehet hányni.

Tizenhat század mult el felettök, mellyek e városok emlékét még a lávánál is jobban eltörölték, midőn 17 13-ban lothringi Emmanuel, Elbeufi herczeg egy házat akarván épiteni Portici közelében, s értésére esvén, hogy egy környékbeli ember márványt ásott ki egy kutból, megvásárolta tőle a jogot az ásatásokhoz. A kut épen a herculanumi szinház fölött állott, s kivont onnan egy Herculest-, egy Cleopatrát s hét más szobrot, mellyek azonnal Francziaországba küldetvén, ottan bámulatot keltettek. Tovább folytatva az ásatást, igen finom afrikai márványra tett szert, azután egy kerek-templomot fedezett föl 24 oszloppal, s ugyanannyi szoborral körületében.

III. Károly nápolyi király Elbeuf herczegtől megvásárolta a telket, s folytatván ottan az ásatást csakhamar kitünt, hogy egy egész város fedeztetett föl. E város fölött azonban husz meternyire keményedett meg a láva és a kövecs, s fölébe épült Portici és Resina, mellyeket le kellett volna rombolni királyi palotáikkal együtt. Részletes ásatásokra kellett tehát szoritkozni, napvilágra hozni mindegyikből, a mit lehetett, s ujra betölteni az üregeket, ne hogy lesülyedjen a város.

Mindennemü régiségek jöttek igy napfényre: fresco-festések, képek, ékességek, edények, dombormüvek, arabeszkek, Nonius és Bal-

lus consulok lovagszobrai, bronzok, lábasok, lámpák, csészék, gyertyatartók, oltárok, hangszerek és sebészeti eszközök; mellyek mind a ‚Bourboni muzeum'-ban őriztetnek. Számosb tágas épületek fölismertettek, templomok, egy szinház, a négyszögü forum 228' hosszaság- és 132' szélességgel, oszlopok által környezve, mellyek a külcsarnokot tartották, mialatt más 42 oszlop födte a belső csarnokot, márványpadlattal s fresco festésü falakkal. Az utak egyenesek valának, gyaloguttal mindkét oldalról.

Ugyanazon időtájban egy parasztnak ekéje egy bronzszoborba ütközött, s ez adott okot Pompeji város fölfedezésére [1]). Kavicsok és hamu boritják, ugy hogy lassankint egészen napfényre hozathatik. Utak, paloták, szinházak, házak bukkantak már elő, minden azon állapotban, a mint a rombolás által meglepett szegény emberek onnan menekültek. Festmények és mozaikmüvek épségben megtarták szinöket; az asztalon vagy a konyhában eledelek várnak a vendégekre; a pinczékben bor van, a hölgyek pipereasztalán balzsamkannák. A körüljáró minden lépten azt véli, hogy eléje jönnek a hajdani háztulajdonosok. E magány azonban fagyasztó, hol csak néhány itt-ott fekvő csont emlékezteti az embert a szerencsétlenekre, kik menekülve aranyat, pénzt szedtek magukhoz; csontvázak, mellyek még most is keblökhöz szoritják a drága kincseket, a mik talán életökbe kerültek. Itt egy fogoly a börtönben, amott egy őrkatona veszett el; még lánczokról függő csontok is találtattak. A főtemplomban a tüzes folyam által meglepett pap csákányt vett kezébe, s hogy menekülhessen, két falat áttört; a harmadik fal előtt találtatott meg kezében az eszközzel, mellytől hiában várta szabadulását.

Ne hogy e finom müvekben kár történjék, s hogy semmi azokból veszendőbe ne menjen: a munka nagyon lassan halad előre, ugy hogy a városnak alig ötöd része vagyon föltárva; azonban ez a fórésze, találtatván ott két szinház, Isis és Aesculap templomai, egy görög templom, egy külkapu, a sirokhoz vezető ut, a forum, basilica, s a másik végén az amphitheatrum.

Pelasg falak veszik körül a várost, s szük téren annyi épület vagyon összehalmozva, hogy mai napon egy nagy város kitelnék belő-

---

[1]) 1755-ben, az ásatás kezdődött 1799. Domenico Fonzana, ki 1592-ben Sarnoból Torre dell' Annunciata-ba vezette a vizet, szükségképen Pompeji romjaiba ütközött alagutjai által: már hogy nem volt kiváncsi azoknak fölfedezésére?

A Pompeji ásatására vonatkozó számos müvek eredményei jelenleg összegyüjtetnek Niccolini Faustus és Felix illy czimü munkájában: *Le case e i monumenti di Pompej disegnati et descritti.*

lök. De a mennyiben fölülmultak minket a régiek nagyszerüséggel, annyiban maradtak hátra a kényelem dolgában; mert házaik aprók és rosszul fölosztva valának, különben szabad ég alatt, udvarokon, csarnokokban, forumon töltvén életöket. Külre kevés ablak nyilik, azok is magasan vannak, hogy kikerüljék az átmenök kiváncsiságát; miért is az utczák egyhanguak, hol boltok nincsenek. A házak elrendezés és ékesség tekintetében hasonlitanak egymáshoz; egy vagy két emeletesek; az apró szobák hossza alig tiz vagy tizenkét láb, magassága 14—18, kevés közlekedéssel egymás közt, mintegy ablakok nélkül, kivéve azokat, mellyek a kertbè nyilnak, s mellyek hihetöleg a nök számára tartattak fön. Az udvarokat még a legkisebb házakban is folyosók köritik, hogy árnyékban legyenek; a lakosztályokban fanemüek nem használtattak, kivéve az ablak- és ajtókereteket; a padlat mozaik-mü volt, a födlet és a falak különféle alakokkal befestve, vagy pedig gipsz-dombormü kerekképekkel valának ékitve. Nem találni lakást festés és mozaik nélkül, ábrázolva eledeleket, könyveket, házi-szereket, történeteket a háztulajdonosnak izlése és fölfogása szerint.

A tragicus költönek lakása szélességében 15, hosszában 30 meter, fölosztva 19 szobára, ide számitva az elöcsarnokot. A küszöb mozaikja nagy kutyát ábrázol lánczon, e fölirattal: c a v e c a n e m. A folyosóból a csarnokba jut az ember, egy födött udvarba, melly négy oldalán festvényekkel van ékitve az Ilias jeleneteiből, vagy a dramai müvészetre vonatkozólag; körülötte kamarák az idegenek számára; ezek is gyakran ocsmány festvényekkel. Szemben a bemenettel a t a b l i n i u m, vagyis elfogadási terem, hol egy tragicus költö van lerajzolva, ki két hallgató elött szaval, mig a mozaik-padolaton valamelly münek elöadása ábrázoltatik; a kivitel igen jeles. Innen a p e r i s t y l i u m b a, vagyis második nyilt udvarba megy az ember; itten van egy kis kert hét doriai oszlopu csarnokkal köritve, szintén festve. Háttérben áll a l a r a r i u m, vagyis családi kápolna igen kecses Faunussal bronzból; balra egy kis nyugszoba, ebben Diana, Narcissus a forrásnál és a halászó Amor; egy másik kis szoba szárazföldi és tengeri tájképekkel, a föfalon egy sor könyv vagyon lerajzolva, melly könyveket a tragicus hihetöleg csak ohajtásban birta. Elül van az e x e d r a, vagyis társalgási terem, ékitve tánczosnök, gyümölcsök, állatok ábráival; ott vagyon Leda, az elhagyott Ariadne, Iphigenia áldozata; oldalvást a kis konyha, lerajzolt és valódi eszközeivel, a szintén festett ebédlövel (triclinium) áll közlekedésben; fölül volt a nöterem (gynaeceum).

Isis templomában el vannak rendezve a szertartási eszközök; az e szertartások közt meglepett papoknak csontvázai még a papi öltönyöket hordták; a szén az oltáron áll; gyertyatartók, lámpák, csészék a libatiokhoz, ágynemüek az istennőnek számára, ékitett purificatoriumok, egy tágas bronzedény az utolsó áldozat hamvaival, keverve az áldozatok kövér részeivel.

A külvárosnak tágas és egyenes utczáját egész hosszában mind két oldalról mezei lakok, sirok, kerek kőszékek környezik, hová a lakosok jöttek este felé barátaik és rokonaik sirjai közé fris léget élvezni, s a járók-kelőket szemlélni. A külvárosban volt azon kis villa, melly Ciceronak annyira megtetszett; közel ehhez a szabados Diomedes villája, teljes épségben, küllépcső felett nyiló s két oldaloszloppal környezett kapujával, négyszögü udvarát oszlopokon nyugvó csarnokok környezik, mellyek alatt nyiltak az ajtók a lakosztályokba. Diomedes itt találta sirját; meglepetve a hamu által, a tenger felé akart menekülni rabszolgájával, ki az ő aranyát és drágaedényeit magával vivé, de utközben megfuladott. A tágas pinczékben az amphorák a fal mellett állanak apró cserépnemü korlátok közt. Ide menekült a házi asszony a rabszolgálókkal, s itt vesztek el huszonheten; a házi asszony a falhoz támaszkodva, a rémüléstől kiterjesztett karokkal a hamu által körülvétetett, melly megkeményedvén körülte, alakja benne látható.

A városnak falain belül nem messze a kaputól van a ház, mellynek homlokfalán Sallustius neve olvasható vörös betükkel; hol kifüggesztettek a tisztviselők rendeletei, az adásvevések, árverések s egyéb hirdetmények. Belül bámulandó képek, rózsaszinü márványok, mozaikok, amphorák s igen drága edények találtattak.

Azt mondhatná az ember, miként a házak még tegnap lakva valának. A czégér még most is mintegy hivni látszik a kereskedőnek boltjába; itt a falat csak alig meszelték be, s az ott elhaladó gyermekek bemázolták azt, vagy a katonák nevökkel s pajkos élczeikkel irták be, vagy a szavazat-hajhászók valamelly jelöltnek nevét, a szeretők bókot vagy gunyt irtak rá. Belépve a házba, a küszöbön olvassa az ember a s a l v e szót, s mintegy hallja azt a ház urának ajkairól, kinek a jó üdvözlet jelszava nem használt. Amott kutak vannak az utcza közepén; emitt a tengerbe vezető sárcsatornák (cloaca); egy keresztut szögletén gyógyszertár, almába harapó kigyó czégérrel; másutt egy oltár Jupiter sasával, eladásra kitéve; a köz mázsoló hivatala; melegital-boltok, megfelelők a mi kávéházainknak; másutt ismét

kéjház, a rajta kifaragott priapusok által jelölve, s a homlokzatra irt mondat **II: ic felicitas**, azon kornak bölcsészi nézeteit tünteti elő [1]).

A kenyereken a péknek neve van lenyomva; némellyek még meg sincsenek sülve, mások már megtörvék; a kölyümalomban különös malomköveket láthatni; a teknöben kovászszal elkészitve a liszt; a kemenczében torta a maga lábasában; másutt bab, dió, olaj, bor palaczkokban a consulok nevével, mellyek nem kiüriteni valók voltak; gabonaszem, melly elültetve kicsirázott, s 1700 éves szunnyadás után kalászt hozott.

A nők lakosztályaiban találhatók gombostük, varrótük, gyüszük, ollók, czérnagombolyagok, rokkák, s azon női ékességek, mellyekkel a nők jelenleg is szépségöket növelik vagy pótolják; átlyuggatott pénzek, mellyeket a velenczei és genuai nők módjára a pompejibeli nők is nyakukon hordoztak; más helyütt koczkák játékra, gyermeklapták, hangszerek és sebészeti eszközök, s ezek közt a szülészek fogója [2]). Számos kézirattekercsek is találtattak, mellyek széndaraboknak tartatván kezdetben, elhányattak, később iratoknak ismertetvén el, ügyes eljárással egy részben lemásoltattak [3]).

Nem kevésbbé pompásak valának a sirok. Abban, a mellyet Tuche még éltében szabadosai és szabadosnöi számára és Munatius Faustus Augustus papja és podesta(paganus) állitottak, a fölirat fölött van Tuche arczképe, alatta egy dombormü, egy oldalról a családot, másikon a helyhatósági tisztviselőket ábrázolva; mellette vésve látszik egy hajó, az utrakelés jelvénye; közel ahhoz a triclinium a halotti tornak.

Egész könyvek teltek meg eme fölfedezések leirásával, s Bacchus, Venus, Priapus többnyire fából márványfővel és kezekkel készült szobrainak elsorolásával. S ha meggondoljuk, hogy nem létezik ottan olly lak, mellyben festvények ne találtatnának; hogy nagyszerü mozaikok [4]) szolgálnak padolatul a megánlakoknak, mellyek mai napon még a királyi palotáknak is fényüzési czikkei lehetnének; ha tekintetbe veszszük az apró diszmüvek müvészeti finomságát: bámulattal kell elteln ünk, miveltséget látva ott, hol a hatalom, tudomány, szellem, gazdagság egy kiváltságos osztálynak javára szolgált.

Az ó-világnak eme csodái épen azon időtájban jöttek napfényre,

[1]) Talán csak jelvény és szerencse-mondat volt, melly a salisburgi mozaikon is előfordul, e hozzátétellel: „Nihil intret mali."

[2]) Lásd feljebb XVII. fej. 350. l.

[3]) Lásd XIII. könyv, 1. fej. és az *Archaeologiát.*

[4]) Hasonlithatlan az, melly Sándor csatáját Dariussal ábrázolja.

midőn az uj-világnak egyéb városai fedeztettek föl, nem ugyan hamu és láva alatt, hanem Mexiconak rengeteg erdei és liánai (felfutó növény) közt, mellyek ép olly áttörhetlen gátot vetettek ezeknek, mint amazoknak a vulkánnemü anyagok.

Keresztény művészet.

Ki a művészetekben egyedül csak a formát tekinti, azt fogja hinni, hogy a kereszténység semmi tekintetben sem lehetett azoknak javára. Ki azonban a szellemet tekinti, látni fogja, hogy a művészet szintugy ujjászületik általa, mint bármelly egyéb dolog. A keresztény vallás, melly ujból hirdeté a hitet, mint a melly kinyilatkoztatáson alapult, a reményt, minthogy isteni igéretre támaszkodott, a szeretetet, mivel mindenkit testvérnek jelölt ki, szükségképen átalános fölforgatást idézett elő a művészetekben, behatván azoknak legislegmélyebbjére, ugymint az eszmébe; s a helyett, hogy lerontaná, tökélyre vitte azokat. A művészetek nem voltak többé a szerencse fiainak időtöltése, az érzékek ingere, a gazdagság ékessége; hanem belevegyültek a szeretet és fájdalom ünnepélyeibe, csatlakoztak az összes miveltséghez, hogy kifejezzék a vágyat a tökély után, mellyre folyton törekszünk ez életben, de a mellynek teljesülése a másik életre van föntartva.

Eddigelé az anyagra és érzékiségre szentelvén magát a művészet az által, hogy bálványokat vagy fejedelmet faragott; a képet továbbá istennel ugyanazonositván, természetes, hogy az első keresztények irtóztak attól. Pedig már a kereszténység kezdete óta maguk is használtak némi jelvényeket. A kegyeletes sirokat anaglyphok vagy bevésetek ékiték, ábrázolva pálmaágakat, sziveket, háromszöget, szőlőtőt, halat, keresztet, különösen a Krisztus monogrammját, az elhunytnak nevével. Eme diszitmények előbb bevésettek, azután kitöltettek miniummal, azon szinnel, mellyel a diadalmenet hősei festették be arczukat, s melly szin a győzelem uj nemét jelölte itten.

Catacombák.

Románk területét vulkánnemü termékek, megkeményedett láva, peperin, pozzolana föld képezik, melly utóbbi különösen alkalmas a vizalatti épitményekre, és a Teverone üledékeiből alakult travertino (mészkő). Ezen anyagokból épülta város: a lávából készült a kövezet, a peperinből a lépcsők, az ajtó-küszöbök és ablak-párkányok, a szilárd s könnyü mészkőből a falak.

Ezen anyagoknak főleg az Esquilin-kapu melletti ásatása által nagy terjedelmü és mély üregek képeztettek, kanyarodó utakkal s néha több emeletre. Némelly üregek a köznép eltemetésére szolgáltak,

galambducz gyanánt egymás fölé helyzett fülkékben; s habár Maecenas villájának épitése alkalmával azoknak nagy része elzáratott is, némelly üregek mégis meghagyattak, mások később ásattak.

A keresztények, talán azoknak ásására kárhoztatva, használatba vették; vagy talán kényszeritve levén magányt és biztosságot keresni a rejtekekben, megtért munkások által vitettek oda, s ott tarták gyülekezeteiket, ottan temették el Istenhez költözött testvéreiket. E közönséges vélemény Nápoly-, Syracusa-, Parisnak hasonló példáira támaszkodik. Mivel pedig illy módon nagy bizonytalanság uralkodhatnék az ottan találtató ereklyék iránt, s a keresztény és pogány szertartásoknak közösségét tételezné föl, a mi az ösbuzgalommal nagyon is ellentétben áll: más ujabb irók bebizonyiták, miszerint a keresztény catacombákat különösen csak a keresztények ásták, s a pogányok ebben részt nem vettek.

A földalatti hosszu folyosók oldalvást készitett több rendbeli fülkékkel, helylyel-közzel gipszmunkával ékitett szobákba, és kápolnákba végződnek, hol a szent titkokat tartották. Origenes, Minutius Felix, Clemens Alexandrinus, Arnobius, Lactantius a pogányoknak, kik azt kérdezték, hol volnának a keresztények templomai és oltárai, azt felelték: miként Isten előtt csak azon templomok és oltárok kedvesek, mellyeket az ember szivében emel. Az illy anyagi feleletből azonban nem lehet következtetni, hogy nekik illyenek nem voltak; ők csak utálatukat akarták tanusitani a pogányok babonaságai iránt; s a catacombák bizonyitják, miként kezdet óta a kereszténységnek voltak templomaik és oltáraik.

A catacombák valának az egyedüli templom, mellyet a keresztények fölékithettek, mintha a müvészetnek, hogy ujra föléledjen, csecsemő korához kellett volna folyamodnia, midőn a barlangokban gyakoroltatott, mielőtt a szabad ég alatt megjelenhetnék. Midőn már nem volt szükség azokban elrejtőzni, tiszteletben állottak, mint szinhelyei amaz ajtatos jeleneteknek, mellyeknél a hivek, megemlékezve a holtakról, azoknak követésére készültek; s a haldokló jámborok ama szentek körében ohajtottak pihenni, hogy az ő közbenjárásukban részesüljenek. És igy fölkeresték azokat a XII. századig; ezután csak azon catacomba látogattatott, mellybe sz. Sebestyén templomából van a bejárás.

V. Sixtus uralkodása alatt a figyelem emc régi sirokra is kiterjesztetett, s ő több ereklyét vont elő azokból; melly kegyeletet VIII. Kelemen és más pápák is szabályoztak. Ezután tanulmány tárgyává tették azokat a tudósok, s mellőzve Mallio Pétert, ki a XII. században

egyszerüen elszámlálta azokat, Onuphrius Panvinius volt az első, ki az ottan divatozott szertartások- és gyülekezetekről értekezett, s Rómában 43 catacombát számlált elő [1]). Bosio Antal, a maltai rend ügynöke, több mint harmincz éven át fáradhatatlanul bejárta a catacombákat, s a nélkül, hogy költséget vagy fáradságot kimélne, tervrajzot készitett, lemásolta a rajzokat, faragványokat, koporsókat, oltárokat, kápolnákat, s leirta azokat F ö l d a l a t t i R o m a czimü munkájában, melly halála után jelent meg [2]). Átnézte és bővitette e művet Paolo Arringhi [3]), ki annak ismeretét elterjesztvén, másokat is hasonló kutatásokra ösztönzött. Marc-Antonio Boldetti kanonok, kételyeket látván elhintetni az onnan kivont ereklyék hitelessége iránt, kiadta „Osservazioni sopra i cimiteri dei santi martiri et degli antichi Cristiani di Roma" czimü művét [4]). Jóllehet az ereklyék tiszteletére s az egyház rendeleteire e részben különösen hivatkozik, egyuttal a catacombákban talált számos tárgyaknak rajzát is adja, s azokról is értekezik, mellyek nem csak Rómában, hanem az egész világon előfordulnak. Ezután közösen folytatta kutatásait Marangonival; azonban midőn azokat közzétenni akarnák, tüz ütött ki lakukban, s annyi éveknek gyümölcse füstbe ment, kivéve azon keveset, a mit Marangoni azokból kiadott [5]). Később XII. Kelemen rendeletéből Bottari látott hozzá e kutatáshoz rendkivüli tudományossággal [6]), de csekély szorgalommal s még kevesebb érzéssel a keresztény művészet irányában. Sokkal helyesebb vizsgálat alá vette a catacombákat Marchi atya azon munkában [7]), mellyet az utóbbi viszontagságok félbeszakitottak, s melly más idegen műveknek alapul szolgált.

A művészetnek emez üregekből kikerült számos maradványaiból, mellyek a kiváncsira nézve Románk egyik csodáját, a jámbor hivőre nézve pedig a kegyelet és remény szentélyét képezik, a Vatikánban keresztény muzeum alakult, azokon kivül, mellyek a templomokban, főleg a hegyi sz. Márton, sz. Agnes, laterani sz. János, Ara Coeli, Santa-Maria-Maggiore és Santa Maria Transtevere templomai-

---

[1]) De ritu sepeliendi mortuos apud veteres Christianos et de eorundem coemeteriis. 1574.

[2]) In-fol. 1632.

[3]) *Roma sotterranea novissima.* 1651—1659.

[4]) In-fol. 1720.

[5]) *Appendix de coemeterio SS. Thrasonis et Saturnini*, és *Acta S. Victorini.* 1740.

[6]) *Roma sotterranea.* 1737—54. A táblák ugyanazok a Bosio tábláival.

[7]) *Monumenti delle arti cristiane primitive della metropoli del cristianesimo.* Roma, 1844.

ban vannak elszórva, s mellyek után meg lehet irni a keresztény művészet történetét, mellynek csak rövid alapvonalait adjuk itt elö.

E müvek, miként már mondottuk, többnyire anaglyphok; a dombormüvek száma alig megy százra egész Romában, 150-re a többi Olaszországban, s 40-re Franciaországban; mozaik-müvek sem hiányoznak. Tertullián, ki a művészetet ennek visszaéléseivel összezavarta, a catacombákban még csak a ‚Jó pásztor' arczára sem akart ismerni, s legfölebb a lantot, horgonyt, halat, bárányt, a hajót és szőlőt türte [1]). Clemens Alexandrinus [2]) ugy véli, hogy a keresztények pecsétjeiken a galambot, halat és vitorlás hajót használták. A Jó pásztor is elöfordul némellyeken [3]); sz. Péter a kakassal; az imádkozó, a könyörgő, vagyis egy ember és egy nő, állva égre emelt szemekkel és kiterjesztett karokkal; az ásó, midön földalatti üreget váj, néha egy más alakkal együtt, melly lámpát tart kezében. Némellyek azonban, föleg Agincourt, helytelenül tulajdoniták a hős időknek a későbbi faragványokat, minthogy az elsök tisztán képletes és hieroglyph rajzok valának, azt tüntetve elö az ábrákban, a mit az atyák tanitottak, vagy irtak.

A catacombákon használt jelképek valának: e kezdö betük *A Ω*, ☧, *IH*, mellyek Krisztust jelentették [4]); a pálmaágon nyugvó galamb egy csillaggal szájában, vagy a melly a kehelyből iszik; a forráshoz sietö szarvasok; halak a szárazon; kakas, melly hirdeti az örök nappal hajnalát; két kéz ég felé emelve, vagy két kéz és két láb keresztbe téve; a delphin, jelvénye a lelkek átmenetének egy vendégszerető part felé; a remény horgonya, vagy egy egyszerü olajág; néha a szív, mellyet a pogányok gyermekeiknek nyakába akasztának.

A kereszt legközönségesebb jele volt a katholicismusnak, minthogy a keresztény, midön azt magára veti, az égből a földre, keletről

---

[1]) *De pudicitia.* Nem olly könnyü megfejteni e jelvényeket. A hajó a Péter hajóját ábrázolá; a horgony a reményt és a Szent-Háromság egy Istent; a lant az igaz uj Orpheust, miként Krisztus ollykor nevezteték; a bárány az ‚Agnus Dei'-t; a szőlötö az evangelium ama mondatát: „Én vagyok a szőlötő, ti a szölövesszök."

[2]) In *Paedagogo.*

[3]) Miként **Maffei**-nél, *Museum veronense.* Vol. I. c. 72.

[4]) Messiás mondá: „Én vagyok alpha és omega", azaz: kezdet és vég. A másik jelkép a két görög kezdőbetüje Krisztus nevének χριστος; már a pogányok által is használtatott, és a pénzeken, az istenek fejein, a Ptolemaeusok régi érmein találtatott, s annyit jelentett, mint: megkenetett, legjobb, χριστεσωρος, Jupiter, kegyes király. A legutolsó jelkép össze van téve a görög *i* és *eta*-ból, mellyhez később S csatoltatott, fölébe helyeztetvén a kereszt I ☩I S. Lásd: **Münter**, *Symbolik der alt. Christ.*

nyugotra megy. Kezdetben a kereszt egyenkaru, vagyis görög volt; a III. században hosszura nyult, midőn a Megfeszitett is rá tétetett.

Az első időknek faragványai közt ismeretlenek a feszület és a kehely, mellyből később az ostya emelkedett ki, vagy pedig a patmosi evangelista kezébe adatott a kigyóval. Ezen alakban, s oldalvást két gyertyatartóval fogadták el azt később a templariusok és sz. János rendének lovagjai.

Más jegyek valának: a kéz, az ‚Ismeretlen Atyának' ábrája, miként az első isteni személy neveztetett; a hal [1]), s még gyakrabban a bárány, a második személy jelölésére; a harmadik személyre a galamb [2]); s egyéb jelvények, mellyek még fönmaradtak, mintegy átmenet gyanánt a régi vallások beavatásából a valóság- és történelemre.

A kigyó, az üdvösség jele a görögöknél, kik azt a gyógyászat istenének tulajdoniták, és a zsidóknál, kik a pusztában fölállitott kigyóra emlékeztek, a gonosz szellemet jelölte, s mint legyőzött ábrázoltaték a kereszt tövében, később a szeplőtelen Szüz által tiportatva. Néha a gonosz szellemet holló ábrázolta; de a fél ember és fél állat rut alakjában csak a középkorban állittatott elő. Az oktalan erőt néha oroszlán ábrázolja, melly a persáknál Ahrimant jelképezte, s a zsidóknál Juda zászlóin fenyegetözött, s azután a templomokon kivül helyeztetett, torkában báránynyal vagy gyermekkel; máskor ellenben az erkölcsi erőt jelentve, a püspöki széket, vagy a husvéti viaszgyertyát, vagy az oszlopokat támogatja.

A tiszta képleteken kivül találhatók még történeti képek, az ótestamentomból, vagy a pogányoktól, vagy a minden népekkel közös hagyományos bölcseségből átvéve. Illyenek: Dániel az oroszlánok barlangjában, az evangeliumi példabeszédek, vagy az Apocalypsis hét pecsétü könyve, a hétágu gyertyatartó, a négy szél négy angyala, a sárkánytól üldözött nő; illyen Orpheus, kit a mieink a kinyilatkoztatott igazságok profétájának tartották; illyenek a Sibyllák és a Musák; a szüreti jelenetek, mellyek az ajtatos müvész előtt az érett életet ábrázolták, s honnan a szellemi nedvet kellett kinyomni. A halálnak, melylyet a görögök kegyes komolyságu geniusokban ábrázoltak a széttört fáklyával, nem voltak jelképei az első kereszténveknél; csak a gnosticusok hozták be a csontváz-alakot [3]).

---

[1]) A hal görögül ἰχθὺς, s kezdő betüi e szavaknak: Ἰησοῦς Χριστὸς, θεοῦ υἱὸς, σωτήρ.

[2]) Hogy a galambot már a zsidók is szentnek tartották, mutatja Tibullus eme verse:

„Alba Palaestino sancta columba Syro."

[3]) Hogy azonban a csontváz soha sem lett volna ábrázolva a classicusok

A siriratok nagyon is egyszerüek: Lazarus amicus noster dormit — Martyr in pace — Neophitus iit ad Deum — Respectus, qui vixit annos V et menses VIII, dormitin pace — Alexander mortuus non est, sed vivit super astra. E nevezetek: szent, kedves, ártatlan, legédesebb az elhunyt iránti szeretetre mutatnak; s igen gyakran az in pace (a zsidók utánzása) a vallásos bizalmat fejezi ki, melly az elválás keservét enyhiti.

A koporsók akkor hozattak be, midőn a senatorok és az előkelők is az uj vallás hivei lettek. Egyről sem lehet állitani, hogy korábbi volna a IV. századnál; talán a legrégibb a Pamphili-villa koporsója [1]), corinthusi modorban csarnokokat ábrázolva, mellyek alatt 15 egyén környezi Krisztust, ki togában, curulis széken, szép arczvonásokkal, a fejen szétválasztott hajjal, miként mai napig is ábrázoltatik. A legelső, mellynek korát fölirat bizonyitja, alig két évvel korábbi Constantin halálánál [2]).

A koporsókon többnyire láthatók evangeliumi jelenetek, ugymint a magusok imádása [3]), s Krisztus a gyermekekkel; néha a mythologiából is, vagy pogány emlékek, igy Jónás és Noe ugy tünnek föl, mint Jason és Deucalion, az ‚agapae'k pedig épen ugy, mint világi lakomák. Azonban a görög képző-müvészet tultett a zsidó fogalmakon; főleg miután az egyház megszünt már elrejtezni, előtünt az ellentét a császári udvarnak a vallás anyagiasitására czélzó félig pogány parancsai és az egyháznak ujraszervező és előhaladó szelleme közt, melly a képlet helyébe mindenütt a történetet állitotta. A küzdelem itt is meggátolta a teljes átalakulást, mellyre a kereszténység törekedett.

Följegyzésre méltó, miként a középkorban, főleg az üvegfestményeknél a tárgy sokkal örömestebb az álevangeliumokból és a legendákból vétetett. Azonban egészen uj dolog volt tárgyul venni nem

---

által, miként a müvészetről értekezők sokan állitják, meghazudtolják a festvények és dombormüvek: a ‚Museum Bourbonicum'-ban van egy nő, ki virágokkal szórja be csecsemőjének csontvázát; egy csontváz, mellynek szájából pillangó repül ki, a lélek jelvénye; egy másik, melly Silenus fuvolyázására táncol, első megemlitése a *halottak tánczának.*

[1]) Lásd: **Bottari**, 33. táb. E tárgyról irnak: **Mabillon**, *Museum italicum*; **Bellori** és **Bartoli**, *Lucerne sepolcrali*; **Arringhi**, *Roma sotterranea*; **Boldetti**, *Sopra i cimiteri dei santi martiri.*

[2]) IVN. BASS. V. C. QVI VIXIT ANNIS XLII. II IN IPSA PRAEFECTVRA VRBI NEOPHYTVS IIT AD DEVM VIII KAL. SEPT. EVSEBIO ET YPATIO COSS.

[3]) Illyen az, melly Milanóban a ‚Madonna di San Celso' templomban látható.

többé az erőt és a szépséget a maga teljében, hanem egy Isten-embert, ki „gyalázatot akart s lelkében fájdalmat szenvedni és halálborzalmakat“, egy szüz anyát, öreg póréreket, siránkozó nöket; mindannyi kifejezései az uj vallásnak, mellyre nézve az élet kiengesztelés vala, s melly a szenvedéseket és könyeket megszentelé.

A kereszténynyileg szép nem az, a mi pusztán csak az érzéki és anyagi életet illeti, hanem a mi az embert ez életből fölemeli az értelmi és felsőbb világba. A régi müvészet a létszerves alaknak tökélyét a testi és erőteljes társadalom érzelmei szerint állitotta elő: igy tehát az érzékekhez szólt, kevésbbé az értelemhez, s még kevésbbé a lélekhez; a legnagyobb fok, mellyre eljutott, a tragicai emelkedettségnek elfogadása volt. A keresztény müvészet szeretet- és reménynyel táplálkozik; a mi erkölcsi jelentőséget kölcsönöz szintugy az örömnek, mint a szenvedéseknek.

A pogányság gyakran rontva a vallási dolgokon, hogy szolgálatot tegyen a szépnek, számos kereszténynyt elidegenitett a müvészetektől; mintha az anyagi szépség iránt tanusitott hódolat az értelmi és erkölcsi szépségnek kárára volna. Némellyek azonban az istenséget is alázatos szolgai alakban ábrázolták, melly alak az egyháznak eredeti elnyomatásával megegyezőnek mutatkozott. Alexandriai Clemens figyelmeztetve a kereszténynyeket, ne hogy a külszépségnek tulságos értéket tulajdonitsanak, Krisztus példájára hivatkozik, azt mondván, miként „ő rut volt, s még sem volt senki jobb nálánál; személyében nem mutatott testi szépséget, hanem a léleknek és testnek valódi szépségét tünteté föl: amazt szeretetében, emezt az örök életnek igéretében“ [1]).

De hát a Megváltónak és az ő Anyjának arczképei honnan vétettek? Azt mondja a legenda, miként Abgarus király megkapta Krisztustól ennek arczképét, melly Edessában volt elrejtve az V. századig, s melly, miként a romai, spanyolországi, jerusalemi, turini gyolcskendők és izzadságtörlők, az isteni testnek érintése által hozatott létre. Csakhogy ezek olly kevéssé hasonlítanak egymáshoz, miként a valót kideriteni nem lehet. Nem látszik valószinünek, hogy a Krisztus által meggyógyitott, vérfolyásban szenvedő asszony szobrot emelt volna neki, vagy hogy Máriát lerajzolta volna Lukács evangelista, ki nem volt festész, miként a szent könyvek mondják, s csupán 52 év mulva a közönséges időszámitás után térittetett meg sz. Pál által, midőn Troásba az evangeliumot ment hirdetni.

A ki figyelembe veszi, minő utálattal tekintették a zsidók a ké-

[1]) *Paedagogus*, lib. III. c. I.

peket, s mennyit szenvedtek azért, mivel nem türték a romai császárok képeit, könnyen azon meggyőződésben lehet, hogy életében Krisztust, vagy tanitványait senki le nem rajzolta. Krisztusnak legrégibb arczképe Romában látható a sz. Calixtus temető-kápolnájának egy boltozatán, melly typust csakhamar elfogadták a müvészek, ugymint a hosszudad arczot, komoly s egyuttal szelid arczvonásokat kellemes buskomolysággal, rövid és ritkás szakállt, a homlokon elválasztott s a vállakra lefolyó hajzatot názárethi módra, néha két fürtbe végződve a mellén. A régi képeken gyakrabban látható homlokban, athenei szónoki öltözetben, mint a világnak tanitója, bal kezében papirral vagy könyvvel, s áldásra fölemelt jobbjával, vagyis olly tagmozgással, melly a régi iratokban és miniaturákban a szónokoknak tulajdonittatik, azaz: három első ujját fölemelve, a másik kettőt behajtva. Néha a hüvelyk a meghajtott mutató-ujjal egyesül, a többiek fölemelvék, miként az *A* és Ω betüket kellene képezni.

A történet hozzá adta még a kort, s kifejezését amaz erkölcsi jóságnak, mellynek párja nem volt, a szelidségnek, melly haragudni is tudott, azon nyugodtságnak, melly megholt barátját s fenyegetett hazáját is meg tudta siratni. Igy alakultak az első ábrázolatok s azok mintája után a következők: miért is valamennyiben megmaradt némi hasonlatosság, habár nem vétettek is le a valódi után.

A keresztre, mint emlitettük, ugy látszik, nem helyezték az isteni Megváltót a III. század előtt; a görög szellem azonban, irtózván e kinzásnak ábrázolatától, néha diadalmas helyzetben állitotta rá királyi diademmel, vagy főpapi süveggel. Később ugy rajzoltatott, mint a fájdalmak embere; s ugyanakkor ábrázoltaték szétválasztott lábszárakkal, sőt némelly későbbi eretnekeknek szemökre hányták, hogy őt egymásra fektetett lábszárakkal ábrázolták [1]). Hiányzik ezeknél a töviskorona és az oldalseb, mivel őt haldokolva, nem pedig halva ábrázolták; már némellyeken irva vagyon I N R I. Csak a VII. században tünik elő a fölfeszitett Megváltó a kinszenvedés jeleneteivel, a siránkozó Máriák közt, a nap- és a holddal bitófája és trónja mellett.

---

[1]) Lásd, a feszületek változásaira vonatkozólag, Settala kanonok értekezését e czimü munkában: *Atti dell Accademia romana*, t. II.; s átalában **Gori**, *Sacr. Dypt.* t. III. Ez állitja, miszerint csak a XIV. században jelenik meg Krisztus dombormüalakban a kereszten, azelőtt csak rá vala rajzolva: de téved. A Milano melletti Chiaravalle-kolostorban volt egy illy feszület a IX. vagy X. századból Krisztus dombormüvü alakjával. Lásd: *Antichità longobardiche milanesi*, p. 34. Sergius pápa, a X. század kezdetén, ezüstből készittetett egy keresztet, „habentem crucifixum totum de auro.“ Ifjabb **Joannes Diaconus.**

Hosszu ruhával födetett be, melly lassankint megrövidittetett. Toursi Gergely állitja [1]), miként a VI. században első izben ábrázoltatott Krisztus meztelenül a narbonnei székesegyházban, de a püspök befödeté.

A Gyermeknek őszinte s annyira kedves alakja a szüz Anya ölében akkor ábrázoltaték először, midőn az V. századbeli eretnekek az Isten-anyaságot támadták meg; midőn az Angyali üdvözlethez a második rész is, melly az Isten anyját üdvözli, hozzá adatott, gondos tiltakozásképen a tévely ellen.

Az angyalok, arkangyalok, szeráfok ifju, áhitatos alakban ábrázoltattak, néha megsokasitott szárnyakkal vagy fejökön, vagy lábaikon, vagy karjaik helyett; de átalában hosszu köntössel valának fedve, szintugy a görögöknél, mint a latinoknál az áhitat tárgyait, nem pedig a müvészet gyakorlatát képezvén. Gyakran fordulnak elő az emlékeken a cherubok négy szárnynyal, vagy csupán fejek, mellyekből négy kéz nyulik elő. Az angyalok néha, mint Isten küldöttei, bottal ábrázoltatnak; de ez gyakrabban a görögöknél, mint a mieinknél.

Az apostolok képeit illetőleg áll az, a mit fönebb mondottunk. Mezitláb, vagy könnyü sarukban ábrázoltatnak. Sz. Péternek a görögök is megadták a kulcsokat, jóllehet némellyek azt tőle megtagadják; de a kard sz. Pál oldalán későbbi gondolat. Ha ez néha amannak jobbjára állittatik is, sőt még a pápai bullák pecsétein is: ez nem mutat elsőbbségre, hanem hogy a kézre nézve semmi különbséget nem tettek. Az evangelisták jelvénye lett csakhamar négy állat.

A fénysugár, melly a szenteknek fejét környezé, egy négyszögtől ered, mellyet a még életben levő jeles egyéniség arczképe mögé szokás volt tenni.

Midőn az egyház diadalra vergődött, többé nem volt mit félnie attól, a mi kezdet óta békónak tetszhetett előtte; s nem hogy eltaszitotta volna magától a müvészeteket, inkább magához vonta azokat, megtisztitva mint minden egyebet, s belátva azt, miként ezeknek is megvannak hatásaik az erkölcs- és értelemre, midőn saját magasztosságukat előtüntetik; s szilárd és ékesenszóló segédszerekké tette azokat a hitnek terjesztésében.

---

[1]) *De glor. martyr.* c. 23.

ZÁRSZÓ.

A keletnek aristocraticus s mozdulatlan eleme megszünt viszálkodni nyugotnak népszerü előhaladásával, s mindkettő monarchicus egységben olvadott föl, nem hogy kölcsönösen föleleyenitsék egymást, hanem hogy az erőszaknak gonosz befolyása alatt mindketten együtt ellankadjanak. A' hódolatot, mellyet régente az állam iránt tanusitott Roma, a császár irányába forditotta; a fölségi törvények oltalmukba veszik az istenitett uralkodót, miként egykoron védték a népszerü tisztviselőket; s az észszerü törvényességnél fogva a hazának vak bálványozását az uralkodó iránti vak engedelmesség váltotta föl. A Julius-féle törvény hütlenséggel sujtja azt, ki a császárok szobrait megolvasztja, vagy „valami ehhez hasonlót cselekszik“ [1]). Milly tág magyarázat a legborzasztóbb vád dolgában! Senatusconsultumra vala szükség annak kijelentésére, hogy nem követett el felségsértést az, ki kárhoztatott császároknak ábrázolatait rontatta el; Severus és Antoninus rendeleteire volt szükség annak fölmentése végett, ki föl nem avatott ábrázolatokat adott el, vagy történetesen követ hajitott feléjök [2]). Paulinus jogtudós felségsértőnek állitott egy birót, ki a császári rendeletekkel ellenkező értelemben itélt; Faustinián, mivel a császár életére megesküdött, hogy rabszolgájának soha meg nem bocsát, kötelesnek érzi magát haragjával föl nem hagyni, ne hogy felségsértés vádjának tegye ki magát [3]).

A jobb fejedelmek mérsékelték ez oktalan szigort; a gonoszlelkűek pedig bosszu, kegyetlenség és fosztogatás eszköze gyanánt használták föl; s a kémeknek utálatos faja által [4]) a leggonoszabb romlottságot terjesztek a nép közt, midőn tudnillik az ember ellenséget lát még azon testvérében is, ki vele egy tálból eszik.

Az illy mesterséges eszközökre támaszkodó császár önkényüleg

[1]) Aliudve quid simile admiserint. Dig. l. VI. *ad leg. jul. maj.*

[2]) U. o., l. IV. 1. v. 2.

[3]) Alexander azonban válaszolá: „Igen rosszul ismersz engem.“ Cod. Theod. I. 2. *ad leg. jul. maj.*

[4]) Faut-il des espions dans la monarchie? Ce n'est pas la pratique ordinaire de bons princes. Quand un homme est fidèle aux lois, il a satisfait à ce, qu'il doit au prince. Il faut au moins qu'il ait sa maison pour asyl, et le reste de sa conduite en sureté. L'espionnage serait peut-être tolérable, s'il pouvait être exercé par d'honnêtes gens; mais l'infamie nécessaire de la personne peut faire juger de l'infamie de la chose. Un prince doit agir avec ses sujets, avec candeur, avec franchise, avec confiance. Celui, qui a tant d'inquiétudes, de soupçons et de craintes, est un acteur, qui est embarassé à jouer son rôle. **Montesquieu**, *Esprit.* XII. 23.

mindent akarhat; s hogy ha az esetleges születés, a hadsereg szeszélye, vagy egy gyülekezetnek megvesztegethetősége egy szörnyeteget emelnek a világ trónjára, ez annál inkább fogja terjeszteni saját romlottságát, mennél magasabban áll a tömeg fölött. Hogy ha pedig a jobbaknak csekély töredéke, a stoicusok felekezetének egyetértése, melly a birodalmat a nyers erőszak pusztitásától megmenteni kivánja, irigylésre méltó erényekkel fölruházott fejedelmeket emel a trónra, ezek örök dicsöséget hagynak maguk után, enyhiteni fogják a hozzájok közel álló egyének nyomorát. Azonban ők is kénytelenek elömozditani az anyagi társadalomnak gonosz hajlamait, honnan a szellem már egészen kiküszöböltetett; mellynek keblében a féktelen hatalom szokásai annyira meghonosultak, hogy az igazságra rá nem ismerhetni, s az emberiség szavának el kell némulni; hol az egyenetlenkedő s rémülésben tartott osztályok egymást a kikerülhetlen mélységbe taszitják. A szelid Trajan egy proconsul önkényére bizza temérdek embernek kinzását, meggyilkolását vagy megkegyelmezését, kiket maga is ártatlanoknak ismer el. Marcus Aurelius bölcsész kormánya alatt egy oroszlán jelenik meg a circusban, olly módosan falva föl az embereket, miként a nép zajosan követeli a császártól annak szabadon bocsáttatását [1]).

Folytonos összeesküvések az udvarnál és a hadsereg közt nagyon is éreztetik amaz alkotmány hiányait, mellynél fogva a törvények fölé állitott fejedelem gyermekjáték gyanánt fölemeltetik, és ismét letaszittatik. Az olly jelenetek még csak nem is forradalmak, midön vérnyomokon halad előbbre a társadalom, miként a hajó a viharban; hanem csekély pártok, mit sem használva a tömegnek, sem szabadságot, sem tapasztalást nem eredményezve, mellyek, midön megölik a zsarnokot, megszilárditják a zsarnokságot.

Mióta a nyilvános élet a császár cabinetjében központosult, nem maradt egyéb hátra, mint mivelni a polgári jogtudományt, apró magánérdekekben gyakorolni a szónoklatot és törvényességet. A régi nemesség dictatori üldözések, polgárháboruk és császári kivégeztetések által elveszett. Az uj nemesség, mellynek nincsenek hagyományai, hogy azokat megőrizze, sem szabadalmai, hogy azokat föntartsa, a fejedelem körül csoportosul, hogy részt vegyen zsarnokságában, s hirtelenében élvezze a prédát, melly egy percz mulva már kisikamolhatik kezei közöl. Kialudt minden szeretet olly haza iránt, melly nem ad többé sem nagyságot, sem méltóságot; mindenki csak magára gondol, s aljas

[1]) Dio.

kapzsiság és magán-nyerészkedés által törekszik fölhasználni a köznyomort, hogy méltóságok-, élvek-, hatalom- s mindenek fölött gazdagsághoz juthasson, melly amazok eszközeül szolgál.

Dicsvágy és kapzsiság kormányozzák tehát a világot; a fukar önzés embertelenekké és vadakká teszi az embereket. A kiben még a nemesnek és igaznak némi érzete megmaradt, nyögve nézi a hazának szomoru állapotát, s mivel azt nem orvosolhatja, a gazoknak és dicsvágyóknak engedi át a társadalmat; megvetéssel fegyverzi, vagy szigoru erényekkel vértezi föl magát, mellyekben semmi szeretetreméltó nincs; vagy a minden mértéket meghaladó kéjelgés karjaiba döl; vagy végre babonaságba merül, s a sorshoz folyamodik, mellytől fél, mellyet kikerülni nem képes.

A tudatlan, eltaposott nép nem saját szabadságának, hanem a régi zsarnokok bukásának örvend; attól tartva, hogy elveszti azt, a mivel nem bir, mohón várva a jövőt, mellyet se nem ismer, se nem remél, abban találja élvét, ha nevelheti a nyomort, s azt követelheti, hogy a keresztények az oroszlánok elé dobassanak, s a még csak tegnap imádott zsarnokok a Tiberisbe vettessenek.

Nem létezett már könyörület a gyengék, nem alávetés a hatalmasok irányában, nem szeretet a társadalmi rend iránt, nem jellemméltóság, nem tisztelet az istenség irányában; mindenfelé csak tudós romlottság, fecsegő bölcsészet, képzelet- és észben szükölködő irodalom, melly egyebet sem tud, mint értelmezni a régi dolgokat, elcsépelt vitatkozásokba bocsátkozni, hasonlóan a vénekhez, kik, miután a jelennek érzetét elvesztették, szüntelen a multat emlegetik. A kelet fölzavarta emez elvénhedt társadalmat az ő theurgiai tanaival, későn táplálva már a meglankadott hitet; s eredménye az volt, hogy a csodaszerü és hihetetlen dolog természeti renddé és valósággá vált.

S épen midőn a baj orvosolhatatlannak látszott, az öszhangzás, bölcseség, szépség, erkölcsiség lépett elő a bethlehemi gunyhóból, s az emberiség szelleme áradott el külsőkép, mig bensőleg a hitnek és erkölcsöknek eddig hallatlan tisztasága terjedett. Lehetetlen volt saját ösvényén követnünk az emberiséget, a nélkül, hogy hosszabb ideig mulassunk a kereszténységnél, melly a társadalomnak lényeges ujabb elemét képezi. Mint kinyilatkoztatás, megnyugtatja az elmét az igazságban, mellyért maga az Isten kezeskedik; mint kiengesztelés, kimutatja az embernek tévedéseit, s az egyedüli módot, miként emelkedhessék ki elaljasodásából; mint vallás, valósitja a malasztot, szentségeket, áldozatokat, s az erkölcsnélküli istentisztelet helyébe egy másikat állit, a szeplőtelen áhitatét.

A megfoghatatlan igazságok s vallásos tisztelet nyilvánulásának kettős szempontjából a kereszténységnek az egyház természetfölötti eredetü, két rendbeli kiváltsága felel meg, ugymint: a csalhatatlanság, s a föloldás és megkötés hatalma. Ezen egyház, mint az embereknek Istenneli egyesülése, a kinyilatkoztatás kincsének megőrzése végett a vallást szükségképen társadalommá alakitotta saját törvények-, kormány- és szervezettel. A helyett azonban, hogy korlátokat szabna magának, mint a világi hatalmak, ollyformán kellett kiterjeszkednie, hogy az emberi-nem egységében az egész világot átkarolja, s az egyetemességet erkölcsi czélra irányozza.

Ebből eredett a hierarchia egy pápával, ki tiszteletbeli s törvényhatósági elsőbbséggel birjon; az egész világon elterjedt s a fővel egyesült püspökökkel; áldozárokkal, kik oktatás, vigasztalás és remény által az egyház tekintélyét termékenyné és tevékenyné alakitsák. Minden örökségi jog kizárásával, a nőtlenség hősiességének s az élet tökélyének követelésével biztositva lőn az egyházi kormány ama romlottság ellen, mellybe a világi kormányok sülyedni szoktak, hogy az isteni ige még külső valósitásában is tisztán megőriztessék.

De azért az egyház nem képez az államban államot, a pásztorbot nem tompitja el a kardot. Hanem valamint a természet és a kinyilatkoztatás, a lelki és testi állapot fönáll az emberben, szintugy van a dolog a két hatalommal; egyik a másikától független a maga körében; nem az által vezettetnek az egységre, hogy egyik a másiknak körébe vág, miként a középkorban s az ujabb időkben ellenkező irányban cselekedtek, hanem ugy, hogy az egyetértést maguk közt fentartják.

Mig azelőtt csupán községek léteztek vagy csak ezeknek csoportosulásai, Roma azokat egyesiteni s rendszeresiteni igyekezett. Az elsőt erőszak által eszközölte; a másodikra nézve hiában tett számos kisérleteket, minthogy nála is hiányzott a vallásos egység. A kereszténység közbejött befejezni a müvet, de azon időtájban, midőn a társadalom már felbomlásnak indult; tizenhárom századnak munkájába került ujjászülni a nemzeteket. Ezen, azelőtt soha föl nem vállalt kisérletben, szükségképen ingadoznia kellett, hogy eljusson a pontra, hol a keresztény nép legmiveltebb legyen, de hogy az ő egysége még se rontsa le a külön nemzetiségeket, a tartományokat, községeket; a hatalom, melly a testnek parancsol, semmi hatalommal se birjon a lelkek fölött [1]).

---

[1]) Ha érvényesebb annak tanubizonysága, ki nem tartozik a társasághoz,

A tan szempontjából a kereszténység volt azon pont, mellyben a keleti és nyugoti világ töredékes és részletes igazságai egy világos, tisztább és tökéletesebb igazságba vegyültek össze. A kereszténység magasztos dogmákat nyujt, mellyek a bölcsészettel egy czélra törekednek. Mert ha ez a szükséges, nem pedig az esetleges dolgokat veszi czélba, ugy a tettek és ismeretek végczéljául az embernek erkölcsi tökéletesedését s a tehetségeknek törvényszerü használatát kell kitüznie; s minthogy a kereszténység épen azt tanitja, a mit ismernünk, szeretnünk és gyakorolnunk szükséges, hathatós emeltyüt képez a miveltségre, vagyis az észbeli tehetségeknek helyes gyakorlatára.

Láttuk mindenütt, miként a vallások hathatós befolyással vannak a népeknek fejlődő polgárisodására; s midőn ennek bizonyos fokát elérték, azokat megállapodásra birják, sőt hanyatlásba taszitják. Ellenkezőleg az ujabbkori miveltség, a lelkek egyenlőségének katholikus dogmáján, vagyis az eredet, megváltás és rendeltetés egységén alapulva, többé nem hátrált. Honnan ezen különbség? a vallások az előhaladást azon igazságokkal aránylag mozditják elő, mellyeket fejtegetnek; ennélfogva a kereszténység, melly semmi tanból sem csinál titkot, semmi gátot sem vet a tudománynak, bármennyire emelkedjék is ez némelly tartományban. Sőt még előmozditja a tökéletesedést, minthogy a már tett előhaladást nem taszitja vissza, egyedül csak a megromlott részeket szakitja ki; a jót mindenütt helyesli és megszenteli, bárhol találja is azt; az emberi természetet és ennek sajátságait

---

melly mellett tanuskodik, bizonyára erővel birand az itt következő, dönthetlen okokkal támogatott nyilatkozat: „A katholikus clerus első vázlatát nyujtja a békés erők egyesülésén alapult társaságnak, s mellynek kebeléből egészen ki van zárva, hogy az ember emberen nyerészkedjék. Illy társulat csak igen tökéletlen lehetett, a körülmények miatt; de egy barbársághoz szokott században főnhangon tanusitja borzalmát a vér iránt, s ismétli: „Adjuk meg a császárnak, a mi a császáré; az én országom nem e világról való"; azaz: „Hagyjuk a földet, mig az a kardnak van alávetve." Az először kard által rendezett társadalom közepett, mellyben születési aristocratia uralkodik, ezen békés társulat eltiporja a születés, a nemesség kiváltságait; az embereknek Isten előtti egyenlőségét, a mennyei büntetés- és jutalomnak cselekedetek szerinti kiosztását hirdeti, s a földi hierarchiában a hivatal és rang osztogatásának uj módját valósitja, nem születés, hanem személyes érdem szerint; s ennek fényes bizonyságai a pápák, kik a kath. intézmény teljének korszakában a legalsóbb néposztályból választattak csupán érdemeik tekintetéből. Bárha az ugynevezett világi társadalom nem akarta utánozni a szellemit, mindazáltal az ő erkölcsi tekintélyének és tanitásának uralma alatt állott, elannyira, hogy az ő hatalma korlátozására tett erőszakoskodások közepett is a nemzetek uralkodói meghajták fejöket a clerus főnökei előtt, s dicsőségnek tartották az egyház fiainak neveztetni." *Doctrine de Saint-Simon; exposition.* 1-re *année*, 4-e *séance.*

tágitja és megnemesiti; a tetteknek véghetetlen érdemet vagy érdemtelenséget tulajdonit; az akaratot minden természeti tehetségek fölé emeli; az ember életének fontosságát növeli, mellyet kiengesztelésnek s az örök boldogságra előkészületnek tekint. Az istenséget sértő elvekkel együtt az emberiségre nézve sérelmes elvek is eltünnek; nem tartatik erénynek az a nyilvános életben, a mi bün a magán-életben; legalább kegyetlen vagy igaztalan tettekkel többé nem dicsekszik senki; bitorlás, uralkodási gög, hadi dicsőség, mellyek azelőtt erényeknek tartattak, nem fognak gonosz tanokat sugallani, mellyek ismét gonosz tettekre szolgáltassanak alkalmat.

Az ember, nem nyerészkedve többé magához hasonló embertársán, a természetet igyekszik kibányászni; minek következtében az ipar, földmivelés és a békeszerető müvészetek virágzásnak indulnak.

A régi népek a szabadságot mindig kiváltságos értelemben vették, melly kezdetben a családra, utóbb a törzsekre, a városokra, végre a népekre terjedett ki, ollyformán, hogy ezek közt jogok és kötelességek léteztek; a társaságon kivül azonban semmiféle tény sem tekintetett igaztalanságnak. Mivel pedig a kereszténység az egész világot átkarolja, a jogok mindenekre kiterjednek minden megszoritás vagy kivétel nélkül; valamennyien, bármilly állásban legyenek is, a társadalmi jollétre közremunkálnak.

Részéről a polgárisodás szolgálatot tesz a vallásnak, előmozditva annak tanulmányozását, elmozditva azt, a mi annak kifejlését akadályozná, tökéletesitve annak fegyelmi szabályait; s eszközli, hogy még azok is, kik nem hisznek benne, a nevelés, szokás és törvények utján elfogadják annak elveit.

Csalódnék azonban, ki a vallást és miveltséget ugyanegy dolognak, s amazt ez utóbbi szülöttjének tartaná; holott a vallás a hiten, a miveltség pedig ismereten alapszik; a miveltség alapja viszonylagos és esetleges, a vallásé átalános és szükséges; amannak törvénye a szabadság, mellyel fejlődik, a másiknak törvénye a tekintély, mellyel saját tökélyét megőrzi. Helytelenül gondolkodik tehát, ki a kereszténységet a haladás törvényeinek akarja alávetni, mintha az előbbi vallások legmagasabbra kifejlett fokozata volna, mellynek helyébe a társadalmi fejlődés még tökéletesebbet fogna állitani [1]). A haladásnak terét a tények képezik; de a társadalomnak életereje, melly az eszmék ismeretében fekszik, semmiféle benső haladást nem nyer, minthogy a

[1]) Lessing tanitása illy czimü müvében: „*Az emberi-nem fokozatos nevelése*"; később a saint-simonisták ezt nagy bölcsen bizonyitgatták.

tehetségek gyakorlata semmi elemet sem állit elő, melly a gondolatnak első szemléletében, az észszerü igazságok lényeges fogalmában nem foglaltatnék. (E)

Jóllehet tehát a kereszténység, ezen merőben erkölcsi forradalom, az ember külviszonyain és állapotán változtatni nem szándékozott, sőt kijelenté, hogy a társadalom épületéhez nyulni nem akar, s elnézte azon kornak nagyszerü igaztalanságait, a zsarnokságot, rabszolgaságot, háborut: mindazáltal már kezdet óta nagy befolyást gyakorolt a polgári előhaladásra. A társadalomban ugyan változást nem tett, hanem csak a módot változtatta meg, miképen kelljen azt méltányolni; a szenvedéseket nem szüntette meg, hanem csak érdemmé alakitotta át. Nem levén czélja a kormány által javitani a népet, hanem az ellenkező, javitá az erkölcsiséget és az értelmet, a mi magában a legfontosabb haladás, minthogy a társadalmi szerkezettel legbensőbb összefüggésben áll. A hol fejetlenség, istentelenség, fajtalanság, önzés uralkodott, hierarchiai szerkezetet, hitet, szentséget, nagylelkü és általános szeretetet léptetett életbe. A hatalom még akkor is, midőn a lelki társadalmat megszoritja és elnyomja, ennek erőteljes felsőbbségét érzi; a jogtudósok, midőn a törvények betüjéhez szigoruan ragaszkodnak, akaratjok ellen is ellenkező irányba sodortatva érzik magukat. Olly alkotmány mellett, melly a császárnak és a hadseregnek teljes hatalmat enged, a szabadság két legfőbb biztositékának, ugymint a választásnak és szabad vitatkozásnak példáját tünteti elő; föloldja az embereket az önkényes emberi törvények alól, s észszerü és isteni törvénynek veti alá őket [1]).

Eme jótéteményeket sem a bölcsek, sem a hatalmasok nem értették akkoron. Ezek fölháborodva, és álmélkodva azon, hogy emberek találtatnak, kik „daczára a császár akaratának“ saját meggyőződésök függetlenségét támogatták, üldözőbe vették őket, kezdetben ellenszenvből, minden harag, félelem, sőt fanatismus nélkül, hogy a nép hajlamának a kivégeztetések tekintetében eleget tegyenek; később Diocletian alatt azon föltett szándékkal, hogy kiirtassanak.

Ezen rémitő igaztalanság is a törvényben alapult. Azonban a törvény, melly megengedte az üldözést, még a jogtudósok előtt is homályosnak tetszett, s nem csak a caesarok, hanem a proconsulok is ér-

[1]) Theodosius és Valentinianus irják: „Digna vox est majestate regnantis legibus alligatum se principem profiteri; adeo de auctoritate juris nostra pendet auctoritas. Et revera majus imperio est submittere legibus principatum.“ Cod. lib. I. tit. XIV. 4. — S egy századdal később: „Omnes legibus regantur, etiamsi ad divinum donum pertineant.“ U. o. 10.

telmezhették, és felfüggeszthették azt [1]): utolsó és legvérengzőbb bizonysága annak, milly kevésre becsülték a régiek embertársaik életét.

A régi társadalom tehát megtette kötelességét, s az uj is a magáét: a keresztények alávetik magukat a halálos büntetésnek, de egyuttal igazságtalannak nyilvánitják azt; ők tisztátalanoknak hiszik magukat a kivégeztetés puszta szemlélete által, s azt, ki valakit megölt, vagy vérjogot gyakarolt, a papságból kizárják [2]). És igy a méltóság legnagyobb fokára emelték az embernek jellemét, nem csak akkor, midőn senatori togába vagy bölcsészi köpenybe van burkolva, vagy lovag-gyürüvel diszesitve, hanem akkor is, ha szegény, tudatlan, mezitelen, söt bünös. Ő ember, — s ez elegendő.

Ezen hallgatag, de folytonos ellentállás napfényre hozta a kereszténység hatalmát. Constantinnak azon érdeme volt, hogy elismerte azt, s örömest alávetette magát annak, a minek elfogadására idővel az ő utódai erőszakkal vonattak volna. Mielőtt azonban a keresztényeknek három százados küzdelme a császárok és hóhérok ellenében megszünt volna, egy más küzdelem kezdődött. Az iskolákban a régi kelet, a régi nyugot szembenállott a kereszténységgel; melly utóbbi, mivel minden emberre és minden érdekre kiterjedett, természetesen számos és érdekes ellenmondásokra talált. Az uj-platonicusok nem a hit, hanem a tudomány által akarnak Istenhez fölemelkedni. A zsidózó felekezetek, zsidó felekezetek, a zsidókkal tartó vagy velök ellenkező keleti felekezetek, a vezeklésre hajlandó vagy azzal ellenkező, az ásiai theosophiával megbarátkozott vagy azt gyülölő keresztény felekezetek a legfényesebb szellemi harczot kezdik, mellyet a világ valaha látott, a régi és uj theologia, a költészeti mythologia és erkölcsi vallás közt, a leáldozó ó-kor és a megnyiló uj-korszak között.

Az történt tehát az evangeliumi tanokkal, a mi minden ujdonsággal történni szokott. Kezdetben álom- és őrültségnek kiáltatott ki; később bevallották annak magasztosságát, hanem plagiumot fogtak rá, mintha minden igazságát Egyptomtól, Indiától vagy az Academiától vette volna át; végre elfogadták annak elveit, mindamellett nem szüntek meg ostromolni azt. Lám! a kard elveszté minden nyomatékát ama mérlegben; a caesarok tekintélye, az ő hatalmuk tetőpontján, a hit megállapitására befolyással nincs: olly nagy hatása volt az igének, melly a fegyvernek jogait az eszme jogaitól megkülönböztette.

Az ellenmondás fölötti bosszujában az ó-irodalom mesterséges

[1]) Plinius és Trajan közti levelezések.

[2]) Sz. Ambrus, hogy méltatlannak mutassa magát a püspökségre, egy halálos büntetésen jelen volt.

életet látszott kölcsönözni a siroktól, s makacs erölködéssel keltette föl a régi emlékeket, szépité a multat, erösen szoritá azt magához, midön már kezei közöl kisikamlott. A történelemnek rendkivüli tünemé-nyei közé tartozik a tudományoknak és a bölcsészetnek eme késő ujra-éledése. Az irmodor mestersége, melly Pericles és Augustus korában egyes embereket mások fölött rendkivül magasra emelt, eltünt; az egyes irók nem mutatják föl többé azon müvészi tökélyt, mellynél fogva mindegyik saját barázdát vont az értelmi miveltség terén. Elhanyagoltatik itten a forma a szellem miatt; ellenséges táborok, a gondolat átalános legombolyitásában egyformák, összhangzólag müködnek, egy rész az ó-világnak megvédésére, más rész annak leverésére. Ez oknál fogva nem szükség annyira időzni külön mindegyiknél, mint inkább együttvéve átkarolni azokat, figyelembe venni a fürkésző szellemet, melly sokkal fontosabb kérdések által ösztönöztetik, mint az egyszerü iskolai viták lehetnének, s látni, a nagyszerü igazságok, valamint a nagyszerü hibák mint sarjadnak ki a megifjodott elmékből, mellyeket a századnak örvénye s a közhaladás magával ragadott.

A pogány társadalom mindazon intézményekkel birt, mellyek az eszmék előhaladására és a szellemi kifejlődésre kedvező befolyással lehettek: az uj társadalomban mindez teljesen hiányzott, s mindenben saját akaratára, hitnézeteire, ezeknek a lelkek fölötti uralmára s azon szükségre vala szoritva, hogy ezeket terjeszsze s a világot hatalmába keritse.

Mégis a harcz kimenetele nem soká marad kétséges; minden arra mutat, hogy a régi társadalom megkapta a halálos döfést. Csakhogy, valamint bizonyos középkori hősök haláluk után még harmadnap is küzdöttek, ugy ez is saját sulya által tartja fön magát; s lényegére nézve még akkor is pogány maradván, midön külsőleg kereszténynyé vált, mesterséges életét tovább is folytatja, mig a barbárok eljönnek megégetni e roppant tetemnek maradványait, nehogy annak elrothadása az egész föld levegőjét megrontsa.

FÖLVILÁGOSITÓ JEGYZETEK

a VI. könyvhez.

(A) 90-ik laphoz.

Plinius villája.

Ifjabb Pliniusnak, egy magán-embernek, egy bölcsésznek villája fogalmat nyujthat nekünk a főuri villák kéjelgő pompájáról.

Plinius Gallushoz.

Azon te csodálkozol, hogy laurentinumi, vagy ha ugy tetszik, laurentumi villámban olly nagy kedvemet lelem. Csodálkozásod azonban meg fog szünni, ha megismered e kedves lakhelyet, helyzetének előnyét, a nagyszerü tengerpartokat. Tizenhét mérföldre esik Rómától, ugy hogy ügyeim végeztével elmehetek oda, a nélkül, hogy egy egész napot kellene vesztenem. Két rendbeli országut vezet oda: a laurentinumi és az ostiai. Ha az első uton megy az ember, le kell arról térni a 14-ik mérföldnél; ha pedig a második uton, a 11-iknél. És igy mindkettő egy másik utba végződik, hol a homok elég kényelmetlenné s szekerekre nézve hosszadalmassá teszi az utat; lóháton azonban sokkal kellemesebb és rövidebb. A vidéknek látványa változatossága miatt kellemes. Néha azonban sürü erdök közt szükül az ut, máskor ismét tágas rétekre nyilik, s szélesül ki. Itten szemlélhetsz egész gyönyörrel juhnyájakat, gulyákat, méneseket, mellyek a legelőn hiznak, s azonnal élvezik a tavasz jótékonyságát, a mint az a telet elüzte a hegyekről.

A villa nagyon kényelmes, a nélkül, hogy nagyszerü volna. A bemenet szép, minden fényüzés nélkül; először mindjárt kerek folyosóra talál az ember, melly igen vidám kis udvart környez, kellemes menedékhelyet a rossz idő ellen; minthogy egészen üveggel levén el-

zárva és széles ereszszel környezve, bámulandó oltalmat nyujt az eső és égi háboru ellen. Ezen folyosóból igen kellemes nagy udvarba, azután gyönyörü étterembe megy az ember, melly a tengerbe nyulik, s ennek hullámai, ha csak egy kissé fuj is a déli szél, a falnak tövében törnek meg. Ezen teremnek ajtai és ablakai két szárnyuak s egyenlő magasságuak, ugy hogy jobbra, balra és szemközt mintegy három tengert láthatni egyben. Az ellenkező oldalon föltalálja a szem a nagy udvart, a folyosót és a kis udvart, ismét a folyosót másodszor, azután a bemenetet, melly után távolban erdők és hegyek következnek. Az étterem baloldalán van egy nagy szoba, melly nem nagyon nyulik be a tengerbe; honnan ismét kisebb szobába megy az ember, mellynek két ablaka van, az egyiken a fölkelő, a másikon a lenyugvó nap sugarai hatnak be. Ezen kis szobából szintén látni a tengert, de egy kissé távolabb s igen kellemes kilátással. A szeglet, mellyet a teremnek hátralevő része és a szoba fala képez, épen ugy látszik készitve, hogy a nap hevét összegyüjtse, megtartsa és egyesitse. Ennélfogva családom menedéke a tél ridegsége ellen, s ezen szegletben tartják rendesen gyakorlataikat. Itten nem ismerünk egyéb szeleket, mint a mellyek bizonyos felhőktől erednek, mellyek nem annyira az ott fujdogáló kedves szellőt zavarják meg, mint inkább az égnek derültségét homályositják el.

Közel hozzá van egy kerek szoba, ollyformán épitve, hogy a nap sugarai a napnak minden órájában behatnak. A falban szekrény van vágva könyvtár-alakban, mellyet gondosan betöltöttem könyvekkel, mellyeket nem győz az ember eléggé olvasni. Innen kis folyosón át, melly, minthogy vékony lemezekkel van fedve, a nap melegét minden oldalról bebocsátja, a háló-termekbe megyünk. E szögletnek többi részeit rabszolgák vagy más cselédek foglalják el; mindamellett ezen lakosztály olly tisztán tartatik, hogy még az urak is lakhatnának ott. A másik szárnyon van egy jól rendezett szoba s még egy más nagy szoba vagy étteremecske, mellyet a napsugarak és a tenger mintegy vetélkedve kényelmessé és kellemessé tesznek. Innen egy előszobához kapcsolt szobába jut az ember, melly ép olly hüves nyáron magassága miatt, mint a milly meleg télen az által, hogy mindennemü szelek ellen védve van. Mellette van egy másik előszobájával; onnan a fürdöterembe megy az ember, hol hidegviz-tartó létezik; ezen terem nagy és tágas. Az átellenben levő falaktól két olly széles és mély kőkád huzódik, hogy tetszés szerint uszhatni is bennök. Közelében kemencze a befüstölésre, azután kandalló a fürdöhöz. Ugyanazon emeletből két terembe megy az ember, hol inkább csinos, mint pompás a butor-

zat, azután pedig egy másik mérsékelt fürdőbe, a honnan könnyen láthatni a tengert.

Nem messze innen labda-játék van ollyformán helyezve, hogy nyáron a nap csak a leáldozás perczében süt be, midőn már elvesztette erejét; egy oldalról torony emelkedik, mellynek tövében van két kis szoba s más kettő fölötte, végre egy erkély, hol étkezni lehet, s honnan a szomszéd villákkal együtt a vidéknek és a tengernek nagy része látható. A másik szegleten egy más toronyban szoba van, mellynek ablakai keletre és nyugotra néznek. Mögötte egy tágas ruhatár és magtár, melly alatt étterem, hol messziről hallani a háborgó tengernek zugását. Ezen terem a kertbe s az utra néz, melly az egész környezeten uralkodik. Ezen utat mindkét oldalról télizöld, ennek hiányában rozmarin szegélyezi. Miért is az olly helyeken, hol a háztető fedi a télizöldet, ez könnyen megtartja zöld szinét; de a szélnek kitett nyilt helyeken a tenger vize kiszáritja azt, jóllehet nincsen olly közel a parthoz. Az ut és a kert között uj ültetésü szőlő van, mellyen át minden kényelmetlenség nélkül mezitláb lehetne járni. A kert bővelkedik füge- és eperrel, mellyeknek a föld ép olly kedvező, mint ellensége a többi fáknak. Közel van ott egy étterem, honnan a szép kilátást élvezhetni, melly bizonyára nem enged a távolabb levő tengeri kilátásnak.

E terem mögött vagyon két lakosztály, mellyeknek ablakai a ház bemenetére s a konyhakertecskére nyilnak. Innen láthatni boltozott tornáczot, melly rendkivüli nagysága miatt középületnek is tartathatnék. Ennek számosabb nagy ablakai a tengerre néznek, kevesebb a kertre; s néhány hosszudad ablakok vannak ugyanazon tornácz boltozatán. Csendes és derült időben mindezen ablakok kinyittatnak; de ha valamelly oldalról szél fuj, akkor más oldalról nyilnak meg az ablakok. Ezen tornáczczal szemközt terjed a kertnek egy része, melly igen kellemes violaszagot áraszt. A napnak visszavert sugarai a tornáczról melegitik a földet, s egyuttal védik azt az éjszaki szél ellen, és igy egy részről megőriztetik a meleg, más részről nem vesz el a hideg; végre e tornácz még a déli szél ellen is véd, ollyformán, hogy különféle oldalról nyujt menedéket a különféle szelek ellen. Délelőtt sétálhatni e tornácz árnyékában, délután pedig az utakon, a kertnek egyéb helyein közel ez árnyékhoz; de az árnyék növekedik vagy fogy, a mint a napok hosszabbak vagy kurtábbak lesznek. A tornácz akkor nincs kitéve a napnak, midőn az legforróbb, s midőn sugarai függélyesen esnek a tetőre. Egy másik kényelem itten az, miként ablakai ugy vannak rendezve, hogy midőn kinyittatnak, mindig szabad átvonulást

engednek a szellőknek, s megakadályozzák, ne hogy a nagyon összeszorult lég megromoljék.

A tornácz és a kert végében vagyon egy elszigetelt lakosztály, a mit én valódi gyönyörüségemnek nevezek. Ez egészen az én épitményem. Itten egy terem napkályha módjára van készitve; egy oldalról a kertnek egy részére, más oldalról a tengerre néz, s mindkettőtől kényelmesen kapja a napot. Bejárata megfelel egy szomszéd szobának, s egyik ablaka a tornáczra nyilik. A tenger oldaláról jó izléssel egy szobát épitettem, s kényelmesen ide lehet helyezni egy ágyat két székkel, s egy üvegablak és egy függöny segélyével, ha megnyitjuk az egyiket s fölhuzzuk a másikat, egy más szobával egyesül, vagy attól elvál, a mint akarja az ember. Az ágy vége a tenger, feje pedig a házak felé van forditva; mind a két oldalról látni az erdőket. Három különböző ablak nyujtja a három különböző kilátást, s valamennyi egyszerre összezavarodik. Innen alvó-terembe megy az ember, hová sem a rabszolgák hangja, sem a tenger zugása, sem a hullámok csapkodása, sem a villámlás, de még csak a világosság sem hat be, ha csak az ablakok ki nem nyittatnak. E mély csendnek oka abban rejlik, hogy a szobának és a kertnek fala közt egy lakosztály van férfiak számára, melly terjedelme által mindennemü zajt fölfog. Ezen szobákhoz egy kis kályha van adva, mellynek szük ablaka visszatartja, vagy elosztja a meleget a szükséghez képest. Távolabb jő egy előszoba és egy szoba, mellybe a nap fölkeléskor azonnal s még délután is részutosan behat. Midőn ide visszavonulok, ugy tetszik nekem, mintha száz mérföldnyire volnék házamtól. Mindig kedvemet lelem itt, főleg pedig a saturnaliák ideje alatt. Itten csendet és nyugodalmat élvezek, mig az egész ház viszhangzik az örömzajtól, mellyet ez ünnepély szabadossága a háziaknak enged. Ekképen tehát tanulmányaim nem zavarják háznépem örömeit, sem az ő örömeik tanulmányaimat.

A mi ennyi kényelemhez és élvezethez hiányzik, az a folyóviz; ennek hiányában vannak kutaink vagy inkább forrásaink, de ezek csekély mélységüek. A talaj bámulandó, mert akárhol ás is az ember, fölbugyog a világos, tiszta, édes viz, jóllehet a tenger közelében. A szomszéd erdők kelletinél több fát szolgáltatnak. Ostiából böven kaphatni minden egyéb élelmi szereket. Maga a falu a mértékletes ember szükségeit kielégitheti. Nyaralóm és a falu közt csak egy villa vagyon még. A faluban három közfürdő létezik. Képzelhetni, minő kényelem ez, ha vagy váratlanul érkezik meg az ember, vagy eltökélte magát csak rövid ideig tartózkodni a villában, s nincs elég idő elkésziteni saját fürdőit. Az egész tengerpart villákkal van ékitve; némellyek

egymás mellett állanak, mások el vannak választva. Változatos szépségök által a világnak leggyönyörübb látványát nyujtják, egyuttal egy egész várost tüntetnek szem elé. E látványt egyformán élvezhetni a szárazról vagy a tengerről. A tenger néha csendes, de többnyire hullámzik. Halat bővében lehet fogni, csakhogy nem a legizletesebbek; mindazáltal igen jó fajok találtatnak itt. A föld nem fukar ajándékaiban. Legnagyobb bősége van a tejnek a Laurentinumban, minthogy temérdek nyájak vonulnak oda, midőn a hőség elhajtja azokat a legelőről, s árnyékot vagy vizet keresni készteti.

Nem véled-e, hogy nekem elég okom van kedvelni e magányt, annak örömeit élvezni, s itt hosszabb ideig mulatni? Te valóban nagyon is bele szerettél a városba, ha el nem jösz néhány napra hozzám a felséges magányba. Bizony eljöhetnél; az én villám szépségeit és gyönyöreit még a te jelenléted gyönyöreivel is növelhetnéd. Jó egészséget.“

Ez és a hasonló leirások első olvasásra nagyon is világosoknak látszanak; de a mint valaki a fekete krétával és az iránytüvel papiron készül azt kijelölni, ezer meg ezer nehézség merül föl. Mintegy 20 különféle rendszer gondoltatott ki a Plinius-féle villa fekvésének kipuhatolására; a legutolsót nyujtotta a franczia épitész L. P. **Haudebourt**, Le Laurentin, maison de champagne de Pline le jeune, restituée d'après la description de Pline. Paris, Carillan-Goeury 1838. 8-adrét. Scaurus palotájával hasonlithatta össze.

(B) 93-ik laphoz.

Petronius Arbiter.

Petronius Arbiter az ő Satyricon czimü regényében bizonyos Trimalciont rajzol, igen gazdag és fényüző, szintolly dölyfös mint együgyü embert, kiben némellyek Claudiust, mások Nerot akarták fölismerni; mi pedig az azon korbeli kéjelgő dusgazdagok eszményképét szemléjük benne. A münek kitünőbb darabja Trimalcion ebédje, mellyet 1662-ben fedezett föl Marinus Statlejus dalmata. Ebből mi kivonatot adunk, elhagyva a kitéréseket, mellyek a tárgy folyamát megszakitják, hogy a romai szokások rajzát adjuk az olvasónak, habár egy kissé nagyitva, miként a gunyiratokban szokás.

„No's hát? nem tudod, kinél lesz ma a tobzódás? Trimalcion pompás embernél, kinek étteremében egy óra és trombita vagyon [1]),

[1]) Óra és Trombita két rabszolga, kik az órát kiáltották.

kik öt az életében eltöltött minden perczről értesiteni kötelesek. Mi tehát gyorsan ujra felöltöztünk, feledve a multnak bajait, s Gitonnak, ki mint szolga kecsesen segitett mindenben, megparancsoltuk, követne minket a fürdőbe.

E közben föl s alá jártunk, még mulatoztunk is, játszó körökbe keveredtünk, midőn hirtelen egy kopasz öreget pillantánk meg, egy vörhenyeges köpenybe öltözve, ki néhány hosszu haju [1]) gyermekekkel labdát játszott ott. Nem is annyira a gyermekek örvendeztek a látványnak, habár hozzájok illett, mint azon aggastyán, ki saruban [2]) gyakorolta e labdajátékot. Ő nem ütötte vissza a labtát, melly a földre esett, hanem egy szolga annyit tartott készen egy zsákban, a mennyi a játszóknak elegendő volt. Több más ujdonságokat is tapasztaltunk; két herélt is volt ottan a körnek két különböző pontján, kiknek egyike ezüst edényt tartott kezében, a másik a labdákat számolta, de nem azokat, mellyek játék alatt hajittattak, hanem azokat, mellyek leestek.

Mig ezen fényes dolgokat bámultuk, Menelaus azt mondja nekünk: Ennél fogtok ebédelni. Nem látod-e, hogy igy kezdödik a vacsora?

Még nem is végezte beszédét Menelaus, midőn a pompás Trimalcion ujjaival pattantott; ezen jelre egy herélt letette az edényt a játszó elé, ki bele vizellett, azután kezeire vizet kért, s nedves ujjait egy gyermek fején megtörölte. Hosszan tartana mindent leirni. Bementünk a fürdőbe, s midőn legjobban izzadtunk, átmentünk a hidegbe.

Trimalcion, kenőcscsel egészen bekenve, nem lepedővel, hanem a legfinomabb gyapjukendővel dörzsölteté magát. Hárman a nyomorult orvosok közől a közben falernumit szörcsölgettek az ő jelenlétében, s minthogy vetélkedve töltögettek, Trimalcion azt mondá nekik, hogy csak vigan igyák az ő borát. Azután skarlát lepedőbe takarva, lecticába tétették, melly előtt négy csinos szolga ment és egy két kerekü talyiga, mellyben egy öreg és csipás törpe ült, rutabb Trimalcion uránál, ki benne gyönyörüségét találta. Ekképen vitetve és kisértetve néhány öszhangzó fuvolyázók által, annak fejéhez közeledék, s mintha titkon sugna valamit fülébe, az egész uton danolgatott. Mi már kifáradva a bámulásban, követtük őket, s Agamemnonnal együtt [3]) a kapuhoz értünk, mellynek oszlopára papirlap volt szegezve ezen föliratal; „A melly rabszolga urának engedelme nélkül kimegy, száz ostorcsapással büntettetik.“

[1]) Ez az elpuhult s erkölcstelen életre mutatott.

[2]) Ellenkezőleg a többiekkel, kik mezitláb és köntösben gyakorolták magukat.

[3]) A házi sophista.

A bemenetnél egy kapus állott, világos-zöld ruhába öltözve, cseresznye-szinü övezettel, ki egy ezüst tálban borsót fejtett. A küszöb felett aranykalitka állott, mellyből tarka szinezetü szarka üdvözölte az érkezőket. Elszédülve ennyi dolog láttára, majdnem lábamat törtem, megpillantva egy kutyát, melly balra a kapus szobája melletti bemenetnél, láncra kötve, volt lerajzolva a falon, fölötte emekönyök-nagyságu szavakkal: „Őrizkedjél a kutyától“ [1]). Erre társaim elkaczagták magukat; én pedig összeszedve magamat, ismét a fal mellett mentem. A hely, hol a rabszolgák adatnak el, egészen föl volt diszitve gunylapokkal, s Trimalcionnak arczképével, ki hosszu hajjal, kezében bottal ment be Romába, s gyeplöit Minerva igazgatá. Odább azon helyzetben ábrázoltaték, a mint a számadást tanulja, s még tovább kincstárnoki öltözetben, s a különcz festész minden jelenetet fölirattal gondosan ábrázolt; a tornácz végében volt végre Mercur, ki őt fölemelt állal egy magas tribunalra helyezte. Közelében volt a Fortuna a böségszarujával s a három Párka, aranygyapjat fonva.

Láttam még a tornáczban egy csoport szolgát is, kiket egy tanitó oktatott. Ezenkivül egy szegletben nagy szekrény volt, mellynek fiókjaiban tartattak zárva az ezüst házi-istenek, Venusnak egy márványszobra, és egy nagyobbacska aranyskatulya, mellyben, a mint mondák, Trimalcion szakálla tartatott [2]).

Ennyi gyönyör szemlélete után bementünk az étterembe, midőn egy gyermek, kinek ez volt a kötelessége, fölkiáltott: J o b b l á b b a l. Féltünk egy kissé, ne hogy valamellyikünk ellenkezőleg lépjen be; valamennyien jobb lábbal lépve a terembe, egy meztelen szolga vetette magát lábainkhoz, s könyörgött, szabaditanók meg öt a büntetéstől, minthogy büne ugy sem vala nagy, melly miatt veszélyben forgott, csak a kincstárnok ruháját lopták el tőle a fürdőben, a mi alig érhetett tiz sestertiust.

Végre leültünk, s az egyptomi szolgák részint jeges vizet töltögettek kezeinkre, részint lábainkat mosták, ügyesen tisztogatva ki körmeinket minden mocsoktól. E terhes szolgálat közben néha-néha danolgattak; miért is azon gondolatra jöttem, megpróbálni, valljon énekel-e az egész cselédség? Inni kértem tehát, s ime egy gyermek azonnal készen állott nem csak az itallal, hanem a savanyu énekkel is; szintén ugy cselekedett mindegyik, a kitől valamit kértek. Az ebédlő-teremet pantomimok tanyájának lehetett volna tartani.

---

[1]) C a v e c a n e m irták a ház küszöbére, hol gyakran kutya ábrázoltaték.

[2]) A romaiaknál egész ünnepéllyel ment végbe az első borotválkozás, s a szakállt Apollonak szentelve, gondosan őrizték.

Bőséges előebéd adatott föl, s mindegyik kedvére lakozott, kivéve Trimalciont, kinek az első hely tartatott fön, ujabb rendezésnél fogva [1]). . . . Az ő edénye corinthusi fémből volt, s egy kis szamarat ábrázolt kosárral, mellyben egyik oldalon fehér, a másikon fekete olajbogyók voltak. A szamarat két tál fedte be, mellyeknek szélén Trimalcion neve, s az ezüst sulya volt olvasható. Voltak még ott különféle nyalánkságok, ugymint: mézzel és mákkal elkészitett mogyorópölyük, rostélyon sütött velőkolbász, syriai datolya és granátalma-sajt.

Ezen nyalánkságokkal töltöttük az időt, midőn Trimalcion zeneszó mellett, igen apró vánkosokra helyezve, behozatott, a mi némelly oktalanokat nevetésre inditott; minthogy kopasz feje kiállott a bibor köpenyből, s az ezen öltönynyel betakart nyaka körül aranynyal szegélyezett nyakkendő tekerőzött, mellynek végei két oldalról csüngtek le; továbbá balkezének kis ujján egy nagy, aranyozott gyürü volt, s a mellette levő ujjának utolsó izén egy kisebb egészen aranygyürü, mint kivehettem, de kirakva vashegyekkel csillagformában. S hogy ne csupán ezen kincseket mutassa nekünk, felfödte jobb karját, mellyet elefántcsont-karikába összefoglalt arany karpereczek ékitének fénylő lemezekkel. Miután ezüst piszkálóval fogait megtisztitá, „Barátim, ugy mond, még nem volt ugyan kedvem az ebédlőbe jöni; de hogy távollétem miatt soká ne várakozzatok, minden mulatságomat félbeszakitottam. Engedelmetekkel előbb szokott játékomat végzem.“

Mögötte állott egy gyermek terebint-táblával s kristály-koczkákkal. Különösen föltünt előttem, hogy a fekete és fehér kövek helyett arany és ezüst pénzeket használt.

Mig ő játék közben az ellenkező csapatot leverte, s mi még az előétkezésnél valánk: egy asztalt hoztak kosárral, mellyben fából készült tyuk ült körösleg kiterjesztett szárnyakkal, mint mikor költ. Jött azonnal két rabszolga, s a zene hangja mellett keresgéltek a szalma között, honnan néhány pávatojást előszedvén, azokat a vendégek között kiosztották. Trimalcion ekkor megfordulva mondá: „Barátim, én parancsoltam, hogy e tyuk alá pávatojásokat tegyenek [2]); s teringettét, félek, hogy már csirke van bennök; azonban nézzük meg, talán még kiihatók.“

Fogtuk a félfontot nyomó kanalakat, s a tojásokat feltörtük,

---

[1]) A megtiszteltetés helye ugyanis a középső volt a három közől, mellyek ugyanazon pamlagon terjedtek el.

[2]) Hogy a pávatojás kedves eledele volt a romaiaknak, Macrobius panaszkodik, *Saturn.* III. 15. „Ecce res non miranda solum, sed pudenda, ut ova pavonum quinis denariis veneant.“

mellyek tésztából készültek. Majdnem elhajitottam az enyimet, mert ugy tetszett, mintha csirke lett volna benne; de miután egy éltesebb vendég azt mondotta, hogy valami jónak kell benne lenni, tovább is törögettem a tojás héját, s kövér lebenkét találtam benne, körülvéve megborsozott tojássárgától.

Trimalcion már abbanhagyva a játékot, mindenfélét kért, s fenszóval szabadságot adott mindenkinek, hogy igyanak ujra mézes bort, midőn hirtelen a zenekar jelt adott, s az először fölszolgált ételeket danolva ragadták el maguk a zenészek. Eme zaj közben történetesen egy ezüsttál leesett, s egy rabszolga fölvette azt a padolatról. Trimalcion ezt észrevevén, arczulcsapatá a szolgát, s megparancsolta, tisztitsák el. Az éttárnok oda ment, s egyéb mocsokkal együtt elsöpörte azt.

Azután bejött két ugynevezett szerecsen, néhány apró tömlővel, mint a minőkkel az amphitheatrumot szokás felöntözni; s bort nyujtottak azokban, mert viz egyikben sem volt.

E közben a megtapsolt háziur mondá: „A halál mindeneket egyenlővé tesz;“ megparancsolta tehát a főkonyhamesternek, jelölje ki mindenkinek saját asztalát, s hozzá tevé: „A szolgák itt nagy számmal vannak; ha kimennek, csökkenni fog a hőség.“

Azonnal jól bedugaszolt üvegpalaczkokat hoztak, mellyeken kivülről illyforma jegyzet állott: „Opimius száz éves falernumi bora“ [1]).

Mig a föliratot olvastuk, Trimalcion tapsolva fölkiáltott: „Ah! ah! a bor tehát tovább él, mint az emberke? És mi mégis tobzódunk. A borban az élet. Bátran mondhatom, hogy ez valódi Opimius-féle bor. Tegnap nem adattam föl illy jó bort, habár jelesebb vendégeim voltak.“

Midőn ittunk és bámultunk, egy szolga ezüst alakot hozott, mellynek tagjai és csigolyái minden oldalra forogtak, ha megeresztették. . . .

A tapsokra más jelenet következett, igazat mondva, nem olly nagyszerü, mint hittük. Az ujdonság azonban mindenkinek szemeit magára vonta. Ez kerek étasztal alakjával birt, körületében volt a 12 csillagzat, mellyek mindegyikére a szakács az ábrának megfelelő eledelt helyezte. A kosra martiusi borsót, a bikára egy darab bivalhust, az ikrekre nemző-részeket és vesét, a rákra koronát, az oroszlánra afrikai fügét, a szüzre malaczos emsének alrészét, a mérlegre mérleget, mellynek egyik oldalán torta, a másikon pogácsa vala; a skorpióra tengeri halacskát, melly skorpiónak neveztetik, a nyilasra tengeri rákot, a bakra tengeri sáskát, a vizöntőre kacsát, a halakra két tengeri halat. Közepett volt egy csomó levágott fü, fölötte sejtes mézzel.

[1]) Opimius consul alatt, Románok 632-ik évében, olly száraz volt a nyár, hogy a legjobb gyümölcs és bor termett.

Az egyptomi szolga ezüst tálczán hordozta körül a kenyeret, s ő is igen rossz hangjával dalolgatott valami együgyü dalt. Mi kedvetlenül vettük ezen aljasságokat; de Trimalcion azt mondá: „Együnk, ez az étkezés rendje.“

Ezt mondva, bejöttek néhányan, kik négyest tánczolva a zene hangjára, az étszekrény felső részét befödték, s akkor láttunk alulról, vagyis egy másik asztalon, zsiradékot és gömböczöt egy szárnyakkal ékitett nyul körül, melly pegasusnak látszott. Az étszekrény szögletein négy kis satyr-szobrot pillantottunk meg, mellyeknek hasából borsos lé folyt a halakra, mellyek a tengerben uszkálni látszattak.

Valamennyien tapsoltunk, utánunk a szolgák, s örömmel kapkodtunk a válogatott étkek után. Trimalcion is meg levén elégedve a jó renddel, „Szeljetek!“ kiáltott föl. A konyhamester azonnal előtermett, a zeneszó mellett olly furfangosan tépte szét a huseledeleket, hogy versenyző kocsisnak lehetett volna őt tartani a hydraulicus orgona lármája között.

E közben szolgák jöttek, s a terítékre takarókat raktak, mellyeken hálók valának lerajzolva, vadászok landzsákkal s egész vadászkészület. Nem is tudtuk, mint vélekedjünk mindezekről, midőn a teremen kivül nagy zaj támadott, s hirtelen bejött néhány spartai kutya, mellyek az asztal körül kezdtek futkosni. Egy más asztal következett, mellyen egy igen nagy vaddisznó állott süveggel, s ennek agyarairól két pálmafonadék-kosár függött, az egyik syriai, a másik thebai datolyával telve. Körülötte tortából csinált malaczok hevertek, mintha szopnának, annak jelölésére, hogy a vaddisznó emse volt; s ezen malaczok is föl voltak czifrázva.

Egyébiránt a vaddisznó fölszeléséhez nem jött már az előbbi fölvágó, ki a többi eledeleket darabolta fel, hanem egy nagy szálas legény, félcsizmában, tarka szinü öltönyben, ki kezébe véve egy vadászkést, hatalmasan belevágta azt oldalába, s a nyilásból huros-madarak repültek ki. A madarászok készen állottak a náddal, s azonnal elfogták a madarakat a teremben. Ekkor Trimalcion mindenkinek egyet adván, hozzá tevé: „Látjátok, hogy e vaddisznó minden makkot fölemésztett.“ Ekkor a kis szolgák az agyarakon függő kosarakhoz futottak, s a datolyákat egyformán osztották el a vendégek közt.

„Ezalatt én, ki majdnem egyedül voltam egy szegletben, komolyan gondolkoztam a fölött, mi oknál fogva van a vaddisznónak süvege. Miután hasztalan erőtettem eszemet, végre tolmácsomhoz fordultam, ki engem kielégitett. Ő igy szólt; „Ezt még szolgád is köny-

nyen megmagyarázná neked; mert ez nem talány, hanem világos dolog. Ezen vaddisznó épen maradván meg a tegnapi vacsoráról, s a vendégek által visszaküldve, ma mint szabados jelenik meg a lakomán [1]). Ekkor bosszankodtam magamra; többé semmit sem kérdeztem, ne hogy azt képzeljék rólam, miként előkelő emberekkel soha nem ebédeltem.

Illy beszélgetés közt egy szép gyermek, szőlővesszővel és repkénynyel koszoruzva, ki majd Bromius, majd Lyaeus vagy Evius nevet viselt, kis kosár szőlőt hordozott körül, éles hangon dalolva urának költeményeit; kinek hangjára megfordulva Trimalcion: „Dionysius, ugy mond, te szabad vagy.“ Ekkor a gyermek levevén a vaddisznóról a süveget, azt saját fejére tette föl. Trimalcion ujra megjegyzé: „Most már nem fogjátok tagadni, hogy Bacchus atyának birtokában vagyok.“ — Trimalcionnak ötletét megtapsoltuk, s a gyermeket, ki körüljárt, összecsókoltuk. . . .

Nem is gyanitottuk, hogy az illy tobzódás közepett, miként mondani szokás, még csak a fele uton járunk. Ekkor valójában zeneszó mellett elhordatván az asztalok, behoztak a terembe három fehér sertést, ékitve szalagok- és csöngetyükkel, mellyeknek egyikét két évesnek, a másikat három évesnek, a harmadikat vénnek mondotta a szertartások mestere. Én azt gondoltam, hogy a sertésekkel együtt a játékosok is előjönnek, hogy a mint a körökben szokás, némi mutatványt adjanak. De Trimalcion megelőzve a kételyeket: „Ezek közől, ugy mond, mellyiket akarnátok azonnal az asztalon látni? A bérlők is gyorsan elkészitik a csirkét, a fáczánt vagy hasonló csekélységeket; de az én szakácsaim egy egész borjut szoktak megsütni.“ — Ezalatt behivatta a szakácsot, kinek megparancsolta, nem is várva a mi választásunkat, hogy a legvénebbet ölje le. Ekkor fenszóval hozzá fordult: „Mellyik decuriába tartozol?“ Amaz felelvén, hogy a negyvenedikbe, folytatá: „Vásároltak téged, vagy a házban születtél?“ — ‚Egyiket sem mondhatnám, felelé a szakács, mert végrendelet által hagyott engem Pansa.‘ — „Iparkodjál tehát dolgoddal (tevé hozzá), különben a szolgák decuriájába foglak csapni.“ És igy a szakács a fenyegetés által ösztönözve, a disznóval a konyhába ment.

Trimalcion szeliden hozzánk fordulva: „Ha a bor, ugy mond, nem tetszik, mást hozatok helyette; azonban a ti dolgotok bebizonyitani, hogy izlik. Hála az égnek! nem veszem azt; minden, a mi csak kedves az inynek, az én telkemen terem, mellyet egyébiránt nem lát-

[1]) Tudva levő dolog, hogy a fölszabaditott rabszolgáknak süveget adtak; ez tehát a szabadság jelképe lett.

tam még. Azt mondják, hogy Terracina- és Tarantoval határos. Most már Siciliát akarom egyesiteni birtokaimmal, hogy ha majd Afrikába megyek át, mindenütt saját birtokaim mellett vitorlázzak el.“

Még el sem párologtak ezen hetvenkedések, midőn egy más asztalon a nagy disznót behozták. Mi bámultuk a gyorsaságot; megcsküdtünk volna, hogy még csak egy csirkét sem lehetett volna illy gyorsan megsütni, annyival inkább, minél nagyobbnak tetszett előttünk ez a sertés amannál, melly az imént behozatott. Trimalcion azt figyelmesen megnézve, „Hogy hogy, ugy mond, ezt a disznót föl sem bontották? Bizony nem vették ki a beleit. Hijátok hamar a szakácsot.“

A szakács megjelent bus arczczal, azzal mentegetve magát, hogy elfeledte a disznót fölbontani. „Mit, elfeledted? — kiálta Trimalcion — azt gondolod-e, hogy a borsnak és köménynek elfeledéséről van szó? Vesd le az ingedet.“

Minden haladék nélkül a szakácsot levetkeztették, ki szomoruan állott két rabszolgafelügyelő között. Ekkor mindnyájan könyörögtünk érte, azt mondván: „Ez csak esetleges dolog; kérünk, bocsáss meg neki; ha még egyszer hibát követ el, senki sem fog mellette szólni.“

Én kegyetlen szigoruságomban nem tartoztathatám magamat, hogy Agamemnonnak fülébe ne sugjam: „Ez a szolga bizonyára nagy mester. Találkozhatik-e ember, ki elfeledje kivetni a disznónak beleit? meg nem bocsátanék neki, Istenemre, habár csak hal volna.“ Trimalcion pedig nem ugy cselekedett, hanem derült homlokkal mondá: „No ha már olly rossz emlékezettel birsz, tehát bontsd föl a hasát itt nyilvánosan.“ A szakács fölvéve előkötőjét, fogta kezébe a kést, és reszkető kézzel belehasitott itt-ott a disznó hasába, s ime a táguló hasadékokból a sulynak nyomásánál fogva kolbászok és hurkák dőltek ki.

E látványra a szolgáknak egész gépserege tapsolt, s zajosan üdvözlé Cajust. A szakács nem csak hogy ivott köztünk, hanem még ezüst koronát is kapott, és egy serleget corinthusi táczán, a mit közelebbről vizsgálva Agamemnon, Trimalcion mondá: „Én vagyok az egyetlen, ki valódi corinthusi fémmel birok.“ . . .

Azután bejött az ügynöke, ki, mintha csak Románák történeteit sorolná elő, ezeket olvasta:

„Julius 25-én. Cuma területén, Trimalcion uralma alatt, született harmincz fi- és negyven leánygyermek; a szérüről 1500 mérő gabna vitetett a magtárba; 500 ökör fogatott járomba. Ugyane napon Mithridates rabszolga keresztre feszitteték, mivel Cajusunknak védgeniusát káromolni merészlette. Ugyane napon 100 ezer lira tétetett a pénz-

tárba, mellyekre kölcsönvevő nem találkozott. Ugyane napon tüz volt a Pompejus-féle kertekben, melly éjjel egy paraszt házában ütött ki.“

„Várj csak, mondá Trimalcion, mikor vásároltam én a Pompejus-féle kerteket?“

‚A mult évben, felelé az ügynök; azért nem jegyeztettek be még a könyvbe.‘

Trimalcion haragra lobbanva, megjegyzé: „Jövőre, ha valamelly telket vásároltok nekem, s hat hónap alatt azt tudtomra nem adjátok, annak kifizetését megtiltom.“

Bejöttek végre a tánczosok, s bizonyos Baron, a legbolondosabb ember, lajtorjával állott elő, mellyre egy gyermeket fölugratott, parancsolván neki, hogy tánczoljon és énekeljen, mig a tetejére fölér. Azután tüzkarikákon ugratta át, s fogaival palaczkot tartatott vele. Csupán Trimalcion bámult rajta, s azt mondá, hogy ez háládatlan egy mesterség vala; kettő van azonban az emberi dolgok közt, mellyeket ő nagy örömmel nézett, ugymint a tánczosokat és a szalonkákat; a többi állatok és mulatságok haszontalanságok és bohóságok. „Ez oknál fogva, jegyzé meg, vásároltam bohóczokat; akartam, hogy mondjanak el tréfás dolgokat, s kardalnokomnak meghagytam, hogy énekeljen latinul. . . .“

(Itt következnek Trimalcionnak durva tréfái, azután:)

Ekképen folytatá ő a bölcsészek kiguny olását, midőn egy edényben néhány czédulát hordoztak körül, s az apród, kinek dolga volt ez, olvasta azokról a sorsot. Az egyik czédulán irva volt: igaztalanul kivetett pénz; s hoztak egy sonkát fölötte rákollóval, egy fület, egy czukorkenyeret és egy átlyuggatott pogácsát. Azután hoztak egy kis skatulyában birsalma-befőzöttet, egy falat kovásztalan kenyeret, ragadozó madarakat, egy almát, hagymát, halat, korbácsot és kést együtt. Egy másik kapott verebeket, legyezőt, mazsolaszőlőt, attikai mézet, egy asztali öltönyt és egy togát, egy szelet czukorkenyeret és tarka vásznat; egy másik csövet és topánt. Hoztak még nyulat, félszeguszó halat, pettyes angolnát, békával összekötött vizi egeret és egy csomó czéklát.

Sokat nevettünk e játékon; a czédulák száma 600 volt, a többire nem emlékezem. . . .

Trimalcionnak egyéb szavai után a homeristák nagy zajt ütöttek, mivel a szolgák közepett, kik minden oldalról összefutottak, egy nagy medenczében egy egész főtt borju hozatott elő, fején egy süveggel. Ajax követte azt, ki mintegy dühösen megragadva a kést, fölszelte azt, nyegle módjára annak darabjait a késhegygyel föl- s lefor-

gatva, s kiosztva köztünk, kik öt bámultuk. De nem soká szemlélhettük eme csinos működést; mert egyszerre recsegni kezdett a födlet, s az egész étterem reszketni. Ijedve ugrottam föl, attól tartva, hogy valamelly tánczos eshetnék le fölülről; a többi vendégek nem kevésbbé bámulva, föltekintettek abbeli kiváncsiságukban, minő ujdonság jöhetne az égből. S ime megnyilván a födlet, egy nagy karika látszott, mintegy elválva a széles kupolától leereszkedni, mellyről köröskörül különféle aranykoronák s illatos kenőcsökkel telt alabastrom-skatulyák csüggöttek.

Mig nekünk meghagyták, hogy ez ajándékokat fogadjuk el, az asztalra fordítám szemeimet, mellyen már néhány pogácsatálak állottak s közepett tésztából egy Priapus, az ő széles ölében szokás szerint szőlőt és mindennemü almát tartva.

Mi mohón nyultunk a gyümölcs után, s váratlanul uj játékrend növelte örömünket, minthogy a pogácsák és almák, alig érintve a legkisebb nyomással, olly sáfránszagot terjesztettek maguk körül, hogy szinte terhünkre volt.

Meggyőződve tehát, hogy az illy vallásosan beillatozott eledel szent dolog, talpra állottunk, s szerencsét kivántunk Augustusnak, a haza atyjának. Némellyek azonban még ezen tiszteletnyilvánitás után is elragadozván eme gyümölcsöket, mi is megraktuk azokkal köpenyeinket, főleg én, ki különben is azon véleményben valék, hogy Gitont soha nem jutalmaztam meg eléggé.

E közben bejött három inas, fehér tunicába öltözve, kik közől kettő az asztalra tette a füzérrel ékitett házi isteneket; az egyik pedig egy csészében bort hordozva körül, kiáltotta: „Oltalmazzanak téged az istenek.“ Az egyiknek neve volt Cerdo, a másiknak Felicio, a harmadiknak Lucro [1]). S midőn Trimalcionnak arczképe hordoztatott körül, mellyet valamennyien megcsókoltak, mi, habár pirulva, azt el nem kerülhettük.

E perczben vezették be lánczra kötve egy iszonyu nagy kutya, mellynek egy rugással parancsolta a kapus, hogy feküdjék le, s az asztal előtt azonnal leterült. Ekkor Trimalcion fehér kenyeret vetve neki, „Nincs, ugy mond, senki házamban, ki engem jobban szeretne, mint ez.“ Megbosszankodván a gyermek, hogy ő Silaxot illy gondatlanul dicséri, földre tette a kis kutyát, s ellene uszitotta. Silax, az ebek módjára, borzasztó ugatással töltötte be a teremet, s a Croesus Marga-

[1]) Mind a három név jót jelent, kölcsönözve a nyeremény és boldogság eszméjétől; az illy apróságokra nagy figyelmet forditottak a nagy romaiak.

ritáját majdnem szétszaggatta. Még ezért nem szünt meg a zaj, mert még egy lámpa is megromlott, mellynek kristály üvegei eltörtek, s a forró olajjal néhány vendéget befecskendezett.

Trimalcion, ne hogy haragosnak látszassék ez esemény miatt, megcsókolta a gyermeket, s azt parancsolta neki, ugorjék föl hátára. Ez tüstént megtette, s mintegy lovagolva rajta, tenyerével vállait veregette, s nevetve kérdezte tőle: „Mondd csak, mondd, mennyit tesz?...“

Trimalcion egy kissé összeszedve magát, parancsolá, hogy egy nagy palaczk megtöltessék, s ital adassék a rabszolgáknak, kik lábainknál ültek, illy föltétellel: „A mellyik nem akar inni, annak töltsd fejére a bort.“ Igy tehát majd szigorut, majd bolondot játszott.

Ezen nyájaskodások után hozták a vagdalékokat, mellyeknek emléke is fölkavarja gyomromat. Mert mindazon kövér tyukok hurós madarakkal voltak körülrakva, kacsatojásokkal töltve, mellyeknek evésére Trimalcion büszkén szólita föl minket, mondván, hogy azok csont nélküliek. . . .

Jön egy más vendég, ki már máshol ebédelt; tőle Trimalcion azt kérdi: „Minő jeles ételeket ettél?“

‚Elmondom, ha tudom, válaszolá a másik, minthogy gyenge emlékezettel birok, néha saját nevemet is elfeledem. Az első eledel tehát disznó volt, körülrakva kolbászszal s igen jól elkészitett belrészeivel; volt még mellette czékla és fekete kenyér, mellyet jobban szeretek a fehér kenyérnél; minthogy pedig az jó táplálékot ad, s nekem használ, miatta nem panaszkodom. A második eledel hideg torta volt, leöntve igen jó meleg spanyol mézzel; én a tortából semmit sem ettem a mézből pedig még annál kevésbbé. A mi illeti a borsót, babot, egyéb gyümölcsöt: többé semmit sem ettem abból, a mit Calva nekem említett; két almát azonban félretettem, ezen asztalkendőbe takarva, mert ha nem viszek valami kis ajándékot szolgámnak, kiszidna engem; a mire nőm bölcsen figyelmeztetni szokott. Ezenkivül egy darab fiatal medve is volt előttünk, a mit Scintilla oktalanul megkóstolván, majdnem beleit hányta ki; én ellenben majdnem egy fontot fogyasztottam el belőle, mert vaddisznó ize volt. Ha a medve, gondolám magamban, megeszi az emberkét, miért ne enné meg az emberke a medvét? Végre föladatott lágy sajt, birzsalma-sajt, csigák héj nélkül, kecskebendő, máj, rántott tojás, répa, mustár, s csészék, mellyek növényeknek látszottak. Áldott Palamedes, ki ezeket föltalálta! Osztrigák is hordoztattak még körül, mellyekből mi nem a legnagyobb illendőséggel tele marokkal vettünk, minthogy előbb a sonkát visszaküldöttük.‘

Alig lett volna vége a csömörnek, ha nem hozzák az utolsó ételt,

melly huros madarak-, mazsolaszőlő- és befőzött dióból készült pástétomból állott. Ezután jött még a birzsalma, körülvéve szegfüszegekkel, mellyek mindannyi malaczoknak látszottak. — Mindez még csak megjárta; de jött végre egy igen rossz eledel, mellyhez a világ minden kincseért sem nyultunk volna. Midőn az asztalra tétetett, azt hittük, hogy töltött lud, körülvéve halak- és mindennemü madarakkal; a mit Trimalcion észrevéve, mondá: „Ezen egész eledel egy testből jö.“

Én, mint értelmes ember, csakhamar észrevettem a dolgot, s Agamemnonhoz fordulva, mondám: „Bámulnom kell, miképen lehetett mindezen alkatrészeket ugy elrendezni, mintha krétából volnának. Romában a saturnaliák ünnepe alatt láttam hasonló ételeket.“

Alig végeztem szavaimat, midőn Trimalcion mondá: „Ne legyek gazdag és testemben ép, ha mindezen keverékeket disznóhusból nem csinálta az én szakácsom. Nincs több olly ember a világon. Ha ugy tetszik, egy darab fából halat készit, szalonnából galambot, sonkából gerliczét, a disznó beleiből tyukot. Miért is igen szép nevet adtam neki, mert öt Daedalusnak hivják; s minthogy nagy hirben áll, egy valaki bajor késeket hozott neki Romába.“ Ezt mondván, megparancsolta, hoznák oda azokat; bámulva nézte, s megengedte nekünk, hogy azok hegyét ajkainkon próbáljuk meg.

Ugyanekkor két rabszolga jött be, mintha czivodnának egymással egy öv miatt, mellyre az edényeket szokás füzni, s mellyet azok vállaikon tartottak. Trimalcion itéletet mondva, mivel azok bele nem egyeztek, egyik a másiknak oldalát bottal döngette el.

Megbosszankodva eme részegek szemtelenségén, szemmel tartottuk őket, s láttuk, miként az összetört edényekből osztrigák és tésücsigák hullottak ki; a mit egy szolgagyermek összeszedett, s egy edényben körülhordozott.

A találékony szakács nevelte a fényt, mert csigákat hordott körül ezüstrostélyon, s reszketeg, félénk hangon énekelt. Pirulok elmondani azt, a mi most következett. A fölfodrozott gyermekek ugyanis (hallatlan dolog) kenőcsöket hozva ezüstmedenczében, megkenték az elterült vendégek lábait, miután lábszáraikat, lábaikat és sarkaikat, különféle füzérekkel körültekerték; azután ugyane kenőcsöt a boredényekbe és lámpákba töltögették.

Végre egészen megmerevedve, kértük a fölvigyázót, vigyen ki bennünket az ajtón; de ő azt felelé: „Nagyon csalatkozol, ha ott akarsz kimenni, a hol bejöttél. Egy vendég sem megy ki ugyanazon ajtón; az egyiken bejön, a másikon kimegy.“

E közben megszólamlott a kakas; mellynek hangjára megzava-

rodván Trimalcion, megparancsolta, hogy öntsenek bort az asztal alá, és tegyenek még a lámpákba is; azután a gyürüt jobb kezére téve, mondá: „Nem minden ok nélkül adott jelt a trombitás; mert vagy tüznek kell lenni valahol, vagy haldoklik valaki a szomszédságban. Távol tőlünk minden baljóslat; de mégis, a ki e szomoru hirt meghozza nekem, koronát kap tőlem ajándékban.

(C) 344-ik laphoz.

Lucianus.

Az ó-kori irodalomban ritkán találkozunk a comicus elemmel. Első fejtette ki ezt erélyesen Aristophanes, ki az ő kora politikájának, a pártoknak, szószéki küzdelmeknek, az államférfiak fondorlatainak az athenei köztéren ellenébe állitotta lelkes, képletes, mindig csipkedő gunydramáját; de nem érve be azzal, hogy üldözőbe vegye a politika büneit, megtámadta a bölcsészetet, s Socratessel ellenkezve, ezt bevádolta. A bölcsészetre nem háromlott szenny eme megtámadásokból, mert Socrates meg tudott érte halni; s ha figyelembe veszszük, a mi ezután következett, Plato és Aristoteles megirták és alapitották azt Aristophanes kicsapongásai után, kinek gunyrajzai nem nyomhatták el az emberi szellemet.

Aristophanes, a comicus elem letéteményese után Plato használta föl azt halhatatlan szorgalommal, nem csak fölruházva jeles szemlélő tehetséggel, hanem mint müvész, és pedig görög müvész, bámuandóan gunyor os, a comicummal fegyverzi föl magát, hogy az iskolának álbölcseletét ostorozhassa.

A romai szellemben nincs comicum, s szigoru és komolyan nehezedvén a világra, hiányzik nála azon szellemdus tevékenység, hogy a dolgoknak nevetséges oldalát kifejthetné. Tacitusnak ironiája mély és rejtélyes; néha a comicumba megy át, de akkor is a tragoedia utján. Juvenalis, merő bosszankodás, olly rajzokat ad, mellyeken nevethetne az ember, miután előbb megborzadt rajtok. Egy épen nem comicus korszakban Marcus Aurelius és Commodus között, valamelly ismeretlen ember a világszemléletére adja magát, azt megitéli, és kigunyolja; de a ki nem romai, nem is olaszországi, a latin eszmemenet szokásai mellett, hanem görög, keleti szellemmel eltelve.

Mondják, hogy Lucianus a két Antoninus uralkodása alatt élt, még Commodus alatt is egy ideig. Született Syria Samosata városában nem igen tehetős szülőktől; még ifju korában egy szobrász nagybátyjánál helyeztetett el, hogy nála tanulja meg a nehéz mesterséget, melly csak makacs fáradság árán szerzi meg a dicsőséget, s melly Polycletust és

Michel-Angelot napszámos-munkára kárhoztatja. Az emberek számára készitett bronz- vagy márványemlékek, hogy utánozzák azt, a mi dicsőséges és nagyszerü, nem hatottak az ifju Lucián képzelő tehetségére; azonkivül még a kezdet sem igen jól sikerült neki, mert a mint egy darab márványt kellett volna faragnia, azt eltörte: miért is nagybátyja haragjában őt megverte. Az elkedvetlenedett Lucián az atyai házhoz menekült; többé a mühelybe visszatérni nem akart.

E közben Luciánnak álomlátása volt: egy oldalról a szobrászat, más oldalról a tudomány jelent meg neki. Ama piszkos mesterség a munka által beszennyezett köténynyel hiában igérte az ifjunak a halhatatlanságot, ki igen drága áron vélte megvásárolhatni a bizonytalan dicsőséget. Ellenben a tudomány igen kedves ajánlatokat szolgáltatott Luciánnak; tanulmányainak jutalmául dicső életet, a nagyok kegyeit, nyilvános tapsokat igért neki, szóval: mindent, a mi egy ifjunak képzelődésére hathat, s őt tudományos munkálkodásra serkentheti. A választásban nem ingadoz; elfordulva a szobrászattól, egészen a tudományokra adja magát. Azonban élnie kellett, s a forum látszott előtte és családja előtt a legjövedelmezőbb pályának. Számos ügyet védelmezett Antiochiában; azonban eme vitákat a tények, polgári érdekek, zálogok, örökségek fölött megunta, s a törvénytől, miként azelőtt a szobrászattól, bucsut vett. A törvényszéki ékesszólás helyett a bölcsészetre alkalmazott ékesenszólásra adta magát, s azon kérdések vitatására, mellyek korszakát izgatottságban tartották. Ekkoriban szokásba vették a tudósok és bölcsészek bejárni a világot, s előre hirdetni, hogy fejtegetni fognak illy vagy olly tárgyat, előterjesztik a kérdéseket és fejtményeket, mellyek az elméket foglalkodtatják. Bejárták Görögországot, Joniát, Ásiát; tanitottak Athenében, Antiochiában, Cappadociában, Syriában; tanitványokat gyüjtöttek magok körül; a mi nekik tapsokat és dus jövedelmet hozott.

Lucián, szintén ez ösvényt követve, meglátogatta Ásiát, Görögországot, Olaszországot; látta Romát, s a romai szokásoknak nem épen kedvező rajzát adta. Visszatért Görögországba; egy darabig Athenében élt, s átlépve a negyven évet, fölébredni érzé magában a comicus szellemet. Ő már nem közönséges sophista, nem rhetor, ki többé vagy kevésbbé szerencsés szavakba öltözteti a közhelyeket, hanem a szokottól eltérő szellem, ki magától cselekszik, ki fölviditja a világot, s ennek tükröt tart eléje, mellyben megismerje magát. Bámulat tárgya a romai és görög közönség előtt, minthogy Luciánnak tehetsége ujdonság nem annyira a gunyor által, mint inkább a tárgynak terjedelménél fogva, mellyre alkalmaztatik. Aristophanes tréfát üzött az athenei

köztérrel és a demagogokkal; Plato gunyoros vitatkozások tárgyává tette Görögország iskoláit. De Lucián többre viszi, ő mindent kikaczag; az ó-világban először tünik föl a guny, a comicus elem még az emberiségre is alkalmaztatik.

Először is meg kell mondani, miként Lucián szellemének kiterjedtsége a komolyságot is eltürte: szilárd, határozott módon irt a nemes tárgyakról; Herodot szellemét igazán fölfogta; Thucydides fenséges komolysága iránt rokonszenvvel viseltetett; Demosthenest igen dicsően magasztalta, s a görög szónoknak, tragicai lelkének, a macedonok üldözései miatt szenvedett halálának legjobb rajzát adta. Nem akarom elősorolni Lucián müveit, az istenek és a holtak párbeszédeit, sem az általa készitett különféle müveknek czimeit, inkább csak az ő gunyora tárgyaira forditom figyelmemet.

Alig van buskomolyabb dolog, mint a hatalmak hanyatlása: ezek a közmegvetés és gunyok közepett mulnak ki; a guny, melly romlásukat előkészitheté, terheli és kiséri őket mindig. Illy helyzetben volt akkor a pogányság. Eme vallás jelvényszerü alakja volt az örök eszméknek, mellyek az emberiséget táplálják és kormányozzák; bámulandóan hosszu ideig tartott; most pedig hanyatlásnak indult; a vallás élt még a templomban, az áldozatok füstölögtek az oltárokon, valódilag azonban tréfa tárgyaul vétettek az istenek; a választott lelkek nem hittek bennök; odavegyültek még a régi szobrok körül gyülekező tömegbe. Társadalmi illem volt, jó példa gyanánt meg nem vetni a birodalom vallását, melly a politikai intézményekkel karöltve járt.

E megvetés azonban még nem talált tolmácsra és kifejezésre, mig el nem érkezett Lucianus az ő gunyoros beszédességével; ő ugyanis nagyon bő, s néha a hosszadalmasság által tréfája izetlenné válik. Azonban, daczára eme hiányoknak, a hitetlenség megtalálta költőjét és szónokát.

Az olympusban vagyunk, s Neptun Jupiter ajtaján kocczog:

„Bemehetek-e Jupiterhez, oh Mercur?

Mercurius. Nem lehet, Neptun.

Neptun. Jelents be mindazonáltal.

Mercur. Hasztalan, mondom; a percz nem alkalmas arra, egy perczig sem láthatnád őt.

Neptun. Talán Junóval társalog?

Mercur. Épen nem.

Neptun. Ah, ah! tudom már; Ganymedes van nála.

Mercur. Nem biz az; rosszul érzi magát.

Neptun. Rosszul? de hát miért? csodálkozom.

Mercur. Szégyenlem megmondani, minő nyavalyában szenved.

Neptun. Szégyenled irányomban, ki nagybátyja vagyok.

Mercur. No tehát, ő épen most szült.

Neptun. Hogyan! ezt titkolja? szült! és hogyan? nem tudtam, hogy ő férfi és nő egyszersmind; hasa sem árulta el a terhességet.

Mercur. Valójában nem is hasában volt terhes.

Neptun. Hallottam; ő a fejéből szült, mint midőn Minervát nemzette. Ez istennek agyveleje rettentőleg termékeny.

Mercur. Oh nem; czombjában hordozta Semele fiát.

Neptun. Lám, e derék isten mindenhonnan szül. De ki ezen Semele?

Mercur. Egy thebai nő, Cadmus leánya, kivel Jupiternek dolga volt, sőt teherbe ejtette.

Neptun. És ő szült helyette?

Mercur. Ugy van, akár milly különösnek tessék is előtted. Juno, a ki, tudod, milly féltékeny, fölkeresve Semelét, rábirta őt, kérné, meg Jupitert, hogy látogassa meg őt egész villámkészületével. Ő beleegyezett a kérésbe, eljött nyilaival és elhamvasztá a házat. Semele elveszett a tüzvészben; de Jupiter meghagyta nekem, nyitnám föl testét, s hozzam el neki a még alig hét hónapos magzatot. Ezt megtettem; ő megnyitá czombját, beletette a gyermeket, hogy ottan megérlelődjék. Ma betelvén a harmadik hónap, a világra szülte azt; a szülés fájdalmaitól megbetegült.

Neptun. S hol van a gyermek?

Mercur. Elvittem Nyssába, s az e szigetbeli nymphákna adtam át táplálás végett. Neve Dionysius.

Neptun. Jupiter tehát atyja és anyja ezen Dionysiusnak.

Mercur. Hihetőleg; most sietek neki vizet vinni, mellyel a sebet kimossa, s megteszem körülte azt, a mi egy gyermekágyas asszonyt megillet.“ (IX. párbeszéd az istenekről.)

Más jelenet; Mercur meglátogatja a Napot.

„Oh Nap! Jupiter megtiltja neked hajtani szekeredet az égen ma, holnap és holnapután; ez idő alatt egészen éj lesz. A Horák ki fogják a lovakat; te pedig oltsd ki tüzedet, s pihenj egy ideig.

Nap. Különös parancs bizonyára, oh Mercur, a maga nemében uj. S miért? talán azt hiszik, hogy valami tévedést követtem el szekerem igazgatásában, vagy átléptem a megszabott határokat? vagy Jupiter megbosszankodva, elhatározta, hogy az éj háromszor legyen hosszabb a napnál?

Mercur. Épen nem; nem is lesz ez ugy mindig. Most azonban Jupiter a szokottnál hosszabb éjt kiván.

Nap. Hol van tehát? honnan küld téged ezen parancsesal?

Mercur. Boeotiából, hol Amphytrion feleségével hál.

Nap. Hogy hogy? szerelmes belé? s egy éj nem elegendő neki?

Mercur. Ne n; minthogy ezen ölelésből jeles istennek kell származnia tetemes fáradalmakra, s lehetetlen, hogy azt teljesithesse egy éjszaka.

Nap. Legyen hát; csakhogy végezzék dolgukat. E dolgok azonban nem történtek, oh Mercur, Saturnus korában, mert én magam maradtam föl azon korból. Ő csak Rheával aludt; nem járt az égből kalandokra Thebába; a nap nap maradott, az éj az évszakhoz alkalmazkodott, a halandókkal fondorlatok nem szövettek. Jelenleg egy asszonykáért mindent felforgatnak! A henyélés miatt lovaim szilajabbak lesznek; az ut sokkal fáradságosabb lesz, ha három napig nem járok rajta; az emberek boldogtalanok lesznek a sötétben, s az egyedüli haszon, a mit Jupiter szerelmeskedéséből meriteni fognak, az, hogy kényelmesen érzendik magukat a hosszu sötétségben, azt várva, hogy létrehozza ezt az athletát, a kiről nekem szólottál.“ (X. párbeszéd az istenekről.)

Az olympust még senki sem gunyolta ki kegyetlenebbül az ő fejében, a Dörgőben, Optimus Maximusban. Lássuk még az istenek gyülekezetét, hol minden vallási kérdések meghányatnak (Jupiter tragicus).

„Jupiter. Tegnap, oh Juno, a stoicus Timocles és az epicureus Damis, nem tudom miből eredt az ő beszédök, számos tekintélyes egyének jelenlétében vitatkoztak a gondviselésről; a mit el nem nyelhetek: Damis azt állitotta, hogy nincsenek istenek, kik az emberek tetteire fölügyelnének, vagy azokat igazgatnák. Timocles azonban, mint ildomos ember, a mi ügyünket pártolta. Azonnal összefutottak az emberek; de a vitának nem lett vége, s miután abban állapodtak meg, hogy máskor fogják a kérdést fölelevenitni, elváltak. Most mindenki várakozásban van; tudni akarják, melyik bölcsész lesz a győztes, kinek részén lesz az igazság. Látod, milly veszély fenyeget minket; milly rossz lábon állanak a mi dolgaink; milly szélsőségre juttat minket egy ember! Egy teljesül a kettő közöl: vagy megtörik a mi hatalmunk, mi csak haszontalan nevekké válandunk; vagy tiszteltetni fogunk, mint azelőtt, ha Timocles fog lenni a győztes.“

Megegyeznek tehát abban, hogy gyülésre hivják össze az isteneket, miszerint ők a vitának tanui legyenek. Az istenek eljönnek;

Jupiter elnököl a gyülekezeten, megnyitó beszédet tart. Halkan sugja Mercurnak, miként e perczben alig tud lélekzetet venni, s Mercur feleli: „Ez által tökéletesen levered ügyünket. A te hallgatásod gyanussá válik a gyülekezet előtt, melly ezen késedelem miatt legnagyobb szerencsétlenséget vél hallani.

Jupiter. Használhatom-e még kezdetnek Homer ama versét?

Mercur. Mellyiket?

Jupiter. „Ti nagy istenek, ti szép istennők figyeljetek rám!“

Mercur. Ah! hányszor daloltad el nekünk e kezdetet. De ha jónak látod, hagyd el eme költői nyomatékosságot; válaszd Demosthenesnek valamelly Philippicáját, s csekély változtatással alkalmazd a te dolgodhoz. Igy tesz mai napon a szónokok nagy része.

Jupiter. Csodálandólag szólasz! ime egyik könnyü mód ékesenszólónak látszani; igen könnyü és kényelmes arra nézve, ki zavarban van. Elkezdem tehát fölállva. Ugy hiszem, oh emberek — vagyis oh istenek, hogy a sok kincs helyett inkább akarnátok tudni, mi okért gyültetek itt össze. S föltéve, hogy ez a ti óhajtástok stb.

Az istenek atyjának szónoklata után Mercur, ki az olympus kapusa, szólal meg: „Csendesen, nyugodtan, zajt ne üssetek. Ki az az istenek közt, kinek meg van engedve a szólás, s kinek megvagyon szükséges életkora, a ki most véleményét nyilvánitani akarja? .... Hogy hogy? senki sem kel föl? Mintegy megkövülve álltok itt, meghatva a most hallott veszélyek nagyságától?

Momus. Keveredjenek össze a földdel a tengerek! A mi engem illet: ha szabad volna szólanom, sokat mondanék Jupiternek.

Jupiter. Beszélj csak, Momus; csak elő vele bizalommal, ugy látszik, hogy szabadon akarod előadni véleményedet a község javára.

Momus. Hallgassatok rám, oh istenek! őszinte szivvel szólok. Régóta vártam már ezen válságos helyzetet, mellyben ma állanak a mi ügyeink. Előre láttam, hogy az illy sophisták csapatja, magunkviselete által a szemtelenségre fölhatalmazva, ellenünk fognak támadni. Valóban nincs okunk haragudni Epicurusra vagy követőire, ha az emberek helytelenül gondolkoznak mirólunk. Mit is gondoljanak rólunk, midőn látják, hogy az erényesek megvettetnek, nyomor-, betegség-, szolgaságban sinlődnek; a gonoszok ellenben a legfőbb tiszteletben részesülnek, kincsekben bővelkednek, tekintélyökkel elnyomják azt, ki őket érdemekben fölülhaladja? a szentségtörök nem hogy bünhődnének, sőt inkább ismeretlenek maradnak; holott megfeszitik és halálra verik azt, ki soha igaztalanságot el nem követett? Nagyon termé-

szetes, hogy ezen rendetlenségek láttára az emberek azt hiszik, hogy ti nem léteztek.“

Neptun fogott a szóhoz; szintugy Apollo, az ő oraculumjainak homályos és talányszerü hangján beszélve. Hercules szintén elmondta véleményét: „A mi engemet illet, oh atya, habár csak becsempészett vagyok, nem habozom kimondani véleményemet ekképen. Midőn a gyülekezet együtt van, s a mi bölcsészeink összekapnak, ha Timocles lesz előnyben: engedjétek meg, hogy a csarnok oszlopait megrenditsem, s Damisnak fejére döntsem, ne hogy ez átkozott ember tovább is rágalmazzon minket.

Momus. Hercules, oh Hercules! milly ostoba vélemény ez, egy bocotiaihoz illő! Egy gonosztevő végett valamennyit elveszteni, s azonkivül még elrontani a csarnokot Miltiades-, Marathon- és Cynaegyrussal?“ [1])

Végre megkezdődött a vita Damis és Timocles között.

Timocles. Mért mondod te, oh szentségtörő Damis, hogy nincsenek istenek, s hogy az ő gondviselésök az emberekre nem terjed ki?

Damis. Csakugyan nincsenek; de mondd meg te előbb nekem, mi oknál fogva higyük, hogy vannak?

Timocles. Nem ugy van az; rád tartozik felelni, oh szentségtörő!

Damis. De te rajtad.

Jupiter. Eddig jól megy a dolog részünkre; kiálts erösebben. Helyesen! Timocles, halmozd el öt rágalmakkal; igy legalább győzni fogsz; különben némává tesz, mint a hal.

Timocles. Minervára mondom, én nem felelek neked először.

Damis. Ha igy van a dolog, hát kérdezz; ezen esküvel győztél; de legalább szólj hozzám illendően, kérlek.

Timocles. Igazad van. Mondd meg tehát, oh utálatos ember! hiszed-e az istenek gondviselését?

Damis. Nem hiszem.

Timocles. Mit mondasz? az ő bölcseségök által semmi sincs szabályozva?

Damis. Semmi.

Timocles. És egy isten sem gondoskodik a világegyetem szabályzásáról?

Damis. Egy sem.

---

[1]) A ‚Poecile‘ volt.

Timocles. A világ tehát bizonytalan ok által ide s tova hányatik?

Damis. Igen.

Timocles. És ti ezt halljátok, atheneiek, türitek s nem kövezitek meg ez istentelent?

Damis. Miért lázitod föl ellenem a népet, Timocles; miért lobbansz olly nagy haragra a te isteneid mellett, kik soha nem haragusznak? Nekem semmi rosszat nem tettek, jóllehet már egy darab idő óta hallgatnak, ha csakugyan hallják, a mit mondok . . .

Timocles. Mit feleljek e szemtelen beszédekre, oh Damis?

Damis. A mit már egy idő óta töled hallani ohajtok: ki birhatott téged arra, hogy higy az isteni gondviselésben?

Timocles. A világegyetem rendje és mozgása győzött meg engemet arról. A nap mindig hiven követi ugyanazon utat, a hold rendes forgásnak van alávetve; az évszakok rendes visszatérése, a növények kifejlése, a tökéletesen szervezett állatok szaporodása, mellyek táplálkoznak, mozognak, gondolkoznak, járnak, fát vágnak, sarut készitenek: mindezen csodálatos s száz ehhez hasonló dolgok a gondviselés eredményeinek lenni látszanak.

Damis. Te bizonyitéknak veszed azt, a mi még kérdés alatt van, oh Timocles! Nem világos, hogy e csodálatos dolgok a gondviselés müvei volnának. Nem tagadom, hogy ezen tények ugy vannak, a mint te mondod; de semmi sem vihet engem arra, hogy én ezek okának a gondviselést tartsam. Lehetséges, hogy e lények esetlegesen létrehozva, ugyanazon állapotban maradnak, s ugyanazon törvényeket követik. Te szükségesnek nevezed az ő elrendezésöket s fölfortyansz az ellen, ki véleményedet el nem fogadja. E tünemények elszámlálása és magasztalása nem elegendő annak bebizonyitására, hogy a világegyetemet a gondviselés kormányozza; ezen védok alacsony eredetü, miként a comicus költő mondja. Állj elő egy mással.

Timocles. Nem gondolnám, hogy szükség volna másra; de azért kérdelek, és te felelj nekem. Jeles költőnek tartod-e Homert?

Damis. Bizonyára.

Timocles. Épen az által, hogy az istenek gondviseléséről szól, meggyőzött engem annak valóságáról.

Dámis. Bámulandó okoskodás! Valamennyien megengedik, hogy Homer jeles költő; de sem ő, sem más nem lehet igazmondó tanubizonyság a dolgoknak e nemében, minthogy a költők nem annyira igazat mondani, mint a hallgatókat gyönyörködtetni törekednek. E

czélból dalolnak versekben, beszélnek el meséket; minden ötletök csak gyönyörködtetésre szolgál.“

A párbeszéd folytattatik, s Damis ekképen végzi: „Igazad van Timocles, s épen jókor juttatod eszembe a népeknek különféle szokásait, mellyekből megismerhetni, milly bizonytalan az, a mit az istenekről mondanak. Valóban eme szokások nem egyformák, sőt épen olly sokfélék, mint a nemzetek. A szittyák például egy kardnak mutatnak be áldozatot; a thrákok Zamolxisnak, egy Samosból hozzájok menekült rabszolgának; a phrygiaiak Menet imádják, az aethiopiaiak a napot, a cylleniek Phalest, az assyriusok egy galambot, a persák a tüzet, az egyptomiak a vizet. A vizet, mondom, átalában, de különösen Memphis egy ökörnek hódol, Pelusium a vereshagymának, más városok az ibisnek vagy krokodilnak, mások az ebfejünek, macskának, majomnak. A falvakban némellyek istennek tekintik a jobb vállat, holott azok, kik szemközt állanak, a bal vállat imádják; az egyik fél fejet, a másik cserépedényt. Ki ne mosolyogna az illyen tulságokon, oh jó Timocles?

Momus. Nem mondtam nektek, oh istenek, hogy mindezen dolgok egykor napfényre jönnek, szigoruan birálttatni fognak?

Jupiter. Igaz, hogy megmondtad, s nekünk igazságos szemrehányásokat tettél: miért is megszüntetem e visszaéléseket, ha a jelen veszélyből kimenekülhetünk.

Timocles. Legalább, oh ellensége az isteneknek, mit mondasz: kinek a müvei a jövendölések és az oraculumok, ha nem az istenekéi, a mi egyszersmind a gondviselés mellett szól?

Damis. Oh barátom, e pont fölött jobb lenne hallgatni; különben azt kérdem töled: a három oraculum közöl mellyikről szándékozol szólani? Arról talán, a mellyet Apollo Pythius a lydiai királynak adott? kétes és kettős ábrázatu, mint egy hermesi szobor, melly két oldalról hasonlit magához, s bár merre forditsák, ugyanazon alakot mutatja [1]). A két birodalom közöl mellyiket fogja megdönteni Croesus, ha átlép a Halys folyón? a magáét, vagy Cyrusét? Pedig a szerencsétlen király sok pénzen vásárolta meg a hazug jövendölést.

Momus. Oh istenek, ez itt nagyon is mélyen pillant a dolog fenekére, a mitől én mindig leginkább féltem. Hol van a mi lantosunk? szálljon le, és mentegesse magát a vád ellen, mellyet Damis hoz föl ellene.

Jupiter. Te megölsz minket, oh Momus, a te időelőtti fecsegéseiddel.

[1]) Croesus azt kérdezte, minő sorsa lesz a Cyrus elleni háboruban? az oraculum ezt felelte: „Ha Croesus a Halyson átmegy, nagy birodalmat forgat föl.“

Timocles. Vigyázz szavaidra te istentelen! nem sok hiányzik, hogy a te beszédeiddel az istenek templomait és oltárait le nem rontod.

Damis. Én nem rontom le, Timocles; tömjénezzenek bár nekik, mi rossz következhetik abból? Örömest látnám lerontva alapostól Diana templomait Taurisban, hol a szüz istennő vérengző ünnepélyekben gyönyörködik.

Jupiter. Honnan ezen szerencsétlenség? Ez a vakmerő ember egyetlen istennek sem kegyelmez; olly szemtelenséggel beszél, mintha egy borhordón ülne. S az igazat és bünöst egyformán sujtja.

Momus. Hogy őszintén szóljak, sajátképi igazakat nem is találni köztünk; meglehet, hogy még tovább is folytatja, némelly főbb titkainkba is bele üti majd orrát.

Timocles. S te, istenek ellensége, nem hallod-e magát Jupitert dörögni?

Damis. Már hogy ne hallanám a dörgést, oh Timocles? Azonban legyen bár Jupiter, a ki dörög, talán jobban tudod, mint én, te, ki bizonyára az istenek lakhelyéről jösz. Egyébiránt azok, kik Cretában voltak, mondják, hogy láttak ott egy sirt, fölötte kis oszloppal; melly azt jelenti a hatalmasoknak, hogy Jupiter nem fog dörögni többé, mert már jó ideje meghalt.

Momus. Épen ezt vártam; már régóta féltem, hogy erről fog szólni. No's Jupiter? te elhalványulsz? a félelem miatt fogaidat vacogtatod? Bátorság, csak nagyobb bátorság, ezen emberkéket meg kell vetni.

Jupiter. Megvetni? nem látod, mennyi hallgatója van, milly dühhel fogadják el az ő érzelmeit mi ellenünk? Damis őket vonszolja, lelánczolja füleiknél fogva.

Momus. Mit gondolsz te azzal? ha te akarod, valamennyit fölhuzhatod egy lánczon."

Tovább folyván a vitatkozás, Damis, miután okaival Timoclest megzavarta, tovább állott.

„Timocles. Minthogy távozol, megadtad magad.

Damis. Igen Timocles; mert azoknak utánzására, kikkel az ellenfél kegyetlenül bánik, te az oltárok mögé huzódol. Sőt, a te szent horgonyod nevében, megegyezem veled ugyanezen oltárok fölött, hogy illy tárgyban többé veled vitába nem bocsátkozom.

Timocles. Tréfálni akarsz velem, sirok fertőztetője? kárhozatos gonosztevő? korbácsolásra méltó, becstelen rabszolga? Tudjuk jól, ki volt a te atyád, mennyibe került a te anyád; hogy megölted testvéredet; te házasságtörő, tobzódó, szemtelen; várj csak egy kissé, s

ne menj, mig kötelességedre meg nem tanitottalak ; kitépem bajuszodat ezen cseréppel, te tisztátalan szörnyeteg!“

Luciánnak eme párbeszéde az olympnak minden tagjait sujtja ; egyetlen egy hagyománynak sem kedvezve, valamennyit kigunyolja. De a mi a gondviselés tagadását illeti, Lucián czélját tévesztette ; valószinü, hogy nem saját véleményét mondta, hanem csak a legátalánosabb hitetlenséget akarta ellenébe állitani az olymp orthodoxiájának.

Illyenek valának akkoriban az istenek, ekkép bántak velök, ekkép tagadták meg a vallást. Azonban még csak e történeti dicsőséget, a világ miveltségének eredményeit sem kiméli. Diogenes Sándorral találkozván az Elysiumban, igy szól hozzá: „No's tehát Sándor? te is elköltöztél a világról, mint bármellyikünk?

Sándor. Magad látod, oh Diogenes! tehát mi csoda van abban, ha emberlétemre meghaltam?

Diogenes. Ammon tehát hazudott, midőn téged fiának nevezett? Te nem vagy sem több, sem kevesebb, mint Fülöp szülöttje.

Sándor. Kétségkivül. Meg nem haltam volna, ha Ammon fia vagyok.

Diogenes. Tehát mind mese az, a mit Olympiáról kürtöltek? hogy egy kigyó hált vele, hogy látták azt nyoszolájában, hogy neki kell köszönni születésedet, hogy Fülöp csalódott, midőn magát atyádnak lenni képzelte.

Sándor. Eme dolgokat én is épen ugy hallottam, mint te ; de most látom, hogy sem anyám, sem Ammon profétái nem beszéltek okos dolgokat.“

Ekkor Diogenes gyalázza Sándor dicsőségét, lételét, minden tettét, s azt mondja: „És még bánatot sem érzesz magadban, ha visszagondolsz Babylonra, Bactrára, a roppant nagyságu elefántokra, a tiszteletre, mit neked adtak, a te nagy hiredre, a nagyszerü diadalra, midőn biborba öltözve, homlokod fehér szalagokkal köritve, pompás kocsin vontatva láttad magadat? Hogy hogy, oktalan, te még sirsz? A böles Aristoteles nem tanitott-e arra, hogy a sors kegyeinek állandóságára ne épits.“

Ime, nevetségessé téve Sándornak egész történeti küldetése. Ezen istenség, mellyet elfogadott a világ, Jupiter eme gyermeke, ki Fülöp gyermekével egyesülve, a világ szemeiben a leghősiebb egyéniséget eszményité, Lucián gunyora alatt szétfoszlik. Sándor felelé: „Ah! ezen bölcsész minden hizelgöm közt a legutálatosabb volt. Ha tudnád, mit tett ezen Aristoteles! mennyit kérdezett tölem, mennyi levelet irt, miként élt vissza bizalmammal, majd a tudományok iránti

szeretetemet buzditva, majd szépségemet magasztalva, mintha a szépség volna egy része a legfőbb jónak, helyeselve minden tettemet, fölmagasztalva gazdagságomat! mert, hogy pirulnia ne kelljen a tőlem kapott temérdek kincsek miatt, azokat a valódi javak sorába helyezte. Ő, oh Diogenes, valódi csaló volt; az egész haszon, a mit bölcseségéből huztam, abban állott, hogy vigasztalhatlan maradtam eme javak elvesztése fölött, mintha csak megbecsülhetetlen értékü kincseket vesztettem volna el.“

A dicsőséggel együtt tehát a bölcészet is Lucián ostora alá került, ki ez ellen számos párbeszédeket intézett. Az egyikben a felekezeteket árverésre bocsátja, s a bölcészeket örökségben akarja eladni. Jupiter tapasztalt becslőként müködik, az ő legfőbb képviselőinek bölcseségét méltányolva. Mercur egymásután mutatja be ezen embereket, kik árverés alá kerülnek; a nemesebbek (hallgatva azokról, kiknek tulcsigázott tanai támogatást nyujthattak a nevetségesnek), az emberiségnek legnemesebb támogatói: Pythagoras, Crisippus, Socrates, Plato a legméltatlanabb módon rágalmaztatnak. Lucián érezte, hogy tulment, s hogy nem lett volna szabad rágalmakat szórnia az emberi gondolat és bölcseség legjelesebb képviselőinek szemébe: miért is müvészi visszavonást gondolt ki Halász és Föltámadottak czime alatt. Socrates összegyüjtötte valamennyi bölcészt, kik Luciánra vadászatot tartottak, hogy megbosszulják a rajtok elkövetett méltatlanságot. Elfogván Lucianust, ez magát igazolni törekszik, s végre elvezetik őt az Igazság és a Bölcészet elé, hol be akarja bizonyitani, hogy ő a való bölcészetet nem akarta gunyolni, hanem csak az álbölcészetet. Ezután csalhatatlan módot ajánla, ugymint halászatot; fogja a zsinórt és a horgot, mellyre függét és aranyat szur csalétek gyanánt, s igy kell halászni egymás után az állitólagos bölcseket, kik el fogják ismerni a bölcészeket, s megmondják, ha azokat ollyanoknak vallják; s az ezen halászott sophisták fölött hozott itélet alapján Lucián fölmentetik vagy elitéltetik. Lucián magáról szól Parrhesiades neve alatt: „Legyetek nyugodtan, mig én halászok; te Neptun, halászok istene, és te gyönyörü Amphitrite, engedjetek nekem bő halászatot. Oh látok bámulandóan nagy lazaczot, vagyis inkább aranypontyot.“

A Meggyőződés. Nem az, hanem tengeri macska; látom, miként fut tátott szájjal a horogra, megérezte az aranyat; közeledik; bekapta, meg van fogva: huzzuk ki.

Parrhesiades. Segits huzni. Jól van! föllhuztuk már. Lássuk egy kissé. Ki vagy te, szép hal? Hah! ez fóka; szent istenek, minő fogai vannak! Hogy-hogy? te meg hagytad fogni magadat azon perez-

ben, midőn a köveket nyalogattad, mellyek alatt remélted talán magadat elrejthetni? De kiteszünk téged mindenki szemeinek, fölfüggesztünk kopoltyuidnál fogva. Szakitsuk ki szájából a horgot és az eledelt. Ah, ah! a horgon már semmi sincs; ő lenyelte a fügét és az aranyat.

Diogenes. Jupiterre, vissza kell azt vetni, szükség, hogy másokat fogjunk.

Parrhesiades. Szép fogás, oh Diogenes! mit gondolsz? tudod-e ki ez? ő a tieid közől való?

Diogenes. Nem.

Parrhesiades. Mit gondolsz, mennyit ér? A multkor azt két obolusra becsültem.

Diogenes. Nagyon sok; az illy halat nem lehet megenni.“

Diogenes után még Plato és Chrysippus is elutasitják a sophistákat, kik arany- és kéjelgéssel meg hagyják fogni magukat. Ekképen bizonyitá Lucián, hogy mig egy részről az álbölcsészet ellen föltámadt, más részről tisztelettel viseltetett az igazi iránt.

Az ő korában mindenki érezte annak szükségét, hogy vele az elmék foglalkozzanak; mindenki kereste a legkülönczebb tényeket, mellyek rá vonják az egész világnak szemeit. E végre bizonyos Peregrinus közhirré tette, miként bizonyos napon, bizonyos órában, az olympi játékok alatt, Hercules föláldozását utánozva, meg fogja magát égettetni. Ekkor Lucián Atheneben volt; maga látta ez őrültséget, s levélben egy barátjának azt leirta:

„A szerencsétlen Peregrinus, vagy Proteus, miként ő magát nevezni akará, ugyanazon sorsban részesült, mint Homer Proteusa. Hirnév utáni vágyból ezer- meg ezerféle alakot öltött magára, s temérdek egyéniségeket jelképezett. Végre a dicsőségnek ezen esztelen szeretete határozta őt arra, hogy tüzben változzék el. A bámulandó bölcsész megégeté magát, mint egy második Empedocles, azon egyedüli különbséggel, miként ez utóbbi gondoskodott, hogy senki se lássa őt, midőn az Aetna örvényébe veti le magát; holott ellenkezőleg az én hősöm Görögország legszámosabb gyülekezetét választá, hogy a nézőknek nagy tömege előtt, a maga által emelt máglyán mutatkozzék, s nagyon sokan hallgassák a szép beszédeket, mellyeket a görögökhez tartott néhány napig, mielőtt merész határozatát végrehajtotta volna.“

Lucián itten előadja Peregrinus életét; ki, a birodalom vallásában születvén, föltette magában, hogy keresztény lesz, s egy darabig azoknak becsülését birta, kik Krisztus hitét vallották. Lucián előadja

Peregrinus életének emo perczeit, s lássuk csak, milly igaztalanul bánik a kereszténységgel:

„Ez időtájban tanulta ő Krisztus vallásának csodálandó titkait, némelly papok- és tanitókhoz csatlakozva Palaestinában (hézag a szövegben). Mit mondjak többet? Ő (ezen „ő“ talán Krisztusra vonatkozik) kimutatta nekik, hogy hozzá képest ők csak gyermekek; ő egyuttal próféta, főpap és feje volt gyülekezeteiknek, mindent maga teljesitett, értelmezte könyveiket, sőt maga is készitett illyeket. A keresztények ugy tekintették őt, mint Istent; törvényhozójoknak tevék, s próféta czimet ruháztak rá. Ők tehát imádják e nagy embert, ki megfeszittetett Palaestinában azért, mert uj vallást hozott be a világra.

„Proteus elfogatván mint keresztény, börtönbe záratott; a mi egész éltében nagy tekintélyt szerzett neki, mivel hogy csodákat mivelt. Hiuságának semmi jobban nem hizeleghetett.

„Azon percz óta, hogy lánczra tétetett, a keresztények, kik az ő szerencsétlenségét magukénak tekinték, mindent elkövettek, hogy őt kiszabaditsák; a mi nem sikerülvén nekik, mindenféle szolgálatot megtettek neki fáradhatlan buzgalom- és gondossággal. Ásiának némelly városai szintén követeket inditottak el hozzá az összes keresztények nevében, hogy őt vigasztalják, neki segitséget nyujtsanak, ügyét pártolják. Nem szükség mondani, milly készséggel sietnek ők az ő felekezetbelieik gyámolitására, kik illy bajba estek; semmit akkor el nem mulasztának.“

Akaratja ellen is tanusitja Lucián a hitet, proselytismust és a szeretetet, melly lelkesité a kereszténveket; de aztán a szenvedély és igaztalanság végsőségére megy át:

„Eme szerencsétlenek azt hiszik, hogy ők halhatatlanok és örökké élnek. Ezért tehát megvetik a kinokat, önként keresik a halált. Első törvényhozójok elhitette velök, hogy ők testvérek. Alig hogy hitet változtattak, lemondtak a népek isteneiről, hogy imádják ezen megfeszitett sophistát, kinek törvényeit követik. Minthogy vak engedelmességgel fogadják parancsait, minden javakat megvetnek s azokat közöseknek tartják. Ha tehát támadna köztök egy gaz csaló, hirtelen meggazdagodhatnék, üres szavakkal hitegetve ez egyszerü és hiszékeny embereket.“

Ezután bemutatja Lucián Peregrinust, ki megválva a kereszténységtől, megtagadtatik a keresztényektől, a mint ezek felfödözik gonoszságait. Végre Peregrinus az olympi játékokra jön, s kijelenti, miként egész Görögország láttára magát megégettetni akarja:

„Midőn Olympiába érkeztem, az Opisthodomus tömve volt emberekkel, kik részint megtapsolták, részint helyteleniték Proteus szándékát, olly hévvel, hogy majdnem összekaptak. Ezalatt maga Proteus, nagy tömeg által kisérve, megjelent a kerités mögött, hol a heroldok gyakorolják magukat. Itten ő hosszu beszédet tartott életének minden tettéről, a kiállott veszélyekről, a bölcsészet szeretete miatt türt fáradalmakról. Én csak keveset hallottam belőle; a tömeg annyira összetolult, miszerint attól tartottam, ne hogy velem is az történjék, a mi másokkal, kik, ugy szólván, szemeim láttára agyonnyomattak. Visszavonultam tehát, mig sophistám az ő halotti beszédét szavalta halála előtt. A mennyire azonban érthettem, azt mondá, hogy az aranyéletet aranyhalállal akarja megkoronázni; miután Hercules módjára élt, annak módjára akar is meghalni, s a szellők közé vegyülni. ‚Én, ugy mond, halálom által szolgálatot akarok tenni minden embernek, arra tanitva őket, hogy vessék meg a halált; mindenki azt tegye nekem, a mit Philoctetes.‘ — Némelly együgyüek sirtak és kiabálták neki: ‚Tartsd meg éltedet a görögök számára‘; de más szilárdabbak azonnal hozzátevék: ‚Fejezd be munkádat.‘ E kiáltás nem kissé zavarta meg a mi öregünket, ki arra számitott, hogy szándékával ellenkezve, nem engedik őt a lángokba rohanni, s ugy fogja magát tettetni, hogy akarata ellen is megtartja életét; de ama váratlan szavak: ‚Fejezd be munkádat‘ leverték minden bátorságát; habár eddig is sárga szinü volt, még inkább elhalványult, reszketett, hangja elakadt. Képzelheted, drága Cronius, mennyire kaczagtam én ezen. Egy parányi rokonszenvet sem éreztem az ember iránt, ki a leghiubb volt talán mindazok között, kiket valaha a dicsőség örültsége kinzott. Nagyszámu kiséret követte őt; hiusága táplálékot nyerhetett, midőn szemeit a nagy tömegen legelteté. A szerencsétlen nem gondolta meg, hogy a keresztre feszitendő gonosztevőket, és kik a hóhér keze által halnak meg, sokkal nagyobb kiséret szokta követni.“

„A játékoknak vége lett, még soha szebbeket nem láttam. A szekerek hiánya, a már eltávozott nagyszámu egyének által előidézve, engem akaratom ellen is maradásra kényszeritett. Proteus az ő igéretének foganatositásával huzta-vonta az időt; végre kijelenté, hogy a következő éjjel megadja az ohajtott látványt. Egy barátom eljött értem éjféltájban, egyenesen Harpinába mentünk, hol a máglya állott. Olympiától mintegy husz stadiumra esik a hippodromus mellett, ha keletre megy az ember. Oda érve, a máglyát egy ölnyi mély árokban pillantottuk meg, tele mindennemü gyuanyagokkal; számos fáklyák világiták meg a jelenetet, s midőn a hold fölkelt (mert ennek is a bá-

mulandó tény tanubizonyságaul kellett jönnie), Proteus elölépett szokott öltözetében, környezve a hiresebb cynicusok által, s megelőzve a mi derék Patrassusunk által, ki a fáklyát vitte, s a másodszerepet dicsően játszotta e jelenetben. Proteus maga is fáklyát vitt. A máglyához érve, mindegyik a maga részéről meggyujtá azt: a száraz fa és a fáklyák hirtelen nagy lángot terjesztettek el.

„Itten, oh Cronius, egész figyelmedre van szükségem. Proteus letette a tarisznyát, Hercules buzogányát, a köpenyt, s piszkos ingben maradott. Ekkor tömjént kért, bevetette azt a tüzbe, s délnek fordulva (mintha a délnek valami köze volna a dologhoz) fölkiáltott: ‚Oh atyám- és anyámnak szellemei, fogadjatok engem illően!' Igy szólván, a máglyára lépett és eltünt. A fölemelkedett lángok eltakarták őt szemeink elől.

„Oh Cronius, ugy tetszik nekem, mintha nevetni láttalak volna máskor e tragi-comoediának jelenetén. Midőn hallottam, hogy anyjának szellemeihez folyamodik, megbocsátám neki e bátorságot; de midőn atyja szellemeit emlité, nevetnem kellett, eszembe juttatva az öreg ember halálának körülményeit.

„A cynicusok serege környezte a máglyát, s a lángokra szegzett szemekkel, mély hallgatásban voltak, melly az ő fájdalmukat tükrözte vissza. Vége felé, midőn már a füst fojtogatni kezdett, azt mondám: ‚Menjünk el innen, örültek! Minő gyönyörüség látni, mint pörkölödik meg egy vén ember, ki büzzel tölti be a levegőt! Azt várjátok, hogy valamelly festő jöjjön ide lerajzolni minket, miként Socrates barátait lerajzolták a börtönben?'

„E szavakra felbőszültek a cynicusok, s azonnal rám támadtak; némellyek botot fogtak rám, de én visszafenyegettem, hogy tüzbe dobom az elsőt, ki mozdulni mer, s mesterök nyomai után küldöm: miért is elhallgattak, és megszelidültek. Én onnét távozva, az embereknek a dicsőség miatti őrültségéről elmélkedtem, és hogy honnan ered az emberekben amaz ellenállhatlan vágy, mellynél fogva minden áron magukra akarják vonni másoknak bámulatát?"

Illy nagy fokra hágott már a képzelődés. Peregrinus összegyüjté a görögöket, hogy lássák őt meghalni a máglyán, s ezen körülménytől várta a dicsőséget és a halhatatlanságot. **Lerminier.**

(D) A 463-dik laphoz.

A pogányság hanyatlása.

Kevés esemény gerjesztett olly nagy figyelmet a mult idők történetében, mint a görögök és romaiak vallásának hanyatlása. Még

akkor is, ha ezen nagy értelmi forradalom tanulmányozása nem ajánlaná is magát a komoly elmélkedések által, mellyekre alkalmat szolgáltat; még ha nem nyujtaná is ama népek jellemének ismeretét magasztosabb oldalról: mindazáltal van benne ollyasmi, a mi a figyelmet leköti, minthogy a történelem nem nyujt más alkalmat arra, hogy valemelly vallásnak vonaglását és halálát a maga részleteiben követhessük. Az időnek hatalma és az emberi szellem előhaladása több rendbeli vallási rendszert lerontott már, a nélkül, hogy a történelem ezen változásoknak emlékét föntartotta volna. Homályos tudomásunk van arról, miszerint számos vallások, miután fokozatosan elgyengültek, el is enyésztek; de miként fegyvereztettek le a mellettök harczoló érdekek, szenvedélyek, szokások? minő változó jó- vagy balsors jelölte ezen értelmi válságnak tartósságát? ki volt annak előmozditója, ellensége, áldozatja? Ezt nem tudjuk; a történelem egyedül csak a pogányság temetésén volt jelen.

Egy más indok is vezérel minket a két hires nemzet vallásának letéteményes sirjához. A már 14 század óta levert pogányság még mai napig is uralkodik lelkeinken: az ő kellemes regéi, mulattatásai, az általa alakitott szokások, sugallatából készült iratok, az általa emelt emlékek még mindig élénk rokonszenvet keltenek bennünk; s a ki figyelemmel vizsgál bizonyos különcz szokásokat, bizonyos babonás gyakorlatokat, mellyek a keresztény társadalom keblében még jelenleg is fönállanak, két ezer év után is könnyen ráismer azon vallásnak nyomaira, melly olly ügyesen be tudta hálózni az emberi szellemet.

De a milly könnyü fölfogni az igy készült történelem érdekét és hasznos voltát, szintolly könnyü annak nehézségeit is belátni. Nem sorolhatjuk el a pogányság utolsó perczeit a nélkül, hogy meg ne mondjuk, miként ragadhatá el tőle szerencsés ellenfele először a hatalmat, azután az életet, s a nélkül, hogy számos kényes kérdéseket érintenénk, mellyekhez egy értelmes iró félénken közelit. Már pedig a ki nem rajzolná hiven a szellemnek helyzetét, mellyben a pogányok voltak; ki az ő panaszaiknak keserüségét, fenyegetéseiknek keménységét enyhitené, szóval: ki nem hagyná őket teljes szabadsággal szólani, a történetirónak legelső kötelességét hanyagolná el.

E munka kezdetén azt fogom tüstént előadni, minő helyzetbe akartam tenni magamat, s számot adok arról, minő eszközöket használtam arra nézve, hogy vallásos meggyőződésemet a pogányság történetirójának kötelességeivel megegyeztessem.

Nem szidalmazással vagy gunynyal ajkaimon, jól megértsetek, közeledem a haldokló pogánysághoz; s elsorolva templomainak rom-

lását, oltárainak összeomlását, papjainak szétszóratását, megemlitem, hogy jó soká beérték vele az emberek; hogy egy, kétségkivül tökéletlen társadalmat alapitott, de a mellyben az erény mintegy fejlödésnek indult, s melly, a harcznak örökös forrása levén, a legdurvább erkölcsöket akkor szelidithetté, mikor neki tetszett.

Az emberi szellem, a pogányság sugallata alatt fejlödve, csakhamar tulszárnyalta azt, s azon perczóta az, mint vallás elégtelenné vált; a tanitvány többet ért a mesternél; a polytheismus megszünt, a mint befejezte küldetését. Ekkor a kereszténység a társadalmat nem bölcsőjében fogta föl, hanem azon ponton, mellyen a pogányság hagyta azt. Ekképen tehát az emberi szellem, ugy szólván, egy kézből a másikba menvén át, mindegyre a teljes tökély állapota felé halad, a mellyet soha elérni nem fog. Igaztalanság volna tehát félreismerni vagy elfeledni azon szolgálatokat, mellyeket első alapitói tettek neki, s csupán csak tévedéseiket venni számba. Volt idő, midőn a pogányság makacsul harczolt olly vallás ellen, melly a legszebb alak, minőt az igazságnak adni lehet; s az ő kárhozatos makacssága némellykor veszélybe ejtette a világ jövőjét. Akkor szabad volt valamivel roszszabbat fogni rá, mint ellenségeskedést. Jelenleg, midőn a jónak birtokában vagyunk, mellyet tőlünk semmi el nem ragadhat; jelenleg, midőn biztosan nyugszunk a dicsőséges emlék árnyékában, mellyet semminemü izgatás megdönteni nem fog, azt hiszszük, hogy távol tarthatjuk magunkat a történetiróknak szenvedélyeitől, kiknek tanubizonyságára fogunk hivatkozni, s részrehajlás nélkül fogjuk osztogatni a megrovást vagy dicséretet vélemények, emberek és események fölött, mellyek 14 század távolában előttünk föltünnek.

Az ó-kornak majd minden népei az östörténetből vették vallásaikat, istenitve a városok alapitóit, a hősöket, a törvényhozókat; éltök körülményei jelvényszerü regéket szültek, kezdetben durva eszméket, de a mellyeket a papok és költők többé vagy kevésbbé szerencsés formákba öltöztettek, alkalmazva mindig polgártársaik szellemhez és szokásaihoz.

Többek közt legelül állottak a görögök, mint a kik utánozhatlan könnyüséggel hintették el a homályos századok történetére mindazt, a mi csábitót a költészet fölmutathat. Az ő mythologiájok, melly az ő csecsemőkoruk történetével zavarodik össze, mai napon is annyira gyönyörködtet minket, habár nem látunk benne egyebet, mint élénk és ragyogó képzelödés szüleményét: hát még minő hatalmat, bár megfosztva minden erkölcsi szentesitéstől, kellett gyakorolnia azon nép

értelmi tehetségére, melly olly bámulandó ügyességgel tudta megismerni a szépet s előállitani annak képét!

Bármilly gazdagság ékesité is azonban e hagyományokat, arra valának kárhoztatva, hogy ott virágozzanak, hol támadtak; sehol másutt az elmék azok igája alá hajolni nem akartak.

A hellenismus bizonyos népeknek külön vallása volt, bizonyos körülményekben; s nem hogy átalánosságra számithatott volna, sőt erejét vesztette, ha elvált a földtől, melly neki táplálékot adott; e részben hasonlitott az ő Antheusához.

Ezen gyönge csemete nem késett volna fejlödésével, ha Görögország az által, hogy a Közép-tenger partjait gyarmataival népesitette, fön nem tartja ezekkel a viszonyokat. Az anyaország minden évben eszökbe hozta a gyarmatoknak a közös eredetet, ne hogy kisértetbe jöjjenek elfeledni az alapitó isteneket, azon hiedelemben, hogy ezek róluk megfeledkeztek. Azonkivül eme gyarmatok középfontosságu államokat képeztek, mellyeknek keblében a politikai alkotmány föntartható volt, jóllehet megfosztva a valóban nemzeti vallás támasztékától. De ha valamellyik gyors emelkedésnek indult, hogy várakozás ellenére a többiek közepett ragyogjon; ha törvényei, helyzete, a lakosoknak harczias hajlama s még inkább a sors kegye a legmagasabb polczra látszottak azt emelni: bizonyára az első lépéstől kezdve éreznie kellett annak szükségét, hogy saját vallással birjon, s annak kielégitésére semmit el ne mulaszszon.

Illy szempontból mutatkozik nekünk Roma, évkönyveiben csaknem az igazság váltja föl a koholmányt. Eme hires városnak eredete még meg nem oldott történeti talány; de nem tagadható, hogy a görög miveltség, habár nem játszott is főszerepet annak származásánál, legalább nagyságának első röptét mozditotta elő. A romaiak törvényhozója, népénél már megállapitott vallásra talált: mi lehetett ez egyéb, ha csak nem tökéletlen hellenismus? Ő azt módositotta s a nemzetiség elvére visszavinni szándékozott: a görögök előtt ismeretlen szertartásokat és papságot alapitott; az ő népének östörténetére vonatkozó számos tényeket jelvénybe öltöztetett. De maga is a hellen eszmék uralma alatt állván, lényegét a vallásnak, mellyet maga körül uralkodni látott, tiszteletben tartotta.

Numa intézményei a bölcseségnek szép emlékét tüntetik föl; kevés intézmények idéztek elő ezekéhez hasonló eredményeket. De mindaz, a mi a pogányságon alapult, olly kevéssé volt szilárd, hogy az ő intézményeit folytonosan támogatni, fejleszteni és reformálni kellett a romai senatusnak, mellynek magasztos bölcseségét illy szükségben

nem bámulhatja eléggé az utókor. A senatus tiszteletnyilvánitással halmozta el a hellen hagyományokat; s nem kételkedvén elismerni olly országnak vallási fensőbbségét, mellyet fegyverei időtöltésből hóditottak meg, átvette tőle a törvényeket, vallást, szertartásokat, jelvényeket, s egyuttal a nép szellemét fönhangon visszautalta a nemzeti tüzhelyhez. Nem érve be azzal, hogy istenité Romulust, istenité még magát a hazát, a hazát hatalmas intézményeivel, halhatatlan dicsőségével s korlátlan jövőjével, illy alakban mutatva be azt a népek imádásának, mellyek tőle templomokat, oltárokat és papokat kaptak.

A romai nép élénken vonzatva érzé magát a hazának eme tiszteletére, melly tényleg saját dicsőségének tisztelete volt: miért is a senatus ösztönzését támogatá, ugy hogy rövid idő alatt Romában az áhitat és a hazaszeretet egy érzelembe olvadtak össze. Ekkor a városnak nemzeti vallása lett; mert egyetlen nép sem közeledhetett oltáraihoz, s nem egyesitheté vele szavát az istenekhez intézett közkönyörgésekben, hogy az iga megszilárdulását nyerje ki tőlök, mellyet az a világra rakott.

Nem szándékom egy olly vallásnak történetét megirni, melly az általa igazgatott társadalommal mindig összevegyül; elég azt mondanom, miként Numa vetette meg első alapját a szövetségnek, melly a romaiaknál politikát és vallást egyesitett; s a senatus szilárdul és jó sikerrel foganatositá az eszmét, melly a romai nagyságnak egész jövőjét magában foglalta; mi nem annyira a pogányság diadalaival, mint inkább annak balsorsával akarunk foglalkozni.

A vallás, hogy ugy mondjuk, a romai alkotmány szolgálatában állott, mellyet, mint gyengéd anya, ápolt, mint gondos őr megőrizett; de mivel az erkölcsiségnek éltető okfejét nem hordotta magában, s hatalma nem is volt korlátlan, az erkölcsök megromlását nem gátolhatá; a miből az alkotmány romlása szintén következett.

Az által, hogy tisztán politikai vallást adott a senatus a romaiaknak, eltért a hellen hagyományoktól: világos szakadás, rosszul eltakarva a tisztelet külnyilvánitása által. Azt lehetne mondani, hogy a bosszu szellemétől vezéreltetve, Görögország a vallást lerontó bölcsészettel ajándékozta meg Romát; mialatt a kincsszomj és a hatalomvágy halálos döfést adott a politikai szervezetnek. Nem csalódtak a köztársaságnak régi főnökei, kik hosszu tapasztalás által a senatus élén állottak, kiknek szigoru erénye jókor fölszólalt amaz ujitásoknak, a haldokló társadalom elrothadt gyümölcseinek behozatala ellen. De hiában volt minden tiltakozásuk; mert a kábultság zajos örömmel fogadott mindent, a mi Görögországból jött, s a romai ifjuság bódultan

rohant a veszély elé, midőn annak forrásánál a romai szoká sokkal szintugy, mint a kormány szellemével ellenkező nevelést meritett.

A görög bölcsészet kétségkivül nemes czélt tüzött ki magának, midőn az emberi észt szabadságának teljes élvezetébe akarta visszaállitani: e nagyszerü vállalatra törtek összes rendszerei a legváltozatosabb eszközökkel. Most, a vakmerőségig szabad jellemével, meg kellett-e állapodnia a gyakran szintolly tulcsapongó, mint elmés képzeletek előtt, mellyekből Görögországnak népszerü vallása alakult? Ezen bölcsészet, melly vakon rohant a leghomályosabb elvontságokba, melly csak az ész határainál állapodott meg, eltürhette-e azon hitnézeteket, mellyek, ugy szólván, az emberi értelem anyagi részére irányultak? Lerontani a gyenge fénykört, melly a görögök vallásos rendszerét környezte, nagyon könnyü föladat volt a bölcsészetre nézve; hogy ha ezen nép, megfosztva politikai lételétől, egy idő óta a romaiak rabszolgája levén, nem érezte azon hatást, mellyet a vallásos elvnek meggyengülése a polgári intézményekre gyakorolni szokott, egészen másképen volt Romában.

Alig hogy elhanyagoltatott nálok a nemzeti vallás, a társadalom alapjai megingatva valának; a haza, ennek akarata iránti hódolat, az ő emlékei, intézményei, s hatalmának megalapitói iránti tisztelet, — mindezen nemes érzelmek elvesztették legerősebb támaszukat; a nyilvános erények szentesitése megsemmisitteték; az önzés, kapzsiság, lázadási szellem a mult idők erkölcseit s ezekkel együtt a hazának régi alkotmányát elfecsérelték. Roma ekkor polgári viszályokba süllyedt, s egy Marius, Sylla, Caesar, Pompejus, Antonius és az Augustusok a közromlásnak saját magán-romlottságukkal is adóztak; minthogy a nyomor és gonoszság ezen korában, ki a régi intézmények védőjének hirdette magát, semmivel sem volt rosszabb annál, ki azokat megtámadta; magok a bünök különféle zászlók alatt haladtak. És igy a két régi szövetséges, a vallás és az alkotmány, miután egy darabig támogatták egymást, egy napon a kölcsönös támasztéktól megfosztva, s közös ellenségeik megtámadásainak kitéve látták magukat

Ki a romai vallás állapotát a köztársaság hanyatlásakor tekintetbe veszi, minden habozás nélkül bevallja, hogy annak létele véget ért; hogy emberi segély nem képes visszaadni neki elvesztett uralmát; hogy egyebe nem marad hátra, mint küzdenie még egy kissé a kikerülhetlen halál ellen. Hogyan is lehetett volna másképen? Az istentelenség nem hogy kevés vakmerőre és romlottra szoritkozott volna, sőt olly polgárokat birt közlönyül és szószólókul, kiket társadalmi helyzetök s ritka tehetségök mindannak védelmére hitt föl, a mi a tár-

sadalomban hasznos és tiszteletreméltó. Olly örjöngés fogta el öket, hogy kinyilatkoztaták, miként a szellemeket minden vallási kötelektől föloldani akarják; a szentségtörő fogadás kifejezése a rosszalásnak semmi érzetét nem költé föl Romában. Soha vallás olly közel állaní nem látszott romlásához, mint a romai pogányság a köztársaság utóbbi polgárháborui alatt. Mégis Roma, mellyet saját fiai vonczoltak az örvény szélére, nem merült el abban; a szerencsének különös kedvezéséből isteneinek szobrait ujra fölállitva, s oltáraikon a tüzet ismét meggyujtva látta.

A romai birodalom az ő régi politikai szervezésétől független elemeivel birt az erőnek, s a sors nem akarta, hogy elveszszen azért, mivel számos intézményei erejöket vesztették. Figyelemmel vizsgálva a romai társadalom állapotát a köztársaság 7-ik századának végével, látható, miként eme társadalomnak egyedüli veszélyes sebe a főhatalom szervezésében állott. Az államfőnökeinek évenkinti választása, a senatusnak határozatlan jogai, a népnek közbenjötte a törvények alkotásánál, olly kormányelvek valának, mellyek a társadalmat elerőtleniték. Minden polgár, tartozott bár az aristocraták pártjához, vagy a nép soraiba, elégteleneknek ismerte el a régi intézményeket, fönhangon követelte a korlátlan hatalmat. Végre ez megszilárdult, s egy változás sem érdemelte meg ennél kevésbbé a forradalom nevezetet. A honnak minden régi hagyománya visszaállittatott, s a köztársasági intézmények közöl csak azok töröltettek el, mellyek a lázadások állandó okaivá váltak. Olly nagy hatása volt a főhatalom uj rendszerének, hogy minden társadalmi elem, s maga a vallás mintegy varázserővel nyerték vissza eredeti befolyásukat. A kötelékek, mellyek egykoron a vallást az alkotmánnyal egyesitették, ujra megszilárdultak; s ezen megujitott szövetségnek, a romai nagyság kezdetének bizonyitványául a császári hatalommal a főpapságot is egyesité Augustus, s a senatus keblében állitotta föl a Győzelem oltárát.

A birodalom két első századának menetét követve, valóban bámulatot gerjeszt a könnyüség, mellyel a vallás a régi kiváltságok élvezetébe visszaállittatott. Hatalmat és tiszteletet vivott ki magának mindenütt: a senatusban, a hadseregnél, Romában, a tartományokban; az oraculumok visszanyerik tekintélyöket, a templomokban összetolul a nép, az áldozatok vére foly az oltároknál, a tömjén-füst ismét ég felé emelkedik. A császárok, ugy szintén a néptömeg szelleme fölött uralkodva a vallás, majd szabadon engedi át magát a babonaság iránti régi izlésének, majd ismét segélyül hivja az idegen vallásokat, mintha a kiállott veszélyek megujulása ellen akarná magát védeni; s mintegy

hálából a hatalom letéteményesei iránt, kiknek uj lételét köszönheti, az istenek lakában készit számukra helyet.

Azonban nem soká élvezhette a vallás békében a visszatért szerencsét; kérlelhetlen ellenség növekedett a távolban ellene, s a romai társadalom ellen; támadásai a veszély közeledésére mutattak, mellyet az emberi értelem előre nem láthatott volna.

Harminczkét vagy 33 év mulva Krisztus halála után Nero, a mint mondják, fölgyujtatá Romát, hogy azt nagyobbszerüen és pompásabban ujra épithesse. Azonban megrémülve a nép haragjától, az általa elkövetett gonoszságot egy idegen vallás követőire, a keresztényekre fogta. „Hogy megszüntesse a zugolódást (ugy mond Tacitus, Annal. XV. 44.) Nero bünösöket keresett, s kegyetlen büntetésekkel sujtotta azokat, kik becstelenségök miatt gyülöletesekké válván, közönségesen kereszténveknek neveztetnek. E név Krisztustól ered, ki Tiberius uralkodása alatt Pontius Pilatus helytartó által megfeszitteték. Elnyomatván egy perczre ezen gyászos babonaság, jelenleg ujra fölütötte fejét nem csak Judaeában, ezen dögvésznek bölcsőjében, hanem még Romában is, hol minden összegyül és tiszteletre talál, a mi gyalázatos és kegyetlen van a világon. Először azok börtönöztettek be, kik magukat illyeneknek nevezték, és saját vallomásuk nyomán iéltettek el igen sokan, nem azért, mivel meggyujták a várost, hanem mivel az emberi nem iránti gyülölettel voltak eltelve."

Kevesebb mint félszázad alatt Krisztus halála után a keresztények roppant sokaságot (ingens multitudo) képeztek a fővárosban; az általuk hirdetett tanok olly gyülöletesekké tették őket a nép előtt, hogy Nero nem habozott rájok fogni saját gonoszságát. A pogányoknak emc hirtelen rémülete a kereszténység láttára, a készség, mellyel annak vonásai közt engesztelhetlen gyülölség jeleit ismerik föl, a rágalmak, mellyek támadásuk óta az erőszaknak olly magas fokára hágnak, szóval: minden azon átalános vélemény megczáfolására látszik irányozva lenni, hogy a pogányok a támadó kereszténységben nem láttak többet, mint a judaismus módosulását. Kétségkivül temérdek hamis itéletet mondottak a régi vallásnak tisztelői olly vallásról, melly még nem irta körül világosan hitnézeteinek tartalmát; söt már azt is mondották, hogy a keresztények testületet képeznek, mellynek ura Romában lakik. Azonban bármilly értelmet adtak légyen a pogányok az evangelium szavainak, annyi bizonyos, hogy hirdetésének első perecze óta Romában a rosszalás, gyülölet és rémület átalános érzetét keltették föl, s a küzdelem már kezdet óta haláltusára mutatott.

A kereszténység szintolly öszinteséget, mint bátorságot tanusi-

tott támadásaiban; már kezdet óta a polytheismusnak, az eddig kétségbe nem vont elveknek, mellyeken a romai intézmények alapultak, ellenségeül nyilvánitotta magát. Hiven az Isten fiának eme rettentő igéihez: „Ne véljétek, hogy nyugodalmat jöttem szerezni a földnek: nem jöttem nyugodalmat szerezni, hanem fegyvert; mert jöttem, hogy elszakaszszam az embert az atyjától, és a leányzót anyjától“ (Máté, X. 34. 35.), a keresztények hadat izentek az ó társadalomnak, melly alapjaiban is megrázkódva, a maga védelmére az erőszaknak tehetetlen segélyéhez folyamodott.

Ha a kereszténység megelégedett volna azzal, hogy megtámadja a polytheismus hitét, hagyományait, vagyis mythologiáját, nem tett volna egyebet, mint valamelly bölcsész müvét ismételte volna, s a birodalom sem érzette volna a nagy megrázkódtatást. De midőn a romaiak az uj vallás czéljául az ő erkölcseik, szokásaik, törvényeik lerontását kitüzetni érezték; midőn látták, mint vettetik meg nyilvánosan a mult idők bölcsesége; midőn megtudták, hogy némellyek a világot egészen ujra alakitani akarják: ekkor hitték, hogy nem csak vallási reform, hanem politikai forradalom is fenyegeti a társadalmat, s engesztelhetlen gyülöletet esküdtek ama kárhozatos bódultságtól lelkesült gonosz szellemek ellen, mellyek vakmerőségök által az emberiség rendes törvényein kivül helyezték magukat [1]). Ezen orvosolhatlan elfogultságból származtak a keresztények ellen négy századon át szórt rágalmak, terjesztve a tudatlanság, előitéletek, személyes érdek által, igen gyakran elfogadva a hiszékenység által [2]).

[1]) A XVIII. század bölcészei, főleg Voltaire és Bolingbrocke, hogy az első keresztények üldöztetése által keltett borzalmat némileg enyhitsék, azt állitták, miként a császárokat pusztán csak politikai érzelmek lelkesiték, s ők csak is az általuk igen veszélyesnek tartott ujitások által fenyegetett társadalmat oltalmazták. Walch a *Göttingai társaság uj commentáraiban*, II. 3., emlékiratot bocsátott ki e czim alatt: *De persecutionum christianorum romanorum caussis non solum politicis sed etiam religiosis*, azon szándékkal, hogy eme bölcsészek véleményét megczáfolja. Egyetértek vele azon megszoritással, hogy nyugoton a keresztények iránt tanusitott gyülöletet politikai és vallási eszmék eredményezték; de az előbbiek tulnyomók valának; ellenkezőleg keleten. Általános szempontból tehát Walch véleménye tekinthető egyedül igaznak.

[2]) A német tudósok, kiknek sok szép müvet köszönünk a kereszténység első századaira vonatkozólag, nem hanyagolták el e tárgyat. Említek számos müveket, mellyekben a keresztények ellen szórt rágalmak összegyüjtve és elemezve vannak, s mellyekből mi eszméket és tényeket meritettünk. **Ch. Kortholt**, *Paganus obtrectator, sive tractatus de calumniis gentilium in veteres christianos*, Lübeck, 1703. — **J. J. Huldrich**, *Disquisitio de calumniis a gentilibus in primaevos christianos sparsis*, az előbbi értekezéshez csatolva a zürichi kiadásban 1754. — **C. Worm**, *De veris caussis, cur*

A birodalomban uralkodó vallások, alakra különbözve, mind ugyanazon kutfőből eredtek: a polytheismusból. Ezen egyformaság, melly ellen csak a zsidók tiltakoztak, a nélkül, hogy őket meghallgatnák, vagy értenék, azon hiedelemre vezette a pogányokat, hogy a polytheismuson kivül, miként az köztök fönállott, semmi nem létezhetik; az ujitás hatalmát a vallásos téren uj istenség teremtésére vagy behozatalára, valamelly szertartás vagy jelentéktelen módositások megváltoztatására szoritották. A keresztények pedig, a rendezetlen pantheismus helyett, Istennek egységét kiáltják ki, melly elv egy-két régi bölcsésznél is fölmerült ugyan, a nélkül, hogy azt a vallás dogmái közé állitani merészelte volna. Ama városban, hol valamelly idegen, bármilly jóakaró, istenség behozatala a legnagyobb elégületlenséget szülte, a keresztények egy Istennek uralmát hirdetik, ki kérlelhetlen ellensége mindazon tömérdek isteneknek, kiknek szobrai Romát és a birodalmat benépesitették. Máskor az egyptomi vallás jelent meg a Capitolium ajtajában, alázatosan könyörögve, bocsáttatnék be a babonaságok pantheonjába, a nélkül, hogy a nemzeti vagy görög vallás fölé emelkedni akarna. A senatus jó ideig habozott; végre bölcseségében jónak látta szigoru vagy megalázó föltételeket szabni annak megtelepedéséhez, nem is a Capitoliumban, hanem csak a városban. A vallási türelmetlenség nem fért össze a polytheismussal és a romaiak jellemével; mégis az ő ragaszkodásuk a hazai intézményekhez ébren tartá őket annak veszedelmes volta iránt, hahogy igen könnyen elfogadnák ama vallásos eszméket, vagy gyakorlatokat, mellyeknek szelleme a nemzeti vallás szellemével ellenkezni látszott. (**Gott. Schwarz,** De detestatione sacror. peregrin. §. 4.).

Midőn a kereszténység a birodalomban föltünt, ezen gondos bizalmatlanság az idegen vallások iránt erejéből vesztett; de a keresztények támadásai olly élénkek valának, olly kevéssé szinlelték megvetésöket a megállapitott vallás iránt, olly nyiltan kijelenték szándékukat megváltoztatni mindent a vallási s politikai rendben, hogy a romaiaknak régi gyülölete jobban lángra gyult, mint valaha.

Bármilly nyilvános volt is azonban a vallás megsértésének eme büne, a romaiak nem szorgalmazták volna annak büntetését, ha a vét-

---

delectatos humanis carnibus et promiscuo concubitu christianos calumniati sint Ethnici. — **Andr. Touber,** *Exerc. hist. crit. de martyribus christianis odio humani generis convictis.* Braunschweig, 1734. — **J. T. Gruner,** *De odio humani generis christianis olim a romanis objecto.* Koburg, 1755. — A Rechembergi-féle *Exercitationes* XII. kötetében egy értekezés olvasható: *De atheismo christianis olim a gentibus objecto.*

Gruner müvében legtöbb helyes eszme s jól fölfogott tény található.

kesek csak külsőleg is a nemzeti szokásokhoz alkalmazkodhattak volna; a keresztények, daczára az ő vallási rajongásaiknak, romai polgárok, a közanyának gyermekei maradtak volna, s e czimnél fogva annak törvényeiben találtak volna oltalmat minden üldözés ellen. A keresztények hitnézetei azt követelték azonban, hogy ellenséges helyzetbe tegyék magukat a birodalom szokásai, törvényei és intézményei ellen; bár mennyire ohajták is megadni azt a császárnak, a mi a császáré, sem a császárnak, sem a hazának nem adták meg azt, a mit ezek kivántak; s az ő politikai véleményeik az ellenszenv érzetét támasztották föl ellenök, minőt vallási dogmáik soha föl nem keltettek volna.

Most már olly körülmények elsorolásához látok, mellyek közt a keresztények kénytelenek valának megtámadni minden romai polgár által elfogadott véleményeket és érzelmeket, mellyek századokon át nemzeti hagyományok polczára emeltettek föl.

A császár nem csak főpap, a hadsereg vezére, a köztársaság első tisztviselője volt, hanem, mint az egész társadalom képviselője is, számot tarthatott a romaiak tiszteletére. Ennélfogva az emberi felségsértés büne gyülöletesebb volt a romaiak előtt, mint az isteni felségsértés büne; könnyebben elkövették a hamis esküt valamennyi istenek, hogy sem a császár puszta geniusa irányában. A senatus hatalma, a főpapok tekintélye, a hazának dicsőséges emlékei egy névben személyesitették, mellynek javára közkönyörgöseket (publica vota) emeltek az istenekhez pogány ünnepélyek, játékok és szertartások kiséretében. A keresztények természetesen nem vettek részt azokban; könyörögtek ugyan a császárért, de a maguk módja szerint. Egy praefectus által kérdeztetvén sz. Victor, azt felelte neki: „Én semmit sem tettem a császár és az állam becsülete és érdekei ellen, soha nem vonakodtam fegyvert fogni azok védelmére, midőn a kötelesség ezt tőlem kivánta; naponkint szorgalmatosan áldozom (studiose sacrifico) a császár és az egész birodalom jóllétére, naponkint lelki áldozatokat mutatok be Istenemnek a köztársaság jólléteért.“ A pogányok föl nem foghatva, minő dolgok legyenek azok a lelki áldozatok, sem azt, hogy az illy dolgokban valakinek elkülönöznie kelljen magát a többiektől, azzal vádolták a keresztényeket, hogy megtagadják az istenektől az egész birodalomban szokásos tisztelet nyilvánitását, s föllázadnak a főhatalom ellen.

A romaiak a császárt urnak (dominus) nevezték. A keresztények azt állitva, hogy ezen czim csupán csak az Istent illeti meg, megtagadták azt a fejedelmektől (**Walch**, p. 18.).

A romai törvények már régóta, egyértelmüleg a szokásokkal, megtilták a titkos és éjjeli gyülekezeteket, föl sem foghatva, hogy azok ártatlan czélra irányoztathatnának. A nép, a törvényhozónak törvényes panaszait tulnagyitva, az azon gyülekezetekben elkövetett borzasztóságokról beszélt. A közellenség gyanánt mindenütt üldözőbe vett kereszténveknek nem volt egyéb módjok egymást látni, vigasztalni, közösen imádkozni, mint titokban összegyülni; a mi által nem csak egyszerü rágalmakra szolgáltattak okot, hanem olly kegyetlen vádakra is, hogy valóban bámulni lehet, miként találkozhattak a birodalomban annyira hiszékeny lelkek, kik azokat elfogadták, és terjesztették.

Az ő rejtélyes nyelvökön a keresztények jövendő országról szólottak, mellyet ezer év leforgása után Krisztus vala alapitandó az egész földön; lelkesedéssel hirdették az igazak uralmát s az istentelen Babylon romlását; jelen nyomoraiktól azon távol boldogságra hivatkoztak, mellyet az istentelenség romlásának kellett megelőznie (u. o., 20. l.). A romaiak nem igen levén szokva az illy rejtélyes kifejezésekhez, különben is előitéletekkel eltelve, eme beszédekben, nem is tudom, minő lázitó fölhivást láttak az ő egyetemes uralmuk ellen; melly fölhivás romaiak által Romában kiejtve, a vakmerőség netovábbjának látszott.

Hogyha az alkotmánynyali ellenségeskedés eme tényeihez adjuk még az istenek szobrai, templomok, papok, a Babylon minden tisztviselői iránt nyilvánosan tanusitott megvetést: be fogjuk látni, miként a kereszténység szükségképen ugy tünt föl a pogányoknak, mint kérlelhetlen ellensége mindannak, a mit ők tiszteltek. Ekkor uj kifejezést kerestek a tulságos, hallatlan bátorságnak jelölésére; olly hajlékony kifejezést, hogy a sectariusok által elkövetett bármilly vétségre is alkalmazható volt, kik előtt nem vala többé semmi szent; e kifejezés az odium generis humani, s ezen fenyegetőző formula számtalan rágalmak szövege, utóbb az üldözések indoka lett.

Azt bizonyitották be, miként e szó alatt nem az emberi-nem, hanem a romai birodalom gyülöletét, vagyis az ő törvényei-, hagyományai- és hitnézeteitől való irtózást kell érteni; minthogy gőgjökben a romaiak saját birodalmukat az egész világnak tekinték (**Gruner**, pag. 2—32.). Ezen magyarázat elfogadható; mindazáltal a szempont, mellyből a pogányok tekintették a keresztény tanokat, természetesen vezetheté őket azon véleményre, hogy tudnillik az emberinem gyülöletéből származtak.

Az előitéleteket rágalmak, a rágalmakat üldözések követték, s Nero volt az első császár, ki a keresztények vérét ontotta.

A második üldözés 95. évben dühöngött Domitián alatt. A quindecennaliák tartattak; s mivel a keresztények azokban részt venni nem akartak, istentelenség-, vagy vallássértéssel vádoltattak s kegyetlenül üldöztettek; azonban a császár kevéssel halála előtt megakasztá a keresztény név ellenségeinek dühét.

Nerva még többet tett, mivel a számüzötteket visszahivta. Ezen aggastyán erényeinek egész befolyására volt szükség, hogy az ő emberséges szava meghallgattassék. Egyébiránt e befolyás nem annyira a tartományokra, mint Romára terjedett ki; mert tudjuk a történetből, hogy, midőn Nerva társul fogadá Trajánt az uralkodásban, a keresztények, mint az isteneknek és a császárnak ellenségei, a tartományok tisztviselői elé hurczoltatának.

Ki előtt ne volna ismeretes ama levél, mellyben Plinius, bölcsészi érzelmei s proconsuli kötelességei közt ingadozva, tanácsot kér Trajántól, valljon büntesse-e a kereszténveket csak azért, mert kereszténveknek nevezik magukat, vagy csak azokat üldözze, kik a cohaerentia nominis bünében részesek? (**Kortholt,** Comm. in epist. Plinii et Trajani de Christ. primaevis. Kiel, 1674. — **Walch,** pag. 23.). Megengedi, hogy a keresztények ártalmatlan czélból jönnek össze, miszerint az erény gyakorlatára serkentsék egymást, hymnusokat énekeljenek, közösen étkezzenek; azonban egy rendelet által ő maga tiltotta el ezen gyanus hetaeriákat; azonkivül a vádlottak megtagadták a tömjénezést, a libatiokat az istenek szobrai előtt. Ő tehát bünösöknek tartja öket nem azon vétkek miatt, mellyekkel a közvélemény által vádoltatnak, hanem mivel áthágják az állam törvényeit, s gonosz és tulságos babonaságra hajolnak. Sintugy bünösök valának ők Traján szemeiben is; s mint főtisztviselő nem tehetett jobbat, mint megengedni a proconsulnak, hogy kimélje a kereszténveket, kik a törvényszék előtt kijelentik, miként ők nem azok. Ekképen a császár mintegy fölkéri az államvallásnak elleneit, ne kényszeritsék őt, hogy ellenök kegyetlenkedjék; ne hirdessék magukat kereszténveknek, s nem fogja senki kutatni állitásuk igazságát; fátyol fog borittatni minden lázitó fölhivásukra, mit talán elkövettek volna. Valóban félénk s a kereszténvekre nézve sérelmes engedékenység; pedig midőn a császár ezt tette, számot vetett szigoru kötelességeivel. A II. században kegyeletet tanusitani a nyilvános ellenség iránt nem annyit tett-e, mint megsérteni a nemzeti vallás fölségét?

A császár, mint a hazai törvények és intézmények őre, nem

gyengitheté meg tetszése szerint a védelem eszközeit, mellyeket kezében tartott. Midőn a császár beleunt már a keresztények üldözésébe, a régi vallás barátjai ujra tudták kezdeni a munkát azon ponton, hol ő megszakitotta. Hadrián uralkodása alatt a tartományi főpapok föltüzelték a népnek fanatismusát, üldözőbe vették a kereszténeket, s halálra hurczolták őket e szavakkal: αἶρε τοὺς ἀθεους! A tisztviselők, megrettenve a zajtól, mellyel törvényszéköket ostromolták, sem kárhoztató, sem fölmentő itéletet mondani nem merészeltek; a vádlottakat a nép dühének engedték át.

Ez időtájban a keresztények elleni vádak erőszakosabbak és határozottabbak lőnek. Még eddig csak egyetlen panaszt hallottunk hangoztatni, melly, kifejezésének határozatlansága miatt, a végtelenig terjeszthető vala; de a miből, szorosan véve, határozottan egy bünt sem lehetett megállapitani. Mivel a keresztények gyülölték az emberi nemet: azt kellett következtetni, hogy ők szükségképen hitszegők, árulók, orgyilkosok? Ezen vád, hasonló levén a felségsértési vádhoz, a részrehajlitlan emberek előtt lehetett-e más, mint ürügy az ártatlanok elvesztésére? A fanatikus pogányok tehát érezték annak szükségét, hogy nagyobb határozottsággal fogalmazzák a rágalmat.

A keresztények titokban gyültek össze; ezt nem is tagadták. Semmi sem vala könnyebb, mint rágalmazni e gyülekezeteket, s elhitetni a néppel, hogy a keresztények, kárhozatos hajlamuknak engedve, s eme gyülekezetek titkát fölhasználva, emberhust esznek, bujaságnak engedik át magukat. Az epula thyestea és a promiscuus concubitus állottak elő az odium generis humani megerősitésére, mintha ez utóbbi vád következtében nem ontatott volna elegendő vér (**Kortholt**, lib. II. cap. 9. — **Huldric**, cap. 8. — **Gruner**. Diss. II. sect. 7. — **Walch**, pag. 19. 27.).

Ezzel még nem volt kielégitve a pogányok fanatismusa. Közinség alkalmával a nép mindig áldozatot keres, mellyen megbosszulja nyomoruságát; a keresztények lettek az engesztelő áldozat. „Az ő istentelenségök, ugy mondák, a templomokban és a köztéreken, egyedüli okai mindazon rosszaknak, mellyek a birodalmat háborgatják. Kérleljük meg az istenek haragját az istentelenek vérével.“ Illy gondolat tüzelve a csőcselék nép szellemét, mellyre a köznyomornak legnagyobb része háramlott, összegyüjtötte a keresztények feje fölött a magán gyülölségek felhőit; a mig csak tudta, folyvást ismételte a pogány, miként a keresztények a birodalom romlásának egyedüli okai, mig végre azt önmagával teljesen elhitette.

Midőn Marcus Aurelius Antoninus a keresztényeket üldöztette

vagy üldöztetni engedte, csupán azzal vádoltatának, hogy megtámadják az állam-vallást, fölségsértést követnek el, ellenségei a köztársaságnak; azonban az imént emlitett oktalan rágalmak a lyoni és viennei vértanuk ellen még mindegyre szórattak.

E közben növekedett az egyház, növekedett a kinok közt. Minden uralkodó a romai intézmények védelmét vélte előmozdithatni az által, ha néhányat azok közöl elveszt, kik a nyilvános ellenség nevet nyerték. Mig Septimius Severus a nép dühének engedte át őket, Tertullian szót emelni bátorkodott s apologiát intézni az afrikai tisztviselőkhez; igen szép és bátor szónoklat, mellyből kitetszik, miként a keresztények az odium generis humani erejénél fogva nem csak az irott, hanem minden isteni és emberi törvényen kivül helyeztettek. A védiró szerint, a pogányok igy értelmezték a keresztényt: „olly ember, ki ellensége az isteneknek, a császároknak, a törvényeknek, a szokásoknak és az egész természetnek" (Apol. cap. 21.). A történelem föntartotta számunkra egy proconsul itéletét némelly keresztények ellen, melly egyszerü és egyetlen tényen alapszik, hogy tudnillik a vádlottak keresztények (**Baronius**, Annales ad ann. 202. §. 4.): „Miután Speratus, Cittinus .... magukat keresztényeknek vallják, s a császár iránti hódolatot és tisztelet-nyilvánitást megtagadják, lefejeztetésöket elrendeljük." A cohaerentia nominis minden bünei a vádlottak vallomásából származtak. Tertullian meghatározásában s a proconsul itéletében említés sem tétetik a pogány vallásról. Az uralkodónak szent személyében megsértett törvények, a birodalomnak megszentségtelenitett fölsége, a hagyományoknak legyalázott szentsége egyedül vonják a keresztények fejére a romaiak haragját; miként máskor is megtörtént, a vallás és a politika egyesülnek és közösen támogatják a nemzeti intézményeket. Itt azonban meg kell vallani, az erély és a meggyőződés egyenlőtlenül vannak fölosztva, s az erőszak ezen elemeinek nagyobb része az alkotmány részén állt.

Nem igen szólok a két rendbeli üldözésről, mellyeket a keresztények a thrák Maximin és Decius alatt állottak ki: amazt földrengés idézte elő, melly Cappadociát s a Pontust pusztitá; emezt egy pogány költő, ki Ásia különféle népeinek fanatismusát ingerelte föl, minthogy a nép, a coecum vulgus, Tertulliánnak egy kifejezését használva (Apol. cap. 35.), a kereszténveknek legdühösebb ellensége volt, egy költő üldözést támaszthatott ellenök. Illy eszközt használtak a diesvágyók, kik népszerüségöket a tartományokban megalapitani vagy kiterjeszteni ohajtották (u. o. cap. 19.).

A III. századnak első felében a keresztények állapota szintilly bizonytalan, illy szomoru volt. A góthok hatalma fenyegette a birodalom biztosságát; a döghalál számos tartományokat kipusztitott, s mindezen nyomoruságnak oka a keresztényekre hárittatott. Hasonló vádak hasonló erőszakot idéztek elő. Ha ezen ujabb üldözéssel foglalkozni akarnék, csak azt kellene ismételnem, a mi már több izben elmondatott.

Olly nagy volt akkor a pogányoknak vérengző ingerültsége, hogy az ujitók ellen felbőszült fejedelmek a mérsékletet szinlelhették s ujabb üldözést nem rendeltek, ha csak a városok és tisztviselők határozottan nem kérték azt (**Walch**, p. 29.).

Diocletián uralma a keresztény hatalom fájdalmas megszülemlése által nevezetes a történelemben. A tévelynek abbeli utolsó erőlködései, hogy diadalmaskodjék a zsarnokság által, e fejedelem emlékére a szégyen bélyegét sütötték. Dus tehetséggel és erőteljes akarattal föluruházva, Diocletián belátta, miként a birodalom az örvény szélére jutott; ő elég erősnek hitte magát annak meggátlására. Ő meg akará szilárditani a régi társadalom alapjait, melly szintugy romlottsága, mint elvénültsége miatt bomlásnak indult: hasznos javitásokat hozott be, a császári hatalom befolyását növelte, a hadi fegyelmet visszaállitotta, a rendet és öszhangzást a polgári igazgatásban ujra megalapitotta, a barbárokat visszanyomta. Ez nem volt kevés; csakhogy ottan nem üldözte a rosszat, hol az a maga teljében található volt. A régi társadalom vésze a kereszténység volt; Diocletián épen ugy, mint elődei, nem birt eszközökkel annak orvoslására. Miért is némelly hasztalan kisérletek, hosszu üldözés után, mellynek fő szerzője gyanánt helytelenül tekintetik, megunta a hatalmat, letette azt, szabad menetet engedvén a társadalomnak az ő végzete felé. Ekkor tünt föl Constantin.

Mielőtt a keresztény császár politikáját megértenők; mielőtt kijelelnők, minő szerep illeti őtet a pogányság lerontásának nagyszerü müvében: azon vallás hiveinek helyzetét akarom rajzolni, midőn ő a trónra lépett.

Borzasztó vádak hangzottak a birodalom egyik végétől a másikig a keresztények ellen; tudjuk azt, hogy három századon át eme gazságok táplálékul szolgáltak a nép dühének s indokul a törvényszékek itéleteinek. Természetes dolog, hogy a kegyetlen, ostoba, alapnélküli rágalmak nem fejezték ki a pogány párt főnökeinek valódi érzelmeit. Ama szenvedélyes s nem vak lelkeknek egyéb kellett, mint promiscuus concubitus, vagy epula thyestea; ezen vádformulát csak azért használták, mert a népnek durva értelmére

nagy hatással voltak; azonban az ő ellenszenvök és rettegéseik egészen más forrásból sarjadoztak elő. Mellőzzük ezen esztelen vádakat, mellyek olly rövid idő alatt egy egész népnek hitczikkeivé váltak; forditsuk figyelmünket azon nyugodt tévelyekre és titkos gondolatokra, mellyek a IV. század beálltával, még azután is alapul szolgáltak a hosszu ellentállásra, mellyet az értelmes pogányok a kereszténység ellenében tanusitottak [1]).

A romaiak által alapitott roppant birodalomnak megosztását az okosság, az ásiai s europai népek eszméi, szokásai, hitnézetei közt levő kevés hasonlatnak igazságos méltánylata tanácsolta. Az ellentét olly nagy volt, hogy a pogány vallás, bár ugyanazon elvek szerint uralkodott keleten és nyugoton, mindamellett külön létezési móddal s egészen saját nyelvvel birt a két világrészben. A bálványozás szintugy ragyogtatta hatalmát Nicomediában, mint Romában; mindazáltal a nicomediai és romai főpapok, a vallásos szokások- és szertartásokat illetőleg különben egyetértve, a hittannak egyetlen pontjára nézve sem lettek volna egy véleményben. A véleményeknek emc különbségét talán a felekezeti szellem idézte elő? Épen nem; hanem a miveltség, szokások és jellemek különbözése.

A kereszténység tehát nem találhatott ugyanazon fogadtatásra keleten és nyugoton. A nép itt is, ott is egyformán kegyetlen, egyformán kérlelhetetlen vala; mert a néptömeg szelleme mindenütt ugyanaz. De azok, kik a közvéleményt igazgatták, kiknek értelmisége nem volt annyira korlátolt, hogy csodálatos hatást tulajdonitsanak a kivégeztetéseknek, csakhamar megoszoltak, a kereszténységet két, nem ugyan ellentétes, de különböző szempontból tekintették.

Midőn a kereszténység a romai birodalomban föltünt, a régi hellen szellem már lankadóban volt; az elvont bölcsészeti és metaphysikai vitatkozások iránti szenvedély, a görögöknek különös szenvedélye, az ó-rendszerekben nem talált egyebet izetlen, szétmálló táplálóknál; ugy hogy minden annak elenyésztére mutatott, midőn a határtalan kiterjedésü és mélységü uj vallási törvény kihirdetése által fölébredve, kábultságából kijózanult és eredeti erélyét kifejtette. A görögországi és ásiai rhetorok iskoláiban képzett szellemeket az evangelium első hirdetésekor a bámulat és kivánesiság élénk érzete fogta el; a bámulatra a kutatás és ismeret vágya következett, ollyformán, hogy az evangeliumnak dogmaticus és erkölcsi elvei a görögöknél már is

[1]) A legutóbbi üldözések nem igen tetszettek a pogányoknak, kik a keresztényeket elrejtették. *Sz. Athanáz.* I. köt. I. rész, 372. l. C.

élénkség- és érdekteljes értelmi küzdelemnek tárgyai lettek, midőn a nyugotiak még alig vették figyelembe, s értették meg azokat. Kétségkivül a rhetorok, sophisták s temérdek tanitványaik nem minden bánat nélkül látták azon tanoknak terjedését, mellyek a régi bölcsészetnek összes rendszereivel s azon hitnézetekkel állottak ellenkezésben, mellyek, minden különös érdem nélkül az ő szemeikben, régiségök- és a nép képzeletére gyakorlott hatalmuknál fogva tiszteletre méltóknak látszottak. Kétségkivül a kereszténveket nem annyira ujdonság után kapkodó bölcsészeknek, mint inkább veszélyes párthiveknek tartották, kik fölforgatva minden eddig hallott eszméket, főleg pedig megtagadva a tekintélyt a hagyománytól, az emberek lelkismeretébe bizonytalanságot vetettek. Az ő szemeikben csak is barbár és gögös felekezetet képeztek (**Euseb.**, Praepar. evang. VI. 19.), mellynek hadat kelle izenni; e harcz azonban nem terjedett tul az értelem uralmán, s csak bölcselmi harcz maradott. A kereszténység, mellynek valódi jellemét csak az őszinte, szabad, nyilvános vitatkozás derithette föl leginkább, nem hogy megrémült volna, sőt inkább mindenkit, a kiben csak tehetség volt, a küzdtérre fölhivott. Csak egyet követelt, hogy aljas és hasztalan üldözések ne akadályozzák a vitatkozást, mellyet többé senki el nem fojthatott. Ott, a hol a kereszténység meghallgattatott, habár erős volt ellene az előitélet, végre diadalt kellett aratnia, mert leghatalmasabb fegyvere a szó volt. Valóban hirtelen terjedett Ásia tartományaiban, s még azon bölcsészi iskolákba is behatott, mellyek a tévely védelmére emelt sánczoknak látszottak.

Nyugoton a keresztény tanok egészen más fogadtatásban részesültek; mind az érdekek, mind a politikai szenvedélyek itt egyedül és elkeseredetten harczoltak ellene. Alig hogy a kereszténység megszólalt Rómában, azonnal az emberi-nem ellenségének kiáltatott ki. A nemzeti intézmények iránti ragaszkodásuk által leigázott romaiak az uj dogmákban soha nem akartak egyebet látni, mint társadalmi forrongás elvét. Az ő jellemök, szokásaik, miveltségök természete legkevesebbé sem tették őket hajlandókká a bölcsészeti rendszerek mélyebb tanulmányozására; a dogmaticai és erkölcsi eszméket mindig a politikai érdekek szük körébe vezették vissza. Nem is lehetett máskép olly népnél, mellynek egész létele polgári izgalmakból vagy idegenek ellen folytatott harczokból állott.

A kereszténység egy ellenséggel állott szemközt; de ez nem gyakorolt olly ellentállást keleten, mint nyugoton, s az e végre használt különféle fegyverek az egyház főnökeit arra kényszeriték, hogy a támadás irányát és horderejét megváltoztassák. Origenes, midőn

Celsusnak felelt, és sz. Cyrill, midőn Juliánt czáfolja, nem szólanak ugyanegy nyelven, nem használják ugyanazon védokokat, mellyeket használ Tertullián, midőn az afrikai pongányok előtt testvéreit védelmezi, és sz. Ambrus, midőn Symmachus panaszait visszatorolja.

A pogány párt szintén két felekezetre oszlott, mellyek czélra nézve ugyan egyesültek, de a gyakorlatba vett eszközökre nézve különböztek, később olly helyzetbe jutottak, hogy egymás közt nem állottak olly benső s gyakori összeköttetésben, mint átalánosan hiszik. Én csak a romai pogánysággal foglalkozom, melly kétségkivül a hellenismusból eredett; de a melly már kezdete óta külön lételt igyekezett adni s adott is magának, a görög vallástól a lehetőségig függetlent. A gondolatok, előitéletek, szenvedélyek, mellyeknek lelkesült mozgalmait rajzolni szándékozom, a romai jellem külön eredményeül tekintendők, mellyen a IV. században üdvös érzelem uralkodott, s mellyet mi mértékfölött magasztalnánk, ha ki nem fejtette volna minden erélyét a kereszténység ellen; ez a hagyományok iránti tisztelet volt. Összetéveszteni ez érzelmet a szokással, a vak erőszakkal, melly az ember fölött gondolatban és tettben egyszersmind zsarnokoskodik, annak föltételezése volna, miként a romaiak olly ügyetlenek voltak, hogy politikai dogmává alakitották azt, a mi csak egyéni gyengeség volt. Egészen különböző és magasztosabb természetü azon érzelem mellyről szólok: a multak iránti tisztelet független vélemény, melly nem annyira azok bölcsesége fölötti meggyőződésen, mint inkább a politikai ujitásoktóli üdvös félelmen alapszik. Az ujabb kor történetére emlékezve, ki nem érzi keblében az ohajtást, vajha az illy tisztelet sok hires nemzetnél ne nyujtott volna olly könnyen alkalmat az ujitások iránti meggondolatlan szeretetre, a miből hosszantartó, eredménytelen forradalmak keletkeztek?

A régi Románok története elég dus a nagylelküség, bölcseség s magasztos erények vonásaiban; olly élénken szól a szivhez és a képzelődéshez, miszerint könnyen fölfogható, miképen istenithették a III. és IV. századbeli romaiak eme dicsőséges korszakot. Mivel nem voltak képesek sem szélesbiteni hazájok hatalmát, sem az erényeknek rájok hagyott örökségét növelni: annak védelmére, a mult emlékeinek tiszteletére szánták el magukat. Ezen eltökélés azonban panaszokkal volt vegyitve; mindig azon napokra gondoltak, midőn Roma dicsőségeért mindent kigondolni és elkövetni lehetett. „Oh milly boldogok voltak a mi atyáink! milly boldog idők voltak a mi őseink korában!“ — ez volt a pogányoknak szokott fölkiáltása; a fájdalom, ezen ismétlés, a multnak folytonos előidézése, a jelennek keserü megvetése két szóba

vala foglalva, mellyek a pogány pártnak kapcsául szolgáltak: m o r e m a j o r u m; kétségkivül elavult szólásmód, melly a IV. században egy párt kétségbeesésének rajzára szolgált, melly jó ideig azzal kecsegtette magát, hogy megállitja a társadalmat; melly az értelmi izgatottság századában hitelt akart szerezni annak, a mi már elavult, s a vitatkozást kerülte (M i n u t i u s F e l i x, pag. 42.)

A keresztények hibája volt tehát, hogy olly véleményt támadtak meg, melly az összes romaiak szemében meg nem gyengittetheték, a nélkül, hogy a birodalom romlása ne következzék belőle; és hogy eddig ismeretlen, következőleg veszélyeseknek tartott politikai eszméket terjesztettek. Mig a görögök az ő szellemök tevékenysége elé vetett uj dogmákat vizsgálták s hévvel vitatták: Romának komoly tisztviselői s a jövőben annyira bizakodó gőgös aristocratia, minden áron elnyomni törekedtek az ujitások szeretetét, mellyet épen ellenkezőleg a kereszténység népszerüsiteni akart. A mult idők iránti tulságos hajlam a patriciusok közt igen élénk és természetes ragaszkodást idézett elő a társadalmi szerkezet által nekik tulajdonitott kiváltságok, tisztségek, és gazdagság iránt: miért is természetesnek látszik, hogy föltámadtak a kereszténység, nem ugyan mint érdemleg a nemzetinél alábbvaló vallás, hanem inkább mint az ellenök nyiltan intézett támadó rendszer ellen. Az ő ellentállásukat fokozta a személyes érdeknek befolyása a saját gyengeségöket eltakarni képes lelkekre, mellyek még az önzést is közerény gyanánt gyakorolni megszokták. Illyenek voltak a pogányok főnökei nyugoton. E párt azonban, mellynek előitéleteit, szenvedélyeit, keserü gyülöletét hiven festeni szándékoztam, mi mellett harczolt? minő társadalom volt az, mellyet olly nagy lelkesedéssel védelmezett? megvolt-e ebben az életnek csirája? vagy a lelkesedés, mellyet párthiveiben felköltött, semmi egyéb nem vala, mint végső fölcsillámlása az erőnek, hasonlóan ahhoz, melly néha a haldoklónál mutatkozik?

A társadalmi szervezet szilárdságának legjobb mértéke a nagyobb vagy kisebb befolyás, mellyet a vallási eszmék ezen társadalom keblében gyakorolnak. Már pedig a pogányság nem volt egyéb, mint a romai birodalomnak hivatalos külvallása; az ő templomai, főpapjai, jelvényei, szokásai, tévelyei, az általa teremtett hajlamok mindenütt szemlélhetők, de a hit sehol sem. A pogányság hitnézetei nem elégitek ki többé a lélek szükségeit; maga a szellem megunta már annak játékait, regéit, hagyományait, mellyek olly hatalmas befolyást gyakoroltak egykoron a képzelődésre. Általános izlés a legesztelenebb vallási gyakorlatok iránt, amaz oktalan izlés, melly megrontotta az erkölcsöket,

s már nem csak egyéneket, hanem a társadalom egész osztályait arra vitte, hogy vagy utálatosan nevetséges tényeket, vagy utálatos gonosztetteket kövessenek el, csak is arra emlékeztetett, milly hatalmas volt egykor a vallás a romaiak között.

Csupán névleg létezvén már a vallás, kiirtatván a keblekből minden isteni félelem, a morál az egyéni szenvedélyek fokához képest ingadozott. Egy, azon korbeli pogány történetiró még csak szükségesnek sem tartá eltakarni kortársainak rut erkölcseit. Olvassuk csak Ammianus Marcellinust, meg fogjuk látni, ha szigoru-e azon ítélet, mellyet a IV. századbeli romaiakról mondok?

Olly társadalom, mellynél hiányzik a vallás, következőleg az erkölcsiség, az örvény fölött lebeg; mindazáltal, ha társadalmi intézményei régi szilárd alapokon nyugosznak, képzelt eszközök által némileg még továbbra nyujthatja lételét. Élete csak kölcsönzött, mellynek minden perez fölfedi gyarlóságait; mozgalmaiban nincs többé ollyasmi, a mi a férfiasság- és erőre emlékeztetne, mégis létezik. Észrevevén elöregedését, talál még magában az erélynek némi szikrájára, midőn ujitások visszanyomásáról van szó, mellyeknek mindegyike, miként előrelátja, halálossá válhatnék rá nézve.

A romaiaknak politikai rendszere a IV. században még némileg bámulatra méltó volt. A mindig éber és értelmes aristocratia szilárd kezekkel vezette az állam kormányát, s tiszteletben tudá tartatni a törvényeket, mellyek kétségkivül elvesztették legerősebb szentesitvényöket, de a mellyeknek gyors szigorától mindenki félt. Szokás, félelem, jutalmak utáni vágy föntartá a hadseregnél a tisztelet külszinét a régi katonai intézmények iránt; a szokás még inkább, mint a hazaszeretet tiszteletben tartatá vele a táborozásnak régi fegyelmét. A közigazgatásnak egyforma s bölcsen kigondolt rendszere kapcsolta egymáshoz a különféle tartományokat, s a tágas birodalomnak minden erejét egyetlen központba egyesité. Végre a császár, ki előtt mindenki reszketett, nem volt kénytelen mozgásba tenni e nagy hadi gépet, csak azt fölfogni, milly kiterjedt a rá bizott hatalom. Sem erély, sem erő nem hiányzott tehát a politikai helyzethez, melly föntartá a társadalmat; még jóideig föntartotta volna, ha az erkölcsöknek hallatlan romlottsága, egész IV. század folytán terjeszkedve, szét nem rombolja a kormánynak utolsó rugóját, ki nem teszi a birodalmat a barbároknak. Megjegyzendő ugyanis, hogy a romaiak politikai szervezete két elven alapult, mellyeknek erejénél fogva a társadalom, bármilly erőtlennek és ingadozónak tünjék föl, föntarthatja magát; e két elv: a családi szellem és a régiek iránti tisztelet.

Tudjuk, milly széles és szilárd alapra volt fektetve a régi romaiaknál a család; semminemü más polgári intézmény nem mutat illy magasztos bölcseségre. A család ellentállott minden forradalomnak, az eszmék, szokások és érdekek minden változásának; még a kereszténységnek sem sikerült módositani azt az V. század elvei nyomán; s látni fogjuk, miként hatnak be az uj eszmék a családi társaságokba, a nélkül, hogy azokat szétbonthatták, vagy intézményök jellegétől megfoszthatták volna. A kereszténység itt megállapodik, bámulva azon, hogy a régi miveltség romjai közt egy elemet talál, melly képes elötte megállani.

Semmit sem adok ahhoz, a mit már elmondottam a hagyományokról. A társadalmak, valamint az egyének növekednek, megállapodnak, hanyatlanak; azokra nézve, mellyek lételök harmadik és utolsó ösvényére jutottak, nem hinném, hogy valamelly közerény annyira szükséges volna, mint a mult idök iránti tisztelet, s hiában kutatom, mi pótolhatná annak hiányát. Olly társadalom, melly százados lét után elveti multját, véleményem szerint, öreghez hasonlit, ki reszketö jobbjával akarja magának megadni a halálos döfést.“

Beugnot.

(E) 643-ik laphoz.

A haladás.

Szükségesnek látom a haladás eszméjét s annak az igazsághozi viszonyát bövebben tárgyalni; mert e szót, miként tapasztalom, napjainkban ferde értelemben veszik, mind a kik közszokásból használják, a nélkül, hogy annak magasztosságát értenék, mind a kik azt kárhoztatják, a nélkül, hogy mérsékeltségét ismernék. Jó lesz tehát, mielött e könyvet befejeznök, előadni, mikép fogta föl azt két egykoru bölcsész, ugymint: Schlegel Fridrik „A történet bölcselme“, és Buchez „Bevezetés a történet tudományába“ czimü müveikben; az egyik a legszorosb katholikus értelemben, a másik olly szándékkal ir, hogy az igaz hit korlátai közt tartsa a Saint-Simon iskoláját, mellynek, habár dogmaticus részében átalános rosszalásra méltó, nem csekély érdemül szolgáland azon fönséges modor, mellyel a történelem vizsgálatához fogott. Kezdjük a német bölcsészszel.

„A különféle eszmék szerint, mellyeket mások az emberről maguknak alkottak s a történelemre alkalmaztak, két különböző iskolát, ugy szólván, két ellenkező pártot különböztethetünk meg e tudomány terén s azon modorra nézve, melly szerint azt fölfogják és megitélik. Ez átalános fölosztásnál azonban nem veszszük, miként nem is kell

vennünk tekintetbe azon irókat, kik részletes tényekre szoritkozva, nem nyilváníták nézetöket az egészre vonatkozólag; sem azokat, kik véleményeikben ingadozva, határozott s következetes nézettel nem birnak. Egyike ez iskoláknak ugy tekinti az embert, mint ész által nemesitett, fokozatosan kiképezett, s lángelmüségre is fölemelkedni képes állatot; erre nézve a miveltség összes története nem egyéb, mint képrajza a folytonos és fokonkinti haladásnak, mellyet az emberiség a végtelen tökéletesbülés ösvényén tesz. E vélemény, melly bizonyos értelemben s tudományos szempontból a történelmet illetőleg szabadelvüségnek (liberalismus) nevezhető, tán soha nem volt szabadabban előadva, szigorubb módszerrel tárgyalva, mint egy hires franczia bölcsész által, ki ez eszmétől elragadtatva, később martyrja lön saját elveinek (Condorcet).

E két elméletnél az életre nézve, mellynek ellenkezése e világ összes viszonyaira kiterjesztendő, nem kell megállapodnunk, sem figyelemmel lennünk a részletes dogmákra, mellyek minden felekezetbelinek lelkismeretével, belső hajlamival s végreményével különbözőleg férnek meg, s mellyekben mindenki világosságot, segélyt, erősséget, vagy legalább vigasztalást talál; mivelhogy ez eltérések sokkal kevésbbé jellemzik mind a két rendszert, mint egyetlen hitágazat, melly az embert illeti, s az, a mi az ő különös lényegét teszi. Minő az ember természete? minő az ő magas rendeltetése? A felet e kérdésre a főcriterium, s alapitja, ha szabad ugy magamat kifejeznem, a történet vallását és vallástalanságát.

Az ember végtelen tökéletesbülésének eszméje hizelgő az észre; s ha ezt az egyénileg vett ember természetében létező hajlamnak, müködő tehetségnek tekintjük, nagy igazság rejlik benne; ha hár ez esetben sem kell elfeledni, hogy az emberi természet e tökéletesbülés mellett nagyon hajlandó a romlottságra. De átvive a történet mezejére, a tökéletesbülés nem talál valódi kezdetre; minthogy egy, mindig tökéletesb egymásutáni átalakulásokra képes állatnak bizonytalan s végtelen föltevése kezdetnek nem mondható; s átalában sem a tudomány, sem a történet és élet, sem egyéb máshonnan nem származhatik, mint Istentől.

De az megkülönböztetett véget sem tüntet föl, nem levén ezen előhaladás a végtelenbe meghatározott s tettleges czél. E két határ közt is, midőn alkalmazni akarjuk az elvet a történeti tények egész tömegére, igen nagy nehézségek merülnek föl; a tények nem követik mindig az előmenő s határtalan tökéletesbülés szabályát; gyakran helyet foglal a körforgás törvénye, melly szembetünőleg igazgatni látszik

nem csak némelly egyes nemzetek viszontagságait, hanem az ismeretek nagy korszakait is. A történet észszerü bölcselme hogyan fejthetné meg, avagy csak méltányolhatná is e különösséget? Valahányszor tehát az ember s az ő neme körhagyó irányban távolodnak el a végtelen tökéletesbülésnek ezen számukra mathematikailag kijelölt vonalától; vagy ha megtörténik, hogy látszólag visszamenő mozgást tesznek, miként bizonyos időben naprendszerünk némelly bolygói: a történészeti bölcsész, a ki ez elvből indul ki, mindannyiszor téved. A világegyetem e haladása, az időnek eme visszatérése, mi egészen elüt az általa képzelt alapszabálytól, nem hozhat benne létre egyebet, mint eredményét olly történeti tévelynek, melly a jelenből igen messzire kiterjed a jövőbe, mig a multat átkarolja; s jóhiszemü bosszuságában e multat a század iránt szenvedélyesen elfogult szellemnek prismáján át nézi, azt részrehajlólag itéli meg, csalfa fényben s ellenkezőleg az igazsággal.

De ha a helyett, hogy az embert csupán tökéletesitett, ész által kiképezett s a lángelmüségig fölemelkedni képes állatnak tekintjük, megkülönböztető jellegéül, lényegéül, természete- és rendeltetéséül az Istenhezi hasonlatosságot veszszük: egészen más fogalmunk lesz a történelemről, s annak alapot adandunk, egészen különbözőt attól, mellyről szólottunk. Ekkor ugyanis az emberiség történetének nem lehet egyéb tárgya és czélja, mint az isteni kép helyreállitása s e helyreállitás folytonos előhaladása.

Elfogadva e föltevést, elismerve az embernek eme fönséges eredetét, mindenki, a nélkül, hogy a vallási és positiv tanokhoz folyamodnia kellene, önérzetében, öntapasztalásában, a világegyetem általános látványában elegendő okokat találand arra, hogy meggyőződjék, miszerint az Istenhezi hasonlatosság nagyon megváltozott, kiváltképen az ember és az egész emberi-nem eltorzitott lelkismeretében. A ki továbbá teljesen meg lesz győződve e hasonlatosság elvének igazságáról, melly hasonlatosságnak régi nyomai, bár az idő által letörölve, az ó világtörténet minden lapján még mindig fölismerhetők, s mellynek lenyomata az elmélkedő előtt, ha csak egy kissé is önmagába szállva, az emberi sziv titkos rejtélyeit vizsgálja, föltárul: annak reménye soha csökkenni nem fog az iránt, hogy azt egykor a maga épségében látandja, bármilly nagy legyen, vagy nagynak látszassék az emberben az isteni kép lealacsonyitása. Végre öntapasztalásból tudva, milly nagy és nehéz e vállalat, mennyi akadály jön közben, milly könnyen elveszthetők néhány jó siker után a nyert előnyök, még ott sem fog tévedni, hol az emberiségben, s annak történetében némi tespedést,

vagy épen látszólagos visszamenést vesz észre; nagyobb engedékenységgel, s igy nagyobb igazság- s pontossággal itélendi meg a tüneményt; daczára a tévelyeknek, az isteni gondviselésbe bizva, melly láthatólag vezérel és minden dolgot megfejt, nem esik kétségbe a jövendő ujjászületés fölött.

Ha e szerint törvényszerünek akarnók nevezni a történet bölcselmét, mellynek alapja az isteni hasonlatosság elve, hogy tudnillik azt, mint vallási rendszert a világtörténelemben, ellenébe állitsuk a másik véleménynek, melly a végtelen tökéletesbülés csupán észleges elvéből származik: annál inkább helyes és következetes leend ez elnevezés, mivelhogy minden törvény, minden isteni és emberi jog, a történelemhezi viszonyaikban, eredetileg a mi természetünk magas méltóságának s felsőbb rendeltetésének föltevésén alapszanak. Egyedül tehát a vallási eszme szolgáltat az embernek teljes és tökéletes igazat azon fogalom által, mellyben az ő lényének fönsége rejlik.

De szintugy csak az maga adhat minden egyéb igazságnak is annyit, mennyi megilleti; minthogy egyedül az, ezt téve, mit sem veszélyeztett elvére nézve, melly, miután egyszerü és igaz, tökéletes egyszersmind és mindenre alkalmazható. Aszerint el lehet és el kell ismerni, hogy az emberi-nem, daczára magas méltóságának s mennyei rendeltetésének, physicai tekintetben s külső létezésére nézve mindig a természet lénye, következőleg e tekintetben s külső fejlődésében alá lehet vetve a tisztán természeti történeti-törvények valamelyikének.

Aszerint nem vonható az sem kétségbe, hogy az ember, szabad levén még akkor is, ha nem követi az isteni elvet, nem szünik meg észszel fölruházott lény lenni, melly alkalmas valamelly eszmét követni s abból következéseket kihozni, képes kifejlődni, lényegileg tökélesbülhet, s bámulatosan előhaladhat a jóban ugy, mint a rosszban. Kiindulva tehát e magas s isteni szempontból, az ember, mennyire tehetségében áll, meg fogja ismerni az igazságot, meg fogja érteni a valóságot, tudományt alkotand a történetből, vagyis mindabból, a mi az emberiségre nézve isteni befolyásnál fogva történt. Hozzá adhatjuk, folytatva a czélzást, miszerint a törvényszerü véleménynek a történelemben nem kell, miként igen gyakran teszi az életben, átlépnie a valóságot és igazságot, s oda vetni magát az ultracismus-ba, — divatos szó, melly magában foglalja egyszersmind a visszaélés és tulzás eszméjét.

Sőt azt vallási véleményként fölállitva és tekintve, mindig óvakodni kell a történelemben rögtönzött, végleges s visszavonhatlan itéletet

hozni. Valóban, miként Mózes oktatásai, mellyekből az kiindul, hogy megismerje az ő tanát az ember és Isten közötti hasonlatosságról, alapjául szolgálnak a keresztény eszmének az embert és az ő történetét illetőleg: szintolly világos ugyanez által, miszerint a kereszténységnek ezen alapelvéből származott összes törvények között, a szeretet parancsa levén a legfontosabb minden külviszonyra nézve, a kötelesség, mellyet az előir, nem illeti egyedül a gyakorlatot és életet, hanem a tudományt is, mellyben az ő teljes alkalmaztatásának helye van. A szeretet azonban nem zárja ki a szilárd és határozott véleményt; mert az itéletbeni erélytelenséget csupán a közönyösség és gyávaság okozzák, mellyek az igazság és szeretet sirja egyszersmind.

Azonban az Isten képe alatt az emberben nem értek egyetlenegy s véletlen gondolatot, olly fénysugárt, melly villámként hat keresztül a lelken; nem a Prometheus által égből elorzott tüznek szikráját; nem Platónak magas röptét, ama fellengős eszméket, mellyek az emberi vélemények közönséges körét tulszárnyalják. Mindezeknél előbb az isteni kép, mint az ember lényege- s létének alapja és okfője, föltalálta tik már természetében, alap-formáiban, belalkatában a lelkismeretnek, mellynek psychologiai hármas voltában tündököl s visszatükröződik az isteni lény. Négy különböző irány, az ész tudnillik és képzelődés, az értelem és akarat, nyilvánitja a lélekismeret össze nem hangzását a külvilágban; azonban a beléletnek, a lélekismeret megujitása után, háromfélének kell lennie, s a szellem, lélek és érzék összhangzásából származnia, miként megmutattam előadásaimban az élet bölcselme fölött.

E szellemi háromság, mellyből az erkölcsi és fensőbb élet ered, s melly az emberi természet kiváltságos öröksége, lényegileg megfelel a három hatalomnak és három személyiségnek, mellyet az isteni természet magában rejt, állományi egységében, s alapitja, mennyire a Teremtőt a teremtménytől elkülönző megmérhetlen távolság engedi, ama bámulandó hasonlatot, melly a gyarló s változékony ember és az örök Szeretet véghetetlen szelleme közt létezik.

A lélekismeret s háromféle belélet magán-összhangzása minden emberben elkülönitve következő módon ujittatik meg: a lélek, mellyben előbb küzdés és zavar uralkodott, megvilágositva fensőbb világosság által, visszanyeri egységét, tökéletes egészszé lesz, örömest követve ama világosságot, a remény első sugarát. E fényes hajnalra bizva magát, s életre ébredve, a szellem, melly többé már nem hideg, holt, elvont értelmiség, élő hittel elfogadhatja tiszta szózatát az igazságnak, melly nem egyéb a szeretetnél; ekkor megérti e szózatot, s hozzá

alkalmazza magát a világban és önmagában; holott, mig tartott a megosztás, az elszigetelt és elvont értelmiség, vakon tévelygett mind a bel-, mind a külvilágban, folytonos bábjátéka volt a képzelet ábrándjainak, és az ész sophismáinak, mellyek egy örökös dialectica folytán összeütközésbe jöttek egymás közt. Megoldatván már az egyetemes szeretet hatalmas keze által a kibonyolithatlan zavarba jutott lelkismeretnek gordiusi csomója, ha semmi ellentállás nem jelentkezik belülről, akkor az embernek harmadik főtehetsége, a belérzés, az isteninek érzete támad föl s jő ismét mozgásba. Melly percztől kezdve az többé már nem csupán szenvedőleges érzet a nagy és nemes iránt, vagy gyenge s határozatlan akarat a jóra nézve, hanem olly erő, melly életet ad, vagyis inkább cselekvés és maga az élet.

Az egyénileg tekintett ember szellemi életének eme belső fejlődésétől nagyon különbözik amaz előhaladó s fokozatos menet, melly szerint az összesitve vett ember képeztetett ki, s mellynek átalános leirása teszi, mit mi az emberiség, az ő fejlődése s neveltetése történetének nevezünk. E tekintetben az egyénileg vett ember belélete s lelkismeretének a három főtehetség szerinti fölosztása nem alkalmazható többé azon fokozatokra, mellyeken az emberiség az ő fejlődésében áthaladott. Csak lassankint, a mint egy ujabb isteni ösztönzést veszünk észre, jelölhetünk meg egy pontot az emberiség által követett ösvényen, számithatjuk ki a különféle fokozatokat, mellyeken áthaladt; habár magára a dolog természetére nézve, ezen átalános menetben is a nagy megujitás felé, három phasis különböztethető meg. Igy azon hiedelemben, hogy az ember Isten képére teremtetett, hogy az ő czélja ezen eltorzitott képnek megujitása, hogy e megujitás kisérletei és előhaladásai képezik a történelem tartalmát, a főeszme, melly e szerint vezérel az események kutatásában és fejtegetésében, az első phasisban s a világ első korszakában a belső szózat eredeti adománya; becses adomány, melly olly sokféle módon, a különféle természet annyi nyomai és töredékei által, mutatja és nyilványitja a szent hagyományt s az összes népek törvényszegését. A középkorra nézve, s az emberi fejlődés második phasisában, vagyis azon időszakban, mellyben a tulsulylyal biró nagy nemzetek, mindenik saját körében, kifejtik minden irányban az erőt s a győzelem szellemét, ez erő eszméje zsinórmértékül szolgáland nekünk az egyes tettek méltányolásában, s szabályozni fogja átalános itéletünket; vizsgálat alá veendjük az erő ugyanezen eszméjét; kifürkészszük, meddig volt fensőbb és isteni az, melly uralkodott, valljon inkább ártalmas s ellenséges volt-e az isteni elvre nézve, vagy vegyes természetü volt-e együtt

egyik is, másik is? A mi a világ utolsó phasisát, vagyis a jelen időt illeti: csupán csak a tiszta igazság fensőbb világosságában, melly földeriti együtt a tudományt és az életet, találjuk föl az elvet, mellyre mindent vissza kell vinni, s melly szerint illik megitélni mindent a multban; ez szintugy amaz egyedüli alap, mellyre épithetjük a jövendöléseket, vagy legalább előérzeteket az emberiség jövendő sorsa s történeti jövője iránt. E szerint a három isteni elv, melly a történet bölcselme fölosztásának élén áll, volna a szó, az erő és világosság.

Egy illy egyszerü s természetes fölosztás nem elméleti és föltételes, hanem történeti valóságon és tapasztalaton alapszik. Valóban az ősidőkben történt első kinyilatkoztatás létezése; a kereszténységnek, melly uj tevékenységet, uj életet önt az erkölcsi világba, terjedése; végre Európának, melly nem csak felülhaladja a világ többi részeit, de különféle tekinteteknél fogva olly annyira magasabban áll, ugy szólván, a multnak összes korszakai felett, kitünő jelen miveltsége három tettleges tény a világ történetében, három megdönthetlen adat, mellyek átalában az emberi fejlődés előhaladásának fokai gyanánt tekinthetők. Tehát csak méltányolni kell tudnunk egyenkint mindezen adatok egész fontosságát, s azután fölfedeznünk kölcsönös összeköttetésöket, nyomozva azok jelentőségét az egésznek öszhangzásában. Valóban, ha mindenki könnyen meg is engedi, hogy a tiszta igazság égi szövétneke, fölvilágositván Europa államait s keresztény népeit, visszatükröződött nem csak a tudományban s átalában az értelmi miveltség minden ágaiban, hanem a morálban, a társadalmi és politikai viszonyokban is: mindazáltal mindenki tudja és érzi, hogy az emberiség ez éltető alapelve s a történelem ezen eleme napjainkban szintén akadályokra talál a belső fejlődésnél, s küzdenie kell az ellenkező elemekkel. Ez eredmény nehézsége, a belső küzdelem lesz, s kell, hogy legyen elmélkedéseinknek tárgya, mihelyt az utolsó időkre, munkánk utolsó részére érkezendünk. Más részről mindazáltal tagadni nem lehet, hogy a világ második korszakában, mellyre most áttérünk, azon nemzetek, mellyek némi tulsulyra vergődtek, az értelmi és erkölcsi erő látható fensőbbsége által tüntetik ki magukat.“

Eddig a német bölcsész; most a francziával szállunk alá az eszmék teréről a tények mezejére, a fensőbb sugallatról a szabad és személyes vitatkozásra.

„A haladás eszméje visszamenet nélkül, tudtomra, egy helyen sincs tettleg kimondva Baco Ferencz előtt; egy helyen sincs, ő előtte, föltüntetve ugy, mint a történeti tanulmány czélja.

Machiavelli, kinek művei a XV-ik századot bezárják s a XVI-dikat megnyitják, nem ment tovább a görög nézeteknél, mellyeket Ocellus olly röviden előadott. Szerinte minden társadalomnak egy végzetszerü kört kell megfutnia. Kezdetben az emberek összecsoportosulnak, hogy egymást védelmezzék; a legerősebb és legtekintélyesebb, főnökül választatik meg a kisded társaságban; a büntények nem sokára törvényeket és büntetéseket, továbbá igazságszolgáltatást igényelnek. Ekkor főnökül a legerősebb helyett a legigazságosabb vétetik föl. Később a választott fejedelemség örökösre változik, a királyok viselete fölizgatja a szenvedélyeket; ők félnek a haragtól, mellyet fölgerjesztettek, és zsarnokokká lesznek. A sokaság föllázad, s elüzve a zsarnokot, azoknak veti magát alá, kik a harczban vezérei voltak. Így keletkezik az aristocratia, melly örökössé válva, fiakat nemz, kik a zsarnokok bűntényeit folytatják. A nép ujra fölingerelve, föllázad, és népszerü kormányt alkot, melly nem sokára magával hozza az anarchiát; ekkor visszakerül a sor egynek uralkodására, és ujból megkezdődik a körforgás. Illyen, ugy mond Machiavelli, a dolgok menete a rossz és a legrosszabb közt. Lehet azonban létrehozni szilárd államot, összeegyeztetve a monarchiai, aristocratiai és democratiai hatalom mind a három nemét, mint Lycurgus tőn Spartában. Hasonló összeegyeztetés állott fön Romában, hol a consulok a királyt, a senatorok az aristocratiát, a tribunok a népet képviselék.

E rövid előadásból kitünik, milly pontos az időszak, mellyet mi az értelmi téren tett előhaladás eszméjének bevezetésénél kijelölünk. Még mindig különös látványul szolgál elavultsága e rendszernek, mellyet most is sokan pártolnak, azon eszme ellenében, mellyet Baco elénk ad. Nem is vala haszonnélküli előterjeszteni egy olly tant, mellyet később Vico Angolhon cancellárjának nyilatkozataival egybevetett.

Az emberi dolgok közt legkomolyabbak, ugy mond Baco, a vallások és felekezetek forrongásai: mint megannyi kerekek mozgásba hozzák a szellemeket és kormányokat (De augmentis scientiarum, lib. II. cap. 4.). De a társadalmi s egyházi történet, a világtörténelem a tudományoknak (bölcsészet, jogtudomány, nyelvészeti tanulmányok) és művészeteknek (iparbeli- és gyakorlatiak) története nélkül ollyan, mint Polyphemus szobra egy szem hijával, kifejezés nélküli, megfosztva attól, a mi kitüntethetné szellemét és értékét. Illy történelem szerkesztésében ezen elvek szerint kellend eljárni: földidézni a tanokat s rendszereket, mellyek a világ különféle korszakaiés részeiben uralkodtak; előadni azoknak régiségét, előmeneteleit,

költözködéseit, hanyatlását; nyomozni a föltalálások alkalmát és eredetét, azoknak átadási vagy tanitási módját, a buzditás és gyakorlat körüli intézkedéseket; megirni a felekezetek életét és vitályait; följegyezni az irókat és a főmunkákat, az iskolákat eredményeikkel, az akademiákat, társulatokat, collegiumokat, rendeket, szóval: mindent, mi a tudományok állapotára vonatkozik. Mindenek előtt világosan föl kell tüntetni az események okait. A mi e munkában követendő módszert illeti, igyekezni kellend magukból a tényekből fölismerni a módokat, mellyek szerint az elbeszélés időszakokra osztandó, ezek pedig rendbe helyezendők. Illy történet czélja nem az, hogy kielégittessék a hiu tudvágy, avagy mindenki előtt nyilvánossá tétessék a tudományok érvénye; hanem sokkal komolyabb és fontosabb, mivelhogy innen kell erednie az értelmi forrongások ismeretének, mellyből aztán következtetni lehessen a legjobb kormányzati rendszerre.

Baconak ezen inditványában még nincs szó haladásról, jövendő visszahanyatlás nélkül; de gyakorlatilag véve azt, bebizonyul, miszerint a multban folytonos volt az előhaladás. Ez világosnak látszott a tudósok előtt, kik a XVI. században, követve mindig a nagy bölcsész tanácsait, a tudományok- s művészetekről külön évkönyveket irtak, hogy azok a világ nagy történetének alapjául szolgáljanak. Baco továbbá mondá, hogy olly bölcsészet megalapitásán dolgozik, melly ne tartalmazzon magában semmi ürességet vagy elvontságot, hanem a legjobbra vezesse az emberi élet állapotait. A huszonöt század közöl, hozzá teszi, mellyeken tul nincs történeti bizonyosság, legfeljebb öt szolgált a tudományok előhaladásául. Három mozgalmat és három korszakot lehet számitani a tudományokra vonatkozólag: egyiket a görögöknél, másikat a romaiaknál, az utolsót nálunk. A többi tér egyéb tanulmányok vagy háboruk által van elfoglalva, terméketlen s rengeteg pusztaság, tudományos aratás nélkül. De ha az esetleges körülményekre gondolunk, mellyek közt három izben éledtek föl a tudományok; ha egyuttal elmélkedünk a fölött, milly épségben jutnak el azok ma hozzánk; ha eszünkbe juttatjuk a régi irók mindazon szép emlékeit, mellyeket a nyomtatás örökre megment a hajótöréstől, a mai polgárisultság hatalmát, a tartósságtól elválaszthatlan ama sajátságot, mellynél fogva minden nap tovább terjed az igazság: nem lehet nem olly időszakot remélenünk, melly felülmulni fogja mindazt, a mi iratott (De augmentis, lib. VIII, aph. 97.). Föl tehát, serényen a munkához! tegyük félre a szenvedélyeket, mellyek a régiség és ujdonság ellentétes szélsőségeihez tapadnak. Az idő fiai az atya szokásait utánozzák: fölemésztik, miként ez, saját szülöttjeiket. Az öreg

irigy szemmel nézi a jelenbeni haladást; az ifjuság meg nem elégülve azzal, hogy felülmulja, kiirtani szeretné a multat. Helyes azonban a próféta tanácsa: ‚Állapodjál meg a régi uton, nézz körül, mellyik az egyenes, jó ut; s ezen indulj.‘ Tanulmányoznunk kell a régit, hogy fölfedezhessük a jobb ösvényt; ezt megtalálva, bátran lépjünk rája. A század öregsége a világ ifjusága; a mi korunk egykoron régiség lesz, a századok lefolytának pontja jövő lesz (De augmentis, lib. I.). Miért is a tudományok tökélyét várni kell inkább a folytonos munkásságtól, mint egynek ügyességétől, vagy néhány személynek értelmiségétől (A régiek titkos bölcsesége, Prometheus, Paris, 1641.).

Nem idözünk többé sokáig, mint tettük, Baco különféle helyeinél; elég emlitenünk, hogy nála számos egyéb helyek is találtatnak, hol ő a multban mintegy folytonos ugrásokkal tett előhaladásnak eszméjét fejezi ki, s reméli, hogy a jövöben szabályszerü s állandó lépést kellend tartani. Napjainkban nem nehéz észrevenni a haladás bizonyos meghatározását a képekben s magánosoknál, kik azt bebonyolitják; de ez nem volt igy azokra nézve, kik illy könyveket egy vagy két század előtt olvastak. A honnét csak nem mindnyájan, kik annak vezetése alatt különös történeteket irtak, följegyezték, de nem ismerték föl a mozgalmat, mellyről szólottam. Később azonban az ő irataik azt világosabbá tevék a jobban látó szemek előtt. Azon kevesek közöl, kik Baco reményeinek valósulását bebizonyiták, idézni fogjuk Leclerc franczia tudóst. Ő hozzáfogott a gyógyászat történetéhez (Histoire de la médecine, Páris 1696 és 1729.), mellyben e tudomány eredetét fölfedezni, annak századról századra való előhaladását, a rendés módszerekben a fölfedezésekhez képest történt változtatásokat kimutatni stb. szándékozott. Szóval: az ő munkájának magában kellett volna tartalmazni a főbb észleleteket s jelentékenyebb tapasztalatokat, mellyek segélyével az orvosi tudomány a tökély jelen polczára vergődött. E munka, miként az imént emlitett nagy férfiué, folytonos vita tárgyává lön a régiek és mostaniak viszonylagos érvényessége fölött.

Most már áttérünk egy férfiuhoz, kit méltán tekinthetünk Baco fia, tanitványa gyanánt; értem az olasz Vicót, bárha nem értekezik is a haladásról.

Vico szerint (Principj d'una scienza nuova d'intorno alla commune natura delle nazioni) a társadalmi világ az emberek müve. Viszontagságainak tanulmányozásában nyomozni kell: mellyek azok a változhatlan okok és főtények, mellyektől

mozgalmai és léte függenek? Ekként megmagyarázható lesz, miként alakulnak s állanak fön a társadalmak, s birtokában leszünk az emberi eszmék történetének, melly mindenkor alapjául szolgálhat a metaphysicának. Az összes társadalmi intézmények, az összes mozgalmak e három szokás, ugymint vallás, lakodalom és temetés körül forognak. Ha vizsgáljuk a történeti tényeket, a távolabbi hagyományokat: azok három korszakról, az istenek, hősök és emberek koráról tanuskodnak. Ezek következőképen fejtetének meg.

Az első korszakban a legértelmesebbek, valamint a legerősebbek az emberek között, bolyongva az erdőségekben, befolyása alatt a félelemnek, mellyet bennök első látásra az őket környező megfejthetlen tünemények előidéznek, barlangokba rejtőzve, az Istent imádják és rettegik. A véletlen esetekben, a titokteljes természet zajában a Mindenható intéseit és szavát rejleni vélik, azokat magyarázgatják, auspiciumok által kormányoztatnak. A házasságot, mint szent köteléket behozzák, s ekkép megalapitják a családot, hagyományok- és örökös jogokkal, egy főnek kormánya alatt, ki harczfi és pap egyszersmind. A földmivelés munkái megkezdődnek, s a sirok titkos köteléke a családhoz füzi a földet. A bolyongó emberek, kik értelemben gyöngék s physicai erő nélkül maradtak, csakhamar menedékhely- s oltalomért az auspiciumok és fegyverek által hatalmasokká lett főnökökhez folyamodnak; ezeknek védenczeivé lesznek, elvetemültek maradnak, Isten és szemérem nélkül, vezettetni hagyván magukat mint nyáj a népek pásztorai által. Im ez az istenek kora!

De a patriarchalis élet bizonyos idejének multával a főnökök kegyetlen urakká válnak; a szabadabb védenczek haragra lobbannak, s fenyegetőznek. Ekkor a családfők egymás közt egyesülve, szövetséget kötnek, szilárdat és félelmeset, valamint a fegyverek-, ugy a nagyobb isteni pártfogásnál fogva. E családfők magok közől királyt vagy ideiglenes kormányzót választanak. Igy jön létre a régi társadalom, melly mindig az auspiciumok, házasságok, sirok hármas szövetségén alapult aristocratiával kezdődik, s melly istentelen és szemérem nélküli védenczekből álló népet kormányoz. Ez a hősök kora.

Illy társadalmi állapot magában hordja a romlás csiráit. A védenczek, a plebejusok semmiségökből kilépni törekedvén, a kormányzatban részt követelnek. Roma példát ad erre a polgári háborgásokban, mellyek alatt az aristocratia elveszti hatalmát, s a kormányzást megosztja azok fiaival, kiknek ura volt: és kezdetét vette az emberek kora. Végre midőn a küzdelem megszünik, az emberek nem kényszerülnek többé a közjót védelmezni s megszerezni, magukat egészen

átadják önzésök sugallatainak: az erkölcsök megromlanak, s a monarchia gyógyszerként fogadtatik el a romlottság ellenében, melly nem képes többé magát mérsékelni. Illy hatalom nem tartóztathatja föl a rossz erkölcsök áradatát; nem marad mindig nemzeti, az is megromlik. Ekkor a társadalom romba dől. A nemzetek, mond Vico, igy mennek romlottság által saját fölbomlásuk s enyészetök elé; és a pusztákon szétszórt rommaradványaikból ujra föltámadnak és megifjodnak, mint phenix a mesében. A történet, szerinte, két hasonló s egymást fölváltó mozgalmat tüntet föl, mellyeknek egyike megelőzi a romai romlottságot; a másik a barbárok betörése után állott be, s ujabb rendét láttatja velünk az isteni korszaknak az egyház kormányában, a hősi korszaknak a feudalismusban, mig végre bekövetkezett az egyeduralom.

Ebben áll Vico rendszere. Balanche munkái ugyanezt tárgyalják, tetemesen bővitve. Látszik, hogy az olasz tudós, bár mennyire képezte magát Baco olvasása által, tanulmányozván ugyanez időben Platót is, az egészen haladás-ellenest, fatalista volt, vagyis a görög bölcsészetet követte, melly a társadalmi tüneményeknek egyedül csak körbenforgását engedi meg. Mindazáltal az ő müve erőteljes kisérlet egy egységes magyarázó-törvény fölfedezésére a multnak tényeiben. Miért is kétségkivül ő megérdemlé a németek figyelmét, nem rég Franeziaországban is elemezőre talált; itt azonban már azelőtt ismeretes volt (lásd Journal de Trévoux, september, 1726.), s talán Boulanger ehhez alkalmazta magát. Ez okból tétetett itt róla emlités, habár az ő története, átalánosságában véve, hamis.

Azért is akartunk róla szólani, hogy megmutassuk, miszerint a XVI. századbeli, az emberi-nem haladására vonatkozó eszméknek a XVIII. században közvetlen folytatása, ugy szólván, egyedül a franczia bölcsészek közt található föl, ugy hogy a tudósok részéről szükséges az illy tartalmu iratokban kipuhatolni e nézet különféle elemeit. Ekkép eltávolitunk minden irigy törekvést, melly a figyelmet elvonja azon ponttól, hol a bánya, mellyet kiásni kell, létezik.

Valóban, nekünk világos dolognak látszik, hogy Franeziaországban, a XVIII. században, létezett egy iskola, alakulva minden tekintetben jeles értelmiségekből, s a kiket csupán azon nézet kötött össze, mellynek mi történetét szőjük: vezér, czim nélküli, közönséges szemekre nézve láthatlan iskola, minthogy nem egyvelité bele véleményét a mozgalomba, melly előkészité a forradalmat.

Egy folytonos társadalmi haladás eszméje, visszamenet félelme nélkül, mint kimaradhatlan eredménye az emberek összehalmozott

munkálatainak, kik ez eredményt századról századra átadják és gyarapitják, képezé annak alapját. Ezen iskolát fölismerteti nem csak sok czim és előszó azon időbeli számos munkálatok összeállitásának rendszerében; hanem látni fogunk két férfiut egymás után föllépni, hogy kijelentsék, miszerint az az ő komolyabb tanulmányaiknak czélja. Előbb idézni fogjuk Boulanger-t (—1759); a modor, mellyel nézetét kifejezi, a rendszer, mellybe burkolózik, végre az ő kora tekintetéből első helyre teszszük őt.

„A történelem leghasznosabb részét teszik, ugy mond Boulanger, nem a szokások- és tényeknek, hanem annak ismerete, a mi előttünk föltárja a szellemet, melly e szokásokat megalapitotta, és az okok, mellyek szülék az eseményeket. Még egy iró sem kutatta az emberi-nem történetét azon intézmények szellemében, mellyeket minden korban eszközlött (Antiquité dévoilée). Ez ujabb törekvés, melly szerint eljárni szükséges: innen támadand bizodalom a jövő iránt, s e bizodalom képes megmenteni a csüggedéstől, melly bennünket a jelen társadalom láttára meglep. Valóban az ismeretek előhaladása, hatva a hatalmasokra s közérdekre, folyvást arra tanitandja őket, a mi a társadalom valódi javát előmozditja. Egyedül ezen előhaladásnak, melly láthatlanul s diadalmasan uralkodik mind a fölött, a mi csak a természetben gondolkodik, van föntartva, hogy törvényhozója legyen az embereknek, s észrevétlenül és erőltetés nélkül uj világosságot áraszszon a politikai világban, mint árasztott mindennap a tudós világban (Economie politique).“

Ezen átalános eszmékből kiindulva, Boulanger szándékozott politikai gazdaság neve alatt azon tudományt megalapitani, melly szerint az emberek a társadalomban igazgatandók s boldogokká teendők, és erre az eszközöket a történelemben kifürkészni. Ha figyeltek, miként jár el ő maga, át fogjátok látni, hogy a haladás képezi ama tevékenység egész csomóját, mellynek drámáját megfejteni törekszik.

Az emberi-nem theocratia által kezdé meg a polgárisodás pályáját; s az ősi istentisztelet figyelmes tanulmányozása mutatja, miszerint az ama nagy természeti catastrophának, melly az embereket szétszórta, emlékéből eredett félelem által van beoltva. Azonban a theocraticus állapot csak idővel jutott el a fény magas fokára. A vizözön után először családok léteztek, mellyeknek egyedüli kötelékét a vallás, egy szigoru, titokteljes, áldozatok- és imákból álló vallás képezte. A családok megsokasodván, s a tulajdon megállapittatván, egy före vala szükség, s ez az Isten volt; Istennek, a világ urának törvényei, elöljárókul papjai voltak: ez időszakot a régi történetirók mindnyájan

istenek uralma nevével jelölék. Ekkor a társadalomban megvolt az egység okföre, tárgyra és cselekvésre nézve. A vallás szigoru vala, az istentisztelet egyszerü, képek és templomok nélkül; a földmivelés, munka, ipar, népesség, nevelés egyszerü s szigoru szabálynak voltak alávetve, a családi törvények szolgálván egyedül a társadalom zsinórmértékeül. E közben megalakultak a templomok, ide tétetett le a törvények könyve, s kebelökből származtak az oraculumok, mellyek által a papság az emberek szenvedélyei s erői fölött rendelkezett. Ez intézmények, kezdetben hasznosak, sokféleség miatt ártalmasakká lőnek. Idővel összehalmozódván, különféle istentiszteletek és hitnézetek alapittattak meg: minden város hitt bálványaiban, azokból fetish-isteneket csinált, ugy hogy a templomok sokasága az istenek sokaságát szülte. A nemzeti egyediségek megszaporodtak az isteni-tisztelet egyediségei következtében; mind a harag, mind a háboru megoszták a nemzeteket. A mosaismus ugy tekintendő, mint az egyptomi theocratia bölcs reformja [1]).

A második korszak, vagyis, monda szerint, a hősök vagy félistenek uralma kezdődik, midőn a theocratiák fejei megszünvén hinni, önző érdeköknél fogva eszközül használják föl czéljaikra a törvényeket, és a megállapitott vallásos rendet. Ekkor a nemzetek megunva az igát, melly Isten nevében rájok sulyosodott, kivetközve fejeik példájára az ősi vallásos félelemből, királyokat kértek maguknak kormányzókul: ezek voltak a földi istenek. „Ekkép a theocratia első kora bálványozóvá tette a földet, mert ekkor ugy bántak az Istennel, mint emberrel; a második rabszolgává tette azt, mert az emberrel, hőssel vagy királylyal ugy bántak, mint Istennel."

A harmadik korszak, tudnillik az embereké, a köztársaságok kora volt. A kényuraság kicsapongásai miatt a népek visszatértek az oltárokhoz, ismét az Istent fogadák el királyul; igy Athene, elüzve a zsarnokokat, szobrot emelt Jupiternek, kit ezentul egyedüli uralkodójául tisztelt. De városról városra ellenségeskedések és harczok keletkeztek; városról városra különböző Isten tiszteltetett, s az egész föld bálványozás- és anarchicus gyötrelmekkel telt meg.

A monarchiának kellett véget vetni e viszontagságoknak; egyedül az képviseli a társadalmi egységet; egyes-egyedül az állapithatja meg a nevelést és a morált, a nélkül, hogy polgári szolgaságot hozna be. Igy jött be a monarchia. A középkor utolsó erőlködését tünteti

---

[1]) Az isteni kinyilatkoztatás ismertetőjelei Mózes vallásában elégségesek arról egészen más fogalmat nyujtani.

elénk a theocratiának, melly végre meghajol az emberi szellem előhaladása előtt (Économie politique), — roppant folyó ez, melly naponkint növekszik, s mellyet semmi sem, ha csak talán nem egy vizözön, képes föltartóztatni. Mondatott : vad Europa, pogány Europa, keresztény Europa ; mondani kellend végre : tudós Europa. Tekintsük gyönyörrel a jövőt, s ne kételkedjünk a társadalom jövendő boldogságáról. A bölcs elveti a magot, melly igen lassan fejlődik : ő fárad, az utódok szedik a gyümölcsöt.

Ezen vázlatából a vizsgálódásoknak, mellyekre Boulanger rövid életét szentelé, s mellyek végett tanulmányozta a geologiát, a keleti nyelveket és müveket, ezen előadásából az ő történeti rendszerének érthető, hogy ő a képviseleti monarchiára, melly jelenleg meg van állapitva (Francziaországban), czélozott. Saint-Pierre papnak munkája az örökös békéről, az ebbeli elmélet valósitása gyanánt tekintendő. Egyébiránt Boulanger véleményei több izben megvitattattak, számos vizsgálódásokat és vitatkozásokat szültek az ős társadalmak fölött. Ha e bölcsész nem volt is egyetlen előmozditója efféle munkáknak, legalább hinnünk kell, miszerint sok közülök azon problema fölötti elmélkedésből eredett, mellyet ő maga nyomozott.

Turgot (O e u v r e s, II. köt., Páris, 1808.), ki először a Sorbona perjele, utoljára állam-minister volt, a ki tehát pályáját vallásos bölcsészettel kezdette, s az események viharában végezte, a haladás eszméjét olly szabatossággal határozza meg, miszerint nincs kétség benne, hogy fölülmulja Condorcet-t, ha azon időt, mellyet az ország kormányzásában töltött, mivelődésére szentelte volna.

Ő 1750-ben lépett föl először a Sorbonában egy értekezlettel a hasznosság fölött, mellyet a kereszténység megállapitása az emberinemnek szerzett. Ebben megmutatá, hogy a régi köztársaságok szükkeblü hazafiusága, a nemzedék, a régi társas-élet korlátlan önzése, honnan kegyetlenség a győzelemben, rabszolgasága a legyőzöttnek, korlátlan uralma az erőhatalomnak származott, az egyenlőség- és szeretetnek elve előtt, melly az evangelium által kihirdettetett, háttérbe szorultak ; honnan elvégre a kormányok megtanulták becsülni az embereket. S kijelenté, hogy a kereszténység eszközlé az emberi-nem haladását.

Még szabatosabban szólott egy másik beszédében, mellyet ugyanazon évben, ugyanazon helyen mondott, az emberi szellem folytonos előhaladásáról. „Az állandó törvényeknek alávetett természeti tünemények, ugy mond ő, mindig egyenlő változások körére szoritvák : minden ujra születik, minden elenyészik. Ezen egymásutáni nemzésekben,

mellyek folytán a növények és állatok ujból létesülnek, az idő csak visszahozza minden perczben mindannak képét, a mit megszüntetett. Ellenben az emberek egymásután következése századról századra mindig változékony látványt nyujt. Minden kor az egymást fölváltó okok és okozatok lánczolatát tünteti elő, mellyek a világ jelen állapotát annak előbbi állapotaihoz csatolják. A nyelv és irás megszaporodott jelei, eszközt szolgáltatva az embereknek gondolataik megtarthatása- s azoknak másokkali közölhetésére, közkincset képeznek, mellyet egyik nemzedék a másiknak átad, minden századbeli fölfedezések által folyvást gyarapodott örökség gyanánt. S az emberi-nem, eredetétől fogva tekintve, a bölcsész szemeinek egy megmérhetlen egészként tünik föl, mellynek, valamint minden egyénnek, megvan a maga csecsemőkora és előhaladása.

„Az emberek előmenete mindenütt ugyanaz, de páratlan sebességü, ugy hogy még ma is a földgömb felülete, némileg egy szempillantat alatt, elénk állitja a monumentumokat, az emberi szellem haladásának nyomait, az összes fokozatoknak képét, mellyeken átment, minden kornak történetét. Illy mozgalmat sehol nem lehet jobban megkülönböztetni, mint a forradalmakban, mellyek következtében a nemzetek változtak, miként a tengert fölkorbácsoló viharok; a változásoktól elválhatlan fájdalmak eltüntek, a jó megmarad, és az emberiség tökélyesbül.

„Sok tévedés, sok babonaság, szörnyü csalódások jelölik az emberiség első léptcit. Azonban e lassu haladásában a vélemények- és tévedéseknek, mellyek egymást kölcsönösen üzik, ugy látszik, mintha amaz első levelek, ama hüvelyek, mellyeket a természet a növények támadó csirájának adott, ezeknél előbb bujnának ki a földből, aztán elszáradnak uj hüvelyek támadtakor, miglen végre az egész előállván, virágok- és gyümölcscsel koronáztatik meg; az igazság késedelmező képe.“

Turgot ezen általános eszmék bizonyitékait egy történeti fejtegetésben nyomozza; honnan elég lesz azon megjegyzést kivonni, mellyből leginkább kitünik, miként e bölcsész a XVIII. század balitéleitől ment maradt. „A középkor állitólagos barbárságának közepette, ugy mond, valódi, roppant haladás történt. A látszólag olly annyira miveletlen földben kifejlődtek gyökerei a bő termésnek, mellyet az utószázadok learattak, mi pedig élvezünk.“

Az egyetemes történelemnek egyik hevenyében irt vázlatában, mellyet Turgot a Bossuet történetének ellenébe akart állitani, még sokkal szabatosabb, mint az imént idézett beszédében. E műnek né-

melly részeit nyilvánosan fölhasználták mintegy szóról szóra Saint-Simon és Comte Auguszt, kikről most szólandunk.

Ő alapul veszi, hogy a történet átkarolja az emberi-nem idöveli haladásának áttekintését és a részletes okokat, mellyek arra befolyást gyakoroltak. Müvét egy beszéddel kezdi meg a kormány és morál elöhaladásáról, honnan mi a következő átalánosságokat szemeljük ki.

Példákat keres az ősi társulatok állapotát illetöleg a jelenben létező vad népek között. A népek idővel vadászok, később pásztorok, végre földmivelők voltak. A bátorság-, ész-, erönek fensőbbsége adta a főket; a háboru szülte a rabszolgaságot. Némelly osztályok üres ideje kedvezett a szellem elöhaladásának; a testi erők egyenlötlensége szülte a nők rabszolgaságat és meggyaláztatását; azonban minden rossznak, minden gonosz szenvedélynek közepette, mi több, ezek segélyével is, a társadalmak elöhaladtak, a Gondviselés által jobb állapotra vezettetvén. „Midön én a népek és az ö mozgalmaik átalános történetét vizsgálom, azt hiszem, ugy mond, valamelly nagy hadsereget látok, mellynek mozdulatait egy kitünö értelem igazgatja. A harczi jelek láttára, a trombiták harsogására, a dobok pergésére a századok megrezzennek, mig a lovak tüzzel eltelnek, minek nincs semmi czélja; mindenik rész utat tör magának keresztül az akadályokon, a nélkül, hogy tudná, mi legyen az eredmény. Csupán a fövezér látja az annyi kiszámitott mozdulatoknak eredményét; csupán a fövezér, az Isten, ismeri a czélt.“

A második értekezletben Turgot meghatározni igyekszik az emberi szellemnek, vagyis más szóval, a tudományok és szépmüvészetek elméleteinek elöhaladását. Imhol, a mit leginkább megjegyezünk, változtatva egyedül a rendet, melly szerint az eszmék közöltetnek.

Valahányszor föltalálni ohajtjuk valamelly okozatnak okát, azt csak hypothesisek utján tehetjük. A hypothesis, vagy föltétel csak is az ő következményeinek kifejtése s ezeknek a tényekkeli összehasonlitása által igazoltatik. Ha mindazon tények, mellyek a hypothesis következtében létesülnek, természetben megvannak, épen ugy, miként azokat a hypothesis szerint vártuk: illy öszhangzás, melly nem lehet a véletlen szüleménye, a föltétel bizonyitékául szolgál, ollyformán, miként ráismerünk a pecsétnyomóra, melly lenyomatot képezett, látva, hogy eme lenyomatnak minden vonása összeillik a pecsétnyomó vonásaival.

Mielött fölismertetett a physicai okozatoknak egymás közti összeköttetése, semmi sem vala természetesebb, mint azt föltenni, hogy azok értelmes, láthatlan, hozzánk hasonló lények által hozattak létre;

avagy kihez is hasonlithattak volna? Mindennek, a mi történt, a nélkül, hogy abban az embernek része lett volna, megvolt a maga istene, kinek a félelem és remény tiszteletet szerzett, azon nézetekhez idomitott tiszteletet, mellyekkel a hatalmas emberekről birtak. (Ez azon időszak, mellyet Comte Auguszt a theologiai módszer időszakának nevez: Cours de politique positive; Cathéchisme des industriels, 2. füzet.)

Midőn a bölcsészek az efféle mesék képtelenségét fölismerték, a tüneményekokait megfejteni képzelték maguknak elvont szavak által, millyenek: lényeg (essentia), tehetség (facultas), — olly kifejezések, mellyek semmit nem világositanak föl, s mellyekről ugy beszéltek, mintha lények volnának. A tehetségek számát növelték, hogy minden okozatnak okát adhassák. (Comte ez időszakot a metaphysicai módszer időszakának nevezi, melly elnevezést annak Turgot csak müvének második részében tulajdonitja.)

Később vizsgálván az egymás fölé helyezett testeknek mechanicai hatását, innen más hypothesisek hozattak ki, mellyeket a mathematicusok fejthettek meg, s a tapasztalás igazolhatott. (Ezt Comte tettleges, vagyis positiv módszernek nevezett.) — Ebből világosan kitünik, hogy Turgot kitételeiben a Saint-Simon tanitványa által kifejtett eszme rejlik, ha csak ő nem ültette azt át a politikai tudományba, miként a többiekbe is, ajánlva a mathematicai tudományokat az okoskodás átalános módszereül. Turgot csak jelenté e szokást, minthogy ugyanazon beszédben a történelmet a physicai tudományok közé sorozza. Most látni fogjuk, miként irja le a tudományos forrongást, melly által a metaphysicai időszakból a mechanicai elméletek korszakába történt az átmenetel.

Baco vette észre először annak szükségét, hogy az állitólag elvont eszmék eredete megvizsgálandó. Utána Galilei és Keppler vetették meg észleléseik által a bölcsészetnek igazi alapját. Cartes azonban, bátrabb levén, tervezte és be is fejezte az átalakitást. Locke az ő utmutatása szerint elemezte az érzeteket, miben tovább ment mint ő; Berkley és Condillac öt követték, — mindnyájan Cartes teremtményei.

Cartes a természetet azon emberként szemlélte, ki, messze terjesztve ki a fölött tekintetét, azt egészen fölkarolja, s annak, hogy ugy mondjam, fenékalapját a magasból lemásolja. Newton azt részleteiben vizsgálta, leirta a vidéket, mellyet más fedezett föl.

Cartes dicsőségét a Newtonénak akarták föláldozni, utánozva a romaiakat, kik, midőn egyik császár a másikat fölváltotta, az elsőnek

leütötték fejét, hogy annak helyébe a másikét tegyék. Azonban a dicsőség templomában minden nagy férfiunak van helye.

E két hatalmas ész között az történt, a mi mindig történni szokott: egy nagy férfiu uj utakat nyit az emberi szellemnek, egy ideig az emberek csupán az ő növendékei; lassan-lassan egyengetik az általa kijelölt utakat, egyesitik az ő fölfedezéseinek minden részleteit, összegyüjtik kincseiket, erőiket, miglen egy másik nagy férfiu támad föl, ki azon ponttól, hová előde az emberi-nemet vezette, olly magasra emelkedik, mint előde azon ponttól, mellytől eltávozott.

Turgot általános eszméinek emez elsorolásánál arról sem felejtkezünk meg, mit ő a szépmüvészetekről mond. Ő ugy tekinti azokat, mint elöhaladókat; az ő korának véleménye ellenében nem habozik, a jelent, föleg a középkort fölebbvalónak tartani e tekintetben a görögöknél is. De ha e bölcsész szavai alatt a jövőbe helyezett föltétlen bizalom értetik, semmi bizonyos sem találtatik abban azon eszközök kimutatására nézve, mellyeknél fogva előreláthatnók azt a mult tények tanulmányozása után. Nem igy Condorcet [1]). Ennek müve mindenkinek kezében van: mindamellett olly annyira nagyfontosságu e tekintetben, hogy szabadságot kérünk az olvasótól, miszerint abból a magasztosabb részeket szem elé állithassuk. Nem felejtjük el, milly állapotban volt Condorcet, midőn papirosra tevé legbecsesb gondolatait: üldözés által zaklattatva, bitófával fenyegettetve, csak vázolatban adhatá monumentalis tervének némelly részeit, bizonyithatá be némileg mutatványképen annak lehetőségét.

---

[1]) Csodálni lehet, mikép felejtkezett meg Buchez, hogy már Pascal is szorosan meghatározta a haladást, mondván: „Toute la suite des hommes, pendant tant de siècles, doit être considerée comme un même homme qui subsiste toujours et qui apprend continuellement.“ Meg kellett volna emlékezni Lessingről is, ki nyiltan fölvilágositja a haladásról szóló tant e kevéssé ismeretes müvében: „Az emberi-nem neveléséről.“ Herderről sem kellett volna megfelejtkezni, ki az ő müvében: „Esznék az emberiség történetének bölcselméről“ az észnek folytonos előhaladását állitja. S hogy erre nézve egyetlen czélzást emlitsünk, a XV. könyv, 5. fej., 12. §-ban mondja: „Bárminként legyen is, az emberi ész halad a maga utján minden nemzedéken keresztül, a nélkül, hogy valaha kifáradna; föltalál elméleteket, mellyeket nem alkalmazhatott, fölfedezéseket tesz, mellyeket a rosszlelküek ellene fordítanak; azonban a visszaélés önmagától kijavuland, s idővel, a mindig növekedő észnek fáradhatlan tevékenysége rendet hozand létre. Ha a szenvedélyek ostromolják, megedződik, s kitünteti magát a küzdelemben. Legyözik, a hol én vagyok? Oda menekül, a hol ti vagytok, kiterjesztvén ekként hatalmát az egész föld felületére. Édes remény, és nem üres agyrém hinni, miszerint egy más korban, bárhol fognak lakni az emberek, lesznek értelmesek, igazak, megelégedettek; megelégedettek nem a magán és egyéni benyomásaik, hanem mindenkinek boldogsága és értelmessége miatt.

1. A haladás, ugy mond ő, ugyanazon átalános törvényeknek van alávetve, mellyek a társasult számosb egyének ugyanazon időbeli fejlédésében tapasztaltatnak. Hanem az eredmény, mellyet minden perez fölmutat, attól függ, mellyet az előbbi perczek nyujtának, s befolyást gyakorol a jövő idők eredményére.

2. Ha van tudomány, mellynél fogva az emberi-nem előhaladásai előreláthatók, irányozhatók, gyorsithatók: annak első alapját, kell, hogy képezze a már általa tett előmenetelek története (Esquisse d'un tableau historique des pogrès de l'esprit humain).

3. Ha az ember előre megmondhatja mintegy átalános biztossággal a tüneményeket, mellyeknek ismeri törvényeit; ha, bár azok előtte rejtve vannak is, a multnak tapasztalata után előreláthatja nagyon valószinüleg a jövendő eseményeket: miért kellene agyrémként tekinteni azt a vállalatot, mellynél fogva az emberi-nem jövendő sorsának képe a történet eredményei után ecseteltetik? A hivés egyedüli alapját a természeti tudományokban képezi azon eszme, hogy az átalános törvények, legyenek azok ismeretesek vagy nem, mellyek a világegyetem tüneményeit szabályozzák, szükségesek és állandók. Mi oknál fogva volna ezen elv kevésbbé igaz az értelmi tehetségek fejlődésére, mint a természet egyéb müködéseire vonatkozólag? (U. o., az emberi szellem jövendő haladásának tizedik időszaka.)

4. A mi reményeink az emberi-nem jövőjére nézve három főrészre vezethetők vissza, ezek: a nemzetek közti egyenlőtlenség megszüntetése; ugyanazon egy nép közti egyenlőség előhaladása; az embernek tökéletes valódi jóléte. Vagyis: 1) léteznek-e a világon olly országok, mellyeknek lakóit a természet arra kárhoztatta, hogy soha ne élvezzék a szabadságot, soha ne gyakorolják az észt? 2) Valljon az ismeretek, az eszközök s vagyon különbsége, melly mindeddig tapasztaltatott a miveletlen népek s ezek körében alakult különféle osztályok között, — egy illy egyenlőtlenség, melly a társadalom első előhaladása óta növekedett, söt, hogy, ugy mondjam, létrehozatott, magával a mivelődéssel jár-e, vagy inkább a társas életmód tökéletlenségeivel? folyvást kisebbednie kell-e annak, hogy aztán helyet adhasson amaz egyenlőségnek, a társas életmód végczéljának, melly egész a tehetségek természetes különbségének eredményeig leolvadva, már csupán a mindenki érdekére nézve előnyös, mert a mivelődés, tudomány, ipar előmeneteleinek kedvező egyenlőtlenséget türi meg, a nélkül, hogy magával hozna függetlenséget, elaljasodást, avagy elszegényedést? Szóval: az emberek el fogják-e érni azt az állapotot, hol mindnyájan, az ő tehetségeik kifejlődése foly-

tán, biztos eszközök birtokába jutandnak szükségleteik fedezésére? 3) Végre az emberi-nemnek meg kell-e jobbulnia, akár a tudományok- és müvészetekben, s következésképen a magán- és közjólét eszközeiben tett ujabb feltalálások, akár a magaviselet elveiben s a gyakorlati morálban kivivott elömenetelek, akár végre az értelmi, erkölcsi és physikai tehetségek valódi tökéletesitése következtében, melly utóbbi következménye lehet vagy azon szervek, mellyek a tehetségek belterjüségét növelik s müködésöket igazgatják, vagy egyszersmind az ember természeti létszervezete tökélyének?

5. A történelem (még mindig Condorcet beszél) ‚igen'-nel felel e három kérdésre. S igy az emberek közti különbség három főokból származik, ezek: a vagyon egyenlőtlensége; az állapot egyenlőtlensége a között, kinek föntartási eszközei, biztositva önmaga által, családjára átszállanak, és a között, kire nézve az eszközök függnek az ő élete tartósságától, vagyis inkább élete azon részétől, mellyben munkálkodni képes; végre a tanitás egyenlőtlensége. Most e különbségek naponkint jobban fogynak. Könnyü észrevenni, miszerint a vagyon folyvást törekszik magát egyensulyba helyezni, valahányszor a polgári törvények nem állapitanak meg képzelt módokat annak egyetlen családbani megörökitése- s egyesitésére. Ma az emberek két osztályra szakadnak: az egyik biztosan él a telek vagy tőke jövedelméből; a másik, melly számosabb és tevékenyebb, munkája után él, függésben és szegénységben. Hogy ez igy többé ne legyen, arra elégséges, ha a hitel megszünik kiváltsága lenni a nagy vagyonnak: a sorsjátékok az életben hatalmas eszközül mutatkoznak megszüntetésére az egyenlőtlenségnek, melly az emberekre születésökkor nehezedik stb.

6. Jövőben, a képesség természetes egyenlőtlensége nem hogy ártani, sőt használni fog.

7. Az emberi szellemnek a közjóra nézve nagyfontosságu elömenetelei közé kell számitanunk a balitéletek teljes kiirtását, mellyek a két nem közti jogegyenlőtlenséget, melly még annak pártolójára nézve is gyászos, megállapitották stb.

Igen hosszadalmasak lennénk, ha előadni akarnók mindazon kitünő s helyes eszméket, mellyek, habár rendetlenül a sok kárhoztatandó között, Condorcet müvében elszórvák. Elég volt megismertetni a főbbeket, mellyeket később Saint-Simon kifejtett, ugymint: a társadalom jövendőbeli haladásának előrelátására szolgáló s az egyéni és

társadalmi tehetségek hasonlatán alapuló tudomány eszméjét; alapelveit az emberi és értelmi, erkölcsi és physikai erők felosztásának, mellyeknek történeti tanulmánya elkülönözve adatott elő; észlelését az irányoknak, mellyek a történelemben tapasztaltatnak és a mennyiben azok jelentkeznek; felosztását az emberiség fejlődését illető munka eredményeinek két ágra, mellyek magának a fejlődésnek tudományát és a társadalmi életmódot képezik; végre felosztását a mai társadalmaknak öröklés miatt tétlen tulajdonosokra és szükölködő munkásokra.

Mig a nagy bölcsész a haladás eszméjéből kivonni iparkodott egy ujabb tudomány s tényleges politika alapjait: a multban félbeszakitás s a jövőben lehető fönakadás nélküli előhaladás bizonyosságát létrejött számosb müvek és tüzetes történeti discussiók erősitették; ugy hogy senki, a ki ismerte az akkori nagyfontosságu müveket, nem kételkedhetett legkevésbbé is e tekintetben. Idézni fogjuk ezek közöl Montucla „A mathematicai tudományok története“ czimü müvét, mellyet olvasva, nem hiszszük, hogy valaki, legyen bár milly konok, ellenszegülhetne. Tárgyalva találjuk abban az emberi szellem mozgalmát világos kérdésekben és olly szigorral, hogy azokat tagadni lehetetlen; s látjuk az emberiséget előhaladni az igaznak föltalálásában szabályszerüleg s tökéletes rendben, fokonkint fölemelkedve, ép azon rend szerint, mellyet a tudósok kiválasztottak mint legjobbat a mathematicai tudományok tanitására az iskolákban.

Azután jöttek a Jacobinusok; s bárki tanulmányozta közülök a jelesebbeknek életét, szemmel tartotta az ő növendékeiknek viseletét, teljesen meggyőződött arról, hogy ők magasztos politikai fölfogással birtak, melly az általunk ép most átalánosan érintett bölcsészetből folyt.

Befejezzük a franczia bölcsészek sorát, melly Saint-Simon által egészen mi hozzánk leszármazott, elemezve Kantnak egyik értekezletét, melly németben megjelent 1784-ben, s franczia nyelven 1801-ben (Conservateur. A ki nem adott darabok gyüjteménye, Neufchâteau Ferencz által. Páris, VII. év. II. köt. 39. l.); ez tehát azon munkák közé számitandó, mellyek kalauzul szolgálnak a mostani franczia szellemnek.

Kant azon nézetből indult ki, hogy az egész világegyetem bizonyos czélra van rendelve, ugy hogy minden rész, azonkivül, hogy saját törvényének s rendeltetésének van alávetve, egyszersmind eszközül szolgál az egyetemes iránynak. Az ember a ténykedők e megmérhetlen rendszerének egy részét teszi, s azokkal öszhangzatosan

közreműködik. Innen az embernek van saját törvénye, különös czélja; egyénileg vizsgálva, nyerte és birja eszményét az erkölcsi tökélynek, mellyet valósitania lehet és kell: igy lényegében jó levén, ennek daczára vannak testi vágyai s ösztönei, mellyek által rosszra vonzatik. A szükségesség e rossz fölött diadalmaskodni s változhatlanul a jót megállapitani, őt egy olly polgári és erkölcsi társadalom fogalmára készteté, melly egyedül az erény törvényein alapul, mellynek maga az Isten törvényhozója és ura. Innen kiindulva Kant, a következő tételeket állitá föl:

1. A teremtmény természeti hajlamai ollyanok, mellyeknek mind ki kell fejlődniök egészen és egy bizonyos czélra.

2. Az ember összes természeti hajlamainak és a mellyek az ész használatán alapulnak, ki kell fejlődniök egészen, nem az egyénben, hanem az egész térben.

3. A természet akarta, hogy mindazt, a mi az emberben állati létének mechanicus rendén kivül van, belsejéből meritse, s ne részesülhessen más valamelly jóban s más tökélyben, mint a mellyet önmaga magának szerzett, menten minden ösztöntől s saját esze által.

Különös tünemény adja itt elő magát. A legrégibb nemzedékek, ugy látszik, csupán utódaikért fáradoztak, csak azért vetették alá magukat annyi fáradságnak és munkának, hogy utódaiknak uj hajlékot készitsenek, kik aztán mindig magasabbra emelhessék az épületet, mellynek a természet jelölé ki alapjait; ugy hogy csak a legtávolabbiak élvezik végre a szerencsét lakhatni ez épületben, mellyen az elődök olly hosszu sora dolgozott folytonosan, a nélkül, hogy tudták volna, mit cselekedtek, s a nélkül, hogy részesülhettek volna a jólétben, mellyet másoknak előkészitének. Bármilly nehéz legyen is azt fölfogni, de azonnal nyilván érezzük annak szükségét, hogy ez egyszerü okoskodás elfogadtassék: az állatok egy neme észszel van föl ruházva, s mint eszes lények osztályának végre eljutnia kell természeti hajlamainak teljes kifejlettségére; de ez osztály egyénekből áll, kik mindnyájan elmulnak és elenyésznek: egyedül a nem marad fön, tehát egyedül ez halhatatlan.

4. Az eszközt, mellyet a természet a nem hajlamai kifejlesztésére használ, az emberek antagonismusa képezi a társadalomban, melly antagonismus végre egy törvényszerü rend forrásává válhatik.

5. Azon problemák közöl, mellyek megoldására a természet készteti, legfontosabb az emberre nézve elérni egy olly polgári s egyetemes társadalom megállapittatását, melly föntartja mindenkinek jogát és szabadságát.

6. Az emberi-nem története nagyban ugy tekinthető, mint a természet elrejtett tervének végrehajtása; melly természet tudnillik létrehozni törekszik egy tökéletes belső alkotmányt, és ennek elérhetése végett az államok egyenlő külső alkotmányát, mint a dolgok azon egyedüli rendét, hol egészen kifejthetők a hajlamok, mellyeket az az emberi-nembe oltott.

7. Az egyetemes történet bölcselmi mintáját, a természet tervét illetőleg, melly szerint az emberek közt egy tökéletes polgári társadalom megállapitása céloztatnék, nem csak lehetségesnek kell tartani, hanem egyszersmind arra hivatottnak, hogy e terv végrehajtását elősegitse.

Kant, miként a történetre vonatkozó emez általános tételekből kitünik, habár figyelmes megolvasása után azon commentároknak, mellyekkel azokat kiséri, igen terjedelmes láthatár tárul föl előttünk, mindazáltal sokkal alább áll Turgotnál, és még alantabb Condorcetnél. S állitani merjük, miszerint irata Saint-Simon által ismertetett, bizonyos általa használt kifejezéseknél fogva. Most azonban annyira ismeretlen, hogy mi is csak nagy bajjal juthatánk annak tudomására.

Ezzel befejezzük a XVIII. századnak bölcseletét. Most ha megkisértjük arról itéletet hozni, emez irók közt, minő szerepet játszott Saint-Simon? látni fogjuk, hogy azt azzá tevé, a mi, behozva abba a keresztény szeretet eszméjét, elhintve e szavakat: A szegényebb osztály sorsának javitása. Közöljük e bölcsész [1]) eszméinek általános vázlatát, nagyából, s a nélkül, hogy az ő föltalálásainak a másokéitól való elkülönzésével foglalkoznánk:

„A politika legfőbb czélja a társadalmi, vagyis a szegényebb osztály erkölcsi, értelmi és testi állapotának javitása.

„Most legnagyobb része az embereknek szenved; mert a forradalom, miután sokat rontott, semmit nem épitett. A nép szeretni akar, és csak gyülölhet; hinni akar, és kételkednie kell; saját munkája után akar élni, és tétlenség miatt meghalni kénytelen.

„Az europai társadalom ujra szervezése végett már számos kisérletek tétettek, de mindannyian elvettettek, minthogy közülök némellyek csak ismétlései valának a multnak, mit az emberek többé

[1]) Ne feledje az olvasó, hogy itt egy párthiv beszél; egyébiránt nem sok év kivántatik arra, hogy ama dicséretek kellő mértékre visszavitessenek, annyival inkább, mivel ama tanok közé egyátalában hamis vallási rendszerek s kárhozatos polgári elméletek vegyittetnek. Buchez utóbbi müveiben, leginkább a „*Bölcsészet folyamá*“-ban, egyike volt a leghathatósabbaknak, kik a tévelyt a haladás iskolájától elkülönözték.

nem kivánnak, némellyek pedig metaphysicai elvek- s elvonásokon, valódilag nem létezett meggyőződéseken alapultak.

„A bölcsekre kell bizni az ujraszervezés müvének kidolgozását, hogy abba csupán tényleges elemeket vegyenek föl.

„A mult csak egy, követésre hasznos példát hagy számunkra, a hatalom fölosztását szellemire és földire; melly felosztáson kivül nincs helye a tökélyesbülésnek.

„A tudósoknak el kell fogadni az eszmét, mellyet a XVIII. század hagyott a jövönek, hogy tudnillik az emberiség előrehalad.

„E másik eszmét is el kell fogadniok, hogy tudnillik minden összeköttetésben van, ugy hogy ugyanazon egy törvény igazgatja a világegyetemet, nemzeteket és az embereket.

„Le kell végre mondaniok kizárólagos használatáról azon módszernek, mellyet ma követnek. Az elemezés csak fele az értelmi müveletnek, másik fele az összetét (synthesis). Valóban, a következtetés az észleges, vagyis előleges (a priori) módszerről a tapasztalati, vagyis utólagos (a posteriori) módszerre való folytonos s egymásután következő átmenet által történik.

„A tudósok megalakitandják az emberiség tudományát, egy olly társadalmi physiologiát, mellynek első elvei lesznek, hogy az emberinem olly collectiv lény, melly az egymásután következő nemzedékekben észlelés által igazolható törvény szerint fejlődik.

„Ekkor föl fogják ismerhetni, mellyek a haladás állandó tényezői. Átlátandják, hogy a haladás oka a munkásság, s hogy erre a munkásság három neme egyiránt elkerülhetlenül szükséges, ugymint: a müvészeké, tudósoké, iparosoké.

„Ekkor előre fogják láthatni az emberek politikai jövőjét, s oda vezérelhetik a népeket.

„Hogy megitélhessük, a mi e czélra szolgál, a jövőbe kell magunkat helyeznünk; s innen vizsgálva a tért, melly amazt a jelentől elkülönzi, meg kell ismernünk, minő folytonos erőmegfeszitéssel lehet azt megfutni.

„A mi multunk az által jellemezhető, hogy az a harcz kora volt, hogy müvelődése alapelveül szolgált az embernek ember általi fölhasználása.

„Innen az ó-korban a legnagyobb rész időjártával rabszolga, szolga, zsoldos volt.

„Innen a nők kedves és szelid befolyása soha nem ismertetett; a vagyonosabbak rabszolganői valának férjeiknek; a legnagyobb rész a kéj- és romlottság eszközeül szolgált.

„Innen a középkor elnevezése igen helyesnek látszik, mint a melly a küzdelmet tünteti föl két társadalom között: az egyik békeszerető, melly magát megállapitani törekszik, s mellyet a jövő vált föl; a másik harczias, melly elerötlenedik, s halálra van rendeltetve.

„Tartósak és kegyetlenek valának a mult forradalmak, s számos romlások által kisérve, mivelhogy nem volt, a ki azokat előrelátni tudta volna.

„Mindaz, a mit én mondok, Jézus Krisztus eme szavaiban foglaltatik: Az emberek mindnyájan testvérek. Mint keresztény, egyszerü theologikus müvet készitek; mint bölcsész, Socrates módjára irok. Isten egyetlen egyszer szólott az ő Fia által; s egy szavába foglalá mindazt, a mit tenni kell az emberiségnek.“

Ezek az átalános eszmék, mellyeket Saint-Simon számosb müveiben fejtegetett. Egyikben sem tesz kisérletet, nem nyilatkozik arra nézve, mintha ő maga szándékoznék megalakitani a tudományt, mellyet teljes szivéből ohajt; az ő kivánsága, hogy más valaki teljesitse azt, fölajánlja magát bármelly mesternek, a ki e czélra fölhasználni akarná közremüködését. Küzdött, egész életében szenvedett, mint ismeretlen hunyt el; azonban nem reméllett rossz gyanánt tekintendő, a mi az ő nevében elkövettetett.

V. Kötet Tartalma.

VI. KÖNYV.

Krisztustól Constantinig.

Lap.

(A romai birodalom : a Juliusok. Krisztus. A Flaviusok. Szerencse-császárok. Együtt uralkodók. A kereszténység küzdelmei és megszilárdulása. Bölcsészeti eclecticismus. Vallási syncretismus.) 1

ELSŐ FEJEZET. A világ átnézete.

(Ásia. A Tauruson innen. I. vidék. II. vidék. III. vidék. IV. vidék. A Tauruson tul. Afrika. Europa. Spanyolország. Gallia. Britannia. Irland. Olaszország. Germania. Illyria. Görögország. Romai birodalom.) . . . 1

MÁSODIK FEJEZET. Tiberius.

(Germanicus. Közigazgatás. Vádak. Caprene (Capri) sziget. Sejanus. Tiberius kegyetlenségei.) . . . 23

HARMADIK FEJEZET. Caligula. Claudius.

(Caligula halála. Claudius. Messalina.) . . . 40

NEGYEDIK FEJEZET. Nero.

(Agrippina és Britannicus. Tüzvész Romában. Octavia. Háboruk. Britannia. Germania. Gallia. A parthusok. Piso összeesküvése. Nero Görögországban. Nero halála. . 55

ÖTÖDIK FEJEZET. Erkölcsök és szokások.

(Politika. Bölcsészet. Seneca halála. Öngyilkosság. Babonaság. Romlottság. Fényüzés. Torkosság. Rendkivüliség.) 74

HATODIK FEJEZET. Krisztus.

Lap.

(Egyenlőség. Egység. Kormányzás. Erkölcstan. Rabszolgaság.) 95

HETEDIK FEJEZET. A kereszténység kezdete.

(Sz. István. Sz. Péter és sz. Pál. Sz. Pál levelei.) . 118

NYOLCZADIK FEJEZET. Galba. Otho. Vitellius.

(Otho. Bedriacumi csata. Otho halála. Vitellius. Telhetetlenség. Vespasianus. Vitellius halála.) . . . 130

KILENCZEDIK FEJEZET. Vespasianus. A zsidóknak végromlása.

(Háboruk. Batavok. Gallus birodalma. Julius Sabinus. Judaea. Háboru. Jerusalem pusztulása.) . . . 141

TIZEDIK FEJEZET. A Flaviusok.

(Agricola. Helvidius Priscus. Vespasian halála. Titus. Vezuv kitörése. Domitianus. Háboru a dákokkal. II. üldözés a keresztények ellen.) 160

TIZENEGYEDIK FEJEZET. Nerva és Trajanus.

(Trajanus. III. üldözés a keresztények ellen. Háboruk. Duna-hid. Parthusok. Armenia romai tartomány. Assyria romai tartomány. Balesetek. Traján körutja. A zsidók lázadása. Traján halála.) 170

TIZENKETTEDIK FEJEZET. Hadrianus.

(Épitmények. Antinous. A keresztények negyedik üldöztetése. Hadügy. Hadrián utazásai. Törvényhozás. Aelius Verus. Hadrián halála.) 179

TIZENHARMADIK FEJEZET. Az Antoninusok.

(Antoninus halála. Marcus Aurelius. Lucius Verus kormánytárs. Háboruk. A csodálatos eső. Háboruk keleten. Beligazgatás. Marcus Aurelius halála.) 190

TIZENNEGYEDIK FEJEZET. A birodalom az Antoninusok alatt.

(Olaszország. Tartományok. Polgárjog. Közlekedési eszközök. Miveltség. A császár hatalma. Nép és a senatus. Fejedelmi tanács. Praetorianusok. Hadsereg. Pénzügy. Törvények. Fejedelmi rendeletek. Edictum perpetuum. Responsa prudentum. Jogtudósok. Jogiskolák.) . . 207

TIZENÖTÖDIK FEJEZET. Vagyonosság. Kereskedés.

(Épitmények. Mezei gazdaság. Ipar. Kereskedés.) . 234

TIZENHATODIK FEJEZET. Erkölcsi bölcsészek.

(Epictetus. Seneca.) 253

Lap.

TIZENHETEDIK FEJEZET. Tudományok.
(Plinius. Solinus. Strabo. Pomponius Mela. Dionysius Periegetes. Ptolemaeus. Frontinus. Mathematikusok. Columella. Dioscorides. Orvosok. Asclepiades. Themison. Thessalus. Soranus. Egyéb iskolák. Celsus. Archigenes és a többiek. Galenus.) 265

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET. Latin irodalom.
(Könyvtárak. Nevelés. Ékesenszólás. Quintilianus. Favorinus. Fronto. Plinius Caecilius. Költészet. Papinius Statius. Nyilvános előadások. Martialis. Lucanus. Valerius Flaccus. Silius Italicus. Lyrikusok. Pervigilium Veneris. Dramatikusok. Satyrikusok. Juvenalis. Persius. Petronius. Apulejus.) 284

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET. Görög irodalom.
(Grammatikusok. Költészet és szónoklat. Dio Chrysostomus. Herodes Atticus és Hadrianus Tyrusból. Aelius Aristides. Hermogenes és Longinus. Regények. Lucianus.) 332

HUSZADIK FEJEZET. Történetirók.
(Tacitus. Svetonius. Vellejus Paterculus. Valerius Maximus. Justinus. Florus. Curtius Rufus. Dictys. A többi történetirók. Historia Augusta. Josephus Flavius. Philo. Arrianus. Appianus. Pausanias. Herodianus. Diogenes Laërtius és Philostratus. Plutarchus. Aulus Gellius. Athenaeus Polyaenus és Sextus Julius Africanus. Phlegon. Aelianus.) 350

HUSZONEGYEDIK FEJEZET. Commodustól Severusig.
(Commodus. Pertinax. A birodalom árvereztetése. Didius Julianus. Septimius Severus. Háboruk Britanniában.) 371

HUSZONKETTEDIK FEJEZET. Caracallától Alexanderig. A persa birodalom helyreállitása.
(Caracalla. Macrinus. Heliogabalus. Heliogabal istenség. Alexander Severus. Fegyelem hiánya a hadseregnél. Parthusok. Háboru a germanokkal.) 387

HUSZONHARMADIK FEJEZET. Maximinustól II. Claudiusig.
(Maximinus. Gordianus. Maximus és Balbinus. III. Gordianus. Philippus. Decius. VII. üldözés a keresztények ellen. Trebonianus Gallus. Aemilianus. Valerianus. VIII.

Lap.

üldözés a keresztények ellen. Gallienus. Regillus. Posthumius. Balistus. Odenatus. Harmincz zsarnok.) . . 403

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET. II. Claudiustól Diocletianusig.

(II. Claudius. Aurelianus. Zenobia. Palmyra romjai. Balbek. Egyptom. Aurelián diadala. Tacitus császár. Probus. Carus, Numerianus és Carinus. Diocletianus.) . . 417

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET. Társcsászárok.

(Carausius Britanniában. Az alkotmányban történt változás. Constantius és Galerius. Constantinus.) . . 428

HUSZONHATODIK FEJEZET. A kereszténység hös kora.

(A kereszténység terjedése. A kereszténységnek kedvezö körülmények. A kereszténység terjedésének különös akadályai. Simon magus. Tyanaei Apollonius. Általános akadályok.) 440

HUSZONHETEDIK FEJEZET. Üldözések.

(A keresztények üldöztetése Diocletián alatt. Sz. Ignácz. Sz. Polykarp. Más hit- s vértanuk. Sz. Perpetua és Felicitas. Sz. Cyprián.) 466

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET. Védiratok és hitvitályok.

(Aristides és Quadratus. Sz. Justin. Athenagoras. Minutius Felix. Tertullianus. Sz. Cyprián. Arnobius. Lactantius. Pantaenus és alexandriai Kelemen. Dionysius Areopagita. Origenes. Különbség a görög és latin egyházatyák közt.) 489

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET. Az egyház békéje és szervezete.

(Constantin türelmes szelleme. A küzdelem folytatása. Egyházi hierarchia. Püspökök. Pápa. Patriarchák. Presbyterek és diaconusok. Alsóbb rendek. Egyházi javak. Kiközösités. Nyilvános vezeklés. Szerzetesek. Therapeuták. Sz. Antal. Sz. Pachomius. Cassianus. Zsinatok. Öltözet. Nötlenség.) 514

HARMINCZADIK FEJEZET. Vallási syncretismus.

(Alexandriai zsidók. Philo. Rabbi Akibha. Jehuda. Gemara. Bölcsészeti Caballa. Gyakorlati Caballa. Zsidókeresztények. Gnosticusok. Phoeniciek. Egyptomiak. Dua-

Lap.

listák. Valentinus. Erkölcstanuk. Montanisták. Marcionisták. Manichaeusok.) 542

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET. Válogató (eclectica) bölcsészet.

(Uj-pythagoreusok. Uj-platonicusok. Plotinus. Porphyrius. Proclus.) 571

HARMINCZKETTEDIK FEJEZET. Keresztény bölcsészet.

(Állományi egység. Teremtés. A rossz. Szent-Háromság. Szellem és anyag. Az eszmék eredete. Módszer. Erkölcstan.) 583

HARMINCZHARMADIK FEJEZET. Egyházi irodalom.

(Evangeliumok. Apostoli levelek. Apocalypsis. Az apostolok cselekedetei. Apostoli symbolum és constitutiók. Hermas. Apocryph evangeliumok. Bolygó zsidó. Életrajzok. Exegeták.) 593

HARMINCZNEGYEDIK FEJEZET. Szépmüvészetek.

(Trajan oszlopa s egyéb épitmények. Herculanum és Pompeji. Keresztény müvészet. Catacombák.) . . . 617

ZÁRSZÓ. 637

Felvilágositó jegyzetek
a VI. könyvhez.

(A) Plinius villája. 646
(B) Petronius Arbiter. 650
(C) Lucianus. 662
(D) A pogányság hanyatlása. 677
(E) A haladás. 698